

આવૃત્તિ ૧લી

પ્રત ૧૧૦૦

૪૬૪
દિ. ૧૧
૨૦૨૧

૨૬૯૬

મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ

આચાર્ય મુધારક પ્રેમ-વડોદરામાં
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળે
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું
તા. ૨૦ : ૮ : ૩૩

મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ

અધિકારી સંડળ

પ્રમુખ :

દિ. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (યુરોપ પ્રવાસે હોવાથી)

અન્ય પ્રમુખ :

ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાલ વજીલાઈ દીવેદીઆ

ઉપપ્રમુખ :

સૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી

મંત્રીઓ :

શ્રીમતી તેહમીના પાલનજી જોશી
શ્રી અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની

” હીરાલાલ મોતીરામ અહેતા

” શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રામળ

” મહમદ સાદીક

” અંબાલાલ શંકરલાલ ચર્ચીખૂ

” ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

” હરિલાલ અચરતલાલ ભર્યા

” યજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ

” નર્મદાશંકર જેઠાલાલ ત્રિવેદી

તથા ,

સાહિત્યપરિષદના મત્રીઓ (હોદ્દાની રૂએ)

ખજાનચીઓ :

શ્રી. અણિલાલ ડાહ્યાલાલ નાણાવટી

” જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા

” રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ

સમિતિ કાર્યાલય, ૩, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ નં. ૭

મણિરવીકર

આ 'નર્મદશતાબ્દી ગ્રંથ'માં નર્મદના તેમજ ખીજના જેજે ગ્રંથોનો ઉપયોગ થયો છે તેના માલીકીહકધારકો, કર્તાઓ અને પ્રકાશકોના અમિત ઝગણ નરે 'મુંબાઈ નર્મદશતાબ્દી સમિતિ' છેજ એ તો સ્પષ્ટ છે. નર્મદના ગ્રંથોનો માલીકીહક 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી. નરવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈનો છે. તેમણે તો તેમાંથી યથેચ્છ અવતરણો લેવા ઉદારતાપૂર્વક સૌજન્ય દાખવી અમને અત્યંત ઉપકારવશ કર્યા છે. દ્રેંકા સમયમાં ખીજ ગ્રંથ-કર્તાઓ અને પ્રકાશકોની ઉદાર રજા અમે લઈ શક્યા નથી. પણ અમને આશા છે કે જ્યારે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના હૃદયેહૃદયમાં નર્મદ અને તેના ચિરસ્થાપી આરક માટે પ્રત્યક્ષાવ અને પ્રેમ છે ત્યારે અમારી સમિતિની નર્મદની આ નિઃકામ અર્થપ્રવૃત્તિમાં તેઓ પણ તેમના સહકાર અને સાહાય લઈ અમને માથ આપશે જ. આ સર્વ વાડમથની સહાયતાથીજ આ ગ્રંથ દીપાવી શકાયો છે તે માટે સર્વનો અમારી સમિતિ તરફથી હું ખરા દીક્ષથી આભાર માનું છું.

મુંબાઈ, તા. ૧૪-૮-૧૯૩૩

હરસિદ્ધલાઈ વજુલાઈ દીવેટીઆ

પ્રમુખ

મુંબાઈ નર્મદશતાબ્દીસમિતિ

ઉપોદ્ધાત

મુ'બાઇ એ નર્મદનું નિવાસસ્થાન એટલે એને માટે મગર થવાનો જોડો મુ'બાઇનો હતો, તેટલીજ તેના નામનું આરક જાળવી રાખવાની તેની ફરજ. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ નર્મદ-શતાબ્દી ઉજવવા માટેની યોજનાને અગે મુ'બાઇની નર્મદશતાબ્દીસમિતિ તરફથી જાહેર ઉત્સવો કરવામાં આવ્યું અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અનેના રસિક ગુજરાતી યુવકો અને યુવતીઓ ને બાલાઓની મદદથી એક કોન્સર્ટ કરવાનું પણ ક્યું. તેની સાથે એક 'નર્મદશતાબ્દીઅન્ય' પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તેને લગતી બધી ગોઠવણ કરવા માટે આ સાથેના નિવેદનમાં જણાશે તેમ ચાર ગૃહસ્થોની 'રૂઆરકઅન્યપ્રકાશનસમિતિ' નીમવામાં આવી. આ ગ્રંથના પ્રથમ વિભાગમાં નર્મદના ગદ્ય અને પદ્યસંગ્રહોમાંથી મુખ્યમુખ્ય અને સૂચક અવતરણો લેવામાં આવ્યા છે અને બીજા વિભાગમાં નર્મદ વિષે સ્વર્ગસ્થ અને વિદ્યમાન સાક્ષરોના જૂના અને નવા વિવેચનલેખો પ્રકટ કર્યા છે. નર્મદ સંસ્મરણલેખોમાં શ્રી શ્રીધર ગણેશ ખાપડેએ-જેઓ નર્મદને તેમની કાવ્યદીક્ષા ને રાજપ્રકરણદીક્ષાના ગુરુ માને છે-તેમણે એમના સંસ્મરણો મોકલવાની કૃપા કરી છે. તે લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

હાલના પ્રગતિમાન યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્ય દરેક દિશામાં વધતું જાય છે અને નવીન સાહિત્યના પ્રચારથી જૂનું સાહિત્ય બૂઝાઇ જવાનો ભય રહે છે. પરંતુ નર્મદના સાહિત્યને ગુજરાતે ભૂલી જવું ઘટે નહિ. આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી વાચકની ખાત્રી થશે કે આપણા સાહિત્યની અનેક શાખાઓમાં નર્મદ અગ્રેસર હતો અને અનેક નવા મહાપ્રજ્નો તેણે લેખાડ્યા હતા. અંધકારના યુગમાં વીરસાહિત્યની નવલન જ્યોત તેણેજ પ્રગટાવી છે. ન્યા મુઘી ગુજરાતી લાખા બોલાશે ત્યાં મુઘી 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ના ધ્વનિઓ અને તેના પદધાઓ સંભળાયાજ કરશે. આપણે કૃતજ્ઞતાના લાવ સાથે ગુજરાતના આ પતોતા પુત્રનું સ્મરણ સાચી રાખીશું તેમાં નર્મદને જોડો ન્યાય છે તેટલો આપણી ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર ઉપકાર છે. આ સુદ્ધ ગ્રંથ વડે ગુજરાતના સાહિત્યરસિક વર્ગોમાં નર્મદની કૃતિઓ વિષે વધારે રસ ઉત્પન્ન થાય અને તેના વધારે તલસ્પર્શી અભ્યાસ થાય એમ કાણ નહીં ધન્ય છે ? એ પરિણામ આવે તો અમારો હેતુ સફળ થશે અને નર્મદે ગુજરાત માટે ઘણું કરી બતાવ્યું તેના ઝલમાં અમે પણ તેને માટે થોડું ઘણું કરી બતાવ્યું એમ અમને સગવડ સંતોષ થશે.

અન્તમાં અમારી સમિતિના સંયુક્ત મંત્રીઓ અને અન્ય કાર્યવાહકો અમારું કાર્ય સફળ કરવા માટે સમય અને શક્તિનો ભોગ આપીને મહેનત કરી છે તથા યુવાન લાઇબ્રેરીઓ પોતાના સંગીત અને અભિનયકળાનો લાભ આપી કોન્સર્ટ વડે અમને આર્થિક મદદ કરી છે તેમજ મુ'બાઇમાં વસતા જે ગુજરાતીઓએ ઉધરાણામાં પોતાનો ફાળો આપીને નર્મદના સ્મારકને સગીન મદદ કરી છે તે મર્વનો હુ ઉપકાર માનુ છું.

મુ'બાઇ, તા. ૧૪-૧-૧૯૩૩

હરસિદ્ધલાલ વજીલાલ દોશીઆ

અંત્યપ્રકાશનસમિતિનું નિવેદન

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની, તેમના સાહિત્ય અને તેના વિવિધ પ્રકારોની આરંભક તરીકે જતા સગર્થ રીતે નિરૂપ એવા કરનાર કવિ નર્મદી શતાબ્દી બિજવવાનો મહાપ્રસંગ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ વર્ષ પહેલેજા પ્રાપ્ત થાય છે. આ લઘ્ય પ્રસંગને અનુરૂપ નર્મદ અને તેની પ્રેરક ને ચિરંતન કૃતિઓદ્ધાર ગુજરાતના સૌ વર્ષના અનેકવિધ ઇતિહાસનું અને તેના તત્ત્વચિંતનનું દર્શન કરવાનો અપૂર્વ લાભ પણ ગુજરાતને માથેમાથે મળી રહ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૩૩ નું વર્ષ જેમવાને જોવાજ નિવેશો બાકી હતા અને ગુજરાતના વાતાવરણમાં આપણા આધુનિકતાના આદ્ય અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોના આદ્ય આલેખકની અમર મૂર્તિ આપણી આખા આગળ સદૃશ હૃદયસપ્તાત્ર તરીકે તરી આવી. આજ અરસામાં શ્રીયુત કનૈયાલાલ દુનશીને ડારાભાઈભાઈ જોડાઈ વળતર બહાર આવવાનો પ્રસંગ સાપડ્યો. આ વિરલ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉચિત રીતે સમસ્ત ગુજરાતે દેવી રીતે બિજવવો તે માટે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને વિગતવાર ફેટલીક કીમતી અચનાઓ એમણે કરી. પરિષદે તે અચનાઓ સ્વીકારી અને ગુજરાત અને સહાગુજરાતમાં ન્યક્ષેરચે આ પ્રસંગ બિજવી જેનીજેની ગરવી ગુજરાત છે તે બધાએ ગુજરાતીઓ એકદીલી અને એકતાતથી નર્મદને છાત્રે એવું ‘નર્મદશતાબ્દીસ્મારક’ કમમાં કમ રૂપીઆ ૧૦૦૦૦૦ ના લડાણ વડે બધુ કરે એવી નર્મદશતાબ્દીના ઉત્સવની વિગતવાર યોજના ઘડાઈ. સારાએ ગુજરાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ યોજના ઉત્ખાડપૂર્વક વધાવી લીધો અને તેને સાગોપાંગ સકલ કરવા પ્રયત્નો આદર્યા.

આ પછી મુંબાઈની નર્મદશતાબ્દી સમિતિએ વ્યાપ્ત સાલના એપ્રિલ આખરે કરેલા દરબને અનુમતિને, ગુજરાતીના એ અદ્વિતીય સમૃદ્ધિદાના ધન્ય જન્મને સૌ વર્ષ પૂરા થઈ એકસો ને એકમું વર્ષ જેસવાને દિવસે, ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના ઓગસ્ટની ઓવીસમી ને ગુરવારે, એ પ્રસંગના કનય સૌથી સ્થાયી સ્મારક તરીકે આ નર્મદશતાબ્દીસ્મારકઅંત્ય નર્મદની પરમ પ્રિયના, નેત્રે દેવી તુલ્ય માનેલી પૂજ્ય પણ—એવી ગુજરાતી પ્રજાને ચરણે ધરતા અમને ઘણા હર્ષ થાય છે.

હાલ મજકુરમા કલા પ્રમાણે, આ અંત્યમા (૧) નર્મદની ગદ્યપદ્યકૃતિઓમાથી વીણેલાં અવતરણો, (૨) નર્મદ અને નર્મદકૃતિઓ વિષેનાં અત્યાર પહેલાના વિવેચનો; (૩) તેવાજ નવા લખેલાં વિવેચનો : આટલાં લખાણો લેવાનું નક્કી થયું હતું; અને તે કાર્ય નીચેના ચાર શૃદ્ધ્યોની બગેલી ‘સ્મારકઅંત્યપ્રકાશનસમિતિ’ને મુખ્ય સમિતિએ સોંપ્યું હતું :

૧. રા. અ. બાલાલ જીલાણીરામ બાની
૨. , શંકરપ્રભાદ જગનલાલ રાવલ
૩. , વિજયનાથ કલ્યાણરાય વંદ
૪. , બચોતીન્દ્ર હરિહરગ કૃ દવે

એ અંત્યસમિતિએ જે માસમાં પહેલી તકે પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો; જીનજીલાઈ પણ અંત્યમામત્રી ભેગી કરવા અને સંસ્કારવામાંજ ગયા ત્યા લગીમા પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણમાંના બેજ (મુંબાઈમા તૈયાર થયેલા) વિભાગ મુદ્રણાય ચાટે તો પૂરા થયા હતા. જીલાઈ-ને છેલ્લે દહોડે એટલા લખાણ વડોદરે મુદ્રકના હાથમાં ગયા, અને છેલ્લા વિભાગનાં પ્રારંભિક

લખાણુ અમારામાંથી શ્રી. વિજયરાય પામેથી લાવનગરથી આઠમી ઓગસ્ટે તથા બને સ્થળેથી અતિમ લખાણુ તા. ૧૫મીએ વડોદરે પહોંચ્યા. એ સ્થળકાગ સર્વ અહીં એટલા સારૂ નોખ્યાં છે કે કાયકરોના ચાલુ રોજિંદા વ્યવમાયની વચ્ચેની વચ્ચેથી કેની રીતે પુરસદ મેળવીમેળવીને તથા કેટલા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય થયું છે તેનો વાચકોને ખ્યાલ આવે અને તેઓ અમારી નાની તૂટીઓ જાણી લખાની તથા મોટી જાણી હળવા જ કપડાની દૃષ્ટિએ લુએ.

લખાણુ ઘણાખરા હાથમાં આવ્યા એટલે મૂળ ત્રણ વિભાગોને જગ જૂદી રીતે ગોઠવવાનું વધારે ઉચિત લાગતા, (વિભાગવાર આપવાના નામોને પણ વિચાર કરવાનો હતો, જેથી ગ્રંથનો ઉપયોગ કરતી વેળા અનુલક્ષણની સરળતા થાય) એ ગોઠવણી ફેરવીને નવી નીચે પ્રત્યક્ષેની કરી છે :

૧. વિભાગ પહેલો—નમદની પ્રસાદી (૧) પદ, (૨) વચ

૨. વિભાગ બીજો—નર્મદને અર્થ (૧) શતાબ્દી પૂર્વે; (૨) શતાબ્દીને શુભ સંગે

એ ચારમાના પહેલા ત્રણ પેટાવિભાગો સંબધી તે એટલુ જ કહેવાનું છે કે પદગણના અન્તરણોને શીર્ષક આપી વિષયવાર ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ગદ્યવિષયોનું વર્ગીકરણ કરી દરેક વર્ગનું નામ પણ આપ્યું છે; અને શતાબ્દી પૂર્વેના વિવેચનોને કેટલેક અંશે દાવાનુક્રમે અને સાથે સાથે લેખકોનાં વ્યવપ્રતિષ્ઠાદિકને ક્રમે મૂક્યા છે. આ સઘળી મુખ્ય ક્રમરચનાજ ગણા; તેમાં પ્રસંગાવશાત્ ક્યાક થોડો ફેર કરવો પડ્યો હોય એ કુદરતી છે.

છેલ્લો પેગવિભાગ એક રીતે તે ગ્રંથનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ હોવાથી તેને વિશે જગ વિગતથી લખવાની જરૂર લાગે છે. તેનું પણ જે વર્ગીકરણ કર્યું છે તે તે અનુક્રમણી પરથી સમજાશે. વધુમાં એટલુ કે એ લેખો માટેના વિનંતિપત્રમાં જે ચારમી જ પ્રુસ્તરેપ મર્યાદામાં લખવાની અગત્યની સચના હતી તેને કેટલાક લેખકગણુઓ દરેકાઈ દારણે ન પાળી શક્યા હોવાથી, એવા બધા તે નહીં પણ કેટલાક લખાણોને ટૂંકા અમારે બતાવવા પડ્યા છે—બધા નહીં એટલા માટે કે અમુકઅમુક લાખા લખાણો એવાં છે કે તેની પર જે કાંપ મૂક્યો હોત તે નર્મદની ભારે અસેવા થાત—તેનાં મસ્મરણો કે તેની સાહિત્યસેવાનું અગ્રહું નિરૂપણ ગુજરાતને મળતુ ગ્હી જત મતલબ, કાંપકુપ એવી રીતે કરી છે કે કશુ અગત્યનુ રહ ન થાય અને નિરર્થક પુનરુક્તિઓ ગ્રંથમાં વારંવાર દેખા દેની અટકે; અને, લેખોના વચલા કે આગળપાછળના ભાગો કપાયા છતાં પૂર્વાપર સંબધ જળાય તેની બની તેટલી બધી સરત રાખી છે. આટલી સલામ છતાં યો ઘણાક લેખકોએ તે કાતર ચલાવવાની છૂટ લેખ સોપતા કે મોકલતા આગેલી જ એ હકીકત છતાં; જે કોઈ લેખક પોતાને અન્યાય થયો છે એમ માનતા હોય તે અમાગ બચાવમાં ઉપર્યુક્ત પહેલેથીજ સૂચવાબ્દી વિલક્ષણ સ્વળમર્યાદા રજુ કરી, બહુ નમ્ર ભાવે પણ અમારી બિનશુભેગારી એ વિષયમાં જાહેર કરવા રમ લઈએ છીએ

વળી છેલ્લા વિભાગમાં જે થોડાક મૂલ્યવાન જવાહીરો છે તેમાં હીરાનું ગ્યાન લઈ શકે તેવા ઉમરાવતીનિવાસી નામદાર શ્રી. દાદાસ હેળ ઉર્ફે ગણેશ શંકર ખાપડેના લેખ માટે તે અમારા-માંથી એકાદ જે વ્યક્તિગત નહીં, અમારી સમિતિઓજ નહીં, આજનુ સકલ સરગરી નર્મદજનક ગુજરાત જ નહીં, ભાવિ ગુજરાત પણ ચિરકાલ ઝલ્લી રહેશે. મૃત નર્મદને સ્મરણમુગ્ધ અને શબ્દસામર્થ્યની જાણે સહવતી પાષ્ટને તેને આપણે માટે પુનર્જીવિત કરતાર અધિનીક્રમા એ વૃદ્ધ

અને વળાગાયા નર્મદાના નીચલા છે. એમ કહેવામાં કરી અનુભવ નથી. (આની નોંધવું જોઈએ કે શ્રી. દાદાભાઈ આપણે મહાન નર્મદો, જે નામ કાવ્યદાતા અને મહાપ્રદરશીલ આપનાર પૂજ્ય સુરવર્ણ કહે છે. એમના પુત્રવ્યવહારમાં નર્મદની મુખ્યત્વે યોગ્ય શબ્દોમાં તારક વર્ણન આપ્યા પછી એ કહે છે : નર્મદની હાલની જગ્યા પણ એ મનેદર કે વળી વચ્ચે તારકના મિદ્ય કાવામાં નિકળ નીચરી છે. મરજપટ રજી એ નુખ ગયું ને યયું ! કૃતિયા દીઁ ને મત વાપવા પામશે નહીં !) અમિન તરકથી તેમજ મમન સુગત તરકથી એ અનિ ૧૬ મૌલ્યમિતિ ને અમે અત. કમ્પ્યુટર ઉપકર માનીએ છીએ.

નિબાન પહેલાના ગદ્યપદના અને બીજાના—નર્મદને અર્થ (૧) ગતાવદી પૂર્વ—એ પ્રેર- વિલાગતા અવતરેની પગદગી અમારમાંથી ભાઈ શંકરપ્રસાદ ગવંચ એટલે નામે કરી છે અને તેની અનુપતિ ને ગોઠવણી ગાડીના નમ્યોને કાંચે માર્ગ છે. સત્તાવદીપ્રયગના અર્થનું આમંત્રણ અર્થ અને સપાદનદાર્ય જય એ ભાઈ વિજયગય વેલે કયું છે. અમલની ટૂંકી મર્યાદા, મુળાઈ, મુળ ને ભાવનર એમ અમ્યોના ફૂંદર હોનેલાં નિવામગ્યાન અને વડાંગ ખાતેનું મુદ્દાગ્યાન : આ સર્વએ મપ કરી છંદીએ એટલું મપૂર્ણ અને મનોપદારક મંપાદનદાર્ય પ્રતિકૃતિના રૂપે મૂર્તિમાન ગદ્ય દેવે અમને કરવા દીધું નહીં, એટલુંજ નહીં પણ ભાઈ વિજયગયને સત્તાવામાં નો એવું બાકી ગામી નહીં. કામ શરૂ કર્યા પછી ટૂંકા ન વખતમાં એવી અમામાન્ય આપનિએ તેમજ ઉપાધિએ એમને મેરી લીધા કે દિવસો ને દિવસો લગી એમને કતવ્યવિમુખ મેલું પડ્યું. આવા મંજોગામાં નર્મદની 'સાર શાકુંતલ' જેવી કૃતિનાં દર્શન કરી તેમાંથી એક પાલુ વાનગી અમે લઈ ચક્યા નથી. વળી 'હુદિવર્ધક' અથો, 'હુદિપ્રકાશ'ના સંગ્રહો, 'સુગતની' આભાસિકના મંગ્રહો, સુગત મોરારના વૂના સખ્યાઈ માનિકો પણ કિયલાવી જવાની અમારી તીવ્ર ઇચ્છાને પણ અમે તૂમ કરી ચક્યા નહીં. આપણા આદિતના હતિદાસની ખૂટતી કરીએ માધની આ માધનગમગ્રીમાં નર્મદ અને તેની કૃતિઓ નિમે ધણુએક સાહિત્ય ન્યાયા વેરાયલું પડ્યું છે. આ ગ્રંથને સપૂર્ણ ને પ્રતિનિધિત્વ પૂર્ણ કરવામાં તે જોઈ જવાની જરૂર હતી.

આ પંચિતિમા આલીસ જેટલા લેખકગ્રંથોએતો મીઠો અને દીલખરેલયો સદકાર મેળવવામાં અમે અમારૂં મોટું સદલાગ્ય ગણીએ છીએ. એ માટે એમનો, તેમજ જેને લેખક અને પ્રકાશકના લેખોનો અમે ઉપયોગ કર્યો છે તે સૌનો અંતરદરપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

છાપવાના કાર્યની વ્યવસ્થા ને દેખરેખ બહુજ અમથી કરનાર રા. મૂલશંકરભાઈ લદ્દો બેહદ ઉપકાર માનવો જોઈએ પણ તેમ કરવા તેમજે સ્પષ્ટ ના પાડી છે.

વડોદરાના 'આર્યસુધારક પ્રેસ'ના માલીક રા. મણિભાઈ મથુરભાઈ ગુપ્તે લાક્ષણિક ત્વરાથી આ દગદાર ગ્રંથ ટૂંકી મુદતમાં છાપી અમને વેગાસર આપ્યો તે મદ્દસ તેમના અમે ઉપકારી છીએ.

છેવટે નર્મદશતાવદી જેવા સમગ્ર સુગતતની પ્રજના શુભ પ્રસંગે મહાન નર્મદને અમારા તરફનો યથાશક્તિ અર્થ આપવાની અમને તક આપવા બદલ મુખાઈ નર્મદશતાવદી સમિતિનો ઝણુભાર પણ અમે આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.

મુખાઈ, તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૩

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની
શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવલ
વિજયરાય કલ્યાણરાય વેલ
નયોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે

અ નુ ક્ર મણી

ઋણ સ્વીકાર	૫૪
ઉપોદ્ધાત	૫
નિવેદન	૬

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી : ૧ પદ્ય

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! (ગુજરાતરાષ્ટ્રગીત)	૩
ગુજરાત કોની ?	૪
તકના દિવસો	૫
ખડેનેને	૬
નીતિની સાડી	૭
સાસરે જતી સીતા	૮
સુંદર જેને નાર	૯
મૈત્રી	૧૦
વિધવાવિલાપ	૧૧
ઘાયલ નર્મદ	૧૨
નર્મદ ! આખરે જૂઠાં જ	૧૩
દીલદારને સલામ	૧૪
હાંડિયાની હાંડી	૧૫
એક ચિત્ર	૧૬
સતી	૧૭
પામર જીવને	૧૮
નીતિ	૧૯
જીવનવસંત	૨૦
વર્ષા	૨૧
સલામ	૨૨
હનિયામાં પેસો મોટો છે	૨૩
પાછી પાની ન કરવી	૨૪
હિતનાં વચનો	૨૫
કવિની પીછાન	૨૬

વર્ષાઋતુ	૨૦
શરદ્પૂર્ણિમા	૨૨
વસંત	૨૩
વિયોગ	૨૬
ખ્યારી કવિતા ઉપર ખ્યાર કવિનો ખ્યાર	”
ઉનાળામાં	૨૮
ચોમાસામાં	૨૯
મુંઝથી તે રણતુંડી મુઝી આગગાડીમાંથી જોયેલો દેખાવ	૩૧
ભરૂચથી કળીરવડ જતાં હોડીમાંથી જોયેલી નર્મદાની શોભા	૩૨
કળીરવડ	”
સુરતથી મુંઝ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા	૩૪
ફરી જોળનિયું આપે	૩૫
નર્મદજોશીતું અખ્યાલું	”
દેશહિત	”
૧. જોરાંને ના જોર થતાવો	૩૬
ઝાંસા શા ખાવા ?	૩૭
દાસપણું કયાં મુઝી ?	”
હક મજો	૩૮
થઈ મરણિયા ધસવું	૩૯
ચલો લૈયા !	”
૨. પગલાં ભરવા માંડો	૪૦
રણુ તો ધીરાતું	”
૩. સાહસ કરવા વિધે	૪૧
ચલો ! ચલો ! શું વાર લગાડો ?	૪૨
મુખ	”
૪. પ્રેમ શૌર્ય (૧-૯)	૪૩
આશા	૫૦
સુરત (૧-૮)	૫૧
શેરની ગરબી	૫૭
સ્નેહ શૌર્ય તો નથી !	”
વીરપુરુષ તે કયાં છે ?	૫૮
સજ્જ થાઓ	”
ઘાયલ જંગી હો !	૫૯
ઝટ સજો	૬૦
સજો સહુ શૂર !	”

રંગડ ઉઘ્યા હો !	૬૧
અહીંતહીં મથવું ને !	૬૨
ધિક દાસપણું	૬૩
પુરુષપણું હરી લીધું	”
હોંસે હોંસે ને !	૬૪
દેશદાઝ....	૬૫
ઉત્સુકતા ક્યાં છે ?	”
નીરાધાર નર્મદ	૬૬
હરિને (૧-૨)	૬૮
સૂર્યદર્શન	૬૯
દયાનિધિ બ્રહ્મ	”
માતૃભૂમિ માટે પ્રાર્થના	૭૦
પ્રાર્થના	”
પીડ કોની આગળ કહીએ ?	૭૧
કવિપિતા લાલશંકર	”
હુનિયા જૂઠાની	૭૨
જીવકાને	૭૨
નવ કરશે કોઈ શોક	૭૩
ગળીયા બળદને	”
દેશીઓને	૭૪
ચોદ્રો	૭૫
ચંદ્રોદય	”
સાહસ દેસાઈ	૭૬

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી: ૨ ગદ્ય

૧ દેશભક્તિ અને શૌર્ય

સ્વદેશભિમાન	૩
રણમાંથી નાસવું	૭
રાત્ર્યભક્તિના આદર્શો	૮
દેશભક્તિ	૮

૨ ગુજરાત

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ	૮, ૧૦
નર્મદયુગનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ	”
ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ	૧૧

હિન્દના એક અંગ તરીકે ગુજરાત
ગુજરાતની કીર્તિ	૧૨
ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધનો	૧૪
ગુજરાતી શેઠીઆઓને	૧૫
ગુજરાતી સ્ત્રી	૧
ગુજરાતી ગૃહિણી	૧૬
ગુજરાતનું ભાવિદર્શન	૧

૩ ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ	૧૭
વેરાન સુરત	૧૮
મહાપુરુષો	૧
” વગર દેશોદ્ધાર કયાંથી ?	૧૯
રામ. તેના ગુણ અને દોષો	૧૯
ગૌતમ બુદ્ધ	૨૦
જિસસ ક્રીસ્ટ	૨૧
મહામદ પયગંબર	૧
રામની પિતૃભક્તિ	૧
સતી સીતા	૨૨
રાવણ	૧
વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ	૨૩
યુધિષ્ઠિર	૨૪
ભીમસેન	૧
અર્જુન	૧
વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ	૨૫
સતી દ્રૌપદી	૧
દુર્યોધન	૨૬
ભીષ્મપિતામહ	૧
દ્રોણાચાર્ય	૨૭
કર્ણ	૧
ગ્રીક પુરાણ ઇલિયડ	૧
હેલન અને પેરિસ	૨૮
હેક્ટર અને એન્ડ્રોમેડી	૧
હેક્ટરને લગ્ય અગ્નિસંસ્કાર	૨૯
એકિલીઝ	૧
ગ્રીક શૂરવીરો	૩૦
હેલનનું હરણ	૧
વૃદ્ધવીર નેસ્ટર	૩૧

હેલન	૩૧
ટોચવીર હુકટર	"
રેંગીલો રાજકુંવર પૅરિસ	૩૨
મહાન અલેકઝાંડર (સિકંદર)	"
બુલિઅસ સીઝર	૩૩
શાલ્મેન	"
ક્રેડરિક	૩૪
બ્યૅન્જ વૅશિંગટન	"
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	"
પિટર	૩૫
માર્ટિન લ્યુથર	"
સાક્રેટિસ	૩૬
પ્લેટો	"
અરિસ્ટોટલ	"
ગ્રીકનો વાલ્મીકિ હોમર	૩૭
ગ્રીસની વીરાંગનાઓ	"
રોમની	"
સર ઐઝાક ન્યુટન	૩૮
કોલંબસ	"
મેવાડના ક્ષત્રિયવીરો	"
રાણો પ્રતાપ	૩૯
જગદેવ પરમાર અને વિઘાતા	૪૦
સર વિલિયમ બેન્સ	૪૧

૪ ધર્મ

‘ ધર્મ વિચાર ’ની પ્રસ્તાવના	"
આર્ય પુરુષાર્થ	૪૨
શૌર્યના અખાડા	૪૩
એક દૃષ્ટિ (સુધારો)	૪૩
આપણી દશા	"
ધર્મશુરુના ધર્મ	૪૪

૫ સમાજ

સુધારાની નિષ્ફળતા	૪૫
સુધારકવીર : મહીપતરામ	"
સંસારળાગની સુદર વેલ	૪૬
સ્ત્રી દેળવણી	"
ભણેલી સ્ત્રી અને દેશ....	૪૮

હિન્દના ઓક અંજ તરીકે શુભરાત
શુભરાતની કીર્તિ	૧૨
શુભરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધનો	૧૪
શુભરાતી શેઠીઆઓને	૧૫
શુભરાતી સ્ત્રી	૧૬
શુભરાતી ગૃહિણી	૧૬
શુભરાતનું ભાવિદર્શન	૧૭

૩ ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ	૧૭
વેરાન મુરત	૧૮
મહાપુરુષો	૧૯
” વગર દેશોદ્ધાર કયાંથી ?	૧૯
રામ તેના શુભ અને દોષો	૧૯
ગૌતમ બુદ્ધ	૨૦
જિસસ ક્રીસ્ટ	૨૧
મહંમદ પયગંબર	૨૨
રામની પિતૃભક્તિ	૨૨
સતી સીતા	૨૨
રાવણ	૨૩
વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ	૨૪
યુધિષ્ઠિર	૨૪
ભીમસેન	૨૫
અર્જુન	૨૫
વાલ્મીકિ શ્રીકૃષ્ણ	૨૫
સતી દ્રૌપદી	૨૬
દુર્યોધન	૨૬
ભીષ્મપિતામહ	૨૭
દ્રોણાચાર્ય	૨૭
કર્ણ	૨૮
ગ્રીક પુરાણ ઇલિયડ	૨૮
હેલન અને પેરિસ	૨૮
હેક્ટર અને એન્ડ્રોમેડી	૨૯
હેક્ટરને ભવ્ય અગ્નિસંસ્કાર	૨૯
એકિલીઝ	૩૦
ગ્રીક શૂરવીરો	૩૦
હેલનનું હરાણ	૩૧
વૃદ્ધવીર નેસ્ટર	૩૧

હેલન	૩૧
ટૅયવીર હેકટર	”
રેંગીલો રાજકુંવર પેરિસ	૩૨
મહાન અલેક્ઝાંડર (સિકંદર)	”
બુલિઅસ સીઝર	૩૩
શાર્લમેન	”
ક્રેડરિક	૩૪
બર્થોલ્ડ વૉશિંગટન	”
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	”
પિટર	૩૫
માર્ટિન લ્યુથર	”
સાક્રેટિસ	૩૬
પ્લેટો	”
અરિસ્ટોટલ	”
ગ્રીકનો વાલ્મીકિ હોમર	૩૭
ગ્રીસની વીરાંગનાઓ	”
રોમની	”
સર ઐઝાક ન્યુટન	૩૮
કોલંબસ	”
મેગડના ક્રિસ્ટીવોરો	”
રાણા પ્રતાપ	૩૯
જગદેવ પરમાર અને વિઘાતા	૪૦
સર વિલિયમ બોન્સ	૪૧

૪ ધર્મ

‘ ધર્મવિચાર ’ની પ્રસ્તાવના	”
આર્ય પુરુષાર્થ	૪૨
શૌર્યના અખાડા	૪૩
એક દષ્ટિ (સુધારો)	૪૩
આપણી દશા	”
ધર્મગુરુના ધર્મ	૪૪

૫ સમાજ

સુધારાની નિષ્ફળતા	૪૫
સુધારકવીર : મહીપતરામ	”
સંસારળાગની સુદર વેલ	૪૬
શ્રી કેળવણી	”
ભણેલી શ્રી અને દેશ....	૪૮

તાબ અને પુનર્તાબન	૪૯
ગુજરાતી વિધવા	૫૦
બાદેશમાં રાવાદુટયાની પેલાડા	૫૧
કેળવણી	૫૨
કુળમોટપ	૫૩
૬ ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારિત્ય					
ખરે કવિ	૫૪
કવિ અને કવિતા	૫૫
કવિતાના પ્રકાર	૫૬
ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ	૫૭
ભાષાવિકાસ	૫૮
ગુજરાતી ભાષા	૫૯
ગુજરાતી ભાષા ગરસ કોની ?	૬૦
શામળભટ્ટ	૬૧
મીરાંબાઈ	૬૨
હેમચંદ્રાચાર્ય	૬૩
નર્મદકોશ માટે કવિની ઇચ્છા	૬૪
નર્મદકથાકોશની પ્રસ્તાવના	૬૫
લેખનશુદ્ધિ	૬૬
નરસિંહ મહેતા	૬૭
અળો	૬૮
પ્રેમાનંદ : તેની કવિતા, (૨) પ્રેમાનંદની કવિતાના રચ	૬૯
દયારામજીવનચરિત્ર	૭૦
શિવાનંદ	૭૧
આપણું ગદ્ય . ભાષાવિદ્યા	૭૨
અપભ્રંશ ને સંસ્કૃતશબ્દો	૭૩
ગુજરાતીમાં શબ્દોની પસંદગી	૭૪
પૂર્ણભાષા	૭૫
ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા	૭૬
શુભદોષદર્શન	૭૭
આપણા દેશમાં જીવનચરિત્ર લખવાનો અભાવ	૭૮
આપણા સ્ત્રીગીતો	૭૯
કાવ્યદોહન કોને કહેવાય ?	૮૦
સંજ્ઞાપદ્ય	૮૧
ગુજરાતી ભાષાના જ્યોતીરંગ	૮૨
કાંડિયો (કાવ્ય) (૨)-નો આરંભ (૩)-ની કામગીરી	૮૩

૭ નાટકોમાંથી વાનગી

‘ રામજનનદીદર્શન’માંથી	૭૦
‘ દ્રોપદીદર્શન’માંથી	૭૨
‘ બાલકૃષ્ણવિજય’માંથી	૭૪
૮ પ્રકીર્ણ					
મંડળના લાભ	૭૬
એકલા શું ન કરી શકાય ?	૭૭
છવને	”
દોડી જતો વખત	૭૮
સ્ત્રી અને પુરુષ	”
સદ્ગા ઉપર ઈશ્વરનો ક્રોધ	૭૯
નિરાશ્રિતોની આશા	”
ચડતીચડતી...	”
શોક વિષે	૮૦
કાળ સ્વરૂપ	”
મજૂરોની સ્થિતિ	૮૧
બાલકું કેવું જોઈએ ?	૮૨
આત્મકથામાંથી	”
નર્મદના કેટલાક પત્રો (૧-૨-૩) ફકકડ લક્ષ્મીરામને (૪) સૌ. માન- બાઈને (૫) રૂડાં સ્વભાવનાં માનબાઈને (૬) ભાઈ હરિદત્તને (૭) દવર્ગાં. નાનાભાઈ રાણીનાને	૮૩
પારસીઓ	૮૫

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ધ્ય :

૧ શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

નર્મદનું સરસ્વતી મંદિર	દલપતરામ કવીશ્વર	૯૧
કવિ નર્મદનું મંદિર	અરદેસર ખખરદાર	૯૩
અમર નર્મદ	કાનજી ખંભાલિયાકર	૯૪
નર્મદાબ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ, સમયમૂર્તિ નર્મદનો અંત, નર્મદકવિતા- ની પ્રસ્તાવના, નર્મદ : એક ગદ્યકાર, નર્મદની નૌતક હિંમત	નવલરામ દવે	૯૪
નર્મદ : કેટલાંક સસ્મરણો		
	રાજારામ શાસ્ત્રી	૧૦૬

સુધારો	મણિલાલ દિવેદી	૧૦૯
નર્મદની જીવન પ્રવૃત્તિની સર્વાંગતા;	{ છોટાલાલ પટેલ	૧૨૦
સ્વાનુલવરસિકતા		
વિચાર વિપ્લવ	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	૧૨૧
કળીરવડ (વિવેચન)	અધ્યાપક મોહનલાલ દવે	"
કવિ નર્મદ, ની અદ્વિતીય સાહિત્ય- સેવા, નર્મદગદ્ય, નર્મદકવિનું શિષ્યમંડળ }	કમળાશંકર ત્રિવેદી	"
એકલ સાહિત્યવીર નર્મદ, નર્મદાશંકર	નરસિંહરાવ દીવેટીઆ	૧૨૪
નર્મદકવિતા : એક પર્યેષણ	અ. બલવંતરાય ઠાકોર	૧૨૫
પૂતલધ્વનું વિરલ પાત્ર : નર્મદ	આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ	"
નર્મદના ગ્રંથો	દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	૧૨૬
મહાપુરુષ : ગુજરાતના નવયુગનો	નાનાલાલ કવિ	૧૨૮
નર્મદના ટેક અને ઉદારતા, નર્મદ : એક પ્રસંગ, કવિ સામે મિથ્યાચાર, નર્મદ : કુળદીપક અને દેશદીપક }	નંદનાથ દિક્ષિત	"
સત્યનિષ્ઠ નર્મદ, નર્મદની ભાષાનું વલણ, નર્મદાશંકર, નર્મદની કવિતા, નવી કવિતા }	હિમતલાલ અંબારિયા	૧૩૧
સુરતનો સાહિત્યવીર : નર્મદ	અ. મોહનલાલ દવે	૧૩૩
ગદ્યવિકાસમાં નર્મદનું સ્થાન	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૧૩૪
નર્મદ : તેના વિષયો અને શૈલી, સુરતી સુધારો	{ નયમુખરાય ભોશીપુરા	૧૩૫
નર્મદાશંકર અને દલપતરામ		
	ધંધરલાલ ખાનસાહેબ અને નરહરિલાલ દેશભક્ત	૧૩૬
સંક્રાંતિદાલનો પ્રતિનિધિ	રતનરામ ભટ્ટ	૧૩૮
નર્મદ : દેટલાક દૃષ્ટિકોણ	રમણલાલ દેસાઈ	૧૩૯
નર્મદયુગની કવિતા	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧૪૪
નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ	બ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી	૧૪૫
સુરતની યાત્રા	રતનલાલ શેઠ	"
નર્મદ : તેની કવિતા, નર્મદની કાવ્યબાવના	ઉમિયાશંકર મહેતા	૧૪૬
કવીશ્વર દલપતરામ અને કવિપંડિત નર્મદ તેમના કવિના }	જટિલ	૧૪૯
તત્ત્વજ્ઞતા નર્મદ, ગુજરાતનો સ્ત્રોતોનિર્ધાર નર્મદ }	કર્નયાલાલ મુનશી	૧૫૧
નર્મદ અને તેની કવિતા	મહિશંકર ભટ્ટ	૧૫૨

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્ધ :

શતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગ

૧ કાવ્યો

જય નર્મદ નરવીર	લલિત	૧૫૭
પ્રાણવંતા પૂર્વજને	મુંઠ્ઠમ્	૧૫૮
થોડા શ્લોક	દેશળ પરમાર	૧૬૦
નર્મદને એક પ્રશ્ન	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧૬૨
નર્મદને	રમણ વકીલ	”
સ્મરણાંજલિ	હંસા મહેતા	૧૬૩
નિવાપાંજલિ	(મળેલું)	”

૨ સંસ્મરણો

Narmad : the Man : a Friend's

Loving Tribute	Hon. Mr. G. S. Khaparde	૧૬૪
કવિ વિશે કેક	નંદનાથ દીક્ષિત	૧૭૩
કવિ નર્મદ (કેટલીક શ્રુતિગત વાતો)	મણિલાલ દેસાઈ	૧૮૪

૩ વ્યક્તિત્વ અને જીવનવિકાસ

કવિનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય	દિ. બ. કૃષ્ણલાલ બેરેલી	૧૮૬
વીરનર્મદનો જીવનવિકાસ	અં જયેંદ્રરાય દ્વરકાળ	૧૯૦

૪ વ્યક્તિત્વનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો

મહાવરાહ	કનૈયાલાલ મુનશી	૧૯૬
નર્મદ-કર્મવીર કવિ	વિનાયક મહેતા	૧૯૭
પ્રાણાણ કે ક્ષત્રિય ?	લીલાવતી મુનશી	૧૯૯
સમયમૂર્તિ નર્મદ	અંબાલાલ પુરાણી	૨૦૦
વીર કવિ નર્મદનું જીવનકાર્ય	ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાઈ દીવેટીઆ	૨૦૮
સૈનિક અને સેનાની	ધૂમકેતુ	૨૧૫
ક્રાંતિકાર	જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૨૨૪
પ્રબલઉત્તરનો વિધાયક	અનંતરાય રાવળ	૨૨૬

૫ સ્ફુટ વિષય

નર્મદાશંકર અને ભાવનગર	માનશંકર મહેતા	૨૩૫
નર્મદયુગનું મુંબાઈ	અં સુરેશ દીક્ષિત	૨૩૮
કવિ નર્મદને અંજલિ	હીરાલાલ પારેખ	૨૪૦
નર્મદાશંકર સાક્ષર ખરા ?	પ્રદ્યોત દિવાનજી	૨૪૪
નર્મદચરિત્ર	અં જ્યોતીન્દ્ર કવે	૨૪૬

૬ ખાસ અભ્યાસવાળા વિષયો

નર્મદાશંકરનો 'હાંડિયો'	મહુભાઈ કાંતાવાળા	૨૫૫
નર્મદનું કાવ્યવિવેચન	અં વિખણપ્રસાદ ત્રિવેદી	૨૫૮
નર્મદ અને ઇત્રેજી કવિતા	ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક	૨૬૨
રાત્યરંગ	અં કેશવલાલ કામદાર	૨૬૭
કોશ કે કાવ્ય ?	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૨૭૦
નર્મદાશંકર-લોકસાહિત્યદષ્ટિએ	ગોકુળદાસ રાયચુરા	૨૯૭
કવિ નર્મદની પદ્યવાર્તાઓ	મનુલાલ મજમુદાર	૩૦૦
નર્મદાશંકર અને સ્ત્રીકેળવણી	હરભાઈ ત્રિવેદી	૩૦૫
નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી	હરિલાલ માંકડ	૩૧૦
નર્મદ અને તેની કવિતા	અં નવલરામ ત્રિવેદી	૩૧૩
નર્મદનું ગદ્ય અને પદ્ય	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૩૧૬
નિળ ધકાર નર્મદ	વસંતલાલ ઉપાધ્યાય	૩૧૮
કવિ નર્મદાશંકર અને ગુજરાતી જોડણી	કાશીરામ શાસ્ત્રી	૩૨૧
નર્મદકવિતાના અલંકારો	અં ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા	૩૨૬
'હાંડિયો'—પ્રથમ દર્શને	વિજયરાય વૈદ્ય	૩૩૨

કાવ્યો: અનુપૂર્તિ

નર્મદશતાબ્દી	અન્દ્રશંકર પંડ્યા	૩૩૮
વીર નર્મદનો જયજયકાર !	ગોકુલભાઈ	૩૩૯

જીવનકથા અને જીવનકૃતિઓ

નર્મદજીવનની રૂપરેખા	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૩૪૦
નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી	અં જ્યોતીન્દ્ર દવે	૩૪૨

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૧ : પદ્ય

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

ગુજરાત રાષ્ટ્રગીત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

દીપે અરુણ પરભાત,

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કંસુખી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,

તુ' ભણુવભણુવ ગિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત-

ઉંચી વ્રજ સુદર જાત,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૧

ઉત્તરમાં અંબામાત,

પૂરવમાં કાળીમાત,

છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા કુતેશ્વર મહાદેવ,

ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેશ દેવ

છે સહાયમાં સાક્ષાત

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૨

નદી તાપી નર્મદા જોય,

મહી ને ખીછ પણુ જોય

વળી જોય સુભટના બુદ્ધ રમણને, રત્નાગર સાગર,

પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીષ જયકર;

સંધે સોહે સહુ જાત,

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૩

તે અણુહિલવાડના મંગ,

તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ;

તે રંગ થકી પણુ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત !

શુભ શકુન દીસે, મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત,

જન ધૂમે નર્મદા સાથ

જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !

૪

નર્મદેશ : ઈ. સ. ૧૮૭૩

ગુજરાત કોની ?

કોની કોની છે ગુજરાત ?

ઉગ્રસેન રામ કૃષ્ણ સાત્યકી યાદવ જ્યા સહિ વિરાજતા,
જ્યાં બ્રાહ્મણ ને રજપુત ઝાઝા ધ્રુવિને અર્થે ઝૂઝ્યા હતા,

ત્યાંના લોકતણી શું કોની ?

નાના ના રે નથી તેની,

ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?

ભુદ્ધ જૈનના ધુમ્યા વાદ જ્યા મ્હેચ્છોમું શિલાદિત્ય લજો;

ભુવડમું વળી જયશિખરી જ્યા બુદ્ધ પરાક્રમ દાખી પજો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વળી રાજ્યનો રડ્ડધ્વજ જ્યાં છશેક વર્ષલગી લાજો;—

સરસ્વતી ને સેનાનીએ રડ્ડ દાખવ્યો છે રડો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

કથું ધામ જ્યાં મુસલમાને નીજ રાજ્યતુ વળી રકું;—

મધ્યે આવ્યાને બાને તે માની લે છે માન વકું.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

રે જ્યા કીધો કોપ દાખીએ રાજ્ય થયું ખણ્ડેર ભુંડું;

વળી રાજ્ય જ્યા દખ્ખણીકેરું કાઠે દીપે કંધકે રકું.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વળી પુરાતન પ્રસિદ્ધ જગમા ભગુનો આશ્રમ જ્યા જોયો;

વળી રડ્ડ જ્યાં જનવસ્તુનો બન્દરને નાકે સોયો.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

છે અર્જુરેશ રાજ્યતણું જે ધામ મુખ્ય પશ્ચિમ લણી—

જ્યા ગુજરાતતણા જન વસિયા કો રે વેળા થોડી ધણી.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

જ્યાં રેવામહીકાંકા શોભે હિન્દુ મુસલમાન રાજ્યકે;

વળી રાજ્ય રણની પેલીગમ જોય સિંધની લગોલગે.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

વૃદ્ધનગર જેણે જોયાં સહિ ચડતાં પડતાં રાજ્ય ફરી,

હજી હવે છે શું જોવાને યજ્ઞ તણા ટર્જ રડ્ડ વળી.

ત્યાંનાં નાનાં ત્યારે

શું બ્રાહ્મણ ને વાણિયાકેરી આવક ને લાટીયાકેરી;

ક્ષત્રી રજપુત કણ્ણીકેરી લીલ અને કાળીકેરી.

બીજા શુદ્ધતણી શું કેવી ?
 ના ના ના રે નથી તેની
 ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?
 પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મચક્રી મુજરાતી વધા;
 કોઈ રીતની તોપણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત;
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યા,
 પરધર્મી પણ હિત ઇચ્છનારા માનતાણું જે લાઇ ઠર્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત,
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 નર્મદ કે' ગુજરાતી ભાષયો માતને અર્થે સમ્યક ધરે;
 અન્ત બન્ધન તોડી રણે સહ બૂઝી જયસ્થળ જન્મે ભરે.
 પ્રેમ શૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
 તે તે સહની છે ગુજરાત;
 તે તે સહની છે ગુજરાત.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૧

તકના દિવસો

(લાવણી)

જુઓ જુઓ ગુજરાતી લોકો ટાણાંના દહાડા;
 જુઓ તમારું ઐક્ય તેહમા થાઓ કયમ આડા.
 આડા થાઓ નથી સમજતા ઐક્ય લાલ મોટા,
 દેશભક્તિમા ઐક્ય રાખતાં થાઓછો ખોટા.
 કાળ રાજ્ય ને મિથિતિ બદલાયાં ટક ટક શૂ જૂઓ ?
 બંધન કંટકથી રીળાઈ પુરૂષ છતે રૂઓ !
 ટાણા ઉપર વિચાર કરશે ઐક્ય તમે સ્હારો;
 મૂર્છિત થયલા માનસિંહને ઉઠાડતા થાશે.
 પ્રજા ઐક્યથી લાલ સર્વને એકેકને જાણો;
 કહે નર્મદો નિત્ય નિત્ય શું ઐક્ય કરી નાણો.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૩

ગુજરાત કોની ?

૦

કોની કોની છે ગુજરાત ?

હિતસેન રામ કૃષ્ણ સાત્યપ્રી યાદવ ન્યા સહિ વિરાજતા,
ન્યા બ્રાહ્મણ ને રજપુત ઝાઝા ઇશિને અર્થે ઝૂઝ્યા હતા,

ત્યાના લોકતણી શું દેવી ?

નાના ના રે નથી તેની;

ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?

શુદ્ધ જૈનના ધુમ્યા વાદ ન્યાં મ્હેચ્છોસું શિલાદિત્ય લજો;
ભૂવડસું વળી જયશિખરી ન્યા ભુંદ પરાક્રમ દાખી પજો.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

વળી રાજ્યનો રડ્ડવજ ન્યાં છરોંક વર્ષલગી ઊજો;-
સરસ્વતી ને સેનાનીએ રડ્ડ દાખવ્યો છે રડો.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

કથું ધામ ન્યાં મુસલમાને નીજ રાજ્યતુ વળી રડ્ડ;-
મધ્યે આબ્યાને ખાને તે માની લે છે માન વડું.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

રે ન્યા કીધો કોપ દાળીએ રાજ્ય થયું ખપ્પડેર ભુડું,
વળી રાજ્ય ન્યા દખણીકેરં કાંઠે દીપે કંઈકે રડ્ડું.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

વળી પુરાતન પ્રમિદ્દ જગમા ભૂગુનો આશ્રમ ન્યા જોયો;
વળી રડ્ડગ ન્યા જનવસ્તુનો ખન્દરને નાકે સોયો.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

છે અડ્ડેરેશ રાજ્યતાણું જે ધામ મુખ્ય પશ્ચિમ ભણી-
ન્યા ગુજરાતતણા જન વસિયા કો રે વેળા થોડી ધણી.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

ન્યાં રેવામહીકાઠા શોભે હિન્દુ મુમલમાન રાજ્યકે,
વળી રાજ્ય રણની પેલીગમ જોય સિંધની લગોલગો.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

વૃદ્ધનગર જોયે જોયા સહિ અડતા પડતા રાજ્ય ઠરી,
હજી જીવે છે શું જોવાને પ્રજા તણા દડ્ડ રડ્ડ વળી.

ત્યાનાં નાનાં ત્યારેં

શું બ્રાહ્મણ ને વાણિયાકેરી આવક ને ભાડીયાકેરી;
ક્ષત્રી રજપુત કણ્ણીકેરી લીલ અને કોળીકેરી.

ખીજ શ્રુતણી શું કેવી ?
 ના ના ના રે નથી તેની
 ત્યારે કોની છે ગુજરાત ?
 પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મથકી મુજરાતી વધા;
 કોઈ રીતની તોપણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત;
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 વળી પરદેશી ખીજ જેને ભૂમિયે પાળી મોટા કર્યા;
 પરધર્મ પણ હિત ઇચ્છનારા માતતણું જે ભાઈ કર્યા.
 તેની તેની છે ગુજરાત,
 પછી હોય ગમે તે જાત;
 તેની તેની છે ગુજરાત.
 નર્મદ કે ગુજરાતી ભાષણો માતને અર્થે સમ્પ ધરે,
 ખન્ત બન્ધન તોડી ગણે સહ ઝૂઝી જયશુભ જમે ભરે.
 પ્રેમ સૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
 તે તે સહની છે ગુજરાત;
 તે તે સહની છે ગુજરાત.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૧

તકના દિવસો

(લાવણી)

જુઓ જુઓ ગુજરાતી લોકો ટાણુના દહાડા;
 જુઓ તમારૂં ઐક્ય તેહમાં થાઓ કયમ આણ.
 આણ થાઓ નથી સમજતા ઐક્ય લાલ મોટા,
 દેશભક્તિમાં ઐક્ય રાખતાં થાઓછો જોટા.
 કાળ ગળ્ય ને મિથિત બદલાયા ટક ટક શું જુઓ ?
 બંધન કંટકથી રીબાઈ પુરૂષ છતે રૂઓ !
 ટાણુ ઉપર વિચાર કરશો ઐક્ય તમે રહાશો;
 મૂર્છિત થયલા માનસિંહને ઉઠાડતા વાશો.
 પ્રજા ઐક્યથી લાલ સવને એકેકને ગણો;
 કહે નર્મદો નિત્ય નિત્ય શું ઐક્ય કરી નાણો.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૩૩

બહેનોને

(હારી-રાગ-કારી)

બહેનો ! તમે માન વધારો, બૂંડી રીતી સુધાગે ટેક.
 શીંગેથી સારાસાર ગમજાયે, જાંડાયે જાંદ નહારો;
 હારે બહેની જાંડાયે જાંદ નહારો,
 ઉઘોગી મધમાખી ખડે નીત, સંધેથી સાગ રવીકાગે. બહેનો ૧
 ઋત વસંત નો પૂરી યશે ને, જૂલશે મદનો ઉન્હાળો;
 હારે બહેની જૂલશે મદનો ઉન્હાળો;
 ગભરાતા નીકમા જ પડાયે, નીતિયે લાગે તે બ્હાલો. બહેનો ૧
 વેરી તે બેમી વીચારોને બહારી, બેરી વેરી દીલ દાગે;
 હારે બહેની બેરી વેરી દીલ દાગે;
 નીતી ધરમ જે પાળે નર્મદ, તે જ ઉગરશે ધારો. બહેનો ૩
 નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૪૦

નીતિની સાડી

(ગરળી)

પહેરની પહેરની પહેરની રે;
 બહેની નીતિની સાડી પહેરની. ટેક
 ખરા કસળ ને ખગ કસળની;
 લાતો ખિલી અખેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૧
 સાડીની ગોલા સાચી ટેક છે;
 ભુઠી આ લુગડા જવેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૨
 સાડી રૂડી ધટ હારે ધણે છે;
 સારે વજનમા શેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૩
 સાડીની થડક સુધા સરીખી;
 નહીજ લાલ કંઈ ઝેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૪
 સાડી શીતળથી આખો મિયાએ;
 કહું શી વાત હું હેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૫
 સાડી તે સાઈ નરસુ સુઝાડે;
 વિના તે વાત અધેરની રે. બહેની ૦ પહેરની ૦ ૬
 એ સાડીનૂ મૂલ ન થાએ,
 પહેરે ખસે વાત વેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૭
 નીતીની સાડી આપે વટોને;
 પહેરી પાલવ અંખેરની રે, બહેની ૦ પહેરની ૦ ૮

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૫૩

સાસરે જતી સીતા

(ઘોળ)

પરણી સીતા સધાવતા સાસરે;
 આન્યાં જનકરાજાતણી પાસ, રાખી મન આશ, લેવાશિષ વેણુ રે; ૧
 તારે જોતા સીતા મૂખચંદ્રને;
 પ્રેમે આપથી ગગળી જવાય, મૂખે ન બોલાય, મંગળ કરો ખડેન રે. ૨
 કરવા સ્વામીની સેવા ઉમંગથી;
 કોઈ વાતે ન દુઃખવો મન, રાખી રોડ પ્રસન્ન. મંગળ ૩
 કોદી જગના જંગળને કારણે;
 કોપે ધરમાં આવી લલ્લ! રામ, પીળે ક્ષમાજનમ. મંગળ ૪
 સામૂ સસરાના માન તો રાખજો;
 જાણી માતપિતાસમ તેહ, કરો ઝટ જે કંહ મંગળ ૫
 વૃદ્ધાવસ્થામાં આકરી તેમની;
 કરી રાખો રાજ બહુ નીત, લલ્લં છે ખચીત. મંગળ ૬
 જેઠ જેઠાણી દીયર દેરાણીને;
 વળી નણુદ લાંડૂસમ જાણો, પછી પ્રેમ તાણો. મંગળ ૭
 ધરતા દાસ દાસી જન સર્વને;
 રાજ રાખતાં કરવજો કામ, શોભી રેહશે ધામ. મંગળ ૮
 આવે પરવાર જો ધરકામથી;
 કરજો રામને થાતી સહાય, દંપત સહુ સોહાય. મંગળ ૯
 નિમ્ન અભ્યાસ જરીજ રાખજો;
 એછે સ્વચ્છ સૂખોતું નિધન, બિનૂં ન સમાન. મંગળ ૧૦
 ધણું દુઃખો આવી પડે જો કદી;
 દીલ ડાખી રાખો રૂઝી ધીર, મટી જશે ભીડ. મંગળ ૧૧
 તમે કહેશે શેની ખીક સાચને;
 પણુ સાચને શત્રૂ ધણુક, તમે વળી રાંક. મંગળ ૧૨
 કરજો લાજ વધે બને કૂળની;
 અભિમાન ધગે નહિં બેર, છે નમ્રતા નૂર. મંગળ ૧૩
 સ્વાગી કહે તારે અહિંયાં પધારજો;
 બાટી રેહજો સદા સ્વામીસંગ, એમાં શુભ રંગ. મંગળ ૧૪
 દેજો પત્રથી દરશન આપને;
 રૂડતા રોડ ખડેન દવે નહિં ઢીલ, ભરાયું મુજ દીલ. મંગળ ૧૫

નર્મકવિતા-૫૦ ૬૫૫

સુંદર જેને નાર

(છપય)

સુંદર જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
ડાહી જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
ભણેલિ જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
ચતુરા જેને નાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
રૂપશુભંતી નાર જેને, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે,
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ હરે. ૧

નર્મદકવિતા-૫૦ ૬૫૯

મૈત્રિ

જેને જે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે આપે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
દેવાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
દેખાડે અધિકાર, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
અધિકારી કહેવાય જે કો, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે,
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ હરે ૨
જેની પામે ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે આપે બહુ ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે સચે બહુ ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
જે દેખાડે ધન, મૈત્રિ તેની સહુ કરતા,
કહેવાયો ધનવત જે કો, મૈત્રિ તેની સહુ જન કરે,
નર્મદ થોડા સજ્જનો પણ, આખર ખળ જન બહુ હરે. ૩
ખરો ભણ્યો નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો હિતુ નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો ચતુર નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
ખરો પ્રેમિ નર હોય, થોડા જણ મૈત્રિ કરતા,
અધિકાર ધન ને નારવણ, મૈત્રિ તેની થોડા કરે,
નર્મદ થોડા સજ્જનો તે, આખર પણ સજ્જન હરે. ૪

નર્મદકવિતા

વિધવા વિલાપ

(ગરબી)

બહાલા મુજને છોડી બહેલો કહા ગયો;
આખોમાથી જળની ધારા જાય જો,
ટહાડો વાઇ અગે તાવ ધિત્રી રહો,
લખ્યો આંક તે કેમ કર્યો ન ટળાય જો. બહાલા૦ ૧

મ્હારું કહેલું સંધુ મિથ્યા ધાય રે,
એક ઘડી પણ દુર્યો ન તું મુજ પાસ જો,
દિલમાંથી પળભર પણ ના વિમગાય રે,
હું તો રાખું દીવાસાની આશ જો. બહાલા૦ ૨

નિદરામાંથી ઝગડી ‘ખારા’ હું વદી,
આવી તૂને ઝટ વળિ બેંટીગઉ જો,
મુજ દિલમા ના ઝાખો થાએ તું કદી;
રાતદિવમ હું વીજોગે મૂઝાઉ જો. બહાલા૦ ૩

દેશમાની લટ્ટી બાજે મૂજને,
તેથી દાઝી છવડો ઊડી જાય જો,
કહાં જઇને જડપૂં હું છવડા તૂજને;
હાથપગો તો પાછા બહુ ખેચાય જો. બહાલા૦ ૪

જોર હવે રહુ નહી રે મારા તંનમાં,
પ્રેમભારથી આખો ખૂળ ડગાય જો,
કાનું કહું લાવું નહિં કંઇ હું મંનમાં;
સાંજ મને તો ખસસ ખાવા ધાય જો. બહાલા૦ ૫

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૬૩

ધાયલ નર્મદ

(સર્વથા)

નર્મદ ધાયલ દર્દિતું દર્દ તે નર્મદજેતુ જ દર્દિ પિછાને;
નર્મદ સજ્જન એતું તે કાક રસે રૂઝવે રૂઝવી દીલવાને.
નર્મદ સો જનમા કદિ એક ગણે વળગ્યું ન બહીએ પડ્યું રાને;
નર્મદ ભાયગ કહાંયિ મરે વળગી જનને લવતો પ્રેમ પાને !

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૬૮૫

નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ

- નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, કહાં તે અને તું અગે,
/ હાય કેમ કરી રહેવાય, દાડા કેમ જાય રે. ૧
- માદગોડે પડી રહેવું રોજ, લવી સનેપાતમાં;
એવા હાલ જૂદાઈમાલ, નહીં જોર તંતમા. ૨
- એમ કરતા દેખાય જો દીપ, ઉઠે પાછો જોમમાં;
મથે કરવાને અપાપાત, પતંગ તે જોશમા. ૩
- દખતી છુટવા લમે ચોપાસ, સુવા તેની રહોડમાં;
ધન ભાએગ તોની જાન, ગરે પ્યારીગોડમાં. ૪
- ખરો આશક અહિયા પતંગ, દેરા ભોગ ધારતા;
(પણુ) જીવ અવધ વના નવ જાન, કાકાં બહુ મારતો. ૫
- કોના કુદકા થાયે વળી તણુ, કોના વળી સાતરે;
કો તો એક થનાની માલ, ખાલી કરે જાત રે. ૬
- કો તો ઝાઝ મારે વળી તોય, ધરે નહિ આંચને;
થાકી પાછા પડી રીઆય, શં શં દુઃખ સાચને. ૭
- કરે મરવાને જાન ઉપાય, તેમાં પણુ વાર રે;
સુખ મેળવનાં નહિં કેમ, એ તો નીતિસાર રે. ૮
- માટે અવધ લખી ન ટળેજ, કરે દોડદોડ રે;
મળે મળેજ પ્રયા ન મળેજ, કરે શ્રમ કોડ રે. ૯
- કદિ બહુ બહુ મથે વળી તોય, ચખાય ન તે થકી;
ભાયે નાખ્યો મરે પ્રચ્છયુ લેધ, દીસે તેવો તે થકી. ૧૦
- કોઈ વખતે રીઆયે તે ખૂબ, ચાખે પછિ કોહને ?
માટે તરસ મટાડી તું દેય, પીતાં સંતોષને. ૧૧
- નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, મળો સુખ યા નહી,
તારે કરવો શો ત્હારે શોક, જાવૂ એક દી સહી. ૧૨
- નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, તોયે શોક થાય રે;
એવો દેહીનેા ધરમ જ હોય, માટે થઈ જાય રે. ૧૩
- પણુ જ્ઞાની સમાવે તેહ, શ્રમે અને તેટલો;
દુખમા પણુ માચુતો સુખ, આશા ફળો નાફળો. ૧૪
- નર્મદ આખરે જૂદાઈ જ, માટે રાખી ટેકને;
/ ધન ભાએગ પામે તુ મોત, દુવા દેધ તેહને. ૧૫

- પ્રીતી તીરે વીંધાયા મન, ઓ દરદી દુખીઆ;
રૂએ ત્રા નહીં ખરચે ધન, થયો ન સુખીઆ. ૧
- ધા તે પૂરો રૂઝાએ બેઠો, ગ્રેમી મળે તાહરે;
તોએ ઓસડ દાખવું રહેલો, થોડું દુખ વીસરે. ૨
- પરતંત્ર હોએ જે કામ, તેમા હાથ ધાતવો;
રહી એકંતે નિજ ધામ, નહી કાળ ગાળવો. ૩
- રહેવું એકાંતમા મન થાય, વાંચો દરદી ગ્રંથને;
પછી ખીલ્લ જો વંચાય, વાંચો રાખી ખંતને. ૪
- મિત્ર પાસ કંગે વળી વાત, રહી જાતી ખોલવી;
કથા વેરાગની નીત રાત, સૂતી વેળા સૂણવી. ૫
- કરો મુસાફરી ધન હોય, નહિ તો ગામ પાદરે;
જુઓ વન તરૂ પર્વત રહોય, નદી દરીયા ખરે. ૬
- વળી આકાશ ગભીર માહે, મેળાવી દો મનને;
જુઓ પખી ખોલતાં જાહે, સુણો મીઠાં ગાનને. ૭
- જગનો જાણીને નીમજ એમ, ધીરા પડો સમજણે;
હોય સરજીત તે ટળે કેમ, માટે મૂકો શોકને. ૮
- મ્હારી વાત કહું હું નર્મ, બહાલાવીનાનો દુખી;
ઉભરે કહાડી દિલોના મર્મ, મથું ઈંચવા સૂખી. ૯

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૭૦૨

દીલદારને સલામ

(શેલાવૃત્ત)

સલામ રે દિલદાર, ચારની કબૂલ કરજે,
રાખિશ મા દરકાર, સાર સમજી ઉર ધગજે.
ધણા ધણા લખ ધાવ, તાવથી ખૂબ તવાયા;
નહીં ભોગપર ભાવ, નાદમાં નીર ભરાયા
સરખે ચરખી જોડ, કેડના બને માર્યા;
છુટી પડી ગઈ મહોડ, હોડમા બને દાર્યા.
મખિ પરસ્પર મોજ, મેજ મગાને રમતા;
ગયો ખાલિ યજ હોજ, મોજશીરીરે જમતા !
એક અગિના અગ, નંગ કુંદન બન્યો છે,

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૭૩૩

જાન્યો નહિં મગ, રંગમા લાગ ગયો ઝં.
 મુરે છું કહા પડિ ફગ, જૂરતો દ આદિં મેજે;
 ઉતરિ ગયાં છે નર, હોર કાટે છે સોજે.
 પરખરે છે પ્રીત, રીત રાખી છે સારી;
 ખરેખરા દુખિ નીત, ચીતમા ચિતા ભારી.
 મળવાની શી વાત, રાતની રાદ બાહુ પાથ;
 ખાધ્યે ઠાકર લાત, જાત રીખાઓ આઝી.
 રેયા કરતૂં આમ, કામ તેથી શું સરતૂં;
 (રે) લગિયે બાળે કામ, નય આઠે શિર ફરતૂં.
 લવિયે ખાઈ નામ, રામનં નામ ન લઈયે;
 ધરક કેકના જામ, આમ દુર કેમ નિરવિયે.
 પ્રેમતણી લલિ નાવ, આવજાવો કરિ તેથી;
 મોટા લીધો લલાવ, રાવ નીલાયુ ન બેથી.
 ચાલ્યું થોડીવાર, માર વિધવિધ બહુ બાધો;
 હરી હંચા ન લગાર, ખાર તસતસ વધુ બાધો.
 જિભે રહેયો રાદ, આદ ગળકે જે લાગ્યો,
 આપણને તે યાદ, નાદથી ઝાઝો માગ્યો.
 મળ્યો ન માગ્યો તેહ, કેહ શું બાધી રાખી,
 લાયગમા નહિં જેહ, રહે ચાલુ કમ આપી.
 હવે રહું છે એજ, રહેજ ને છુટવૂં મોતે,
 ને જાયે ચિદ તેજ, તેજ સુખ હશે પોતે.

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૭૩૪

ડાંડિયાની ડાંડિ

(ડાંડિયો-દોહરા)

- ✓ અમાશ નિશ ધનધોરમા, ચોરિ ધાડનો ભોય;
 ધરમા વત્તી દીપની, જહાર ડાંડિની હોય. ૧
- ✓ ડાંડિ વગાડે ડાંડિયે, હોય ડાંડિયો જેહ,
 મુકે ડાંડપણુ ડાંડિયો, મસ્તી કરતો રેહ. ૨
- નહીં ડાંડિયા સ્હાડિયા, પણુ વગી લોક અજાણુ,
 ન્હાના મ્હોટા નાર નર, સરવે થાય સુખણુ. ૩
- ડાંડિની મ્હેનન થકી, ધજાડાંડિ સોહાય,
 દેશનણુ ડાંડે વળી, બધે ગાજતો થાય. ૪

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૭૬૮-૭૬૯

એક ચિત્ર

ધરને માથે ધ્રુવડ બેઠું, કુવામાહી કચ્છતર બેઠું;
ચોખ આલમાં કાળુ પેઠું, મેલામા વળી ભૂતકું પેઠું,
ઝાડ ઉપરતો બગલું દીકું, પુલડમાં સાપોલીયું દીકું;

એવું કાષ્ટ હું નેહિં છું.

માવ ને પૂરી મળતી, સાથે છે સૌએ રાહ—માલ.

કળી કહે છે ભ્રમરને હવે નથી કંઈ વાર;

હું ખીલું દષ્ટ ડંખ તું રસ મુજ લેધ વધાર—માલ.

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૯૬૮

સતી

મેં તો જાણ્યો આ નવલ પ્રસંગ, હઠકું માર કાપે છે;
એવી લલુલલું રહેવું નિઃસંગ, લાયગ મુને ચાપે છે—ટેક
રે આશલરી બહુ સુખ ઉદે જોવા, આવી ત્યાં જોઈ અસ્ત;
મનના મનોરથ તૂટી પડ્યા, ફૂટ્યું દર્પણ લીધું હસન—ભાયગ. મેં. તો
રે મમત લુડો આ ઘર વણસાડે, વાક રસે જન જોય,
મારો એનો તેનો નહીં, કા પુરવ કરમનો હોય—ભાયગ. મેં. તો.
રે જોળન ખીલતું હોમાઈ જાઓ, હું તો ના મૂકું શીળ,
લખી અવધીએ મળીશ ધણીને, સાખીશ થાતી દીલ—ભાયગ. મેં. તો.

નર્મકવિતા પૃ. ૯૬૮.

પામર જીવને

(પદ અથવા લાયણી)

શાને સોય મળગાવે જીવડા, બેઠ પામર નવ પામે રે,	
જાણે તારં નરયુ થાયે, દાઝ હરિની હિન કરવે રે.	શા૦ ૧૬૬.
મૃતક માટે કલ્યાણ કહે તું, સ્વાર્થી સમજ મૌ ? દીસે રે,	
ધશ્વરી ધારણ સમલોક કરણ, ભરાય તે પર કા રીસે રે.	શા૦ ૨
ચદતી પડતીને જગ આધીન છે, મદ રીસ કેમ તુ આણે રે;	
દેવ દાનવ રાય રંક કહે રે, દાય કલ્પોલ હર ટાણે રે.	શા૦ ૩
સાંજ પડે ને વાહાણ વાગે, પુલ કો ખીસે ખીસાએ રે;	
ઝન ઝનના ફેરફાર દોઝે, મુખ દુખના તેમ વળે રે	શા૦ ૪

ફરક ઘટઘટ નાશને જોગે, જગ આ ઘટ માળ બાગે રે,
 એક બારાયે બીજે દલવાગે, શીખામાગુ ડાલી માને રે, શાં ૫
 આવો દેગે નીમ તું ભાષ, શોક શો દરવો ગાગે રે,
 કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. શાં ૬
 સહાય માયાગઝામાં મલાલે, ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
 દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી, પાધરો કંઠે કરી તુને રે. શાં ૭
 થયેલી વાતે દીલાસો માને, પ્રભુ બ્રહ્મ ગુણ બળે રે;
 આ ભવબંધન લેશ ન પીડે, નર્મદને સુખ આણે રે. શાં ૮

નર્મદ ગદ્ય-પૃં ૧૩૮

નીતિ

નીતિતુંબી ભવસિંધુને તરાવે;
 તુફાની તરંગમાયી, વાયુ ભયંકરમાયી,
 ધારવાળા ખડકમાયી ક્ષેમ તારે લાવે—તે તરાવે, નીતિ.
 વિંટળાઇ વળી લાલચો ચોપાસે;
 નથી ધૈર્યં અને સત્યતું બળ પાસે,
 અરે રહેવું બંબાઇ જંમ પાસે,
 પ્રભુ પ્રેર તું ઉપાય, લાગું પાય હે જગરાય !
 તુ સમરાય, સુખકું થાય, મનની લાલ,
 બહુ બહુ હાય, મહુ સમાય,
 સંકટો નાવે લાવે — તે તરાવે નીતિ.
 આશા લોભ આદિ આધિ ક્રિકર મ્હોટી,
 કરે તાવ વ્યાધિ શરીરતણી સોટી,
 બીજી અડચણો ઉપાધિ પીડ મોટી,
 અરે દુઃખડા ના ગણાય, ના જણાય, પણ હણાય,
 ગુણ ધણાય મટ તણાય, હરિ ભણાય, સુખ અણાય
 ધરં મંત લાવે — તે તરાવે, નીતિ.
 દયાસાગરા ! તુ નાગરા પરબ્રહ્મ,
 ભ્રમો ભાજીને શિખાવ શુદ્ધ ધર્મ;
 સમણું મર્મ પછી બાધું નહિં કર્મ;
 છું રક હું નર્મદ શંકર, હીણો ક્રિકર, મતિ બહુ શંકર
 આવે તંમર, કરં હું ધંમર, પહુંજ દમભર,
 (પણ) રહેવા અંમર, બાધુ કંમર, નટવર શંકર
 નીતિ ગાવે ગાવે — તે તરાવે, નીતિ.

જીવન વસંત

ખેડો ખેડો નો ખેડો વિચારી,	
આવો સમય ન ખેડો વિસારી.	ખેલ૦
માનવજન્મ વસંત સમય છે, આજ સુધી નરનારી,	
વીત્યો કૃથા તો ફરી નહિ આવે, એથી ખરી શી ખુવારી ?	
રહે લવનો લય ભારી.	ખેલ૦
નીતિ સરોવર શીતલ જલનું નાખે મલિનતા નિવારી	
કૃલ અને ફલરૂપ સુસાધન અત્યંત આનંદકારી.	
નિરંતર અતિ ગુણકારી.	ખેલ૦
સંતોષ મન સુગંધિ સમીર છે પ્રેરક તેના પુરારિ	
તાપ ત્રણેય તરત તે ટાળે, તન મનને ઠીક દારી,	
અનુમતિ એમ અમારી	ખેલ૦
સત્સંગ કેસર રંગ કેસરી, પ્રીતિ પરમ પીયકારી,	
સદ્ગુણ ગુલાલ લાલથી વૃત્ત રમાડે તમારી	
ઉડાડી વિનયરૂપ વારિ.	ખેલ૦
રંમતા ને જમતાં રામરૂણે પ્રેમ પવિત્ર વધારો,	
શમદમની શુભ સરલ શીતિએ, સંચરવું સુખકારી,	
અવર રીત સર્વ નકારી.	ખેલ૦

ધર્પા

(માલિની)

ધડી ધડી તડકેને, જાંયડો ફેરવાયે,
 ગરમીથી ઉકલાટો, પ્રાણીને ભારી થાયે,
 અહિં તહિં બહુ દીસે, દોડતાં અમ્મ કાળા,
 મકાળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળાં.
 રુકું ધનુષ જણાયે, પીત સૂર્યાસ્ત ભામ,
 અતિ ઉજળું કુંડાળું, ચંદ્રની આસપાસ,
 વીજળી ધણી ધરાને, નરુતા વા શિનાળા,
 સકળ જન કહે, વૃષ્ટિના થાય ચાળાં.

દરેક ઘટઘટ નાશને જોએ, જગ આ ઘટ માળ જાણે રે;
 એક ભરાયે ખીજો દલવાગે, શીખામાણ ડાઘી માને રે. શાં ૫
 અવો દેએ નીમ તું ભાઈ, શોક જો કરવો માગે રે,
 કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. શાં ૬
 સહાય માયામઝાગા મહાલે, ધર્મ નીતિ ન હીંગો માને રે;
 દુખનો માર પ્રસંગે મારી, પાધરો કરે કરી તુંને રે. શાં ૭
 થયેલી વાતે દીલાસો માને, પ્રભુ શ્રદ્ધ ગુણ જાણે રે;
 આ ભવબંધન લેશ ન પીડે, નર્મદને સુખ આણે રે. શાં ૮

નર્મ ગદ્ય-પૃં ૧૩૮

નીતિ

નીતિતુંખી ભવસિંધુને તરાવે;
 તુફાની તરંગમાયી, વાયુ ભયંકરમાયી,
 ધારવાળા ખડકમાયી ક્ષેમ તીરે લાવે—તે તરાવે, નીતિ.
 વિંટળાઈ વળી લાલચો ચોપાસે,
 નથી ધૈર્ય અને સત્યનુ બળ પાસે;
 અરે રહેવું બંખાઈ જમ પાસે;
 પ્રભુ પ્રેર તું ઉપાય, લાગું પાય હે જગરાય !
 તું સમરાય, સુખડું થાય, મનની લાલ,
 બહુ બહુ હાય, મહુ સમાય,
 સંકટો નાવે લાવે — તે તરાવે નીતિ.
 આશા લોભ આદિ આધિ ફિકર મ્હોટી;
 કરે તાવ વ્યાધિ શરીરતણી સોટી,
 ખીજી અડચણો ઉપાધિ પીડ મોટી,
 અરે દુખડા ના ગણાય, ના જણાય, પણ હણાય,
 ગુણ ધણાય ઝટ તણાય, હરિ ભણાય, સુખ અણાય
 ધરં મંત લાવે — તે તરાવે, નીતિ.
 દયાસાગરા ! તું નાગરા પરબલ,
 ભ્રમો ભાજને શિખાવ શુદ્ધ ધર્મ,
 સમજું મર્મ પછી બાહુ નહિ કર્મ;
 છુ રક હું નર્મદ શંકર, હીણા કિંકર, મતિ બહુ શંકર
 આવે તંમર, ફરં હું ધંમર, પડુંજ દમભર,
 (પણ) રહેવા અંમર, બાધુ કંમર, નટવર શંકર
 નીતિ ગાવે ગાવે — તે તરાવે, નીતિ.

જીવન વસંત

ખેલો ખેલો તો ખેલો વિચારી,	
આવો સમય ન ખેલો વિસારી.	ખેલ૦
માનવજન્મ વસંત સમય છે, આજ સુધક નરનારી,	
વીત્યો વૃથા તો ફરી નહિ આવે, એથી ખરી શી ખુવારી ?	
રહે ભવનો ભય ભારી.	ખેલ૦
નીતિ સરોવર શીતલ જલનું નાખે મલિનતા નિવારી	
પ્રલ અને ફલરૂપ સુસાધન અત્યંત આનંદકારી.	
નિરતર અતિ ગુણકારી.	ખેલ૦
સંતોષ મંદ સુગંધિ સમીર છે પ્રેરક તેના પુરારિ	
તાપ ત્રણેય તરત તે ટાળે, તન મનને ઠીક ઠારી,	
અનુમતિ એમ અમારી.	ખેલ૦
સત્સંગ કેસર રંગ કેસરી, પ્રીતિ પરમ પીયકારી,	
સદ્ગુણ ગુલાલ લાલથી વૃત્ત રમઝડ તમારી	
ઉડાડી વિનયરૂપ વારી.	ખેલ૦
રંમતા ને જમતાં રામરણે પ્રેમ પવિત્ર વધારી,	
શમદમની શુભ સરલ રીતિએ, સંચરવું સુખકારી,	
અવર રીત સર્વ નહારી.	ખેલ૦

✓વર્ષા

(માલિની)

ધડી ધડી તડકોને, હાથે ફેરવાયે,
ગરમીથી ઉકલાટો, પ્રાણીને ભારી થાયે,
અહિં તહિં બહુ દીસે, દોડતાં અમ્મ કાળા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય આળા.
રુડું ધનુષ જણાયે, પીત સૂર્યાસ્ત ભાસ,
અતિ ઉજળું કુંડાળું, ચંદ્રની આસપાસ,
વીજળી વણી ધરાને, નરુતા વા શિનાળા,
સકળ જન કહે, વૃષ્ટિના થાય આળા.

ચમક ચમક વીજે, જ્યોમને ફાટી નાખ્યું.
/ ગગડગ ગગડાટે, ધ્રુજ્યું અંડ આપ્યું:
સરર ધરર ગાળ્યો તોરી વંટોળા વાત,
વળગી પડીજ ચોંટી દારીને જાણી નાથ.

[મંદાકાતા]

“ અંધારી આ રજની સજની, મેઘ ખીલામણી રે,
વારે વારે, ફરશન દધ, ચોટવે દાગણી રે,
ધો ધો ધો ધો, ઉદક પડ્યું, ખ્વાય ઉપેર ભારી,
દેખી સંધુ કયમ ન ટટળું નાથ સારે હુ નારી.
આ તોફાને, ખુમ કરી કળા, હુંગરે નાચતાં રે,
‘ ટેહુ ’ ‘ ટેહુ ’, વદી હરખમા, મોર તે વૃંદમા રે:
દેખી દાહુ ઉંચકી તન ના, જંગી વિલાસ કીધો
માદા પેરે, ઝીલી સુરસ મેં, હાયરે નાજ પીધો !
દિલાસાથી, ધીરજ ધરવી, ચાતકા જોષ્ટ છું ને
તારુ સીઝયું, મુજ નવ સીઝયું, દહાય વાધીજ મુને,
રે દાદુરા, ધન વરસતો જોષ્ટ પુલાષને રે,
‘ ડોળ ’ ‘ ડોળ ’, અતિસ લવી કાં રહીડવે છે મને રે.
શા સારુ ઓ, દરદી હુ છતા જહેની કાયલડી રે,
ટૂઠ ટૂઠ કરતી હું વિના, મેઘસરે રહડી રે
તોઆકારી તીણીજ ચીસથી, સારસા, ભાષ તારી,
કેશો ઉભા, કરી કણકણે, પેટ બાળે છ ભારી.

સલામ

સલામ સહુને હાલ, સાહેબો સહુને હાલ. ટેક.
જોદા મેહેર ને મેહેર તમારી, હશે તો મળશું કાલ. સાહેબ ૧
રમત ગમતમા નીતિ શીખતા, સુધરે નરસી ચાલ. સાહેબ ૨
આજ કાલ તો કાય લાલ તે, મનાય સાચી લાલ સાહેબ ૩
‘ખજે મણિને શિરે કાય પણુ, આખર મણિમા માલ’ સાહેબ ૪
મદદ આલશે રોજ આમનો, વધૂ આણશું તાલ. સાહેબ ૫
વતી હમારી કહે નર્મદા, ખુશીને આવો કાલ. સાહેબ ૬

દુનિયામાં પૈસો મોટો છે

(૫૬)

દુનિયા પૈસાની પૈસાની, ખરે બાકી નહિ કેસાની. દુનિયાં ૦ ૧
મૂરખ પાસે પૈસો હોયે, તો ડહો કહેવાયે;
ડાહ્યા પાસે જો નહિ પૈસો, તો તે મૂર્ખ લેખાયે. દુનિયાં ૧
અલણ્યા પાસે પૈસો હોયે, પંડિતસમ પુખાયે;
પંડિત પાસે જો નહિ પૈસો, અલણ્યામા અથડાયે. દુનિયાં ૨
નીચા પાસે પૈસો થાયે, જ્યાં કુળમા ખપતો;
જ્યાં પાસે જો નવ પૈસો, નીચામાં જ ગણાતો. દુનિયાં ૩
દોષી પાસે પૈસો હોયે, તો તે છૂટી જાયે;
ગરીબ બીચારે નિર્દોષે તે, જોતામાં બંધાયે. દુનિયાં ૪
લુચ્ચા વ્યસની પાસે પૈસો, તો તે નીતીવાળો;
નીતીવાળા ગરીબાને, માથે હોયે આળો. દુનિયાં ૫
પૈસાવાળો સઠ સુખ હોયે, દાતા મોટ મનાયે,
ખમા ખમા કરતા રહે ફેગટ, સેવક બહુ જન થાયે. દુનિયાં ૬
સદ્ સગૂં પૈસાનું નક્કી, લક્ષ્મી માતા મહોટી;
ગરીબનો નવ ભાવ પુછે કે, વાત નથી એ જોટી. દુનિયાં ૭
પૈસે દુનિયાં થઈ દિવાની, પૈસે સત થયું નખળું;
અરે પ્રભુની રી માયા કે, પૈસે સઘળું સઘળું. દુનિયાં ૮

નર્મગીતાવળી: ૧૮૬૬ની આવૃત્તિ

નર્મકવિતા-પૃ ૭૫૬

પાછી પાની ન કરવી

(૫૬)

ડગલું ભયું કે ના હકવું ના હકવું;
વેણુ કહાડયું કે ના તટવું લટવું. ૧
સમજતે તો પગલું ચુકવું, મૂકીને ના ખેંચવું;
જવાય જો નહિ આગળ તો યે, ફરી ન પાછું લેવું. ૨
સદટ મહોટું આવી પડતે, મહોટું ન કરવું બહીલું,
કળે બળે ખુશ લડવું, પણ ના કરવું કરવા ઉચ્ચ. ૩

જ્યાં ઉભા ત્યાં ચોંટી રહીને, વચન લેવું સળળું;
 આલ પડે છે પૃથ્વી કાંઠે, તો ય ન કરીએ નળળું. ડગલું ૦ ૩
 કતેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહીંયાં મરશું.
 પણ લીધેલું તે પાળીએ, રે વર્જીરનું કરશું. ડગલું ૦ ૪
 તથા હામને હામ મૂકવા, ખૂણા જે દેા જોળે;
 ધિક કાયર તે અપજશ રૂપી ખાળકુંડીમાં જોળે. ડગલું ૦ ૫
 નહાસી જતા હસે શત્રુઓ, સાથી દ્રિષ્ટ કહિ કહાંકે,
 ખીકણુ બાયલા નામદાં એ, નામ મળે ઉપાડે. ડગલું ૦ ૬
 પોતાને પસ્તાવે થાયે, જખ મારી રે ભારે,
 મુવા નહિ કા કરી પરાક્રમ, રણે ઉદ્ધવ્યું બ્યારે. ડગલું ૦ ૭
 શરવીર તે જશનો લોભી હિંમત મલિસા પાને,
 ઉમગથી તે ધસી ધસી વેવે વા, ખૂળ દકાવી રાણે. ડગલું ૦ ૮
 ભણી ગણી જન પુખ્ત વિચારે, પાયો નાખે મજાસુત;
 કો કાળે પણ જશ મોટો લે, નર્મદ ફેર સાખૂત. ડગલું ૦ ૯

નર્મદવિતા-પૃ. ૨૨૭

હિતનાં વચનો

હિત કહ્યું સૂણે ન કંઈ તે, બહિર સરખો જાણવો,
 થાય સ્વાધિન કોધને તે, આધળાસમ માનવો. ૧
 સારું જેહ બોલી ન જાણે, ગૂંગ સરખો ધારવો;
 સારું માહું નહિ સમજતાને, પશુ સમજી કહાડવો; ૨
 તે જ મોટો જાણવો જે, નીત પરઉપકારિ છે,
 ધીર તેને ધારવો જે રણે નિર્ભય ભારી છે. ૩
 ધન જુવાની ઉમર પર જે, નથી ભરેસો રાખતો;
 ચતુર રચાણો જાણવો તે, મનનો સૂખી થતો. ૪
 સાલળી સ્તુતિ આપણી રે, ભૂલિ ખાવી ના ખતાડ;
 સ્વાર્થ સાર લોક લુચ્યા, જૂઠું ઝાંઝું બોલતા. ૫
 નિ દે કોઈ આપણે તો, લડવુ નહિ તે સાલળી,
 પીઠ પાછળ લોક હલકા, બૂકું બોલે તે વળી. ૬
 ગરિય કાને જોઈ તેનો, અનાદર કરવો નહિં;
 કોઈ કાળે આપણી પણ, રે દશા તેવી સહી. ૭

પાસ પૈસો હોય તો મહુ, સ્નેહ કરવા આવશે;
 દુઃખ વેળા પાસ નહિ કે, સર્વ વેરાઇ જશે. ૮
 હિતજનની શીખકેઈ કંટુ ભાષણ છે ખરું,
 તોય તે હિતકાર માટે, વેર શું કરવા કરું. ૯
 છાની વાતો આપણી તે, ભરોસે કેહેવી નહિ;
 માય સ્નેહી હોય તો વળી, ભરોસે કેહેવી સહી. ૧૦
 આમદાની ખર્ચ લખવે, જન સાવધ રેહ છે;
 વેહવારે શરમ રાખે, હાની હોરી લેય છે. ૧૧
 લેવી ન્હાના પાસથી પણ, આતુરીની વારતા;
 પતે કનિયો ઘેરમેળે, કાઢ પાસે ના જતા. ૧૨
 ભૂંડું ખોલે ના કદી કે, મુએલાતું સર્વથા,
 વૈરભાવ ન રાખવો, ના ઉઘાડો છાની કથા. ૧૩
 મિઠૂ જમના છલને રે, આંઝિ ટેવ ન પાડવી;
 કેઈ કહ્યો હોરિ લેવા, ડોકિ ખહાર ન કહાડવી. ૧૪
 એક કામ પૂરું થયેથિ, હાથ ખીન્ને ધાલવો;
 ખેનિ વાતોમા તિબજે, ઝટ વિચાર ન આલવો. ૧૫

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૧

કવિની પીછાન

સન અટાર અઢાવને, નોવેંજર પચ્ચીસ,
 પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.
 ઋગ્વેદિ દ્વીવેદિ ને, નરમશ્શકર નામ;
 કરી કવિતા વર્ષ ત્રણ, જય બ્રહ્મ સત નામ.
 સન અટાર પંચાવને, સપ્તમ્બર આખર;
 રૂચી કરી કવિતા ભણી, ભણી કરી નહિ છર.
 વડનગરો નાગર છઠી, સર્વ કવિનો દામ;
 વિરસ વિકટ મુજ કવન છે, ગ્રીષ્મતણું તે ઘાસ.
 જન્મભૂમિ છે સુત પણ, છૂં મુખપમા હાથ,
 વ્યગ્રચિત્તથી કાન્ય કિધ, તેથી તે ખેહાલ.
 માટે મહુ જન કરિ ખમા, લેલો કંઈ પણ સાર,
 પણ હમણા નો બ્રહ્મનો, ખોલો જયજયકાર.

નર્મકવિતા-પૃ૦

વર્ષાઋતુ

(મંદકાન્તા)

- ‘ જો જો ગરેતી, પૃથિવિપર આ, મેહુલે મહેર કાધી, ’
 ‘ હું માદીતી, ખગર કંપજો, નાવને નાજ લીધી; ’
 ‘ ટહોડેકી તો, થઈ ન મુજને, ટહોડીયો તાવ આઝ્યો, ’
 ‘ અગ્નિ મેઘે, અતિસ પવને, રનેદરે વધાર્યો. ’ ૧
- ‘ અધાએલો, ખુગ ઝુમિ રહે, ગાજને વીજ સાથે, ’
 ‘ મીઠૂ આપે, ધન ધન પડી, થંડ પાણી હવા તે; ’
 ‘ પાકુ ચીસો, અમકતિ રહુ, ધુમરાયેલિ રોજે, ’
 ‘ ખાઈં ફૂં, ધિક જળ દગે, પ્રકૃતિ તાતિ સોજે. ’ ૨
- ‘ જો જો પેતી, જડકયિ જતી, હાથણી વાદળીઓ, ’
 ‘ ભેટે કેવી, જુગતિથકિ રે, પર્વતો ને વળીઓ. ’
 ‘ કામે ધૂરી, મદ ઝરતિ હુ, કોદિ ના ચાલિ ધિક્ક, ’
 ‘ લેઈ આટી, સરપતી પડે, ભેટિ ભર્યારને ન ’ ૩
- ‘ જો જો પેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સભેગ અર્થે, ’
 ‘ ઉઠાડે છે, સુપતિ ઝડપને, વકત્રકર્તી કટાકે, ’
 ‘ ના ઉઠ્યો તે, તજવિજ છતે, તાહરે પાછિ જોડી, ’
 ‘ ફેકી જોરે, જળનિ મટકિ, સ્હેડ વાળીજ સૂતી. ’ ૪
- ‘ પાસે હોયે, વર વધુ કરે, ચાતુરી વીજકર્તા, ’
 ‘ શોભે ગ્રેમે, વરવધુપણું, હોય સાથેજ ભર્તા; ’
 ‘ ભેળાએ જો, અધરકણુ તે, દૂધ થાળિં દહીં હુ, ’
 ‘ દેવે નાખ્યું, ગમન ગુણુ રે, તેથિ કાટી ગઈ હુ ’ ૫
- ‘ શોભે રાતી, પૃથિવિ જતુની, ઇદ્રગોપે ભરી રે, ’
 ‘ માતેલી તૂ, ધરડિ જ છતે, કાગજરે કરી રે, ’
 ‘ લાલી ખોઈ, ફિકિ પડિ જગે, સ્વામિ જવાયાકી રે, ’
 ‘ સૂકી ખેટી, તરણિ હું છતે, જર શીરે નકિ તે. ’ ૬
- ‘ અંધારી આ, રજનિ સજની, મેઘ ખીલામણી રે, ’
 ‘ વારે વારે, દરશન દઈ, ચોકવે દામણી રે; ’
 ‘ ઘો ઘો ઘો ઘો, ઉદક પડતૂ, પહાણુ જીપેર ભારી, ’
 ‘ દેખી સધૂ, કથમ ન ટટણૂ, નાય સાઈ હુ નારી. ’ ૭

‘કેવા આવે, છરરરર આ, મેઘ ઊતાવળે રે,’
 ‘કેવા વાગે, સરરરર આ, વાયુ મોટા બળે રે!’
 ‘કેવાં વાગે, સર સર શરો, ફૂમળે કાળળે રે!’
 ‘કેવા લાગે, છર છર છરા, પાસળામા ખરે રે!’ ૮

‘માથાસાથે, પરવતતણાં અબ્ર ઠેકાય છે જો,’
 ‘પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેહ સધે થઇ જાય જો;’
 ‘માથા સાથે, લિનર વિધથી, તર્ક ફૂટાય છે જો,’
 ‘અગ્ની અગ્ની, પછિ તન વિધે, રોમ રોમે બળે જો.’ ૯

‘મેઘે વાગે, મહસ ક્ષિણુ અને, રંગ કાળો કરી રે,’
 ‘સિંધૂ ગર્વે, ઉછળિ ઉછળી, ખૂસ પાડે ભરી રે,’
 ‘મેઘે વાગે, સુખ ક્ષિણુ અને, રંગ શીકા કરી રે,’
 ‘હું તો દુઃખે, ઉછળિ ઉછળી, ચીસ પાડૂ નરી રે.’ ૧૦

‘રેલરેલા, જમિનપર તો, આપટાથી થઇ છે,’
 ‘રેલરેલા, વિધયસુખની, મૂળને ના થઇ જો;’
 ‘થાયે જોવા, વળિ શરવડે, આવણે રમ્ય જાંટા,’
 ‘તેવા એ રે, નથિ સુખતણા, રોજ ભોંકાય કાંટા.’ ૧૧

‘આ તોફાને, ખુબ કરિ કળા, કુગરે નાયતા રે,’
 ‘‘ટહુ’ ‘ટહુ’, વદિ હરખમાં, મોર તે વૃદ્ધમાં રે,’
 ‘દેખી દાઝૂ, ઉંચકી તન ના, જંગિ વિલાસ કીધો,’
 ‘માદા પેરે, ઝિલિ સુરસ મે, હાથરે નાજ પીધો!’ ૧૨

‘દીલાસાથી, ધિરજ ધરતી, ચાતકા જોઇ વૂને,’
 ‘તારૂં સીઝ્યૂ, સુજ નવ સિઝ્યુ, લ્હાય વાધી જ મૂને,’
 ‘રે દાદુરા ધન વરસતો, જોઇ ફૂલાધને રે,’
 ‘‘ટ્રોજી’ ‘ટ્રોજી’, અતિસ લવિ કા રહીડવે છે મને રે.’ ૧૩

‘શા સારૂં ઝો, દરદિ હું છતા, બહેની કોએલડી રે,’
 ‘‘ટુજી’ ‘ટુજી’ કરતિ હું વિના, મેઘસરે રહીડી રે,’
 ‘તોળાધારી, તિણિ જ ચિગથી, સારસા ભાઇ નારી,’
 ‘કેશો જીભા, કરિ કણકણે, પેટ બાળે છ ભારી.’ ૧૪

શરદપૂર્ણિમા

(શાહલવિકીરિત)

‘ જો જો ગિગાં તું પૂર્વમા શુભ કષ્ટ પીળુ ધણુ લાલ ને, ’
‘ થાળી જેવડું મ્હોટું ધોડશ કળે, સંપૂર્ણ શોભી રહે, ’
‘ ધીમે ન્હાતું સફેદ થાય ચહડનાં, આકાશમા તેલરે, ’
‘ હેઠૂં કામળ કીરણે નયનમાં, પેસી જ દારે ખરે. ’

‘ રાતે એ શશિ નિર્મળો અમૃતથી, તાજી કરે ઓપધી, ’
‘ પ્રાણીના તનગનંતાપ સમતી, આનંદ આપે વળી; ’
‘ એવો એ પાણુ માહરી યાગતરા, જાયે ન ભારી વધે, ’
‘ દોષો શુ દઉ એહને કરમના, લેખો નડે રે બધે ’

‘ આહા પેલું ચક્રાર પંખિ ખવિષે, કેવું પડયુ ધીરું છે, ’
‘ આદને સુખથી સુધા પિષ્ટ કરી, ટહાડી જ આખે જીએ; ’
‘ આડે જામ હુ વલ્લભા! કહું છું, કહારે પડું ધીરિ રે, ’
‘ આદને નથી દેખતી સુરજથી, તોયા થઇ ભારિ રે. ’

‘ પાણીમા રમણીય મદ પવને, લહેરો ધિમી ચાલતી, ’
‘ તેમા ચઢનિ ખીલતી શશિલિટી, શોભા અતી ચાલતી, ’
‘ એ વેળા વળિ હોડિ તે હળુહળુ, ચાલે ચહડાવી રહડો, ’
‘ તેમાં ગાઉ ન નાયસૂ વળગિને, ખેસી હું જીવ્ય જળો. ’

‘ આજે માણકદાર આ પિયુ વિના, જાયે વૃથા ખડેન રે, ’
‘ ખેસી સાથ અગાસિમા દૂધ અને, પૌઆ ન ખાઈ અરે, ’
‘ બાગે ફૂલની વાડીમા જઇ કરી, ગાનો હુ સંજુ ન રે, ’
‘ સર્જ માણકે ઝીલવા સજિ કરી, ના ના પલગે હરે! ’

‘ આજે માજલિ ચઢની અમિ પિષ્ટ, મોતી કરે અગમા, ’
‘ તેવી ગર્લ હુ નાચની રતિ પિષ્ટ, રે ના ધરું રંગમા; ’
‘ લ્હાવો લેખશ કેદિ રે અધરણીકેરો વળી જનમાં, ’
‘ ફલાધશ હું કેદિ પુત્ર જણીને, સતોપથી મનમા. ’

વસંત

(માલિની.)

વળિ રત બદલાઇ પૂર્વનો વાયુ વાએ,
કુલ ખગ ખુખ ખીલે, ખેલ ખેલે મહાએ;
રતનિ અસર ભારી, નારિ ભાપેર દીસે,
તનમન રૂપરંગે, નિર્મળાં છે અતીસે. ૧

પણ પછિ ચ્હિડિ ખોલી, દાસિને તે અધીરી,
જીહું જીહું સમજવી, કા તું પાડેછ ધીરી;
વરસ થયુંજ પૂરું, રે થયાં બાર લાખા,
રહિ કરવિ હવે તો, આત્મહત્યાજ સાંખા. ૨

અરરરર શું આ તે, આત્મહત્યા ન હોએ ?
રિખિ રિખિ રિખિ માગે, રોજ વીજોગડો રે;
કચમ મરિ નથિ જાતી, લાવી દે ઝેર મૂને,
અતિશય પુન સાચે, લાગશે બહેનિ તૂને. ૩

(ઇન્દ્રવજ્ર)

નિહારમા વાયુ મળેથી થડો, ઝાડોનિ સાથે અથડાઇ મદો;
ફૂલો હિલે થાય સુગધવાળો, બાળે મને ના વધુ શું સુખાળો. ૪
બહાણે ખગો ગાય બહુ ઉમંગે, આવી રહે ફૂલધટા સુરંગે;
કુંજે ફરી ના લઇ પીયુષંગે, સાલે મને ના કચમ સૂળ અંગે ? ૫
થાકી ગયે તો વળિ ખેસિ માંગે, જોયો પુવારો ઉત્તો ન આંગે,
જોયો ન ફળો તડકા સુકાયે, જોતી નથી શ પરિતાપ સાચે ? ૬
ખેદા ન દાદા પિયુ આગણે જો, થંડૂ થયું છે ખુખ છંટકાવે;
જોતો મને ને સુજ સાથીયાને, સાથી વના શું નથિ થેલી રાને ? ૭

(શાલિની)

ગુલાલા ગૂલાલ મુચ્કદ બાધ, પારીજાતે કેવડે વાડી છાંધ;
જૂદા ચાપા મોગરો ને બદલા, બાળે ફૂટી વાસને અબજફૂલો. ૮
ફૂલો શોભે છે કરમ્મદીકડાના, કેસડાના સાગસામેર કેરાં;
ખૂલે રાતા આ બપોર્યા કરેલા, ખૂણે મારાં તો રહે છે ધણેરાં. ૯
આશોપાત્રો મલિકા ઘટ ખૂલે, આશો મારો હાલ કે ચર્મ જૂલે;
કેવી બહેન આર વેલી લવંગ, કેવી રહીડે દેહ આ રે અપંગ. ૧૦

આંખાઓળો લહેકતી ચાર શોભે, ઝૂમે ડાળો ગુચ્છમાં લાલ મોરે;
ઉચે સૂરે ગાય કાગેલ ડાળે, બાંધી હારો રંગમાં લાંગ મ્હાલે. ૧૧
હાલે રાતાં ચોળ ખાજેરપત્ર, દીપે કૃળાં ત્હા તમાલે સુપત્ર;
કુંજે ઝાડે ગુચ્છમાં પીમળે તે, ફૂલો જોના આસુઝા ના ખળે રે. ૧૨

(માલિની)

ચુતરસ મદમાતો મદ્દ કાઢીલ પેલો,
પળપળ ચુમિ લેતાં સ્ત્રીસું થાકે ન ઘેલો,
મધુરસર મધૂપો જૂથમાં આ ધુમે છે,
કમળગરલ હર્ષે ઠેઠ પેસી ચુમે છે. ૧૩
કહુકહુક કરે છે પીક કાગેલ દુભ,
ગુનુનુનુનુ બુંગો ને કપોતો ધુધૂજી,
સુરપ મયુર મેના દીરકલોલ કુળે,
સરવર નદિ તીરે સારસો હસ રોઝે. ૧૪
મછ કછ ગતકો તે પાણિમાંહે રમે છે,
ખુશિથી હરણુ ઘેટા ટોર બાણુ લમે છે,
વિધવિધ કલ મીઠા સૂણુતા કાં ન કાટુ ?
નિરખી નવલશોભા રે બળી કા ન બળી. ૧૫

(ઇંદ્રવજ્ર)

કુંજાં નવા પલ્લવચુકત ડાળા, કપે વળી વૃક્ષ સુપુષ્પવાળા,
વેલી કુલો મંડપતી ઘટાઓ, આણેજ પેલા સુરતી વિચારો. ૧૬
તે પર્વતો વાસિત પુષ્પવૃક્ષે, શોભે સુનેરો સુરને પ્રકાશે,
હારો ન ટોચોપર મ્હારિ હાલે, શેની જ ટોચો ગદ્ય બેસિ ભાત્રે ! ૧૭
જોડાઈ પક્ષી કરતા વિહાર, જોતાં ન થાયે દુષ્પ કેમ ધાર ?
દીસે લહેલા નરનારિ ભેગા, થાયે નિશાએ પણુ જાઉં કાહા ! ૧૮
દી રંગી રાત્રી સુખકારિ રમ્ય, ભાનુ સુવાળો શશિ શીત સ્વચ્છ;
દી જ ગિ મારે ચિહ્નડતા જ જાએ, રાતે સુતા તો રડવૂ જ આવે. ૧૯
નાના તરંગો નદિના સરોના, મીઠા જ થડા ઝરણો નગોનાં;
નાના તરંગો દમતા ઉઠે છે, ખારો ધણો સ્વેદ તને ઝરે છે. ૨૦
પાકયા ધણું સેલડી રૂ અનેક, પાકયું ન મારું ગયું પાકિ છેક;
વસ તપૂજા કરવી જ ભાવે, તોએ ન કાષ્ટ પિયુ મૂળ આવે. ૨૧
હોળી ન બેલી મહિસ્વામિસંગે, હોળી ન ગાઈ સુરમા ઉમંગે;
હોળી ન મેં અંતનિ ચોટલી રે, લાવૂ ન કા ચો ધડિ અંતની રે. ૨૨
હોળી ગદ્ય ને પિયુડો ન આવ્યો, હોળીતણા રંગ ન સાથ લાવ્યો,
હોળી હુલાઈ પણુ આ ન હોળી, સહ ન કા પી અફૂને ન ધોળી ? ૨૩

(અનુષ્ટુપ)

શોધિ મૂક્યું હતું છત્તું, પેટીમાયિ અપીણુ ને;
ધોળા તે તેલમાં રાખી, સંધી જોતિ હતી અરે!

(શ્લોકવિદીકૃત)

ટાણું સાધિ રૂઝું જ રામ નવમી આઠેક વાગે નિશે,
ખાણું ઝેરનું તે લઈ ગઈ છુપી શરે અગાસી વિષે;
આદાને નમનો કરી સુતિ થઈ લાગી અતીપાટ ને,
ઊઘાડી મુજ મીચિ આખ દરથી લેતી હતી ખાણું તે. ૧
મૂર્છાં તર્ત જ આવિ ને ટગિ ગયું ધોળે સુવચ્છે વિષ,
આહા તું વિણુ કા કરે પિડિતની સંભાળ તો આ ધર;
એવામા પતિ દૂર કેશ ગયલો આવી જ પહોંચ્યો વળી,
મળે આંખથડી પતીજ કરવા સ્ત્રીવત્તપીડાતણી. ૨
ઊઘાડ્યાં ઉઠિ દાસીયે ઝટ લઈ મંદીરના આરણ્ય,
કહેવા દોડતિ આપને હરખમા 'લો લો સુઓવારણ્ય;
દેખાઈ ન પચારિમાં ઉડિ ગયે જીવે જ પાછી વળો,
દાસીને ધણિ બે જણાં લઈ દિવા શોધેછ સાથે મળી. ૩
પેસંતાંજ અગાસીમાં રાખરૂપે શ્રીકી પડી નારિ તે,
દાસી ને ધણી ફાળમા સુમ થઈ ઉભાં રહી જોય રે;
નાથે ધીરજ લાવીને ઉચલિને વ્હાલિસુ બેસી કરી,
બોળામાં લઈ ફેરવ્યો કર બધે પેલી પ્રિયાને વળી. ૪
થોડી વાર પછી બહુ તજવિજે નારીસુ ઊઠે વળી,
શુધ્ધી આવતી તેમ તેમ નિરખે રૂપાગિ વાંકી વળી;
વીચારે ચિત્તમાં ધણું પણ નહિં બોલાય તો તે થકી,
પ્રેમીગહોહડ એ સેકથી રસિકડી ઉડી કળેલી નહી. ૫

(માલિની)

ટક ટક નેજો બેજણાં પ્રેમઅંધ,
ગદ ગદ ગદ બોલે બેજણાં પ્રેમઅંધ;
ખર ખર ખર ચાલે આસુની ધાર અંગ,
(પણુ) કંઈ કંઈ કંઈ લાસે ગાલ ઉપેર રંગ. ૬

(ધંધવજી)

છૂટા પડીને વળગ્યાંજ પાછાં, અંગે સુમીઓ લપનેજ રાચ્યાં;
થેલાઈ થેલા કરતાં હતા તે, જોઈ ગયા રે ધરમાં બિન્ન તે. ૭
રાધિ જમાડ્યા વળી રાધનારે, સુખે સુવડ્યાં પછિ હાસિયે રે;
બિજે દિથી તો ખુળ રંગ મ્હાલે, આનંદમાં બે જણુ કાળ ગાળે. ૮

નર્મકવિતા-૫૦ ૧૫૦

વિયોગ

(લાવણી)

જ્યુ નિર્મળ રે આકાશ, કપેરી ભાસ, મન નીરાસે;
 થઇ હાય ગઇ તે હાસ, કેમ રહેવાસે । ૨૬૦
 આ ઉભાં જેત ચોપામ, નરસ મુજ રાસ, જોખનું જોસે;
 આ ઉડી ગયો ફૂલવાસ, આશ નહિં પાસે. ૧
 જ્યમ નહસાય ત્યમ રે નહાસ, મને તું ખાસ રિસાયો ભાસે;
 રે વણુમોલી જે દાસ, માર પાણુ ખાસે. ૨

(જુલ)

શા સ્વચ્છ શોભતાં નીર !

રહે જાણુ નેનનૂ હીર !

આ તીર કાળબૂં કાળ, કરાવે શરોર, ગ્રેમને પામે. થઇ ૦ કે ૦ ૧
 વહિનય શિય જો આમ, ઘણુ છે કામ, પિડાઉં કામે;
 િયુ પડયો દૂર પરગામ, રગ શા જામે ।
 જિવ જપે ભાવથી નામ, સુદું આ ધામ, સિદ્ધિ ના પામે;
 રહું ઉદાસ આડે જામ, જોઇ છળિ સામે. ૨

નર્મકવિતા—પૃ. ૧૬૧

‘ખ્યારી—કવિતા ઉપર ખ્યારા—કવિનો ખ્યાર.’

મિઠિ કવિતા મેં તૂજસ, પૂરણુ બાધી પ્રીત;
 સૂખ આપ દુ.ખ આપ વા, હું બહારે વશ નીત. ૧
 મિઠિ કવિતા હું તાહરા, રોજ ગાઉં ગુણુગીત;
 અખિકરી હેડે પુજૂ, જહાલગિ મનમા વીત. ૨
 મિઠિ કવિતા ધર્મચર્યકી, ભય દુખડા ન ખચીત;
 તિલાવ જહેવૂ દાખવે, પ્રોવાયું મુજ ચીત. ૩
 મિઠિ કવિતા વીજોગની, આડિ પડે કદિ બીત;
 ક્ષણુ વિસરું નહિ તૂજને, ખરા ખ્યારની રીત. ૪
 મિઠિ કવિતા ગમત મને, અવર ત્રાતની છીત,
 ગ્રેમ પરસ્પર સત હશે, મજશે મનવાછીત. ૫
 મિઠિ કવિતા ગુણુ તાહરા, કહોડે તનમન પીત;
 જીતી લીધો તે ખરે, હું તો હતો અજીત. ૬

- મિઠિ કવિતા તું સમજજે, મુજને આરાંધીત;
થઈશ થયોછું તૂંથકી, જગમા નામાકિત. ૭
- મિઠિ કવિતા હું તૂજપર, રાખું રીસ કવચીત;
માફ કરી કરજે ધિરો, ગાઇ ગીત કવીત. ૮
- મિઠિ કવિતા ખીળ ભણે, થાઉં વેરિ નહિં શીત;
ચોગ્ય હોઉં તો રાખજે, મુજ પર ખ્યાર અમીત. ૯
- મિઠિ કવિતા સંકટ સમે, કર ઉપાય જીલીત;
✓ શત્રુ શીરપર આલતો, કર જાઉં નીરાશ્રીત. ૧૦
- મિઠિ કવિતા વણ વાંક લે, કરિશ મને વર્ણત;
ધર છોડી રખડ્યા કરે, ઘોસો થઇ અતીત. ૧૧
- મિઠિ કવિતા હું તુજથી, થયો છજીં નવનીત;
- પથરરૂપે રહિ વળી, કરતો કામ અનીત. ૧૨
- મિઠિ કવિતા મુજસું જડી, કુદન નંગ જડીત;
પાંડિત પ્રીતે મુરખ ના, પ્રીતિ રહે મડીત. ૧૩
- મિઠિ કવિતા તુજ બહાલને, ભેષ થયો વિરમીત;
ભાવીનો કરે શોક શું, થશે હશે સર્જીત. ૧૪
- મિઠિ કવિતા મન તાહરે, રોજ કરે પીડીત,
બદલામા ખુશ રાખતી, ખ્યાર ન કરે ચળીત. ૧૫
- મિઠિ કવિતા છે તાહરી, સુંદર જાત લક્ષીત;
કે દી ભેષશ તૂજને, થયલી પ્રપુલ્લીત. ૧૬
- મિઠિ કવિતાસું દેખતાં, ચમકે ચિત્ત તણીત;
કહારે પડશે પાણિ કે મુખથી સુગી નચીત. ૧૭
- મિઠિ કવિતા ઉત્તમ સુધડ, હું તો હીણ પતીત,
ચતુર ગહિ ને ધર્મિ તું, હું તો મૂઠ પલીત. ૧૮
- મિઠિ કવિતા કરવીશ માં, કોઇ કાજ અધરીત;
ગુચવણમાંથી કહાડજે, કરવિ કાજ નિયમીત. ૧૯
- મિઠિ કવિતા મા બહેન રે, બેગિ વહ શોભીત;
નીતિલાડમા રાખજે, રોજે જ યથાસ્થીત. ૨૦
- મિઠિ કવિતા રસમા પુરી, કરતી ભે વિપરીત;
ધન નર્મદનું અહિ તહિ, ખરે કરે બહુ હીન. ૨૧
- નર્મકવિતા-પૃ૦ ૧૭૩

ઉનાળામાં

(માલિની)

સરમ પવન ટહાડો મંદ વાગીત આવે,
મકળ વમતુ અગે હોમ આનંદ લાવે;
વન ઉપવન મંધાં દીસતાં રમ્ય રંગી,
નવલ જ અનુરાગે પ્રાણિઓ છે હમંગી. ૧

વિધ વિધ વિધ રગે ફૂલડા શોભિ જહેકે,
હચિ નિચિ ઘટ પત્રે વેલિયો ખૂળ લહેકે,
મધુર રસ ફળો તે સવને પાસ તેડે
વળિ મિહું પચરંગી પખિયો ગાય કાડે. ૨

વિવિધ ફુલસતાએ ખૂલતા માડવાઓ,
તરણુ તરતાણા છે ડાલતા છાંયડાઓ,
હરખચિ નર માદા પંખિ ખૂંટે હિડાળે,
મધુરસ સુખ તે લે ભાગ્યશાલીજ હોએ. ૩

પરવતતણિ ટાએ મોર કાએલ આળે,
મધુર રવ ફરે છે ધન્ય સાદેજ લાળે;
ચૂત તરપર તાજ મોરના ગુચ્છમા તે,
મધુ-રબુથ ધૂમે હર્ષ ઘેલાઇમાં રે. ૪

સ્વિસ સુરખિ મારે ફંચળે સૂર્યતાપે,
નિરમળ શશિયોગે રાત તો રમ્ય લાગે;
સરસ ફુલ પરગો કામકામે જ ઊડે,
નિરખિ સકળ તૂમા ભાવથી કે ન ખૂડે. ૫

અતિશ ગરમ કીર્ણું સૂર્ય સઘે પ્રકાશે,
મૃગજળ બહુ ભાસે ક્ષારવાળી જગાએ,
સખત લુ વરસે ને યોદ્ધિશા શૂન્ય થાએ,
નદિ સરવર ફેરા પાણિ સૂકાઇ જાએ. ૬

બહુ ડર ઉપજાવે ખેતરો તો તપેલા,
ધર મુકિ ફરવા તે રે પ્રવાઓ ન સહેલા;
અતિશય ઉકળાટો વાદળી તાપ લાવે,
શ્રમ સહજ કરતા લોક યાદીજ જાએ. ૭

ખુખ લટકતી આંખે દીસતી ફરિઆ ને.
 અવર ફળ ધણુઓ દે રસો મિષ્ટ માને;
 હરિત ગુરૂ તરૂઓ શોભતાં પાતરાંથી,
 સુખ સરવ જિવોને આપતા છાંયડાથી. ૮
 પરવતનિ તળેટી તેથિ થોડક ફરે,
 સુણું અટકતિ ગાતી કુંજ ધીમેજ સૂરે;
 સરખિ મધુર ચૂં ચૂં ફૂપ સારંગિ વાગે,
 છરર પડતું પાણી નિર્મળું રમ્ય લાગે. ૯
 ચરિ કરિ વળતૂં તે પાછું ગોવાઈં જોઈં,
 રૂકું કરતું જ બેં બેં ટોળું ઘેટાનું જોઈં;
 વળિ રમણિય જોઈં થંડ દીનાંત સીમા,
 રસ પિષ્ટ બનિ ફરી રે સમૂં પોકળીમાં. ૧૦

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૧૬૫

ચોમાસામાં

(મંદાકાતા)

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
 સંધૂં દીસે પવન ન હિસે રાત રૂકું ગભીર;
 શોભા વણું શું હું ઝટ પછી મેઘરાજ પધર્યા,
 વૃક્ષાદીએ હરખથિ નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
 કેવો થડો પવન અતિસેં જોરમાં આવતો રે,
 ઝો ઝા ઝાની ઝડપથિ બહુ વાદળી કાળી જો રે;
 આહા કેવું પડું પડું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
 ઝોહોઃ આવ્યો ખુખ તુટિ પડ્યો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨
 ચારે પાસે વિજળી ચમકે ઊપરા ઊપરી રે,
 ગાળ રેહે ગરજનથકી રાત આખૂં વળી રે,
 વ્યાધો સિંહો અતિસ તકુકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
 જોતા ત્રાસે પ્રથમ નિકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
 જોગી ખીજ જન હું સરખા કષ્ટ જોને પડેલાં,
 તેઓ રાને લવ નવ ગિહે જોધ ઉત્પાત ઘેલા;
 જોગી હર્ષે ચિંતન કરતા સચ્ચિદાનંદનું ને,
 દુઃખી અસાઃ મરણ ધજતા સુઝ તે રંગ જૂઓ. ૪

ચાત્યા જાએ ગડ ગડ ગડી આ ભગ્નક કડકા,
વીજે ચળે જળ ખુળ ખુળ પડે વાયુ લેતા તડકા;
વાંસો ફૂટે તડ તડ કરી રાન થાએ કરાળ;
ઝોથો વીના સરવરતટે ખૂમ પાડે મરાળ. ૫

ખડો મોરો થનથન કરે સૂર ઊંચું લઇને,
આળા ડાળે કરતિ ટલકા ખૂળ ઠાએલડી તે;
દાદરો તે સરવર વિષે જોલતા ફૂંટતા ને,
પીએ તોએ પયપય કરે આકળા ચાતકા તે. ૬

પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાહે મચે ને,
ખાડી ભૂમિ ચકચક બને સાફ ધોવાઇને રે;
થડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાલા પછી રે,
દ્દોં જાએ દરદિ જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭

ખેડુ લોકો શરિર બિજવી ખેતરે કામ કર્તા,
જેને થાએ શરદિ ગરમી થોડિ રે અન્ય કર્તા;
આહા જોતા બહુ નવનવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણુથકી જીવ મારો નચતો. ૮

ખડો લાગે રમણિય બહુ છેક જંગાલિ લીલા,
કાષ ભૂરા ધુમરથકિ તો કાષ આજા જ લીલા;
જાએ જોજી પરવત ચડી તો ઘણા અત્ર રંગી,
નીચે જોજી ભરપુર ખુલ્યાં ઝાડના ઝુંડ રંગી. ૯

આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ જાએથી જોવો,
એ તો લાગે ધુડ ઉડિ રહી વા દિસે ધૂમ્ર ગોટા;
સિંધૂ ખડો તર નલ સહ એક રંગે મળ્યા રે,
માટી રાતી લિનિ લિનિ અને ધાસ લીલા લિનારે. ૧૦

આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાધો સળ્યો રે,
તારાઓ જે મુઝઈ રડતા શોક તેણે તળ્યો રે;
પીડતો તે અતિસ કમળે ચંદ્ર સારો થયો રે,
પાવા માડિ ફરિ મિઠિ સુધા ધન્ય તેણે સહને. ૧૧

રાતે ચાદો અચવચ ઠરે થડ આકાશમા ને,
તારા સંધા ચળકિ જ રહે ખૂળ ગભીરતાએ;
શબ્દો લાગે દુર થકિ થતા માછિના મિષ્ટ કાને,
વાયુ આવે ફરફર વળી એ મઝો કોણ જાણે ? ૧૨

મુંબઈથી તે રણતુંડી સુધી આગગાડીમાંથી જેયેલો દેખાવ

(કટાવ)

ગાડીમાંથી, રચના જોતાં, હરખ્યું મન મુજ.

હુંગર મ્હોટા, પડેલ લાંબા, અજગર જેવા,
દેખાયા તે, રંગ રંગના, કેટલાકના, કળોઠિ જેવા, રંગ ✓
ચળકતા, કેટલાક તો, કાળા બલ્લક, કેટલાક તો, ભૂરા
રાતા, કેટલાક તો, ઝાડ જૂમખે, પાકા લીલા, કેટલાક તો,
ફક્ત ધાસથી, કાચા લીલા, જેની માહે, વચ્ચે વચ્ચે,
લાલ માટીના, ઢગતા લીટા, શોભે સારા, કે લીલાપર,
કાળિ વાદળી, જૂમી રહેલી, કે કે હામે, ઝાડ તાડનાં,
ઊભા ઊભા, આગળ જનના, ખેતર તેમાં, ઝાડો વચ્ચે,
કંઈ કંઈ અંતર, જે માહેથી, આરપાર ખુબ, નીરખતા
તો, ચક્રચક્રતો બહુ, દરિયો દીસે.

હુંગરપરના ઝાડો જેરી, ઘટા અને બહુ, ઝાડ
જૂંડનાં, વન રટિયાળા, જેમા હજાર છવજતું, રક્ષણ
થાએ, કોઈ ખાતા, કે વઢતાં, કીડા કરતાં, સુતા ચાલતા,
નાનાવિધના, વ્યાપારો તે, કરતાં હોશે.

ગાડી જરે, જાય ટનલમા, ચિંધક કરીને, તારે
સહુ જન, થાય અજબ બહુ, એવી વેળા, થોડિ વારના,
અંધારામાં, નિજ પ્રિયજનને, છાતી સરસૂં, ખૂબ
ચાપવું, એ મુખરૂં તો, સ્વર્ગનું સાચે.

વળા ટ્રેનને, કોઈ જગાએ, અડકતરાતી, વર્તુળા-
ધર્મમાં, દોડી જાતી, અને ધુમાડો તડકામાંથી, વિધવિધ
રંગે, બહુ ચળકતો, કુંડાળામા, જિંચે જતો, એ જોવું
ને, કંમે સુરગો, ધન અંધરાયે, પુટતી ગંભિર, અરણ્ય
છણુ છણુ, કરતા મુણવા, એ સંધાથી, વિસ્મય પામી,
કુદરત કેરા, વખાણુ ઝાઝા, કરતા કરતાં, કોણુ નહિ
રે, થક આનંદી, દહેર દહેરમા, આંખ મીચીને,
ડાલે ડાલે !

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૨૦૩

ભરૂચથી કુખીરવડ જતાં હોડીમાંથી જોયલી નર્મદાની શોભા

(ગરબી)

નર્મદા શું ગાઁ શોભા સાંજની	
હા રે પવન પાણિ વાદળ રંગના સુસાજની.	હોશ રે નં ૧
હાં રે પાણી જોરમાં ઉછાળા નોતું મારતું;	
હાં રે ખોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રોઠ નાર તૂ.	હોશ રે નં ૨
હાં રે વીળ ખળખળી ધોમે ગદીને આવતી;	
હાં રે તે તો હોડિમાંથી જોય સુણી લાવતી.	હોશ રે નં ૩
હાં રે હોળાએલ નીર રંગ તે જૂરો હતો;	
હાં રે ઝાંખો સ્વેત આસમાનતણે દીમતો	હોશ રે નં ૪
હા રે પાકા રંગના જુગ તે સામે કુંઝરા;	
હાં રે ગળી રંગના ટોચે તો જૂરા વાદળા.	હોશ રે નં ૫
હા રે કાંઠે ધાસ લીલા ઝાડ બદ્ધ ગોલતાં;	
હા રે ચાર ગાય જોસ ઢોર ખાતા હતાં.	હોશ રે નં ૬
હાં રે આવે મદ મદ વાયુ ખૂશ લાગતો;	
હાં રે હોડી ચાલતી તેને ધણે સવા હતો.	હોશ રે નં ૭
હાં રે એક વાછડી કાંઠે રે મથતી ધણી	
હાં રે પડી જતી તે જોયે જતાં છ ન લાણી.	હોશ રે નં ૮
હા રે શુલાખી ઘેરો તે રંગ આસમાનતો;	
હાં રે શુલાખી પુલોતો પાણિના મેઘનતો.	હોશ રે નં ૯
હાં રે સુદી તીજનો ઉગેલ ચંદ્ર તે સમે,	
હા રે દેહરિયાની રમ્ય દેહરમાંથી મન રમે.	હોશ રે નં ૧૦
હાં રે પવન સામટો પડી ગયો પછી ખરે;	
હાં રે લીલા બ્રહ્મની જોય શી આંખો હરે!	હોશ રે નં ૧૧

નર્મદકવિતા-પૃ. ૨૧૨

કુખીરવડ

(શિખરિણી વૃત્ત)

જુરો લાસ્યો ઝાંખો, દુઘિ ધુમસે પહાડ સરખો,
 નદી વચ્ચે ઉમો, નિરલયપણે એક સરખો;
 દિગ્ધો હાર્યો જોયો, હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો,
 સવારે એકાતે, કબિરવડ એ શોક હરતો. ૧

કદે દેખાવે એ, અચરતિ જાણાએ જગતમાં,
ખરે એ મ્હોરતો, મગરૂજ રહે દેશ નવ કાં ?
મનાએ સત્સંગે પવિતર કૃષ્ણરાસજગતમાં,
પ્રભાતી વૃદ્ધીએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ? ૨

જતાં પાસે જોઈ, વડ નહિ વડોનું વન ખગે,
મળે આડા ઊભા, અતિ નિશ્ચિત નીચે ઉપર જે;
વડો ઝાઝા તેએ, સહુ લગી ગયે એક દિસનો,
વળી સધાઓનું, અસલ જિવતું એક મુળ તો. ૩

કિંઈ કાળું પહેલું, કંઈ ન પરખાએ શ્રમ કરે,
ધસેડયો પાડીને, અસલવડ રેલે જન કહે;
તણાયા છે ભાગો, ધણિ વખત જો એ વડતણા,
તથાપી એ થાયે, પુટ વિસગુણાસો પરિધમા. ૪

પુટી ડાળોમાથી, પ્રથમ તરફેરી નિકળતા,
ખુંચે નેવા તતૂ, વધિ જમ નિચે જે લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા,
જટાને સંકેલી, વડ તજિ ગિરીયે જમ રહ્યા. ૫

જટા લાંબી લાંબી, મુળથડયિ થોડેક ફર જે,
નિચે ભૂમિ સાથે, અટકિ પછિ પેસે મહિ જતે;
મળી મૂળીયામા, ફરિ નિકળિ આવે તરફે,
થડો બાંધી મોટા, ધણિક વડવાઈ કરિ રહે. ૬

વળી ડાળો મોટી, ધણિક વડવાઈયિ નિકળે,
જટા પાછી જેને, અસલ પરમાણે જ લટકે;
નવા બાંધી થાળા, નવિન વડવાઈ ઉગિ બને,
નહીં ન્હાતી ન્હાતી, પણ મુળ તરુલ્ય જ કહે. ૭

કદ્દં એવી રીતે, અગણિત વડો ઉત્પન્ન થયા,
જિવે જે સધાઓ, અસલ મુળિયાથી રસભર્યા;
બહુ ડાળી ડાળાં, પરસપર પત્રો લગી ગયે,
ઘટાની શોભા તો, સરવ જનને વિસ્મિત કરે. ૮

વડો વચ્ચે વચ્ચે, તર અવર આસોપલવના,
વડોથી ઊઠ્યા છે, ખિચખિચ ભર્યા પત્રથિ ધણા;
ધણા આગા ભેગા, વળિ ધણિક સીતાફળિ ઉગે,
ખિન્ન ઝાડો છોડો, વડનિ વચમા તે જમ ધુસે. ૯

ઉનાળાનો ભાન, અતિશ મયિ બેઠી નવ શેઠે,
ધટા જિંચે એવો, જન સિતળ છાયા સુખ લિયે;
પ્રુલ્હી બાજુએથી, બહુ પવન આવી જમિનને,
કરે ચોકળી રૂઢી, પછિ મિત થઇને ખુશિ કરે. ૧૦

ધણા જતૂ પપી, અમળ સુખ પામે અર્ધિ રહી,
ધણા બજાગૂઓ, અર્ધિ ઉતરતા પ્રખ્ય સમજી
ધણા શીકરીઓ, ગમત કરતા રેલ બહુ અલી,
હમરો રોકાને, અગ્યણુ અમાતા અર્ધિ નર્ધિ. ૧૧

અડીબાથી જોવી, ચકચકતિ જોતી નર્ધિ દૂરે,
પગ કા જોવાં જે, અહિતર્ધિ અગે મેટ ઉપરે,
ધટા ભારે બોરી, શયન સુખવા યાદ ખગતા.
દિલે વાચુ લેશે, સુખ નવ લિણા લે કરમના ૧૨

ધટા થાળા લીધે, ધગિક કરવાને ગલિ થઇ,
બજોડો બંધાઇ, ગમણિય બહુ મેલક બની,
નિરાતે જેમા તો, ખુશિયકિ રમે લાલ લલના,
નિરાતે જેમા તો, ખુશિયકિ રહે જોગિ જપમા. ૧૩

દિપે છાયિ બાંડાં, હરિત કુમળા પત્ર કુમસા,
વળી રાતા ટેટા, ચુગિ બહુ જિવો પેટ ભરતા;
પડે બાજુએથી, બહુ ખુશનુમા રંગ પ્રિણો,
નિચે ચળે તડે, બરફ સરખાં દારથિ પડો. ૧૪

હરી મારો આજો, કમિરવડ તૂને નિરખિને,
ખરી પાપી ખુદિ, ખરિ જ રૂઢી બજા થઇ મને;
વિશેષે શોભે છે, ગભિર વડ તુથી નરમદા,
કૃતાર્થી મોટો હું, દરશન વડે છું નરમદા. ૧૫

નર્મકવિતા-પૃં ૨૧૩

ૐ

સુરતથી મુંબઈ આવતાં દરિયામાં ચઢનીની શોભા

(રેખનો)

આહા પૂરી ખીલી ચન્, સિતળ માધુરી છે સુખકંદા. આહાં
પાણી પર તે રહી પસરી, રૂઢી આવે લેહર મંદા. આહાં ૧
શશીલીટી રૂઢી ચળકે, વળી હીલે તે આનદા. આહાં ૨
જિંચે ભૂરૂ દીપે આસમાન, વચે ચંદા તે સ્વચંદા. આહાં ૩
નીચે જોરો દારે નેના, રસે દૂખ્યા નરમદ બદા. આહાં ૪

નર્મકવિતા-પૃં ૨૧૫

ફરી જોખનિયું આપે

પદ ૧ છં.

ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તૂ ફરી જોખનિયું આપે;
હિંદુદેશને થાપે, હરિ તું નીજ કરીને થાપે. ટેક
ભર જોખનમા બન્યો વૃદ્ધ તે, ત્હારે યોગ્ય સરાપે હરિં ૧
તન મન ધન તે શુભાવિ બેઠો, મદ આળસને પાપે હરિં ૨
બિહારે મહોડે તે રઝળે ટટળે, રીયાએ ત્રણ નાપે. હરિં ૩
ભણ્યો શર તે આજ જણાએ, બહેમી કાયર છાપે હરિં ૪
પુત્ર પુત્રિ પશ અઝાપ કરનો, તે ગેએ છ વિલાપે. હરિં ૫
શિક્ષા ઘટની થઇને લાગી, તૂ વણ કો દુ.ખ કાપે. હરિં ૬
પસ્તાતા ડાહ્યાપર કરવી, કૃપા હવે માઆપે. હરિં ૭
કુખ્યું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગે ફરિ વ્યાપે. હરિં ૮
હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમથકીજ અમાપે. હરિં ૯
ભણિગણિ શર થઇ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે. હરિં ૧૦

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૧૭-૨૧૮

નર્મદ જોશીનું અખ્યાણું

પદ ૨ છં

વાદળ કાટવા માંડ્યું હવે છે, કુવાદિ કંઈકંઈ નજરે પડે છે. વાદળ ૦ ટેક
રાત વીતી હવે બહાણું રે વામે, કરતા અપોર પછી ઝટ યાસે. વાદળ ૦ ૧
દરિયો તોકાની તે ધીમોજ હાલે, પૂઠના પવનથી ધણું બહાણુ યાલે. વાદળ ૦ ૨
ભણિ સૂખ સો હરિ અનુકૂળ જાણું, નર્મદ જોશીનું પાકયું અખ્યાણું વાદળ ૦ ૩

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૧૮

દેશહિત

પદ ૩ છં

દેશ તણ હિત ગ્હાવું, ભાઈ દેશતણ હિત ગ્હાવું ટેક ✓
દેશ ગમમા છુદા પડીને, ક્રાંતા નહિં પડિ ગાવું—આ ૦ ૧
જે લડતા ત્હા અર્થ સુધરા, થાય ત્રિજન આબૂ—ભા ૦ ૨

ધણે દીઓ પાણુ કહુ દળ મળતા, કુમંપ જક્ષ ન વાવ્યૂ—ભા० ૩
 દેશ લાલમા સ્વાર્થ થાય છે, હગલું કા ન ઉઠાવ્યૂ—ભા० ૪
 દેશ લાલમા કામ હોય તે, સ્વાર્થ મુકીને અન્નવ્યૂ—ભા० ૫
 સ્વાર્થ દોઢના કરી અગડતા, પાણુ મહુન શુભ થાવ્યૂ—ભા० ૬
 દેશ અગડતે સ્વાર્થ સર્વના, અગડે ને સરમાવ્યૂ—ભા० ૭
 હોય કુવામાં થાય હવાડે, જળ દષ્ટાંત બતાવ્યૂ—ભા० ૮
 રૂઠો દેશ તો ઘેર ઘેર છે, રૂઠું રૂઠું ખાવ્યૂ—ભા० ૯
 'દેશસાર સહુ કરો કામ જન', એવૂ સથે ગાવ્યૂ—ભા० ૧૦
 લણી ગણીને નર્મદ સહુએ, દેશનું નામ તરાવ્યૂ—ભા० ૧૧

નર્મદવિતા પૃ-૨૧૬

ઐરાંને ના બેર બતાવો

પદ ૭૩

ઐરા ને ના બેર બતાવો, મરદોમાં બહાર આવો રે ૧૬
 ઐરા આગળ કરી બડાઇ, તેમાં શી મોટાઇ રે.
 કુમળી ભોળી બેસ્સાવાળી, પીગળે બેલી ભાઇ રે—ઐ० ૧
 'હું તો લાયક લખ્યો ગણ્યો ને, સાહસિક છું મુજ પ્યારી રે',
 એમ તડાકાથી જળ કરતા, જીતે આખર નારી રે—ઐ० ૨
 પનઘટપર વિધ વિધ રિત તરતા, ભુસકા મારી મારી રે;
 બહુ ચતુર ને પરાક્રમી પાણુ, જીતે આખર નારી રે—ઐ० ૩
 ઐરામા પીરસતા જાયત્રે, વાસણ વજને ભારી રે;
 બણીકણીને દોડે ધમ ધમ, જીતે આખર નારી રે—ઐ० ૪
 કો દાઢે ભોપાળું નિકળે, પ્યારી ન રેહે બહારી રે;
 તહારી એવી મોટિ જીત કે, રહે શુભાવી પ્યારી રે—ઐ० ૫
 ઐરાઓને બતાવવાને, લશ્કરી વેષ ન રાખો રે;
 ઐરાઓથી માન પામવા, સહસા વેણુ ન ભાખો રે—ઐ० ૬
 ચાર મરદમા તનમનધનઅળ, કાઢ્યું તે પુરધારથ રે;
 જગે જગે જુગજુગ રેહે જસ, નવ જાએ શ્રમ વ્યર્થ રે—ઐ० ૭
 જનાની પોચા જુવાનીઆની, જુવાનિ તો ધિકરાએ રે;
 મરદોને રણથભે બાએ, તે તો બહુ વખણાએ રે—ઐ० ૮
 લણી ગણીને ચોગ્ય પ્રસંગે, સત્ત્વ તમાર કહાડો રે;
 પુરધારથ દેખાડી નર્મદ, લો જસ જગમા ઘાડો રે—ઐ० ૯

નર્મદવિતા—પૃ० ૨૨૦

ઝાંસા શા ખાવા ?

૦

પદ ૧૦મું

ઝાંસા શા ખાવા લાઇ, દિણપત મોટી નામરદાઇ. ૨૬

માનભંગથી મરવું સાર, એકવાર દુખ મરવે;
માનભંગથી નિત્ય નિત્ય દુઃખ, આંગળી કરશે સરવે. ઝાં ૧

મેળવી જસને મરવું બહેલૂ, ઉત્તમ નર એ ચાહે;
અધમ કાયરો ધણું છવીને, અપજસમાં રીખાએ. ઝાં ૨

માન સરીખું કલ્પવૃક્ષ કો, સંસારે નવ મોઝે;
સૂખ આપિને અમર રાખતું, ઉત્તમ અંશી જોએ. ઝાં ૩

ગયું ધન તે પાછું આવે, ગયું માન ના આવે;
ગયું માન કે ત્રણે તાપો, દુખડા ઝાંઝાં લાવે. ઝાં ૪

રખે મજે અપજસ કો વાતે, માટે ખેડીતા ચાલે;
શરવીર સાહસ કરનારા, તલવારે ને લાગે. ઝાં ૫

ભોગજોગ એ હાર ખાય ને, મદદ ન આવે આડે;
તસકા ક્યમ રહેવાસે માટે, જાતે જાતે કહાડે. ઝાં ૬

દિના કારણે મદે ભરાઇ, ઉપરી તસકા તોડે;
થોડિ વાર તો ખમી જવું પણ, પછી ન રહેવું જોડે. ઝાં ૭

સમજાવે તે માને નહિં તો, ક્રોધ કરીને ઉઠ્યુ;
વેર ધરીને શિક્ષા કરવી, મરવસ તેનું છુટ્યુ. ઝાં ૮

ભણી ગણીને ટેક રાખતાં, વળી રખાવી જાણે;
તે જન જસતું ખીડૂ આવે, નર્મદ જોલ પ્રમાણે. ઝાં ૯

નર્મકવિતા-૫૦ ૨૨૨

દાસપણું કહાં સુધી

પદ ૧૧મું

દાસપણું કહાં સુધી, કરવું દાસપણું કહાં સુધી ?
રહી ભણ્યા પણ ખૂંધિ, કરવું દાસપણું કહાં સુધી. ૨૬

મુછીએ મુછીએ મારે, બકરાને બહુ લોભી;
ચણા આપિને મોહું કામે, મનને નાખે રૂધી. કરવું ૧

તસકા ખાતાં વેઠ ઉચ્ચલી, ખરિં નમે ખર થાયું;
 એથી તો લડી મરણુ સાઈ, નથી મતી એ ઉંધી. કરવું ૦ ૨
 પડ્યા ઉપર જે પાટું મારી, ઝૂંસરી મુકવા આવે;
 સપે સિંગડા બોડી તેની, કમર કરવી ખૂંધી. કરવું ૦ ૩
 ધંદિઓ બહુ બહેર મારિ ગઈ, ઘણે ઘણે સદવાસે;
 વિદ્યા રૂપી માત્રા ચાટે, આવે પાછી શુદ્ધી. કરવું ૦ ૪
 લાણી ગણીને હક સમજીને, રીતે સામૂં થાતા;
 કાળાગૃહથી મુક્ત થવાએ, કહે નર્મદ સદ્ગુદ્ધિ. કરવું ૦ ૫
 નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૨૩

હક માગો

૧)

૫૬ ૧૨મું

સહુ જન હક ઉઠી માગો, હવે ઝટ ભંધમાથી નગો. ટેક
 માણસ થઈને હક ના સમજો, તો તો ટોંડા જેવા;
 જનાવશે પણ દુઃખ દે તેના, વેર લીએ છે દેવા ? સહુ ૦ ૧
 હું ને માઈ જરૂરનાં છે, જનને જગમા નીતે,
 એથી છે દુનીયાની તેજ, કામ કરે સહુ પ્રીતે. સહુ ૦ ૨
 યોગ્ય માગજી ને ના માગો, તો પ્રભુનો નિમ તોડો;
 માટે ઉપરીઓથી બહીને, સુઓ ન તાણી રહોડો. સહુ ૦ ૩
 વણુ માગે માએ ના પીરસે, લુચ્ચા હક દૂબાવે,
 સાવધ રહીને સામૂં થાતા, હક પોતાના આવે. સહુ ૦ ૪
 હકને સાઈ રાજ લક્ષ્મી, માણસ ઝાઝા મરતા;
 હક લેવો એ છે પુરુષારથ, તજ ન દેવો ડરતા. સહુ ૦ ૫
 હકા શુભાવી શુભામ રહિને, પેડી સખ્તી ભારી,
 તે જીવતામૂઆએ મિથ્યા, જણુતી ભારી મારી. સહુ ૦ ૬
 લાણી ગણીને હક જાળવવો, જેવો હોયે તેવો;
 નર્મદ કહે ને હોય છુટાઓ, જાણિ લડીને લેવો. સહુ ૦ ૭

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૨૪

થઈ મરણીયા ધસવું

૫૬ ૧૩મું

થઈ મરણીયાં ધસવું, ભાઈ, થઈ મરણીયાં ધસવું:
 નહીં જાળમાં ફસવું ભાઈ, થઈ મરણીયાં ધસવું. ૨૬
 આમે મરવું તેમે મરવું, મરવું જાને પાસે;
 થઈ મરણીયાં ધસી જતામા, રે વેળાએ જાયવું. ભાઈ ૧
 આમે મરવું તેમે મરવું, કા ના લડતા મરવું;
 છતે જોર ને છતે ઉપાયે, કા કદીમા ખપવું. ભાઈ ૨
 સપડાયા કે ગભગભવું નહિં, ધીરાં ઝટ થઈ જાવું;
 હુની કરતા જાત હિંમતે, જોર હોય તે ફસવું. ભાઈ ૩
 ભણ્યાગણ્યાને કાચ લગાડી, લાગ ફાવતો જોઈ;
 નર્મદ ઇશ્વર નામ લઈને, કુદી પડીને હસવું. ભાઈ ૪

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૨૪

ચલો લેયા

૫૬ ૧૬ મું

વાગે વાળં જોરમાં જાંચે સુરે હો;
 ચલો લેયા જુધમા પૂરે શરે હો. ૨૬૦
 બ્યૂગલ યો યો યો યો ચહાવે, જોધને જોશ અગે;
 ભું પુ ભું પુ ભું પુ પૂં રણસિંગ દોડવે, સંગ્રામમાં તે ઉમંગે. ૨૬૧
 પીરસિંધુ ને નટ રણરાગો, મરત ધુમે આ જાગે;
 આપણ પણ રણમા જઈ ધુમિયે, શ્રીજય આ રહ્યો આગે. ૨૬૨
 ફુફુભા ડમકાના ઘોર સુણીને, પાછા સજે રજપુતો,
 ઢઢઢઢ ઢેઢેઢેઢે, રણમાં ધસી રિપૂ લૂટો. ૨૬૩
 ભણિ ગણિ બેળા રહી સહુ જોધા, ખહાર કરો ભરિ તોપો;
 કહે નરમદ હં જે જે ભણીને, ઝુડો તમારો રોપો. ૨૬૪

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૨૨૬

૧) પગલાં ભરવા માંડો

પદ ૧૭૩

પગલાં ભરવા માંડો રે, હવે નવ વાર લગાડો રે. ટેક
આજ બેઠું, કાલ બેઠું, લંગાવો નહિ દહાડા;
વિચાર કરતાં વિધતો મોટાં, વચમાં આવે આડાં. પગલાં ૧
કુટુંબમાં કયમ છોડાયે, કુટુંબનું કયમ થાયે;
એમ કસ્યો તે જનની પૂરો, રણમાં શું પછી જશે. પગલાં ૨
કુટુંબનાજો શરૂ કરે નહિ, વિચાર એવો ઘેલો;
શંખનાદ સાલગતાં તરતજ, બીડી સજશે બહેલો. પગલાં ૩
વિચાર કરતા ખાજો પડતા, શત્રૂ જાયો મારે;
બચાવ કરવો મહારાતા તે, પછી પડે થઇ ભારે. પગલાં ૪
આગ લાગને કવો જોડવો, પગજમ શુધિયા થાવું,
પાણી આવે પાળ બાધવી, તેમા તે શ્રં કાવું? પગલાં ૫
સજી કરીને સહુ જણ સાથે, રણમાં લડવા ચાલો,
શત્રૂની સામે રહી ઉભા, ધુરકાવીને ભાજો. પગલાં ૬
ભણ્યો ગણ્યો તે વાર ન કરતો, કામ આટપી લેતો,
સજી કરી નર્મદ કહે જાઓ, હોસે રણમાં તે તો. પગલાં ૭

નર્મદકવિતા-પૃષ્ઠ ૨૨૬

રણુ તો ધીરાનું

૨)

પદ ૨૦ મુ

રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું નહિ ઉતાવળા કાયરનું. ટેક૦
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સામો થાયે;
પહાડ પડે રણમાં રેડ બોલો, લેશ નહિં મહારાયે. રણુ તો ૧
ધીર વીર જ્ઞા પ્રસંગ શોધે, રહેવા કપ્ટો ભારે;
જાણિનેષને આકત હોરે, રાજી ધા લે તહારે. રણુ તો ૨
થતે બાવરા ઉતાવળારે, હાર થાય છે મ્હોટી,
વિના કારણે ધાત થાય ને, બાય કનેથી લોટી. રણુ તો ૩
કાયર થઇને નહામી જાતાં, અધવચ મૃત્યુ આસે;
એ મરવાના કે રણમાં, કર્તા ના મરવું ભાસે. રણુ તો ૪

ડાહો તે દેશાવર વેઠે, જાની બહુ અથડાયે;
 ધીરવીરના પગ સકટમાં, કદી નહિ લથડાયે. રણ તો ૦ ૫
 ધાયું મેળવે વા ટકિ રહે, વા તે મૃત્યુ પામે;
 ત્રણેથી તહેને બહુ જસ છે, શત્રૂ ધન્ય કહે સામે. રણ તો ૦ ૬
 પ્રપંચ રણમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
 શર વીર જન કળે વળેથી, મારે તે પર છાપો. રણ તો ૦ ૭
 ભણી વધારો જોસ્સા સહુ જન, પણ કબજામાં રાખો;
 પહેલે એ છતી બણો તો, શત્રૂ નીચે નાખો. રણ તો ૦ ૮
 બણિ જોષ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના બહીઓ;
 કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર થઇ, જસ લઇ જુગ જુગ હવો. રણ તો ૦ ૯

નર્મદવિતા-૫૦ ૨૨૮

સાહસ કરવા વિષે

૮

(લાવણી)

મહુ ચલો છતવા જંગ, ખચગલો વાગે;
 યા હોમ કરીને પડો કતેલ છે આગે. ટેક૦
 કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે;
 શંકા લય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
 હજિ સમય નથી આવિયો, કહી દીન ગાળે,
 જન બહાનું કરે નવ સરે, અર્થ દે કાળે;
 અંપલાવવાથી સિધ્ધિ જોષ બળ લાગે.

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૧

માહસે કર્યો પર્યુએ પુરો અર્જુનને,
 તે પરશુરામ પરસિધ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
 સાહસે ઇન્દ્રજિત શરઃ હણ્યો લક્ષ્મણે;
 સાહમે વીર વિક્રમ, જગત સહુ ભણે,

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૨

સાહમે કોલંબસ ગયો, નવી દુનિયામાં,
 સાહસે નેપોલ્યન લિયો યુરપ આખામાં;
 સાહસે વ્યુથર તે થયો પોપની સામાં,
 સાહસે મકટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
 સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,

યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦ ૩

સાહસે સાતિના ગંધ કાપિ ઝટ નાખો,
સાહસે જાવો પરદેશ, બ્દીક ના રાખો;
સાહસે કરો વેપાર, જમે બહુ લાખો.
સાહસે તજી પાખંડ, અહારસ ચાખો;
સહાસે નર્મદદેશ, દુઃખ સહુ લાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૪

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૨૩૬

ચલો ચલો શું વાર લગાડો

(લાવણી)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો, ચલો નિહર રણુમાં,
ધસી પડો શત્રૂપર નહિંતર મરી જશો ક્ષણુમાં, ૧૬૦
કરી કલ્પના શત્રૂબળની કેમ કરો બહાના,
ફળે ન તેવા કાં જોવડાવો જોશીનાં પાનાં;
દાના મહોં છતે દિવાના બનો તમે શાના,
જાણિજોઇ કાં ખરાબ કરતા આબાદીખાનાં.

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૨૩૮

સુખ

૦

સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં, ઉદ્ધમ ધટતો કરતો સહી;
જરૂરનો પૈસો તે રજે, સંતોષે દહાડા નિર્ગમે. ૧
કુદરત વાડી સારી ધણી, તન ગાડી બે ઘોડાતણી,
કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ. ૨
કોઇ હોયે હાથે મસ્ત, કોઇ હોયે માથે મસ્ત;
કોઇ હોયે ધરકે મસ્ત, કોઇ હોયે માલે મસ્ત. ૩
નહીં કોઇનો નાબેદાર, વચની ખારોનો જે ચાર;
ઘડ્યત ને સાચો બહુ, તે નર્મદ હું સુખિયો લહ. ૪
પૂશામતિયા જેને નહિં, દુખમન ખોટા મિત્રો નહીં;
રોગી ને લોભી જે નહિં, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી. ૫

વિદ્યાસાથે જેને પ્રીત, રસરાન નિર્મળ છે નીત;
એકાંતે સાદો જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ. ૬
પરતાવો જેને ના હોય, નીતિધર્મે નિશ્ચિન જોય;
મોતસું મળવા જે તૈયાર, ધીમે નર્મદ સુખિયો ધાર. ૭
દાન દયાથી રાજી રેહ, ફરજ બળવે નિત્યે તેહ;
અદેખાઇ જેને નહિં કાષ્ટ, સંસારે સુખિ નર્મદલાષ્ટ. ૮
દગલબાજ દુનિયાને જોષ, મિથ્યા વાદ કરે નહિં કોષ;
બલનું ચિતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ ઠરે. ૯

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૨૭૪

પ્રેમશૌર્ય

(૧)

(રોલાવૃત્ત)

નિર્ગુણને લહિ સગુણ, રમરી શ્રીરામતણા જય;
પ્રેમશૌર્ય યશ ગાહિં, ભગાડી મનમાંથી ભય.
આગણિરસે તેવીસ, કારતક સદ પ્રતીપદ;
પ્રેમશૌર્ય સખરસ, લાહું હું અહીં પદેપદ.
પ્રેમશૌર્યગુણ ગાહિં, અહીં તહિં યશ દેનારા;
દેશી જનને કાજ, દિસે જે થંડાગાન
થંડા મોળા એહ, દિમે બહુ કાચર ઝહીકણ;
માર ખાય બહુ તેહ, મુકિ દષ્ટ પૂરવનું પણ.
તન મન રોગી જન, સનેપાતે બકતા બહુ;
ખોઈ દેશ ને ધન, રાંડવા ગહું થઈ સહુ.
ધણા ધાથી ધાએલ, થયા છો પૂરા ભાષ;
હજિ કરવું છે જુદું, જોમની સામાં ધાષ.
ધણુ કહેવું ના જોગ, ગમે તેવા પણ મ્હારા;
ઉપાય કરવા જોગ, બને તેવા જે સારા.
હારિ એસવું એજ, રીત છે ધણી નદારી;
દુઃખમા ધીરજ આરા, પ્રથમ ધરવી છે સારી.
થવાનું તે તો થાય, તોય પણ ઉઘમ કરવો
એ છે જનરવભાવ, એથી ભવસાગર તરવો.

મરે જિવો કે ખમો, તોય પણ ઉદમ કરવા;
અપાય યાગે એહ, તોય એ કરવા ગરવા.
વેદાજ બાહુ મથી, 'સાચવો' એવું કહે જ્યાં,
દુગળો ભુટ્ટી દિયે, ઉઠે મેઢે મરતું તકા.
તેમ હું પામર રંક, સુધાકું રહેજે મનને;
પ્રેમ શૌર્ય સદગૂણ, જિવાડે મરતા જનને.
માત્ર જિવાડે એમ, નહી પણ પુષ્ટ કરે છે,
પછિ હિંમત દે તેહ, જોયિ જન રણે લડે છે.
લડતા પડતા દોક, ધણા લે જસનો લ્હાવો,
પ્રેમશૌર્યમાં સત્વ, ધણું છે પીઓ કહાવો.
કહાવો કહો કહો સુરા, સુરા પણ સુધા સમોવડ;
પિઓ પિઓ એ રસ, કસે લખલો જસ તડલડ. ૩૦

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૦

(૨)

પ્રેમવના શં અહી, તહીં શ પ્રેમવનાત્;
પ્રેમ પ્રેમમય જગત, પ્રેમથી મુક્તી માત્ર.
ઉત્પતિ સ્થિતિ તેહ, પ્રેમથી થયાં કરે છે,
પ્રેમ જગતનૂ તેજ, એયિ સહુ ચળકી રહે છે.
ઈચ્છા આકર્ષણ, મૂળ વેદાન્ત કહે છે;
હું કહું એ જે તાવ, પ્રેમમાં નિત્ય રહે છે.
સાધુ સત કવિ લકત, સાનિ તપ કરતો બોગી,
પ્રેમશૌર્યથી થાય, ચિદાનંદકરો બોગી.
ધર્મ અર્થ ને કામ, મોક્ષ એ મળતા પ્રેમે,
મનવચકર્મે એહ, ખરો દાખવવો નેમે.
તુજ મુજ પ્રેમે જાય, થાય થાય મ્હાર ને મ્હાર;
પછી સાલ ને શૌર્ય, કહ્ શત્રૂને માર.
પ્રેમચક્રી છે શૌર્ય, શૌર્યથી પ્રેમ મચે છે;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, પ્રેમશૌર્ય દીપે છે.
પ્રેમ શૌર્ય ના હોત, જગત ના તેજ મારત;
સ્વાચારિકને કેમ, પુષ્ટ ના કરવા આરત ? ૪૬

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૧

(૩)

મનુશાદેહમાં પ્રેમ, દેશનો સહુથી બિચો;
સમજી દાખવે જેહ, તેજ નર જાણે ઉચો.
ગયું ગમે ત્યાં હોય, ઘેર આવું જન તાકે;
એવો ધરપર પ્રેમ, મ્હારું મ્હારું સહુ ભાણે.
એમ ન કહે જે જન, માતખર હોએ આજૂ,
પણ પણ નહિ પાપાણુ, હુનાંથી હું તો દાજૂ.
એવાંને ધિઃકાર, માન આપે તેને પણ;
પક્ષીત રાખસ તેહ, વસે નહિ કોઇને મન.
નીજ ભૂમિ છે માત, પ્રેમ તેસું સ્વાભાવિક;
થોડા જાણે હાય, ન જાણે તહેને તો ધિક.
દેશ-ભક્તિ-અભિમાન, જેહ રાખે તે માણસ;
ટોર ન જાણે કંઈ, ભણે માણસ શું જસ જસ ?
છે સઘળા નિજ ભાઈ, દેશ ભૂમિ સહુની મા;
હોય જ્યાં એ સમજ, થાય ત્યાં જસની સીમા.
સુખી દેશ કહેવાય, હોય જે સુખિયાં ધર જન;
સુખિયા ધર જન ત્યાં, જહા પ્રેમી થરા મન.

૬૨

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૨૧

(૪)

અસ્થિર કાયા કનક, કામિની અસ્થિર હલિયે;
કીર્તિ એક છે સ્થિર, કીર્તિને મ્હોટી લલિયે.
કીર્તિ કીર્તિમા ફેર, કીર્તિ છે આઝાં ધનની,
પંડિતાઈની કીર્તિ, કીર્તિ મ્હોટા સદ્ગુણની.
કીર્તિ પદવિની વળી, કીર્તિ છે ઉદારતાની;
સહુથી મ્હોટી એહ, જગતમાં સહુએ માની.
એક જનનું હીત, કરે મન થાએ રાહ;
ઘણાં જનનું કરે, કેમ નવ આજૂં રાહ ?
ઘણા જાણુનું કામ કહું હું સગાતજૂં જે;
નીજ દેશનું કયું શું ન સુખ દે ઘણું તે ?

મરે જિવો જે ખમો, તોય પણ ઉઘમ કરવા;
અપાય થાઓ ઝોહ, તોય એ કરવા ગરવા.
વેઘાજ બહુ મથી, 'સાયવો' એવું કહે ન્યા,
દુઝળો છુટી દિયે, ઉઠે મહેજે મરતું ત્યા.
તેમ હું પામર રંક, સુધાહું મહેજે મનને;
પ્રેમ શૌર્ય સદગૂણ, જિવાડે મરતા જનને.
માત્ર જિવાડે એમ, નહીં પણ પુષ્ટ કરે છે,
પછિ હિંમત દે તેહ, જેયિ જન રણે લડે છે.
લડતાં પડતા ઢાક, ધણા લે જસનો દહાવો;
પ્રેમશૌર્યમાં સત્વ, ધણું છે પીઓ કહાવો.
દહાવો કહો કહો સુરા, સુરા પણ સુધા સમોવડ;
પિઓ પિઓ એ રસ, કસે બધલો જસ તડલડ. ૩૦

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૦

(૨)

પ્રેમવના શ અહી, તહી શ પ્રેમવનાન,
પ્રેમ પ્રેમમય જગત, પ્રેમથી મુક્તી માનું.
ઉત્પતિ સ્થિતિ તેહ, પ્રેમથી થયાં કરે છે;
પ્રેમ જગતનૂ તેજ, એથિ સહુ ચળકી રહે છે.
ધંચા આકર્ષણ, મૂળ વેદાન્ત કહે છે,
હું કહું એ બે તત્વ, પ્રેમમાં નિત્ય રહે છે.
સાધુ સત કવિ લક્ષત, સાનિ તપ કરતો ભોગી,
પ્રેમશૌર્યથી થાય, વિદ્વાનદેકેરો ભોગી.
ધર્મ અર્થ ને કામ, મોક્ષ એ મળતા પ્રેમે,
મનવચકર્મે એહ, ખરો દાખવવો નેમે.
તુજ મુજ પ્રેમે જાય, થાય થાય મ્હાર ને મ્હાર,
પછી સાલ ને શૌર્ય, કહ્ન શત્રૂને મારું.
પ્રેમથકી છે શૌર્ય, શૌર્યથી પ્રેમ મચે છે;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, પ્રેમશૌર્ય દીપે છે.
પ્રેમ શૌર્ય ના હોત, જગત ના તેજ મારત;
સ્વાચ્છાનિકને કેમ, પુષ્ટ ના કરવા આરત ? ૪૬

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૨૧

(૩)

મનુશાદેહમા પ્રેમ, દેશનો સહુથી ભયો;
સમજી દાખવે જોઈ, તેજ નર જાણો ઉચો.
ગથું ગમે ત્યાં હોય, ઘેર આવ્યું જન તાકે;
એવો ધરપર પ્રેમ, મહારૂં મહારૂં સહુ લાખે.
એમ ન કહે જે જન, માતખર હોએ ઝાઝૂં;
પથ પથ નહિ પાપાણુ, હુનાંથી હું તો દાઝૂં.
એવાને ધિઃકાર, માન આપે તેને પણુ;
પક્ષીત રાખસ તેહ, વસે નહિ કોઈને મન.
નીજ ભૂમિ છે માત, પ્રેમ તેમ્નું સ્વાભાવિક;
થોડા જાણે હાય, ન જાણે તહેને તો ધિક.
દેશ-ભક્તિ-અભિમાન, જોઈ રાખે તે માણસ;
ઢોર ન જાણે કંઈ, લણે માણસ શું જસ જસ ?
છે સઘળા નિજ લાખ, દેશ ભૂમિ સહુની મા;
હોય જહાં એ સમજ, થાય ત્યાં જસની સીમા.
સુખી દેશ કહેવાય, હોય જો સુખિયાં ધર જન,
સુખિયા ધર જન ત્યાં, જહાં પ્રેમી શરૂં મન.

૬૨

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૨૧

(૪)

અસ્થિર કાયા કનક, કામિની અસ્થિર કહિએ;
કીર્તિ એક છે સ્થિર, કીર્તિને મોટી લહિએ.
કીર્તિ કીર્તિમા ફેર, કીર્તિ છે ઝાઝા ધનની,
પંડિતાઈની કીર્તિ, કીર્તિ મોટા સદગુણની.
કીર્તિ પદવિની વળી, કીર્તિ છે ઉદારતાની;
સહુથી મોટી એહ, જગતમા સહુએ માની.
એક જનનું હીત, કરે મન થાએ રાજ;
ધણ જનનું કંઈ, કેમ નવ ઝાઝૂં રાજ ?
ધણ જણાનું કામ, કહું હું સગાતણું જે;
નીજ દેશનું કયું, શું ન સુખ દે ધણુ તે ?

શું નવ કીર્તિ થાય, તેહની જેણે કીધું ?
 શું નવ ઉચી તેહ, દાન નહીં સહુને દીધું ?
 જે ધનિએ ધન દીધ, દેશદ્વેષાણુ અરથમાં,
 જે પંડિતે કીધ, બોધ નિજ દેશી જનમાં.
 જેણે સુચની કીધ, ગજ રૂપતનૂં સારું;
 કૃતાર્થ તે જન આહીં, કોણ ગાઓ નહિ વાર.
 જે અર્પી નિજ પ્રાણુ જનના પ્રાણુ બચાવે;
 ધન માલ ને સૂખ, કેમ ના કીર્તિ પાવે ?
 અમર અમર જન તેહ, મથે જે દેશઅરથમાં,
 પ્રેમ શૌર્ય તે તેજ, ખરું લહુ આ લવરણમાં. ૮૨

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૨૩

(૫)

ધન્ય અયોધ્યા નગર, જન્મ શ્રીરામતણો નહા,
 ધન્ય સૃષ્ટિસૌદર્ય, ધન્ય પ્રેમી શરૂ ત્યા
 ધન્ય ભરતનો પ્રેમ, ધન્ય સીતા લક્ષ્મણનો;
 ધન્ય રામનૂં ધણુ, તાપ વેદ્યો બહુ રણુનો.
 રામ લક્ષ્મણે જુદું, અલૌકિક કીધું જગમાં;
 કવિ વાલ્મિકિને ધન્ય, સવિસ્તર વરણુ જનમાં,
 સીતા ઉપર પ્રેમ, શૌર્ય તેથી બહુ જાણુ.
 દુઃખ દુઃખને સહી, માથું રાવણુનું કાપું.
 પાડવ કૌરવ જુદું, સગાં સળધી માહે;
 નહીં દેશને દાજ, સંપ વણુસાડ્યો તાહે.
 તોપણુ જોદા તહા, લડ્યા શુરવીરપણુ જે;
 વરણુ બ્યાસે તેહ, દાખવે સદગુણુ જય તે.
 ભીષ્મ દ્રોણ ને કરણુ, આદિ કૌરવમા પડ્યા;
 કપટ ભેદથી નહીં, ધર્મજીવે તે લડ્યા.
 પાડવકેરું હીત, ક્રેટલાકોના મનમાં;
 (તોપણુ) રાજભક્તિથી ખરા, લડ્યા તે જોદા રણુમાં.
 જોદા અરણુન ભીમ, કરે અભિમન્યુ પરાક્રમ;
 સાથે સારથી કૃષ્ણ, ભાગતો વચમાં સહુ ભ્રમ
 કૃષ્ણતણા સહુ યશ, ભાગવતમાં છે ગયા,
 પ્રેમશૌર્યના કિરણુ, દાખવે સુકિત અમાયા.

ખાંડવનો જયકાર, થયો છે અંતે જાણો;
ધર્મરાજથી થયું; પ્રજાનું હિત બહુ માનો;
શંકરસ્વામી તેહ, દયા જેને નિજ જનની;
શિખરીને વેદાન્ત, મટાડી શંકા મનની.

બુદ્ધ જૈન મત નાશ, નાશ બીજા મતકેરા;
પ્રેમશાયથી કર્યા, તાણિ દિગવિજયી ડેરા.
બીજો શંકર કોઈ, જોઈએ સમયે આ રે;
ધર્મ સમંધી બહેમ, જાય પાખડો ત્હારે.

શકકર્તા વિદ્યમ, ખરો હિતકારી જનનો;

દુષ્ટ ખમ્યાં પગદાજ, એહવો સાચો પણનો ૧૧૨

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૨૩

(૬)

મદ્ તેહનું નામ, સમો આવ્યો કે ચાલે;

કનક કામિની તણ, સણ રણુમા જમ મહાલે.

મદ્ તેહનું નામ, ડરે નહિં રણે જવાથી;

હોસે ચહેડે તોખાર, ડગે નહિં રિપુ મળ્યાથી.

મદ્ તેહનું નામ, મરે પણ પણુ નવ મૂકે;

ધીર ધરી શરભેર, તાકચું નિશાન ન ચૂકે.

મદ્ તેહનું નામ, સિંગથી શર વધારે;

તોપ ભડકા કરે, તેમ તે ધસે પુકારે;

મદ્ તેહનું નામ, ચળકતા શસ્ત્રો જોઈ;

ઉછળી કરતો હાથ, કીર્તિ ઉજળીપર મહોઈ.

મદ્ તેહનું નામ, લોહીની નખિયો દેખી;

ધડ માથા ને હાડ, કાપતો નહિ જે ટેકી.

મદ્ તેહનું નામ, સાથિ સામું નવ જોવે;

જુક્તિ સાથ બળથકી, લડતો રડો સહોએ.

મદ્ તેહનું નામ, રડે નહિ ધાવ લિધાથી;

પડ્યો પડ્યો પણ કહે, કહાડ શત્રૂને અહીંથી.

મદ્ તેહનું નામ, ભોગવે શ્રમે રણેલું;

સિંહ સરીખો તેહ, ખાય નહિં ધાસ પડેલું.

મદ્ તેહનું નામ, દેશિસાર લાડ મરતો;

જુગ જુગ જાગે જાગ, નામ પોતાનું કરતો.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૬

(૭)

ઉઠો ઉઠો રે લાઇ, ડરો નહિં જોમ મગતથી;
મારીને લપડાક, છુટા પડિ રહો ગમતથી.
એક એક પછિ એક, એમ મંડળ વધિ નવો;
પ્રથમ એ પામે દુ.ખ, દોષ સાથી નવ થાએ
એક વીરનું કામ, સાચિ સહુ રહેજો મળતા,
પણ તે કહાં છે રામ, હાય જોમો બહુ નડતા.
કદી મળ્યો નહિં સાથ, તો શુ બહી જોયાં કરવું;
પ્રભુ સમરીને હામ, લિડી સહુનું દુ.ખ હરવું.
મધું કરતા ઉધૂ, કદી વેળાએ થાએ;
જાનિ ન કહાડે વાંક, દેવનો વાંક મનાએ.
ઉપરા ઉપરી હાર, તમે ખાધી છે ભારે;
થયાજ બહુ કમજોર, કારિ લાગ્યા છે ધા રે.
વાત ખરી છે તોય, એસિ શું રેયા કરવું,
શરવીરનું કામ, ફરીથી લડતા મરવું.
મળે જો લડતા યશ, સફળ સધળો શ્રમ થાએ;
મરણ થાય તોપણ, જગત સહુ કીર્તિ ગાએ.
હાર જિત છે બાજિ, જાણિ એ મરદો રાએ;
રણ શોધતા રેહ, મરણ જેને વ્રજ સાએ.
સુધડ સુદરી નાર, મર્દ પર થાય ફિદા બહુ;
જંગમર્દ જે મર્દ, તેહસૂં પરણે તે સહુ.
જેણે લીધા ધાવ, તેહને જન બહુ ગાએ;
ગુલામડા કાએર, ધિછધી મુઆ ગણાએ.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૭

(૮)

ધિકક ન થાએ લાઇ, જગતમા તમને માટે;
જુઓ જુઓ નિજ હાથ, કહૂ છૂ સારા માટે.
રોજ રિયાઓ છોજ, સ્વદેશી પરદેશીથી;
છુટની વાતો માણ, કેમ રહો છો સુસ્તીથી ?
બાળક જોરા વૃદ્ધ, ગણાએ જે લાચારે;
દાસપણામા તેહ, પિડાએ છે રે ભારે.
ભાંય ધનની સાથ, સહુ સુખસાતા ગઇ ને;
જોયા કરવૂ જોગ, આપણે મરદે બહીને ?

સ્વતંત્રતા ને હક્ક, નાજ ખોવાં હૂંપણથી;
 એ માણસનો ધર્મ, લાહો સાચું દેઢ મનથી.
 ' નહિં ખોષશું હમે, હમારા હક જિવ જાતે; '
 ' લડી રાખશું તેહ, છોકરાઓને માટે. '
 ' સાચવશું ધરિ ટેક, મરીશું સાચવતાં કે; '
 ' લહે છોકરા તેમ, લડી તે હક લઇ રાખે. '
 હામ હામ હરદમ, લણણો એવું કયાં ?
 દરજારોની વાત, ઝાઝિ ચરચાશે ત્યારે.
 વધશે બહુ વેપાર, લણ્યા જન થાશે જ્યારે;
 તન મન થાશે પુષ્ટ, મુકાશે બહેમો ત્યારે.
 સ્વતંત્રતાને કાજ, શૌર્ય ના કહાડે જે દે;
 પામે નહિં કદિ સૂખ, અહીં તહિં સાચું તે કા.
 વિના શૌર્ય નહિં તુટે, જાતિના બધન મ્હોટા;
 વિના શૌર્ય નહિં ઘટે, પુજના કાઠો ખોટા
 વિના શૌર્ય નહિં વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમા;
 વિના શૌર્ય નહિં ઐક્ય, થાય કાદી દેશીમા.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૭

વિના વાણિત્ય ઐક્ય, વિના કહું ઐક્ય ધરમનું;
 રાજઐક્ય વણુ જોર, નકામું દેશીજનનું.
 કરવાસાર ઐક્ય, પ્રેમ ને શૌર્ય ગળવો;
 ફેરફાર કરિ દઇ, પછી સ્થિરતામા આવો.
 મ્હોલે વિદ્યાભ્યાસ, કરો શ્રમ લઇને ભાઇ;
 સમજી સારાસાર, સારને લેજો મ્હાઇ.
 મદવસ્તુત્રું ગ્રહણ, કરતાં વિધનો નડશે;
 પ્રેમી શરૂ ત્યાં થજો, એટલે રસ્તો જડશે.
 સત્ય વાત પર પ્રેમ, રાખિને રહેશે પ્રદ થઇ,
 સત્સુખદેરા ભોગ, લલા ભોગવશે સહુસહિ.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૩૮

(૯)

બહેમયત્રાની સાથ, સુધારાદિત્ય લહે છે;
 ભત્રીજામા જુદા, કદાં એમેર મચે છે.
 બહેમી બહુ ગુજરાત, ત્યાં સુધારા પક્ષી;
 સેનાનીમાં એક, કવી નર્મદ છે લક્ષ્મી.

પ્રેમશૈર્ષ્યામાં મગ્ન, હાલ કડખેદ બન્યો છે;
 અપવાવવા રણે, વાટ તે જોઈ રહ્યો છે.
 દાખલાને હાથ, નથી રણુરંગબુગી ક્રો:
 દેશ-સમય-જનરંગ, જોઈ છે મૂળે શીકા.
 નથી સેન તૈયાર, એક પણ વાતે દમણા;
 નથી પ્રેમ ને નેમ, શૈર્ષ્યાનાં તો છે સમણાં.
 તો પછિ હોએ કેમ, ભલાં હિંમત ને સાહસ ?
 એમ રડું છું હાલ, લડ્યા વણુ હોએ શો જસ ?

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૩૩૯

આશા

(રોલાવૃત્ત)

પ્રેમશૈર્ષ્યાથી લડી, રજો સદકીર્તિ સ્થાપ;
 પૂર્વ કાંડમાં કહ્યું, ઉઠો જુહા સહુ ભાષ.
 ભલો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, કીર્તિ કિલ્લો લેવાનો;
 કૃતાર્થ જેથી અહીં, પછી થઈએ ઝટ માનો.
 હોતો તમારો દેશ, નથી તે આજ તમારો;
 દાસપણમાં સૂખ, લૂટવા પરજન આવે.
 ગમે તેહવો ત્રાસ, દેશિ રાજ્યોથી હોએ,
 નીજ વડીલનો લાહી, ઝાઝું તો ? જન નવ રોએ.
 કુસુપ ધરમા હોય, તોય સહુ ભેગા થાએ;
 જરે ધર હક સૂખ, લૂટવા પરજન આવે.
 એ સ્વાભાવિક તોય, અંગત્વળ મળે ન તેથી;
 કુસુપ નિકળ્યો ખુદાર, કાવ્યું ત્રીજનું જેથી.
 દેશિરાજ્યથી સૂખ, દેશિ પરજનને હોએ;
 તનમનધનત્વળ તેહ, સર્વના સંઘે સ્હોએ.
 પ્રેમ શૈર્ષ્ય છે રાજ્ય, કીર્તિ કિલ્લો લેવાના,
 ગાતા ગુણ બળ તેહ, ભર્યાં છે ઝાઝાં પાનાં.
 રામબાણુ એ શસ્ત્ર, કીર્તિ અર્થે વાપરતા;
 આશાને લહિ વાલ, જીતો ઉસકેરે લડતા.
 અમર અમર છે આશ, મનુષ્ય પ્રાણીને જરે;
 હારિ એસવું કેમ, કેમ ના લડવૂ ત્યારે.

નથી દોલ ઉદેશ, ભયો છે ખોયું લેવે;
આશ ફળે નવ કેમ, સુકી મિથ્યા શું દેવે ?
કદી ફળી નહિં તોય, લાલ શું નથી મિળવે;
એથી શવે જન, કરે છે કામો ભારે.
ફળે ન જનને તોય, ફળે તેના વારસને;
ફળે ન એને તોય, ફળે એના વારસને.
સદઉદેશે આશ, ફળે કાદી સિદ્ધાતે:
કા નવ કરવો શ્રમ, મોત યતાંલગિ ખાતે.
ઓ આ આવ્યો યશ, એમ લણકારા યાએ;
એથી ચડતું શર, લડતા યશો સુહાએ.
હાર થાય તેયકી, મળે નહિ ઝટ સુખસાને;
તોપણ મોટો લાલ, જગતમા કીર્તિ ગાને.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૪૦

સુરત

(૧)

(રેલાટત)

આ તે શા તુજ હાલ, 'સુરત સનાની મૂરત';
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સુરત.
રે હસી હસીને રડી, ચ્હડી ચ્હડિ પડી તું ખાંકી;
દિપી કુંદનમાં જડી, પડી રે કચિરે ઝાખી.
કંચનમણિનો દેવ, જેમ વેચાયો કડકે;
સુકુમારો તુજ દેહ, તેમ વહેંચાયો લડકે.
ઉર ઉપર બે યુરજ, શોભતા ઉડતા રંગે,
ઢળી પડયા નહિં તુર જ, ક્ષોભ પામે છે ઢંગે.
નેનનણા ચળકાટ, પક્ષાં ફૂલાં કહા આજે !
ભર્યા ગાલના ઠાઠ, પક્ષા ફૂવા કહાં લાગે !
ઠર્યા હોઠ જે લાલ, ધુજે તે શીકા કાળા;
દાંત તણાતા હાલ, સુઝે મરવાના ચાળા.
રૂકું અણિયાળું નાક, બેહું ચાકાથી ભાસે;
ગથું હાથ રે નાક, નીચું મ્હોડું નીરાસે.

તેજસ્વી ગુણ જોઈ, સુરતનં સરજ જેવું;
ડરામણુ, ફિકું તેહ, સુરત તુજ ઘૂવડ જેવું.
ગોરું કારમું રૂપ, ખમાં પૂનેમે જેવું,
થયુ વેડતા ધૂપ, અમાવામ્યાએ તેવું.
તનપર સુરખી લાલ, ઉડી રહેતી ચ્હડતીમાં;
ધૂળ ઉડે છે હાલ, ભુંડી દુઃખદ પડતીમાં.—૨૦

નર્મકવિતા-૫૦ ૩૬૪

(૨)

ચકચકતુ તુજ રૂપ, સોળશેં સત્તરશેંમા,
કિલ્લા લાતી કોટ, મચેલા ઝગો જેમા.
રંગ રંગ નીશાણુ, યુરાપ વેપારી ધામે,
ખદર પુરજમાહિ, ધામધૂમે બહુ જામે.
જાત જાતના જન, જૂજવા રગો માથે,
ભાત ભાતના વેશ, રસાળામા મુખિ સાથે.
દેશ દેશનો માલ, વળી અહિના ખંદરનો,
રહે આવે ને જાય, ખંદાર લક્ષ્મી મંદિરનો.
ખદરમા જુથ બહાણુ, જેહને જોતા રાચો;
દોલતની ને ખાણુ, મણિપારસ તે સાચો.
ધધાધારી લોક, વળી કારીગર જાળ,
જીવ્ય નીચ સહુ કાય, થયેલા ધનથી તાળ.
નવાય મક્કી મીર, વળી ખીજ સરદારો;
સોદાગર ને શેઠ, જાતજે જતા હજારો.
વખાર ને દૂકાન, મહેલ હવેલી ને ધર;
વાડિ વચ્ચે બાગ, ઝગ ઝગ કરી રહ્યો જર.
હાથી ઘોડા બીટ, પાલખી રથના વાહન,
દોડા દોડી ખૂબ, તકતકે તન મન ને ધન.
સુરત તુ લંકારૂપ, સુત્ર બિછળતૂં સધે;
રાય રંક સહુ ભાઈ, સપમાં રહેતા બધે.
તેહવારોના કાઠ, જુદા જુદા લોકોમા,
શોભાનો નહિ પાર, વસ્તુઓના થોકોમાં.
જુદા જુદાં સહુ સેન, જુદા જુદા રાજ્યોના,
જુદા જુદાં હથિયાર, વખાણું કોના કોનાં !

અસવારી સોહાય, પુલો સૂતા રૂપાનાં;
 વેરાતાં લૂટાય, ગવાયે જસ હાકમના.
 ખંદર કેરો ખહાર, અહા તાપી તટ ફેવું,
 બહાણોનો શો દાર, જોધને ખુશ થઇ રહેવું!
 દુરથી જોવાં તેહ, રૂડાં તડકે આદરણે;
 વળિ કાકાનાં ઝાડ, નવાઇ પાયે નયણે.
 મજબે કરવી રહેલ, રૂડી દોરતો સગાતે;
 તારા પાણીમાંથી, જોધ કહેવું થુ આ તે!
 કિલ્લા ડહા રહોય, વળી ઓવારા કેવા!
 ખરે ખપોરે તોય, ઘાટ નહિ જોવા તેવા.—૫૪

નર્મકવિતા—૫૦ ૩૬૫

(૩)

સુરત તારિ શી સુરત, જનો કહાના લલચાવ્યા!
 ફિરંગી ને અગ્રેજ, વલદ ક્રાસિસ આવ્યા.
 મત્સર જાગે તેહ, ભૂડું એકકનૂં ધારે;
 થયો પ્રથમ તો લાભ, તાહરા જનને ભારે.
 ધૂરયા જ્યમ અગ્રેજ, વલંદા ત્યમ બહુ બહેક્યા;
 પછિ વંઠ્યુ બહુ કામ, સંપને આવે ફેક્યા.
 ખટપટનો લઇ લાભ, શિવાજીએ ભડ ભાળી;
 ચોસટ ને સિત્તેર, સોળનામા કરિ ખાલી.
 પછિ પાછી તૈયાર, થઇને ચહડી ચહડી બહુ,
 માત્ર સેંકડો એક, પાછી પાછી પડતી કહું.
 ઉપરા ઉપરી માર, સૂલતાની અસમાની,
 પડવા માંડ્યો ખૂબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
 નવાળ ખેદરકાર, કારભારી બલમ સહુ;
 ટોપીની ખટપટ, લોક ને લરકરમા બહુ.
 સત્તર મત્તાવીસ, સને મા રેલ જણાઇ;
 બીજી મોટી તેહ, બાણુ છોત્તેરે ભાઇ.
 એનિ સાથ વંટાળ, દશા ખેડી બહુ રાસી;
 દેવ કાપનું ચિન્હ, સુરત તૂ થઇ નિરાસી.
 સુડતાળો રે કાળ, સને સત્તર એકાજુ;
 સનાજુમા રેલ, બળ્યું મારું આ ગાજુ.

સાઠે ખીજે કાળ, ચારમા મને અટારે;
ખારે મોટી આગ, એકવીસે પાણી ભારે.
ખાવિસમાં વળી રેલ, આગ મોટી સડતીસે;
એજ વરસમાં રેલ, ખરાખી થઇ અતીસે.
ફસેક ખીજ આગ, ઉપરનીથી જો ન્હાની;
તોપણ બહુ નુકસાન, વાત જાણે નહિ માની.
સન પાંસઠમાં પ્રેમ, ખૂબ ફાટયો શેરેમા,
માયાવાળો ચંદ, પ્રકારયો બહુ શરૂરેમા.
હાય હાય ઓ સુરત, શેરશેરે ચુસિ લીધી,
હવે શુ ઊઠિશ હાય, સુવાડી કરમે દીધી.—૮૪

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૯૭

(૪)

પડ્યા ન ઊઠ્યા ભાઈ, રાજ મોટાં મોટાઓ,
આસિરિયા ને મિસર, ગ્રીસ ને રોમ ગયા ઓ !
કહા હસ્તીનાપૂર, અરે કહું દિલ્હી કહાં છે ?
સિદ્ધપોર પાટણ, અરે તે પૂણા કહાં છે ?
હતા ફિરંગી અહી, ફરાસિસ અને વલંદા,
તારા ખરતા તેમ, ગયા આજે કહા સંધા ?
સિદ્ધી તરસ્યો એક, પેશ્વા તરસ્યો ખીજે,
તરસ્યો ગાયકવાડ, મનોરથ કોનો સીઝયો ?
નથી કોઇનું ચલણ, વલણ બહુ જનો કરે રે,
સમયે ચહડતું કોઇ, સમયથી ઢળી પડે રે.
હતી જેવિ ઓ સુરત, તેવિ શું ફરી થવાની ?
નથી લાગતૂ હાય, હવે તૂ મરી જવાની.—૮૬

નર્મકવિતા—પૃ૦ ૩૯૮

(૫)

(પણ) સ્વાસલગી છે આશ, આશથી હામ લિડાએ;
એથી ઉઘમખંત, મળે સંધી ફળ થાએ.
જોકે થોડા તોય, પડ્યા પાછાં ઊઠ્યા છે;
પુનરજિવન અમૃત ધીર ને ઉઘમમા છે.
કુમળી કાયા નાર, રાક હેડાની જાણુ;
ધન મદતો કમ તોર, હસે વળિ મહેજ પ્રમાણુ.

ખૂબ કરી ઓ સુરત, નાર થઇ જખમો લીધાં;
ખૂશ મિનજો તેહ, દુઃખ વિસારી દીધાં.
અહા સુરતને ધન, હજી ધીરી સંતોષી;
દુખમાં પણ મીઠાસ, માનિ જાણે નિર્દોષી.
વાક નથી કંઈ તૂજ, વાંક તો દશાતણો રે;
અસમાની આકૃત, તેથી આ રોગ બન્યો રે.
મુંબપથી અંબપ, લોક તો વસ્ત્યા જઈ તહિં;
અસ્ત થયો તુજ સુરજ, રાત તો પડી ગઈ અહિં.
તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ધાયલ ભૂમી;
મને ધણું અભિમાન, લાંચ તારી મેં ચૂમી.
સંતતિયે કંઈ થર, બુધ્ધમાં નથી જણાવ્યું;
પણ વેપારે પૂર, ઇલમમાં ખૂબ બતાવ્યું.
ગોપી કેરો વખત, ખરી છુટનો સુખિ જાણું;
મુગલ વખત વેપાર, આજ બનેનું સાણું.
આઠ લાખ જે વખત, સર્વને રોજ દિવાળી;
પુણી લાખમાં હાલ, હોળિ સળગે છે લારી. ૧૧૮

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૩૬૮

(૬)

અરે સુરત ! ઓ તૂજ છઠાં સાચો છૂ બદો;
ઇલમ જંગ સિપાઇ, ગણાણી છૂં નવિસધો.
બહુ મોટું ગુજરાત, શહેર ઝાઝાં વિખ્યાતાં;
સુરત તૂજ સંતાન, જન્મબુદ્ધિમા માતા.
બુદ્ધિ મુઘડતામાંહિ, વધુ તે પ્રેમ સમજવે.
શુરાપણાનું ચિહ્ન, સમયવણુ ક્યમ રે જણવે ?
કંઠેણુ અમદાવાદ, બડાઇ કર તું તારી;
નાણાંનો છે તોર, લિધા નથિ જખમો દારી.
સુરત જેવું નહિ હવું, નથી તું આજે તેવું;
નથી ગર્વનો બોલ, હોય તેવું સત કહેવું.
નાણાથી જે નર, નથી તે આજ સુરતનું;
અકચકતું ભરપૂર, હજુએ છે કુદરતનું.
શરિર ઘસાય તોચ, તેટલું મન નથી રે;
પડી પડી પણ હજી, દિપે તન મનથકી રે;
પેટ પેઠમાં નીત, પછી દીપી ક્યમ આવે;
તોપણ છે શાખાશ, બિન્નથી ચહડતી થાયે.

અમદાવાદી જન, ટેક ને માન ન જાણે
સારા બહુ કહેવાય, કેમકે ગળગર નાણે.
ઉઘમિ ખંતિ રોજ, અર્થને સાધે બેલા;
બહાર વિવેકી તોય, માલ્ય મિંદા ને રેવા.
હજિ પણ ત્હાંના શેઠ, ગામના જેવાં રહેાંયા;
રહેાંયા પોચા હોય, શેઠ દેયે નહિ પોચા.
જાણે નહિ રસ રંગ, એક દેશી તે હોય;
કરે એકઠું તોય, ભોગવીધી ના ભેયે. ૧૪૨

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૩૯૯

(૭)

સુરત તારિ લાલાઇ, દુઃખમાં સૂખ કરે છે;
પણ તે છે ચરચાઇ, ગરિય તો એમ મરે છે.
મૂકિ દે લાલાઇ, છાજતી નથી જ હમણાં;
છાજે ધનથી તેહ, થયા છે તેના સમણા.
મૂકિ દે સહુ દોષ, ભૂખડૂને જે વળગે:
સુરતીગત કહેવાય, એથિ મારો જિવ સળગે.
મારીને લપડાક, ગાલ તૂં રાખે રાતા;
એમા શોરે માલ, ઉઘમે કરિ દે માતા.
કરજ કરી કર દિયે, ન્યાન ને વરધોડાને,
એમા શી તુજ શાખ, જોસ વધે છે ધાને.
(માટે) વિચારથી લહિ છૂટ, તોડિ દે બધન જૂતા;
ભર્યા ભાદર્યા કર, ધરો ત્હારા જે સૂતા. ૧૫૪

નર્મદકવિતા-પૃ૦ ૪૦૦

(૮)

સુરતતણા ઓ તનુજ, વિશેષે નાગર અચ્ચા,
અનાવળા કાએચ, તમે હઠમા નહિ કચ્ચા.
રૂડીવાતમા હઠ, રાખશે રૂડી રીતે,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધિ રહેશે સુખિ નીતે.
રાજકાજમાં નજર, તમારિ સારી પોચે;
ઘટતી છુટને લેઇ, ચ્હડી બેસો સુખ ટોચે.

વ્યવહારી વેદાંત સર્વથી સ્હેજ પળાયે;
જાતિભેદ મૂકાય, ઐક્યથી શું ના થાયે.
ઉદયમ ખંતે રાજ, લાણી ગુણિ બહેમો કાડો.
રણે ખતાવી શૂર, સુધારા સાથે લાડો.
નર્મદે હું કડખેદ, ગાઇને શૂર સ્હડાવું;
ઉડી ચડો સહુ શૂર, ફરી ટાણું નહિ આવું.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૪૦૦

શેરની ગરબી

શેરો લાગતા ઊંઢાળા લૂગડાં ને;
લાગે હાલમાં તે આકરાં ગોઠાં ને-શેરો ૧
શેરો લાગતા સાકર જેવા મીઠાં ને;
લાગે હાલમાં તે એળિયા અથાહા ને-શેરો ૨
શેરો લાગતા અમૃત્ય પારસમણી ને;
લાગે હાલમાં તે છેક કચિરની કણી ને-શેરો ૩
શેરો લાગતા સહને અલગેલડા ને;
લાગે હાલમાં તે સાપના રાકડા ને-શેરો ૪
શેરો લાગતા જે કંપવૃક્ષ બહાલના ને;
લાગે હાલ કાટા આડ કંટાળના ને-શેરો ૫
શેરો લાગતા તે લાકડા દીકરા ને;
લાગે હાલમાં તે છેક કાચા ઠીકરાં ને-શેરો ૬
શેરો લાગતા તે કીમીઆની જડી ને;
લાગે ધૂળ રે કવી કહે આલમ રડી ને-શેરો ૭

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૪૨૮

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી

સ્નેહ શૌર્ય તો નથી દેશમાં. સ્નેહ શૌર્ય તો નથી-ટેક
હવું હતું પણ નથી નથી રે, નથી લાજ રહી રતી-દેશ
ખીન્ન દેશના લોક હસે છે જોઇ આપણી ગતી-દેશ

જાની કોઇ વળી દયા ખાય છે, જોઇ કીરતી જતી-દેશં
કુસુંબ કીરતે દેશ ગુમાવ્યો, હિણુપત ભુંડી અતી-દેશં
મરણાતે દુઃખથી છુટવું પણ રહે અપકીરતી જતી-દેશં
દાસ કાયરા સદા કહેવાયું, કવિજન લાજે કથી દેશં
વીર પૂર્વજો નિરાશ જોજો, લાણિ ધિક ધિક સંતની-દેશં
નર્મદ જિંચ, વીર્ય જણાવો, જય લલ રણમા મથી-દેશં

નર્મદકવિતા-૫૦ ૪૬૫

વીરપુરુષ તે ક્યાં છે ?

વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ભાઇ વીર પુરુષ તે ક્યા છે ?
મદ માતા ક્ષત્રી સંહાર્યા, પરશુરામ તે ક્યા છે ? ભાઇ-વીરં
નિશંક પાપી રાક્ષસ રોળ્યા, રામચંદ્ર તે ક્યા છે ? ભાઇ-વીરં
કસ શિશુપાળ મુરારિ માર્યા, વસુદેવસુત તે ક્યાં છે ? ભાઇ-વીરં
કપટી બળીયા કૌરવ છેલા, કબ્જાભુન ભીમ ક્યા છે ? ભાઇ-વીરં
પરદેશી શક યવનને જીત્યા, નૃપ વિક્રમ તે ક્યા છે ? ભાઇ-વીરં
છે તે સધા અહીં પણ કહે છે, સંપ જનમાં ક્યાં છે ? ભાઇ-વીરં
સંપ શૌર્ય ન્યા જનમા રહોયે, વીર પુરુષ તે ક્યા છે ? ભાઇ-વીરં

નર્મદકવિતા-૫૦ ૪૬૫

સજ્જ થાઓ

સજ્જ થાઓ કરી મનચંગા, એ તો વાજે છે રણ રંગા રે-સજ્જ
પૃથ્વીનો છે છેડો ધર ને, જન એ ધરસુખ સંગાં રે-સજ્જ
ધરના સુખને સાર મથવું, કરવાને તે અલંગા રે-સજ્જ
વેરી તો મંડ્યા છે હણવા, આપણ ખસિયે તંગા રે-સજ્જ
કહી પ્રકવાડા કહી દેખ મારો, માંડો જુધ વળી ધંગા રે-સજ્જ
ખાડામાનુ મળજળ પીયે, કા ન પીયે જળ ગંગા રે-સજ્જ
નર્મદ વીરા જયસુખ અર્થે, થશું અમે ઓ ઉમંગા રે-સજ્જ

નર્મદકવિતા-૫૦ ૪૬૬

ધાયલ જંગી હો

૦

ધાયલ જંગી હો, રણમાં જીત દિસેછ;
હઠિ સજિ લડિને હો, રંગી રોહો જસેછ—કેક.

રાત વિતી ને વાયું જાણું, અરણોદય દીપતો આ;
પ્રકાશ કુમળો સુતું આપતું, શકુન સહ શુભ સોહા—ધા૦ ૧

થયો ટકારો ધડીઆળનો, પુટયો ટાયકો કરનો;
કરી ટણકારા ધનુષ બાણના, લો લકાવો જશ જરનો—ધા૦ ૨

જે જે જગમાં મોટા સંકટ, તેના અનુભવ લીધા;
હરી કૃપાએ ધાર ધરીને, ટેક ન મૂકી દીધા—ધા૦ ૩

હરી કૃપાએ શકુન થાય આ, દુઃખનો બદલો વળશે;
કરો પરિશ્રમ થઈ મરણીયા, છે સંધિ તે ફળશે—ધા૦ ૪

શર કરો ઝટ રણનાં વાઘો, શસ્ત્ર રૂડા ખખડાવો;
કૂચ કરો સૌ ઉપાડી પગલા, મનમાં ઉમંગ લાવો—ધા૦ ૫

નથી રૂઝાયા ધા તોએ પણ, પ્રાહાણે જોર જમાવો;
ટાકા ટૂટે મરો કદી પણ, હરિ સમરીને ધાઓ—ધા૦ ૬

કુલીનતાએ દુઃખડાં વેઠ્યા, મરી ન ગઈ અઘાપી;
તેસમું શું હરી નહીં જોશે, દાઝ લક્ષ્મીની લાવી—ધા૦ ૭

નિરાશ છો તોપણ ઓ લાઇ, સાચું શૌર્ય જો છે તો;
મરતાં સૂધી મથી મચી ધ્રુમશા, શોક મુકી દઈ વહેતો—ધા૦ ૮

દૈવ તુરંગી વિચિત્ર અતે, કાં નવ યશ સુખ આપે;
નવ આપે તોપણ શ્રમ જોઈ, ઉંચ અમર કરિ થાપે—ધા૦ ૯

વીર્યથકી ને જન્મથકી છો, વિધ વિધ રણે ધડાયા;
જાતી જન્મમથી જશે કરી છે, કુંદન સરખી કાયા—ધા૦ ૧૦

એવા છો તોએ આખર શું, ઠરશો કાયર બયા ?
પીઠજન્મમથી કહેવડાવશે, નિત્ય ધિક્ક જીવ જાયા—ધા૦ ૧૧

નહી નહી લાઇ મરવું રૂડું. પીખાવું બહુ ફૂડું;
જુઓ તમારું શૌર્ય તકતકે, થઈ રહ્યું ઊંડુ ઊંડું—ધા૦ ૧૨

મ્યાનમાંહેની તરવારો તે, કહે છે હમને કહાડો,
લણુકારા બહુ યશના કાને, પડે શું વાર લગાડો—ધા૦ ૧૩

જોષ લાય ને જોયું ધન કે, રક્તપીજ નવ જોગો;
જોશે ને અભિમાન દેશનું, સુખ દે કાળ ન જોશે—ધા૦ ૧૪
દેશદાત્ર જાલગી શ્રવતી, તાલગી સધળી આશા;
લાંચ ધન સહુ પાછા મળતા, પડત મવળા પાસા—ધા૦ ૧૫
એ જોશે ને ગયો સમૂજો, પડ્યા ન ઉદ્દેશો દાદી;
ગુલામ થઈને નીચાં કરગો, સદેવ કરશે શો દી—ધા૦ ૧૬
માટે કહે નર્મદ સામગ્રી, કરો કરીને બેલા;
સમય જોઈને કરો ધસાગે, આવે નકી સુખ વેળા—ધા૦ ૧૭

નર્મદવિતા—પૃ૦ ૪૬૭

ઝટ સન્ને

(ધોસો-૧૮)

યશે જીત રહેલયકી લાઇ, લરાઇ ખતે જો ધાઇ,
કરીને રમશે રણ ચ્હાઈ, પડો તો રહે કીર્તિ આંહી,
વળી મુક્તીપદ સુખ ત્હાઇ, જીતે યશ ભોગવશે સ્થાઇ,
તમારી એધાણીને સહાઇ, રાખશે વશજ વટ ગાઇ,
નામના ઓવારણ લેવાઇ, દેશિજન રેહશે સહુ હરખાઇ,
શરને હોય પહીક નવ કાઇ, થાય નહી કાયરની કદી વાઇ,
નર્મદ હામ સુરા છે પાઇ સર શર રહે ન જાનો હો—

ઝટ સન્ને સન્ને.

નર્મદવિતા—પૃ૦ ૪૬૯.

સન્ને સહુ શૂર

(રોલા વૃત્ત)

સન્ને સન્ને સહુ શૂર, દેશહિત કાળે સજતા.
સાર્થક જીયું થાય, જીલ્લમા રજે મયતાં.
રણથી લાગે તેહ, દૂધ બગડ્યું પીધેલો,
દેશદ્રોહ કરનાર, નીચ તૂકમનો મેલો.
સટટથી જે ખીલે, ખાયલો કાયઁ ભૂડો,
પુરુષ જીતે સ્ત્રી તેહ, એટલું કે નવ ચૂડો.

પુરુષાનન જન તોય, પુરુષ સાચો તો ત્યારે,
કર્મચક્રી તે થાય, છાતિપર ધા લે ત્યારે.
પુરુષાતન તો તેનું, કહે જે મરૂ કે મારૂ,
દેશઅર્થમા મગન, થઇને જસ લે વાર.
રચો રચો ઝટ બ્યહ, રડો જસ લેવા સાર,
સંતતિના સુખકાળ, કરો કેમરિયાં ચાર.
શંકા લયને દુ.ખ, એહના વિચાર ખોટા,
ગયા એથિ ને જશે, ઉંચા સુખ અમૃત લોટા.
ચલો ચલો સહુ શર, ચમો શત્રુને મગવા,
લડો મચાવી રંગ, કીર્તિ ઉલ્લસ સુખ રળવા.
નર્મદ મદ લદપૂર, તેહવા સહુકો થાઓ,
સકળ રાજ્યમા આર્ય, કીર્તિધ્વજ કળશ દિપાવો.

નર્મદકવિતા—પૃ૦ ૪૬૬

રંગડ ઉંચા હો

રંગડ ઉંચા હો, લડતા ઉંચ રહેશ.

અતીધીરથી અકળાઇને, નીચી રીત નવ ધરતો;
છત થયે તે હંકારે કહી, સાહસકું નવ કરતો—૨૦ ૧
ધીરજ ધરીને હાર પામજે, જળથી જસ તે ખોટો;
ધીરજશસ્ત્રે ઉંચપણુને, ટકાવવે જસ મોટો—૨૦ ૨
સમરાગણુમાં સુલટ મહુને, એ સાચવવાં પડતાં;
લડવાનું બળ ઉંચું ન થાએ, ખીજું ઉંચપણુ પડતાં—૨૦ ૩
દ્રોહ આર્જવ નિંદા કૂરતા, એથી ન જય મેળવતો;
ત્રણુ તાપે રીયાઘ મરજે, રજે ઉંચપણુ હણુતો—૨૦ ૪
ઉપરી હક તુજ હરી લખને, કરે અન્યનું રૂકું;
સીપાઘ છું તું ગમતું કર પણુ, નહીંજ દેશનું ભુંકું—૨૦ ૫
સરવસ ખોળે લાધણુ કરજે, નાગો લાયે સૂજે;
નિજ પર મર્મ ન ખહાર કહાડતો, એ ધા કદી નવ રહે—૨૦ ૬
કુલીનપણુની ધીરજ મૂકના, ધાતો નિજપર થાએ,
નીચ તુકમને કષ્ટ નવ લાગે, ઉલટું ખેડી જાએ. —૨૦ ૭

ગરબુ થઇ જાગીશ નહિં કેથે, પાડ ન રાખીશ કહાનો;
 ધટિત ઉદાર તુ થજે શત્રુપર, ટેક ઝો જાંચપાણીનો—૨૦ ૮
 રાખી જાંચપણ લડ જુકિતઝો, માધન કાગ લગાડી;
 રંગડતા ફક્કડ દરસાવી, જસ લે ઉજળો ખડાડી—૨૦ ૯
 નખળાનું રક્ષણ કરવાને, મળળાણું મળ લાઇ;
 હાર થયે જન હસે તેધિ તૂ, પામ ગ્લાનિ કાઇ—૨૦ ૧૦
 હાર થયે નવ હોસ મૂક પણ, ખતે મથિ મથિ લડજે;
 છત કરી શ્રમ સફળ તું જોજે, અથવા રણુમા પડજે—૨૦ ૧૧
 જુની પ્રતિકુળ રીત રાખવે, કુળ મોટપ નવ ધારે,
 દેશકાળની કુમક લઇને, નવી રીત સ્વીકારે—૨૦ ૧૨
 ધાયલપણ નિસ્તેજ પહારથી, અદર છે તેમજી;
 નર્મદ જહાં ઉજળી રજપૂતી, ત્હા જ દેશહિત લાળું—૨૦ ૧૩
 નર્મકવિતા—૫૦ ૫૦૩

અહી તહી મથવું રે

અહી તહી મથવું રે, મથતા રંગ મચેજી.
 ધુધવાતી ધીરજથી તનકું, યગડી જાયે બેહલુ,
 મથવામા મન જાય તેધિ કહું, શોકને આધે ઠેલું. ૧
 મથતા મથતા કોઇ સમે પણ, જુદું મચે બહુ જખર;
 જેમા ધુમતાં હરી ધગ્ગા એ, કર્મ કપાએ કપરું ૨
 ધામધૂમ બહુ જુદતણી તે, ગવાય ગામે ગામે;
 ઉત્સુકતા ઉદ્ધમ વાધેથી, શકુન આરા શુભ જામે. ૩
 સકળ જન જહા એક, સપમા એક ઉદ્દેશી થાએ;
 સાહિત ત્હા મળિ આવે રહેજે, થાય પ્રભુ પણુ સાએ. ૪
 સ્વતંત્રતાનો માનતણો ને, ધર્મતણો જોરસો એ,
 ત્રણથી મોટા ફેરફાર થઇ, રંગ ધણેરા સોહે. ૫
 હાય નથી એમાનો એકે, હવે શી કરી આશા;
 ત્રણે થાએ પ્રીતિ ત્હા કેમ, પડે ન સવળા પાસા. ૬
 માટે કહે નર્મદ દેશીને, જોસ્સા જાંચ વધારો;
 મથો શોધવા પ્રસંગ જેથી, ફર્યો પેખશો દહાડો. ૭

નર્મકવિતા—૫૦ ૫૦૭

ધિઃક દાસપણું

૦

(૫૬ ૨૯)

ધિઃક ધિઃક દાસપણું દાસપણું;

બળ્યું તમારું શ્લાણપણું-ધિઃક ધિ ક—ટેક
જીવ બહો ને સ્થિરતા બહો, કરી શું જોયા કરવું;
કાયર થઈ અરિને નવ મળતાં, દાસપણામા મરવું ?-ધિઃક૦૧
શૌર્ય કુલીનતા વિના આપણે, માણસ પુતળાં જોવાં;
જીવ છતે નિર્જિવમા ખપવું, એ હીણ લક્ષણ કેવાં-ધિઃક૦૨
રે સંતોષ અને ડહાપણ પણ, પરવશપણમા રહેવું;
એ સ્થિતિ કેઈ સુખ ઝૂંધે તે, અસ્થિર નીચું દહેવું-ધિઃક૦૩
સુખ જાંચાને સુખ નીચાને, તોય શું બને સરખાં ?
સ્વતંત્રતા જળ હલકા મીઠાં, દાસના ભારી ચરકાં-ધિઃક૦૪
બણી ઠણીને વેશ્યાચારજી અધમદાસ સુખ માણે;
બતક બગ સારસ હંસ જીવમાં, ભજે ન કાગ પ્રમાણે-ધિઃક૦૫
નથી શ્લાણપણ ટકટક જોવે, પરજન હક છુટે તે;
મોટપ છે શરાતન દાણે, ઠગને કરવે છેટે-ધિઃક૦૬
કહે નર્મદ શુભ ઇચ્છી જનનું, નરપણુહક સાચવવા;
જીવજતાંલગી મથતા રહેવું, સંતતિને બતલાવ્યા-ધિઃક૦૭
નર્મકવિતા-૫૦ ૫૦૮

પુરુષપણું હરી લીધું

૦

રંગ શું જોવા રે, નથી કંઈ ઢંગ જનોમાં—ટેક
હીરા કરતા પથ્થર આજે, ગણાય કિમતી ભારી;
મોતી કરતા સીપ વધારે, એ છે સ્થિતિની વારી-રંગ૦ ૧
પ્રેમ ગયો ને રહ્યો કામડો એ પણ નહિ મર્યાદા;
સ્વતંત્રતા ગઈ, રહ્યું દાસપણું, મૈત્રિ સ્વાર્થની માની-રંગ૦ ૨
ગરે } રંગ રસ, વધ્યો અર્થ કહું જુડો શકતાવાળો;
ભા } શૌર્ય તો ગયું, રહ્યો છે, ઠાઠ મમતનો આજો-રંગ૦ ૩
પુ } જમીનદારના માન ધટ્યા ને ધટ્યા ઉઘમો અહિંના;
વધ્યા માન સેવકનાં પદમા ધટ્યાજી રજપુત સહિના-રંગ૦ ૪

એ સહુ ચિન્હો નામપણાનાં વળી એક નવતરનાં;
 હાય શસ્ત્ર લાઇ લીધા રાજે, જડપણું મિક જિવતરનાં-૨ંગ ૫
 ભાય ધન વિદ્યા ને ઉદ્યમ, સંધુ આપણે જાણું;
 દેવ પ્રણય લાહી ધીરજ રાખી, સંતોષે સુખ જોયું-૨ંગ ૬
 સર્વસં જોયું છતે પણ આપણુ પુરુષ વળી કહેવાતા;
 શસ્ત્ર આપી દીધાથી મલ્લ ગન્યા છ પાટુ ખાતા-૨ંગ ૭
 પુરુષપણું હરી લીધું ભાઇ, સહુને મલ્લ પ્રીધા;
 યશસ્વી આર્યે આટલે વર્ષે, દીસ્ય નામકા લીધા-૨ંગ ૮
 પ્રજાથી ડરતા રાજ વર્ગજન, તે બીકણુ નામદા;
 પણ સત્તા તે સત્તા ભાઇ આપણુ નહિ પાવધા-૨ંગ ૯
 કાતો મરવું કાતો લડવું, હવે જીવન બુઝું;
 નર્મદ કહે છે નથી ઉજંકળ ભાપણુ માઈ રૂઝ-૨ંગ ૧૦

નર્મદકવિતા-પૃ ૫૦૮

હોંસે હોંસે રે

૦

(૫૬ ૩૫)

હોંસે હોંસે રે, છુટવા હામ બિડોજ-ટક.
 હોંસ વનાનો પ્રાણી પ્હાણો, હોંસે માણસ હોંસે;
 જાતી હોંગથી સુધડ બનીને, જશરંગે બહુ રહોએ-હોં ૧
 ઉપરા ઉપરી કરી સરસાઈ, સંપ વળી પોતામાં;
 સરસાસરસી અવર લોકસું, કરતાં રહેવું મઝામાં-હોં ૨
 ધર્મ રીત ભાષા સંબંધી, અક્ય દેશિનું થાએ;
 રાજકાજમા એક ધોરણું, કેમ ન શ્રેષ્ઠ થવાએ-હોં ૩
 રાજભક્તિમા એક એક જહા, છુટથી હક ભોગવતા;
 સ્વરાજ્યકીર્તિ વધારવાને, સંપ શૌર્યથી લડતા-હોં ૪
 પ્રથમ હોંસ પછી ઉદ્યમ ખતે, જુકિત સાથ જહા ચાલે;
 હોંસે વધતા જાય નિરંતર, તહા જન સુખમા મહાલે-હોં ૫
 નથી રસ્તો કો છુટકારાનો, હોંસ હામ વણ બીજો,
 હામવડે તો નામ હામ ને, પ્રેમ શૌર્યમાં રીડે-હોં ૬
 હોંસ હોં નુર તેજ પાણી છે, કિંમતી નર હીરા
 નર્મદ જેથી જશ સામગ્રી, મળી આવી રહી જહા-હોં ૭

નર્મદકવિતા-પૃ ૫૧૨

દેશ દાઝ

દેખી દારણુ દેશીના દુખ, નમદં દીલ દાઝે છે,
 પેખી પરદેશીના ઊંચ સુખ, નમદં દીલ દાઝે છે,—ટેક.
 એ એકલડો ઘેરો ગણાએ, વાત ન સૂણે કાય;
 છાંય કુઆની કુઆમાં સમાએ, ઊડી કોડીમાં કુકવો હોય—નર્મં ૧
 નર્મદનું તેમ ધણા જણુકેરાં, દાઝશે દિલડાં ઝાઝ;
 ત્યારે રે ત્યારે ઉપાય સુઝે ને, રહેજે સીઝશે સધાં કાજ—નર્મં ૨
 રૂઢી ધરમ ને રાજતણાં સહુ, હૈયેજ નીચા દાસ;
 વેકવા બંધન દુખ ત્યાં લગી, ઊંચા સુખથી રહેવું નીરાસ—નર્મં ૩
 જ્ઞાન અને ઊંચી સગત જોગે, સત્ય વિચારી જોહ;
 ભાની સંકટથી ભય નવ પામી, કરે સ્વતંત્રતા સૂં નેહ—નર્મં ૪
 પરદેશીકેરાં સુખ સહુ ઊંચા, જોષ ન ધ્રુએ તેહ;
 નરતન પણ પાપાણુ રૂપે, ખૂમા જડભરતો શં લેહ—નર્મં ૫
 સ્વતંત્રતાના સુખના દહાવા, જારે રૂડા સમજાય;
 ઇતિહાસ વાંચી વિચાર કરેથી, કુળું કાળજ હુનું થાય—નર્મં ૬
 નિજ દેશી જનની દાઝ વધે ને, સંપે સદા વરતાય;
 મારી ભૂમિ જન ભાડુ મારા, એવું સધે ભણૈ જશ થાય—નર્મં ૭
 નર્મદ કહે કવિ ભાષણો સંધા, જગવોની આર્યાભિમાન;
 દેશની ભકિત ને શૌર્ય વધારે, ગાધ સ્વતંત્રતાનાં ગાન—નર્મં ૮
 નર્મકવિતા—પૃ૦ ૫૦૫

૦ ઉત્સુકતા કયાં છે ?

ઝટ ડોળિ નાખો રે, મનજળ થંભ થયેલું—ટેક.
 ઉત્સુકતા નથી જનના મનમાં, તાં લગી સંધું કાયું;
 સ્વપ્ને પણ ઉત્કર્ષ ન થાએ, કહું છઉં સાચે સાચું—ઝટ૦ ૧
 ભણિ ઝલા આનંદી થાશે, પણ તેમા શું ઉધડ્યું;
 પડી મોળા કાયર થઇ જશે, ધિક્ક સુખ એ સડ્યું—ઝટ૦ ૨
 સ્વતંત્રતા અર્થે સાહસ તે, ઉમંગ વણુ નવ હોયે;
 ધામધૂમથી આમ તેમ સુખ, ઊંચ હરખનું સોહે—ઝટ૦ ૩

જાંચ વીર્યથી જાંચ ગણુ ને, જાંચ વીર્ય જાંચ ગણે,
 વિના ઉજ્જ્વલતા જાંચપણું નહી, ભરાઈ મેં જુ બુદ્ધિ—૪૮૦
 ચૈતન્ય વણુ શું સુખ કુળ લહેવું, તેજ રણું ચૈતન્યમાં;
 તેજ તમે ને તેજ તમે કહું, તેજ બનેા ગણુ મનના—૪૮૧
 તેજમાહિ તમે તેજ બતાવો, એ દહાવાને લાખને;
 તેજમાહિ તમે તેજ સમાવો, એ સુખ પણુ અનુભવીને—૪૮૨
 પ્રવાહ તેજનો નવ ચાલે ત્યાં, તેજ તિમિરના જેવું;
 તરંગ તેના ચોમાસાના, જેમ ન સુખ શુ લેવું.—૪૮૩
 થંભ સ્થિતિ જે હાલ તમારી, કરો ગતિમા સારી,
 ગતિવાળી સ્થિતિમા પાણુ જુઓ, રમ લેરે માણુ ન્યારી—૪૮૪
 રૂપાતર ને ધામધુમમાં, જે શૃંગિ બહુ રંગે,
 એમાં મહાલી ઉંચ હર્ષ તે, કા નવ ધરવો અમે—૪૮૫
 આરાગસના રંગ જેમને, ઉમંગ રંગને પીસો,
 રણુ રંગનો દાખવતા સુખ ને, દાખવિ સુખ જેમ લો—૪૮૬
 રહવું તો હર ડગલે વખતે, પડિ રહેવું પણુ રાજે,
 નર્મદ કા નવ ધામધુમનું, સુખ અનુભવવું જોજે—૪૮૭
 નર્મકવિતા—૫૦૫૦

નિરાધાર નર્મદ

(રેલા વૃત્ત)

રડો રડો મુજ જનન, રડો મુજને સહુ આજે,
 થયો છઉં લાચાર, થવું નયિ કંઈ તમ કાજે—૧
 જેમ બાણું હું કુળ, તમારું માગું બહાલાં;
 તમે ન બાણો તેમ, ભરેલાં સધે નાજા—૨
 જેમે વટવાં તેહ, બળદ તો બેસા થાકી,
 ગલ્લાનો તો આંક, પડ્યો વચ્ચેથી ભાગી—૩
 લિલડાનો છે ત્રામ, કરી ધા ને પછિ હુંડતા,
 વાઘ રીંછનું રાન, કરાં ઉપરથી પડતા—૪

ટક ટક નહીએ જોઈ, અવસ્થા ભુંડી આવી;
 તમે રહો હું જોઈ, તણખલાં મુખમાં આવી—૫
 તમે છવો હું મરું, નથી મન થાવું તેવું;
 પ્રેમ દયા છે ભર, મરણ લગી મરણ્યું રહેવું—૬
 અહીં તહીં મથવું ફેર, તોય પણ મથું સ્વભાવે;
 યોગ કર્મ સંબધ, જ્ઞાનિ ગાયે છે ભાવે—૭
 કર્મ કરતાં આશ, રિક્ત આકાશે ભાસે;
 ઉત્તેજન લઈ મથું, પરંતુ ફળ શું થાયે ?—૮
 જ્ઞાનથકી જે સિધ્ધ, મધું છે ચોગાધારે;
 થઈ રહી નિવૃત્ત, લઈ મુખ દુઃખ વિસારે—૯
 પણ પ્રવૃત્તિનિ માંહિ, જન્મિને ઉછર્યો ન્યારે;
 દામળ પ્રેમ સ્વભાવ, થવાયે શકે ક્યમ ત્યારે—૧૦
 નવ મૂઠું હું હામ, પ્રાણ ત્યાંલગી છુમૂરે;
 [પણ] તમે રહો તે જોઈ, ગળગળો છેક ખતુરે—૧૧
 મરણ સર્વને જેજ, તાહારે કાં અકળાઓ;
 ધીરાં થઈને રહો, દીનને પણ પ્રભુ સ્થાયો—૧૨
 ફરો તમે મહુ અહીં, ઝાડને ઓથે બહાલા;
 હું જઈ જોઈ ગામ, એથી મહુ રૂંધાં વાનાં—૧૩
 રજો ન સર્જિત ક્લેશ, કાં તો અહિં પાછો આવું;
 કા તો છેલ્લી ભેટ, સજનડાં નવ ગભરાવું—૧૪
 કંઈ કરીને મન, ઉઘમી શિશ્ન સિધાવો;
 નર્મદ લઈ સાહિત્ય, સાંજે પાછો આવે—૧૫

નર્મદવિતા—૫૦ ૫૧૩

હરિને

(૧)

સર્વ શક્તિ ધરિ તેં હરિ તીક્ષણ આંખથી જ્ઞેયઃ
 બને વાત બહુ ખૂણમાં, દીલ ગુફામાં હોય. ૧
 જેને જાણું ગુપ્ત દે, તેનો નહિ તું અમાણ;
 છાનાં કામ નિહાળતો, જાણે જગનો ભાણ. ૨

જે જે પાપ કરે સદા લાણું હં જુડાં વેણુ,
તેને રે નોંધી કરી, કરે છું કરડાં નેણુ. ૩

મુઆ પછી ધનસાક્ષમાં, વંચાયે મહુ જોડ;
જમે ઉધારો અહિં કર્યા, પુણ્ય પાપના તેડ. ૪

કર બાપા એ માફ તૂં, જ્યેશ્વરમાં મુજ દામ;
શૂં ગોહું લઇ આવું હં, પગપામે શુભનામ. ૫

પાપ કરે હં નહિં કહી, એ માગે દેરાવ,
કા કે પ્રભુ પગપગતણે, જોયે શુભ યનાવ. ૬

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૫૨૩

(૨)

જોણે આ દુનિયા રચી, તે ન્હાનો ક્યમ હોય ?
અગણિત ગુણ છે તેહના, રહેમથકી બહુ જોય. ૧

કુદરતિ સાદો ઘાટ દો, ઘડવા ભીડે દામ;
મથિ મથિ તજવિજ કગિ મરે, પણ ન સરે કંઈ દામ. ૨

પવન પાણિ ધરતી વળી, આતશ ને આસમાન;
કુદરત બહુ રંગે ભરી, ઘણું ઘણું તેવું માન. ૩

આકત જો આવે ઘણી, ઇલાજ ના દેખાય,
તે વેળા સંભારતા, ઝટ તે મદદે ધાય. ૪

ઉથાપવે અને થાપવે, તે સરખો નહિં દોષ;
ઘડી ઘડીની જાનિ તે, જાણી લે સહુ જોષ; ૫

પાપીને શિક્ષા કરે, ભક્તને રાખે પાસ,
કીડી ને કુજરતણી, સહુની પૂરે આશ. ૬

નમ્રું નમ્રું તે દેવને, આવો મોટો જોડ;
નીતી પાળી રોજ હં, રાજી રાખું તેડ ૭

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૫૨૪

સૂર્યદર્શન

(ઇશ્વરજાવત)

બાહ્યાંતરે ધાટવિચિત્ર ચિત્ર, નાના પ્રકરે વલિ શત્રુ મિત્ર;
સૌંદર્ય લીલા રસિલી પવિત્ર, ગાહિં શું હું રે સવિતા ચરિત્ર. ૧
સાગ્રે મવારે રંગણીય માયા, દેશે વિદેશે ખિલિ વિશ્વરાયા;
અજ્ઞાનરૂપી તમ નાશકર્તા, કલ્યાણકારી મતિ દે તું કર્તા. ૨
બહેમોતણાં આસુરિ રાજ જાએ, વિચારકરં મુરિ રાજ થાએ;
એ સાઈ વંદું પ્રભુ વિશ્વનાથ, મહોટો યશસ્વી સત તૂજ હાથ. ૩
વિના બળે હું લિકું હામ મહોટી, તારે બળે છું ધરું હાથમોટી;
કાર્યે સુસુદ્ધિ બહુ દે તું દેવ, માની લલ પામર અલ્પ સેવ. ૪

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૩૫

દયાનિધિ બ્રહ્મ

(શાર્દૂલવિકીરિત વૃત)

આકાશે સહુ શોભતાં નિરખતાં, નક્ષત્ર ગંભીર તે,
સર્વે સંપથકી રહી જગજગે, કામો કરે છે રતે,
પામે પામર અંગમાં હરધડી, ઉલ્લાસ ગર્વો ખરે,
આહા બ્રહ્મ પરોપકાર કરતો, હંમેશ મોટો ખરે. ૧
તેની તે જ દશા વળી નવ રહે, સંસારમાં કોષની,
થાએ રૂપ કૃપની છળતિ છે, માયાતણી મોહિની;
એ નીમો પ્રભુ તાહરા નહિં મણા, આપે જ શીખામણ,
ડાહો માણસ તો કસાઈ તજિ દે, પાખંડ ભૂંડાપણ. ૨
પસ્તાતા બહુ પાપિઓ કરગરી, તૂં પાસ માણી લિયે,
દુખી જે સુખિ થાય તે ભજનની, જે તૂજ કાશી પિયે;
માટે માનવિ નીતિને સમજિ જો, કાપટય છોડી દિયે,
સદ્ધર્મે બહુ ભોગવી સુખ સદ્ધ, મૂએ જશે સુદિતયે. ૩
આવો બ્રહ્મ દયાનિધી અનુપ જે, તે કોણ વીસારશે,
રૂડા કાર્ય થતે સમે લવ નહીં, તેના વિના આશરે;
સર્વે વિદ્ન નસાડતો જગપતિ, પ્રેમે જ સંભારવો,
આરંભેલું પુરું થયે યશથકી, જે બ્રહ્મ પોકારવો. ૪

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૩૬

માતૃભૂમિ માટે પ્રાર્થના

જે જે બહા અનત જોતા કળતા, દેવધિદેવા હરે,
તારી આંખ વિના શું વિદ્યહરતા યાને હમેચો અરે;
જે જે સર્વ ભયાંજ યોગ્ય પગલાં, તે તે કૃપા તાહરી,
કર્તવ્યો બહુ છે હજી તુ હમને, દેજે મતી જો હરી. ૧

મંગે રાખિ પરસ્પરે કરવ તૂ કામો સુધારાતણાં,
દેશીઓતણિ થાય રહેજ ચહતી, કાંઈ ન રહે મથા;
ભતિજાંધનકાટ જે તુટિ પડે, રમતા ગિગ્ગ મોકળા,
તે તૂં તોડવ જીવિસાહસખજે, બહેગોનિ જાગે બહા. ૨

મોટા સકટમાં બહુ ધિર ધરી સામે ઉભાં રહેનાં,
લાગે આગળ માહસે વધિ જતા, સાથી રૂઝા બેઠતા;
મન્મિત્રો ધરવેર તે ત્રિમરિને, પ્રેમે કરે સાલના,
તેની તૂં કર પ્રેરણા ઝટ થજે, દેશીનિ ઉત્કર્ષતા. ૩

આઝૂં શું પ્રભુ તૂજને વિનવિયે થોડા હમે તો જિયે,
શત્રૂ તો બળવાન છે રણવિયે, પ્રેમેકરી જીતિયે;
દેશીનૂ હિત જાણિને હુંહું કરી ઝુડો કર્યો મોખરે,
હાવા તો સરદાર તૂં જસતણો, ડંકા કરાવે ખરે.

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૩૬

પ્રાર્થના

(પ્રભાતિયુ)

બ્રહ્મ તૂં બ્રહ્મ તૂં, આપ ભક્તી મુને, મારું હું દીલમા પ્રેમ આણી;
અનુભવજ્ઞાનથી, હહું છું ખોટું સહુ, ધર્મનીતી નિયમ સાચ જાણી ૫૦ ૧

પગ પછી જીવની વૃત્તિ કેવી થશે, તે તણુ સોજું નહિં લેશ લાધે;
તે જતા હું હિણે નિયમમા ગરકિને, વીસરૂ ગૂણુ ગાવા અગાધે ૫૦ ૨

કો ચહો જીતરે, કો ધની નિરધની, છે કાંઈ હાસ ને હાસ બોલે;
એ નિયમ ત્હારો, ડાહ્યો દીસે બહુ, આણે વઢેલને ભક્તિજો. ૫૦ ૩

ધટધટાનેક તે, આપની આખમા, બહુબહુ બ્રહ્મતા ગુણુ ઘોળે,
અકેકરી ચાતુરી, જાણવાજોગ પણુ, જ્ઞાનવણુ નર્મદો કેમ બોળે. ૫૦ ૪

પર્વતે ઉગતૂં, ફૂલ જહાંદર છે, વાયુ વટોળસૂં જીવક માડે;
ભક્તના ઉરમા, બ્રહ્મરગ ફૂલતે, ભવતણા વાયુને શાત પાડે. ૫૦ ૫

આરણી આક્રીકી, રેત તાતી મધે, જીટ ધીરૂં ન્યમે માર્ગમા માપે
ભક્તજન તે રિતે, ભવપિડાગળમા, ધર્મધીરજ ધરી મોહ કાપે. ૫૦ ૬

ગેહિ સસારમા પાણિ નીતિ સહુ, મન લજવે હરિ ચિયર રાખે;
વિદ્ય સહુ દુર કરી, હર્ષ હેડે ભગી, જીવને શિવ કરે સાધુ લાગે. ૫૦ ૭

નર્મકવિતા-પૃ૦ ૫૪૫

પીડ કોની આગળ કહીએ ?

(૫૬)

કોની આગળ કહીએ, પ્રભુ પીડ કોની આગળ કહીએ.	૧૬૬.
મેહનત કરતાં ધન ન મળે કંઈ, પેટડું ડાળી રહીએ.	પ્રભુ ૦ ૧
સાચવતાં વળી તન બગડે ને, બહુ બહુ રોગી બનીએ.	પ્રભુ ૦ ૨
વિદ્યા શુદ્ધિએ મન છે તાણું પણ, ઉઘટા મૂરખ દરીએ.	પ્રભુ ૦ ૩
દુઃખ જીવાવવા સુજન મળે પણ, નવજાળે કેમ સહીએ ?	પ્રભુ ૦ ૪
બધી રીતથી હારિ રહ્યા તુજ, નામે સુખદું લહીએ.	પ્રભુ ૦ ૫

નર્મદવિતા-૫૦ ૫૫૬

કવિપિતા લાલશંકર

ભાષા લોકાનમા છે વહાણ, ઉપાયો નથી હાથ રે;	
તારી જુગતી તેં કીધી ખૂબ, પડી ગઈ રાત રે	૧
પાચે માડયો ઉતરવા હેઠ, બાણ્યું સદીસા તાહરે;	
મથે આઝૂં કાળ્યો નહીં લેશ, ઘેરો ધા.યો વાદળે.	૨
રહડો કહા કહા જિડી ગયા દૂર, ફડફડ થઈ ચીથરાં;	
જુટયો ભારી ભુંડો વંટોળ, કરે જન ક્યમ ખરાં.	૩
વહાણુ ડોલમ ડોલાં થાયે, પાણિ લગભગ માડતૂ,	
ભાંગ્યું પૂરેપૂરું સૂકાન, ચકર ભંભર દેડતૂ.	૪
માલ વામી નાખ્યો બે કે ખૂબ, તોયે ન પૂરૂં તે તરે;	
ધણા તણાયા ખસાસી લોક, ઉતારું તે કાં નામ રે ?	૫
અધકારમા ધ્રુવ ના દેખાયે, દેખાયે હોષ્ટિએ નહિં;	
ઉભો ટકટક જુએ ટડેલ, હુણું કહારે ને કહીં.	૬
જેમ ઝાઝો કીધો હોય દેક, કેરીને નહીં હોંસ રે,	
થાકે ધૂમ થયો ટડેલ, ધીમે કહાડે શ્વાસરે.	૭
લાલશંકર ટડેલ-વહાણુ, ચઢી ખરાળે ભાંગિયું ;	
નર્મદ વારસ તે રહ્યો રોષ, ખાલીએ જોખુ ના રહ્યું.	૮

નર્મદવિતા-૫૦ ૫૮૨

દુનિયા જૂઠાની

(૫૬)

દુનિયાં જૂઠાંની જૂઠાંની, એ અનુભવ વાત પ્રમાણી. ટેક.
સ્વારથિયાને પાસે રાજે, પરમાર્થીને કલાડ;
ખરા રતેહિને નીત રંગવે, કપટીને તો દમાટે. દુનિયાં ૧
જેને જોજે મારું હોએ, તે તેને ઝટ કાપે,
જેને વચને છાની સોપી, તે નિજ વચન ઉથાપે. દુનિયાં ૨
જેની સેવાગા જે તત્પર, તે તેને હડસેમે;
કીધી ચાકરી મન ન આણે, ખૂની બાણ ખેડે. દુનિયાં ૩
જેતું લે તેને નવ આપે, હલકી વાણી ખેડે;
હકદારોને હાંકી મેડે, ચોર શાહને તોડે. દુનિયાં ૪
પ્રપચથી જે હકક હરી લે, તે જન બહાલુ લાગે. દુનિયાં ૫
સાચૂ ટેકી પીડજ પામે, જૂઠું સૂખી થાએ;
પાપ કરતું બહુ જિવે ને, ધર્મી ઝટ મરી જાએ. દુનિયાં ૬
કાષ્ઠ વસ્તુ નહિં નિત્ય અહીં રે, સહુએ જૂરી સરખી;
ખરે નર્મદા શોક કરે પણ, ખેલ લહીને હરખી. દુનિયાં ૭

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૫૮૬

જીવડાને

(૫૬ અથવા લાવણી)

સાને સોચ સળગાવે જીવડા, બેઠ પામર નવ પાવે રે,
જાણે તારું નરમું થાયે, દાજ હરીની હિત કરવે રે. ટેક ૧
મૃતકમાટે કલપાત કરે તું, સ્વાર્થી સમજ સહુ દીસે રે;
ધૃવરી ધારણુ સમજીક કારણુ, ભરાય તેપર કા રીસે રે. સાં ૨
ચ્છડતિ પડતીને જગ આધિન છે, મદ રીસ કેમ તું આણે રે;
દેવ દાનવ રાય રંક કરે છે, હાય કસોલ હર ટાણે રે. સાં ૩
સાંજ પડે ને વાહણું વાએ, ધુલ કા ખીસે ગિડાએ રે;
ઝનઝનતા ફેરફાર હોએ, સુખદુઃખના તેમ થાએ રે. સાં ૪
દરએક ઘટ ધ્રુત નાશને જોએ, જગ આ ઘટમાળ જાણે રે;
એક ભરાએ ગિજો દલવાએ, શિખામણુ ડાહી માને રે. સાં ૫

આવો દેખે નીમ તું બાઈ, શોક શો કરવો સારો રે;
 દા દી દેવો જરૂર જરૂર છે, વિચાર એવો મન ધરવો રે. સાં ૬
 સદાય માયામઝામાં માહાલે, ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
 દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી, પાધરો કરે કસી તૂને રે. સાં ૭
 થયેલી વાને દિવાસો માને, પ્રભુ બ્રહ્મ ગુણ જાણે રે;
 આ ભવબંધન લેશ ન પીડે, નર્મદને સુખ આણે રે. સાં ૮
 નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૧૬

નવ કરશો કોઈ શોક

(પદ)

નવ કરશો કોઈ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક. ટેક
 યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી. રસિ૦ ૧
 પ્રેમિઅંશને રૂદન આવશે, શક હરખાશે મનથી. રસિ૦ ૨
 મર્મ ન સમજે બંદે શંખશક, વાકું લાણે બાહુ પણથી. રસિ૦ ૩
 એક પીડમાં બીજી મહીડથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિ૦ ૪
 હોતો દુઃખિયો થયો સખિયો, સમજે છૂટો રજીથી. રસિ૦ ૫
 મુઝ્યો હં તમે પણ વગિ મરગો, મુક્ત થગો જગતમથી. રસિ૦ ૬
 હરિકૃપાધિ મમ લેખાયિતથી, જીવતો છજીં હું દમથી રસિ૦ ૭
 પીર સત્ય ને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ ગારો દિલથી. રસિ૦ ૮
 જુદાઈ દુઃખ તે નથિજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી. રસિ૦ ૯
 મરણ પ્રેમિને ખચિત મોહું છે, દુઃખ વધેજ રૂદનથી. રસિ૦ ૧૦
 જગતનીમ છે જનન મરણનો, દટ રહેજો હીંમતથી. રસિ૦ ૧૧
 મને વિસારી રામ સમરજો, સુખિ થાશે તે લતથી. રસિ૦ ૧૨
 નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૧૮

ગળીયા બળદને

ટકટક જોયાં કરવું—બળદિયા, ટકટક જોયા કરવું. ટેક
 શક્તિ વગર તહેં બેસિ જવાયે, ભાગિ ગયા પગ ત્હારા. બળ૦ ૧
 મથી બેઠતાં વડ્યું ચાલતા, ફસકિ જવાયે તુંથી. બળ૦ ૨
 શાટિ આખ ને મ્હેડે શીણ બહુ, દાતો તો ખીડવા. બળ૦ ૩
 કુવા પેટમાં હાડ જણાતાં, શી આ ત્હારી વેલા. બળ૦ ૪
 એવિ હાલતે ગાડું બેસવું, સરજીત તૂને એવું. બળ૦ ૫
 ગાડિવાન તો મરડે પૂછડું, જે દુઃખ દે તે મ્હેવું. બળ૦ ૬

મારે આળખા ભોંકે પરાણા, સુઝા કે બાહુ પેટે. બળાં ૭
 જોયે નાથ ને ડાળે ગોળિયો, મુખથી ગાળો દેતે. બળાં ૮
 વળી મનમાં ધણિક મજબો, વાચા તાણુ શં ન્તાયું. બળાં ૯
 ધિક્ક મને આ દેણું તૂજને, ચલણુ નથી કંઈ મારું. બળાં ૧૦
 મોતચકી તું છુટિશ બાપડા, ઉપાય નહિં દે એકે. બળાં ૧૧
 તું જોવાને ઝટ મરણુ નહિં, ધૈરવ નિર્દય છે કે ? બળાં ૧૨
 નહિં નહિં ધૈરવ શુભ દે કારણે, જોયે તૂને આવો. બળાં ૧૩
 માત્ર તેહના સામું જો છું કે, છોડે દીનદયાળો. બળાં ૧૪
 અવધ આવી કે ઊંચું જોઈને, નાળી દીધું ડાકું-બળદિયે,
 બળદિયો એમ મુઝો રીખાઈ. ૧૫

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૧૯

દેશીઆને

(નર્મદત્ત)

વિનંતિ દેશિને કડ, દ નજ દીલમાં ધરું,
 કહું વળી ખરેખરું, જુઠું ન લેશ ધાર રે,
 કુસંપથો તુડી સદ્, ગયા મુગજ તો બદ્,
 કહું શુ દૈવવીત હું, નહીં જ દુઃખ પાર રે;
 કુલેમ મત્તરેકરી, દશા થઇજ આકરી,
 વિના પહેરણ તેમની, જશે ન રોગ ભાર રે;
 નસાડવા કુમંપને, જગાડવા સુસંપને,
 વધારવા જ અંપને, તું ઝટ લે વિચાર રે. ૧
 શરીર મનં જોરમાં, કમી છતાં જ તોરમાં,
 ભુંડા કુશખંડોરમાં, રમ્યો ધણો અપાર રે,
 ધણા હિણા કર્યા અરે, મદોથિ પાપ તે ખરે,
 સુશુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે, પડ્યા નહિં સકાર રે;
 ગરીબ દેશ તો થયો, સુટેક દેશિનો ગયો,
 અધર્મ તે વસી રહ્યો, ઉપાય એક સાર રે;
 નસાડવા કુમંપને, જગાડવા સુસંપને,
 વધારવા જ અંપને, તું ઝટ લે વિચાર રે. ૨
 સુધી સભાવિષે જઇ, સુણી જ કાનને દઇ,
 શિખામણો દિલે લઇ, તજે તું વેર ખાર રે;
 ઉમંગ અંગમા ધરી, સુનીતિ મનંમા ભરી,
 હણે કુશુદ્ધિ જે અરી, દિલે ધણી હજાર રે;

નર્મદવિતા-પૃ૦ ૬૨૮

યોદ્ધો

(૫૬)

આહા કેવા યશગીત ગવાએ,
 નેદો રણે લડતો પડી જાએ. ૧૬
 લાખો ચતોપાટ એ પડ્યો શામે,
 વહે છાતી ધાએ કપાળ તો નેભે.—આહાં
 શાક ઘણો થાય એ પડવાથી,
 સહુને ઉત્તેજન મળતૂ એનાથી.—આહાં

* * *

ભણી ગણી નર્મદ શ્રવીર થાજે,
 જસ પીધ સંતતીને પગી પાજે—આહાં

ચન્દ્રોદય

કેવો ઉગે આ શરદેંદુ આજે,
 પૂતેમરાકા શુભ પૂર્ણ સાજે,
 માણિક્ય કાતી વહું બિંબ રાજે,
 રંગે જગતને નિજ રંગમા જે. ૧

ટાળી નવા કેસરનો સુરગ,
 આગેહણે તે થઇને ઉતંગ,
 ઘોળું સતેજી કુમળું સહુજી,
 સ્વચ્છ પ્રકાશે નયિ કાષ્ઠ ઉજી. ૨

સુગંધ ને શીતળ મદ વાએ,
 કાચિદિ દીપે જળલહેર માહે,
 રેતિ તટે તે રમણીય થાયે,
 વેલી ઘટા વૃક્ષ વને સુહાએ. ૩

દશે દિશા ચાંદ્રણી આ ઝગારે,
 વનસ્પતીને ગુણુમાં સમારે,
 પ્રાણી સહના મનને ઉગારે,
 પ્રેમી જનોના રસને વધારે. ૪

ઉત્કૃષ્ટ આ માલતિ પોપળી છે,
હિમાંશુ કીર્ણે ચમકે ધણી છે,
પ્રસન્ન રાત્રી વન ચંદ્રિકા છે,
પ્રસન્ન હું છું પણ ગોપી ક્યાં છે. ૫

હેમંતમાં મેં લાળ્યું વેણુ જોડ,
આજે શરદમાં કરું પૂર્ણ તેડ,
રાસે રમાડું યુવતિ પ્રિયાને,
કંઈ જીવું લખું એકતાને. ૬

પરપરે મત્સર ના ધરે તે,
એકાગ્રતાએ મુજને લગે તે,
ધ્રુવા હું પુરું સમતા સ્વભાવે,
વળડું વેણું સ્મરને જગાવો. ૭

‘ બાળકૃષ્ણ વિજય ’ નાટકમાંથી

સાહસ દેસાઈ

મત્સર નહિ તીરે વસે, મન કરીને ગામ;
તહા દેસાઈ રેહતો, સાહસ જેવું નામ.
દોષ ધણા સાહસ થકી, થયા વળી બહુ પેર;
તે સર્વે સમઝી કરી, શીખામણુ લો ઘેર

સાહસને વળી બહુ તે, ધીર નામનો જાણુ;
પણ તેની સંગત ધકી, થયો વીર કહું જાણુ.
સાહસ મતિથી ન ચાલતો, સાચે રાહે જાય,
દેશ લાલમા સત્યથી, શત્રુ વાસે ધાય.
સ્ત્રી પણ તેની સાધવી, વરવહુ શુભ બનાવ;
સાકર દુધમા જહા મળે, કોઈ પાય નહિ ભાવ.

એક રામે ધીરો ગયો, શત્રુ ગામ મોઝાર,
કરી પરાક્રમ આકરું, મૃત્યુ પામ્યો સાર.

ધીર કાળને સાંભળી, મન ગામ દલગીર,
ઘેર ઘેર શોકો થયા, ધીરદાળ તો તીર.
પ્રિય પતિ મૃત્યુ સાંભળી, થઇ ગાભરી નાર,
'પ્રાણનાથ પ્રિય આપની,' બોલી વહુ તે વાર.

~

*

~

બોલે રમતા પુત્રને, નીહાળી તે ન્હોત,
બેટા બેટું આપણું, ઘર કહી ડગ ડગ રોય.
સાહસ બોલ્યો ભાભી રે, 'નહિ લગાડો વાર,'
ઝટ ઝટ ઝટ ઉઠો વળી, સતિ થાવા તૈયાર !

~

~

*

નથિ નથિ આચા સ્વામીની, સતિ થવાની લેશ,
નિજ હત્યાનો દોષ છે, બોલ્યા રૂંઠે વેશ !

*

~

*

સાહસ કપટથી બોલીને, સમઝાવે બહુ પેર,
ધીર થકી ભણી ભારજી, તેમાં નહિ કંઈ ફેર.

~

~

*

લોકવળું નોંધ કરી, સાહસ બેઠો ચૂપ,
પણ મનમાં કીનો ખરો, રાખ્યો તેણે ગૂપ.

*

*

*

મેઠ દુઃખ વધતું ગયું, સાહસ રૂંઠ્યો જેમ,
ચિન્તાતુર થઇ આપડી, નહિ કોઇનો પ્રેમ.
હસકે તસકે જેઠ તે, મહેણાં મારે રોજ,
નિંદે ભાભી ભતરીજો, નહિ શાણનો બોજ.

~

*

~

વર્ષ પાચ ગુજરી ગયા, ધણી તો તે ગભરાઇ,
મોતે તેડું મોકલ્યું, 'ચલ ચલ વહેલી બાઇ'.
સાત વર્ષનો છોકરો, લીધો બોળા માય,
ગદગદીત કંઠે ભણી, શીખામણુ તે ત્યાંય.
એ હાલતમાં કંઈ તો, રંધાયો બહુ ધાર,
આખ મીંચાઇ તે સમે, રાગ થઇ રહી તે નાર.

શ્રીફળ નામે દીકરો, ટકટક જોતો ને,
ચીસ કારગી પાડીને, 'જી જી' બોલ્યો તે.

*

†

*

પણ પછી જોવા ચાલીયો, લોક લાજથી જાણુ,
લાભી મુઠ દીઠી ખરી, મનગાં મંગન માન,
મૃતક્રિયા કીધી અને, મૂક્યા પેઢિપોક,
બહાર થકી પાલ્યો ધણો, બોમ્બનો શોક.

‡

*

†

કરે જતન સાહસ ધણું, જસનો દ્હાવો લે,
પણ અંદરથી ખૂની તે, વિપરિત કરતો રૂઢે.
એક સમે વિચારતો, સાહસ લુટો પાપ,
ધકું ઘાટ શ્રીફળ તણો, લઉં વારસો આપ.
ભાદરવે ધન ગાજતો, નિશ અંધારી કીલ,
વીજ તણા ચમકાર તે, ધ્રુજવે દ્રઢ દીલ.
મધરાતે ઉઠી ગયો, ભતરીજની પાસ
'ઉઠ ઉઠ બેટા આપ તું', જોવા જમ્મએ રાત !'
તેલ કસુંબા દ્ધનું, ખુબ કરાવ્યું પાન,
ગાંધે બોક્ષી દીધી ને, ખવરાવ્યા વળી પાન.
જમણી કેડે છોકરો, ડાખી કેડે શસ્ત્ર,
એમ તબેલે તે ગયો, પહેરી સાદાં વસ્ત્ર.
બને બેઠા ઘોડીયે, ચાલ્યા વગડા માંય,
ગાઉ ઉપર વડચડતળે, ઉતર્યા બે જણુ ત્યાય.
અં અં કરતો અધમુઓ, સુવાડ્યો શ્રીફળ,
વરતી કુહાડી કાપીને, કરતી ઝટ ઝળળળ.
દુપટે મુખ ઢાકીયું, કાપી ગરદન પ્હેલ,
અંગઅંગ જુદા કર્યાં, ખૂનીને સહુ રહેલ.
નાક કાન ને આખના, ચૂરે ચૂરા કીધ,
મોટા હાડ શરીરને, તેણે વહેરી લીધ.
મેઘ જળે ઘોયા વળી, ખૂની દેહ ને શસ્ત્ર,
ફાડી ફેંકી ચોતરફ, દીધા સઘળાં વસ્ત્ર.
કરી કરમ પાછી વળી, હીણી સાહસ દેહ,
ઘોડી પર થઈ સ્વારને, ઘેર આવી ઝટ તેહ.

ઘેર જઈ મૂતો ખરો, ઉંઘ ન આવે કાંઈ,
જાણીતો જાગે નહિ, ઘેરે યમણું લાઈ.
પ્રાત સમે સાહસ તણી, રૂડી ધરમી નાર,
અળગી સૂતી જે વળી, આવી તે તે ધાર.
પત્ની જગાડી પ્રેમથી, પૂછે બેળી નાર,
'શ્રીકૃષ્ણ બેટો ક્યાં ગયો', 'હું' બોલ્યો શુભાર.

નવ લાગ્યું એંધાણુ કંઈ, તારે પીપરીત વાત,
કીધી ખૂતી 'સાહસે, કરવા ખીછા ધાત.
આકર ચંચળ એકપર, તેણે મૂક્યું આળ,
'શ્રીકૃષ્ણ પુત્ર લાવ રે, નહિ મૂકું તુજ ખ્યાલ.'
સાહસ બોલ્યું સાલળી, ઉલટયા સધળા લોક,
આકરને ખુશ મારીયો, મારમાર ને ઠોક.
આખર શોધ કર્યો ઘણો, પણ લાગી નહિ લાળ,
આકર મસ્તકે છેદીયું, દધને દસવીસ ધાવ.
ગામ વિષે કલ્પાતનો, ક્યાંઈ ન આવે પાર,
નસંતાન ગયું ધીરનું, ત્રાહ ત્રાહ જન ધાર.

તડકા પીળા લાગના, શોક શોક સહુ ઠામ,
ઝાડ જનાવર તો દીસે, શોકાતુર એ રામ.

સાહસડો ખૂતી કરે, આકરંદ બહુ પેર.
શ્રીકૃષ્ણનું નહિ કર્મનું, જેથી આળકે ઠેર.

પણ મનમા સાહસ ખુતી, દુઃખી અપરંપાર,
ધાણુ વાળી કરી લાણુને, તે શુભ સાહે ચાર.

ડગલે ડગલે, જગ જગે, કામ કામમાં ધાર,
પણે પણે તે નીરખતો, શ્રીકૃષ્ણનો આકાર.
ઉંઘે નહિ રાતે કંઈ, ઝંખકે ઝંખકીને બેય,
શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુ અકાળ તે, 'કાકા' કરતું હોય.
વરશી વાળ્યું તેહનું, કરી શ્રાદ્ધ જે દિન,
મોણું રાતે લાધીયું, તેથી તે અતિ ખિન્ન.

તે દહાડો તે રાત પાપુ, ચંદ્ર ઝગારે જન્ય,
સાણે ગાજે ઘોર ધન, વીજ ચમકે બહુ થાપ.
ખાણું પાપું ઝેરનું, ફેડે જેને લીધ,
ઘોડી ઉપર બેસીને, ઝેરી જગજગર દીન.
વડ હેડે સુવાડીને, કાપું કુમળું શીશ,
તે કર્મો ને વગુઓ, શિશુની હળવી ચીસ.

*

*

*

ઘોડી બોલી : ‘નીચ રે, હું બોળી ભરમાધ,
પાપી સાધન સાક્ષિ થઇ, ચાંપુ તુને આંલી.’
વડ બોલ્યો : ‘ચંડાળ રે, શું મેં શુનો કીધ,
મને કર્યો તેં ભ્રષ્ટ’ કહી, ચડમાં વીંટી લીધ.
ચાકર બોલ્યો : ‘કમળખત, ખડગે કાપું શીર,
વડે ટાંગું હું પ્રેમથી, બોકું આ સહ તીર.

*

*

*

ભાઇ બોળાઇ વળી, તે પણ ખુણે દીક,
એ બોલ્યા : ‘ધીક છે, દગો દીધો તેં પીક.’
સર્વ જોષને બીકથી, નીચે જોયે જેમ,
‘કાકા ઠીક કયું’ બોલતો, બાળક દીઠો તેમ.
ચીસ આકરી પાડી ને, પડ્યો ચતો તે પાટ,
‘શ્રીફળ બેટા ખુની હું’, મુઝો પગાડ્યો ખાટ.

*

*

*

એ રીતે સાહસ મુઝો, ભુંકું મૃત્યું કેહ,
કીધાં કર્મ તે ભોગવ્યાં, ભોગવશે હજી તેહ.

*

*

*

સાહસ પાપી જીવનો, ધણો પ્રભુએ ધાટ,
પડે ખુણે જે પહેલ તે, ભૂલે જન સત વાટ.

*

*

*

સન અઠાર અઠાવને, નવેંબર પચ્ચીસ,
પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.
રંગવેદી દિવેદી ને, નરમદશંકર નામ,
કરી કવિતા વપાં ત્રણ, જય શ્રવણ સતનામ.

વિભાગ પહેલો

નર્મદની પ્રસાદી

૨ ગદ્ય

૧. દેશભક્તિ અને શૌર્ય

સ્વદેશાભિમાન

અરે એ ભાટ ચાલ્યો ! તમારી કળા ક્યાં
 શુભાવી નાખી છે ? રાજ્યોને અયોગ્ય રીતે શા
 વારતે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દો છો ? નીતિમાન
 લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજ્યોને ચેતાવો કે
 રાજ્ય ! અમે તમારા નેહીશરો કહેવાયા ને
 તમારી નેહી તો કદ જ નથી, માટે બદી છોડી
 દો ને અમને તમારી નેહીને જ પોકારવા દો.
 નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે.
 કવિઓ અને કારભારીઓ ! તમારા ગજવતિ ન
 જીઓ; દેશનો ખજાનો જાય છે એમ વિચારો.
 રાજ્યોની સુસ્તી, તેઓની નામઘોષ, તેઓની
 અવિદ્યતા એ ઉપર નિદાયુક્ત કવિતા રચો
 જેથી તેઓ હુલામણે ચાલક રાખી કુળ નામ
 બોળ્યા છે તેને તારે. રાજ્યો જ પોતાના દ્રવ્યથી
 થમ લહી દીધાં દષ્ટિ દોડાવશે ત્યારે જ હિંદુનું
 નામ ઉચ્ચ આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ
 ખીંહો છો ? એ રજપુતો ! 'શ્રમસ્ય મરણમ્ તૃણમ્'
 કમ્મર બાધી દેશાટન કરે ને ત્યાંથી નવી યુક્તિ
 લાવી તમારા રાજ્યને સુધારે, તમને મુસલમા-
 નોએ પીડારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન
 કર્યા છે. એ હિંદુઓ ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં
 મળી એક મત યવાનો વિચાર નથી કીધો, તમે
 સુધારા વધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા.
 તમે દેશને, ગૈજગરે કારખાનાંઓએ પ્રખ્યાત
 કરવાને સ્વપ્નામાં પશુ ધાયું નથી, તમે અટકે
 કેમ અટકી રહ્યા છો, દેશમાં લાજ શેટલા મળે
 તે સારૂં પશુ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ
 બોલી સંતોષે કા રહ્યો છો ? પશુ તમારો દેશ એ
 તો તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ, રે એ છોડવાની
 હીમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન,
 યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે
 ચહેનમાં દિવસ ગુજારો. યવાનું તે યશે, દેશમાં

ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના
 બોલ બોલીને જ દુરમનોને લગાર હઠાવ્યા વિના
 પાછાં પગલાં તમે કર્યા છે ! તમારો માણસ
 રૂપે શો હક છે ? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક
 સાથે, સગાં નાતીલા સાથે ચાલવાની શી નીતિ
 છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? તમારા ઉપર હાલની
 સરકારનો શો હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું
 ભલું તે શું અને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ
 વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જનથુ
 લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજ્ય-
 ઓમાં નહોતો, શિરખંદી ઘોડા સરદારોને સોંપેલા
 હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે
 નીમકહરાખી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા.
 તમારા રાજ્યોને હુ પૂછું છું, રૈયત લાઈઓ !
 શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી ? અને
 એમ યવાથી જ દેશ પાયમાલ થશે એ પશુ
 અધાણીમાં તમને માલમ ન પડ્યું ! હવે
 રાજ્યોની વાત છોડી દો; તેઓ આજ કાલ
 નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો
 વિદ્યાગાનમાં સારા માહીત થાઓ, છોકરા અને
 છોકરીઓને નિશાળે મુકી ભણાવો, તેઓને
 સાદા ગાનનું જ ખાણું આપો. મંડળી અને
 કુપનીએ વેપાર કરો. તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં
 ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. વ્યસનોથી
 દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ધણા અગ્ના છે. તેઓએ
 વિદ્યા શીખી, ભૂમિ સંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર
 જાણી ખેતીના કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ.
 યાત્રિક બળ હરત બળ કરતાં ધણું જ વધારે છે.
 અસલ થોડા જ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને
 હમણાં ગરીબ પૈમાદાર સર્વે થોડી કિંમતે
 ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપયત્ર
 કામકામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો
 વિલાપતમાં કેવા થાય છે તે. અહિં નામાં કામાં
 ને તોલ ગારદાન અને ચીન વિલાપતની હુડીઓના

૧. દેશભક્તિ અને શૌર્ય

સ્વદેશભિમાન

અરે ઓ ભાટ ચાલો ! તમારી કળા કર્યા શુભાવી નાખી છે ? રાજ્યોને અયોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દે છે ? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજ્યોને ચેતાવો કે રાજ્ય ! અમે તમારા નેહીશ્વરો કહેવાયા ને તમારી નેહી તો કંઈ જ નથી. મારે બદી છોડી દે ને અમને તમારી નેહીને જ પોકારવા દે. નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ ! તમારાં ગળવાને ન જાણો, દેશનો ખજાનો જાળવો એ એમ વિચારો, રાજ્યોની સુસ્તી, તેઓની નામદીપ્તિ, તેઓની અવિહતા એ ઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાષને ચાનકે રાખી કુળ નામ બોળ્યા છે તેને તારે, રાજ્યો જ પોતાના દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘ દષ્ટિ દોડાવશે ત્યારે જ હિંદુ નામ ઉચ્ચ આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ બીહા છે ? ઓ રજપુતો ! ‘શ્રુત્યમણ તૃણમ્’ કમ્બર બાધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિ લાવી તમારા રાજ્યને સુધારો, તમને સુસલમાનોએ પીંડારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યા છે, ઓ હિંદુઓ ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી એકે મત થવાનો વિચાર નથી કર્યો. તમે સુધારા વધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, ગૈરજગરે કારખાનાંઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાયું નથી. તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છે, દેશમાં ભાણ શટલા મળે તે સારૂ પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષે કા રહેો છો ? પણ તમારો દેશ એ તો તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ, જે એ છોડવાની હીમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે અહિંનમાં દિવસ શુભરો, થવાનું તે યશ, દેશમાં

ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના બોલ બોલીને જ દુરમનોને લગાર હાલ્યા વિના પાછા પગલાં તમે કર્યા છે ! તમારો માણસ રૂપે શા હક છે ? એક ખીજ સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સર્ગા નાતીલા સાથે ચાલવાની શી નીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શા હક છે ને શી રહેમ છે ? દેશનું ભલું તે શું અને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જાત્યુ લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજ્યોમાં નહોતો, શિરબંદી થોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને હીલ નહોતા રાખતા. તમારા રાજ્યોને હું પૂછું છું, દૈયત ભાષ્યો ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી ? અને એમ થવાથી જ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અધાણીમાં તમને માલમ ન પડ્યું ! હવે રાજ્યોની વાત છોડી દે; તેઓ આજ કાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહીત થાઓ. છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મુકી બણાવો, તેઓને સાદા જ્ઞાનનું જ ખાણું આપો. મડળી અને કુપતીએ વેપાર કરો. તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. વ્યસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ધણા અજ્ઞાન છે. તેઓએ વિદ્યા શીખી, ભૂમિ સબધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાંત્રિક બળ હસ્ત બળ કરતાં ધણું જ વધારે છે. અસલ થોડા જ લોકો પુસ્તકો વાચતા અને હમણાં ગરીબ પૈમાદાર સર્વે થોડી કિમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપયંત્ર કામકામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમાં કેવા થાય છે તે અહિં નામા કામાં ને તોલ ગારદાન અને ચીન વિલાયતની હંડીઓના

હિસાબ જાણ્યા અને રૂ. ૧૫૦ નું વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પુરું જુજરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેશ ભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ લાખો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉલ્લાસ આણી અવપલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા પડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે, સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન ન્યાં સંસ્કૃત ભાષાએ મોટા જય મેળવ્યો છે, ત્યાં હાલ એકે પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડશે? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સસ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શરૂ પુરુષો કયા બહાર પડ્યા છે?

-નર્મદગદ્ય રચદેશાલિમાન

આજકાલ હિંદુઓમાં બુના નવા વિચારોનાં શુદ્ધ આદે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિ બધન શિથિલ થતા જાય છે, ને ખીજ પાસથી અનેક રીતે લોકનુ એકથ થતું જાય છે, અગ્રેજ સરકારની પ્રજા રૂપે પ્રાત પ્રાતના લોક ઉચ નીચ સૌ ધારા ન્યાયની સત્તા તજે સમાન મનાય છે, ન્યાત લોકમાં માન મજે ત્હેનાં કરતાં દેશના લોકમાં માન મજે તે વધારે સારું છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે, પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાને દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માગને અર્થે, પરોપકારને અર્થે મડળાઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે, પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમંતો ધર્મશુદ્ધિથી કે માનશુદ્ધિથી કાઠમાં કે શરમમાં દેશકલ્યાણમાં નાણુ વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પત્યાજે વેપાર ધંધા કરે છે, દેશીરાજ્યની પ્રજાએ અગ્રેજ રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે; એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે જે કે આજકાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાલિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ

તેઓના મનનું વસાગ ને તેઓની કર્મગતિ એ સમસ્ત દેશી જનનું એકથ કરવા લાગી છે, એ એકથને અર્થે બ ગાળીઓ પ્રથમ ધર્મનો ને દ્વિતીયો આજકાલ અવશ્યે મશ્વદ્ધિ અર્થનાં મોઢ કરવા આગળ પડ્યા છે.

લોકનું એકથ થજે એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધડાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુંપણું-દેશાલિમાન પ્રગટ જણાશે, ને તે પૃષ્ઠ થયું કે ત્હેના જય ગાજશે. આપણે મંસારના યજ્ઞ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળીને આપણે પરતંત્ર અને નામણા થયા તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિવૃત્તિ જ્ઞાતિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિવૃત્તિની નહિ) પ્રખળ છે ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દૈવત સ્વદેશાલિમાન છે તો હવે હિંદુસ્તાનના (મન ત્યાં અન્ન એમ સમજતા) સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન ત્યાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને એ સૌને સ્વદેશ હિંદુસ્તાનનું જ અલિમાન એ જ મ્હોટું ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માલિમાન દૈવતને કાળ ગયો ને દેશાલિમાન દૈવતને કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આરથા શ્રદ્ધા રાખવી, જેવું ધર્માલિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઐદાર્ય દેશાલિમાનમાં દાખવવું. દેશ કલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવા; ને પ્રમજે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદ્ધમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું; એ નીતિ મનસા વાચ્યા કર્મણ પાળવાથી આપણુ સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સધળી વાતે ઉત્તમ શોભશેજી શોભશે.

-ધર્મવિચાર

ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે પ્રહાપુત્ર નદી તથા સમુદ્ર, દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સમુદ્ર તથા સિંધુ નદી એ ચતુઃ મિમાલાળા મોટા દેશમાં અનેક મનુષ્ય કુટુંબોના વાસ છે. કુટુંબો, હિન્દુ મુસલમાન, જરતોસ્તી, ખ્રિસ્તી વગેરેના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દી કુટુંબો બીજી બધી જાતની કુટુંબોના કરતાં ધણાંજ વધારે છે ને હજારો વર્ષ થયાં આ દેશમાં વસે છે ને એટલા જ માટે દેશનું નામ પણ હિન્દુસ્તાન છે.

હિન્દુસ્તાન તે પ્રત્યેક હિન્દુજાતનો ને સકળ હિન્દુજાતનો દેશ છે ને સ્વદેશ છે. ધણા કાળથી આપણે હિન્દુઓજ આ દેશમાં છીએ. રક્ત ભાષા, ધર્મઆદિ લેખ અનેક વાતે સર્ગા સમ્બંધીજન છીએ ને એક સરખી રીતે સમાન સુખ દુઃખ ભોગવતા આવ્યા છીએ. એટલા માટે હિન્દુસ્તાન તે આપણો દેશ છે. બીજા દેશોથી આપણો દેશ ધર્મીક વાતે જૂદો જ પડે છે. જૂદો જ શોભે છે. જન્મમૃત્યુસિદ્ધિ આપણને પ્રેમ જગાવે છે ને જૂના જયરગોનું સ્મરણ કરાવી આપણુ અભિમાન પ્રગટ પાડે છે. એટલા માટે, હિન્દુસ્તાન તે આપણો પોતીકો દેશ છે.

જે લોકે સમસિંધુ ગંગા વિગેરે નદીઓના તથા પર્વત અરણ્યના મહિમા ગાયા છે, અને ધણીક રાજનગરના વર્ણન સંગ્રેમ કીધા છે, તે લોકમાં સ્વદેશ પ્રીતિ નહોતી એમ કેમ કહેવાશે? જે જ્યાં લોકે પોતાના રાજ્ય પ્રદેશને પોતાનું નામ જોડી આર્યાવર્ત એ નામે જગતમાં ઓળખાવ્યો તે લોકમાં દેશાભિમાન નહોતું એમ કેમ કહેવાશે? ત્રિશાળ, રસાળ, પ્રદેશના ધણીગાતા, પરદેશીઓની તરફથી નિર્ભયને ધર્મની જ ખાણ માની તેના જ યશ ગાનારા એવા લોકને દેશાભિમાનનું માહાત્મ્ય અવશ્યે વધારવાનું પ્રયોજન નહોતું જ.

મહા ભારતનાં યુદ્ધ પછી નવાં રાજ્યો મંડાયાં ને તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વોપરિ શોભ્યું, પરદેશી લોકના હુમલાઓ તથા ને દેટલાક રાજ્યોએ પરાક્રમ દાખવી રાજ્યો ક્ષેમ રાખ્યાં ને ગયેલાં મેળવ્યાં. લોકે યુદ્ધિષ્ઠર, મહાવિરસનામી, વિક્રમ, શાલિવાહનના શક ઉપયોગમાં આણ્યા ને વર્ષે વર્ષે એટલું જ કરી તે રાજ્યો પ્રતિ પોતાની ભક્તિ દેખાડી, પણ તેઓ સસારવિષયમાં ને ધર્મવિષયમાં સ્થિત ન હોતાં એટલે પછી તેઓનામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ ભક્તિ હોય જ શેની? વેદધર્મ ને ઔદ્ધર્મ, પુરાણધર્મ ને જૈનધર્મ એ પ્રમાણે અનેક ધર્મના લોક પોતપોતાના ધર્મનું અને પોતપોતાની સાતિઓનું અભિમાન રાખતા થયા.

સમસ્ત લોકનો એક અખંડિત એવા આનંદને જલ્દે લોક નાના નાના સમનામ કરી પોતપોતાના એવા અનેક સંકાયિત આનંદ લેતા થયા. એટલે પછી, દેશાભિમાન હોય જ શાનું? તો પણ દેશાભિમાનની ટ્રેરણા કરનારી જે આદિ શક્તિ પ્રકૃતિ તેની સ્થાપના દેટલાક તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા ને ઔદ્ધર્મ જૈન ધર્મદ્વારા થઈ હતી. વળી બ્રહ્મણોમાં પણ કાળીદાસે ‘જગતઃ પિતરૌ વન્દે, પાર્વતી પરમેશ્વરૌ’ ભણ્યું ને શંકરાચાર્યે લોકને અર્થે શક્તિયુક્ત શિવનું પૂજન માન રાખ્યું.

કાળાન્તરે રામ ને અયોધ્યાપુરી અને કૃષ્ણ ને મથુરા, ગોકુળ દ્વારકા, હસ્તિનાપુર એ ગવાયાં. બ્રાહ્મણ ને જૈન, સમાર્ત તથા વૈષ્ણવ ને દિગંબર તથા શ્વેતાચર અને સન્યાસી, જોગી, સાધુ એમ ધર્મ વિષયમાં જુદાં છતે હિન્દુઓ પ્રદેશ પ્રદેશનાં નામથી ઓળખાતા થયા. રજપુતોએ નગર ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, ને રાજ્યાભિમાન એ દેખાડ્યાં, દક્ષિણીઓએ, ‘સ્વરાજ્ય’નું અભિમાન રાખી પરદેશી ને પરધર્મી જન ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. પણ હજી સૌ લોક ધર્મબધને તથા

જાતિગંધને જૂદા હતા ને ધર્મ નિવૃત્તિને પ્રધાન હતી માની સ સાર પ્રવૃત્તિને ગોણુ માનતા હતા.

આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોનાં ચુદ્ધ ગાલે છે. એક પામથી અનેક ધર્મજાનિ બધન શિચિલ થતાં જાય છે. ને જીવ પામથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે. લોકે સંભાર પ્રવૃત્તિને સુખ માનવા માંડી છે ને તેઓ રસજુદિએ ને અર્થજુદિએ, મંડળીઓ કરી કરી વધારે વધારે ઉદ્યમી થતા જાય છે, અગ્રેજ સરકારની પ્રગ્ન રૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોક હંચ નીચ સૌ ધારા-ચાયની સત્તા તળે સમાન મનાય છે. ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સાર છે, એવી સમજ લોકના મનમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાને દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, ધનને અર્થે, પરાપકારને અર્થે, મડળી-ઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથા-શક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમતો ધર્મજુદિથી કાઠમાં કે શરમમાં દેશકલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પત્યાળે વેપાર ધધા કરે છે. દેશી રાજ્યની પ્રગ્નએ અગ્રેજ રાજ્યની પ્રગ્નની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે. એ સધા ઉપરથી જણાય છે કે, જો કે આજકાલ, દેશદાઝ, દેશ પ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તો પણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે બ ગાળીઓ પ્રથમ જ ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરથે સમૃદ્ધિ અર્થનો યોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું ઐક્ય એક થશે, એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ઘડાઈ રહશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હું પણ-સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે. ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે. આપણે સ સારના યથ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અહિસાના ધર્મને મર્યાદા લાવથી પાળી

ને આપણે પરતંત્ર તથા નમણા થયા, તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો મંભવ નથી જ; અને નિમત્તિ શાન્તિના વિચાર દયાઈ જઈ પ્રગતિ ઉમાદના વિચાર વધતા જાય છે, પ્રગતિની નીતિ પ્રણ છે, ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠ દેવન સ્વદેશાભિમાન છે, તો હવે હિન્દુસ્તાનના મક્કળ હિન્દુઓને અને મુસલમાન પારસીઓને એ મોને સ્વદેશ-હિન્દુ-સ્તાનનું જ અભિમાન એ જ મોટું ઉત્તમ સુખદાતા દેવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે, ધર્માભિમાન દેવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દેવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી, જેવું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું આદર્શ દેશાભિમાનમાં દાખવવું, દેશકલ્યાણને અર્થે દેશી મમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે મહન કરવું ને મનન કરવું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉદયે મમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું એ નીતિ મનમાં વાચા કર્મણ પાળવાથી આપણું સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ કરી પાછી મધ્યગા વાને ઉત્તમ શોભશે જ શોભશે.

મહાભારતના ચુદ્ધ કાળથી આપણું આય ઐક્ય ત્રુટિત થતું આવ્યું ને આપણું રાજ્ય, ધર્મ-વિદ્યા ધરમંસારના સુખ રહિત થયા, એ આપણી ભુડી સ્થિતિ બદલાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ને અગ્રેજ રાજ્યનો રૂઠો ઉત્તેજક સંબંધ થયો ને સ્થિતિ બદલાવા માંડી, આપણા સારને માટે ને ઠાવકાં ચુદ્ધ થઈ જઈને, પણ હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું ઐક્ય વહેલું થાય, સુષ્ટ થાય, જીવી થાય તેને માટે પ્રત્યેક મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મ-સિદ્ધિ ખેડવો અવશ્ય છે.

કુવામાં હોય તો હવામાં આવે, નદી કુવા વડે જ નગરમાં ધરધરના જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાન્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાન્ય રૂપી અંકય ભાગ્યું, બાહુબળ ધટ્યું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને ઢીલા થઇ રહ્યાં, એએને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને ઢઢ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ-ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની દેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઓદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ આવે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મોટે, તે શુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકેશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિ જ વર્તવું. સહુનું સાંરે થાઓ ને સહુનું સાંરે કરવામાં મહુએ ભાગ લેવો, સહુમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કાષ્ટપણ મોટું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાહે સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જાપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવવા ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યતર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સખળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણાં આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વહેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વહેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્વરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે, સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણમાંથી નહાસવું

રણમાં પડ્યા પછી હવે બીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રિખાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉલોગમાં રહે તો આપણે ઘણાં આગળ વધીએ । રાન્ય મદદમાં છે. છાપખાનાં મદદમાં છે,— શ્રીમંતો પણ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઓ દીન કહ્યાં કે મીઠાંકે પાક્ર મે

બૂતી ? એ દહોડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હમરને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઆઓથી શું થાય ? વિલાયત જવું મહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે ? ભતિભેદ ઝટ તોડતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુથાચુથ રોની થાય ? સંપાત્તમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રબળ રહે દાખલો આપવો એ આપણું મહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત ભુલી છે. અલગત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી માંહો માંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે શુદ્ધામતીઆ થવું, લોકમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી બેઠ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નહારું નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાહિ ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીમ મૂકવું નહિ પણ અકસોસ, આપણે આજ કાલ કાઢના નથી ! હશે. અગર ધરમાં ગમે તેમ આપણે લાઇઓ લાઇ લડીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવું બેઠાએ. લાઇબલ કેસમાં લાઇ કરમનદાસ મુળ-ભૂતા દેટલાએક મિત્રો તેનાથી ભુલ વિચારના હતા;—જેઓનો વિચાર કાર્ડમાં જઈ શાહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંધે શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા બેગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

માતિજામને જુદા હતા તે ધર્મ વિગ્રહને પ્રમાણ
હજી માની મંગાન પ્રગટિને ગીણુ માનવા હતા.

આજકાલ દિ દુઆમાં જુના નવા વિચારોની
જુદા માટે છે, એક આમથી બીજાકે ધર્મમાત્ર
બંધન સિયત મારા જાય છે ને બીજી આમથી
અનેક રીતે લોકમાં એક જ ચર્ચા જાય છે, તેથી
સંગાર પ્રગટિને મુખ્ય માનવા નથી છે ને તેઓ
રસાનુદિને ને અર્થશુદ્ધિએ, મળ્યાંએ કરી કરી
વધારે વધાર ઉવાગી મના જાય છે, અર્થજ
મરકારની પ્રગટ રૂપ પ્રાંત પ્રાંતના લોક ઉચ નીચ
સૌ પારા-પાયની મના તથા મમાન મનાય છે.
ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતાં દેશના
લોકમાં માન મળે તે વધાર આદ છે, એવી
સમજ લોકના મનમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત
પ્રાંતના નિહાને દેસા દરવાજાના વિષયમાં માનને
અર્થે, મનને અર્થે, પંચપદારને અર્થે, મંડળી-
ઓમાં પોતપોતાના વિચાર જાણવે છે ને યથા-
શક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના ત્રીમનો
ધર્મશુદ્ધિથી કાઠમાં દે સરગમાં દેસાદવાજામાં
નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી
પંચાણે વેપાર ધધા કરે છે, દેશી રાજ્યની
પ્રગ્નએ અગ્રેષ્ઠ રાજ્યની પ્રગ્નની રતતંત્રના
ઉપર મોહથી બેવા માંડાય છે, એ મધા ઉપરથી
જણાય છે કે, જો કે આજકાલ, દેશનાઝ, દેશ
પ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જાન
નથી તો પણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની
કર્મવૃત્તિ એ સમગ્ર દેશી જનનું એક જ કરવા
ભણી છે, એ એક્યને અર્થે જ માળાઓ પ્રથમ જ
ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરથે મચ્છિ
અર્થનો જોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું એક્ય એક થશે, એટલે દેશી
સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધણી રહેશે ને પછી એ
સ્વરૂપનું હુ પણ-સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે,
ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે, આપણે
સસારના યશ સુખની સૃષ્ટિ ન રાખતાં કેવળ
આચાર અહિંસાના ધર્મને મર્યાદા લાગથી પાળી

ને આપણું પરમાત્મ મધ્ય તમજી, સમજી, ને દેશે
તત્ત્વને તમજ પાડી ધર્મદેશી આપણી ટિહિત
દેશાભિમાન મળત મળી જશે, અને વિગ્રહ
ભિન્નતા વિચાર રસાનુદિને પ્રગટિને પ્રગટિને
વિચાર વધવા જાય છે. પ્રગટિને નીતિ પ્રગટ
છે, ને ને નીતિનું પ્રગટિને ને દેશાભિમાન
છે, તો દેશે દિન્દુ-નામના મધ્ય દિન્દુ-નામને દેશે
જમલમાન પારમીનામે એ દેશે ને દેશ-દિન્દુ-
નામનું જ અભિમાન ને જ ને ને ઉચ્ચ
મુખાના ને જ ને, પુનઃ ને ને ને જ ને,
ધર્માભિમાન દેશના કામ ને ને દેશાભિમાન
દેવતાના કામ દેશના ને દેવતા ને જ ને
પુનું આગા રાજાસખી, જેટલું ધર્માભિમાનમાં
સખતનું તેટલું આગા દેશાભિમાનમાં સખતનું,
દેશદેશાખને અર્થે દેશી મમગતથી મદા
દેશના દરવાજાને અર્થે મદન કરવું ને મન
કરવું, તન, મન, મન અર્થે કરવા ને પ્રયત્ને
પ્રાણ પણ અર્થે કરવા, પ્રત્યેકના ઉચ્ચને
મમગતની મચ્છિ વધારવી ને મમગતના સુખમાં
પોતાનું સુખ આપવું એ નીતિ મનમાં વાગ્યા
કર્મણ પાળવાથી આપણું મમગતની-દેશી
રિયત કરી પાછી મચ્છી વાને દેશમ આપને જ
આપશે.

મદાભારતના શુદ્ધ કાળથી આપણું આય
અંક્ય પુટિત થતુ આદ્યું ને આપણું રાજ્ય,
ધર્મ-વિદ્યા ધરંગમારના મુખ રહિત થયા; એ
આપણી બુડી રિયત બદલાવાનો મમય આવી
પહેલ્યો હતા ને અગ્રેષ્ઠ ગમ્યનો રૂડો ઉત્તેજક
સંબંધ થયો ને રિયત બદલાવા માંડી, આપણા
સારને માટે ને દાવડાં યુદ્ધ યદ જાહે, પણ
હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું અંક્ય વહેલું
યાય, સુષ્ટ યાય, જ્યાં યાય તેને માટે પ્રત્યેક
માંડને ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મ-
સિધ્ધિ ખેડવો અવરથ છે.

કુવામા હોય તો હવામાં આવે, નદી કુવા
વડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્ય રૂપી એક્ય ભાગ્યું, બાહુગળ ઘટયું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને હીલા યથા રહ્યાં, એઓને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને ડહ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ-ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની દેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ આવે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મટે, તે શુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકેશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિથી જ વર્તવું, સદ્ગુણ સાર થાઓ ને સદ્ગુણ સાર કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો, સહુમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કાષ્ઠપણ મોટું ને ઉજળું કામ કરી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાહિ સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જાપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવનાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યતર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સમગળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણાં આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્વરે જતી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે, સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણમાંથી નહાસવું

રણમાં પડ્યા પછી હવે બીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રિખાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃણા મુકી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉલોગમાં રહે તો આપણે ધણાં આગળ વધીએ । રાજ્ય મદદમાં છે, છાપખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમંતો પણ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઝો દીન કર્યા કે મીઆંકે પાકે મે

ભૂતી ? એ દહોડો કર્યા કે આપણે પાંચ પણ એકલા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થાઓથી શું થાય ? વિલાયત જવું મહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને દેણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુથાચુથ શેની થાય ? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂંદા દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત ભુલી છે, અલગત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી માંહો માંહો વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું; લોભમાં દોરતી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી જોઈ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નહારું નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાંહે ગલાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ પણ અકસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈના નથી । હશે અગર ધરમા ગમે તેમ આપણે લાઇઓ લાઇ લડીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઇબલ કેસમાં લાઇ દરમનદાસ મુળ-જના દેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા;—જેઓનો વિચાર કાર્યમાં જઈ શાહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસ પે શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રજૂમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

સાતિય પત્રને જુદા દત્તાને ધર્મ ગિરિમંતે રવાન
દશ માની મંગાર પ્રવૃત્તિને મોખ્ય માનતા દત્તા.

આગ્રકાલ દિ દુન્યામાં જુના તમા સિવાનનાં
યુદ્ધ માંને છે, એક પામથી અનંક ધર્મ માનિ
બાધન શિથિલ થતાં જાય છે, ને બીજી પામથી
અનંક રીતે લોકનું અંકય થતું જાય છે. લોકે
મંગાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માંડી છે તે તેઓ
રસશુદ્ધિને અર્થશુદ્ધિ, મહાગાંધીની કરી કરી
વધારે તથા ઉદ્યમી થતા જાય છે, અંગ્રજ
મરદારની પ્રાન રૂપે પ્રાન પ્રાનના લોક ઉચ નીચ
મો ધારા-ધાયની સત્તા તથા મગાન મગાય છે.
ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતાં દેશના
લોકમાં માન મળે તે વધારે સાર છે, એવી
સમજ લોકના મનમાં આવી જાય છે. પ્રાન
પ્રાનના વિદ્વાનો દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને
અર્થ, ધનને અર્થ, પરાપકારને અર્થ, મહાગાં-
ધીમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથા-
શક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાન પ્રાનના શ્રીમતો
ધર્મશુદ્ધિથી કાઠમાં દેશરમમાં દેવકલ્યાણમાં
નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી
પત્યાણે વેપાર ધધા કરે છે. દેશી રાજ્યની
પ્રજાએ અગ્રેજ રાજ્યની પ્રજાની રાજવંશના
ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે, એ મધા ઉપરથી
જણાય છે કે, જો કે આગ્રકાલ, દેશદાઝ, દેશ
પ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જાન
નથી તો પણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની
કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું અંકય કરવા
ભણી છે. એ અંકયને અર્થે બ ગાળીઓ પ્રથમ જ
ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આગ્રકાલ અવરથે મમ્મદિ
અર્થનો બોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું અંકય એક યજે, એટલે દેશી
સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધણ રહશે ને પછી એ
સ્વરૂપનું હુ પણું-સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે.
ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે. આપણે
સ સારના યશ સુખની સૃષ્ટિ ન રાખતાં કેવળ
આચાર અદિ સાના ધર્મને મર્યાદા લાવથી પાળી

ને આપણે પાનના નાથ સત્તાના ધર્મ, તો દેશ
નગરને નગર પાછી ધર્મદેવતા સ્થાપના સિધ્ધિ
સુધારવાનો નાથ નથી જ, અંતે વિચાર
માનિતના વિચાર દયામાં જરૂર કરતિ કેમકે
વિચાર પાનના જાય છે. પ્રગ્નિની નીતિ પ્રગ્ન
છે, ને એ નીતિનું ને જન સરેશાભિમાન
છે, તો દેશી દિનદુન્યાના મદકા દિનદુન્યાને અંત
મગસમાન પામીન્યાને એ મોને સ્વદેશ-દેશ-
સ્થાનનું જ અભિમાન એ જ માટે દેશ
સુખના નેવત છે, પુન્ય ને આગ્રકાલ છે,
ધર્માભિમાન દેશને કાળ થયો ને દેશાભિમાન
દેવતો કાળ આગળ તો દેવે દેવો જ કૃષ્ણ
પૂર્ણ આદ્યા શ્રદ્ધા રાખવી, જેટલું મર્મનિજાનમાં
દાખલું તેવું આદ્ય દેશાભિમાનમાં દાખલું,
દેશકલ્યાણને અર્થ દેશી સમસ્તદેશી મહા
કુટુંબના કલ્યાણને અર્થ મદન કરવું ને મન
કરવું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવાં ને પ્રયત્ન
પ્રાણ પાન અર્પણ કરવા, પ્રયત્નના ઉદ્યમ
સમસ્તની મમ્મદિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં
પોતાનું સુખ ગોળવું એ નીતિ મનમા તથા
કર્મણ પાળવાથી આપણુ સમસ્તની-દેશની
રિયતિ કરી પાછી મધણી વાને કનમ ગોળવું જ
ગોળવો.

મહાભારતના શુદ્ધ કાળથી આપણું આય
અંકય ત્રુટિ થતું આદ્ય ને આપણુ મન્ય,
ધર્મ-વિદ્યા ધરમંગારના મુખ રહિત થયા, એ
આપણી ભુડી ગ્રિધિનિ યદ્વાવાનો સમય આવી
પહેલ્યો હતો ને અગ્રેજ રાજ્યનો રૂઠો કુતેરક
સાંધ થયો ને રિયતિ યદ્વાવા માંડી, આપણા
સારને માટે ને કાવડી યુદ્ધ થઈ જઈને, પણ
હવે તે વહેલી યદ્વાવા, આપણુ અંકય વહેલું
યાય, સુષ્ટ યાય, જ્યાં યાય તેને માટે પ્રત્યેક
મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મ-
સિધ્ધિ બેઠા અવરથ છે.

કુવામાં હોય તો હવામાં આવે, નદી કેવા
વડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાન્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાન્ય રૂપી ઐક્ય ભાગ્ય, ગાહુગળ ઘટયું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને ઢીલા યદ્ય રહ્યાં, એએને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને દ્રઢ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ-ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની દૃટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ આવે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મટે, તે શુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકેશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિ જ વર્તવું. સહુનું સારું થાઓ ને સહુનું સારું કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો. સહુમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કાષ્ઠપણ મોટું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાહિ સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જાપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવવા ને સાધવા, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યતર ઉત્તરોતર અધિક અધિક શુદ્ધ સંયળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણા આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્વરે જતી યદ્ય દિવ્ય પ્રકાશશે. સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણમાંથી નહાસવું

રણમાં પડ્યા પછી હવે બીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધારી રિખાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો આપણે ધણાં આગળ વધીએ । રાન્ય મદદમાં છે, છાપખાનાં મદદમાં છે,— શ્રીમંતો પણ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઓ દીન કહાં કે સીઆંકે પાકે મે

જીતી ? એ દહોડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થાઆઓથી શું થાય ? વિલાયત જવું મહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુ થાયુ થ શેની થાય ? સંપ્રારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂઠો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જીતી છે, અલગત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી માહો માહિ વેર મત્સર રાખવાં; દ્રવ્યમાનને અર્થે શુદ્ધામતીઆ થવું; લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી જોષ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નહાઈ નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાંહે ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ દરગીસ મૂકવું નહિ. પણ અદ્વૈત, આપણે આજ કાલ કોઈના નથી । હશે. અગર ધરમાં ગમે તેમ આપણે લાષ્ટ્રો લાષ્ટ્ર લડીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાષ્ટ્રબલ કેસમાં લાષ્ટ્ર દરમનદાસ મુળ-જીના દૃટલાએક મિત્રો તેનાથી જીવ વિચારના હતા,—જેઓનો વિચાર કાર્દમાં જઈ શહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ દરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસ પે શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

માતિજામને વૃદ્ધા દત્તાને ધર્મ નિરૂપિને પ્રધાન
દશ માની મંસાર પ્રવૃત્તિને ગીણ માનવા દત્તા.

આજકાલ સિ દુઓમાં જુના નવા વિનાશની
શુદ્ધ મારો છે. એક પામથી અનંક ધર્મમાર્ગ
બાબત સિમિલ થતાં જાય છે. ને બીજી પામથી
અનેક રીતે લોકનું અંકય મળું જાય છે. લોકે
સંસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માંડી છે ને તેઓ
મમલુદિએ ને અર્થશુદ્ધિએ, મંડળીએ કરી કરી
વધારે વધારે ઉઘાડી મતા જાય છે. અંગ્રેજ
મરકારની પ્રત્યેક પ્રાંત પ્રાંતના લોક દરેક નીચ
સૌ ધારા-ધારની મતા તથા મમાન મનાય છે.
ન્યાતના લોકમા માન મળે તેના કરતાં દેશના
લોકમા માન મળે તે વધારે સાર છે, એવી
સમજ લોકના મનમાં આવી જાય છે. પ્રાંત
પ્રાંતના વિદ્વાને દેશ દરવાળાના વિષયમાં માનને
અર્થ, ધનને અર્થ, પગપદારને અર્થ, મંડળી-
ઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથા-
શક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના ત્રીગતો
ધર્મશુદ્ધિથી કોડમાં કે શરમમાં દેવદેવતાઓમાં
નાથું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી
પત્યાણે વેપાર ધધા કરે છે. દેશી રાજ્યની
પ્રજાએ અંગ્રેજ રાજ્યની પ્રજાની રસતંત્રતા
ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે. એ મધા ઉપરથી
જણાય છે કે, જો કે આજકાલ, દેશદાઝ, દેશ
પ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જાન
નથી તો પણ તેઓના મનનું વલણ ને તેઓની
કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું અંકય કરવા
ભણી છે. એ અંકયને અર્થે બે ગાળીઓ પ્રથમ જ
ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરથે મમલુદિ
અર્થનો ગોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું અંકય એક યજે, એટલે દેશી
સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધધાઈ રહશે ને પછી એ
સ્વરૂપનું હુ પછું-સ્વદેશાભિમાન પ્રગટ જણાશે.
ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે. આપણે
સંસારના યશ મુખની સ્પૃહા ને રાખતાં કેવળ
આચાર અદિ સાતા ધર્મને મર્યાદા લાવથી પાળી

ને આપણે પગલે પગલાં મનાવું જાય, ને દે-
વરતને જાન વાલી ધર્મદેહને આપણી નિહિત
રૂપધારણા મંદિર નથી જ; અંતે નિર્ધન
નાશિતના વિચાર દયામ જરૂર કરતિ સમસાના
વિનાશનું જાણ જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ પ્રજા
છે, ને એ નીતિનું નિર્ણય ને દેશાભિમાન
છે, તો દેને દિનદુગામના મધ્ય દિનદુગામને અંત
મમલમાન પામણીએને એ જોને મરદ-દિન-
રનાનનું જ અભિમાન એ જ મોહું જાન
મખામના જેવત છે. પૂન્ય ને આપણ છે,
ધર્માભિમાન દેવતા કામ થયો ને દેશાભિમાન
દેવતા કામ અપણો તો દેવતાના જ ઉપર
પૂજા આપ્યા બ્રહ્મ રાખવી, જેવું ધર્માભિમાનમાં
રાખવું તેનું આદર્શ દેશાભિમાનમાં રાખવું.
દેશદરવાળાને અર્થે દેશી મમલમાની મહા
કુટુંબના દરવાળાને અર્થે સદન કરવું ને મન
કરવું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસન્ન
પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉપર
મમલતની સમૃદ્ધિ વધારી ને સમસ્તના મુખમાં
પોતાનું મુખ મોઢવું એ નીતિ મનસા વાચા
કર્મણ પાળવાથી આપણ મમલતની-દેશની
ગિયતિ કરી પાછી મધળી વાને ઉત્તમ જોશને જ
સોભશે.

મહાભારતના શુદ્ધ કાળથી આપણ આર્થ
અંકય ત્રુટિન થતું આદ્યું ને આપણ ગન્ય,
ધર્મ-વિદ્યા ધરમંગારના મુખ રહિત થયા; એ
આપણી ભુંડી રિયતિ બદલાવાનો સમય આવી
પહોંચ્યો હતા ને અંગ્રેજ રાજ્યનો રૂઝો ઉત્તેજક
સાધ્ય થયો ને રિયતિ બદલાવા માંડી, આપણા
મારને માટે ને કાવર્કા શુદ્ધ યજ જાને, પણ
હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું અંકય વહેલું
થાય, સુધટ થાય, જ્યો થાય તેને માટે પ્રત્યેક
મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મ-
સિધ્ધિ જોડવો અવરથ છે.

કુવામા હોય તો હવામામાં આવે, નદી કુવા
વડે જ નગરમા ધરધરના જન છૂટથી પાણી

વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્ય રૂપી એકમ ભાગ્યું, બાહુબળ ધટ્યું, ઉંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને લીલા યજ્ઞ રહ્યા, એઓને પાછા ઉલટમાં આણી તનખને ઢઠ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ-ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની કેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ ચાલે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મટે, તે શુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકેશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિ જ વર્તવું, સહનું સાઈ થાઓ ને સહનું સાઈ કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો, સહમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કોષપણ મોટું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાહે સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જાપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવવાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યતર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સખળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણા આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્ત્વરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે, સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણુમાંથી નહાસવું

રણુમાં પડ્યા પછી હવે બીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રિખાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહોડો સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉલોગમાં રહે તો આપણે ધણાં આગળ વધીએ । રાજ્ય મદદમાં છે. છાપખાનાં મદદમાં છે,— શ્રીમંતો પણ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઓ દીન કહાં કે મીઝાકે પાકમે

બુતી ? એ દહોડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકલા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હઝારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થાઓથી શું થાય ? વિભાજ્યત જવું સહેલું હોય તો વિભાજ્યત જમ આવાનરને ટોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુથાચુથ રોની થાય ? સંપારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવુ અને આવતી પ્રજાને રૂંદો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલખત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલા ઉપરથી માહિ માહિ વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું, લોભમાં દોરતી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી જોઈ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાદું નહાઈ નીકળવું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાહે ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ પણ અકસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈના નથી । હશે. અગર ધરમા ગમે તેમ આપણે લાખઓ લાખ લડીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાખબલ કેસમા લાખ કરમનદાસ મુળ-જના દેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા,—જેઓનો વિચાર કાર્ટમાં જમ શાહેદી પુરવાની નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસ પે શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રજુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિધે

જાતિય ધને જૂદા હતાને ધર્મ નિવૃત્તિને પ્રધાન હજી માની સંસાર પ્રવૃત્તિને ઓણુ માનતા હતા.

આજકાલ હિન્દુઓમાં જીના નવા વિચારોનાં ચુદ્ધ આલે છે. એક પાસથી અનેક ધર્મજાનિ ય ધન શિથિલ થતા જાય છે. તે જીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે. લોકે સંસાર પ્રવૃત્તિને સુખ્ય માનવા માંડી છે ને તેઓ રસજીવિએ ને અર્થજીવિએ, મડળીઓ કરી કરી વધારે વધારે ઉઘમી ચતા જાય છે, અગ્રેજ સરકારની પ્રજા રૂપે પ્રાંત પ્રાંતના લોકે હંચ નીચ સૌ ધારાન્યાયની સત્તા તજે સમાન મનાય છે. ન્યાતના લોકમાં માન મજે તેના કરતાં દેશના લોકમાં માન મજે તે વધારે સાફ છે, એવી સમજ લોકના મનમાં આવતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાને દેશ કલ્યાણના વિષયમાં માનને અર્થે, ધનને અર્થે, પગેપકારને અર્થે, મડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે. પ્રાંત પ્રાંતના શ્રીમતો ધર્મજીવિથી કાઠમાં કે શરમમાં દેશકલ્યાણમાં નાણું વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાથે રાખી પત્તાજે વેપાર ધધા કરે છે. દેશી રાજ્યની પ્રજાએ અગ્રેજ રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંડ્યું છે. એ સધા ઉપરથી જણાય છે કે, જો કે આજકાલ, દેશદાઝ, દેશ પ્રીતિ ને દેશાલિમાન એ વિષે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તો પણ તેઓનાં મનનું વલણ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા ભણી છે. એ ઐક્યને અર્થે જ ગાળાઓ પ્રથમ જ ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરયે મચ્છિ અર્થનો જોધ કરવાને આગળ પડ્યા છે.

લોકનું ઐક્ય એક થગે, એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધડાઈ રહશે ને પછી એ સ્વરૂપનું દુષણ-સ્વદેશાલિમાન પ્રગટ જણાશે. ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જય વાગશે. આપણે સસાગના યશ સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં કેવળ આચાર અદિસાના ધર્મને મર્યાદા ભાવથી પાળી

ને આપણે પરત્ર તથા કામણા થયા, તો હવે તરતને તરત પાછી ધર્મદારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિવૃત્તિ શાન્તિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહના વિચાર વધતા જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ પ્રચળ છે, ને એ નીતિનું એટલે દેવત સ્વદેશાલિમાન છે, તો હવે હિન્દુસ્તાનના સકળ હિન્દુઓને અને સુસલમાન પારસીઓને એ સોને સ્વદેશ-હિન્દુસ્તાનનું જ અલિમાન એ જ મોહું ઉત્તમ સુખદાતા દેવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માલિમાન દેવતનો કાળ ગયો ને દેશાલિમાન દેવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા શ્રદ્ધા રાખવી, જેવું ધર્માલિમાનમાં કાળવ્યુ તેવું ઔદાર્ય દેશાલિમાનમાં કાળવ્યું, દેશકલ્યાણને અર્થે દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે સહન કરવું ને મનન કરવું, તન, મન, ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા, પ્રત્યેકના ઉઘમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું એ નીતિ મનમાં વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણું સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ કરી પાછી સઘળી વાને ઉત્તમ શોભશે જ શોભશે.

મહાભારતના ચુદ્ધ કાળથી આપણું આર્થ ઐક્ય ત્રુટિત થતું આવ્યું ને આપણું રાજ્ય, ધર્મ-વિદ્યા ધરસંસારના સુખ રહિત થયા, એ આપણી ભુંડી સ્થિતિ યદ્વાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હોતો ને અગ્રેજ રાજ્યનો રૂડો હિતેજક સંબંધ થયો ને સ્થિતિ યદ્વાવા માંડી, આપણા સારને માટે ને કાવકાં ચુદ્ધ થઈ જઈને; પણ હવે તે વહેલી યદ્વાય, આપણું ઐક્ય વહેલું થાય, સુધક થાય, જીવી થાય તેને માટે પ્રત્યેક મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મ-મિથુ એડાવે અવગ્ય છે.

કુવામાં હોય તો હવામાં આવે, નદી કુવા વડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી

વાગરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ સુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્ય રૂપી એક્ય ભાગ્યું, બાહુગળ ઘટયું, ઉચ્ચ સુખ ગયું ને લોક વહેતી, કાયર ને હીલા થઇ રહ્યાં, એએને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને ઢઢ ને ધને અનુકુળ કરવાને ધર્મ-ભયદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની કેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્યદર્શનની ને કીર્તિદર્શનની ન જ આવે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી અનર્થ ધવાનો મટે, તે શુદ્ધિ ઉપર ભારે અંકાશ રાખી પરમાર્થ શુદ્ધિ જ વર્તવું. સહનું સાર થાઓ ને સહનું સાર કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો, સહુમાં હું પણ છું માટે મારે પણ લેવો એ શુદ્ધિ વિના આપણે કોઇપણ મોટું ને ઉજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે એકમાહિ સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે એ મંત્રને જપવો અને સરસ્વતી તથા સેનાની એ બેને ખંતે સેવવાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું બાહ્યોત્તર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સખળ સતેજ કરવું ને દાખવવું એ જ આપણાં આપદ ધર્મ કર્મ છે ને એ વડેજ સત્ય, પ્રેમશૌર્ય, એ વડેજ આપણું સ્વદેશભિમાન સત્વરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે. સત્ય, સત્ય, સત્ય.

—ધર્મવિચાર

રણુમાંથી નહાસવું

રણુમાં પડ્યા પછી હવે બીવું શું ? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયું છે ? મરતાં લગી ધાથી રિખાયા તો પણ શું લીધેલું પણ મૂકવું ? ખરું કહું છું કે પાંચ જ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહોડા સુધારો પ્રચાર કરવાના ઉલોગમાં રહે તો આપણે ધણાં આગળ વધીએ । રાજ્ય મદદમાં છે. છાપખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમંતો પણ ભાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઓ દીન કહાં કે મીઆંકે પાકે મે

બૂતી ? એ દહોડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઆઓથી શું થાય ? વિલાયત જવું મહેલું હોય તો વિલાયત જઇ આવનારને કોણ માન આપે ? જાતિભેદ ઝટ તોડતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુથાચુથ શેની થાય ? સંપ્રારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રહે દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલગત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોય જ, પણ તેટલાં ઉપરથી માહિ માહિ વેર મત્સર રાખનાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુદામતીઆ થવું; લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કષ્ઠ તો કે આગળથી જોઇ તપાસીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આમળ એકાદું નહારું નીકળ્યું તો પણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પડ્યું, જેને માટે લોકમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે ગેસીને પાન ચાખ્યા, તેને બાહિ ગ્રહાની લાજ એ બહાને પણ હરગીમ મૂકવું નહિ પણ અદ્ધસોસ, આપણે આજ કાલ કોઇના નથી ! હશે. અગર ધરમાં ગમે તેમ આપણે લાઇઓ લાઇ લડીએ, તો પણ બહાર તો એક જ છીએ એમ ખતાવવું જોઇએ. લાઇબલ કેસમાં લાઇ દરમનદાસ મુળ-જના દેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા,—જેઓનો વિચાર કાર્ટમાં જઇ શાહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલા જ માટે આગળ પડીને શાહેદી પુરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસ પે જરવીરપણું ખતાવ્યું છે તે નોખી રાખવા જોગ છે, એવું જ સર્વ પ્રસંગે હોવું.

—નર્મગદ્ય રજૂમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે

રાજ્યલક્ષિતના આદર્શો

રાજ લક્ષિત વિષે તો પૃથ્વું જ શું ? ગતી-ગતી સાથે લડતાં પ્રતાપ રાજ્યને બચાવવાને જાતાવાળાએ પોતાનાં પ્રાણ આપ્યો, ને જો કે તે છેક જ પડતી હાલતમાં આવી પડ્યો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને જામાશા પ્રધાને પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેને સાર પોતાની જાપ-દાદાની પૂછ તેને નજર કરી. અમર રાજ્યાથી ઉપરા ઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઇ રાજ્યાના એક સગાને રાજ્યા ઉપ નામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો—આવી મતલબથી કે અમરસિંહના વળામાંના ધણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે, પણ ધન્ય છે રજપુતને કે તેઓએ નવા રાજ્યાને ન જ માન્યો ! મારવાડનો અજીતસિંહ જે પોતાના અચપણમાં છુપો ને છુપો રહેતો ને જોને તેની પ્રજામાંના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે અજિતના નામની જ લક્ષિતથી તેની તમામ પ્રજા સપમા રહીને ઔરંગજેબનું કાવવા દેતી નહિ, ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિ-માન થયો એટલે તરત જ તેની સરદારી નીચે રજપુતોએ ઝુંડમા મળી ઔરંગજેબ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ટકકર લીધા કીધી. જ્યારે બીજોએ ઇડરના નાગાદિત્યને મારી નાખ્યો ત્યારે તેના વંશમાંના બાળકને એક બ્રાહ્મણે લાકીરના કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. એક બાટે, જ્યારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખુચી લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઈ રાહપને આણ્યો હતો, અને એક દાઇએ ખૂની વનવીરથી બચાવવાને બાળક ઉદેસિ હતે એક નાઇની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દઇને તેને બદલે પોતાના કુમળા બાળકને મરાવ્યું હતું.

દેશલક્ષિત

જ્યારે અમરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું, ત્યારે કામલમેર જ્યાં તે હતો ત્યાંથી અધળા રજપુત લોકે હમંગલોર પાછા ચિતોડ

આળા ને મોટા સૌમ્યથી મદમદને તોળા પોકરાવી. પ્રતાપના પણની થી વાત—ચિતોડ પાછું આવે તો જ મહેલ બાંધવા ને રાજમારેબી ભોગવતી. એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પત્રાવળીમાં જમતો, પેડા ઉપર મૂતો વગેરે; ને એ જ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના મરદારો પામે પગાનવાનું વચન લીધું ને ત્યારે જ તેનો મંત્રણે પ્રાણ ગયો ! જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપુતોનું અભિમાન તેવું જ બીજા સંસ્થાનો વિષે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આક્રમક એ શબ્દોની ધ્વનિ દરેક રજપુતોના લોહીને ઉકાળાવી નાંખતી. રજપુતનો ઘોડો, રજપુતની સ્ત્રી, રજપુતની તલવાર ને રજપુતનો દેશ એ વિષે અપમાન લાયક શબ્દ રજપુત આગળ બોલાય ને તલવાર ન નિકળે એવું તો કવચિત જ બનતું.

સૌમ્ય પરાક્રમ વિષે

બાપા, ખુમાણ, સમરસિંહ, અમીર, કુનો, સાગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના રાજા, રાહોડો, હાડગો ને ટુંકામાં રજપુતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સેના દુનિઆની તવારીખમાં ઉંચી પ્રતિના દાખલા દર્શાવે છે. રે કરમહેવી નેં કતાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રણસત્રામમાં જાતે જઈ બહાદુરીથી ધુમી છે ! રાજાઓએ રાજ્યકારભાર કર્યાના દાખલા તો રજવાડમાંથી દેકાણે દેકાણે મળી આવે છે. ટાડ અચકાર કહે છે કે “રજપુસ્તાનમાંનું એક પણ નાનું રાજ્ય થમોપિલીના જેવી લડાઈ ન લડ્યું હોય તેવું નથી. એક પગુ શહેર એવું નથી કે જેણે ધમોપિલીની લડાઈ લડનાર લીઓનિડાસના જેવા પ્રતાપી જોદાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઈમાં અંગ્રેજ સરકારનું કાવતું નહોતું ને જે લડાઈના છેવટને સાર ઇંગ્લાંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો ને જે લડાઈ જેપુરના રાજા માનસિંહે આસામ, આરાકાન, ઓઠીઆએ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા.”

૨. ગુજરાત

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

ગુર્જરદેશ-ગુર્જરા (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી) ગુજરાત એ શબ્દો પચાસગતું રાજ્ય યથાપાયા પછી વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયા છે ડાકતર ભાઉ કહે છે કે ઇસ્વી સનની સાતમી સદીની પહેલાંના પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી, પણ હવે રાજ્યમત્તાધારી ચૌરા તે ગુર્જર કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલા હતાં તે ગુર્જર એ વિષે નક્કી થઈ શકતું નથી. સૌરાષ્ટ્રદેશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ ની સાતમી સદીની આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં વાગા, ચૌરા, જેઠા (શકની એલાદના) અને આહિર, ચૌરા, ચેર, બાળિયા બીલ, કાળી (સિંધ તથા ગુજરાતથી જુના આવેલા તેની એલાદ) હતા. એ જ ગ્રંથમાં ડાકતર ભાઉના અનુમાન જણાવ્યાં છે કે ' વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચૌરા લોક હશે. એઓ રશિચન રાજ્યના સીમાડા પર જ્યાંજ્યાં આ પ્રાત જોને કાષ કાષ વાર ગુર્જરસ્થાન કહે છે ત્યાંથી આવેલા;—પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં ઉતર્યા જણાય છે. આજ પણ ગુર્જર લોક પંજાબ, હરદ્વાર, દિલ્હી, ને મથુરા અહી છે. એઓના ધધા ચૌરાના જેવા, તેથી તેઓ ચૌરા આવડા કહેવાયા, ' એ અનુમાનો છે. તેમ પાછાં આ પણ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં મૂળ વસતી બીજા કાળોની હતી એવી લોકમાં દતકથા ચાલી છે ને કેટલાક ગ્રંથકાર પણ કહે છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આહિર, બીલ, કાળી, વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહે છે. દિલ્હરયાની કોશમાં ગુર્જર શબ્દનો અર્થ જાટ, આહીર એવો લખ્યો છે. હારમાળામાં ' પરાધીન થઈ પેટ ભરતો લેનો ગુર્જરનાં ધાનરે. નરસેયા સાથે

હારને કાગે આવડું શું અભિમાનરે ” એમ લખ્યું છે. વળી દયારામે લખ્યું છે કે ' બનમે', ગુજરીયાં લૂટી અહીરીયાં લુટી. ' એ ઉપરથી નક્કી જેવું વાય છે કે આહીર અથવા એમાનો એક સમૂહ ગુર્જર નામથી કા ન ઓળખાયો હોય ? એક ગરાસીઓ કહે છે કે બીડોમાં ગુહ, ગુજ એ નામ હોય છે; તેા ગુહરાજ, ગજરાજ, ને પછી ગુજરા ગુજર ને ગુજરાત કેમ થયાં ન હોય ? એ પ્રમાણે અટકળો છે. જ્યારે ગુજ્જર ગોપા આહાણુ, ગુજ્જર વાણીઆ ને ગુજ્જર સુતાર જે ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી વંશાવળી અને દંતકથા જાણીશુ ત્યારે વળી આપણે વેળાએ નવી અટકળ કરી શકીશું.

ગુર્જર શબ્દનો મૂળ અર્થ ગમે તે હોય, પણ વ્યવહારમાં તેા એ શબ્દ ગુજરાત દેશના કાષ પણ વતની હિંદુને વિષે પ્રવર્ત્યો છે. ગુજ્જર લોક પ્રથમ વસેલા તે તે ઉપરથી ગુર્જર દેશ અને પછી એ દેશમાનો કાષ પણ ગુર્જર : એ પ્રમાણે છે. “મહારાષ્ટ્રાન્ન્રવિદ્યા કર્ણાટક્યં ગુર્જરા” એટલે મહારાષ્ટ્ર દેશના, ડ્રાવિડ દેશના, આન્ધ્ર દેશના, કર્ણાટ દેશના અને ગુજરાત દેશના (આહાણો માસ ખાતા નથી.) જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીને મથાળે “ગુર્જરી રાગેન ગીવત્તે” એટલે ગુજરાત દેશના લોકને વિશેષે પ્રિય એવો જે અસુક રાગ તેણે ગાયુ એમ લખ્યું છે. વળી ગુર્જરી એટલે ગુર્જર-ગુજરાત દેશની સ્ત્રી એમ આધારણુ અર્થ થાય છે. એક મંસ્કૃત ગ્રંથમાં ગુજરાતી સ્ત્રીને અનેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાની કાડીલી, સુંદર આંખની, વસ્ત્ર ધરેણાંથી શુભ વેશ વાળી અને વિચક્ષણ કહી છે. સીતાજીના સોહલામાં અહાનંદે લખ્યું છે કે ' ગુજરો સદુ ગોરી ગાયે ' એટલે ગુજરાત દેશની સો સ્ત્રીઓ ગાય.

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાનું જે સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સોયી પહેલું નસિદ્ધિમાં આવેલું તે દારિકા છે. જ્યારે કાણુલના કાળ પવને જરાસંઘની કુમકમાં મથૂરા પર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે રાજા ઉગ્રસેન ને સર્વ યાદવો ને ખીછ પ્રજા એ સૌ દારિકામાં આવી રહ્યા હતાં ને અદીથી જ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ધુમવાને ગયા હતા, કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રભાસ પાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મહાપાનથી છકી જઈને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ સુઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજ્યકુટુંબ હરિતનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે. અર્થાત્ દારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે ત્ર્યાયુ તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિશે વિશેષ લખવા જેવું હોય જ શેનું ? ઉગ્રસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શરવીર હતા ને ખીછ પ્રજા સુખી હતી. તો પણ દંસશિશુપાલાદિકેનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાન બોધ આપનાર, સંગ્રામમાં ધી ભક્તજનના સકટ હરી તેઓના કોડ પુરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શુરવીર, રાજ્યનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે ખીજ સર્વ પ્રાંતના હિંદુઓની માથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છે જ તેમાં તેણે દારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઈ ને દારિકા યાત્રાનું મોટું ધામ થયું છે.

ગુર્જર રાજમંડપમાં એક બાબુએ પંડિત જૈન સાધુઓ કુસુમવંદ્ર આદિ દિગંજર તથા દેવસૂરી હેમાચાર્યાદિ શ્વેતાંબર સામાસામા સમર્થ વાદ કરતા; ખીછ બાબુએ રાજકુટુંબ અને

સૈન્ય જગદેવ સરખા રજપુત તથા મગજન સરખા વચ્ચે મરફારો દાઢી બેસી યુદ્ધિયમ ચર્ચતા, સિદ્ધામનની હંદળ આબુબાબુએ સાગવું, મંજલ ને ઉટ્ટો એ જૈન વાણિયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચક્રવર્તી, એઓની મન્સુખ આતુર આખથી જોતો, લક્ષ્મ કાને સાંભળતો અને મલકાને મોટે એક ખીજ સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ બેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલભટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડખનભાટ, વગેરે જથ વાણીથી મડપ ગમતી રહેતા;—ત્યાં બાર વર્ષ લગાડ કરી રાજા ભોજનું માળવા છત્રાથી અને રાખેગાર સરખાનું સોરઠ છત્રાથી શુભ પણ મોટા અભિમાનનો લાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયત્રીથી, સમૃદ્ધિથી ને ઔદાત્યથી પ્રસન્ન એવો ને રક્તગૌર કાતિવાળો ને કીર્તિનો કાડીલો ને પુરા વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જયસિંગ સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજા સર્વ રાજ્ય મૂકણે સહિત સિદ્ધાસને બિરાજતો ને મંદિરની ચોમેર વાઘો વાજતાં.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસે વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી મિદ્ધ ૧૪ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો, ને પછી સંવત ૧૨૦૦ થી ગુજરાતનો સ્વર્ગ ઉતરવા માડ્યો.

નર્મદયુગનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

ઉપર ઇતિહાસરૂપ જે કાળી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય તથાપિ તેલ જીવું પડી ઉપરજ તરવું રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપર તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં બ્રાહ્મણ તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા. જૈન પ્રજામાંના કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજા

તથા પ્રજા ગાનને હિંદુ, ગાનને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી બાણીતા હતા, તો પણ આદ્યાય, વાણીયા રજપુત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. આદ્યાય જેન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા, પ્રજાવર્ગના જેન સાથે સિંચાઈ જીવન કાષ્ટ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ એ કારણેથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી મમત્ર રૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત ભૂમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાજના કાકી મોહ પામી પોતાને મજતા સુખોમાંજ સતોષ માનતો; અર્થાત રાજવર્ગના ઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુગલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોકોના, જુદા ધર્મના, જુદા મીઠાજના, એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દીકરી શેની દરકાર રાખે ? અર્થાત ગુજરાતમાં કાષ્ટ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એક દેશી રાજ્યરૂપે ઐક્ય નહોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર ઐક્ય નહોતું. પરદેશી રાજના સબધમાં મર્વ પ્રજાનું ઐક્ય જેવું શીખે ને મરેકાઓએ દેખાડ્યું તેવું જશવંત તો નહિ પણ નામનુયે ગુજરાતી લોકે કાષ્ટ કાળે દેખાડ્યું નથી અને આજ કાલ તો ગુજરાતના રજપુત, ભીલ, કોળી, આદ્યાય, વાણીયા, કણ્ઠી સૌ એક સરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ

આ સૈકામાં રાજનૃતિશાસ્ત્ર દેશમૃદ્ધિ-શાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવે છે; નવા રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ઘણાં જુનાં રાજ્યના લોક જે ધણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે આપણો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગ-પ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થએજ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા મોંઘનો મર્મ લોકના સમ-જવામાં ન આવેથી સસાર મિથ્યા છે, સંયુ નાશવંત છે, કર્તા હર્તા તો કાષ્ટ જુદાજ છે,

અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કીધો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાના કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોહું માન્યું અને એના દુઃખદાયક ફળ આપણે ભોગવ્યા. પ્રત્યક્ષ જોષએ છીએ કે સદુદેશે, સદગુણે, સન્માર્ગે, સતકાર્યે કર્યેથી બીજા દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં બાહ્ય સુખને પામે છે, ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાનભાવે સાત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાજ સુખ કા ન ભોગવવા ?

હિન્દના એક અંગ તરીકે ગુજરાત

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપ-લકીઆ, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સાફ જે પ્રકારે ઉલ્લેખ થવા જોષએ તે પ્રમાણે યતા નથી, મોહું કામ કરવાને ધણાં માણસો જોષએ ને શક્તિમત જોષએ શક્તિમત કેવી રીતે ' જુદીએ ને સદગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરગળ, સાધારણ પક્ષનું જુદીગળ, ને સાધારણ સદગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાતિમત નથી પણ નિસ્તેજ છે ત્યારે શું કરવું ? ગુજરાત ભૂમિના જુદા જુદા વર્ગના લોકે-પહાડી પ્રદેશના રજપુતો, ભીલ, કોળી, એઓએ તથા રમાળ પ્રદેશના રજપુત, ભીલ, કોળી, એઓએ નથા રસાળ પ્રદેશના આદ્યાય, વાણીયા, કણ્ઠી, એઓએ અને પારસી, મુસ-લમાન એઓએ મૌએ પ્રત્યેક ને સમૃદ્ધમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખત માથે ઉદય કરવા કે જેથી આપણે યશસ્વિ થઈલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, વ્યવશિષ્ટ, સિદ્ધરાજ, ને મહમદ જોગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના એક મોટા કૌવનવાદા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાતિમાન ને કાતિમાન થઈ રહે. -પ્રભુ આશા પુરી પાડે !

નર્મગદ્ય: ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

ગુજરાતની કીર્તિ

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે છે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાં ધણાએક જાણુ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાનાં કેળવાઅલાં ને શક્તિવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડુ નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવા પડશે ને માઠાં પરિણામ ભેદ જીન સાવધ રહેશે. વળી ભુંડુ નામ મેળવવાની કાષ્ટની ધ્રુષ્ટા હોતી નથી. ન કેળવાએલાં સ્વભાવ ગુણથી ભુડા કર્મ થઈ જાય છે. નામ કરવાની ધ્રુષ્ટા રાખનારાઓથી જુજ ભુડા નામ કરવાના, પણ ધણાક જાણુ તો ર્શજ નામ કરવાના વળી કહેવત છે કે 'નામરદ રહે મામને ને મરદ રહે નામને' વળી 'નામ રહતાં કંકરો, નાણાં નવ રહત, કીર્તિ તણાં જે કોટડા તે પાડ્યાં નવ પડત.' વળી કહેવાય છે કે 'રૂડે નામ કે ભુડે નામ' (ને હું વધારું છઉ કે 'પણુ નામ'). મોટે નામ મેળવવાને ધ્રુષ્ટા એ તો પુરૂષ જીને પોતાના ઉદ્યમમાં મોટું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુ,ખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણા કરતા યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક પ્રથરને અને દેશને ઉત્કર્ષ કરવાના એક મંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાત ભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું.

ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધન

આપણે આપણુ પાણી ખેાડુ છે ! આપણી આલેષિક તથા પરલેષિક સંજ ધી મનની સ્થિરતાએ પોતાનો કામ છોડી દીધો છે અને તેને ઠેકાણે ધણી તરેહની અડચણોરૂપી ચિંતા

તથા દાલ શત્રુ જેવા લાગના એમ ધ્રુષ્ટા દિવસના પાળેલા વર્ત્તમા, એએએ પર ધ્રુષ્ટા એ અને આપણા કોઈ ચિંતા સંજના થયા છે ! આપણા ધરડાએએ સુખારા નામના પદાની ઉંચી ટોચ ઉપર કીર્તિનો મોટો કિલ્લો આંખેા હનો. પણ મુમલમાનેના હુમલમથી તેની સલાળ કરવાને પહેલેાવીજ આપણા વડીલોએ આજમ કીધુ તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી યળીઆ મ્હેજોના ધમારાએ પદાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા ! વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જેરાવર મારને લીધે અકળાતા કુટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર ખેશુદ્ધ અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે ! ઉપરની ટોચ ઉપર મુમલમાન તથા દેશી રાજાએને મારી આજને સમે અગ્રેજ લોક રાજ્ય કરે છે ! એએને આપણી દયા આવે છે. રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રમ્તને પાળવી. અગ્રેજ પરદેશીઓ પરોપકાર સુદ્ધિથી જેટલુ આપણું સાર કરે તે સધુ આપણી યહારની દશા મગધી. નિશાળો કાઢવી, દેશીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જકત દાણુ ઓછાં કરવાં, દેશમાં સલાહમખનેા વધાગે કરવો, આપણને સધળી વાતની પણ ધટતી રવનત્રતા આપવી વગેરે યામતોમાં તેઓ આપણુ કલ્યાણુ ધ્રુષ્ટે છે. તેઓ આપણી અદરની દશા શું જાણુ ? એક માણુસના સ્વભાવથી ખીજે પુરો વાકેદ હોવજ નહિ. સંજ ધ પ્રમાણે માહોમાહે જાણુ વધારે ઓછી હોય છે. આપણે કુટુંબથી, પોતાની નાતથી અને દેશીઓથી ઉતરતા અનુક્રમે જાણીતા છીએ. અગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અદરની હાલતથી થોડાજ વાકેદ છે. એવી દટલીક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સાર થતુ નથી, વાસ્તે વેળાએ તેઓનુ આપણે ભુંડું ખેાલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માહેની દશા સુધારવી રૂકત તેઓના

હાથમાં નથી. વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમાં છે. આપણામાજ જ્યારે જુરીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આ જાણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ ખુણે ભરાઈ રહીએ તો પછી તેઓ શુ વેલણુ ઘાલીને ઝોસડ પાય ? ' માગ્યા વિના તો મા પણ ન પીરસે ' તેમ આપણે જેમ જેથુદ્ધ થઈ ગયા છીએ તે પુરં જનણુતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી તે શી છે તો પછી આગળ કીર્તિ'નો કિલ્લો ક્યારે બાધીશુ ? મંડળીસિહ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષામાં આવે છે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિ રૂપી આલોષ ખરી ગઈ છે. અસહના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાયા જણાતો નથી, સ્વદેશાભિમાનને શીત આવ્યાં છે ! જલદીથી ગરમી પહોંચાડવાની નહિ તજવીજ કરીએ તો તે જવા બેઠું છે. તે મરી જશે એટલે આપણે રોષ રહીશું અને છ તેનાં કરતાં વધારે આપણા ભુંડા હાલ થશે, વૈદ્યરાજ ! સ્વદેશાભિમાન તે શું ? ધરડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે કેવાં હતાં તે તો પેટને સાંસા ફાફા ને વાંધા એટલે નિરાંતે અસહના થોડાંએક રહેલાં પુસ્તકો વાંચી ગયા વગર કેમ જાણ્યામાં આવે ? ત્યારે શુ સ્વદેશાભિમાનનું ભાન કરાવવાને કંઈએ નથી ? હા હા, છે; જુઓને આ આણુ ગીરનાર ઉપરના ને અનેરીકનેરી, ધારાપુરીની ગુફા માહેનાં પુગતન પણ અમત્કારીક કામો ! સોમનાથ, પાલીતાણા, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રગાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશિક વગેરે જગાઓ આપણને પાઞ્ડલા દડાડા સંભારી આપે છે ! એ ઠેકાણાંની શોભા બાધી કેની કીધેલી છે ? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચોખ્ખું ભાન આણે છે. દેશના સઘળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિપ્પાતિ જગતમાં આવે

એવાં કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન સ્વાભાવિક છે, પણ આવી આપણી દશા તેથી તે ઠરી ગયું છે. વૈદ્યરાજ ! કીયા ઝોસડથી કીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોંચશે ! માણસ મર્ત વાતે એક દરજ્જે નથી; આપણે સઘળા જણા જુદી જુદી પ્રકૃતિના જુદી જુદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાને રૂચી પડતા અને ફાવતા પણ ભારે ઉદ્યોગ કરવા. ઉદ્યોગ કરી ધન મેળવવું. ધન મેળવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાની નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખચર લેવી. એ ખચર લેવાની જોડે પોતાના શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધારવાની કેશીશ કરવી. એ અનુપાન સાથે, કુટુંબનાતના કળ્યા કલેશનાં મૂળ બાળવા, અદેખાઈને દુર કરવી ને તેને બદલે માહોમાહે આનંદ રાખવી, કુસંપ છોડી સ પે કામ કરવું, આજસ તથા વહેમો વળવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા, યાન, ધુધિ, ક્ષમા, સત્ય ચોખ્ખો વહેવાર, કળા કૌશલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા ઘોળી એ ઝોસડ, ગળામા ગટગટ ઠાંસી ગયાથી દેશાભિમાનને ધણીજ ગરમી પહોંચશે. એ ઉચ્ચકથિયુ ને તોળાએજુલ પોતાને ચોખ્ખ ઠેકાણે રહેશે. આમ કરીને વખત આગ્યો કે પોતાનું જોર બતાવવાને મેદાન પડ્યુ છે. આલો આપણે વૈદ્યરાજની એ રિખામચુ પ્રમાણે ચાલીએ. દેશજાએ દેશ જુ કામ કરી પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધારું, તેમ એક કહે છે હું વધારું, બીજો કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણાં કાયર છીએ, તે ટળી શુરરીરપણે પોકારીશું કે હા હા અમે સ્વદેશને તારી આજુવાને હૃદયી જ્યાં મહેનત લાઈશુ. ત્યારે અને જ્યારે એ અડકારને રૂપ અંગેજ લાગવશે ત્યારેજ રે ત્યારેજ કીર્તિ'નો કીલ્લો પાછો બાધવાને આપણે શા માટે લાયક નહિ થઈએ ? એ અભિમાન માણસનું વર છે-એ વડ તે

ઓળખાય છે-એ વડે તે અમર છે-એ વડે તે સુખી છે-તેને માન છે-અને એ વડે તેની સુક્તિ છે. અહો કાતાર ! એ મારી શુદ્ધિથી ! મારા લાચાર હિંદુઓમાં જલનીથી પ્રેરણા કર !

*

ગુજરાતના શ્રીમંત અને નિર્ધન

દયા એ કૃષ્ણની અંશ છે, એ શુભ માન્યતા સ્વાભાવિક છે. કોઈ ભૈરીને રસ્તામાં માંખાની નેવાથી આપણમાં કચકો છુટી નેરસો પેદા થઈ પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર દયા અને માર ૨ ઉપર ક્રોધ આવે છે. કરશુની તપસ તે પછાડેથી કરીને આપણે આગણે વિચાર ફેરવેલાં ધટતો હોય છે તે ફેરવીએ છીએ, પાતુ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રી વિષે દયા ઉપર છે હવે એક જણ સાથે એટલું થાય છે તે લાખે આદમીને ઉધાડે પગે, ધમને ટાટીએ, નાજે ચર્ચે, ચોટી ગયેલે પેટે, ખેડે માથે, ફેરી આજે, ચિંતાની લાહે રોગની ધારનીએ અને છોડરા રૂપી રાડ-ધાડને લીધે લીખ મારના નોંધ કેમ દયા ન ઉપર ? શોડકજ શ્રીમંતોને ઉપર છે ટાટી-આમા કસ છતાં, વગર મહેનતે અપાન હોષને પારકાનું ધૂને છે અને એ ધૂનવુ હજી રૂપે ગણે છે એના ઉપર લેશ ધ્યાન ન આપવું એકજો તે તો પુત્રના જન્ય છે પણ ગિયાના ખરેખરાં ગરીબ-આધર્મી લુટા, યુગાં, બહેના, માખાપ વગરના, રજળતા અને રોગીઓ આપણી પાસેથી પોકાર કરતા જતા હોય છે, તોપણ આપણે તેઓ તન્ન નજર કરતા નથી. રે ગૃહસ્થો ! રીત આવી છે કે પાસેના સર્ગવહાલાની નકારી દશા તરફ નેવાથી દિવને ધણું જ લાગે છે. પાડોશી, નાનીલા અને દેશીઓ વિષે તો અનુકંમમા હેતુવાત પ્રમાણે લાગે લોપણ કાઢના પણ દુઃખો અને તે વળા ઉપર કલા તેજા નેવાથી (આપણે માણ્યના જીવ છે માટે) ડેવામાં અસર થાય ખરી. દેશ એક કુટુંબ છે

દેશીઓ તે આપણાં લાંબુ છે. શ્રીમંતોના જીવ તેજા અનાથનો જીવ, જીવ કંઈ જ નીચ નથી. કૃષ્ણને ઘેર તે સમ ગણાય છે. નાચાર ભુખે ગરતા શુદ્ધને પાળવો એમાં ભૂષ્ટ વ્રાત્તજીને જમાડયાના પુણ્ય કરતાં વધારે પુણ્ય છે. નીચ જીવ તો માત્ર ધધાને લીધે વધા છે. માટે દાન આપના વિષે નીચ જીવ જતાં નેવાની નથી, પણ લેનાર સુખાન કે કુપાન છે, એ વધારે નેવાનું છે. આપણી જેનું પેટ ટાકું થાય છે અને આંતરી કંકળતી બધ થાય છે તેઓ અંતઃકરણથી પોતાને સાચું કરનારને કેટલી દુઃખ દે છે ! એથી આપનારને ક્ષમા ને કેટલો સતોષ ! અને તેની સ સારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો ! દશાનું ચક્ર ફરતું ફરતું સૌના ઉપર આવે છે, ત્યારે દશાળી દુખ પામતાં અલાગી અને પોતાના લોક પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી ખર્ચાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ ? દુઃખી પ્રાણીને સ કટમાથી ઓધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એ વાતની જાણ કીધી હતી, કરે છે ને કરશે. રશિયન લગાઇમાં ગરીબ રૈયત પુરોષોની વિધવાઓના ને છોડરાઓના ગુજરાનને માટે ' પેટ્રિઆટિક ફન્ડ-દેશહિતકારી લેડેજ ' ઇંગ્લાડમાં ઉભો થયો એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમો લેલી છે આપણી રાષ્ટ્રીની તરફના લગાઇમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના બૈરાં છોડરાને તથા જળની યથેલાઓને દુઃખના દરીયામાંથી કાઢી તેઓ પોતાનો સંમાર ચલાવી શકે, એ વિષેનો અદ્યતન કરવો એ જેમ મોટું પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિષ્ઠા પહોંચાડી તેઓનાં દુઃખ ટાળના સાચું બદલાસ્ત કરવા એ પણ તેવુંજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખર છે. ત્યારે દેશીઓની ખર્ચાસ્ત ન લવાઇ અને પરદેશીઓની લેવાઇ ત્યારે પછી સ્વદેશનું અભિમાન શેનું ? સરમ અને કુલાસમા પારકાને મદદ કરવી એમાં નિ દવા જેવી સ્વાર્થ-

શુદ્ધિ છે. ધનનો મરે તેને જનમસે એમ સમજી
પહાર સાર કરી આગર મેળવવી એ કેવળ
મૂર્ખાનું કામ છે. લાકડાએ, દેશી અનાથનું
પાકત પ્રથમ કરવું જરૂરનું જાણે. વિદ્યારસહિત
દેવપૂજા કરી, પહારથી શ્રોત્રી દેખાડવું અને
દાન કરવાની ચતલણ આગરજ છે એમ સમજવું,
તે વળી અપાતને એ કંઈ સ્વર્ગે પહોંચવાની
નીમરણી નથી.

ગુજરાતી શેઠીઆઓને

પેલા જગતનામાકિત ઇંગિલેશ હાવર્ડના
નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરું
છું એ હાવર્ડે યુરોપ ખડના તમામ કેદખાનાની
શોકદારક દશા ફેરવી નાખી તે હાવર્ડ તમારા
જેવો ધનવંત અદરથ હતો, તેણે પોતે સધળી
પાસતું નુકસાન ખરી ગરીબ અને દુખી અને
દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓનાં સુખ
વધારવાની તજવીજે કરવામાજ પોતાની ઉમર
ખાઈ. તેણે મદત કેળવણી આપવાને નિશાળો
ખધાવી પોતે થોડાક ઉપર ગુજરાત ચલાવી
પોતાની અવકાનો ધણો ભાગ તે ધર્મ કામમાં
નાખ્યો. તેણે દેશ દેશના કેદીઓ અને મેગીઓની
ધણીજ મારી ખરદામ લીધી; દુકામાં એટલુંજ
કહું છઉ કે દુખીઓના પોકાતને સારીપેકે કાન
માડવાને તે હંમેશાં તત્પર રહેતો. તેનું નામ
ઇંગ્લેન્ડ દેશના પરોપકારી પુરોગા પહેલે નજરે
જેવામાં આવે છે, આપણા દેશમાં પારસીમાં
સર જમશેદજીની સખાવત તે વીરલીજ. આવકમાં
પણ ઉદાર જતો દેખાય છે, હવે વાણીઆ
શેઠમાંથી પહાર કીયા પડે છે તે જ્ઞેવાની ઉત્કંઠા
રાખીએ છીએ. રે રે શેઠીઆઓ ! તમામ ગ્રીહ
પરાક્રમનું અગે અભિમાન નહિ ધરાવીએ ?
દેશીઓ નહિ ધરવે ?

ગુજરાતી સ્ત્રી

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈમે અને સુખે
ધણા ગરીબ છીએ તેનું કારણ આજ કે
આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નાહી છે. તેઓ
ભણેલી નથી, કે તેઓની પ્રભા દેઓના હાથ તળે
વિદ્યાનીતિના ખાખ ખાય સ્ત્રીઓ ધણીએક
અનીતિચઢી એટલે તિયગાદિક કામો થરી,
અતિગે શોક કરાવથી, ધરમાં કુમંત વધાવથી
અને ખાનપાનાદિકથી શરીર અને મનને ધણી
ધણી નુકસાન પોરોગાડે છે. તવાઈ ગયેલાને
છોકરા થાય તે માછકાંગલાંજ રહે તેમાં શું
અજળ જેવું છે?

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા,
રૂકિમણી, ખીજા દેવ ઋષિઓની મધળી અને
ખીજા નાતોની કેટલી એક સ્ત્રીઓ ભણેલી અને
નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અગવધ
જેવા થયા છે. હમણાની યામરડા ઓના વિચાર
ધણા મૂર્ખ છે. તેઓ ધરણા હુગડાનીજ જૂખી
હોય છે, પણ ધણીની પ્રીતિની જૂખ નથી
રાખતા. તેઓ કાંઈ પણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં
વખત ગુજારતી નથી. વિનયનમાં સ્ત્રીઓ
રોજના ધરવધાર્યા પગારને પોતાને કાઢે,
અને છોકરા કાળે કપડા મીચે છે અને તેઓના
કામમાં મદદ લાગે છે. આપણી સ્ત્રીઓ તો
કંઈકે કે લાવે તો ખાઈ ને ખવડાઉ દુખ પડ્યા
વિના માણુમ ધણતુ નથી એ વાન ખરી છે
જે નાતોમાં મોટા પલાં ઉરવાનો ચાલ છે ત્યાં
દેરાઓ નહારાં કામ કરવાનો ધણા કામદો
મેળવે છે. ધણી છે ત્યાં સુધી તે ખરડાવશે ને
મરી જશે ત્યારે પીકેર નથા પડતુ છે એમ
કહીને પેટની પ્રીકર રાખતા નથી અને તેથી તે
કંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. જે નાતમાં
ખીજકુલ પરવાની ચાલ નથી તેમાં પણ ધણી

--નમંજન નિરાશ્રિતઅત્યે સ્ત્રીમંતના ધર્મ

નુકશાન થાય છે, તેમ જ્યાં ઘણાં પદ્ધાનો ચાલ છે ત્યાં પણ ઘણાં નુકશાન થાય છે, ઘણાં પદ્ધાંથી ઘેરાંઓ આળસુ થઇ જાય છે ને ખાવું પીવું ને એન મારવી એજ વાત સારી પેઠે જાણે છે. એ કારણે અને ખીજ ઘણાંજોને માટે પદ્ધાં ઓઠાં કરવાં જરૂરનાં છે એમ થશે ત્યારેજ ખાનપાનમાં ઘેરજો પેસે જતો રહેવાની ખીજે કાષ્ટ પણ ઉદ્યોગમાં વખત કાઢશે અને દુરાચરણ નહિ દોરે. ઘણે દીલગીર છઉં કે કેટલીએક આપણી રંડાંએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુજારો કુમારો કરે છે. ઉદ્યમ વિના વિદ્યાનીતિ નહિ ને એ વિના ખરૂં સુખ નહિ માટે સ્ત્રી જાતે પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાં કાઢવો.

નર્મદગદ્ય સ્ત્રીના ધર્મ

ગુજરાતી શૃદ્ધિણી

જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓના ઉપર ધિક્કાર ખગો નથી, જ્યાંસુધી જેમ આપણમાં પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતા ને હાલતા સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી માન નહિ પામે ત્યાંસુધી તે ગિચારીઓ તથા આપણે પણ સંમાર સુખના ઉચા લડાવા લઇ શકવાના નથી. જે જોકે વહાણું વાય ને ધરકામની લાજધડ કરે છે તેના કગાલપણા સરખા ખીજી શુ? કેળવણી પામેલાં જોડાને ઉદ્યમ એ તેઓની ખરી દોલત છે અગર દ્રવ્યસંબંધી સ્થિતિ તેઓની ઉત્તરતી હોય છે તો પણ પરસ્પર પ્રેમ ને એકેકને ઉદ્યોગ એ તેઓનાં ખરાં સુખના મોટા સાધન થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી વિનાનું ધર નહિ ને સ્ત્રીથી સઘળાં સુખ ત્યારે એનેકેમ ન કેળવણી આપવી? જે કેળવણીથી તેના સદ્ગુણોને પુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દૃઢ થાય, જે કેળવણીથી તે દેશસુધારના કામમાં આગળ પડીપડીને યશ મેળવતી થાય, ને દુકંમાં જે કેળવણીથી તે અહીંના ને તહીંનાં ઉચી જાતનાં સુખ ભોગવે તે કેળવણી અલાગી અજાણે સહાગી સખળા કરે તેવો દોરો ધધરની કૃપાથી અને આપણાં

પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજનથી વળેલો નહોતો આવો—ગાતુ.

નર્મદગદ્ય સ્ત્રીકેળવણી

ગુજરાતનું ભાવિ દર્શન

ગુમતમાની રાજ્ય થયા પછી પ્રાકૃત ભાષા ખેડવા લાગી ને વૈજયંતમન—કૃષ્ણભક્તિ દાખલ થયેલી લોક પુરાણ કથામાં અને કવિઓએ દર્શાવેલા રૂપકોમાં આનંદ પામવા લાગ્યા. સંવત્ ૧૮ માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતા રૂપી આરશીમાંથી જાણાય છે. પ્રજાને રાજ્ય સંબંધી દુઃખ નહોતું ને તે અનેક ઉદ્યમથી ખાવે ખવાડવે તથા સંસાર કરવે ગુપ્ત માનતી. પણ અજો જણાવે છે કે, તે વેળા અનેક ધર્મમન, ભોળા, ઘેલી ભકિત, અત્યાચાર ને દુરાચાર એ યદુ હતાં. સામળ કહે છે કે સ્ત્રીવર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરૂષ વર્ગ મૂર્ખ હતા, પ્રેમાનંદ દેખાડે છે કે પોતાના ઉદ્યમ સંબંધી એકમાર્ગીપણામાં સંતોષી ને કુટુંબ પરિવારના હેતુમાં આનંદ માનતા, સુમલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારના સંબંધથી કેટલાક આહાણુ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વૈષ્ણવ વાણીઆ તથા જૈન ગ્રાવકા સર્વ ગુજરાતીઓમાં બહાર પડતા હતા. આટલી મોટી ગુજરાત ને તેમાં આટલા બધા લોક તે છતાં લોક પોતાનું 'કેળવાયકું' ખરૂં સ્વરૂપ દેખાડી શક્યા નથી. સવન ૮૦૦ થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં પોતાના ગુણ લક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતીઓની સખ્યા અરે કેટલીક જુજ છે ! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજાને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉદ્યોગ તથા ખટપટ એ હેમચ દેખાડ્યા છે, નરસિંહે કૃષ્ણભક્તિનો આગ્રહ દેખાડ્યો છે, અખાએ ગ્રંથો લખી કુળ-ધર્મનો પ્રતિપાદ તોડ્યો છે, ખીજી કોણુ છે ? જુજ ગ્રંથકારોએ પોતાથી કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિસ્તેજ સ્થિતિમાં હતા. ગુજ-

ગતીએ મોળા, ભોળા, અજાણુ, ખીકણુ, 'પાયલા-૧' વાણીઆની મૂછ નીચી તો નીચી ' કહેવાય છે તે ખરૂં છે. મુમવમાનોએ ' ગાંડી ગુજરાત આગુરો લાત ઔર પીઝેસે આત ' કહ્યું છે તે ખોટું નથી પણ શું આપણે આપણી રાશ્ત્રિ સારી કરવાને સ્વભાવ થકીજ હીણા છીએ ? ના, દેશ હવા પાણી જોતાં તો પૂર્વ ભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા જોઈએ તે નથીજ. અને કદાપી પ્રકૃતિથી હીણા હોઈએ તો પણ શું ? શું કેળવણીથી સારા નહિ થઈ શકીએ ? થઈશુંજ, ને જુઓ ભાષાઓ, અંગ્રેજી ગભાયથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલ્વેથી, સંગતિલાભ વધેથી ને છાપખાનાંથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી સ્થિતિ દૈનિકી બધી થોડા વર્ષમાં ફરી છે । પોતાને કાવતો ઉઘમ સો કરે છે, નામ મેળવવાની સૌને ધ્રુષ્ટા થવા માંડી છે, વિદ્યા ભણવા ઉપર

સૌની પ્રીતિ વધતી જાય છે, નસીબ, મંત્રોપ, ખીકણુપણું, ભોળા ભક્તિ, અજાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાય છે, ને તેને બદલે અમંત્રોપ, આશા, શાંત ઉઘમ, કામ કરવા ઉપર લક્ષ શુણુ ભક્તિ જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, ટેક મળ્યાદી સદ્ગુણો આવતા જાય છે; આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી. પણ સધળાનો ધર્મ સંબંધી એક મરજો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વ ભાગની ભાષા એક જાતની થવા આવી છે, અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની સ્થિતિ સારી કરવાની એક મરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતર વૃત્તિ જોતાં પણ આપણી સ્થિતિ આગળ જતાં ધણી સારી થવાનો મંલવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાય છે.

નર્મગદ્ય ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

૩. ઇતિહાસ અને ચરિત્ર

વલ્લભી વંશ

ગુપ્તવંશ પછી વલ્લભીવંશ પ્રગળ થયો. એ વંશના રાજાઓના ધણા લેખો જડી આવ્યા છે તેથી એ વંશ વિષે આપણને વિશેષ માહિતી મળે છે. રાજાઓ શિવમાર્ગી હતા પણ બોદ્ધ મતવાળાઓને પણ ધણો આશ્રય આપતા એ વંશના બધા મળને ૧૯ રાજ થયા, તેમનાં નામ- (૧) ભદ્રાન્દ્ર મેનાપતિ, (૨) ધરસેન ૧ લો, (૩) ગ્રેયુમિહ, (૪) દ્રુવમેન ૧ લો, (૫) ધરપટ, (૬) સુદસેન, (૭) ધરસેન ૨ જો, (૮) શિલાદિત્ય ૧ લો, (૯) ખગ-અદ ૧ લો (૧૦) ધરસેન ૩ જો, (૧૧) દ્રુવસેન ૨ જો (૧૨) ધરસેન ૪ થો, (૧૩) દ્રુવમેન ૩ જો, (૧૪) ખરગદ ૨ જો, (૧૫)

શિલાદિત્ય ૨ જો, (૧૬) શિલાદિત્ય ૩ જો, (૧૭) શિલાદિત્ય ૪ થો, (૧૮) શિલાદિત્ય ૫ જો, (૧૯) શિલાદિત્ય ૬ થો.

વેરાવળમાંથી વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦ નો એક લેખ જ ક્યો છે તેને આધારે વલ્લભી સંવત ૪ સ. ૩૧૮ થી શરૂ થાય છે એમ નક્કી થઈ શકે છે. એ લેખમાં ત્રિ. સં. ૧૩૨૦, વલ્લભીસંવત ૮૪૫, હિજરીમાલ ૬૬૨ ને શ્રીસિંગનો સાલ ૧૫૧ એ વર્ષો આપેલાં છે. એ લેખ ઉપરથી વિશેષ એ અનુમાન થાય છે કે ૬ થો શિલાદિત્ય વલ્લભી સંવત ૪૪૭ માં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એની રાજધાનીનો નાશ ૪ સ. ૭૬૫ માં કેત્તારપછી દશ પંદર વર્ષો થવો જોઈએ; એટલે વલ્લભીનો નાશકર્તા સિધના

મુસલમાનો હોવા ન્તેમજો, ને ફેટલાક પડિતો
ધારે છે તેમ મરાનીઓ નહિ.

વલ્લભીવશ પડ્યા પછી અનિલલાડના
આવડા બળવાન થયા. પરંતુ એમનો અમલ
છેક સૌરાષ્ટ્રમાં જમ્યો હોય એમ સલાવણું
નથી. સૌરાષ્ટ્ર તો મૂળરાજ સોલંકીના વખતથી
ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં આવવા લાગ્યું.
-કાઠીઆવાડ સર્વિસ'અલ (૧૮૮૬) પૃ. ૨૦૫-૨૦૬

વેરાન સુરત

એ પ્રમાણે વખતના દેવે શહેરની આગાદીનો
લીલો કુન્નર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો. રે
અશોકવાદી જેવું શોભતું સુરત શહેર સહજ
સહજમાં રમશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાબની
ગાદી જે પોતાની જૈત્રીની કરચલી વાળી હાલતમાં
પણ આથમતા આક્રાંતાબના તેજ જેવી દીપતી
તે પણ ક્યા છે? ઈદમાં નીકળતી નવાબોની
સ્વામી શહેરને જેમ આપતી તે ક્યા જતી રહી ?
વખત, તું ફેટલો કીનાબાર ને કેવો ધાતકી છે ?
આળીશ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના
છેલ્લાનું મુઠ્ઠું અવલમંજલે પહોચાડવાને
તેના જમાઈને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચસે
ફૂપીઆ ઓછીના લેવા પડ્યા ! અરેરે ખીલેલા
કમળ સરખું તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા
ઓપતા તે ઓવારા, માણિકના ચોક જેવી તે
મુગલી સરાહ ને નગમાળ જેવું તે નાણવાટ,
ચાદ જેવું તે ચૌકું, રસે રાતો કસુબા જેવો તે
રહિયા સોનીનો ચકલો, આમદાદના રંગ જેવી
તે બરહાનપુરી લાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપી
'પર' ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયાં ! અરે ઓ પ્યારી સુરત,
હવે તો અમારે નસીબે તારા ખડિએર ઉપર
પડતા તીત તડકાના અદર તરતા તેજને
ઉદાસીન મોઢે બેઠાં બેઠાં ન્તેયા કરવાનું જ રહ્યું
છે ! અફસોસ !

નર્મદ-સુરતની સુખતેસર હડીકત

મહાપુરુષો

જે પુરુષ કમાનો ને ધર ચલાવનો હોય તે
પોતાના ધરમાં મોટા કહેવાય છે. જેઓ નાતમાં
વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને
મગજતા હોય તે શેઠ-પટેલ-પંચ કહેવાય છે.
જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ
કરે છે તે તેઓના સુખની વ્યવસ્થા રાખે છે
તેઓ રાજા, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે.
જેઓ વિદ્યા કળા ધર્મ સદ્ગુણ એ ત્રિપયમાં
વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્
જેઓ પોતાના ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા
હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા
પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય
છે, એ મોટા પુરુષોમાં દોષ એવા અથવા એવા
હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓ-
માં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા
વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા કવચિતજ જણાય છે.
જે વિરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અખૂટ શક્તિથી
મોટા મોટા વિધ્નસંકટની સામા ઉપરા ઉપરી
શુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે-જે
અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરુષ
કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી
ધણા ધણા દેશનાં લોકને જાણીતા કર્યા હોય છે
તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ગણાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ,
શાલિવાહન એ રાજાઓ; ગૌતમ, ભારદ્વાજ,
વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ને અત્રિ
એ સપ્તાર્ષિ, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, છુદ્ધ, શંકર
મ્હાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓ
સંબંધી યથાર્થિત ઇતિહાસ આપણા જાણમાં
નથી, તોપણ તેઓના કર્મના જય જોષને
આપણે સે કંડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા
છીએ.

મહાપુરુષના અસ્તિત્વથી શા લાભ છે તે
જોષ્યો. મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે

કાળદેવો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે-તે કાળમાં લોકનાં તનમન ધનમળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી તે તેઓના સમયમાં આવેલાની કેવી હતી તે જાણવામાં આવે છે. દેશી લોક એક વિચારના તે એક સંપત્તિ હતા કે લુહા વિચારના હતા તે જો જુના વિચાર તો કંઈ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકમગ્નિ વશ કર્યા તેની અને ખીજી ધણી ધણી ન કાળની વાતોથી આપણે જાણીના થઈને છીએ ખીજા પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દર્શાવેલું તે શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાકે જાણુ પોતાનાં અમાધારણુ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે તો પણ તેઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ તે અપ્રગટ) નિંદ્રા દેવા છે; તો તેઓના સદગુણુ લેવા તે દુર્ગુણુ ન લેવા, એ ને બોધ તે અરિતદર્ષણુમાંથી સહજ જાણાઈ આવે છે. કેટલાકે કીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદયમ, મદ્યુણુ તે શુદ્ધિથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાંકે મ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ તે પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યા છે, કેટલાંકે શ્રમ ત્યાગ વેદનાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતાં દેશાભિમાન દેખાવ્યાં છે તે નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાંકે ધણી વાર ન કાવ્યાથી કંટાળો આપ્યો છતાં પણ હુમગ આશુ ખંતી રહી વિદ્યાકળામાં તે અજાણ્યા દેશોમાં જાય કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, ક્રીયા ઉદયમથી તે કઈ તજવીજે તે પાર પડ્યા તે મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું લાભદાયી નથી, જે દેશમાં ધણી મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ તે લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂડી હોય છે હીણી દશામાં આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ મધ્યસ્થ તે લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ. દેશવિદેશના મહા પુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા ગ્રંથ કરી મોટાં કર્મ કર્મથી કેટલાકે જાણુ આમગ પડે છે તે અનુકૂળ પ્રગમ સાધી મહાપુરુષોમાં પોતાની ગણના કરાવે છે

મહાપુરુષો વગર દેશોદ્ધાર ક્યાંથી ?

મહાપુરુષોનામાં મહાશક્તિ આવશ્યક છે. ને જે મહાપુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિ વડે મહાકર્મ કરે છે તે સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે જ્યાં સુધી આ દેશમાં જાતિજંધન ને કુળજંધન છે, જ્યાં સુધી લોક પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળમાં નાનાં નાનાં આનંદને માટે મથન કરે છે, જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોષ પણ જાતિના ને કોષ પણ કુળના છતે જંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ આનંદ એને માટે ઉદયમ નહિ કરે, તેવા ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમાં મહાપુરુષો યવાના નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

નર્મગદ્ય: મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

રામ : તેના ગુણુ અને દોષો

રામના સર્વ કાર્યમાં વિવેક જકાર પડેલો જાણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં જેણે ઋષિઓ પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિઓની મગતિમાં જાળપણ તે તરુણમણુ ગાળ્યું, ઋષિઓનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિઓના હામની મુનિ સાંભળી આનંદ માન્યો, તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણ હોવાજ જોઈએ ને તે નમમાં હતા મત્ય સદાચરણુ, સરળપણુ, આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતા; પ્રમંજે વળી તેનો મોટો કોષ વિવેકવટ છતાં પણ દેખાઈ આવતો. કાચી ગરુડપુત્રરૂપે તે રણયદેવરુદ્ધ, ઉદાર ને કામાવાન હતો-દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્જાળને મહાય થવામાં કુળપદ્મોટપ રાખવામાં તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ મગજનો એ રણમાં ધીટ, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપલ ને ગળીઓ, નેમ રાત્ર્યકાર્યમાં નિપુણ

મુસલમાનો હોવા નેમ્નજો, ને કટલાક પંડિતો
ધારે છે તેમ ખરાનીઓ નહિ.

વલ્લભીવશ પડ્યા પછી અન્હિલતાડના
ચાવડા બળવાન થયા. પરંતુ એમનો અમલ
છેક સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો હોય એમ મંભવતું
નથી. સૌરાષ્ટ્ર તો મળરાજ સોલંકીના વખતથી
ગૂજરાતના રાજાઓના તાબામાં આવવા લાગ્યું.
—કાઠીઆવાડ સર્વેસંચલ (૧૮૮૬) પૃ. ૨૦૫-૨૦૬

વેરાન સુરત

એ પ્રમાણે વખતના દેવે શહેરની આગાદીનો
લીલો કુન્નર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો. રે
અશોકવાડી જેવું શોભતું સુરત શહેર સહજ
સહજમાં રમશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાગની
ગાદી જે પોતાની જૈરીની કચલી વાળી હાલતમાં
પણુ આથમતા આક્રાંતાળના તેજ જેવી દીપતી
તે પણ ક્યાં છે? ઈદમાં નીકળતી નવાળોની
સ્વારી શહેરને જેમ આપતી તે ક્યાં જતી રહી?
વખત, તુ કટલો કીનાબોર ને કેવો ધાતકી છે?
ચાળીશ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના
છેલ્લાનું સુઝુ અવલમ જલે પહોચાડવાને
તેના જમાણને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચસે
રૂપીઆ ઓછીના લેવા પડ્યા! અરેરે ખીલેલા
કમળ સરખુ તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા
ઓપતા તે ઓવારા, માણિકના ચોક જેવી તે
મુગલી સરાહ ને નગમાળ જેવું તે નાણવાટ,
ચાંદ જેવું તે ચૌકું, રસે રાતો કસુળા જેવો તે
રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રગ જેવી
તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોઠુળ જેવું તે ગોપી
'પર ક્યાં ક્યાં ઉડી ગયાં! અરે ઓ પ્યારી સુરત,
હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખડિયોર ઉપર
પડતા તીત તડકાના અદર તરતા તેજને
ઉદાસીન મોટે બેઠાં બેઠાં બોલ્યા કરવાનું જ રહ્યું
છે! અફસોસ!

નર્મદ-સુરતની સુખતેસર હડીકત

મહાપુરુષો

જે પુરુષ કમાનો ને ધર ચલાવતો હોય તે
પોતાના ધરમાં મોટા કહેવાય છે. જેઓ નાનમાં
વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને
સમજતા હોય તે શેઠ-પટેલ-પંચ કહેવાય છે.
જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ
કરે છે તે તેઓના સુખની વ્યવસ્થા રાખે છે
તેઓ રાજા, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે.
જેઓ વિદ્યા કળા ધર્મ સદ્ગુણ એ ત્રિપયમાં
વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્
જેઓ પોતાના ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા
હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા
પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય
છે, એ મોટા પુરુષોમાં દોષ એવો અથવા એવા
હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓ-
માં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા
વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા ક્વચિતજ જણાય છે.
જે વિરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અખૂટ શક્તિથી
મોટાં મોટાં વિધ્નસંકટની સામા ઉપરા ઉપરી
યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે—જે
અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરુષ
કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી
ધણા ધણા દેશનાં લોકને જાણીતા કર્યાં હોય છે
તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ગણાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ,
શાલિવાહન એ રાજાઓ; ગૌતમ, ભારહાજ,
વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ, ને અત્રિ
એ સપ્તાર્ષિ, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કુહુ, શંકર
પ્રભૃતિ આપણા દેશમાં અદ્ય ગયા છે. એઓ
સંબંધી યથાર્થિત ઇતિહાસ આપણા જાણ્યામાં
નથી, તોપણ તેઓના કર્મના જય નેમ્નને
આપણે સે કડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા
છીએ.

મહાપુરુષના ચરિત્રથી શા લાભ છે તે
જોઈએ. મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે

કાળનો ઇતિહાસ જાણનામાં આવે છે-તે કાળમા લોકના તનમન ધનમળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સમયમા આવેલાની કેવી હતી તે જાણનામાં આવે છે. દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જો જુદા વિચાર ॥ તો કદ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકસરખા વશ કર્યા તેની અને ખીજી ઘણી ઘણી ને કાળની વાનોથી આપણે જાણીતા થઈને છોએ ખીજા પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દૃષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાકે જાણુ પોતાનાં અમાધારણુ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે તો પણ તેઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદ્રા હોય છે, તો તેઓના સદ્ગુણુ લેવા ને દુર્ગુણુ ન લેવા, એ જે યોધા તે અરિત્રર્પણુમાર્થે સહજ જણાઈ આવે છે. કેટલાકે દીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદયમ, મદ્યુણુ ને સુદ્ધિથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાંકે ગ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યા છે, કેટલાકે શ્રમ ત્રાસ વેકતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતા દેશાભિમાન દેખાડ્યા છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ઘણી વાર ન કાવ્યાથી કંટાળો આવ્યો છતાં પણ ઉમંગ આણી ખંતી રહી વિદ્યાકેળામાં ને અજાણ્યા દેશોમાં જાય કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, ક્રીયા ઉદયમથી ને કઈ તજવીજે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું લાલકારી નથી, જે દેશમાં ઘણા મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂડી હોય છે હીણી ન્શામા આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ધ્વજવા તે લોકમાં મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ દેશવિદેશના મહા પુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી મોટાં કર્મ કર્યોથી કેટલાકે જાણુ આગળ પડે છે ને અનુકૂળ પ્રગમ માધી મહાપુરુષોમાં પોતાની ગણના કરાવે છે

મહાપુરુષો વગર દેશોદ્ધાર ક્યાંથી ?

મહાપુરુષોનામાં મહાશક્તિ આવશ્યક છે. ને જે મહાપુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિ વડે મહર્કમ કરે છે તે મર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે જ્યાં સુધી આ દેશમાં જાતિઅધન ને કુળઅધન છે, જ્યાં સુધી લોક પોતપોતાનાં નાના નાનાં મડળમા નાના નાના આનંદને માટે મથન કરે છે, જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોષ પણ જાતિના ને કોષ પણ કુળના છતે અધનમાં ન ગ્રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ આનંદ એને માટે ઉદયમ નહિ કરે, તેવા ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમા મહાપુરુષો થવાના નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

નર્મગદ્ય: મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર

રામ : તેના ગુણુ અને દોષો

રામના સર્વ કાર્યમા વિવેક બહાર પડતો જણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં જેણે ઋષિઓ પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિઓની મગતિમાં આજપણુ ને તરુણપણુ ગાળ્યું, ઋષિઓનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિઓના કુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો, તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણુ હોવાજ જોઈએ ને ને ગમસા હતા. મત્ય સદાચરણુ, સરળપણુ, આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતા, પ્રમંગે વળી તેનો મોટો ક્રોધ વિવેકવટ છતાં પણ દેખાઈ આવતો. ક્ષત્રી ગજયુતરૂપે તે રણયશસ્ત્રુ, ઉદાર ને ક્ષમાવાન હતો-દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદ્મોદય રાખવામા તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો એ રણમાં ધીર, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપલ ને બળીઓ, તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ

ને વૈભામાં કાવંકા વિહારી હતો. આસાકિત પુત્રરૂપે, આસાકિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા દાસીલા પતિરૂપે, શત્રુના કામરૂપે તેમ વળી પ્રભને સુખકર રાજ્યરૂપે સૂર્યવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમાં પોતાને વિષે જરાએ નરસું નહિ પણ સંહુજ સારું કહેવાય એ વિવેકભર્યો લોભ રાખતાં રામે સીતાને કદુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી દીધા એથી તેણે પોતાના પ્રેમીપણાને વિવેક છોડ્યો છે અને પોતાનું કાર્ય દાદી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રીના વિવેક રાખતા વાલ્મીકે મારી નાખી ધર્મવિવેક છોડ્યો છે.

રામનું હૃદય ક્રોધ અને પ્રેમાળ હતું, પણ તે વિવેકથી આચ્છન્નિત રહેતું. તેના વિવેક તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દેતો નહિ. સાહસ તથા સાહસના ઉદ્ધમ એ કરવાના કરતાં રામે કળેવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સહાય મેળવી કાર્ય કર્યા કર્યા એથી તેના જયને યશ ઉજળા હતો તેટલા તેજસ્વી નથી-સૂર્યના તેજથી નથી પ્રકાશના પણ ચંદ્ર-પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે દિપી વિરાજે છે.

તોપણ તે કાળની વસ્તિમાં તે તે કાળની જનની સ્થિતિમાં રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ્ય તે રામનું જ-‘રામ નાજ્ય’ બાણ તે રામનું જ-‘રામનાણું’ એ કહેણી-તેના રાજ્ય તથા રણજયના સ્મરણ, અને ‘એક પત્ની’, ‘એક વચન’ એ તેનાં સંસાર વ્યવહારનાં યશના સ્મરણ, એ સ્મરણો સેંકડો વર્ષ થયા લોકના મન ઉપર તેવાં ને તેવાં સતેજ રહ્યાં છે.

ગાતમ યુદ્ધ

તેણે પ્રથમ તો મંદારના બોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરાગ ઉત્પન્ન થયેથી તેણે મહુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ નંના વિચાર ઉપર અંકુશ રાખવા માંડ્યો, પણ અંકુશ રાખીને તે એક મેવકને લાકડા નગર બનાવ ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવાર વડે માથાના ફેશ મુડી નાખ્યા. પછી તેણે ઘણુંક ઠેકણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો માથે વાદવિવાદ કરી પોતાના સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ધણાક લોકોએ તેના બોધ સ્વીકાર્યો. રાગ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્માતર છે ને જન્માતરનું કારણ અવિદ્યા છે, માટે અવિદ્યા મટે તો તો પછી જરા, મૃત્યુ, સંકટ, દુઃખ નડેજ નહિ એવો તેના બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓના મહત્ત્વ-શ્રેષ્ઠપણાની વિરુદ્ધ લાપણું કરી સધળા જાતનાં પુરુષસ્ત્રીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહકષ્ટ કરી મનના વિચાર છૂતવા ને સત્કર્મ કરવાથી ધણાક જન્માતર પછી નિર્વાણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે તેના ધર્મ તેની હયાતીમાં અંજો ફેલાયો નહોતો, પણ જ્યારે ઇસ પૂ. ત્રીજા સૈકામાં અશોક રાજ્યએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સિલોન, તિબેટ, ચીનમાં સઘે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધના ધર્મને માનનારા લોકો નથી, પણ સિનેન, સિઆમ, જાવા, પેણ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ તાતાર, મોગોલિઆ, સૈબીરિઆ, એ સુલકના લોક તે ધર્મને માને છે એવો અડસટો નીડળો છે. તેમાં બુદ્ધધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આગ્રહ વાળા ધર્મને તોડ્યો ને એટલા બધા લોકના મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળ પુરુષ પોતાના મહાવિજય વડે સદા સ્મરણીય છે જ.

છસસ કામરૂઢે

કામરૂઢે અનેક દુઃખ વેઠ્યા—કોત હોયું, પણ ઇશ્વર ઉપરની આસ્થા ને સત્યને ન મૂક્યું. તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારતો ને પાપીઓને માટે અતઃકરણથી દયાલાવે ક્ષમા ઇચ્છતો ને તે કેવળ નિર્લોભ, ને પરમાર્થી હતો. એ પુરુષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યમંત્રી ધી મતા ધરાવનારો નહોતો. તે પોને સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા પણ અત્ર ને રક માછીઓ હતા. એમ છતાં તેનો બોધેલો ધર્મ ગોળા સંક્રામા જગપ્રસિદ્ધ રામના બહેળા રાજ્યનો ધર્મ થયો હતો અને આજ કાલ દુનિયામાં ને ધર્મને માનનારા પચીસ કરોડ લોક હશે, એ જોતાં છસસનો ધર્મ અદ્ભુત કિર્તનીય છે.

નર્મગદ્યઃ ધર્મ પ્રવર્તકે

મહામહા પયગંબર

સોળ વર્ષ એકાન્તમાં વિચાર કરીને પાર વર્ષ બોધ આપતાં દુઃખ વેઠીને તે પછી આઠ વર્ષ મંત્રામરંગ દાખવતાં તેણે ઇસ્લામ તથા ઇમાનના હંચો જયસ્વર અરપસ્તાનના મકકાના શિખર ઉપર ઉડાડ્યો તે એક હાથમાં ને બીજા હાથમાં શમશેર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ પ્રકાસ્યો. એ તેના વિજય અદ્ભુત ને ભારે છે મહમદે ધર્મને માટે શસ્ત્ર વપરાવ્યા, પણ ખલિફાએ ધર્મને બહાને શસ્ત્ર વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને એથી ઇસ્લામ ધર્મનો વિજય અદ્ભુત, પ્રગલ્ભ ને સતેજ થયો

નર્મગદ્યઃ મહાપુરુષોનાં અરિ

રામની પિતૃભક્તિ

પછી ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય, ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવા નીકળ્યા. તે માર્ગમાં ગુહણીલને ત્યાં ને ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યા. પછી

ભરત એકેયો ચાલતો ચાલતો ન્યાં રામની ઝુંપડી હતી ત્યાં ગયો ને લક્ષ્મણસીતાને મળ્યો. રામે ભરતને બેઠી પુછવા માંડ્યું, ‘પ્રિય બંધુ ! મહારાજ દશરથ ક્યાં છે કે તું અહીં વનમાં કેમ આવ્યો છે ? મહારાજના શા વર્તમાન છે ? રાજ્ય સત્ત્વ ધી કામકાજ કેમ ચાલે છે ?’ ભરતે પ્રથમ તો સઘળું માંભળ્યા કીધું ને પછી તે બોલ્યોઃ ‘ઓ રામ ! મહારાજે કૈકેયીના કહેવાથી તમને વનમાં મોકલ્યા પછી અતિશેકે પીડિત થઈ સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો છે. તમે અયોધ્યે આવ્યાને રાજ્ય કરો પણ હમણું ઉઠો ને પિતાને અંજલિ આપો ને તેનું આધ કરો.’ દશરથનું મરણ સાંભળી રામ શેકે વિધાઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. લક્ષ્મણસીતાએ પાણી છાંટી પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો તો કૌરવી રામે શોકનાં વચન કાઢ્યાં અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આજોમાંથી આંસુના બોધ ચાલ્યા. પછી રામે અંજલિ આપી પિંડ મૂક્યા એવામાં સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યાં આવ્યું ને રામને મળ્યું. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાનાં નિત્યકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠા છે ત્યાં ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતી કરી કે ‘મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી સંતોષાઈ દે, પણ એ રાજ્ય હું તમને આપું છઉં, ઓ રામ ! તમે મારી માના ક્રોધનો અપરાધ ક્ષમા કરો, મારી ઉપર દયા કરો, અને જો તમે આ વિનંતી માન્ય નહિ રાખો તો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છઉં.’ રામે ઉત્તર આપ્યો કે ‘મારે આપણા પિતાના કલા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કાઠવાંજ જોઈએ; તું અયોધ્યે જઈને સુખે રાજ્ય કર.’ પછી જગ્યાલિ પડિતે ને વશિષ્ઠ ગુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું પણ એટલું કહ્યું કે ‘ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણું તો નહિ.’

સતી સીતા

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી ? જનક રાજની પુત્રી ને રાજની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુલીનતા ને સુધરાતા હોયજ એમાં કંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને મારે ગઈ, સામેથી વનમાં ગઈ, વનમાં બારેક વર્ષ કાઢ્યાં, તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ જોઈ તેના અર્થ ઉપર જોસવાનું ગન કેમ ન થાય ? તે સંસારના છળભેદમાં શું સમજે ? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા એ સીતા, એ લક્ષ્મણ ! એવા શબ્દ કર્યા તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે જાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી, પણ તેને ન માનનાં તેને કડવાં શબ્દ કહ્યાં. એ પ્રસંગમાં સીતાએ પોતાની જાતની અધીરતા ગભરામણ ને ઉદ્વેષ દેખાડી છે, તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ જાણી ભોળે ભાવે તેની સાથે વાતો કરી છે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાનો યશ એકજ છે પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રાજમંદિરનાં સુખ કરતા પતિની સાથે રહેવા માટે વનવાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યું; રાવણની ત્રિપત્તિ ચાલના, તેના ક્રોધ અને લોકના વેભવની તેણે સ્પૃહા ન રાખી, પોતે પ્રેમમાં રાચી છતે રામે શકા આણીને કદુ વચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો છતાં પાછી તે પ્રેમમાં આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી, રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નીમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં બ્યારે રામે કાઢી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રામની નિશાન કરી-એ તેના પ્રેમની બલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલું તો મોટું બળ હતું કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણને તુરંત ગણતી ને ઉત્તરો સામે ક્રોધ દાખવતી, લોક ને વિશેષ સ્ત્રીઓ કહેશે કે બિચારી મીના સમારમાં કંઈ સુખ ન પામી !

પરણીને તેણે મંમાર માંડ્યો-પાછી તરતજ તે વનમાં ગઈ-વતે રત્ની-રાવણના ત્રાસમાં પીડાઈ, એ રિથિતિના લક્ષણના સમય ઉપર રામે તેને કાઢી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયોગમાં ગાળ્યાં ! પણ ધન્ય છે સીતાને ! મમારસુખનો લક્ષણ ન લીધો ને ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં તોપણ, તેનો રામના ઉપરનો પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ રહેજો મતેજજ રહ્યો.

* / * *

રાવણ

રાવણમાં પ્રચંડ આગ્રહ સાથે શરીરબળ, તપશ્ચર્યાબળ ને બુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી એ ત્રાસદાયી મદોનમતપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજ થવાનો ને તે પ્રમાણે મર્વ સમૃદ્ધિ સુખમાં વેભવ ભોગવવાનો તેનામાં અતિલોભ હતો ને અતિલોભથી તે નિઃશંકપણે દુષ્ટ ધાતકી ઘોર કર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ છતે રાક્ષસ કહેવાતો. એને કાઠપણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર અતિવેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિસ્તેજ થયેલા બ્રાહ્મણો એકસપે તેના શત્રુ થયા હતા, પણ કંઈ કાવતા નહોતા. રાવણે પોતાનું ધાતુ પાર પાડ્યું, પણ પ્રવૃત્તિનો છત્કા તે કેમ નિરાતે જોડે ? યુદ્ધપ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રીના હરણ કરવા માડ્યા જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમાં ને પ્રજાવર્ગમાં અળખામણો થયો ને અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટો તપસ્વી, પરાક્રમી, રણયુત્તર ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો. પણ અત્યભિમાન, વિધવાસક્રાંતપણ, નિર્દયપણ, ઉદ્વેગપણ એ તેનામાં મોટા દોષ હતા.

રામ રાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્વેગપણ એ બેનું યુદ્ધ છે અસાધારણ ઉદ્વેગ સ્વભાવ આગળ વિવેકનું શું ચાલે ? પણ વિવેકને ધણીની સહાય ને યુક્તિઓ મળે ત્યારે ઘણી વારે પણ વિવેકજ બળ મેળવે, તેમ રામને બળ

મળ્યો. આકી રણ્યતુર ને પ્રતાપી ચેન્દ્રાચે રાવણુ રામ કરતાં ઉતરનો નહેનો લોભી ને મદાભિમાનીને નીતિને વિચાર નો હોય જ એતો ને એજ કારણથી પાકી વપનો ને રણમાં પાકો ઘડાએલો એવો બળવાન ગ્રાહણુ રાજા, નાની વયના ને રણપ્રસંગ ન જોએલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રમાદી પામેલા એવા વિવેકશુદ્ધિના ક્ષત્રી રાજાથી પગભવ પામ્યો.

-નર્મ ગદ્ય: રામચણુનો સાર

વિરાટનગરીમાં પાંડવનિવાસ

પાંડવોએ વિરાટરાજાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર રમશાનમાં શમીના ઝાડ ઉપર ડાળાંપાંદાંમાં પોતાનાં વસ્ત્ર અસ્ત્ર સૌ સંતાડ્યાં; અને ત્યાં એક શયન રજાતું પડેલું દીકું તે લઇને ઝાડ સાથે બાંધ્યું ને છુમ પાડી કે આ અમારી માનું શય છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છીએ માટે કોઇ એને છોડશો નહિ. પછી એકેક જણે નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ યુધિષ્ઠિરે કાષ્ઠમાં અક્ષ પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઇ આશીર્વાદ દીધો ને કહ્યું કે હું પાંડવને ત્યાં હતો, પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશ્રિત હોવાથી અહીં આ આવ્યો છું; અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છું ને માફ નામ કંક છે. પછી તેને વિરાટે રાખ્યો. થોડી વાર પછી બીમ બધ્વ (રસોઇઆને વેપે), પછી અર્જુન બૃહન્નટા (સ્ત્રીઓને યૌવ ગીત શીખવનાર હીજડાને વેપે), પછી સહદેવ તન્તિપાળ (ગાય ભેંસ દોરતો પરીક્ષક થઇને) અને નકુળ ગ્રથીક (અથ પરીક્ષક થઇને) એમ એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને ત્યાં અમે હતા એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટે સૌને પોતાને ત્યાં રાખ્યા.

દ્રૌપદી કૈરન્દ્રી નામ ધારણુ કરી ચાલી આવતી હતી તે રાણીની દૃષ્ટિએ પડી ને એણે તેણે બોલાવી પુછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે પ્રથમ

હું રૂકિમણીની દાસી હતી ને પછી દ્રૌપદી થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વનવાસ ગઇ ત્યારથી હું રજાવા કડું છું રાણી બોલી, તું કોઈ રાજાની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને તું મારા કરતા વધારે સુરૂપ છે ને રાજા જે તને જોય તો તે મારો ભાવજ ન પૂએ, માટે હું તો તને નથી રાખતી. દ્રૌપદી બોલી, તે વાતની ચિન્તા નહિ રાખજો. પાંચ ગધર્વ મારી રક્ષા કરે છે ને જે કોઈ મારી સામા કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાખશે, હું મધજો ધરધવો કરીશ, પણ કોઇનો પગ નહિ ધોક ને કોઇનું એકું નહિ જમું. રાણી બોલી જો એમજ છે તો આવ રણ્યાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટ-રાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ધણા ધણા સરદારો સાથે દ્યૂત રમે ને છતે તે રાજાની આગળ લાવીને મૂકતો. રાજા પ્રસન્ન થઇ તેને સંધ્યું પાછું આપી દેતો. ત્રણ મહીના પછી રાજાએ મધ્યયુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના મદક્ષો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા. એક જીમૂત નામે મદક્ષ ધણે લાભેથી આવ્યો હતો તેણે સૌને હરાવ્યા. પોતાના રાજ્યમાં જીમૂતને છતે તેવો કાષ્ઠ ન નિકળ્યો તેથી રાજા ને સરદારો ચિન્તાતુર થયા. તેટલામાં બીમનું સ્મરણ થયું ને રાજાએ તેને બોલાવ્યો. બીમે કહ્યું કે હું જૂખ્યો છું માટે ખાધા પછી લડીશ રાજાએ તેની આગળ ઢંગ ઢગ ખાવાનું આણી મુકાવ્યું ને બીમે સૌના દેખના ધરાઇને ખાધું. પછી તે ને જીમૂત બે જણ બે હાથી લડતા હોય તેમ લડ્યા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક હરખાયા. છેલ્લી વારે બીમે જીમૂતને બે પગ પકડીને પોતાના માથા પર ફેરવી ધમ દઇને ભોંય પર પછાડ્યો ને તે મુલો. રાજાએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઇ બીમને બહુ બહુ વાના આપ્યા. એ પ્રસંગથી રાજાની બીમ પર ધણી પ્રીતિ થઇ ને તેને કોઈ કાષ્ઠ વાર રણ્યાસને

આંગણે સહ જુદ ગિદ વાધ રીંછ સાથે લગાવો. બીમનુ પરાક્રમ દેખી ગજરાખી બાલુ આનંદ પામતાં. 'દાષ દાષ વાર અભુ'ન રાજકન્યા કિત્તરને ગાતાં નાયતાં શીખવતો તે માન જોતો ને પ્રમન થતો. એ માષ દાષ વાર લગ શાળામાં જન્મ ધોડાને જોતો ને નકુળને રીજ આપો. મહદેવને પણ મણીક રીજ ગણી, 'કેમકે તે બાવિખતી' આગળથી કરેતો ને પછ-વાડેથી તેમજ થતુ ; વળી તેની સંભાળથી ટોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું ચોગણુ વધારે દમ આપતી.

યુધિષ્ઠિર

યુધિષ્ઠિર રાજા હતો પણ તેનામાં રાજ્ય તલાવવાની શક્તિ નહોતી. અભુ'નબીમ સરખા તેને બાષઓ ન હોત તો તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકત નહિ ને સારો રાજા કહેવાન નહિ. તે 'કેવળ સહદેવ ન્યાયધીશનું' કામ યથારિયત કરી શકે તેવો હતો. તે યુદ્ધવિદ્યા જાણ્યો તે બરછી સારી વાપરી જાણ્યો, તોપણ અનભ્યાસને લીધે તે રજુમાં મોટા ચોદાઓની સામા ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ. તેણે બીજાઓની જાકમાં રહી યુદ્ધ કયું હતું ને શલ્યને માર્યો હતો તોપણ તેને બાવળીને ને પાછાં પગલાં કરનારો થોદો કહ્યા વિના ચાલે નહિ. તેનો મોટો સદ્ગુણ ધર્મવિવેક હતો. તેને વડીલનું માન રાખતાં, વડીલનું મન ન દુભાય તેવુ આચરણ કરતાં પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત છુન રમી સર્વસ્વ જોડું ને દ્રૌપદીની જુડી દશા કરાવી એ તેનું ધાકુ ધૈર્ય હતું. અશ્વરથાગાના પ્રમંગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવુ સશયુક્ત બાવણુ કયું હતું એમ કહેવાય છે ને વિરાટને ત્યાં કંક આઠાણુ ઝોલું નામ રાખ્યુ હતુ ને બીજે થોડેક પ્રસંગે તેણે યુક્ત વાળાં આચરણુ કર્યાં હતાં તો પણ તે મોટો સત્યવાદી હતો. તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ રાખનારો, હેતાળ, બોલો ને ધોતાળ હતો, તેના વ્યવસ્થિત ધોતાળપણા ઉપરથી 'ધર્મરાજ'નો

જોગ 'એ ખોલ નામ છે, તેણે કેમકે પ્રમંગે અભિમાન, ક્રોધ મળ્યાના છે તો પણ તે વેદ શાસ્ત્ર ભણેનો મર્મિષ્ટ માધુપુરુષ હતો ને એ રૂપેજ તેના યથ અમર છે. ને આઠાણેનો પ્રજક ને કપકુમ રાજા હતો.

ભીમસેન

બીમ, મહાબળવાન, ઉદત, ગાદમિક ને પરાક્રમી થોદો હતો. તે ધનુષ્યાણુ સાથે પણ ઘૂમતો તોપણ મન પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિ ક્રોધી તેમ બોળો ને અતિઆહારી તેમ ખર્ચાઓ હતો. રાક્ષસ, મલ્લ ઝોઝોને બીમજ પુરો પડે, કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુ શાસનની છાતી વપર ચઢી બેસી તેનું કોપી પીધું ને પોતાને મોઢે લપેટયું એ દેખાવ બયાનક ને ત્રામત્રામક હતો. પણ ધન્ય છે બીમને કે તે એટલા ક્રમ ક્રોધી છતાં તેણે દાષ દિવસે રે દ્રૌપદીના અચલ પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે લાષઓની કુન્તિની ને દ્રૌપદીની અમોલિક સેવા કરી હતી. તે તોછડો ને મેણાં મારનારો ને મશકરો હતો. તે પાક શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ હતો ને તેણે તે વિષે ગંધ પણ લખ્યો છે. તે સંસાર-વ્યવહારના કામમાં ઝાઝો જાણીતો નહોતો તેથી તે નેમાં નિચિત્રપણુ જતાવતો ને તેથી હસવુ આવતું ને આજ પણ તેની કથા લોકોને હનાવે છે.

અભુ'ન

અભુ'ન યુદ્ધકામાં પ્રવિણ, રણચતુર, ધીટ, વિજયી ને પ્રતાપી થોદો હતો. તેમ જોથાઠાણુ પ્રતિપાળ, ને પ્રતિજ્ઞા પાળનાર સત્યવાદી વ્રતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા લાષની કેટલીક દોઢાડી વર્તણુક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરતર મર્માલશીલ રહ્યો હતો. ધણું કરીને તે પોતાના યુદ્ધ વિષયમાં મન રહેતો પણ તે મસાર વિષયમાં અજાણ

નહોતો. ને હાઈમાં રાચનારો ને ચંચળ વનિનો નહિ પણ દરેક પુરુષ હતો, ને દરેક હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમે નહોતો પણ ઘણાજ આલાક હતો. તે ખંને હાથે બાણ મારી શકતો તે ઉપરથી તે સભ્યમાયી કહેવાયો છે તે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા બાણનો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મોટો નહોતો પણ સ્પૃહવશતા હતો અને ચોક્કા છતે કોમળ હૃદયનો હતો. રણમાં ઉભા રહી સ્ત્રીધીના ધાતનો વિચાર કરના તેણે મોઢ વધ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઇચ્છ્યું એ બે ખંડ હતું તો તેના ચોક્કાપણને દોષ લાંછન લાગે છે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલા-દેવતાઓ સાથે કરેલા-ને જે ક્ષત્રિધર્મને બાણનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિસ્મય વાર્તા છે. તેના કોમળ હૃદયમાં વહાલા ગુરુ શ્રેષ્ઠ ને લિખિતમાત્ર એઓને માટે તેને ઘડી લાગ્યું હશેજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કાઢી નાખ્યો હશે. પણ કૃષ્ણનો બોધ આગળ પાડનારે વ્યાખ્યા અર્જુનને મૂર્છિત થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક જય મેળવ્યા હતા, પણ ઘણાખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા વિલાસી ક્ષત્રિરૂપે તે ઘણીક ગ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગી ને નૃત્યસંગીતમાં કુશળ હતો.

વાયુદેવ શ્રીકૃષ્ણ

કૃષ્ણ એ મહાપુરુષ પ્રપંચવીર હતો. મહા-બળીઆ સમૃદ્ધિમાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામા એકલા અર્જુન બીમ કેમે કરી ટકી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણે વિરાટને ત્યાં મળેલા રાજાઓને સમજાવ્યા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન બીમને સુદિતઓ દેખાડવી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરામંધને બીમ

પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના લયથી મથુરાનું રાજ્ય હારકામાં આણ્યું ને તેને મુચકન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બળરામને બ્યારે ત્યારે આકું અવળ સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા, ઇત્યાદી પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાલ્વ, વગેરેના માર્યા ને બાણામુનો મદ ઉતાર્યો એ તેના ચોક્કા રૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી, સર્ગામંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને મારી અને પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી, તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ ન્યાય-વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કંઈ ગાંઠત નહિ) તેથી તે મોટો પરા-પકારી ને નીલોંબી મનાય છે. જય મેળવેલા પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઉછરી, શૃંગારમાં, રણમાં, ધર્મજ્ઞાનમાં, પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી, કાળાના તીરમાં સુદર્શનથી વિશેષ તીક્ષ્ણતા બેઠ વિસ્મય પામી કાળને સાધ્યો- તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં ગ્રેમે પૂજાયો.

સતી દ્રોપદી

દ્રોપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે હંથા વિવેકમાં પોતાની જાતનો ખારીલો ને હઠીલો સ્વભાવ દાખી રાખતી તેનો સ્વભાવ રિસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો, પણ પ્રસંગ વડ્યો કે પછી તેમાનું કંઈ નહિ. તેને યુદ્ધિરની રીત સમજાળી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાડવ્યો નથી. તોપણ તેણે વિવેક છોડી પતિ-ઓને મેણા માર્યા નથી. તે બળિએલ નહોતી, તે સ્વયંવર સભામાં ' હુ તો સૂતપુત્ર સાથે નહિ પરણું, એમ બોલી હતી. તેણે કોથે બરાઈ

કૌરવની સલામી બીભાદ્રિકને નિર્વાગપણે પ્રત્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને હડયેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પુરુષશૌર્ય હતું. એ સીતાની પેઠે રડ્યા કરે તેવી નહોતી, પ્રભુ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી મદા પ્રસન્ન રહેતી. તે દરેક, પાકી, સાવધ, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતાં અને તેટલો ઉપાય કંઈ તેવી અને વ્યવહારમાં જાણીતી હતી. તેણે અભ્યુત્થાને ગ્રેમથી વર્ધો હતો, પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા. તે કૃષ્ણને ગ્રેમવિવેક જોતી ને તે સદાય રહેતો તેને માટે તેના ઉપકાર માનતી.

દુર્યોધન

દુર્યોધન શૌર્ય અને શુદ્ધિ વડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહી ને શુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ યોદ્ધો ને સત્તાકારિતેનો હોશીલો રાજા હતો, પણ આર્પવના રાકડા ને ગાદી ને સદ્ગુણી પાંડવ ઉપર લોકોનું વહાલ હોવાથી ને શુદ્ધિહરને સુવરાજ્યપદ મળવાથી દુર્યોધનમાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરશુદ્ધિએ તેણે તેઓને પજવ્યાં, અને મોડું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યને અંત આણ્યો. વેર તે દુર્યોધનનું. તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ જેવો ક્રોધ નહોતો તેથીજ તેની હાર થઈ. વેર લેવાની યુમારીમાં તેણે રાજ્યકારભાર મૂકી દઈ તે કણું ને સોંધ્યો હતો. રાજસુયજને પ્રસંગે પાંડવોએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ગમથી બાળવામાં જોઈ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજે કાંઈ પ્રસંગે પોતાના વેરને માર્ગ આપે? બીજા ને દ્રોણ સર-ખાએ જેને કેળવ્યો, માઆપે ને નારદાદિ ઋષિએ પીગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અત લગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેક ઉપર જ્ય છે, પણ એ જ્ય પોતાની કરેલી હાથથી નિંદ થયો છે. આપવડાઈ, પુલાશ,

રાજપણાની મોટાઈ, ઉદ્ધતાઈ અને વેરથી ઉત્તમ થયેલા સખળા કુરુખો તેનામાં હતા યુદ્ધનું મૂળ બીમદુર્યોધનનું જીવલ, તેમાં એકમાં માર્ગ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને નીજમાં સખળતા અતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ બીજામાં કપટ ઉભારાયું ને દુર્યોધન પડ્યો.

૧ ૨ ૩ ૪

બીજા પિતામહ

બીજા પિતામહ ઉદાર હતો-પિતાની ઇચ્છા પુરી પડવાને માટે પોતાને ન પરણવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ ઉપરથી હક ઉઠાવી લીધો; સાવધ ભાઈઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી. તે રાજ્યકારભાર કરતો. તે મહાધીર ને રણશુર રણપંડિત ને રણરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન રાજનીતિ-કુશળ હતો. તે દુર્યોધન દુઃશાસનની વર્તણૂકને ધિક્કારતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું માન ભંગ થવું ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વૃદ્ધવય એવી સ્થિતિમાં સંક્રાંત રહ્યો હતો-સલામી તેણે દુર્યોધન કણું ને કંપકે આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક સ્ત્રીવિષય વિના બીજા બધામાં મોટો અનુભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્ગુણ ઉપર દરેક ગ્રેમથી જોષ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિવૃદ્ધ છતે તરુણની પેઠે ધૂર્યો હતો. આજીવન ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં શુદ્ધિહરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અભ્યુત્થાને ગભરાવી કૃષ્ણની પાસે ચક્ર ઉંચકાવી પ્રતિજ્ઞા મૂકાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિચારી પોતાની અભ્યુત્થાને સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે ક્રોધ દિવસ યુદ્ધમાં પીક દેખાડી નથી, અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં તે અભ્યુત્થાને કરતાં વિશેષ ઉજવળ યશસ્વી હતો એમ કહીએ તો ચાલે ને પ્રતાપિ-દામાં તો ઋષિ જેવો હતો.

૧ ૨ ૩ ૪

દ્રોણાચાર્ય

દ્રોણ પ્રહાવિદ્યામાં તેવોજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. દ્વિતી - પણ વિદ્વાન ને સદ્ગુણી પ્રાક્ષણ પોતાના ગુરુભાષ દુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો-રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાલખીમાં બેસી તે બીખમને મળ્યો ને રાજપુત્રોને શિક્ષક થયો. ગુરુદક્ષિણામાં તેણે અર્જુનની પાસે દુપદને માગ્યો. અર્જુન તેને બંદી કરી લઈ આવ્યો. દ્રોણે ક્ષમા કરી અર્જુન રાજ્ય દુપદને પાછું આપ્યું. એ ઉપરથી દ્રોણનો સ્વભાવ સમજી લેવાય છે. તેને અર્જુન ઉપર ધણોજ પ્રેમ હતો-અર્જુન ન હોત તો યુધિષ્ઠિરને બંદી કરે એવું કહી અર્જુનને પોતાની સામે આવતો ખસેડ્યો હતો. તેણે યુદ્ધમાં ધણી ચાતુરી દેખાડી હતી બોળો પ્રાક્ષણ પોતાના ચિરંજીવ દીકરાનું અકસ્માત મરણ સાંભળી ગભરાયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયો ત્યાં કપટ થયું ને તેણે સત્ય માન્યું. મહાપુરુષ રાજ્ય મૂકી સમાધિ લઈ ઉઘો બેઠો! દ્રોણ રાજપુરોહિત, શિક્ષક, કૌરવસભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાના સેનાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ઉજળતો. તે આશ્રિતરૂપે કેટલીક વારે ઓશિઆળા જેવો હતો, પણ પાંડવોના જ્ય હત્તરતા કૌરવો લૂણકમારી થયો નથી.

કર્ણ

કર્ણ એ સુહર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવા પુરુષહતો. તે પાંડવકૌરવના કુળમોટપના તેજમાં અંજાઈ ધ્રુવરતા ને હંચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસન્યુણ વધારતો. તેણે ગાડી હાકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યાભળે દુર્યોધનને મિત્ર થઈ તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું ને બે દહાડા સમોવડીઆરૂપે અર્જુનની મામા યુદ્ધ કર્યું એ તેના વિદ્યાભળ તથા સદ્ગુણના જ્ય છે. તે

‘ મોટા ગ્રાણીવળી, ’ ‘ મોટા દાતા, ’ ‘ સત્વારનું નામ ’ કહેવાય છે. તેનું રથચક્ર ગડાયું ને તે અટક્યો કે ઝાળો થયો તે પ્રતિકૂળ ભોગ આડો પડવાથી કાવ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો. કૃષ્ણે તેને ભાખ્યો પણ તે ન મળ્યો-કૌરવને નજ છોડ્યા એ તેનો સદ્ગુણવિવેક છે. તેણે કૌરવના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિરુદ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું તે દુર્યુણ કહેવાય છે ને તેણે હંચી સ્થિતિના કહેવડાવવાને-હંચી સ્થિતિના લાલલેવાને જેટલું કીધેલું તે હંચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડતું નથી. તે વડાધખોર, છુડો, અભિમાની તેમ જિવેકી, આઝાદી, ઉઘમી, વિલાસી, રણુરંગીવો મહેચ્છ રાજા હતો.

—નર્મગદ્ય મહાભારતનો સાર—

ગ્રીષ્મપુરાણ: ઇલિયક

મનેલેઅસે કોધે ભરાઈ દ્રોણ જઈ લડીને પોતાની સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીસ દેશનાં ધણીખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી. પેરિસ હેલનને લઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સંસ્થાનના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાત કુળના સર્વ રાજાઓનું સામટું અપમાન થયું-એક સંસ્થાનનું નહિ પણ દેશનું અપમાન થયું-એમ જાણી ધણીખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓ સંપ કરી પોતપોતાના સૈન્ય લઈને બારસે વહાણ ભરી દ્રોણને કિનારે આવ્યા અહીં મૈસિનેઇ એ સંસ્થાનનો રાજા એગેમેમ્નન જે મેનેલેઅસનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સંજળ સૈન્યનો અધિપતિ દેરવ્યો હતો. ત્રિથીઓટ્રીસ સંસ્થાનનો એકિલીઝ, સેલેમિસનો એન્ક્રસ, લોકિનો એન્ક્રસ, ઇથેકાનો યુલિસીઝ, આર્ગોખનો ડાયોમિડઝ, પિલોસનો નેરટર, ઇત્યાદી રાજાઓ એગેમેમ્નનના ઉપરીપણા તળે મોટા યોદ્ધારૂપે હતા.

ટ્રોયના સૈન્યમાં રાજપુત હેકટર, ધનિયસ નામે સરદાર, સારપિડન નામે ગિસિયાનો રાજ, ઝિલિયાનો પેટેરસ રાજ, ઇત્યાદી હતા. એઓ સામા થયા છતાં ગ્રીક લોકે ટ્રોયને ઘેરા ધાલ્યો હતો.

જોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીક લોકો થોડુંક સૈન્ય ટ્રોયના ઘેરામાં રાખી ખેતી કરવાના અને નગરો લૂટવાના કામમાં રોકાયા રહેતા હતા., નવ વર્ષ પુરાં થયા હતાં, પણ તેઓ ટ્રોયની છત કરી શક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીકસૈન્યમાં મરકી ચાલી અને એગેમેમ્નન-એકિલીઝ એ ખેતી વચમાં કલહ હોમો થયો. એ પ્રસંગથી અર ભ કરીને હોમર નામે ગ્રીક કવીશ્વરે ઇલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

* * * હેલન અને પેરિસ

પછી હેકટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેરિસને મળ્યો ને બોલ્યો-રે ઓ બ્રહ્મહુદ્ધિ લોક, નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરે છે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નગરની ચોમેર ધગધગે છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને તું જોય તો તેને તું પણ ઠપકા આપેજ ને તું અહીં કેમ ભરાઈ રહ્યો છે ? પણ હવે ઉઠ, શત્રુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવે છે. પેરિસે ઉત્તર દીધો કે હેકટર તું મને યોગ્ય ઠપકા આપે છે પણ માઈ સાંભળ. ટ્રોજનના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ, હું અહીં નથી રસજતો, પણ મારી દીલગીરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉ, પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ પસંદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે. ને મને પણ તેમજ કરવું વધારે સાર જણાય છે, કેમકે જય વારફરતી માણસને મળે છે. હોમો રહે, હું-શસ્ત્ર સજી આવું છઉ અથવા જ મેં તને પકડી કાઢ્યો જાણ્યો. હેકટરે ઉત્તર ન વાળ્યો, પણ હેલન મધુર શબ્દે બોલી, જેટલું હું નિર્ભંજ, હાનિનું મૂળ, ખીકણ, કંગાળ છઉં;

તે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પદાડ ઉપર કેટી દીધી હોત તો પછી આમાંનું કંઈએ ન થાત, પણ જો દેવતાઓએ જો દુઃખો મારે માટે નિર્માળ જ કરી મૂક્યા હતાં તો તમારા મરખા પુરુષનાં ક્રોધવચન સમજતા એવા કોઈ શરતી હું સ્ત્રી થઈ હોત તો સારું થાત. પણ આ પુરુષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી, અને તેનાં કળ બોગવાં પડશે એમ મને લાગે છે, પણ જેટલું આવે આ આસન પર ખેસો, નિર્ભંજ હું ને અન્યાયી પેરિસ એ ખેતે લીધે તમારું મન અનેક શ્રમથી ગુંથવાઈ ગયું હશે.

હેકટર અને એન્ડ્રોમેડી

એન્ડ્રોમેડી રડતી રડતી તેના હાથ પર ઝૂંસી જઈને બોલી “વિલક્ષણ પુરુષ ! તારૂં ધૈર્ય તારાજ નાશ કરશે, તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી ? હવે થોડી વારમાં ગ્રીક સઘળા તારા ઉપર તૂટી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રજળીશું તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમા મમાઇ જઈ એ વધારે માઈ છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે ? માત્ર શોકજ કરવો કેમ રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા, તું જાણેજ છે કે મારા બાપને એકિલીઝે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે, પણ ભલો તે તેણે તેને ન ચુ થતા યોગ્ય રીતે બાલ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણુ લઈ છોડી હતી; મારા સાતે ભાઈઓને યમપુરીએ પહોચાડ્યા છે. ઓ હેકટર ! મા, બાપ, ભાઈમા તુજ મને એક રહ્યો છે, પણ હવે ઓ મારા પ્રિય પતિ, તું મારા ઉપર દયા આણ ને કિલ્લામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જ ગલી અછરનાં ઝાડ આગળ થોડું એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ ઠેકાણે-થી કિલ્લા પર ચઢવાને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ત્રણવાર હુમલા કર્યા છે.

બે વીરો

‘એગેમેનન! જેવા આજ છેએ તેવા આપણે
પ્રથમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ધણું સારું હતું —
રે આપણે એક છોકરીને માટે પ્રાણુ જાપ તેવો
કલહ કરી ખિન્ન રહ્યા. ન્યારે મેં નગર લીધું
ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાબેના
દેવીએ તેને જાણુ મારો કાપી નાખી હોત તો
સારું હતું કે કલહ ઊઠતજ નહિ ને સૌ ગ્રીક
આ ભુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહથી
હેક્ટરને ટ્રોજનને સારું થયું, પણ હું ધાર છઉ
કે એ તારા મારા સ્મરણનું ગ્રીક લોક સદા
સ્મરણ રાખશે. પણ હવે એ ગદ્ય ગુજરી આપણે
મૂકી દબએ. જરૂરિઆતને લીધે આપણે આપણા
ખિન્ન આત્માને છાતીમાં દાખી નાખવા પડે છે.
આજ હું મારા ક્રોધનો અંત આણુ છઉ ને
મારે આગ્રહ ધરી સદા ક્રોધી રહેવું એ યોગ્ય
પણ નથી. પણ હવે તું લ’ખકેશી સર્વ ગ્રીકને
ઉશ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામા લડવા
આવતા ટ્રોજનને તપાસી લેઉ.’

* * * *

હેક્ટરને લઘ્ય અગ્નિસંસ્કાર

પછી તેઓએ બોજન કર્યું. એકિલીઝ
આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી
તેના સાસું જોયા કરતો હતો ને પ્રાયમનું પ્રિયકર
મુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળી એલિડીઝ
આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેક્ટરની
ક્રિયાને સારું તારે દેટલા દહાડા જોષ્ટએ કે તેટલા
દહાડા હું શાંત રહું ને મારા લોકને પણ
અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો, અગિઆર દિવસ તો
જોષ્ટએ જ, પછી જરૂર પડશે તો બારમે દહાડે
યુદ્ધ કરીશુ. એકિલીઝ બોલ્યો, આ વૃદ્ધ પ્રાયમ,
તું કહે છે તેટલા દહાડા હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને બીજાઓ,
ત’ણના આગણા આગળ ચોરા ઉપર સૂતા ને
એકિલીઝ અંદર સૂતો.

સૌ જાંઘમાં છે એમ જોષ્ટ મરકડુરી દેવે
ધોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડ્યા ને
પ્રાયમને રથમાં બેસાડ્યો. પછી પ્રાયમના રથને
તથા શયવાળા રથને હાંકી માર્ગમાં નદી આવી
તે પાર કરી. અહીંથી દેવ પોતાને ધામે ગયો.
સવાર થઇ કે પ્રાયમ નગરમાં આવ્યો. લોકની
ઠઠ મળી ને રડારડ થઇ રહી, પછી શયને
મહેલમાં એક સુંદર શૈથ્યા ઉપર મૂક્યું.
એન્ડ્રોમેડીએ પોતાના પતિના મસ્તકને બે હાથે
ઝાલી વિલાપ કીધો. પછી હેક્ટુબાએ ને પછી
હેલને વિલાપ કર્યા. ફરીથી સૌ લોક મળ્યા ને
પોક મૂકી રડ્યા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો—ઓ ટ્રોજનો, હવે
તમે લાકડાં લઇ આવો, ગ્રીક સતાઇ રહ્યા હશે
ને તમને મારશે એ રાખશે નહિ, એકિલીઝે
મને વચન આપ્યું છે કે બારમા દહાડાનું વહાણું
વહારો ત્યાં લગી હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

નવ દહાડા લગી તો તેઓએ લાકડાં આણ્યાં
કીધા ને દસમે દહાડે હેક્ટરને યથાવિધિ રાજદાં-
થી બાળ્યો, અગિઆરમે દહાડે તેઓએ ચિતા
જાંટી ને લાઇ તથા મિત્રોએ તેનાં ઘોળાં હાડકાં
એકઠાં કરી એક સોનાના કુંભમાં મૂક્યાં, ને
પછી કુમને જાણુઆ રગના વસ્ત્રમાં લપેટી
ખાડામાં દાટ્યો ને તે ઉપર પતથરો પાથર્યાં ને
સૌએ પોક મૂકી છેલ્લો શોક કીધો. પછી તે
ઉપર તેઓએ ઉતાવળથી દેવડી ચણી લીધી ને
ત્યાં આસપાસ રખવાળ રાખ્યા કે કોઇ ઉદ્ધત
ગ્રીક તે ઠેકાણુને અપમાન ન આપે. પછી
પ્રાયમે નગર જમાડ્યું ને શોક મૂક્યો.

* * * *

એકિલીઝ

ધલિયડામાં મુખ્ય નાયક એકિલીઝ છે. તે
મોટો શર ને માનતૃષ્ણ પુરુષ હતો. તેનામાં જેમ
માનની તૃષ્ણા વિશેષ હતી તેમ તે માનભગ
અથેથી પ્રચડ ક્રોધ ને અક્ષમ્ય વેરમાં નિર્દય ને

કનિકા કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો ઝોમેઝેન્નની સાથે થયેલા કલહથી તેણે પેટ ખળ્યો ગામ બાજે તેવું કીધું ને ધણીક દેશીઓનો સંવાર કરાવ્યો, વિકરાળ સાહસથી તેણે દ્રોણનોતો નદીમાં પથ્થુ ધાણુ વાળ્યો અને હેક્ટરના શખને રથ માથે ધસડી તેણે કાળ વેરની પુર્ણાદતિ કરી. એકિલીઝ યુદ્ધમાં પ્રવિણ તથા ચતુર, ભય તથા ત્રાસ ઉપજાવનારો ને મોટા વિન સંકટની સામા ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટો સાદમિક ને આગ્રહી હતો.

તો પથુ, રણમાં ધુમવાને હોંસીસો તથા ચોદાનાં યશગીતમાં વિલામ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સત્રામ જોયા કીધો એ તેનું ધૈર્ય અને છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં હત્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ જ સદ્ગુણ વિરમયસહિત પ્રશંસા દરવા જોગ છે. તે વિચક્ષુ, વાચાળ, ત્રિવેદી, નિષ્કપટી હોય તેવો સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરુણ રાજપુત હતો.

એકિલીઝમાં અતિ ક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું ઇચ્છ્યું, તો પથુ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતા શત્રુને પરાલવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

શ્રીક શૂરવીરો

ઝોમેઝેન્નનાં, મોટા ચોદાનાં શૈવ્ય પરાક્રમ નહોતા. તે મોટાં સંકટમાં ગલારાઈ જઈ નિરાશ થઈ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજરૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરવામાં તેના સરખો બીજો કોઈ શ્રીક નહોતો. તેની ભવ્ય કાંતિ તથા પ્રભાવથી જોઈને કોયે ભારાણો એકિલીઝ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી પુરી બહાર કાઢી શક્યો નહોતો.

હરામ છડ, મારી મર્યા પ્રમાણે અમલમાં આવતું જ નોંધ્યું ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું નોંધ્યું એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે એકિલીઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા દીધો, પણ દેશ સમસ્તના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને જોઈ ન લાગે માટે પોતાનો આગ્રહ મૂકી ઇષ્ટ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યા છે, તેમ ધણી કાળજી રાખી ધણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા અર્થવ્યવહારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૈવ્ય પરાક્રમ દેખાડ્યા છે.

એનેકસ (વડો) ને ડાયોમીડ એ બે ધીટ ચોદા બળ, સાહમ પરાક્રમમાં એકિલીઝથી ઉતરતા પથુ બીજા સૌથી અઢીઆતા હતા— એનેકસ ભારે અંહકારી ને ધુંધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નાનો હતો માટે તે થોડાક ઉદ્ધત તેમ પાંડો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પથુ હતો, યુલિસીઝ સાવધ ચોદો ને પ્રખ્યાતવિવેકી પુરુષ હતો. મેનેલેઅસ કામળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાય છે તેથી મ કાચ વૃત્તિથી થોડુ પથુ અમર કરવું બોલનારો હતો ને એણે પ્રમંથે પ્રસંગે ચોદારૂપે વખાણવા જેવું રણ પરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

હિલનનું હરણ

ટ્રોય નગરના પ્રાયમ રાજાને બે સ્ત્રી હતી. અને એઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા. તેમાં હેકયુગા એ નામે રાણીથી તેને ઝોગણીસ હતા ને એમાં હેક્ટર વડો ને બીજો પેરિસ હતો. એ પેરિસના જન્મતા પહેલાં તેની માને સ્વપ્ન થયું હતું કે મેં અગ્નિ જણ્યો, ને તેની જવાબા આખા નગર ઉપર ફરી વળી, એ ઉપરથી ફરી પેરિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યા હતા, એક ભરવાડે તેને ઉગેરી મોટો કર્યો હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં

તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો ટંકો ચુકવ્યો હતો, એ વાત આવી છે કે વળત એક જૂને (ધન્ધાણી), વીનસ (કામદેવની મા) ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ બેઠાં હતાં ત્યાં એક સોનેરી ફળ પડ્યું ને તેના ઉપર લખેલું હતું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ દેવીઓ પેરિસ ભરવાડ પાસે ગઈ. જૂનોએ કહ્યું કે મને જો એ ફળ આપીશ તો હું તને એશિઆખંડનું રાજ્ય આપીશ. મિનર્વા એ કહ્યું કે હું યુદ્ધમાં તારી કીર્તિ વધાવીશ, ને વીનસે કહ્યું કે હુનિયામાં જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત જૈરી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. પેરિસે વીનસને ફળ આપ્યું ને એ ઉપરથી પેલી બે ધણી ક્રોધાવમાન થઈ. કેટલાક કાળ પેરિસે પોતાના ખરા માખાપ જાણ્યા ને પ્રાયશ્ચ રાજ્યએ તેને પોતાને ત્યાં તેડી લીધો. કેટલાક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જોવા ગયો ને ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનેલેઅસ રાજ્યએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામે રાણી ધણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડ્યો ને પછી તેને લખને દ્રોણ નાશી આવ્યો. પછી તે હેલન, પેરિસની સ્ત્રી દાખલ રાજકુટુંબમાં રહી હતી

વૃદ્ધ વીર નેસ્ટર

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ થોડો હતો. તેનામા ડહાપણ, અનુભવ ને યુક્તિ જણાય છે. તેણે ઉજળતા જીવનને કપકાપી ને વળાણથી ઉશ્કેર્યા છે અને ભર સંગ્રામમા રથી થઈ દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહી સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તણુમાં, રણમાં રાત દહાડો તેણે સૌ થોડાઓને ધડીએ ધડીએ વિચાર આપ્યા છે. એ ખયો તરુણ વયનો ઉદય તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે છે કે ડાસો કેવો ધૂમે છે ।

હેલન

હેલન સ્વરૂપમૌર્ધવ્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પેરિસના પ્રેમને આધીન થઈ, પતિને છાડ્યો ને પ્રિતમ સાથે દ્રોણ જઈ રહી. એ સાહકમ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કર્યું. તે પેરિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિધારી થઈ રહી. જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના મંજાધીજનને જોયા ને મેનેલેઅસને જોયો ત્યારે તેના રક્તમાં દગાઈ ગયેલો પ્રેમ પાકો જાણ્યો ને ઉજાણ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પેરિસ મૂંઝો ને તે મેનેલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઈ ને જતાં ઠરી પશુ નહિ. એ સૌ ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે. કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ ક્રામળ પ્રેમમય મરળ રમ્યની હતી જ્યાં સતેજ પ્રેમ દોડે કે તે તરત જાવરી ને પછી તેનામાં આધીન થઈ રહેતી, તો તેનામાં નીતિ અનીતિ, -સાર અસાર લાભ હાની એનો વિચાર કરવાની શક્તિ ક્યાથી હોય ?

ટ્રોયનીર હેક્ટર

હેક્ટર એ મોટો શૂરવીર પુરુષ હતો. રણ મંડામનેા સધજો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતી ઉપર હતો. એટલું જતાં તે સર્વ ગ્રીક થોડાઓને દાદયુદ્ધમાં ને સમૂહમંડામમાં પુરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ જાળવતો મયો આણ્યો. એ પુરુષ કેટલો ઉલોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીર, કેટલો સાહમિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ ॥ એકિલીઝ સાથે હેક્ટર લડ્યો । નાદાન પેરિસે એટું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઈ જાણ્યું. વેરભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લાજિત કુમપી વિલાસી ઠાવકા સરળ દ્રોજનોનું બોલ્યું પળાવાનું નથી, એઓ હારવાના છે ને

માર ખાવાના છે, કોઇ રીતે ઉગરવાના નથી એમ જાણી તેણે તરત નાશને આવતો અટકાવ્યો ને ઉદર ખુદીથી સુદદાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઉચું સ્તુતિપાત્ર છે.

આસાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બહુરૂપે ને દેશીરૂપે, તેનું ઉચ્ચ કોમળ પ્રેમદયા ભરેલું હતું, અને રાજ પુત્રરૂપે, રાજ્યના રથભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમાં રોકાયેલું હતું.

મોટું પરાક્રમ કર્યા પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઇ કોઇ વાર તે ગર્વભાંધુવડ વેણ કાઢતો, વેળાએ ગભરાઈને અસાવધ ને અદાવરો થતો; એકિલીઝને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાકો, પણ પાછો સામો ઉભો રહી લય્યો. એ પ્રમગાથી તે પોતાની વીરનીતિથી રહિત થયો કહેવાય, પણ એકિલીઝના ધાર ત્રાસથી તે ઉગરવાને ઇચ્છતો હતો. તે યુદ્ધમાં જ્યારે ત્યારે પોતાના શબ્દની દુર્દશા ન થાય તેને માટે કરગર્યો છે એ તેનું સુધડ અતઃકરણ બતાવે છે.

* * * *

રંગીલો રાજકુંવર-પેરિસ

પેરિસ રંગીલો રાજકુંવર-પ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનરવી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ આણુ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસવિષયમાં નીડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાષાએ કપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ બોલ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિદા ન કર-તે માગી મળતી નથી. જેને સજ્જનીતિના વિચારજ નહિ તેનો દોષ શું બોલવો? કોમળ ખૂણસુરતીને કોમળ ખૂણસુરતી મળી ! બળડતા લોક મોહિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો ! પેરિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો; રણવિલાસ કર્યો, એકિલીઝને માર્યો ને પછી પોતે શસ્ત્ર ધાએ પડ્યો-રાજકુંવરે નામ કયું ? કુમળો સુધડ પ્રેમી વિલામમાં મગ્ન, હાથુ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાયતો !

નર્મદગઢઃ ઈલિયડનો સાર

સાયરમ-(કેપ્સુસાર)

એણે મીડિઆના દરબારમાં ધણી વખત કામદાજ ન્યેા દીધું હતું તેથી તેને તત્કાલીનથી કામ દાદી લેતાં સાદું આવડતું. એ જતો ગમે સરદાર હતો ને લગામમાં દુરમન ઉપર ધસ્યો જતો, તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે દેશને વિચાર કરતો ને તત્કાલીનથી કામ કરતો, એનું સાદમ વિચારયુક્ત હતું. બાબિલના રાજાને નગરમાં ધાડ્યો, તેને મર્દ કરે તેવાં રાજ્યોને તોડ્યાં ને પછી બાબિલન લીધું, જીતેલો મુલક માગાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે સધળો મુલક પોતાનો કહેવડાવ્યો. એણે પાછલા રાજાએ બેળિલોનમાં દેદ કરેલા પત્યાસ હજાર ચાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા, તે પણ તેની ઇનિષ્ઠમાં જવાની તદ્દખીર હતી. સાધરસનામાં રાજ્ય વધારવાને અતિશય લોભ હતો ને લોભમાજ તે સીધિઆ લેતાં કતલ થયો, તેણે બેળિલોનમાં દાખલ થયા પછી લણક નિરખગાંધીને પણ કાપી નખાવ્યા હતા ને ક્રીમસને પણ જીવતો બાળી મૂકવાને ચિતા પર ચઢાવ્યો હતો. (પછવાડેથી તેને ઉગાર્યો હતો) એ બે દોષ ગિવાય તે રાજ્ય બેળવવા ને બંદોબસ્તથી ચલાવવા પુરો લાયક હતો. તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જગનમાં સ્થિર રાખી છે.

✱ ✱ ✱ ✱

મહાન અલેક્ઝાંડર-(સિકંદર)

તે કાળના જ્યનિવાસ ગ્રીસ દેશના જયરાજ્ય મેસોડોનની જયરાજ્યાની પેલા ત્યાં ફિલિપના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાદ સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પુણ્ય જયપડિત પાસે લણીને નિજ રાજ્યનો રગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિઆ ને ત્યાંથી ઇનિષ્ટમાં ને પાછો એશિઆમાં તે છેક તાતાર દેશની જેકસાર્દીઝ નદી સુધી ને પળખતી સતલજ નદી સુધી ને ત્યાંથી સિંધુ નદીના મૂખ આગળ

ને ત્યાથી પાછો ઇરાનમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પમિદ્ધ શુભ ગજનગર ભેળિયોનમા આવી રહેલો દિવ્ય જનકાનિમાન તે મહાપુરુષ એકેકઝાંડર-સિકંદર, પોતાની જયમાળાને સુવામ લેતા ને ત્રીક જયધ્વજ જોતા ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગભોગ મંગલો મોટા ઉદાર મનમા મોટી મોટી જયધારણા આંધતાં ને મનુષ્ય જાતને જયલાલ તથા જયરંગ દાખવતાં, ધન્ય બનીસ વર્ષની વધે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયભોગમાપાને નમી અમર કીર્તિ રણમાં ધર્યો !

ભુલિયસ સીઝર

રોમ નગરનો એક કુલીન શ્રીમત, ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા ભણી એથી ને ધોતાળપણથી લોકનો વહાલો થઈ ઉતરેતર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રમી, સુદમાં ધૂમી રોમનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દિવ્ય મેળવી લશ્કરને અનુકૂળ કરી લઈ, મોટી માહસ યુદ્ધિએ હેલ્લો પાસો નાખી, શત્રુ ઉપર ધસી છટાલીમાં, ત્રીસમાં, એમેલિમાં, ઇજિપ્તમાં, આફ્રીકામાં, સ્પેનમાં, એશિઆમાં ને તે સૌને હરાવી, ચાલીસ વર્ષ થયાં માટેલી બાઈ જીયો;—જગતમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ નિરતાર તથા બળમાં એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દેખી શ્રીમંતોના નામથી ચંપાઈ જવું ઉગારી તે મહાપુરુષ—સીઝર રાજાએ લોક દલવાણનાં કામો ઉત્સાહભેર કરતાં ને અમર કીર્તિના રણમાં ધમત્યાં, અદરમાન કાળનું સંન્ય દેખી હજુ પણ મારે શત્રુ છે ? ને મિત્રને પણ શત્રુ જોઉં છું ? એમ ભણી મોહિત થઈ પડ્યો ને સદા દીખ્યો !

શાર્લમેન

તે પોતાના ૪૭ વર્ષના રાજ્યમા લગાર પણ ઝપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો; બીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી

માવધ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને ખતથી કામ કરતો ધણો પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની બુદ્ધિ હિંમત, ચપળતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં આંધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે, સેક્સનેઓ તેને પળવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સળ કરવામા પણ કસર રાખી નથી. તે કોધમાં જ ગલી લોકની પેઠે વિકરાળ થતો ને સ્ત્રીઓ કરવે ને ટાળવે યશસ્વિ વર્તતો, તોપણ રાજ્યનું રક્ષું કરવે ને લોકનું ભલું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ આંધવાના અને લશ્કરી વહાણો આંધવાના વિચારો કરતો, કામ કામ નિશાળો કઢાડતો, દેશદેશના પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિકાસને આશ્રય આપતો એ સધળું તેના વખાણમા બોલાય છે. કેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પણ બિશ્વે વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરવું ને વ્યવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાયે જય મેળવી શકે, પણ જયની વ્યવસ્થાને માટે તો તેને ચોગ્ય પુરુષો સહાય જોઈએજ. શાર્લમેનને હોસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રિઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોભી સરદારો શી રીતે રહેવા દે ? તો પણ શાર્લમેન પ્રાપ્ત કરી જાળવી રાખવા ઉપર વખાણવા જેગ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજ્જડ યુરોપમા સુંદર વાદિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રણુરંગ દાખવતાં, તેનાં કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેના પ્રેમ માન્ય થતાં ભગતા ચડ જેવો વિરાજતો.

ફેરિક

ફેરિકના આગે પ્રશિચ્ચાનું રાજ્ય નવું સ્થાપ્યું હતું ને ફેરિકે તેટલુંજ પાણુ નવું વધાયું. તેણે ૨૯,૮૧૩ ચોરસ માઇલ જેટલો મુલક નવો મેળવ્યો એ તેના જય છે. તેણે અનેક મુશીબતો વેઠી ને વેઠતાં નવું નવું જાણી સરનાર દાખલ ને ખટપટી રાજ્ય તખ્ત મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રશિચ્ચાના રાજ્યને યુરોપમાંના બળવાન રાજ્યોમાં ગણાવું કયું. ને લગાઇનાજ કામમાં યુથોગો રહેતો એમ ન હોતું, પણ તે પોતાના રાજ્યનો સધળો કારભાર જતેજ કરતો. તેનો કોઇના ઉપર ભરોસો નહોતો, તેથી તે કોઇની સલાહ લેતો નહિ, પોતેજ મંધુ ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે ઉપર ખતથી નીધા રાખતો. તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજબ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજ્યમાં મશહર હતી, તે લોકના ઉપર કારભાર નાખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખ્ત કરડા રહેવામાં મોટો જલમ હતો. તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કાલ તોડવાને જરા પણ વિલંબ કરતો નહિ. તેણે કોઇ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગ્રહ ખત ઉદ્યમથી અનેક વિદ્ધ સકંટ કાપી ધાર્યું પાર પાડ્યું એ તેનું સ્તુત્ય પુરુષાર્થ છે.

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન

એ સધળું તેણે ઝડપથી કીધું—લગાઇએ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અગ્રેજ રાજ્યની સત્તા થકી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કીધો. એ મહાભારત કામમાં ફેટલું વિચક્ષણપણુ ને ફેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેવું ડહાપણુ, ફેટલું ધૈર્ય ને ફેટલું સાહસ તેણે વાપર્યું હશે ? હતું તે રાજ્ય ઉંધું વાળી રૂઠા પાયાપર નવું પ્રજારાજ્ય સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્તાવ્યો છે—યોગ્ય

દેશાભિમાન ને યોગ્ય અતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાના મોટા મનમાં કર્મજયથી સ્પષ્ટ દેખાડ્યું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અમત્ય ને કૃત્રિમ નહિજ, એ તેની મોટી ખીટ મનશક્તિ હતી. તે બહુ સાદો ને બદો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાકી યુક્તિ વાળો ને પ્રમંગે ઠાવ્યો કરડો સરદાર હતો, ને હેતાળ નિર્લોભ ને નિઃત્રિસુખમાં મગ્ન હતો, પણ દેશને અર્થે અતિપ્રવૃત્ત થઇ રહેતો. ખરેખર વૉશિંગ્ટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ ને હૈય સદગુણ એ વડે સપ્રેમ માન્ય મહા પુરુષ હતો.

#

મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

સાધારણ પુરુષનો છાકરો પોતાનું વતન છોડી ઉદ્યમને અર્થે પેરિસ ગયો, ત્યાં જઇ લશ્કરી નોકરીમાં તે હેઠ્ઠિયાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઈ નવલક્ષિણ નથી, પણ તેણે પોતાની જીવીસ વર્ષની ઉમરે છટાલી ખાતેના લશ્કરનો સરદાર થઇ એક મહીનામાં પોતાનાં થોડાં લશ્કર-થી ઘણાં મોટાં ફેળવાયલાં ને અનુભવી સરદારોના ઉપરીપણાવાળા લશ્કરોને ઉપરાઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી જીત મેળવી એ જાણવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ તે ધ્રુવિખત તાબે કરી ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકાનસબધી રાજસલામાં નિપુણતા ખતાવી અનેક ખટપટ કરી સામે થનારા પ્રજાસત્તા રાજ્યના કારભારી-ઓની સલાને વિસર્જન કરી, ફ્રાન્સના રાજ્યનો વડો સત્તાધારી થયો—ત્રીસ વર્ષની ઉમરે—અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સનાં બહુ મોટા મહારાજ્યનો મહારાજ થયો એ તેનું મોટું અસાધારણ ને અદ્ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે ! તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપનાં એકસંખી થયેલાં શત્રુ રાજ્યોની સામા લગાઇઓ

કીધી ને તેઓને હકલ્યા, કેટલાંક રાજ્યને ક્રાન્સ સાથે જોડ્યા, પોતાનાં મોટાં રાજ્યની વડેંચણ કરી પારીસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી શણગાર્યું, ફ્રેન્ચ લોકને માટે કાયદોના સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજરૂપે કારકીર્દી છે. બારેક મહિના પદબ્રષ્ટ રહ્યા પછી તે ખાંજા ક્રાન્સની ગાદી ઉપર બેઠો. ને પોતાનું રાજ્ય સ્થાયી રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મજે એવી ગોઠવણ કરતો હતો તેનામાં એકસપી રાજ્યોએ ક્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડ્યો, હાગો ને નાહો, પણ કેદી થયો ને પાંચ વર્ષ ૧૦ મહીના ૨૦ દહાડા એકાતવાસે રહી પોતાની કુમરના પર મે વર્ષે મુક્યો.

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્થવીર યુરુપ થયો, પછી રણવીરરૂપે શુદ્ધિ કર્મ થોજી અનેક વિદ્ન મંદિર કાપી મહાસમર્થ રાજ્યોને જીતી એવ્યકી થયો, પણ ત્યારે ખીજવાએલા રાજ્યો એકસપી થયા ને તેને પોતાની પ્રજા ચયળ વૃત્તિની ને માત્ર જય તૃષ્ણા રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિઅને હાયાં પછી સેટ હેલીનામાં પણ વાસો કીધો. નેપોલિઅનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે.

પીટર

રશિઆ જંગલી લોકનું રાજ્ય હતું, તેને પીટર મોટાં જળવાન સુધરેલાં રાજ્યોમાંનું એક કીધું એ કષ્ટ તેનો જેવો તેવો જ નથી. પોતે રાજા છતે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશીઓને ઉચી સ્થિતિમાં આણ્યા. જે જે મોટાં ભારે કામ ઉઠાવ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરતર લક્ષ્ય શ્રમ રાખી પાર પાડ્યાં. કેટલી અડચણ ને કેટલી કેટલી હાર વેડી તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવા નવા

અનુભવ મેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો જોયો; એ ઉપરથી દૈવવાદ ઉદ્ભવવાદ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેતાય! તેણે જાત મહેનતથી, જાતે મેળવેલા જ્ઞાનથી ને જાત શુદ્ધિ પરાક્રમથી પોતાના દેશીઓનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગ પરત્વે કેટલાંક ફૂર ને અઘટિત કર્મ કર્યા હશે, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે પણ કલંક નથી જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ લેશ પ્રિયરતા તેનેજ તેમણે વખણ્યો ને જગત્ વખાણે છે.

નર્મગદ્ય: મહાપુરુષોનાં અસ્ત્ર

માર્ટિન લૂથર

લૂથરે સત્યને માટે પોતાના મત ન મૂક્યો, શત્રુઓની સામા નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાદનું ખડન ને પોતાના મતના પ્રસાર માટે અચાક શ્રમ લીધો. કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ મધું તેણે સમર્થ રાજ્યનું ને ધર્મશુભનું ને જનમતનું હાય છતાં કીધું એ તેના સદ્ગુણના મોટા ને સિખામણુ લેવા જેવા જય છે.

સોક્રેટીસ

ઇ. સ. પૂ. ૪૦૬માં તે પાંચસે જનની રાજ-સભામાંનો એક હતો ને છ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દ્રેષ્ટો લય ન રાખતા દેહાંતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ઇ. સ. પૂ. ૪૦૪માં બ્યારે એથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતું ત્યારે તેઓએ દ્રેષ્ટો એક જણને પકડી આણવાનો દુક્રમ ડ્યોં હતો તે પ્રમંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો. એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કંઠા દુરમન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોક્રેટીસ નગરના છોકરાઓને અની-તિનો બોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા

દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોફ્રીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંધુ નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયા તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે ૨૭૫ મત આવ્યાં ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યાં તેના શિષ્યો ક્રેટેન ને પ્લેટો એઓએ મોટા ડાંડ લઈને કહ્યું કે, પણુ દ્રોષિ લોકો ને લાંચીઆ ધનસાફલોએ ને માન્યુ નહિ ને સોફ્રીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ધૈર્યથી કરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી ઉઠી વેળામાં તે બોલ્યો કે અમત્ય ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તો તેમાં મારું કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા ઠેરવનારને લજવાવાનું છે, કેમકે હું સારી પેઠે બાણું છઉં કે કોઈને મારાથી નુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોઈ બગડ્યું પણુ નથી, જેઓ મારી સાથે વાનો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી શક્તિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે-ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને ભવિષ્યકાળ આપશે જ. પછી તે હસતે મોઢે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દીલગીર થયા હતા તેમના મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે એક મહીનો કેદખાનામાં રહી ઝેરનો પ્યાલો પીધો (ઇ. સ. પૂ. ૩૯૯ માં).

*

પ્લેટો

તે કહે છે કે નિત્ય ને સ્વયંભૂ તે શું છે ? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેવું ને તેવુંજ હોયુ જોઈએ; સમારમા જોઈએ હોયે તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એમ ત્રણજ કરે છે, ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ, માટે જેના રૂપાન્તર થયાં કરે છે તેને પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી કોઈ અનાદિ સિદ્ધકારણ-સર્વ વસ્તુનો કર્તા પિતા જે સૌનું સારું કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થવું જોઈએ એ અનાદ્યંત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો

ધારી આ જગત બનાવ્યું છે ને આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ પૃથ્વી સુધે નથી એમ વિચારી તેણે જગત મનુષ્ય કર્યું છે-તેના મધ્યમાં જડ અવયવોને ધૃત્યરી યતન્યથી મનેજ કર્યા છે. આત્મા દેહથી જુદો છે, અમર છે ને ધૃત્યર પોતાનું જે યતન્ય સકળ જડમા વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે તે તેના ગ્રંથ છે એમ તે મમજના. તે કહેતો કે માણસમાં ત્રણ આત્મા છે-એક અમર જે શરીર પડ્યા પછી પણ રહે છે ને, તે બીજો માનસીક એટલે મનશક્તિઓ જે પશુ-ઓમાં પણ થોડી ધ્રુષ્ટી હોય છે તે, અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્ભિજ ને પશુપદમાર્મમાં પણ હોય છે. નીતિવિષયમાં ને પોતાના શુરુ સોફ્રીમ-ની પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી વર્તવું ને મન્યના ટાવવાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો તેણે સ્ત્રીવિષયમાં જોઈએ થયેલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાને માટે સોંપ્યું ને પ્રેમ વિષે વિચારો જણાવ્યા-તે કહે છે કે ખૂબસુરતી ચહેરામાં નથી પણ તે (ખૂબસુરતી) આપણા મુંદર આત્માનું સામા ચહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદગુણ વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને દોષ ગ્રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવાને આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીભે તેવો રતેહ બધાય પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પરમાણુશાસ્ત્રને માનતો.

એરિસ્ટોટલ

એરિસ્ટોટલ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ઇતિહાસ લખનારો હતો. પ્લેટો-સિક હતો ને એરિસ્ટોટલ આર્યિક હતો તે માનતો. અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે યદ

ગએલા પંડિતોનાં મતને અધુરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખડન કર્યાં છે. મારા સરખો બીજો કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો, તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચલ્ય, તેનો શોષ, તેનો અથાગ અધ્યાસ ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઈને કાંતિમાન ને કીર્તનીય કરે છે.

નર્મગદ્ય

ગ્રીકનો વાદમીકિ. હોમર

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજ્ય છે. બ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યતરનું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટા-જેમાં ધણી ધણી વાતો ને ધણા ધણા માણસોનાં ગુણકર્મો ખરેખરાં પણ અસાધારણ તર્ક-શક્તિથી, અસાધારણ વાણીથી, અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યાં હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈએ, ને તે કવિતાનો કર્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કર્તા વિરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોહક શક્તિથી મનુષ્યનું મન હરી લઈ તેને આનંદ પમાડે છે ને અદરથી મુખોષ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્તકના ને તત્ત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓના જ્ય વિજ્ય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સહારથી મેળવેલા નહિ, કામળ લકિતભાવ અથવા શંકેજ્ઞાન એનાજ બોધથી મેળવેલા નહિ, પણ ~~જે~~ જે ગમતો હોય તેને તે આનંદ આપી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઇલિયડ લખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચિતર્યાં છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુદુંબનાં દુઃખ

સુખ ચિતર્યાં છે. જગતનો આદિ કવિશ્વર વાદમીકિ ને શુદ્ધ વિરસ કવિતા લખનારો કવિન્દ્ર તે હોમર.

નર્મગદ્ય: કવિઓ

ગ્રીસની વીરાંગનાઓ

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે, પોતાના છાકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઈ બીજા રાજ્યની સ્ત્રીએ લીઓનીડાસ નામે શુરા સરદારની સ્ત્રી ગોર્ગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પોતાના મદોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારી પેલીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપે છે. ‘ઢાલ સાથે અથવા ઢાલ ઉપર (સુવેલાં) પાછા આવજો’ એવી રીતની ઉત્કેરણી રણમાં જતી વખત તેઓની મા આપતી.

~ * ~ *

રોમની વીરાંગનાઓ

“ માગી આપર ગાઇ છે. હવે હું વધારે જીવવાને ઇચ્છતી નથી, ઓ મારા કોલટિનસ, હું આજે લૂણ્ટ ને હીણુ પ્રાણી છઉં, મારે શરીર બીજાઓએ છુટયુ છે, પણ મારો પ્રેમ હજી લગી તારા ઉપરથી જરીકે ખસ્યો નથી, સેક્સટસે જે મારી દોલત (આપર) બળાતકારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથી પાછી મેળવી શકીશ, પણ તમારાં હૈડાં જે મરદના હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિયાને જણાવજો કે જે સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી ભ્રષ્ટ થઇ તેણે મરવામાજ સુખ માની લીધું. ” એમ બોલી તેણે પોતાના અજલામાંથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમાં ઘેંચી

દીધી. પછી તેનું મુઠ્ઠું અગ્નિમાં સોતે દેખાડવામાં આવ્યું હતું ને કેટલાક જણે મોટાં લાખણ કર્યાં હતાં જેથી એક સત્તાધારી ગડળીએ એવો કંવાવ કર્યો કે દાકિર્નને તથા તેના વશજ્ઞને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવા ને હવેથી કાઢીને રાજ્ય થતો દેવો નહિ. રોગની રેયતમાંના ધણાક જે રાજદરવારી કામમાં લાગે તેના થયા ને જેથી રેયતને છૂટ સળધી હકે મળતા ગયા તેનાં કારણોમાંનાં કેટલાંકનો વિષય રોગની સ્ત્રીઓ જ છે.

નર્મદગદ્યઃ સ્ત્રીના ધર્મ

સર એએ ક ન્યુટન

જે પુરૂષે નત્રા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યાં અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યું તે મહાપુરુષ કેવો નત્ર હોતો ! તે કહેતો કે સૌ મને પડિત કહે છે, પણ હું બાળક છોકરાની પેઠે દરિઆના કિનારા પર કાંકરા ઉચકતો હોઉં તેવો હઉં ને સસલા સમુદ્રનો શોધ કરવો તો હજી બાકી રહ્યો છે. બ્યારે તેની ગેટહાજરીમાં તેના કુતરાએ ટેબલ ઉપરની સળગતી મીણબત્તી ઉધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળો બળી ગયા ત્યારે તેણે કહ્યું રે ડાયમંડ ! ડાયમંડ ! (કુતરાનું નામ) તુ નથી બળ્યોતો કે તે શી ખરાબી કરી છે !

નર્મદગદ્ય

કોલંબસ

જોનાવાનો ખલાસી જેને લોક મૂર્ખ બોલ્યો હતો કાઢના ને વિદ્વાનો પાપ ડી કહેતા તેણે ધન્યક વર્ષ ગરીબી હાલમાં હતે ખતી ઉઘોગ કરતાં ને બ્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ એટલાં ટિકની પેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખાડ્યું—અમેરિકા ખડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્મૃતિપાત્ર જય છે. અક્ષેપ, સાક્ષ, ખીજવા-એલા ખલાસી ને અદેખા સાથી એઓની સામા ધીરપણુ ને ધીરપણુ એ તેના સદૃશ્ય છે; તેને

પોતાના શ્રમનો અદ્વો ન મળ્યો ને તે ગરીબીમાં રિયાઓ તો પણ તે ઉદાર મનથી ને સતોષે મૂઓ એ તેની વ્રતિ શિશુથીય છે.

—નર્મદગદ્યઃ દેશરોધક

મેવાડના ક્ષત્રિયવીરો

સને ૧૨૭૫માં લખમસી ગાદીએ બેઠેલ એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શરા રજપુતોએ સામી લડાઇ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હલ્લાની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ મુસલમાનને તાણે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઇ કરવાને લડયાયો તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને બીમસી કરી કાઢેલો ને તેની સ્ત્રી ધણીજ ખૂબસુરત પક્ષિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સારૂ બહુ બહુ મથ્યો, પણ બ્યારે કંઈ તેનું ન કાવ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આપનાની મારફતે તેનું મોઢું જોવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુરાદ હાંસલ કીધી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની હાવણીમાં આવતાં તેણે બીમસીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પક્ષિનીને આપે તો છોડું.

બીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગભરાટ થઇ રહ્યો તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સગાને તેડાવી યુક્તિ બોળી ને પછો રજપુત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે જે દહાડે તમારી હાવણી ઉઠશે તે દહાડે પક્ષિની પણ આવશે; તેને ઠેક સુધી વગાવવાને શહેરની ધણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કાંઈ પણ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કબુલ કીધું. પછો ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—અકકેકમાં અકકેકો રજપુત સરદાર બેઠો ને અકકેકને ઉંચકનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઇઓ હતા, તે મીઆના હાવણીમાં આવ્યા

એટલે કનાનના પડદા કપા. બીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. બીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી ઘોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઇ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમાં પડ્યો કે હજી બીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તજવીજ કરાવી તો બીમસી ને પકિતી દોષ મળે નહિ પછી સંધા રજપુત સરદારે મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડ્યા ને અલાઉદ્દીનની છાતણીમાંનાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોતે કપાઇ મુઆ. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પણ રજપુતો લડ્યા. અલાઉદ્દીનનું. ધણુક લશ્કર કપાઇ ગયાથી તે નિરાશ થઇ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩ માં તે મોટું લશ્કર લઇ પાછો આવ્યો. લડાઇ ચાલી તેમાં રાણાના અગિઆર હીકરા તો પડ્યા પછી રાણાના આગ્રહથી અબ્બાસિહ થોડાક લશ્કર સાથે દુશ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી દેલ્હી જઇ રહ્યો, શહેર બહાર લડાઇ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપુતાણીઓ બેઆમર થવાની ધાર્મિકતા મહેલના બોંયરામાં હારદોર ચિત્તા ખડકી બળી મુકાવ્યાં. રાણી લડાઇમાં કપાઇ મુકાવ્યાં. પછી અલાઉદ્દીન ઉજ્જૈન ને બંધાર દેખાતા ચિતોડમાં દાખલ થયો.

રાણી પ્રતાપ

જ્યારે અકબરનું મોટું લશ્કર તેના વડા હીકરા સલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તૂટી પડ્યું ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી દુકડીઓને ભરોસે ૨૨,૮૦૦ રજપુતોને લેઇને અરવલ્લી પર્વતના હલદીધાટના મેદાનમાં સામે લડવાને ઉભો રહ્યો. એ ઠેકાણે ઇ.સ. ૧૫૭૬ ના જુલાઇ સવત ૧૬૩૨ શ્રાવણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઇ થઇ, પ્રતાપે અકબરનો રાજા માન જે અકબરની

તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની ધણી ધણી તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન શક્યું. તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સલીમની પાસે ઉભેલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી નાખ્યા હતા, અને જે કદાચ સલીમના હોદ્દાને હોદ્દાનાં પતંગ ન હોત તો તેને પણ પોતાના લાલાથી લા કરી પાડ્યો હોત. એ ઠેકાણે યુદ્ધ ખૂબ મધ્યુ દુઃખલું લશ્કર સલીમને બચાવવા મથે અને મેવાડનો પ્રતાપ જેને એ વખત ત્રણ લાલાથી, એક ગોળાથી, ત્રણ તલવારથી જખમો લાગ્યા હતા તેને બચાવવાને રજપુતો મથે. પ્રતાપ ત્રણ વાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથી વાર પડતો હતો તેટલામાં જાલાના રાજાએ પ્રતાપના ઉપરનું છત્ર પોતાને માથે લઇ આગળ ધસારો કર્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ જાણી રજપુત સૈન્ય પણ તેની સાથે ધસ્યું ને એથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને બચ્યો. એ સંધ્યુ કરવા છતાં મુગલની આગળ રજપુતનું આલ્હુ નહિ-જાલો પડ્યો અને જે ૨૨,૦૦૦ હલદીધાટને બચાવવાને એકલા થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮,૦૦૦ છતાં પાછા વળ્યા.

ધણું મથતાં પણ પોતાનું કાવતું નથી એમ જાણને પછી પોતાનો દેશ છોડવાને નક્કી કીધું. કુટુંબ કળીસો અને સરદાર તથા સાથી જ્યો પણ હલકા પડવાના કરતા દેશની બહાર નીકળી પડવું વધારે સારું ધારતા તેઓને સાથે લઇને પ્રતાપ અરવલ્લી પર્વત ઉતર્યો અને રણની લગભગ આવી પહોંચ્યો, પણ એવામાં તેના વજીર ભામાશાહે પોતાના બાપાદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી ૨૫,૦૦૦ માણસનો ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે-તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી ઉશ્કેરાઇને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકલા કર્યો ને દુશ્મન એવા

જાણનાં હતા કે પ્રતાપ પાછો ફરે છે એટલામાં તેણે ફેરવે ઘેરા માલ્યો અને ત્યાંના મુગલ લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કામલમેર ને ખીજા ૩૨ કિલ્લા લીધા (ઈ. સ. ૧૫૯૦); મિતોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ મિત્રાપ આપી સમજી મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. ગરની વખતે તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટા નિમાસો ચૂક્યો તે જોઈને મલુઅરના અગ્રીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે? ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેશ તાર્તર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા જાળવવાના નથી. હું જાણું છું કે મારી પેઠે હવે કામલ મેવાડમાં રહેનાર નથી. એ માંભાળી સરદારોએ બાપા રાવજીની ગાદીના સોગન ખાધને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમે મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી મહેલ ટવેલી નહિ બાધીએ. એ વચનથી સતોષ માની પ્રતાપે દેહ મૂકી, ઈ. સ. ૧૫૯૭.

નર્મદગદ્ય: મેવાડની હુકીકત

જગદેવ પરમાર અને વિદાતા

તે વાત આવી કે બાદરવો મહીનો આવ્યો છે, રાત તો અધારો કીલ છે; વરસાદ, વીજળી ને પવનના જોરે વધી ગયાં છે, દેડકા અને મોર રહોર કરે છે. એવી રાત્રે રાજાને કાને કંઈ અવાજ પડ્યો. તે એવી રીતનો કે પૂર્વ દિશા તરફ ચાર જૈરીઓ ખુશીનાં ગીત ગાતી હતી, અને તેઓથી થોડે એક દૂર ચાર જૈરીઓ રોડને વિલાપ કરતી હતી. રાજાએ ખવાસને બોલાવ્યો તે જગદેવે જવાબ દીધો, ને પછી રાજાએ પેલી વાતનો ખુલાસો આજીવાને જગદેવને કરાવ્યો. જગદેવ દાલ તરવાર બાંધીને અધારે એકલોજ શબ્દના બોળને અર્થ નીકળ્યો. રાજાએ જોયું કે આ બાદપદની રાત્રી

છે મારે ભાઈ જગદેવ જમ્ય છે કે નહિ? ત નવાગવું એ હેતુથી પોને વેશ પાડીને કાનો તેની પાછળ જમ્ય છે. રૂને જતાં પહેરગીઝ મળ્યા; તેઓને કહ્યું કે આટલી રાત્રે આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે તેની જાણ લાવો. તેમાંના ધણાખરા મારિમાદે બોલ્યા કે “જગદેવે જોતો લાડો જગદેવ. મહિને લાખ રૂપીઆ ઉઘાડે છે ને કામ કંઈ કરતો નથી”. પણ રાજાને ના તો ન કહેવાય માટે જવાબ દીધો કે હા હમે જાણીશું. પછી દાલ તરવાર કામકાં તીર ખખડાવતા તે અડધાઉંઘે ઘેરાયલા તૈયાર થયા. એટલામાં પાછું કંઈ વરસાદનું તોફાન થયું. તેથી કામખીના ડગલા અંગે લપેટીને જોડ્યા. એટલે તરત ઉંધ આવી ગઈ જગદેવ પૂરા તરખેનો દરવાજો ઉઘડાવીને બાંદા ઘેરા રોતાં હતાં તાંહાં ચાલ્યો અને જમ્યને પુછે છે. તમે કાણ છો? ભુતડાં છો? ગ્રેત છો? શેખતર છો? ડાકેણ છો? છો તમે કાણ? આટલી રાતે શું દુઃખ પડ્યું છે કે કલપાંત કરી મુકો છો? તેઓ બોલી-છોકરા જગદેવ આવ, તું અત્યારે ક્યાંથી આવ્યો? તે બોલ્યો હું તમારા વિલાપનું કારણ પુછવા આવ્યો છું. તેઓએ જવાબ દીધો, ‘હમે પાટણ શહેરની વિદાતરીઓ છે. કાસે રાજાનું દસ વાગે મોત છે માટે રડીએ છે. જગદેવે પુછ્યું, ‘ગાય છે તે કાણ છે?’ જવાબ કે ‘તેને જમ્યને પુકો.’ જગદેવ ગાતી બધરીઓને પુછે છે તો, તેઓ એવો જવાબ દે છે-‘હમે દીક્ષી શહેરની વિદાતરા છે. ત્યાહાનો રાજા આ ગાદી છીનવી લેશે માટે હમે ખુશીથી ગાઈએ છે. જગદેવે સલાહ પુછી કે, ‘માડીએ, આ કાળમા મારા રાજા જેવો સુપાત્ર કોઈ નથી માટે કંઈ માનતાથી, કંઈ બાધાથી, કીયાં ધર્મકૃત્યથી, કીયાં અનુષ્ઠાનથી એ જીવે?’ તેઓએ જવાબ દીધો કે ‘તારા રાજાના જેવો જે પરાક્રમી સરદાર હોય તે પોતાનું માથું અરપણ કરે તો રાજાનું

અતર વધે.' જગદેવ બોલ્યો કે, 'હું મારું મસ્તક સમરપું તો કેમ ?' વિધાતા બોલી કે, 'ધણું સારું.' પછી જગદેવ કહ્યું કે 'લગાર હું મારી વાહાલી યેરીને પુછીને આવું છું' વિધાતા તિરસ્કાર કરી બોલી કે, 'કેવો બેતકુક છે. કાગળ અછરી તે વળી પોતાના ધણીને મરનાની રાજ આપે ?' આ સઘળી વાત રાજાએ કાન દબને લક્ષપૂર્વક સાંભળી, ને ચોરીતો જગામ સાંભળવાને જગદેવની પાછળ તેના ધર તડક ગયો. શિરસ્તા પ્રમાણેનાં વહાલ ને લાંબા ધયા પછી, જગદેવે સઘળી વાત કહી. ત્યારે ચોરીએ ભાષણ કીધું કે, 'ધન દહાડો આજનો, ને ધન આજની રાત કે આજે રાજાની ચાકરી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ? મોટા પગાર, ધનામ, જાગીરા વગેરે જે આપ્યાં છે કેમ મસ્ત ? માટે ચ્વામીનાથ, એ તમે યોગ્ય જ વિચાર કીધો છે. ખરે રજપુત પું જ વહાલા ! ધર્મી રાજા કરતાં આપણો જીવ વધારે નથી. હે સરદાર, છ કલાક વધારે જીવી સતિ થવા કાજે શા માટે મને દુઃખી કરવી જોઈએ ? વામતે ચગજ કરે છું કે, તમારા જાનની પહેલાં મારો જાન આપવા દો' જગદેવ કહે છે કે, 'પછી છોકરાની ક્ષત્રી વડે ?' ચોરી બોલી કે, 'તેમને પણ સાથે લો.' જગદેવ કહે છે કે, 'આલો ત્યારે હવે વાર કોહોની ?' રાજા જે આરણે ઉભો રહીને સર્વસ માભળતો હતો, તેણે જોસામાં કહ્યું કે, 'વાહરે રજપુત વાહરે તમારી સેના, વાહરે તમારું પરાક્રમ અને વાહરે તમારી નીતિ !'

- ભૂતું નર્મગદ્ય

૪. ધર્મ

ધર્મ વિચારની પ્રસ્તાવના

કવિ નર્મદાશ કરના વિચારથી જે જે વિદ્વાનો જીદ પડતો હોય, તેઓ પણ આ નિગદોની શૈલી, તેમાંની સ્પષ્ટતા, નિરાકરણ કરવાની ઢંગ, અને સૌથી ઉત્તમ એમતું નિખાલસપણું જોઈ અહ પ્રમંસા કરે છે, એજ એમના વિચારની અલિહારી છે.

સર વિલિખમ જોન્સ

કલકત્તે આવ્યા પછી તરત જોન્સે સંસ્કૃત ભાષા શિખવાનો આરંભ કીધો. પૂર્વ દેશોની બાબતોમાં લાભકારક શોધો થયા છે તે સર્વ, ધણું કરીને જોન્સના સંસ્કૃત જ્ઞાન ઉપર તથા તેના રૂઝા ઉપયોગ ઉપર આધાર રાખે છે. સમજવાનું એ છે કે જોન્સે પોતાના દેશીઓને લગતું પોતાનું દેણ સારી પેઠે અદા કીધું છે. એનો સંસ્કૃત અભ્યાસ ધીમે પણ પક્ષો હતો. પોતાને પસંદ પડતી વિદ્યા મેળવવામા તે મહેનત તથા ખર્ચ કરવા લગાર પાછું જોતો નહિ. તે મોહોટે પરીઢીએ ઉઠતો ને ત્રણ ચાર મીલ પગે ચાલતો ચાલતો સુરજ ઉગ્યાની પહેલાં કોરટમાં જઈને બેસતો. ત્યાંહાં તે કોરટ ખુલ્લાની અગાઉ ચાર કલાક લગી સારી પેઠે અભ્યાસ કરતો. કોરટનો વખત પૂરો થયો કે તે પડિતની સાથે બેસીને હિંદુધર્મશાસ્ત્ર ઉપર અંચ કરવા મડતો. રાતે તે સઘળી અર્વાચીન ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતો, યૈરી જોડે વાતો કરતો, અને સેતરજ રમતો. વરસમા ચાર મહીના કોરટનું કામ બધ રહેતું તે વખતે તે આસપાસના ખનારમ વગેરે શહેરોમાં સુસાફરી કરી આવતો. કોરટનું કામ, સંસ્કૃત અભ્યાસ, નવા ગ્રંથો રચવાનું કામ અને ધણીએક બાબતો સંબંધી ધણેએક ઠેકાણે પત્રવ્યવહાર રાખવાનું કામ, એ સઘળાને લીધે તેને લગાર પણ પુરસદ મળતી નહીં.

ભૂતું નર્મગદ્ય

ત્રીસ વર્ષપર ગુર્જર પ્રજાજનો ઉદયમા રંગમાં ખૂબ ખિલ્યા હતા, પણ સુધારાના રંગને લલાલો લેતાં તેઓ છેકજ થાકી ગયા, મોળા પડ્યા અને દેશાભિમાન રનેહરગ તદ્દન ઊડી ગયો એના સનંધમાં જૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો એ નીતિએ કંઠોગ ચલાવી દેશજનતાને વંશપરંપરાની જીજ્ઞા કરવી એ આ નિર્મદોનો હેતુ છે. આ

સગવ આવી ઉત્તમ રીતે ગ્રંથમંડલના માટે થોણ તેનાપર વિવેચન કરવાનો નથી, પણ જે પુરૂષે સુધારાના પ્રથમ કાળમાં છેદકપણું કર્યું પછી છેદ્વક્ષકપણું ધર્યું ને હવે તદ્દન વક્ષક નીતિ ધરી છે, તેનો સદાગુણ વાદ બહુ બહુ રીતે લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. કવિના જેવી ઉત્તમ શક્તિ, સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારની પ્રોત્તીમાં ચિત્રદર્શમાં અને ભાષાની નવી રીલીમાં ખીભ કાઢ પણુ ગુર્જરમાં નથી એ સર્વ રીતે શાન્ય છે. હમણાના વિદ્વાનો જનાવેનાં અવલોકન કરે છે ખરા, પણ શુદ્ધિવિચાર જળે મિદ્ધાતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. કવિએ તદ્દન ભુદીજ રીતિ પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોયું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને આજ દીકું તેજ રાખી અગ્રાજ વસ્તુને તણ દીધી છે. ઉપલક વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પણ થોડો કાળ વીત્યા વિના ખરું સ્વરૂપ માલમ પડશે નહિ બેકન પડિતે જે મહા સમર્થ નીતિ 'વિચાર કરવા' માટે થોણ હતી, તેજ ધોરણ કવિએ સાચવ્યું છે, પણ જેમ બેકન પડિતના વિચારને અમલ એક બે વીસી વીત્યા બાદ થયો છે, તેમ કવિના વિચારને જય થતાં વિલંબ લાગશે નહિ.

આર્થ પુરુષાર્થ

હક શા માટે ન આપે, ન આપે તો સતાવીને પણ લેવા, એવી ઐરીશ પ્રજા જેની આ દેશની પ્રજાની નીતિ નથી, એ રાજ્યપ્રકરણની જાથુની ખટપટથી કાયર છે. અગ્રેસરોએ પત્ર કે પુસ્તક દ્વારા વિવેકે કહેવાની રીત રાખી છે તેજ આજ રાખવી —કે ન્યાય ચોખ્ખો થવાથી, કારભાર એહો થવાથી, રાજને માર ધણાક જણ કંઠે છે, તે બધ થવાથી, ને હંચ કારભારમાં સામેલ કરવાથી પ્રજાની પ્રીતિ રાજ્ય તરફ વધશે ને તેજ અડીવેળાએ સરકારને ખરી

મદદ કરશે. અગ્રેસરો દરેલ ક્ષત્રીની ગ્નિરાખીને સ્પષ્ટવક્તાપણું કરે તેઓ પોતાનો અર્થ ન જોતાં પ્રજામગસતના અર્થનો ને મમયની સરકારનીતિનો અર્થ વિચારી પ્રાદપણે વર્તે. ગોરી પ્રજાએ સરકાર ઉપર પણ ઝગ ચલાવ્યો ને દેશી પ્રજાને ભાંડી તેવા ઉત્પાતમાં અગ્રેસરોએ પોતાનું હયાપણું દાખી ઉચી બલિષ્ઠ રાજનીતિ આગળ પાડવી.

પરવિચારમોહિત સુધારો કહે છે કે, મડળના ધણા જનનું રાજપ્રકરણમાં મન હોય તો તેથી ધણો ને વહેલો લાભ થાય; મડળ અદ્રષ્ટને માને છે ને પ્રયત્ન કરવું નથી તેથી, તેને સુખ મળવું નથી. ખાંતી હલોગે સરકાર પણ ડરીને હક આપે. જે જ્ઞાનધર્મે નબોદ વાળ્યું છે તેને હલાવે; અહીંના સુખ માર પ્રયત્ન, તેજ પુરુષાર્થ છે.

પરંપરા કહે છે કે, રાજ દેશી વિદેશી કાઢ પણ હોય ને ગમે તેમ તે રાજ્ય કરે, અમારા ભાગ્ય પ્રમાણે અમને સુખ દુઃખ મળશે. પ્રપંચની જાળમાં ગુંચવાયાથી ધર્મ સેવનમાં ખસેલ પહેલે. ધર્મને સાર મનુષ્ય જન્મ છે. પરત્રતા, સ્વતત્રતા એ કાળને અધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે, વળી યોગ આવેથી પ્રજાશક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વસ્થતા આવશે. જૂંડા સમયનું પણ દુઃખ મહેલું તથા લાલા સતોપે રહેલું ને ઉંચી આશાએ ધર્મપાલન કરવું.

પૂજ્ય છે પ્રભુનો નિયમ કે ચહતી પડતી સર્વને છે; જરા તથા નાશને અધીન થવા વિના કંઈ પણ રહેવું નથી; અભિમાની આમુરીસતા મોટી સમૃદ્ધિ સાથે વહેલી પડે છે ને અંતે જથી દેવી સત્તા હોધને એ ધણા કાળ રહે છે. સ્થિર થઈ વિવેકે જોવા જેની દષ્ટિ ટુંકી, તે અદ્રષ્ટને ન માને. મડળને કાળકાળના ઉત્પાતના ક્ષેમ રાખનાર જ્ઞાન ધર્મ છે, નબોદ વાળવાને તો

સુધારો પોને મળે જે, આર્યધર્મ હણાય નહિ,
કેમ કે તે અમર અત્માનો ધર્મ છે. પરત્ર
પણની પીડાને મેળાવડો અમને નથી;
અદેલપેટે વૈભવ કરશે તે મહાદળદરી યશે ને
સાધુને જે દામ ગણશે તે પોતાની સધળી આશા
ખોશે. ધીરવીરની યોગ્યતા ઉન્નત શરૂથી
અધિકજ છે. વિપત્તિમાં ધૈર્ય, સંપત્તિમાં ક્ષમા
ને સર્વ કાળ ધર્મ, એજ આર્ય પુરુષાર્થ છે,
અહીંના મુખને માટે પણ.

શૌર્યના અખાડા

મોટા દેશમાં ૨૭ વર્ષ યવાં કાષ્ટ રણ-
અખાડો થયો નથી, તે સંકારનો જન્મ કહેવાય,
પણ પ્રજા પાસે શક્તિ હોત ને એટલો કાળ રણ-
અખાડો ન થયો હોત તો તે જાહ મોટો જન્મ
દેશ વિદેશમાં મનાત. મરકારી ફોજમાંના કેટલાક
દેશી સીપાઇઓ આફઘાનિસ્તાન ને મુશ્કેલીમાં
પોતાના કામથી વખાણ પામ્યા છે. આર્ય
પ્રજાનો મોટો ભાગ રણથી છેટે રહેનારો છે ને
તેની લડનારી જાતિઓના જન કાષ્ટ દેશી
રાજ્યની ફોજમાં છે, કાષ્ટ ખેતી કરે છે, ને કાષ્ટ
ખીજ ધધા કરે છે. મમત મોટાપના વાદમાં ને
સુધારાના યરાડમાં પ્રજાનું શૌર્યદર્શન છે.

એકદાષ્ટિ

સુધારાએ અનેક ઐક્ય યોજનાં પણ એક
સાધ્ય નહિ ને તેનું અભિમાન લગિજત થઇ
હવે ગળે છે. મોહ તે સંમોહ યવા પામ્યો નહિ.
સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા
માંડ્યું છે તેથી ને સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં
આવી છે તેથી સુધરેલનું વલણ સ્વધર્મની તિરોતિ
લણી પાછું વળાડું જોવામાં આવે છે. સરકાર
પુસ્તકોનાં ભાષાતર થઇ છપાય છે તેથી લોકને

સ્વધર્મનીતિ ઉપર ભાવ એમતો ને દૃઢ થતો
જાય છે. વળી દેશ અનિ નિર્ધન થઈ જવાથી
પણ સૌ પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા
થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જથામાં
ઐક્ય કરે છે. એ સધળું રાજ તથા પ્રજાના
નિમિત્ત રૂપ કર્મદારા કાળ કરે છે, અંતે
રાજના કે પ્રજાના લાભમાં તે, ને પોતે જ
જાણે છે.

દામણી દશા

ઝુટતી મોગલાઈમાં આર્યપ્રજા સ્વસ્થ
નહોતી, પેશવાઈ મુઘલ ને પિંડારા વિખરાઈ ગયા
પછી અંગ્રેજ રાજ્યમાં પ્રજા સ્વસ્થ થઇ.
પણ તેટલે ખ્રિસ્તિય સરકારે દેશના લોકની માઠી
સ્થિતિની દયા ખાઇ સારી સ્થિતિ કરવાને
રાજકીય પ્રયોગ ચલાવ્યા ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ
લોકોને ધર્મનીતિ સંસાર વિષયમાં મૂર્ખ
દયામણા કહી દાઝમાં પોતાની તરફના પ્રયોગ
ચલાવ્યા, સમાજવાળાએ પોતાના જ મહામંડળને
ધર્મમૂઢ કહી પોતાના પ્રયોગ ચલાવ્યા. યુરોપ
અમેરિકાના દેટલાકે લોક વિરમય લાણે છે કે,
મોટી સખ્યા એક જથે છતે પ્રજા બાપડી
પરાધીન કેમ ? દેશી રાજ્યો નિર્માલ્યપણામાં
ઉપરી સરકારના દોર્યાં દોરાય છે. ખાલસાની
પ્રજા ધધાવિના તથા કરવેરાના ભારથી તથા
વારેવારે જાહલતા કાયદાથી મુઝાય છે; અને
એમાંના જુજ તે દેશી સમસ્તના રાજકીય
મુખને અર્થે સરકારને દીનતાએ જાય છે. પવિત્ર
ગૌયર જેડાયાં પણ દેશ દારિદ્રતામાં છે અને
દેશી સર્વે તન મન ધને સ્થિતિવ્રજ નીતિ
મલિન છે. દામણો દેશ ને દામણા દેશીઓ !
દૈન્ય સર્વત્ર આર્યભૂમીમાં પ્રજિગોચર છે !

ધર્મગુરુના ધર્મ

પોતાના નિત્યકર્મથી પરવાર્ધા એટલે ગુરુઓએ તથા તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી, આદિ લઘુ વિદ્વાનોએ ઈશ્વરને ઓળખવાનો માર્ગ, ઈશ્વરશુણ્ય કથા નીનિકથા, અને વિદ્યા સંબંધી વિષયો આદિ એઓના સેવકોને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલું જ, પણ લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોનાં મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરુઓએ દેખાતી વિપરીત (ઉલટી) લાગે એવી બાબતો હલકા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાબળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સલાહ રાખવી. મઠ મદિરા ભાષણો જાતી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શકા તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મનાં ચોકનાં ખોટા વાદ જદ કરી આપવાનું સોંપવું સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આણવા કે સૌનાં જાણ્યામાં તરત આવે પોતાના માર્ગ સંબંધી, નીતિસંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યા-મંબંધી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકનાં વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરુનું મોટું દેણ છે. એક જ માર્ગનાં ગુરુઓએ એક બીજાની અદેખાઈ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પરસ્પર સહાઈ કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એક જ ઠેકાણે બેસવું નહિ. દેશાટન કરીને, ટાઢ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતા રહેવું. ઐસેવકોને દેવદર્શન કરવા સાર તથા તેઓનાં મંડળને સુતાન આપવા સાર સારી તજ્જવીએ રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગાર પણ બેમર્યાદ થવાય નહિ. ગુરુઓએ ઓળખતે ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું; કેમકે તેમના ઉપર પ્રજા આધાર રાખે છે, તેઓને

ભણવાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓમાં તેવા બીજા રોમે, ગુરુ કદે-વાતા પુરુષોએ લોકોને મારી વાતોના ઉપદેશ કરવાની ટેવ નો જરૂર જરૂર નાખવી જોઈએ. ધર્મની નિ શીખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની સહાયતાથી નિશાળો કાઢવી અને તેમાં રૂઠી રીતે છોકરાંઓને જાળવણી આપવી. ગુરુ જો પોતાના સેવકોને નહારો બોધ આપે અથવા તેઓ નહારે માર્ગે વળે એવું પોતે અચરણ કરે તો તેથી શિષ્ય શિષ્યાણીનાં સપ્તર્ગાં પાપ ગુરુનાં પોતાનાં પાપમાં ભેગાં થાય છે. મનુસ્મૃતિમાં લખે છે,—

શ્લોક

રાજા રાટ્કૃત પાપ કૃતં ગજા પુરોહિતં ॥

મર્તરિ સ્ત્રીકૃત પાપં ગિજ્ય પાપં ગુર્ગૈ સ્તમૃત્ ॥૧॥

અર્થ:—

પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે, અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગે છે.

પ્રજા પાપ ન કરે માટે રાજાએ તજ્જવી રાખવી, યૈરી પાપ ન કરે માટે તેના વરે નીતે સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. ગુરુ ધણા પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્તનારા ને બીજાને વર્તોવી શકનારા ગુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેરે દીના હોય છે, પણ જે ગુરુ સ્વર્ગની પેઠે સૌનેજ રક્ષાશિત કરે તે ગુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવો જોઈએ.

નર્મદાદય: ધર્મવિચાર

૫. સમાજ

‘સુધારાની નિષ્ફળતા’

હિંદુઓ જુના કાળથી એકજ ઠેકાણે છે, પરંતુ પરંપરાથી જે દેશી થયેલા તે સાથે પણ ભળ્યા નથી. પંદર સોળ કરોડ જેટલી સંખ્યા પોતાની રાષ્ટ્રીય સ્વધર્મમાં સુખી છે. (જહારના લોકોનો ઉપદ્રવ ધણું કરીને નહિ) જહારના હુમલાની રહામી થયું, શત્રુને પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેવું, ખાવાપીવા લગ્ન વગેરેનો સંબંધ કરવો નહિં, એ નીતિયે પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેલા, મોગલાધના વિલાસમાં મોહ ન પામેલા, ખીજા લોકના સંબંધથી નહિ પણ પોતાની ખુદીએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરાવવાવાળા હિંદુઓનું એક, દેશ, કુળ, ધર્મ એ ત્રણે વાતે સઘન થયેલું તેને શિથિલ કરવાને સુધારાએ હામ લીડી એ કેટલું ઉછ કળપણ ? સુધારાવાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ક્ષવી ગયેલા બૌદ્ધ તહેમતો એક પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં નથી; એ વિના પાછલાં સેંકડો વર્ષના કાળમાં ભૂમિ, ધન, ધંધા, વેપાર, વિદ્યા, કળાના વિષયમાં કોઈપણ વાતે ઉણા નહોતા. અને હમણાં જો કે, ધન ધંધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોષ એ તેથી વધારે સરકારી તીજેરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઈ ઉપડીને બીજે જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિવિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે. હિંદુસ્થાને ધન જોષ ખ્રીસ્તીઓ, આઘ્યા વેપારને અર્થે, ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ધણીઆતા થઈ જોડા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાનાં ઘેરાં છોડ્યાં સાથે આજ પણ સુખી છે તેવા યુરોપમાં શ્રીમંતો પણ સુખી નથી યુરોપમાં રાજકુળ નિરંતર ભયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ; એમાંનું અહીં કંઈ નથી. તો હવે ક્યા

નિલના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

ધર્મવિચાર

સુધારકવીર મહિપતરામ

પોતાના અદ્વન સ્વાર્થને સાઈ મહિપતરામને માન આપો. લોક સરકારથી આજર કમાવવા સાર સુકે ભલકો અને ઠગાઈ કરવા એ મને પસંદ નથી આ વેળા હું તમને ડસવાને આવી છું. માહારી એજ ઇચ્છા અને આસા છે કે, જે જે માહારા ખરા ભક્ત છે તેઓએ મહિપતરામની સાથે એક પાંગિએ ભોજન કરી નવી ન્યાત ઉભી કરવી. રખે તમે જહીના, રખે ગભરાતા, તમારાથી એમ કહાવનાં તો આલવાનું જ નથી કે ભતિભેદ કપાયા વગર દેશની ચડતી થનાર નથી. તમે એમ કહેશો કે ભતિભેદ તો તોડવા જોઈએ પણ હજી તેમ કરવાનો સમય આવ્યો નથી; તો હું તમને કહું છું કે એ તમારાં લુલાં જહાનાં છે. તમે કહેશો કે ધરડાં માયાપને તથા સગાતહાલાને છોડી લુલાં કેમ પડિયે ? ત્યારે શું તમે એમ સમજો છો કે મહિપતરામ માહારી આજાથી પોતાના ધરડા આપની તથા ન્યાતની મરજી ઉપરાત થઈ વિલાત જઈ આવ્યો છે તે શું અપરાધી છે ; એમ જો અપરાધી તમને લાગતો હોય તો તમારે એને મદદ કરવાની જરૂર નથી. ધન્ય છે મહિપતરામને કે તેણે પોતાના દેશનાં હજારો લોકોના કલ્યાણને અર્થે વહેમરૂપી દુરમનને છુંદી રસ્તો મોકળો કીધો એ પરાક્રમના બદલામાં જશને હાર પેહેરાવવાને શું તેને જિહકણ, ખાગેલા, અને તાલમેલિયા જ મિત્રા મળશે ? નહિં નહિં. આ પ્રસંગે તો ખરેખરા શરાઓનું જ કામ છે સેવકો, તમે કહેશો કે થોડાક જણ ન્યાતબહાર પડવાથી માહારો મહિમા નહિં આવે. પણ એમ નહિં થાય, -તમારી હિંમત જોષને તમને સુખી

જોઈને, ખીજા લોકને પણ તમારો માગલો લેવો પડશે. ખરેખર કહું છું કે, તમારી બીક અને બી કામ જોઈને લોકો વધારે માનવ રહી મને નિંદે છે. ખુબ સમજાવો. કલા કરતાં કરી બતાવવું એ પુરુષાર્થ ને સાર્થક છે.

ભૂતું નર્મગદ્ય

સંસારબાગની સુંદર વેલ

સ્ત્રીકેળવણીથી થતા લાભમાં મોટા તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષથી ચલાય છે ને બર્બા પ્રીત છે ત્યાં બને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આગર વધે ને પોતાના બાળકનું ભાવું થાય તેમ કરવામાં હોસથી ઉદ્યોગ કેમ નહિ કરે? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી પ્યારી, સાચવટથી હમેશ વળગી રહે તેવો દોસ્ત, સલાહમાં વણર ને કામ કરવે આગર યથા રહે છે. અભણ સ્ત્રીઓ આકરૂંપે બીડી ગએલે દિલે ને લોકલાજથી ખર ચલાવે છે ને ભણેલી સ્ત્રી ઉક્તથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ જાણી ચલાવે છે. એથી સાદું દેખાય છે કે ભણેલીનું ઘર વધારે સારી રીતે જ ચાલવું જોઈએ ભણેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત તથા દુઃખમાં દિલાસો આપે છે પુરુષના ઉદ્ધત જોસ્માને નરમ પાડનાર અને દુ ખિઆરા પુરુષના આંસુ લૂછનાર તેને પોતાની વહાલી ભણેલી સ્ત્રી જેવું ખીજું કોણ છે? સંકટમાં સર્ગાવહાલા દોસ્ત આશના સૌ આધા ખસી જાય છે-ફક્ત સ્ત્રીજ તેની યથા રહે છે. હાલમાં જે થાય છે તે લોકલાજથી જ, પણ હવે જે થશે તે નિજ ઉમંગથી ને પોતાની ફરજ સમજીને. ભણીને મોટપણે પરણતી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી કહેશે કે આજથી હું તમારું સુખદુઃખની ભાગીએણી છઉં, તમારી મરજીથી ઉલટી નહિ ચાલું, તમે મારા પ્યારા ધણી, સાચા મિત્ર ને કદરવાનું રાજા છો ને હું તમારી પ્રેમમાં ગગળી ગયેલી સ્ત્રી, અતલગીની સાથી અને વચનથી વિશ્વાસુ સેવક છઉં. મારું તનમનન

એ મારું તમારું છે. કેળવણી, પામેલું સ્ત્રી રત્ન કદી પોતાનું તેજ ગોળું નથી-જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રદાશ આપે છે. દુનિયાનો છેડો પોતાનું ઘર ને ઘરનો છેડો પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું જોડું નથી. જેમ સ્ત્રીવિના સંસાર યનો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રી વિના સંસાર શિંદ વાધના વાસનાળું ભયંકર રાત છે અને ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

નર્મગદ્ય: સ્ત્રીકેળવણી

સ્ત્રીકેળવણી

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છેજ, જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે. માણસને ધણી ધણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સધળા જાણ જોડ્યા વગરના ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોય છે. ખેતર ચસાધ જોડાધ પોચું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને ગાંધી જ્યારે સધળા સામાનને જુકિતથી ગોઠવે છે ત્યારે તે પોતાનો ધધો ચાલાકીથી ચલાવે છે, તેમ જ્ઞાનનું ખેતર પણ જોડવું પડે છે ને જ્ઞાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડે છે-એ જે જોડવું ને ગોઠવવું તે કેળવણી કહેવાય છે. કલેક કેળવાય છે તો મેટલી થાય છે, પશુ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરે છે, અને સદ્ગુણી હાલું તથા સુધક બને છે જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે શરીર નીરાગી થઇ બાધો પકડી સુદર દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મન-શક્તિની પહોંચ લાખી થાય છે એટલે જાણના સબંધી આપણી શક્તિ વધે છે, મન પ્રવૃત્તિત યથા સુદર જાણનું દીપે છે અને આપણી જાણમાં વધારો થયેથી આપણને વધારે સુખ

પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે, તે યાદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજખી ફાયદો કરે કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માલમ પડે છે, ફલાણુ કામ કરવાની આપણી શક્તિ કે નહિ, તે કરવામાં આપણને હરકતો આવી પડશે તો તે દુર કરી શકીશું કે નહિ અને ઇચ્છેશું કામ પાર પાડવામાં શી શી ચતુરાઈ ને યુક્તિ કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જણાય છે; તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણી-ઓ કપાઈ ચસાઈ હીરાની પેઠે અળકતી ને કીમતી બને છે, કેળવણીથી સંસારના અનુભવ સંબંધી, ભાષા પ્રકરણ સંબંધી, પદ્યચંદ્રણ સંબંધી ધણી ધણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઈને આપણા સંસાર વ્યવહારના કામમાં આપણને લાલ કરે છે. તેમ પ્રીતિ-આશ-ધીરજ-દયા-સત્ય-શૌર્ય-સ્વતંત્રતા-માન ધણા ધણા સંબંધને લાંબે ધણી ધણી રીતે વર્તવા વિષે જે નીતિઓ તે ને ઇશ્વરલકિત એ સૌ કેળવણીથી સુધ્ધ બની દીપી રહે છે. જેવી જેવી ઉચ્ચ કેળવણી તેવું તેનું ઉચ્ચ જ્ઞાન ને જેવું જેવું ઉચ્ચ જ્ઞાન તેવું તેને ઉચ્ચ સુખ હોય છે.

* * * *

માણસ શબ્દમાં પુરુષ ને સ્ત્રી બને છે. બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ધણાખૂંદ સરખા છે. પરંપરા પછી એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ કેળવાય ને સુધ્ધ થાય છે-તે કેવળ બ્રહ્માજી માણસ બની રહે છે. એ જોતાં પુરુષ પરંપરા પહેલાં અડધો માણસ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્ત્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ-જાતના સ્વભાવ ગુણ થાય છે. તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયા છે એ સમજી જોતાં સ્ત્રી, પુરુષના કરતાં માણસ શબ્દમાં અપવાને કંઈ ઓછો હક ધરાવતી નથી સ્ત્રીને

પુરુષનું અધ્ધાંગ કહ્યું છે તે કંઈ ઓટું નથી. ખાવે પીવે, પહેરવે ઓઢવે, દુખ દૂર કરવે ને સુખ ભોગવવે બંનેના કુદરતી હક સરખા છે. કેટલીએક બાબતમાં તો પુરુષે પોતે નાણુકાઈ ને મોહીની ઉપર આસક્ત થઈ રહી એને વધારે હક આપ્યા છે તાઠ તડકામાં કરવાનું કામ તેણે રાખ્યું છે ને ધરતું કામ તેઓને સોંપ્યું છે. સ્ત્રીઓને સકટમાથી બચાવવાને પુરુષોએ દુખ વેડ્યાં છે ને પ્રાણ પણ ખોયા છે. એવું જતાં તેને કેટલાએક વિક્કાનોએ અધમ ગણી છે. તેઓ કહે છે કે સ્ત્રી દાસીની પેઠે ધરતું વહીતર કરવાને અને પુરુષના સુખને અર્થે ઉત્પન્ન થઈ છે. એ રીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષો પોતાનાં સંસારકામના યશના અભિમાની છે. તેઓએ સ્ત્રીથી મળતાં સુખની લહેજત લીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક ઠોઠ ને નોકર સ્ત્રીઓની વર્તણૂક જોઈ સાંભળીને સઘળા સ્ત્રી જાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યો છે.

શું સ્ત્રી જાતમાં ભણવાની શુદ્ધિ નથી? શું સ્ત્રીજાત પુરુષની પેઠે સંસારી કામ કરવાને અશક્તિમાન છે? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ યશ મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને હોય તો શું તેવા યશ ના મેળવી શકે? એ બાબતમાં યુરોપ અમેરિકાની સ્ત્રીઓના દાખલા જોઈએ તેટલા છે; તે શું આપણામાં નથી? શું બ્રાહ્મણની કન્યા ગામીએ જનકરાજની સભામાં મોટામોટા ઋષિઓની માથે વાદ કરી તેઓને પરાભવ નથી કર્યો? શું ભામતીએ ન્યાયશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથ નથી કીધો? શું ડગ જેઠીની પુત્રી લડખી જ્યોતિષમાં પ્રવીણ નહોતી? શું સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્ત્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મંડનમિત્રનો બચાવ નહોતો કર્યો? શું નોમીએ વિધવાવરધાના દુખ વિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યું? કુંતીએ પોતાના ધર્મશબ્દને સિંહાસન ખેસતી વેળા ને ચુદ્ધમાં જતી વેળા રાજ્યનીતિ ને ચુદ્ધતિ વિષયની

હંડી ને સુધડ શિખામણુ નથી દીધી ? શુ રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લઇ રણસંગ્રામમાં નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યશ મેળવ્યા ? શુ પાર્વતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજયી, રુકમણિ, આદી લઇ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી ? પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર લક્ષ, શ્રમ આપી તેઓને કેળવવી તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જોવું કે તેઓ પુરુષના જેવા યશ મેળવી શકે છે કે નહિ. જે માતા પોતાનાં છોકરાને પ્રેમને લીધે દુઃખ વેઠતાં પેટમાં રાખે છે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલનપોષણ કરે છે તે પ્રેમને લીધે રૂડો ભોધ આપે છે, જે વડુ પોતાના વરને ધરની કાળજીથી દૂર રાખે છે, સંસાર કામકાજમા સલાહ આપે છે, દુઃખમાં દિલાસો ને સુખમાં ગમત આપે છે તે માતા તે સ્ત્રીને-સ્ત્રીમત છે માટે દાસી ગણવી એ શુ ન્યાય ને કુલીનતા છે ? વારાહીરૂ હિતાના બાળ્યમા લખ્યું છે કે બ્રહ્માને સાવિત્રીએ ઉપવીત આશુ' હવે ને હાલ રૂઢિ પણ છે કે વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સાસરેથી જનોઇ આપે છે. અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ સ્ત્રીને સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની મારફતે બ્રહ્મા ને તેના વંશજો સરકાર પામ્યા છે તે અધમ કેમ ગણાય ? ખરો વિચાર કરતા તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રી જાતને બિહારનારા પુરુષો પોતેજ ધિક્કારને માત્ર થાય છે. થોડા જણ નહારા માટે સઘળાજ નહારા એવા વિદ્વાને વિચાર આંધવો એમાં તે પોતાને બળાપો, પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વતાની ખામી ખતાવે છે. પ્રથમ પુરુષ સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઇ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ધરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં તેવા વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઇ રહી એમ છતાં સ્ત્રી હાલ દાસી રૂપે ગણાય છે એ કેવું અચરતી ભરેલું છે !

નર્મદગદ્ય : સ્ત્રીકેળવણી

ગ્રીશિક્ષણના વિષયો

સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મ મંળધી પુત્રપદા વાંચનાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ મમજશે કે પુરુષ પગેના રાગ છે ને હું તેની પ્રધાન છઉં ; મારે મારા સ્વામીરાજની ઇચ્છાને આધીન રહેવું જોઈએ ને રાગ પોતાના બદારના કામમાં શેઠાથો રહે ત્યારે ધરનેા લુપ્તો મારે શિર ગમવો જોઈએ. તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લોપશે નહિ, પણ જે કામમાં સ્વામીના વિચારથી નુકશાન થાય તેવું હશે તે કામમાં પ્રસંગ જોઈ પોતાના સ્વામીને સમજવશે. કોઇ રીતે તે પોતાના ધરને હુમલાવું નહી રાખે. ધણી વખત જોવામાં આવે છે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને પીઠે રહે છે, અથવા પુરુષ પોતાની ઐશી જેને સાસરે જવું ગમતુ નથી તેના ચોટલો સાહી પોતાને ઘેર આણે છે, વળી બાળપણમાં પરણેથી, પ્રીતિનો મોહ ન રહેથી અને અભણ સ્ત્રીઓની ધ્રુવકતાથી કેટલાક પુરુષો કુછ દમ પડે છે. આ સઘળું સ્ત્રીકેળવણીથી બંધ થઇ જવાનું. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના બહુતર પ્રેમ ને સુધડતાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે નેની વહાલી થયા વિના કેમ રહેશે ? તેમ ધણીથી સઘળા વાતે પ્રસન્ન રહેતી અને ઉદયમમાં મચી રહેતી સ્ત્રી પણ પતિવ્રતા થયા વિના કેમ રહેશે ?

નર્મદગદ્ય : સ્ત્રીઓને જાણવાના વિષય

ભણેલી સ્ત્રી અને દેશ

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ધર ઉપાડી રૂડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છોકરાઓને બાળપણમાં કેળવણી આપશે તેથી ધરના ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદયમાં ઘૂમ્યા રહેશે. ધરનેા ખટલો કદ નાનોસૂતો નથી. એ જોગનો અરધ ભાર આજકાલ અભણ સ્ત્રીઓને લીધે આપણે વેઠવા પડે છે. ફક્ત સ્ત્રીના હાથમાં મહીને મહીને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી

તેમાંથી ખર્ચ કર્યા કરે. એ રીતેથી પુરુષને કાળ ધણો મળેથી દેશમાં ઉદય ને વિદ્યા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી જોઈ કેટલાએક મૂર્ખાઓને પણ ભણવાની આનંદ થશે. છોકરાઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

નર્મગદ્ય ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ

લગ્ન અને પુનર્લગ્ન

અનેક સંખ્યામાં ગુંથાયા રહેલું, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિના રણમાં ભટકવું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ પરિપુત્રી સામા ધૂમવું એ સધળા જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે, એ ખટપટમાં-એ સંસારસાગરમાં પડનાર જે વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે પુખ્ત હોય છે તો તેઓને તેના તોફાનમાં ધારતી જેવું નથી હોવું ને તેઓ કળવળે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ કુખી જાય છે ને બીજાં પાણીઓથી સારી પેટે પિખાય છે.

હવે એવા કુસ્તર સંસારમાં અંપલાવવાની તેયારી કરતી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે, અને જે કે પુખ્ત વિચાર અનુભવ વિના-ધર માંડ્યા વિના થતો નથી તોપણ આ તો દાષથીજ ના નહિ કહેવાય કે પાટી ઉમરનું માણસ કોઈ પણ વિષયમાં થોડેધણે દહાડે માહીત થઈ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ કરી જાય છે ને કાચી ઉમરનાં બહુજ મુશ્કેલી પડે છે. અગર કાચી ઉમરના ભણેલા હોય તો તેઓને ધારતી જેવું નથી, પણ કાચી ઉમરના અભણ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાયજ નહિ. ધૃત્યે એવું સરજવું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ધર રૂપી રાજ્ય ચલાવવું. પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોપ્યું છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજવીજથી પ્રધાન બોળી લે ને પછી પરસ્પરનાં ને ધરમરૂપી રાજ્યનાં સુખને અર્થે કાલકરાર કરી

સાથે રહી કામ કરે. જેવું પુરુષને વિષે સરજવું છે તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરજવું છે કે તેણે પોતાને અનુકૂળ પડે તેવા રાજ્ય બોળવો; મતલબ કે રાજ્ય ને પ્રધાન એક બીજાને પૂછું રહેલું રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે.

જ્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી જોઈ રહેલાતુર થઈ જોડાય ત્યાં પછી તેઓના કારભારમાં વિશેષ પડવાનો નહિ ને તે કરતાં કદી કોઈ કારણથી વિશેષ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી બંને પાછાં સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સાચું જોશે ને લોકલાજથી કરશે ને તેમ કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો કાંઈક રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક્ષ પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીતે જેને સ્વયં વરતી રીત કહે છે તે છે. તે ઉત્તમ છે એવું પૂર્વે આપણામાં હતું ને બાજ કટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ધરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજે રીતો જે કે કુદરતી રીતે જોતા બાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાયી નથી તો પણ હાલ જે આપણામાં રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાયી છે ખરી-કે માળાપે પોતાનાં છોકરાઓને નાનપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવા.

—નર્મગદ્ય લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન
ગુજરાતી વિધવા

ગૃહસ્થો ! અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવા પડે છે, ને ‘ભૂખ્યો શુ પાપ ન કરે’ તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઈ જાય છે તે સર્વેનું અંજી ચિત્ર તમને ખતાવું. એ કંઈ

કેાષ ॥ એકના ધરની વાત નથી. શહેરે શહેર, ગામે ગામ ને ઘેર ઘેર, વિધવાનાં દુઃખથી થતાં પાપથી લોક નશ્વૃતા છે અને કેાષ ગાળક વિધવાને તેના એકાંતમાં નિમાસા મકતી જોવી અથવા દીલગીરીના વિચારમાં ફુગી ગયેલી જોવી તેને પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્ન કાર્યમાં વિશેષ કરીને) હડકડ થતી જોવી, તે ગિચારી પર (અગાન અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરિબાઇ અને દાનાઇની તસવીર જોવી, તેને ચારમાં એકી છતે પોતાનીજ દીલગીરીમાં કચુકણે ખાતી જોવી, તેને નિરંતર શોકથી સુકાઇ જતી જોવી, તેને વેશ ઉતારતી વખત ટટળતી તથા ચારડતી જોવી ને આખરે માથુ અકાળતી હળમની પાસે શરમાતી જતી જોવી, અને પાછી રૂઢી વહેમના જીલમને સહન કરતી જોવી એ સધળું શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને વીધી નાખીને એકદમ દયાનેા જોભો આણુવાને ગસ નથી ? પત્થર, લોહું અને વજ્ર એ જડ છતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથી પાણી પાણી થઇ જાય, નથી થઇ જતાં તેનું કારણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુકર્મ કરે છે. એથી તે જડ પદાર્થમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસે છે. રે પત્થર પલળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલળે ?

રે ગૃહસ્થો, વિધવા કુકર્મ કરે છે તે જોવા, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જોવા, તેઓ ગર્ભપાત કરે છે તે જોવા—આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અગારા અચ્ચાઓનાં મોઢાંમાં મૂકે છે, કુમળુ ડોકું મરડી નાખે છે, રજળતુ રરતામાં ફેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ચાર ઢાંકીને શુંગળાવે છે, એ જોવાં, તેઓની અને તેઓના સંગાઓની લોકમાં લાજ જાય છે એ જોવા એ સૌ શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને ધાડી નાખનાર તોપના ધણુધણુતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાના ધરમાં ગોઠા લાગ્યા હોય ત્યારે

તો માળાપનાં દુઃખની, તેઓના ગભરાટની અને તેઓના આત્મધાત કરવાની હાલત જોવી તે શું કમકમારો ઉપજાવે તેવું નથી ? એઓએ વિધવાને કરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાજ પાપો (જીજ્ઞાં પાપો તો લાલ ગણુવા મૂકી દઇએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણુવાને અને ધર્માડમાં અધાર્જ કરવાને ખમ છે, પણ દિંદુઓમાંજ એ પાપો થાય છે અને જીજ્ઞાં લોકમાં નથી માટેજ વાર લાગે છે. એવાં પાપ પૃથ્વી ઉપર સધળે દેશજો થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કમજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર ગુજરે છે તે તેઓજ સારી પેઠે જાણે છે:—

‘ વીતે તે તો જાણે
વિધવાપણું તે ખરેખરે કસાઇ. ’

રે ગૃહસ્થો, વિધવાની એ દશા જોઇને તેઓની લહાય હોલવવાને અને બધ છોડવવાને આપણને ધટે છે કે નહિ ? જો દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ છીએ તો તેમ કરવુજ ને કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લે છે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રિખાવી રિખાવીને મારી નાખીએ છીએ.

હશે, ન્યાંસુધી દુઃખ જાણુ નહિ ત્યાંસુધી તો સહન કીધું, પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવુ અને મચ્છર કરડે તો કરડવા દેવો અને રોગ આવે તો ઓસડ ન કરવું, કર્મમાં લખ્યું હશે તે થશે, એમ જો વિચારમાં હોય તો મારે કઈ બોલવાનું છેજ નહિ. માણસ માત્રનો ધર્મ છે, કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય. માણસ થઇને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યકાર્ય ન સમજીએ ત્યાર પછી ટોરમાં ને આપણામાં ફેર શો ?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળ નિકંદન થઇ જાય છે ને કેટલાક પુરુષો વાંદા મરી જાય છે. ત્યાં દુઃકાર્માં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવે

છેને જ્યાં સુધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાં લગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સમારી રીતે જોતા પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાય છે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સારું પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સારું શાસ્ત્રો ક્યાં છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ, રે ઉલટી કરવાની ભલામણ કરી છે.

માટે હવે એ સંજ્ઞાન ગૃહસ્થો ! લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માથે લેશે. જેમ સતી થવાનો ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રહ્યા માલમ પડ્યા કે દુરત તેઓને એજ કામને સારું રાખેલા સખ્ત હુકમવાળાં માણસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યાર પછી તમારી આખરમાં શી મણા ? માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આખર ન જાય તેવી રીતે આલો.

અરે ! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો માટે તમારા છોકરાં પણ શું નહિ ચલાવે ? તમારાં છોકરાં એશક રાડેલીઓને માડેલી જોશેજ. સમયજ તેવો આવે છે. તમારાં છોકરાં કરવાના છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતા ?

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારા મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને બીજો છો, પણ હવે થોડા જણ હિંમત ધરીને બહાર પડશો તો બીજાઓ મદદ કરશેજ કરશે. બંગાળના પડિતો શું મૂર્ખ છે અને શાસ્ત્રથી ઉલટા છે ? તેઓમાં દશપદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદતમાં થઈ ચૂક્યા છે. માટે હવે ઉતાવળ કરીને એ બીડાંઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલા કરશે તેઓનેજ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે, અને એ કામ

વહેલું થાય તેને સારું જે લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકશાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિધ્ન આવી પડે તો તેઓને તેમાંથી કાઢવા સારું પરાપકારી પુરુષોની તરફથી એક કંડ ઉભું થવું જોઈએ.

છેલ્લીવારે એજ કહું છું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ વેહને દેવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા રસ્તાઓમાંથી નાસતી કરે છે તેઓને એ દેશી સંજ્ઞાનો ! દયારૂપી કંડા વાદળના પરાપકાર રૂપી વરસાદનાં આપટાંઓ વડે કંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તા ઉપર સુખનાં રમ્ય અને ઉદ્ધારનાં ધરમા પહોંચતી કરો.

નર્મગદ્ય : લક્ષ્મ અને પુનર્લક્ષ્મ

બાહેરમાં રોવાકુટવાની ઘેલછા

મુઆ પછવાડેની રોવા કુટવાની ચાલ આપણા ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગદ્યાતી છે, જેમ નરકની ગદ્ય લગીઆઓને નહિ. કાઠા, માછલાં, તાડી દારૂ વગેરેની તેના આનારાઓને નહિ, તેમ રોવા કુટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી, પણ બીજી કામના લોકના વાકે તો ફાટી જાય છે. -કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ ને બીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકશાન તથા દુઃખ થાય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

નર્મગદ્ય : રોવાકુટવાની ઘેલછા વિષે

કેળવણી

માણસે કુદરતી જ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યાં કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે કુદરતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે. માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ધાલી કેળવવો જોઈએ, શરીરને

કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે પણ ન વાપરતાં નિર્ગળનું મંરક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંગુર માનના લોભથી નાતવરા ને વરદોડાના ખર્ચમાં ઉઠાવી દેવું ન જોઈએ પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી, વધતું હોય તે દેશીભા-ધના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવા, ને વ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદરતી શક્તિ ને ધર્યાકેળ વાયા પછી ધણીમાં ધણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિઓને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવી, ઉદ્ધત નેસ્સાને વિવેકમાં રાખવો, રીતભાત સુધર રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ડહાપણ વધારવા, ધર્મનીતિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિક્ષાન કહે છે કે ‘જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણા વડે, કલાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થસુધ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય છે તેજ પુરી ને ખરી કેળવણી છે’ ખીજે કહે છે કે ‘સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી સુધ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાય છે, તો પણ તેઓની સુધ્ધિ તથા કેળવણી આવતા

જમાનાના લોકને કૌતુહલ આપી શુદ્ધિ વધાર નાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.’

નર્મગદ્ય : કેળવણી વિષે

કુળમોટપ

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ કુળની સુધડતા એ આપણામાં નથી, તોપણ કુળ શબ્દથી માનેલી મોટાપથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી ફૂલાઈ ધણી અન્ધન વેઠીએ છીએ, ધણો અર્થ કરીએ છીએ ને વધારે નકારી સ્થિતિમાં આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીણ થઈએ છીએ. કાળ સ્થિતિને અનુકુળ નહિ એવા મમની વિચારથી જ્યારે આપણે બાપદાદાનાજ ધધા કર્યા કરીએ, બાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ધર્યાક તથા શક્તિ પ્રમાણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળ પ્રમાણે ધર્મ અદલાય છે તે વિચાર ન આણતાં અને જે અન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં તે અન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે ને યશ વિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? ‘ઠંઠણ પાર ને મદન ગોપાળ,’ ‘ધરનાં છોકરા ધટી આટે ને ઉપાધ્યાને આટો.’ ‘ખાવા પીવા ખેરમદલા ને ધી ગાણા બોતેરા,’ ‘મુખમે રામ બગલામે છુરી,’ કાળાં કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

નર્મગદ્ય : કુળમોટપ

૬ ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વ

ખરે કવિ

કવિતા ન હોત તો સદ્ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદે-
શાભિમાન, મિત્રાદિ એની શી દશા થાત ? આ
સુંદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત ?
આ દુનિયાનાં દુઃખ અને મોતના ભયની વખતે
આપણને દિલાસો કયાથી મળત ? અને સુઆ
પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત ? કવિતાથી
સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહે છે, જે ખોડનાળું
છે તેને તે શાભીતું કરે છે, ને જે સુંદર છે તેને
વધારે સુંદર કરે છે. જે ગુણો એક બીજના
શત્રુ છે તેને મીલનસારી કરાવે છે. કવિ જેમ
બીજાઓને સુખ, દિલાસા, સદ્ગુણ અને કીર્તિ
આપનાર છે, તેમ તે પશુ જાતે સુખી અને
સતોષી હોવો જોઈએ. કવિએ પોતાની કીર્તિની
તરફ નજર ને લોકના કહેવા તરફ કાન ન ધરના.
તેણે તો પોતાનાં મનના ઉભરા કહાણા કરવા ને
જેવું કે કુંદરતને મળતા આવે છે કે નહીં.
વિલાસમાં લોકના સાંભળવાથી ધણી કવિ
હૈયાશોકે મરી ગયા છે. તેમ મોટા કવિઓએ,
ઉગતાઓએ હિંમત આપી સારો રસ્તો બતાવેલો.
હૂનું નમંગલ

કવિ અને કવિતા

સંસ્કૃત કવિતાનો પહેલો યુગ તે તેજ. સ્મૃતિ,
પુરાણ, ઇતિહાસ તંત્ર (શિવપાર્વતીના સવાદ)
વગેરે સંસ્કૃત કવિતાના પ્રાચીન યુગમાં નીકળ્યા
સમજવા. એ કવિતાની ભાષા વેદકવિતાની
ભાષા સાથે થોડી ધણી મળે છે, ને સહેલી છે.
પછી જે કવિઓ થયા(જેને ત્રીજો અથવા છેલ્લો
યુગ કહીયે તો ચાલે) તેઓએ બાલ્કાતર્કાપિકા,
લાટાનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ વગેરે ડંકાણુ
કહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અધરી કરી
મૂકી છે. રામાયણ ને મહાભારતએ બીજા યુગની
કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માધ, નૈપથ અને
કિરાતાશૂની, જગજનાથકૃત રસગંગાધર,

રસમંજરી ને રસતરંગિણી, શૃંગાર રૂપકનું
તિલક, દંડીનો કાવ્યાદર્શ, વામન આચાર્યની
કાવ્યાલકારવૃત્તિ, જયદેવનો ચંદ્રલોક વગેરે કાવ્ય
તથા સાહિત્ય શાસ્ત્ર નિકળ્યા તે સૌ ત્રીજા
યુગમાં. એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવાલાયક
વિક્રમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિઓ સારા
થઈ ગયા છે તેમાં કાલિદાસ ભવભૂતિ ને દંડી
એ મુખ્ય છે. કાલિદાસના કીધેલા ગ્રંથ સરસ-
સહેલા અને ઉપમા અલંકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા
યુગમાં જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા બીજા
યુગનાજ છે, પણ ભાષા બુદ્ધી તરેહની છે. રમ
ઉપરથી સારી નરસી કવિતા રહેવાય છે. માત્ર
અવાજ અથવા સામ્ય હોય તે નકામું, તો પશુ
કવિતામાં રસ આણવાનું અગત્યનું છે ખરું.

કવિતાના પ્રકાર

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય જાતિ છે: ગીતકવિતા,
વીરકવિતા, અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવરથે રાગ તથા
તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે
ધણુ કરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર
કરે છે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ધણી
લહેજત નથી આવતી, સંસ્કૃતમાં જયદેવ કવિની
અષ્ટપદી છે તે એ જાતની કવિતા છે.
ગ્રીજભાષામાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાના પદો છે
તે એ જાતની કવિતા છે. આપણી શુન્દરાતી
ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિઓ થઈ ગયા છે
તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી ગીતકવિતા છે. એ
કવિતામાં બીજો પ્રકાર છે, તેને સંગીત
કવિતા કવિતા કહે છે,—કે જે ગાયનના સાજ
સાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે. હુમરી, દાદરા,
ખ્યાલ, ટપ્પા, ધ્રુવપદ એ સંગીત કવિતા છે.
આપણી ગીત કવિતા પશુ સાજ સાથે ગાવાય,
પશુ સાજ સાથે ગાવાને—ગાયન શાસ્ત્રના

નિયમ અવરય રાખી ગાવા ને અને અર્થ સિંધે સામાનું લક્ષ જાણો કે નહિ પણ ગાયન ઉપર આણુવુંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવો અધરો છે, પણ કવિતાને તેની રચના પ્રમાણે નીકળતા ઢાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે. પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી, જેઓએ એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ધણો ગાવાને અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂર નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂર નું છે. ગીતકવિતા આર રીતની-૧. ભજન અથવા ધર્મ સંબધી. ૨. વીરપુરુષ તથા વીરકર્મની સ્તુતિમંથી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબધી, ૪ જમણુવાર લગ્ન વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિમંથી, કવિતામાં મનનો ઉભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતું નથી, જેમ કવિને જોરસો બહાર આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે, ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી તો પણ જેમાં એક વાત પુરી લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટા આખ્યાને ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ત્રણે ગાઇને-ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં-ઢાળમાં લખયા છે, પણ વિષય મોટા ને લખાણુ ધણુ તેથી તે ગીતકવિતા છતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઈએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિ સંબધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાઇ વિષય પ્રમાણે નામ ધારણુ કરે છે.

વીરકવિતા-જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં જીભ યૌગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ પણ વીરરસ સુખ્ય છે. બીજી સધળી

કવિતાની જાતિ કરતાં આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારા ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં જોસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ મહાભારત ને વીર કવિતાના સુખ્ય અને ઝૂંક નમુના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી, (આપણે ગાવા ધારીએ તો તો ગાઇ શકીએ ખરા)-શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતર રૂપે ધણી છે. સામળભટ્ટની બનાવેલી સિંહાસનચત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણુનની દંડારા, ચોપાઇ, છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીર કવિતા રચવી ધણી અધરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાતો શાંધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણમાં તેજ વર્ણુનથી રંગવી, અર્થ વિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ શબ્દલંકારયુક્ત સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટ સુધી એકસ બધ વાદપુર.સર રાખી સુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિહાસજી જાગતો રાખવો એ સધળું વિરલી શુદ્ધિનું કામ છે.

વીર કવિતા, નીતિભક્તિની રામબાણુ પણ આનંદ સાથે શિખામણુ આપે છે. તેના ઉદ્દેશ મહાશય વધારવાનો છે. મોડું પરક્રમ, સત્ય-ન્યાય, પ્રમાણિકપણુ, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભુત પૂર્ણ શયુગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને ભોટો, અમને તમારો મન મંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ધણો નથી, અમે ભારે નહિ પડીએ. એઓનાં જ્યાં દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઇ રહીએ છીએ એ સદૃશ્યો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આખા આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાય છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણુ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની હૃદય સ્થિતિ બતાવે છે, મોટી

દોલત છે. એ વડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે. ને નદારી સ્થિતિ થઇ તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રસશાસ્ત્રની એવી બલિહારી છે કે જેવો કવિતાનો રમ હોય તે પ્રમાણે જો સમજીકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાના દીલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરે છે. વીર-કવિતાના બધારણમાં ત્રણ વર્ના છે. ૧. મુખ્ય વિષય એકજ જોઈએ. બીજી આડકથા દાખલાની દાખલ આવે, પણ તેને આણતી મુખ્ય વાત ઠંકાઇ જાય તેમ ન થવું જોઈએ. ૨. મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઈએ એવો કે આપણુ મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢવ આપે. ૩. કર્મ રસભર્યા થયેલાં બતાવવાં જોઈએ.

એ કવિતામાં માણસના ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષના અમુક ગુણોનું વિશેષ ભક્ષકમાં વિસ્તારે વર્ણન આપવું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને ઉચું ને ઉચી ભાષામાં તે ચીતરાવું જોઈએ.

નાટક-એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઇ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઇની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઇ પોતાની પોતે કરે તેમાં વધારે સાચાવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકનાં સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્યમાં બંનેમાં હોય છે.

નાટક બે રીતના છે- દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલાં નાટકમાં મનના જોરસા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે, ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતસાત, ટેવ, ખોડ

મોજશોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કરુણરસ પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસ પ્રાધાન્ય હોય છે. ગુજરાતી જુની કવિતામાં નાટકો લખાયાં જ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા-એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને બેકુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરોનાં વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં-સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણુલીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા-એમાં બોધ આપવા ઉપર પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્ષિતના પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણમાં જે કવિતા ચાખખાને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા-એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડ્યો, પણ હરકોઇ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડ્યો છે. વર્ણનકવિતા એ કોઇ બાબત નથી, પણ બાબતની બતાવવાની રીત છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પગખાઇ આવે છે ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગમય હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મોઢા આગળ આવી જાય રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભર જાણામાં ભર એમાંસાની મજા લેતા હોઈએ તેવી આપણાં દીલમાં અસર થાય છે. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે.

નર્મગદ્ય : કવિ અને કવિતા

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ

માટે હવે ભૂત સ્થિતિનોજ અથવા હાલમાં ભાવિ સ્થિતિનોજ વિચાર કર્યા કરવું એ પ્રયોજન નથી. ભૂતભાવિ ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં બે વર્તમાન સચવાય નહિં તો તે મોહ દેવળ જડપણુ છે, અથવા ઘેલાપણુ છે. ભૂત ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવિની આશાએ હોંસીલા થઇ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું બળ પણ વધશે ને સૌંદર્ય પણ વધશે. ફળ્યને ઉદેશી નહિ પણ માનને અથવા આનન્દને અથવા વસ્તુનેજ અથવા પરોપકારને ઉદેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારશે ને અન્યો રમશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરખામ કરે એ તો વિરમય જેવું થાય તોપણ, સમુહના આગ્રહ ઉત્સાહે વેણુ મોડુ પણ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરેઉત્તર અધિક સરકાર પામતી આવી છે, વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સુરોધ્ય થયે આપણે તેના સુમંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રમી કામ કરીએ છીએ-આપણું શુભચિન્તન નિત્ય આજ હોણુ :

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્તરે થાઓ અને એ ઉત્કર્ષ ની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાળે ।

નર્મદાશ : અસ્તાવના

ભાષાવિકાસ

એ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા સ્થિતિ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ગુજરાતી-ગુજરાતી એ પ્રમાણે ક્રમ છે. એ સ્થિતિક્રમ અને વર્તમાન સ્થિતિએ જોતા

જાણ્ય છે કે ભાષા અદ્ભુતશક્તિએ અંકવડી હતી ને છે, ક્રમજાન હતી ને છે, શોડા વિષયમાં ને વિશેષ કવિતામાં ગમતી તે આજ વધારે ને વિશેષ ગદ્યમાં ઘૂમે છે. ભાષા, અર્થશ્ચ અને ધારીલી-સુન્દર થતી આવી છે ને થાય છે ભાષા પોતાના પ્રાકૃત ક્રમજાનપણાંવડે ક્રમજાન મોટા અર્થને યથારિચિત સુન્દર દર્શાવવાને સત્તરે વળી શકે તેવી છે પણ કેળવણીની અછતમાં તે પોતાનું ઉદ્દેશ સ્વરૂપ દર્શાવી શકતી નથી.

ભાષા, હિંદી મઝેરી કરતાં ગાંધિ વધારે લલિત છે ને તેથી તે ક્રમજાન સૌન્દર્યમાં વધારે પડે છે, પણ મોટા મોટા અર્થ સમાવી કઠિન સૌન્દર્ય દેખાડીને વળી ક્રમજાન કઠિન બાને સૌન્દર્યના સમ્મિશ્રણે એક નવું જ ઉત્તમ સૌન્દર્ય પ્રકાશે એવી થવાને તેને કેળવણી મળવી જોઇએ. શબ્દભાગ વધારવાને અને અનેક વિષય એલથી લખાતા થાય તેને માટે સાગ્ર સાગ્ર અંગકારો થવા જોઇએ. એ ને માટે સરળતાથી નવા પદો પરભાષાના યોગ્ય જણાશે તે પણ રીતે યોગ્ય વપરાતા કરશે. નવા ઉદ્દેશ ભાગ વધારવો ને કોશબ્યા ક્રમ, સત્ય-શુદ્ધ રાખ્યા કરવી એજ ને પરમાર્થ કેળવણીના છે.

ગુજરાતી ભાષા

પૂર્વવર્ણનમાં પ્રદેશ પદો રહ્યાં હતી ને જાત જાતની ભાષાને ગુજરાતી આજ કહી છે. પણ વર્તમાન ભાષા વિષે તેમ જ સમાવીકરણ કરવાનું નથી, વર્તમાન ભાષા ને આગમતી વડે ને છાપખાની વડે ગુજરાતની ગુજરાતી બોલનારા સમજાવનારી અરેબીક થઇ છે. સુરતની, ગમદાવાદની, કાઠિયાવાડની, એમ

અમણા કેવાય છે તે આશ્વતી દાડે નહિ કેવાય, સુરતની ભાષા કંઈક દિંગણી નાબુક ને કુમળી છે. અમદાવાદની કંઈક ઉચી ને કઠણ છે. કાઠીયાવાડની જાડી છે ને શબ્દે શબ્દે ભાર સાથે ઢૂરી બોલાય છે. પણ એ ત્રણનું મિશ્રણ થવા માંડ્યું છે ને રૂંદ થશે. સમગ્રમારણ ઉચ્ચારણ પરત્વે પ્રદેશ પ્રદેશમાં ભેદ છે તે ટળી જશે. ચરોતરના દંતતાલુસ્થાની ચનુ ઉચ્ચારણ તે તરફના અંચકારો પણ વાપરતા નથી, પ્રદેશપ્રદેશમાં ધ-ઓના ભેદ રૂપાન્તરો છે, તેમાં પણ કેટલોક નકકી થતું જાય છે. બહુ જણ લાખતુ બોલે છે. પણ એ શબ્દ પુસ્તકોમાં વપરાતો બન્ધ થયો છે. લેખનશુદ્ધિ, વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોમાં પણ સુધારો થતો જાય છે. હિન્દુસ્થાનમાં વર્તમાનકાળમાં પ્રદેશપ્રદેશની જેટલી પ્રાકૃતભાષાઓએ છે ને તેમાં જેની જણતી સંસ્કૃત છે, તેમાં ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિ પરત્વે કેવું દર્શન દે છે તે જાણીયે. એ ભાષા બોલનારા લોકોની સખ્યા સાઠકાખ કેવાય છે ને એ રીતેકમ માંડતાં તે નીચે ઉતરે છે. નહિ તેવું છે. બોલનારા ૪ કરોડ, બંગાલીના ૩ કરોડ, પર્સ ને ઉર્દુ ૨ કરોડ ને મગદીના ૧ કરોડ છે. પ્રમાણે કંમ આપીએ તો મારા બેઠકે.

પણ તે માત્ર પંજાબીથી ઉપર આવે, નાટક એ હિન્દુસ્થાનના ધણું કરીને સમ્રાજા જેમાં કવિ પોતાની અને હિન્દુસ્થાન દેશના દેશી નથી કરતો. માના શ્રેષ્ઠ વેપારીઓની ભાષા વાત તેને પેલી પ્રતીની શોભે છે. એ શોભા, વાત કે કાળવાયાથી અને તેથી વધારે જણના પોતાના આવાતી થયેલી ધણી ધણી સતેજ અસર ૫ બોલવામાં કંઈજ બાધ નથી. પદમાં બનેમાં ૬ નર્મકેશઃ અરુતાવના

નાટક એ સરસ કોની ?

નાટક અને ૫૦૦ વરસ થયાં સુધારેલી નાટકમાં સનનુદ્ધિ, મદ્યથી ભાષા સુધરેલી હતી માણસ જતાં દુઃખ એવો વ્યાકરણ, કોશ, માલમ પડે છે; ને બીજા ના. જાતની મુખ્ય, તેઓની રીતભાવ,

રમાલંકારશાસ્ત્રના નિયમ રાખનારાં પદો, અને વ્યાકરણના નિયમથી લખાયેલાં મર્મ ભરેલાં અને અસર કરે તેવાં ગદ્યો બાંધાંસુધી જોવામાં ન આવે તાંહાંસુધી ભાષા સુધરેલી કેહેવાય નહીં. વિલાતમાં ૪૦૦ વરસ ઉપર ચાસે ધણી સારી કવિતા કરી છે, પણ તે ભાષા હમણાના કરતાં સુધરેલી હતી એમ કોઇ હાલ કેહેતું નથી. હું એમ કહું છું કે ગુજરાતી ભાષા સુધરતી આવી છે ને હાલના ઉદ્યોગથી સુધરશે. દલપતરામ કવિ કેહે છે કે ગુજરાતી ભાષા સુધારવી જોઈએ એમ જે કેહે છે તેની ગુજરાતી ભાષાના પંડિતો મરકરી છે. પણ હવે ઉપરના ખુલાસાથી તો હું કેહેતાં શરમાઈજ કે કોઇ પણ ભાષાના મૂરખાઓ પણ ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર જોઈને કવિ દલપતરામનેજ હસી કહાડશે. નાગરની ભાષા સહુથી જુની ને સરસ ગુજરાતી છે, તેનાં કારણો નર્મવ્યાકરણમાં કહ્યાં છે. પણ નાગરના પણ ચાર સમવાય છે; જુનાગઢ આદિ બાર ગામ સોરઠ; અમદાવાદ આદિ બાર ગામ ગુજરાત; ધડર, વાંસવડા આદિ છ પોળ અને સુરત, બરાનપોર ને કાશી એ ત્રણ. એ ચારમાંથી સહુથી સરસ ભાષા કોની? એમ પ્રશ્ન થતે ઉત્તર આજ નીકળવાનો કે સુરતની. જુનાગઢવાળા બંગલી દેશમાં જન્મ રહ્યા તાંહાં તેઓએ તાંહાંના વતનીઓની ભાષાના પોતાનામાં નવી દાખલ કરેલી તે આજકાલ કેટલાક એણીતરફના (રાજદારી ગૃહસ્થો શિવાય) તને ને મને ધણું જાણ્ય રાખે છે. તેમ, અમદાવાદમાં શ્રાવક ને સુમલમાનના સહવાસથી ભાષા બગડેલી. વાર કેહેશે કે સુરતના લોકોને દક્ષણીઓના સહવાસ તેથી તેમાં દક્ષણી શબ્દ આવેલા પણ અનુભવથી કેહેવામાં આવે છે કે સુરતના નાગરની ભાષામાં દક્ષણી શબ્દ નથીજ—સુરતના લોકોને મુસલમાનનો સંસર્ગ નહીં-કેમકે તેઓને સુરતમાં આવ્યાને હજી સો વરસ થયા નથી. તેઓ અશ્વત્થીકુમાર પુલપાડા ગામ જે પેથવાને

હરતકનું ઢલું ત્યાંહાં, ગાંપાનેર બાંખા પછી
આનીને રથા હતા, તે ખરેખરા જેવી રીતે
વડનગરમાં રહેતા તેવીજ રીતે ત્યાંહાંથી નીકળ્યા
પછી પણ રહેતા-નાત ખરી છે કે, આચાર-
વિચારમાં, સ્વચ્છતામાં, વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં,
લાજુવે લખવે સુ-ત ગિબ્બં કરતાં વધારે ચઢિયાતું
છે એમા તો કાષ્ઠથી ના કાંઈજ કેહેવાય મંરકૃતના
મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર સુરતના લોકજ મૂળ પ્રમાણે
કરે છે-જુનાગઢના ને શુજરાતના કરી
શકતા નથી.

ભાષા મંરકરનાળી ને સરસ કંઈ ? તો કે,
જેમાં બાહારના વ્યવહારમંથંધી અને મનના
વ્યવહારસંથંધી શબ્દ ધણા છે, જે શબ્દ
કાળને મધુરા લાગે છે, જે શબ્દથી તેમાં રહેલા
અર્થો સમજાય છે અને જળીરી અસર કરે છે,
ને વળી જે ભાષા બોલાય છે તે પ્રમાણે લખાય
છે-જે નિયમમર શુદ્ધ અને અસર કરતી લખાય
છે તે. સસ્કૃત ભાષાને વિષે તો કાષ્ઠને વાંધો
નથી જ. સસ્કૃત ભાષા ઉપરજ મધળી પ્રાકૃત
ભાષાઓ આધાર રાખે છે. જાહાંની શુજરાતી
ભાષા સંસ્કૃત તરફ વધારે વલણ કરતી હોય
તાંહાંની ભાષા, જાંહાંની ભાષા સસ્કૃતથી ધણી
આધી રહેતી હોય તેના કર્તા વધારે સારી. આ
ઉપરથી વિચારવું કે અમદાવાદની શુજરાતી
વધારે સારી કે જુનાગઢની શુજરાતી વધારે સારી
કે સુરતની શુજરાતી વધારે સારી.

જૂનું નર્મગદ્ય

સામળસા

કવિતામાં જે ભાગ રસ ને એક ભાગ તર્ક
જોઈએ. રસથી હૈયુ ભેદાય છે ને તર્કથી હૈર
આવે છે. સામળમાં હૈયુ ભેદાય તેવું ધણું નથી,
પણ તર્કથી હૈર આવે તેવું ધણું છે. પણ તે
મંથમ વર્ગનું છે. એણે સાધારણ વાતને
કવિતામાં સજીવારી તેમાંથી નીતિ જતાવી છે
તોપણ તેણે ધણું લખ્યું છે તેથી તેની કવિતામાં

કેટલેક ઠેકાણે ધણો જ મારો રસ જોવામાં આવે
છે-માધવાનળ, નંદગનિશી, અંગદવિગ્ની
વગેરેમાં તર્ક વિશેષ છે. સામળનામાં વીરરમ
થોડે ઠેકાણે છે, પણ તે ધણો સારો છે. દારમરસ
તો ધણોજ છે. શૃંગાર દલપ્રી પ્રતિનો છે અને
અદ્યુત, વાયાનક પણ મારા છે. પ્રેમાનંદમાં
તર્ક થોડો ને રસ ધણો છે, ને એજ મૂળ
કારણથી સામળ કવિપંચિતમાં પ્રેમાનંદથીજ
માત્ર ઉતરતો આવે છે. અલંકારો પણ પ્રમણો
પાત સારા સારા છે.

જૂનું : નર્મગદ્ય

મીરાબાઇ

એની કવિતા હિંદુસ્તાની ને શુજરાતીમાં
જોવામાં આવે છે ને મારવાડી ભાષામાં પણ
હશે ખરી. હિંદુસ્તાની પદો, કળીરનાં પદ પ્રમાણે
સાધુઓ ગાય છે ને શુજરાતી પદો શુજરાતનાં
અધર્માંજો ભક્તમંડળમાં અને નવરાતના
ગરબાઓમાં ગાય છે. મીરાંની સધળી કવિતા
એક ગ્રંથમાં તાકીદે છપાય તો સાર. કેટલાંક
હિંદુસ્તાની પદ તો કળીર અને નાનકનાં પદોના
સંગ્રહમાંથી મળી આવશે.

એની કવિતા છુટક પદોમાં અને શૃંગાર
રસનીજ છે. કવિતામાં વિદ્યતા નથી, પણ
પ્રેમભક્તિનો જોરસો કુમળી કુમળી ભાષામાં
સારીપેઠે દેરો જોવામાં આવે છે. કેટલોક વૈગય
પણ જોવામાં આવે છે, પણ તે પેલા જોરસાને
પુષ્ટી આપવાને. કેટલાંક પેદામાંથી માલમ પડે
છે કે તેણે શૃંગારરસ જોતે અનુભવેલો ખરો.
મીરાંબાઇનો વર કુંજો રાણો પણ કવિતા કરતો
જોવું રાસમાળામાં લખ્યું છે.

જૂનું નર્મગદ્ય

હિમચંદ્રાચાર્ય

એ સંવત્ ૧૧૪૫માં ધધુકામાં જન્મ્યો
હતો. એનો બાપ મોઢ નાતનો વણીઓ બ્રાહ્મણ
મતનો ને મા જૈન મતની હતી. એને આઠમે
નવમે વર્ષે દેવસૂરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી

તેણે સરકૂત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતુ. એના કરેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે. પ્રાકૃત ભાષાનુ વ્યાકરણ (સંવત ૧૧૬૮), જૈનનાં દેવસ્તવન, શુદ્ધયોગ શાસ્ત્ર, અભિધાન ચિંતામણિ એ સરકૂત કોશ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની મોટી પ્રસિદ્ધિ મિદ્ધરાજની સલામાં કુમુદચંદ્ર દિગંબરી સાથે થયેલા વાદથી યદ્ય. એ પ્રસંગથી એનો શોભ વધ્યો, એણે રાજને જૈન કવિ જૈન ધર્મનો અહોજો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્દેશ આગળ્યો. પરંતુ સિદ્ધરાજે ગાંડ્યો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો. પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા ખીજા કરભારીઓ જૈન હતા એ કારણથી હેમચંદ્ર ખટખટ કરી શક્યો હતો.

નર્મગદ્ય : ગુજરાતીઓની સ્થિતિ ભાગ ૨

નર્મ કોશ માટે કવિની ઈચ્છા

એ પ્રમાણે આ કોશની સમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા છે-શબ્દસંગ્રહ પૂરો નથી, અર્થ લખ્યા છે તે તેની વ્યાખ્યાના પ્રમાણને વિચારે બહુધા છે. મૂળનાં અર્થ ઉપરથી ઉત્તરોત્તર ખીજા અર્થ થતા ગયલા તે ઘોળે યથાર્થિત કંમલા નથી, - (વળી તે વેળાએ ખોટા પણ ફરેજ), અથ-રચના વિષે સર્વત્ર એકસરખા નિયમો રહ્યા નથી પ્રત્યાદિ દોષ આ કોશમાં છે ને તે હું જાણું છઉં ને ગ્લાનિ પામું છઉં કે બાર વર્ષે કોશ પ્રસિદ્ધ કરતા હજી પણ તે સંદોષ છે ! પણ પાછો એક રીતે સંતોષ મારું છઉં કે બાર વર્ષે પણ ગુજરાતી ભાષાના ચૈ.કાવ્યના શબ્દોની એકવશેષા લોકને જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો. વ્યવહારપક્ષે જો કે હું મારી જાણ સ્થિતિ પરત્વે કાઠએક સ કાયિત છઉં તો પણ અંતરસ્થિતિ પરત્વે વિદ્યાર્થીના મહુછાનંદનો ને તરુણુ યોદ્ધાના પ્રપુલ્લ આનંદનો લાભ પામ્યો છઉં- કોશ કેમ કરવો, કોશમાં દોષગુણ તે કોને કહેવા,

ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ તે કેવો થવો જોઈએ એ મે જાણ્યું છે અને ગ્રંથ પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નડતાં વિદ્વો સાહસશુદ્ધિએ તોડી ધણે કાળે પણ આ લીટીએ લખવાનો રૂઠો દહોડો જોઈ છઉં ! આ કોશ જોવો જોઈએ તેવો નથીજ પણ હવે એ અથવા ખીજો કાઠ મનમાનતો ઉત્તમ પકારે રચવો એ ખીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વર્તમાનમાં ગુજરાતી કોશ સંબંધી મારો આશા આટલી છે કે ગુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારો પૂર્ણ અળસૌંદર્યે ઝંખાઈ કરી રહ્યા એવો કોશ સરસ્વતીને પ્રસાદે એક વાર જોઉં-એ ઈચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, રૂડી, ભક્તવત્સલ ને પરમ ઉદાર છે.

નર્મકોશ : સુખસુક્ર

નર્મકથાકોશની પ્રસ્તાવના

— સૂચના :—

જો કે આપણા લોક ગમાયણ, મહાભારત ને ભાગવતના ચૈ.કાવ્યના પ્રસંગથી જાણીતા છે તો પણ અકેકે પાત્રજનના અથેતિ સ અધવાળા ચિંતિથી અજાણ છે તેમ પુરાણો સાંભળવાનો પ્રચાર એકો ઘણો છે ને નવી પ્રજાને તો તે માહેના પ્રમંગો જાણી લેવા સારૂ રૂચિ ને સાધન નથી. વળી વિશેષે નિશાળોમાં વપરાતા કવિતાનાં પુસ્તકોમાં ને ગિજાઓમાં પણ કેટલાક કથા-પ્રસંગ તથા તેમાંના નામકામ સંક્ષેપમાં સુકેલા જોવામાં આવે છે ત્યારે વાંચનારને સમજ પડતી નથી-ખીજા ધર્મના લોકને તો શેતીજ પડે ? કથાપ્રસંગો અને મહાપુરુષોના ચરિત્ર જેવી રીતે સમજના જોઈએ તેવી રીતે સમજવાથી અનેક સદ્ગુણશિક્ષા તથા વિધિવિધ રસાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણા પૂર્વજોના તર્કજ્ઞાન શક્તિનો જે અમર યશ તે આપણા જાણ્યામાં આવે છે અને દેશ, દેશી રાજ્ય, દેશી ધર્મ, દેશી રીતભાત ઇ વિષે આપણને શુભાભિમાન

ઉત્પન્ન થાય છે, ઇ.-એ સધળાં કારણોથી આ જાતનાં પુસ્તકની આવશ્યકતા જોષ મેં આ રચ્યું છે. 'મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી' નહીં પણ ધણાએક ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પુસ્તકો ઉપરથી અને 'મૂરતી દેવસભા, તથા 'વાઈના હિંદુ' એ અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી મેં ગયે વર્ષે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હતો પણ તે, પછી સંસ્કૃત ભાગવત-રામાયણ વાંચનાર પુરાણીની અને સંસ્કૃત મહાભારત વાંચનાના અભ્યાસવાળા એક મારા વૃદ્ધ મિત્રની સૂચના ઉપરથી ઘટતો ફેરફાર કરી તથા નવું વધારી આ રૂપમાં આપ્યો છે. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી આવો ગ્રંથ રચાય ત્યારે પછી શું ન્યુંન રહે! મોટા પણ એ કામને સાધન અવશ્ય છે !

આ ગ્રંથ જેવો જોષએ તેવો તો નથીજ.- ગ્રંથને અંગે જે જે દોષ કહેવાય તેમાંના દોષા ધણા આ ગ્રંથને અંગે છેજ તોપણ એ, બિજા ગ્રંથકારોને એ જાતનો સમર્થ ગ્રંથ કરવામાં આધાર ભૂત થશેજ.

નર્મદશાકોશ

લેખનશુદ્ધિ

લેખનશુદ્ધિ વિષે જ્યારથી મેં ગ્રંથ લખવા માંડ્યા ત્યારથીજ એકલું તેવું લખવું એજ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છઉં. એ ત્રણ વાર નિયમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં સ્પષ્ટ રાખી નથી. ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂતાં પુસ્તકો વાચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનંદ

ન્યાસુધી પરસ્પર સંગતિવ્યવહાર વચ્ચે નથી, અનેક કોશગ્રંથ થયા નથી-જ્યાસુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સમિત્રપણે એકરૂપ થઈ નથી ત્યાંસુધી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બધાવા દુર્લભ છે. હમણા નિયમ બાધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળમાં લલુનારા યથેચ્છ વર્તે તેને અકોશમાં રાખવાને માટે છે.

માન્યો છે તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે કે 'એકલું' તેવુંજ લખવું; પછી રૂપાંતર મૂળને મળવું આવવું હોય કે ન હોય, જે ભાષા પૂર્ણ સરકારી થઈ હોય તે પછી વિદ્યુતિને પામી હોય તે એને પાછી રચ્છ કરવી હોય તો વિદ્યુત રૂપાંતર નવા વિદ્યુત ઉચ્ચારણ એ જાન્યેને મૂળ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ રાખતાં રહી થોડે થોડે ફેરવ્યા કરતાં, પણ જે ભાષા નવી વ્યવહારમાં આવ્યા પછી એકદો વાર પૂરેપૂરો સંસ્કાર પામી નથી પણ પામવાને પાત્ર થતી જાય છે તે ભાષાને શુદ્ધ સુધર કરવામાં મૂળના સંબંધને વિચાર કરવો અવશ્ય નથી. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોના કાળકાળનાં રૂપાંતર જોતાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર સુધરતી આવી છે હમણાની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ એવા છે કે જે પોતાની છેલ્લી ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે અને કેટલાએક રૂઠાં સંસ્કાર પામતા જાય છે.

નર્મદશાકોશ : સુખસુદા

નરસિંહ મહેતો

નરસિંહ મહેતો લક્ષ્મીકવિ હોતો. એ, વિદ્વાન નહીં ને કાવ્યશાસ્ત્ર જાણેલો નહીં, તેથી એકો મોહોટું પુસ્તક કરી શક્યો નથી, એની કવિતા ઇશ્વર સંબંધીજ છુટક છુટક પદોમાં છે. પ્રથમ એણે પૂર્વ વયમાં કૃષ્ણની જાળલીલા ને રાસલીલાના પદો બતાવ્યા ને પછી ઉત્તર વયમાં જ્ઞાનમાર્ગનાં ઇશ્વરમહિમાનાં ને ઉપદેશનાં, એને સસાર સંબંધી સારો અનુભવ હોતો, તેથી પોતાનાં પદમાં રસ સારો મુક્યો છે. એની કવિતામાં વસંતરસ, શૃંગારરસ, અને શાન્તરસ જોવામાં આવે છે. એની શૃંગારરસ કવિતા કરતાં એના જ્ઞાનમાર્ગ સંબંધી જે પદો છે, તે ખરેખરો વખણવા જોગ છે આહા શૃંગારપરથી કેવો તે વેદાનપર ચઢી રહ્યો! એ ઉપરથી તે વિદ્વાનમાં ગણનીય થાય છે. એની કવિતાની ભાષા પૂર્વવચની ને ઉત્તરવચની

જુદી પડે છે, શૂંગારની છે તે પ્રેમાનંદ અથવા દયારામના જેવી નથી, પણ કંઈક બાયલી છે; પણ ઉત્તરવયની તો ખરી મરદાની છે. અન્નગત, શાંતરસની છે એટલે તે વીરરસના જેવી બહાર કાઢી ખુલી નીકળે? પરભાતિયાં તે નરસંહી મહેતાનાજ, જેમ ચાસરના સાળસતારનાં વર્ણન વખણાય છે, તેમ કેટલાક નરસંહીના પ્રભાતવર્ણનમાં સૃષ્ટિસૌ દર્શનું ધણું સાર ચિત્ર આપેલું જણાય છે.

જૂનું નમં ગદ્ય

અખો

અખાએ જાતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ તે બહુશ્રુત હતો, એના વિચાર સાધારણ નથી પણ પ્રૌઢ છે—પંડિત માન્ય કરે તેના છે. એણે કવિતા ઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી પણ અર્થ ને દ્રષ્ટાંતોથી લલકમાં બતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એના બનાવેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોમાં પેહેલું બનાવેલું પુસ્તકે અક્ષયગીતા—અખેગીના છે એ ગીતાની શેવટે સન ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર સુદ ૯ ને સોમવારની તિથિ આપે છે. એણે કેટલીએક સાખીઓ પણ કરી છે. જો કે અખો સોની હતો તોપણ તેણે મેહેનત કરી વેદાંત નગખા અથવા વિષયનું જ્ઞાન સંપાદન કીધું ને પછી મેહેનત લઈ લખી લેકેકે આપ્યું એ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રેમાનંદ : નેની કવિતા

પ્રેમાનંદનો સમય એવો નહોતો કે સમૃદ્ધ કવિની ખૂજ ન થાય. વળી જે સમયમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોને સરકા. જેટલું માન નહોતું તે સમયમાં તેણે પ્રાકૃત ક્યા ઉદ્દેશથી ને ક્યા પ્રસંગથી લખ્યું એ જાણવું અવરથ છે. હવે એની કવિતા વિષે, જ્યાં સુધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષ પ્રમાણે ચૂકેલાં એવું એક મોટું પુસ્તક થયું નથી ત્યાંસુધી ખરેખરો વિચાર આપી શકાય નહિ; પણ જેટલું મારું વાંચવામાં

અને ચર્ચામાં આવ્યું છે તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કહી શકાય છે—કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામાં ધણું કરીને એક-સરખો સાધારણ ઉજળો ને ધાડો હોય તેવો દીધે છે. એની કવિતા કશું ને હાસ્ય એ જે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે ને ખીજા રસ શૂંગાર, વીર, અદ્ભુત એ પ્રસંગોપાત સારા દેખાય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવસ્થિતિ—શોભાતનું વર્ણન અનુ-કૂળ ગૌરવશાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસ બહુ કયું છે. અવંકાર પણ ઘટતા ને સારા છે. એણે એની પહેલાં થઇ ગએલાઓના દેશી રાગ-ઢાળમાં અથવા તેમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ત્રય રચ્યું છે. હુડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા, ને મોસાળુ એ ચારમાં નાયક નરસી મહેતા છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મોસાળું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય અને કરુણ એ જે રસ છે. ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અખો, પ્રેમાનંદ, ને સામળ એ થયા છે, તેમના જેવા ખીજા કોઈ થયા નથી. જોખાહરણમાં શૂંગાર પ્રધાન છે ને તેથી ઓછો વીર છે. મદલસામાં શૂંગાર, કરુણ ને થોડાંએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને ખીજા કરુણ ને શૂંગાર છે. નળાખ્યાનમાં કરુણનું પ્રાધાન્ય ને શૂંગાર, હાસ્ય એ છે. વિવેકવણુ. બારામાં શાંત છે અને દશમમાં સખળા રસ છે, પણ વિશેષ વત્સલરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણ ઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે. વળી સર્વ કાળના સર્વ સ્થિતિના લોક જેટલી લખાએલી કવિતા તે ઉત્તમ છે, વાલ્મિકિ, વ્યાસ, કાલિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિની કવિતા કરી છે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષ ગુજરાતીઓને પસંદ પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતા ઉત્તમ વર્ગના જનની

સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું વિશેષ છે. એણે પોતાના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાના સ સામ્રાજન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી શણગાર્યા છે. એની કવિતામાં પાત્ર-જનોની મૂર્તિ યથાસ્થિત જોવામાં આવતી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોયુ જોઈએ એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણતા દેખાય છે. કારણ કે કવિ સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પસંદ કરવાના દોડમાં નિત્ય મગ્ન હતો. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની દરેલી સ્થિતિમાં દરેલી કલમથી લખાએલો નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઉતાવળથી લખેલું હોય એમ લાપા તથા વર્ણુનશૈલી ઉપરથી જણાય છે.

વર્ણુનરસ અને વર્ણુનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખુબી છે અને એ ઉપરથી શુજરાતીમાં હુડી, મુદામાચરિત્ર, ગોસાળું, ઓખાહરણ એ ગ્રંથો અમુક અમુક ટાણે ઉમ ગયો ગાય છે અને નળાખ્યાન ને ભાગવત ચોમાસામાં વાંચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ શુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક મુદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ શુજરાતીઓ પોતાનાં રોવાં હસવાં, દુઃખ સુખનાં પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિઆનંદમાં રહે છે. કવિ પોને પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો, વિવેકી ને દરેક હતો. સંભાર ઉપાધિમાં જીતે તે ગભરાતો નહિ, પણ સ્થિર રહેતો ઉદમ કરી સ તોપથી રહેતો. એ પોતાનાં કુટુંબ મિત્રમહોળમાં કાવકી મળ્યકી, કાવકા અભિમાનથી, કાવકા કોઈલાપણાથી રસવાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજારતો હોવો જોઈએ.

નર્મદગદ્યઃ કવિચરિત્ર

પ્રેમાનંદની કવિતાના રસ

પ્રેમાનંદની કવિતામાં ચાર રસ વિશેષ છે. કરુણ, શૃંગાર, હાસ્ય ને વીર એમ ઉત્તરને અનુક્રમે જોવામાં આવે છે. કરુણમાં તો એકો છે, એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢ છે, પણ તેટલો મરત નથી; તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે, તો પણ જેવો કાળીદાસનો, શેકસપિયર-ઘેરનનો હાઈજનો અને મુરદામનો દરદનો ભરેલો, ચિત્ર આપતો, દુનયાદારી સમ-જની નીતિ યતાવતો ને પંડિતાઈ ભરેલો છે તેવો પ્રેમાનંદનો નથી; હાસ્યરસ ને વીરરસ પણ સારા છે. એની કવિતારચના દયારામના જેવી સરળ નથી, પણ ફટલેક ઠેકાણે ચડકતી છે. એનામાં હિંદુસ્તાની કે ઉરદુ શબ્દ આવતા નથી, મામળે સારી પઠે લીધા છે, વલ્લભે થોડા અને પાછા દયારામે સારીપઠે લીધા છે. ખરેખર જો દોષ જીજ્ઞાસા લાપા જોલનારા લોકને શુજરાતી કવિતા વાંચવાને આપું તો નરસંહી, પ્રેમાનંદ અને દયારામ એ ત્રણને જ આપું. પ્રેમાનંદ જે પુસ્તકો રચ્યા છે તેને આધાર તો સંસ્કૃત જ, પણ પછી વિસ્તાર પોતાની તરફનો એટલો કે તે પુસ્તકો લાપાતર ન કહેવાય. દશમમાં જેટલું નવું છે તેના કરતા નળમાં વધારે છે (નળના સંસ્કૃતમાં ધણા ગ્રંથો છે તે જોયલા તોપણ) અને નળ કરતાં વધારે ઓખાહરણમાં છે.

ભૂતં: નર્મદગદ્ય

દયારામજીવનચરિત્ર

આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરતાં મને દીલગીરી થયાવિના રહેતી નથી કે મારાથી દયારામ સરખા ગુણીજનના મગ્નપછી તેના દોષ જાહેરમાં આણવા પડ્યા છે વાસ્તવિક વિચાર કરતા શુણ દોષ વિષે જોલણુ મુવેલાંને સરખું છે. પણ કવિનું જન્મચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, મોટે કવિચરિત્ર યથાસ્થિત

હોવું જોઈએ. જો કે કેટલીક વાત દયારામના ભાવિક સેવકને દુઃખદાયક થઈ પડશે, પણ અંતરે પોતાનો ધર્મ, ગુણદોષ જતાવવાનો પૂરેપૂરો બખવો જોઈએ. હું દયારામના ધર્મ સંબંધી વિચારને ઝિલકેલ પસંદ નથી કરતો, એને મોટા વિદ્વાન દાખલ માન નથી આપતો, હું એના કોઈ તથા અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઉ છું, તોપણ એની દરદી કવિતા ઉપર અને તમામ કવિતાની ભાષા ઉપર ખરેખર મોટા આસક્ત છઉં. હિંદુસ્તાની રાગોને ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યાનું માન તે એનેજ આપું છઉં, તેમ એના સુધડ વિચારો ઉપરથી એને મહારા એકાંતના મિત્ર વર્ગમાંનો એક માનું છું. મારો ગમે તેવો વિચાર છે ને લોકોનો વિચાર તો એ ગોળીના ચડવા જેવો અને સમેસમે બદલાતો હોય છે, તોપણ દયારામની ગુજરાતી કવિતા સમગ્રય તેવી સારી રચનામાં હોવાથી તે ગુજરાતમાં જાણીતી ને માનીતી છે તે જોઈને હું ધણો સંતોષ માનું છું. ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું 'મોર' હતું. અને એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ભૂપણ્ય અંગ છે, ને તે હમેશ તેમજ રહેશે.

ભૂતું નર્મગદ્ય: કવિચરિત્ર

શિવાનંદ

શિવાનંદ વિદ્વાન શાસ્ત્રી હતા. તેની સાથે તેણે સદાશિવ પંડ્યાની આજ્ઞાથી શિવપૂજન મહિમા વધારવાને મહાપૂજનની કવિતા કરી છે ને એજ એનો અર્થ છે—એ મોડટો છે એણે બીજી કવિતા કંઈ છુટક કરી નથી. એ અંતરે ધણોક ભાગ ગુજરાતીમાં છે, અને થોડોક સંસ્કૃતમાં, હિંદુસ્તાની અને મરાઠી પદ્યથી ભરેલો છે, એણે પોતાની તરફનું નવું ઝાઝું લખ્યું નથી, સંસ્કૃત અથવા આધારે લખ્યું છે, પણ જે લખ્યું છે તેમાં કેટલુંક પુરાણની રીતનું સાદું ને કેટલુંક અર્થરસાલંકારની

ચમત્કૃતિવાળું પણ છે. એનાં કેટલાંક વર્સન રાગના પદોમાં ખરી કવિતા જેવામાં આવે છે. એની કવિતા ભુદા ભુદા રાગોમાં છે; ને તે સુરતમાં ગંધર્વો, શેહેરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે શિવાલયોમાં હજી પણ ગાયાં જ કરે છે. સુરતમાં શિવાનંદનાં કીર્તનવિષે બાળક પણ અજાણ્ય નથી. જસોં વરસ થયા એની પ્રસિદ્ધિ છે. એ કવિ, બીજા વર્ગની બીજી દુશ્મીમાં આવે છે.

ભૂતું નર્મગદ્ય

આપણું ગદ્ય : ભાષાવિદ્યા

આજકાલ ગદ્યમાં લખવું જેવું અધર છે, તેવું માત્રા અને રાગ કવિતામાં લખવું અધર નથી અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કવિઓ ગદ્ય પણ સાંઈ લખી જાણતા. ગુજરાતી કવિઓ માત્ર મહીન રીતે કવિત ભાષામાં જ લખી ગયા છે. ગદ્યમાં તો કંઈજ લખ્યું નથી ને જે કવિઓએ હાલ ગદ્યમાં લખવું શરૂ કર્યું છે, તે રચનામાં ધણી દોષ જેવામાં આવે છે. કવિતા કરવામાં ધણી છુટ છે, પણ ગદ્યમાં ધણી વાતના બંધન છે. વ્યાકરણ ને રચના એ બેના કાએદની પૂરી માહિતગારી જરૂરી છે. ને માહિતગારી છતાં કાગળ ઉપર અને બોલવામાં અનુભવ કરવો, એ ધણી સુરકેલ છે. ગદ્યમાં લખેલું આપણી ભાષામાં કંઈ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમાં કામ ચાલતા, પણ કેવી રીતનાં હતાં ને છે તે સહુને માલમ છે ને એ કંઈ ભાષાવિદ્યા ન કહેવાય, ભાષાવિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેસ્વીસને છે ને સને ૧૮૨૮ ના વરસને ગુજરાતી ભાષાવિદ્યાનો શરૂ કહેવો જોઈએ, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું.

ભૂતું નર્મગદ્ય

અપભ્રંશ ને સંસ્કૃત રાખદો

હમણાની રીતભાત જેતાં જણાય છે કે, ઉગતી પ્રજા કેટલાક અપભ્રંશ નદી વાપરે, પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત વાપરશે, આસરો નહિ પણ આશ્રય.

કવિતા તો રાગમાં જોવાઈ ને નીમચી રાગમાં
ઐતરે લોકને ગીઠી લાગે, પણ જલ તો, અપ
ભરાયી ને શુદ્ધ ગુજરાતીથી જ માન મધુર્ગ
ચનાર નથી.

—જૂનું નર્મગદ્ય

ગુજરાતીમાં શબ્દોની પ્રસંગી

હમારો વિચાર એવો છે કે, જે શબ્દથી પૂર્ણ
ને ખરેખરો આગેદુલ્ય અર્થ સમાન્ય તેવા રાગિક
અને જોર આપનારા શબ્દો વાપરવા, પછી તે
ગુજરાતી, સંસ્કૃત હોય, ફારસી કે અંગ્રેજી હોય.
પ્રથમ સંસ્કૃત શોધવું પછી સાધારણ ફારસી ને
પછી અંગ્રેજી.

પ્રાકૃત ભાષાને હદમ્મ રાખ્યાથી ધણી
નુકસાન છે —અંગ્રેજી ભાષા જે હાલ પૂર્ણ
કહેવાય છે, તે ધણી ધણી ભાષાના શબ્દોના
જોળથી થઈ છે. માટે ગુજરાતી ભાષા પણ
પરભાષામાંથી પ્રસંગે ઘટિત શબ્દ લઈને
શણગારવી.

માટે હાલમાં સહુએ ગદ્યમાં લખવું ને પછી
વ્યાકરણ ને કોશ એની મેજે થયાં કરશે. જે લેખિકા
પુસ્તકો નથી લખતા, તેઓએ ભાષાશોધક થવું,
પણ પુસ્તક લખનારાઓએ તો પોતાના કામમાં
મર્યા રહેવું એ સારું છે. એકને એક માણસ
સઘળાં કામમાં મેંદો ધાલે તો તેથી એકેકે મારું
ન થાય ને કોઈ સિદ્ધિ પણ વહેલી ન થાય.

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

પૂર્ણભાષા

જે ભાષા ગદ્યપદ્યમાં મારી રીતે જોડાયલી
હોય તેને પૂર્ણ ભાષા કહેવી. ગુજરાતી ભાષા
એ બંને વાતમાં જોડાયલી છે એવું કહેવાની
ચોડાએકની જ હિંમત ચાલશે. કવિતાની ભાષા
પણ મારી જોડાયલી છે એમ કહેતાં હમને ભય
લાગે છે. કવિતાની ભાષા વિષે લંગાણથી બુદ્ધિ
કેડાણે જોલીશું, તોપણ આટલું તો હિંમતથી
કહીએ છીએ કે તેમાં વાર્તાભાગ ધણો છે અને વર્ણન

થોડું છે, તેથી વર્ણનવાળામાં જેટલા ને જોઈએ
તેવા શુદ્ધ શબ્દો નથી. નહીં વાદ ને નિર્દિ
વ્યાકરણ

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુજરાતી શબ્દોની દરિદ્રતા

હમારા જોડામાં પણ થોડા ધણા ગુજરાતી
અથવા આખ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દથી વાકે
છીએ, તોપણ જોરે ગદ્યમાં સંમારનીતિ ભક્તિ
શુદ્ધ ગિવાએ બીજી ગાળતો ઉપર અને એજ
પ્રકરણમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે
લખીએ છીએ; અથવા પ્રૌઢ સંસ્કૃત અંગ્રેજી ઉપરથી
યથાર્થિત (ભાવાર્થ નહિ) ભાષાંતર કરીએ છીએ
તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની દરિદ્રતાને
નામે રજીએ છીએ. તેના અનુભવ હમારા વર્ગી વના
બીજાને કેમ આવવાનો ? કેહવા કર્તાં કરવું
અધર છે. અંગ્રેજી કવિઓના વિચાર અને
સંસ્કૃત કવિઓના વિચાર જેવા જેવા શબ્દોમાં
ચોગ્ય સંપૂર્ણ રહેલા છે, તેવા અક્ષર અથવા
સંસ્કૃત મોલો આણવાની કમ જરૂર નથી.
તેઓએ ફક્ત નિયમ સમજી લેવા. ને પછી
ફારસી શબ્દો વાપરીને કવિતા બનાવવી. સહુને
રાધવું ગમતું નથી, રાધેલું જમવું ગમે છે. પણ
રસોઈ કેમ બને છે, તે બાણવાની ખાએશ
રાખનારે જાગરવીખાનાના ધુમાડાને દેખીને પાછા
પગલાં ન કરવાં. પારસી કવિતા કરનારાઓ
ફક્ત દસ દહાડા (ને ગરબી શિખવી હોય તો
એક બે દહાડા) કોઈ સમજતા હિંદુ પાસે
જતાની તસદી લે તો હમણાના કર્તા ધણા ઉંચા
દરજાની કવિતા કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

ગુણદોષદર્શન

સર્વગુણસંપન્ન એવું કોઈ નથી; ને
એકલાથી સઘળાં કામ બની શકતાં નથી ત્યારે
શુ એકની ખામી જે તે પોતે બાણતો નથી, તે
બીજા બાણીતોએ ન બતાવવી ? સર્વ માણસોએ

પરંપરા એક બીજાનાં કામ ઉપર નિષ્ઠા રાખીને તે વિષે પોતાના વિચાર આપવા, જે માણસાઈ છે તાકા આપ્યા વગર અને લીધા વગર ચાલતુ જ નથી. કોઈએ કંઈ કામ કીધું તો તેમાંના ગુણવિષે તેની તારીફ કરવી, કે જેથી તેવાજ સારા ગુણોને કે પ્રસંગ પાડવાને ઉત્તેજન મળે, નહારા ગુણવિષે બોલતુ એટલા સાર કે, ફરીથી તેવા દુર્ગુણસાથે તે કામ ન પાડે; અને એમ ગુણદોષ ઉઘાડા થવાથી લોકને સાર ને અસાર કેટલા છે તે સેહેજ માલમ પડી આવે.

આપણા દેશમાં જીવનચરિત લખવાનો અભિપ્રાય

આ દેશમાં ઇતિહાસ અને જન્મચરિત લખવાની વિદ્યા સારી પઠે ખેડવામાં આવીજ નથી. રાજદરબારી ઇતિહાસો તો જુદાસાચા કેટલાક મળી આવશે, પણ જન્મચરિતના તો વાંધાજ. ધણાં વર્ષો પૂર્વે થઈ ગયલા કેટલાક ભક્ત અને કવિઓનાં કર્મોને યાદ રાખી રાખીને કેટલાક લોકોએ રચિત, પુરાણો બનાવ્યાં ને ઉઘાડું છે કે યાદ રહેલું અને કવિનું બનાવેલું તેમાં સાચબુદ્ધિનો ભેગ હોય જ હોય કાળીદાસ આટલી પ્રસિદ્ધી પામ્યો, તો પણ તેનું જન્મચરિત કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં ચયાસ્થિત મળી આવવાનું નહિ. બોજપ્રખંધ નામનાં પુસ્તકમાં તેની અને તેને આશ્રય આપનારા રાગજોની અને તે વેળાના પડિતોની કેટલીક વિધાની વાત લખેલી છે. તેના ત્રણ ઉપર ટીકા પણ ધણા જણે કરેલી છે. પણ કોઈએ તેનું જન્મચરિત લખી તેમાં તેના સ્વભાવની, તેના ધરની, તેની વિદ્યાની, તમામ વાતો બતાવી નથી. એ મહાકવિ કેવી રિચતિમાં પ્રથમ ઉછર્યો હતો, તે કેમ આટલી ખ્યાતીએ પોહોચ્યો, તેનામાં કેવા કેવા ગુણ હતા, વગેરે વાતથી આપણે અણવાકેદ છીએ.

નૂતન નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

આપણાં સ્ત્રીગીતો

ટુકમાં છેલ્લું કહેવાનું આ કે, ગીતનેા રાગ, ગીતની ભાષા, ગીતમાં રહેલા અર્થ, ગીતમાં રહેલી કવિતા, ગીતમાંની રીતભાત ઈતિ એવા સુરતની નાગર સ્ત્રીઓની ઉચી કુલીનતા ને તેઓની નાગરી સુધ્ધતા એ બેથી ઉભરાતો જે રસાનંદ, તે આ પુસ્તકમાં ચાદરણારુપ દીપી રહ્યો છે.

વિશેષ, કે ઉપર લખેલા વિષયથી હમણાંની સુરતની નાગર સ્ત્રીઓ વિષે પણ તેવાજ વિચાર બધાય. પણ દિલ્લીગીર છુ કે, આજ કાલ સ્ત્રીઓના ઉત્સાહ માત્ર લુગડાં ધરેણા સજવામાં, છોકરાને સામેજા કરવામાં, સારી કાંચળા ને સારા કબજા પેરી ન્યાતમાં જમવા ખેસવામાં અને થોડાક ગીત-જોડ્યા બોલ ગાવામાં છે. જનોઈ દીવાળી મારા છોકરાને બ્રાહ્મણપણાને સરકાર થયો, એ ભાવવાળો ઉત્સાહ આજકાલ કોઈ સ્ત્રીમાં નથી. એ રંગ તો ગયોજ.

કોડથી તથા ઉમંગથી અને આખના ભાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રોઠ રસિક સ્ત્રીઓ શરદના ચાદરણાવાળી શાંત સલ્લુશી શાંત સુદર ભાગી રાતે ટીપના તીણા પણ ઠરેલા કુમળા મધુરા સરના સતરંગ પ્રવાહમાં વાસળી, ગોવાળિયા જહેડલુ, બાલમ, મેરલો વગેરે રસભરી ગરબીઓને મહાવતી અને શહેરના લોક નાગરીકના ગરબા જણી દોડી આવી ઠંઠે મળતાં અને એક ચિત કણથી રસપાન કરી તમ થઈ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણ ફરીથી જોવામાં આતનાર નથી.

કુલીનતા ને સુધડતાના રંગ પણ આજકાલ છેક જ ટહોડા થઈ ગયા છે ! એને પાછા પાકા તેજળા કરવાને નાગરીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાની બુદ્ધિનું ચાચલ્ય તથા કુળાભિમાન એ વધારવાં જોઈએ અને પોતે પણ વિવેક મરજદથી દરેલ થવું જોઈએ; વળી જુના નવા રસરંગના મિશ્રણથી એક નવો રસરંગ ઉત્પન્ન કરવો

જોઈએ. એમ થયેથી નાગરીયોનો ઉત્સાહ આનંદ પાછો નવા રૂપમાં પ્રદીપ્ત થશે.

એ ઉદ્યોગ ચલાવવા સાર મેં મારી સ્ત્રીને કહ્યું. એણે તથા બીજી બેત્રણ સ્ત્રીઓએ તે કામ માથે લીધું ને એઓએ ગીતો ગાવાનો ઝાત્તો અભ્યાસ એવી સ્ત્રીઓ પાસે જઈ જઈને મ્હોડેના શબ્દો લખી લેવા માંડ્યા. એ પ્રયત્નમાં લખાવનારી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીએકે કંટાળાને ને કેટલીએકે શરમ ન છંડાય માટે લખાવ્યાં. પણ જોરે છપાવવાની વાત તેઓના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓ મનમાં પરતાયાં અને નવા લખાવવાને બદલાં કહાડી બેદરકાર થયા-એકે તો કહ્યું કે મ્હોડેથી શીખો, લખે કેવાં વળી ? એકે કહ્યું કે એ તો મને આવડ્યું નથી, એમ કરતા લખાવે તો કોઈ આગલા બોલ સુકી દે, કોઈ પાછલા, ને કોઈ વચલા. તેઓના મનમાં એવું કે પછી આપણને કાણુ પુછવું આવશે ? તો પણ તેઓમાંની એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પોતાનાં કાળજી જેવા ગરબાઓ (જેને સાંભળવા આપું સુરત શહેર ઉલટવું હવું) પ્રથમ ધણા સંકોચથી પણ પછી ઘોતાળ છુદ્ધિથી લખાવ્યાં છે. એ ગીતો જુદે જુદે કેકાણેથી કંકડા કંકડા રૂપે એકઠાં થયાં પછી, એક વિદ્યાભ્યાસી સ્ત્રીએ તે સંધળાને પ્રસંગ પરત્વે જુદાં પાડી કંકડા કંકડા સાંધી, પાંડા-ફેર શુદ્ધ કરી, નિયમ પુરઃસર ગોઠવી આ ગ્રંથરૂપ આકારમાં સુકયાં છે ને પ્રસંગ સમજાવવાને રીતકથન કર્યું છે. એ રીતે આ મારે માટે તૈયાર થયેલો ગ્રંથ (સુરતની નાગર સ્ત્રીઓના અમૂલ્યો ગરથ-ઉચ્ચો રસાનંદ) સર્વ ગુજરાતી જનમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છું.

નાગરસ્ત્રીમાં ગવાતાં ગીતો-અસ્તાવના કાવ્યદોહન કેને કહેવાય ?

પટારા ઉઘડ્યા ને ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો બહાર નીકળ્યાં, ને તેમાંથી હાલ કાવ્યદોહન નામનું પુસ્તક છપાઈ બહાર પડ્યું છે. એ કાવ્યદોહન ગુજરાતી કવિતા રૂપ છાંયમાંથી

કહાડેલું માળખું છે. કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કવિઓની ગરસ કવિતાના નમુના છે, તો ગુજરાતી ભાષાની ધણી ખરી કવિતા પટારામાં પાછી બંધ પડી રહી બંધાઈથી ખરાબ જાય તો સારું અથવા સરેયા ગાંધીની દુકાને વેચાઈ જાય તો સારું; અને કાવ્યદોહનમાં આપેલા નમુના, કાવ્યદોહન નામ આપનાર અને કાવ્યદોહન કરનારની કાવ્યવિવેચન શક્તિના નમુના હોય, તારે તો જુની ગુજરાતી કવિતાને દોષ નહિં પણ દોષ આપણા પોતાની મેળે કહેવડાવતા અથવા મૂરખાઓએ માનેલા અથવા ગર્ગળને વધારવા સાર કેટલાક અંગ્રેજોએ તત્તુડી પુકેલી તેથી કહેવાતા ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામજી ડાહ્યાભાઈજીનો, અને થોડા ધણા સરકારનો જે બે ત્રણ અંગ્રેજોની ભલામણ ઉપરથી પુરતી તપાસ કર્યા વના રૂપીઆ આપી મિં હોપની સાત ચોપડીને સાર નવી કવિતા કરાવી અને કાવ્યદોહન કરાવ્યું અને વળી એક નહું કરાવે છે. ગુજરાતમાં બે નીકળ્યા-દલપતરામજી ગુજરાતના કવીશ્વર, અને ઉત્તમરામજી, નામદાર કેવેસર દલપતરામના ફાવવા વિષે, કાવ્યદોહન વિષે, મિં હોપની સાત ચોપડી વિષે, વગેરે વગેરે વિષયો, પ્રસંગે પ્રસંગે નીકળશે. પણ વાત આટલીતો ખરીકે 'કાવ્યદોહન' શબ્દ કાવ્યદોહન-માંના નમુનાને ઘટતો નથી. એ નમુના તે ખરા નમુના નથી. કાવ્યદોહન સરખો ગ્રંથ જેવો છે તેવો ન જોઈએ પણ જુદી રીતથી લખાવેા જોઈએ અને એવા ગ્રંથને રચનાર કવીશ્વર દલપતરામજીના જેવા જોઈએ.

જૂનું નર્મગદ્ય

સજવારોપણ

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બનીસ પુતળીની તથા સુડાખેતેરીની વાતોમાં પુતળી પોપટને સામળ ભટે બોલાવ્યું છે-ને પ્રેમાનંદે વિવેકવજ્રજીનામાં જીવને વજ્રજીને તેને પ્રવૃત્તિ

તથા નિવૃત્તિ એ બે સ્ત્રીઓ કદાચી સુંદર રૂપક કર્યું છે; તેમ નળાખ્યાનમાં હંમેને મનુષ્યવાચ્યા આપી છે દયા ભે ને બીજાઓએ વાસળડીની ગરબી કરો છે, પણ તેમાં કાબટલો કકડો એમ જણાવ્યું છે તેથી બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક બગડી ગયા છે. વળી કેટલાક વેદાંત-સંબંધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં કેટલાક તેવાં રૂપક છે, પણ નિર્ણવ પદાર્થ ઉભરાતી લાગણીવાળા સજ્જનની પેઠે બોલતા હોય ને કર્મ કરતા હોય તેવા સજ્જનરોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી ગણાયાં નથી. એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે એક તો નિર્ણવને અથવા ગુણને સજીવ કરવો હોય તે પ્રૌઢ જોષએ-ધર્મ, સદ્ગુણ, દેશ, ઇત્યાદી વિષયમાં સજ્જનરોપણ વપરાય તો શોભે, બાકી નીરસ થઇ પડે. બીજી વાત આ કે જગત્તર ઉભરાતી લાગણીથી અલકારો નીકળતા હોય તો તે રાખવા અને લાગણી ધીમી પડવા માઠી કે તેને ઘંવાવની નહિ

નર્મગદ્ય : સજ્જનરોપણ

ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ

માટે હવે જૂન સ્થિતિનેજ અથવા ઉત્તમ ભાવિ સ્થિતિનો જ વિચાર કર્યા કરવાનું પ્રયોજન નથી. જૂનભાવિ ઉપર અતિશય મોહ રાખતાં જો વર્તમાન સચવાય નહિ તો તે મોહ કેવળ જડપણ છે અથવા ઘેલાપણ છે. જૂન ઉપરથી વિવેક જાણી ભાવિની આશાએ હોંસીલાં થઇ એ બે વડે આપણે આપણી શક્તિ વધારીશું તો ભાષાનું જળ પણ વધશે ને સૌન્દર્ય પણ વધશે. પ્રયત્ને ઉદ્દેશી નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વસ્તુને જ અથવા પરાપકારને ઉદ્દેશી જ્યારે કેટલાક જણ હોંસઆક્રમી ચોતાની વિદ્યા વધારશે ને ગ્રંથો રચશે ત્યારે ભાષા સહજ સુધરશે. પણ ગુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને ગુજરાતી વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે સરખાઇ કરે એ તો વિરમય જેવું થાય. તો પણ, સમૂહના

આગ્રહ ઉત્સાહે વહેલું મોકું પણ શું નથી બનતું ? અને સૈકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધીક સંસ્કાર પામતી આવી છે; વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિને સૂર્યોદય થયે આપણે તેના સુમ ગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રહી કામ કરીએ છીએ-આપણું શુભ ચિંતન નિત્ય આજ હોવું.-

કે હિંદુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોના પૃથકપૃથક ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે, તો તેના એક અંગપ્રદેશ-ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાળે ।

નર્મકેશ : ગુજરાતી ભાષા

ડાંડિયો

(દોહરા)

અમાસ નિશ ધનધોરમાં, ચોરિ ધાડનો ભોય; ✓
ધરમાં વસ્તી દીપની, ખ્હાર ડાડિની હોય-૧
ડાડિ વગાડે ડાડિયે, હોય ડાડિયો જેહ;
મુકે ડાંડપણ ડાડિયો, મસ્તી કરતો રૂહે.-૨
નહીં ડાંડિયા રહાડિયા, પણ વળી લોક અજણ,
-હાના મ્હોટાં નાર નર, સરવે થાય સુજણ.-૩
ડાડિની મ્હેનત થકી, ધનડાડિ સોહાય,
દેશતણો ડ કે વળી, બધે ગાજતો થાય.-૪

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

‘ડાંડિયા’ના આરંભ

હમે હમારી કલ્પજનુ નામ સાક્ષર મંડળ એવું રાખ્યું-એટલે જેમ વ્રત ઉદ્ધાપન-વ્રત ઉજવવામાં ચોખાનાં મડલો પુરેલાં હોય છે, તેમ નાના પ્રકારના વિદ્યાના અને દેશહિતકારી વિચારો જેમાં લયાં રલા છે, એવા સાક્ષર એટલે વિદ્વજનોનું મંડળ. હમે એકઠા મળી એવો વિચાર કર્યો કે, આપણે દર અઠવાડિયે મળવું ને વિષયો લખી લાખ્યા હોઇયે તે તપાસી નક્કી કરી પંદરે દહાડે ચોખાનિયાના

આકરમાં છાપી પ્રગટ કરવા. પણવાડિયે એટલા સારું કે લખવું જાતી આવે ને ખરચ પાણી થોડું થાય. લોકોને ગદ્ય વાંચનારો ગિલકુલ શાખ નહિં તેથી તેઓ અગર વગર ખુશામને પેસો ખરચી આપણું છાપું લેવાના નહિં. ગાંધી ખરચ તો કરવો પડશે તો પણ સ્પેક્ટેટરના જેવું લખાણ કહાડવું તો ખરું. પછી એમ અકેકે જણે વારા ફરતી કહાડવાના. છાપાનું નામ પાડવા માંડ્યું, તેમાં નગીનદાસે કહ્યું કે ડાડિયો રાખીએ. મેં કહ્યું ઠીક છે.—કેમકે મોહકું નામ રાખી હલકું કામ કરવું, તેના કરતાં હલકું નામ રાખી મોહકું કામ કરવું વધારે મારું અને ડાડિયા શબ્દના એ ત્રણ અર્થ થાય છે માટે, મારી નજરમાં પણ એ નામ દુરસ્ત લાગે છે. સહુએ એ નામ કબુલ રાખ્યું, ને પછી તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪ થી ડાડિયો કહાડવો શરૂ કર્યો. પહેલા એ નંબર તો મફત છુટાવી દીધા ને પછી વરસ દહાડાનો રૂપીઓ એવું જુજ નામનું લવાજમ રાખ્યું,

જૂનું નર્મગદ્ય : ડાડિયો

‘ ડાડિયો ’ની કામગિરી

(રચોદ્ધતા)

‘ કામગિરી કલમ કામગિરી પુરી ’
‘ મોહિની જગ સુધારવે શુરી ’
‘ જે ન બેની તળવારથી બને ’
‘ તે શિદાર મિઠિ આહિ લે કને ’

(ન. પિ. ગ્ર.)

અને કબુલાત પ્રમાણે મારી સુદત પુરી થાય છે, માટે એ દરમીયાનમાં મેં શુ શું પરાક્રમ કર્યો છે તે ઉપર નજર ફેરવી લેઉં કે મારાથી કેટલું થયું અને કેટલું બાકી રહ્યું છે તે જણાય. મારી ઉમ્મર ન્હાની છે. ફક્ત સવા વર્ષનો હું થયો છું. પણ મુજબ લક્ષણ જેમ પારણા-માથી તેમજ મારા જન્મ દીવમે જે વાણી નીકળી હતી તે વાણી આજરે ખરી થઈ ચુકી.

૧. જિજ્ઞાસુઓને તે ‘ જૂનું નર્મગદ્ય ’ ના પૃષ્ઠ ૩૭૩માં પર સુલભ છે.

છે. માટે એ વાતનો મને સંતોષ જોઈએ થયો નથી, કેમકે ઘણા ટકાડ નકકા વેદલાઓ આગળ મારું તો શું ચાલે પાણી વગર ખાડી દાતર નડવું એક જ ધોરણે માર્ગ બાળપણનાં વચનો બાળે શ્રી બ્રહ્મ કહ્યાં હોય તેમ કલ્પાં છે; અને ધરડા-ઓને નીચું જોવાનું થયું છે.

મટ્ટો—એક, કિનારો આગ વિગેરે વિશે જે વિચાર મહે આગળથી જતાવેલા તેજ પ્રમાણે ઉતર્યું છે. સારા દેશનું મત્યાનાશ વાદ્ય છે, અને તેને એવો તો ક સરમાંથી પુરો કીધો છે કે મેધજીભાષ, ટેકા આપી નયા દવાદાર કરી થાક્યા પણ ટટાર ન થયો, તેથી દુનિયાનો ત્રાસ ઉપજ્ય, મોહ લોભાદીકતો—ખટપટી સત્તારનો ત્યાગ કરવો એવો નિશ્ચય કરી, યાત્રા કમન કરવા જવાના છે. અને આખરે મનમાં વેદાગ આવે તો ભગવાં પણ પહેરે.

સરકારી—બાળતો ઉપર જે ચરચા અને ઇશારત હું કરતો આવ્યો છું તે ઉપર સરકારે ધ્યાન દીધું હોય એવું જણાય છે. કેટલી વાતો મારા બોલવા પછી જ અમલમાં આવી છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વાચનારે જોઈ લીધું હશે. કેટલીએક ઉપર લક્ષ દીધેલું જણાવું નથી, પણ મારો દુત ફરતો રહે છે તે ખજર આપે છે કે મારામાના વિષયોના બરાબર તરજુમો સરકારને રોસન થવાને થયા કરે છે. એજ ઉપરથી મારો ભાર સમજી લેવો.

સંસારી—બાળતો ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું અપાયું નથી. તેથી મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. કેટલીએક બાળતો લખાઈ છે તે એવા વ્યગમ લખાઈ છે કે તેનો હેતુ સાધારણ શુદ્ધિ વાળાઓથી ભાગે મમજીયો હોય. પથ્થરલાલજી આદીદાના નામ કે.મ અસુક

૧. કેટલાક કલ્પિત યાત્રોના ઇતિહાસક રેખા-ચિત્રો—યાત્રો જાણે પોતાના ‘ સાક્ષરમંડળના અ તરંગ માણસો હોય એવી રીતે—’ ડાડિયા ’ મા આવતા, તેમાના એક તે આ પથ્થરલાલજી.

પુરુષનું છીડ કાઢાડવાને ધારણ કરેલાં નથી. એવો એક પુરુષ લેખ પ્રત્યેક વર્ગમાં જે ખામીઓ નોંધવામાં આવે છે તે ખામીઓ એકજ સંજીવ પુરુષમાં એકઠી કરીને વાંચનારને એક ચાડીયો કરી, યતલાવવીઓ એવી મતલબ છે. આ પ્રકરણને એવી રીતે લખવાની કૌશલ્ય પ્રથમ જ નવી આ ભાષામાં થઈ છે. માટે અહીં તેનાં બી રોપામાં, તેના કળ રાચણના આડની પેઢે ધણે વરશે જ ચખાય. એ બાબત ધણો જય નથી થયો તેની દીલગીરી નથી. હું તો રજક મુકીને ખરી જાઉં, પછી સળગશે એટલે એની એળે બાહાર થશે ને ભડકો પણ થશે.

શાસ્ત્રીય—વિષયો પણ ભુલી ગયો નથી. કોઈ પણ પ્રકરણ સવિસ્તર લખાયું નથી, પણ વારંવાર તે ઉપર વિચારો અને તકરારો વચ્ચે-વચ્ચે કરેલી છે તે શુદ્ધ, ઝાંતી, વિચારવંત વાંચનારે નોંધ્યો હશે અને સમજીને હરખાતા હશે. એ વિષયો ઉપર એટલું જ ધ્યાન આપી મારી વિક્રતા બતાવી નથી તેવું કારણ કે લોકોમાં એ વાતનો અહીં રસ ઉત્પન્ન થયો નથી એટલે ખુબી શુ સમજો ! જે આક્રમક એવા વિષયો ધણા છે તે આક્રમક લક્ષણ ગણાય છે; જેને હું હલકા સમજું છું તેની તાત્કીક બહુ થાય છે. મુખ્ય લોકો રીતે તેમ કહ્યું છે કે પછી તેવા વિષયો સમજવાની ટેવ પડે માટે જ અહીંતહી છુટા છુટા લાંબા વેર્યા છે. એ ઉપરથી

૧ એ પ્રકરણો ૧૮૯૬ દરમિયાન 'રાડિયો'ના પૃષ્ઠ ૩૭, ૫૩, ૬૦ અને ૭૮માં ૫૦ અનુક્રમે, 'રોડ પટ્ટ-રેલાલ, રાડિયો જુડાખટ, 'સ્વભાવિકા અમલદાર' મોઝીલાલ અને વકીલ વતરાતરાવ વિગે '૬૦' ઉકેલ ગિરધરલાલ દયાળદાસ નામે કોલેજ વિદ્યાર્થી અને 'રાડિયો'ના વારંવારના લેખકની કલમે લખાયા હતા. રોડ શ્રીના ઘર સસારનું, એક બે સ્વર્ણ દેવ આશીલ સૂચનાવાળું, પણ એક દેવ હીં ચિત્ર ખાનુ ૧૮૯૫ ના પૃ. ૨૨૭માં ૫૦ છે ચાર વિગે દ્વંદ્વ ઉલ્લેખ પણ આક્રમક કથાને આવે છે.

સમજવું કે કેટલાએક વિદ્વાનમાં ખપનારને મારા વગર ચાલતું નથી તથા ખી મને 'નિંદક' તું વિશેષણ આપે છે, તેઓની તેમાં ભુલ છે તે તેમને દેખાશે. હું 'નિંદાખોર' નથી પણ જખ-ડાઓ એવા લખાણથી જ સમજે-તેણ ટકારે ને ગધેડા ઢીકાપાટુએજ પાધરા થાય !

ફેલવણી—ખાતા ઉપર પણ સપાટા ચલાવ્યા છે તેની અસર અહીં નોંધવાની છે. એકબે સપાટાને ખંધા ચોર ધ્યાન કરે નહીં, ખુબ પડશે ત્યારે જ તેઓની સુદ્ધિ ઠેકણે આવશે

ગામઠી રાજાઓ—પણ હીશાખમાં આવ્યા છે. ને તેઓમાં બહુ મારી હાક બેઠી છે. અને બધું ઉથળ પાથળ થયું રહ્યું છે.

રેલવે—ખાતું બચી ગયું છે. તાહિ અંધેર ચાલે છે તેથી હું અભણો નથી પરંતુ તે છટકી ગયું છે એ હોટી તાલુખી છે. એક જ ઠોક પડ્યો છે તેમાં એ નિર્ભર પાધરા થાય એવું લીસતું નથી. જીવીશું તો નોંધ લેશું.

મારા જાતભાઈઓ—જાત જાતને ખાખ તેમ મારા જાતભાઈઓ તો બીચારા મુગા બેઠા છે. હું મરે છું કે જીવું છું તેની તેમને દરકાર નથી. મારાં તેજમાં અંજન્યા હોય તેમ જ હું ગાડું, ઘેળું, લાંબું અવલું લવ્યો હોઈશ પણ મારી ખોડ શુંધા કાઢાડી રાક્યા નથી. ખીજ વખતે નજીવી બાબતોમાં બાંહે ચલાવીને આવે છે ! એ પણ તેમની ખુબી !

આપણું આયુષ્ય હુંકું, ને કરું તો ધણું સમય બાકી બહુ રહીજ નાચ. તેના શોક શુ કરવો ! મારાથી ધસપાડું તેટલું ધસપડું. હવે તો વતી બીજે જન્મે-જો જન્મ હોય તો-નહીતો આટલું જ

હાંડિયો

૧ 'રાડિયો'ના અક ૩૨માં (તારિખ ૧૫મી રીતેન્બર, સન ૧૮૯૫, નો અગ્રલેખ).

૭. નાટકોમાંથી વાનગી

‘રામજનકીદર્શન’ માંથી

અંક એકો

પ્રવેશ ૧ લો

(સ્થળ-પંચવટી)

રામ:-જનકી, વનવાસ તો ચિત્રકૂટ છોડ્યા પછી જો.

જનકી:-ખરેખર ત્યાંથીજ, અયોધ્યાથી નીકળી શુકનો સત્કાર જોઇ ગંગા ઉતરી ભાર-દ્વાજની ભેટ લઇ વાલ્મીકીને સમાગમ કરી ચિત્રકૂટ ઉપર આવી રહ્યા પશુ ત્યાં અયોધ્યેથી સૌ મળવા આવ્યાં હતાં-તમે પિતાની હિતરક્તિયા કરી હતી, માતા કૌશલ્યાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું, સુમિત્રાને દિગ્ગેર લક્ષ્મણુ વિષે નિઃશક કર્યા હતાં, દિગ્ગેર ભરતને રાજનીતિ સમજાવી હતી, શત્રુગન તથા સુમંત્રને રાજકાર્ય આપ્યું હતું ને સર્વને ગ્રહ વશિષ્ઠની સલાહમા સોપી પાછા અયોધ્યે મોકલ્યાં હતાં એ સધુ કેવળ સસારી કાર્ય હતું.

લક્ષ્મણુ:-પણ માન, અત્રિસુનિને આશ્રમે જતાં જયત કાગે ચરણને ચાંચ મારી હતી તે અને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં વિરાધ ઉચકી લઇ ગયો હતો તે સાભરે છે ખરૂં કે ?

જનકી:-કેમ ન સાભરે દિગ્ગેરજી, વિરાધ ઉંચકી ચાલ્યો તે વેળા તો હું ખેજાન હતી પણ જ્યારે તેણે તમારી સાથે શુદ્ધ કરવાને મને હેડે મૂકી ત્યારે હું ચમક્યાં કરતી ને મારા પેટમાં કષ્ટ કષ્ટ થતું, જવાહોની તે વાત.

રામ:-અત્રિસુનિની પત્ની અનસૂયાએ તને એકાંતમાં શો બોધ કોપો વાર ? મળ ન લાગે તેનાં વસ્ત્ર, સુકાય નહિ તેવી

પૃષ્ઠમાળ ને રાક્ષસોથી નિર્ભય રેવાય માટે કુંકુમ એ આપ્યાં હતાં તે તો મારા જાણ્યામા છેજ.

જનકી:-જીના ધર્મ સમજાવતાં કહ્યું હતું કે માત, પિતા, ભાઇ, જેન એ જીને હિતુ ને સુખ આપનારાં છે પણ તે સૌ પતિથી ઉતરતાં છે, જીને જે જે સુખ જોઇયે તે તેને આપનાર તેનો સ્વામીજ છે-આ લોકમાં જસ ને પરલોકમાં પુણ્ય કળ અપાવનારો તેજ છે, ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર ને સ્ત્રી એની પરીક્ષા આપતકાળમાં જ થાય છે, વૃદ્ધ, રોગી, અપંગ, ધનહીન, ધર્મબ્રષ્ટ એવા પતિને જે સ્ત્રી જીને છે કે તજે છે તે યમપુરીમાં અસલ દુઃખો ભોગવે છે. મનસા, વાચા, કર્મણા જેનો પ્રેમ તેલની ધાર પેડે અખંડ નિજ પતિ લાણી છે તેજ પતિવ્રતા, -જોના સ્વપ્નમાં પણ પર પુરૂષ નહિ તે કિતમ, પર પુરૂષને ભાષ, આપ કે પુત્ર જાણે તે મધ્યમ, ધર્મ વિચારી સમજીને રહે તે કનિષ્ઠ અને સમય સાધન ન મળવાથી કે સંચંધી લોકના લયથી અટકી રહે તે અધમ. ખીજી બહુ બહુ શીખામણો દીધી હતી પણ તે અમણાં સાંભરતી નથી.

લક્ષ્મણુ:-અત્રિની પછી શરભંગનાં ને પછી સુતીદણુના દર્શન કીધાં, અહીંથી આસ-પાસના અરણ્યોમા ઋષિઓના આશ્રમો-ની યાત્રા કરતા-જ્ઞાન, ભકિત તથા નીતિ વ્યવહારનો બોધ લેવામાં ને રાક્ષસોની ત્રાસદાયક વાર્તા જાણી લેવામાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં ને પાછા સુતીદણુને આશ્રમે આવ્યા. અહીંથી એક મહિનો સુનિ અગસ્તિને ત્યાં વસતી

કરી આપણે પચવી આબ્યા છીયે;
કેમ બધું એજ આપણું બ્રમણ કેની.

રામ-પથારિયત રમરણુ રાખ્યું છે સોમિત્રેય.
લક્ષ્મણુ:-માતા જનકી એક દાહો તમે શંકા
કીધી હતી કે વનમાં આવી રાક્ષસોને
મારવા એ તો મસારી ક્ષત્રીનો ધર્મ છે.
તે પછી બધુંએ સમાધાન કીધું હતું કે
વનવાસ કરનાર ક્ષત્રીએ પણ તપ-
સ્વીનોજ ધર્મ પાળવો, તોપણુ ન્યારે
ઋષિઓ રાક્ષસોથી પીડિત થઇ તે
ક્ષત્રી તપસ્વીને શરણુ આવે ત્યારે તે
સર્વાના કલ્યાણુને માટે તેણે તે સમય
ઉપર દુષ્ટને મારવા ને પોતાનો ક્ષાત્ર
ધર્મ અવશ્ય પ્રથમ પાળવો. વળી કહ્યું
હતું કે મહાત્માથી પણ અમણુતાં
વેળાએ પાપ થઇ જાય પણ હુડી
ધ્વજાને પેલેથીજ દાખી હોય તો પાપ
થવાનો સંભવ છેકેજ નહોતો છે.

જનકી:-સાચી વાત છે; ઋષિ સુતીક્ષણુને
આશ્રમ મને બહુ રમણીય લાગ્યો;
સુંદર ઉપવન વાટિકા, વિદ્યાર્થિઓનાં
જુદાં જુદાં સ્થાન, ભરમ લેપિત ને
ચંદન ચર્ચિત ઋષિઓ અને અનેક
સ્વભાવનો પણ સપ્તણીજ ધર્મ કાર્ય
તત્પર ઋષિપત્નીઓ મારી આખ
આગળ જોઉ છું તે-

(હાવણી)

દારણુ વનમાં વિશાળ આશ્રમ, ઋષિનો આ સોએ,
મનોહર સુંદર આ સોએ,
સુંદર શો સોએ રે,
હ્યું મન રચનાને જોએ.-દારણુ. (૧)
વારવાટિકા ઉપવન અહિં તહિં વિવિધ વૃક્ષ વેલી
ફૂલ ફળ વિવિધ વૃક્ષ વેલી,
વિવિધ વૃક્ષ વેલી રે
કરે બહુ પંખિ જતું કેલી-દારણુ (૨)

આ પાસે વિદ્યાર્થિઓની કોટડીઓ આવી
જૂજવી કોટડીઓ આવી,
કોટડીઓ આવી રે,
ગોદવણુ રચણી ભાવી-દારણુ (૩)
આ પાસે લેપિત ભરમે ને ચર્ચિત ચંદનથી,
ઋષિઓ ચર્ચિત ચંદનથી,
ચર્ચિત ચંદનથી રે,
વેદને ભણે જુએ મનથી રે.-દારણુ (૪)
ધર્મ કર્મમાં તત્પર રહેતી ઋષિપત્ની દેખું
ડાહી કો વેવળિયો દેખું,
વેવળિયો દેખું રે.

પવિત્ર ને સુંદર પણ પેખું-દારણુ (૫)
રામ.-પણુ આ સ્થળની પૂર્વકથા ઋષિ
સુતીક્ષણુ કહી છે તે મારે છે ?
જનકી:-હા, આ પ્રદેશમાં જે રાક્ષસો રહેતા
હતા, ને તે વારથી આ સ્થળ અગ-
સ્તિયે પોતાના શિષ્ય સુતીક્ષણુને
સ્વાધીન કીધું છે.

રામ.-અને એ સ્થળની પૂર્વ કથા ?

જનકી:-હા જે રાક્ષસો રહેતા, એક બ્રાહ્મણુને
વેશ રાખી બીજા બ્રાહ્મણુને ચરને
વિષે તેડતો ને બીજા અજ રૂપે હોમાઇ
પ્રસાદ ભોજન રૂપે બ્રાહ્મણુના પેટમાં
જતો ને પછી પેટ ફાડી બાર નિકળતો
એ પ્રમાણુ હજારો બ્રાહ્મણુનો તેઓસંહાર
કરતા, મુનિ ગૌતમ ત્યાં આવી પોતાને
શ્રાદ્ધમાં ભોજન કીધું, ને પછી ગંગાનું
રમરણુ કરી બારના રાક્ષસને બોલ્યા
કે તે તો યમપુરીમાં ગયો હવે આવવાનો
નથી; એ રાક્ષસ ક્રોધમાં આવી જઇ
મુનિ ઉપર ધર્યો પણ મુનિયે પોતાના
નેત્રના તેજના ઝળકારાએ તેને ભરમ
કરી નાંખ્યો.

રામ:-રાજાઓ પોતાનાં રાજ સાચવી બેસા છે,
પણુ ઋષિઓ રાક્ષસોના સામા અચ્છી
ટક્કર લેતા રે છે અને સમયના

પુરુષને સળ કરે છે કેવા મહાત્મા રૂનિ ।
ભારે મેં વિનતિ કીધી કે દોહી
રાક્ષસો હણાય તેવી સુકિત મળવો ત્યારે
તેઓએ પ્રસન્ન થઈ વિપણનું ધનુષ્ય,
ખઠાનું ખાણુ, બે અક્ષય લાથા, એક
ખડ્ગ, એક કવચ એ આપ્યા ને કહ્યું કે
આજ અસ્ત્રે રાવણનાં શિર ઉડાવજો.
વરતીરથાન પચવટી દાખવ્યું ને
જનકીનું જતન કરજો કહ્યું. ના જનકી
તારી સ્મરણ શકિતરહ્યું છે. (હસીને)
પણ લક્ષ્મણ । સુનિચે જનકીનાં વખાણુ
કીધાં તે તને સાંભરે છે કે ?

જનકી:- (સહજ) મારે મારાં વખાણુ નથી
સાંભળવાં.

લક્ષ્મણ:-માતા, વખાણુ કેને નથી ગમતાં ?
નિંદાએ તેજ હરાધ જાય ને સ્તુતિએ
પ્રસન્ન થવાયજ; બંધુ, સુનિ જોત્યા
હતા કે રામ લક્ષ્મણ, તમે સીતા સાથે
મારે દર્શને આવ્યા એથી હું ધણેજ
પ્રસન્ન થયો છું. સીતા શ્રમથી કૃશાંગી
થઈ છે, એ રાજપુત્રી શુદ્ધ પ્રેમ હોવા-
થીજ વનનાં સ કટો વેઠવાને નિકળી છે;
સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે કે સંપદામા વળ-
ગતારેણુ ને આપદામાં પતિને છોડી દેવા,
તેઓ વિજળીના અપકારાની પેઠે સાહસ
કરે છે, અતિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રની પેઠે
વચન વાપરે છે તથા વેર રાખે છે,
ગરૂડના વેગની પેઠે અધીરી ઉતાવળી,
વાયુની પેઠે ચ ચલ ને અતિવિપની પેઠે
પરિણામે ધાતકી થાય છે; એ સૌ
દોષરહિત એ રામ તારી સ્ત્રી છે.

જનકી:-અને પછી તમારા બન્ધુએ સુનિ પ્રતિ
શુ કહ્યું હતું ?

લક્ષ્મણ:-જોયો માતા.

જનકી:-મારા ઉપર મારા ભાઈ ઉપર ને મારી
સ્ત્રી ઉપર સુનિદ્રિની પ્રસન્ન દષ્ટિ છે,

એમજ નુ ફતારી છું. એવું ગમનું
ભાવનું હતું.

રામ:-શુદ્ધે શુદ્ધ મારગજ છે.

જનકી:- પણ એ પ્રમંથ રહ્યો, વંતે હજી સ્ત્રિઓરૂઠ
નરો બદ્ધોતો અતિ વધુ કષ્ટ પેસે
પછી બદાયુ જે ગમગાળતે શુકની
મામા મદાય હતો ને જે રાક્ષસો
આણી ગમ ન આવે માટે માર્ગમાં પડી
આપણી સંભાળ રાખે છે તેને કેમ
નિમરી જાઓ છો ?

લક્ષ્મણ:-ખરેખર, પર્વત કષ્ટો તો મને નજ
મળ્યાં. તેણે પણ પંચવટીમાંજ રેવાનું
કહ્યું છે.

રામ:-આપણે અહિં રિવતિ તો કીધી છે અને
વનવામનો અર્ધિ દાખવણુ થોડો છે
પણ હવે આપણે ઉપરાઉપરી ઉત્પાત
વેવા છે. બધું લક્ષ્મણ કાસે આકાશ-
માંથી દાખખડગ ઉતર્યું ને તે તે લેધ
વાસની ઝાડી દાપતા જે રાક્ષસને કાપી
નાખ્યો તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો આવશે
જ સુનિ અગસ્તિની સુચના પ્રમાણે
તારે હવે જનકીને જાળવવી, અને
જનકી તારે ગભરાવુ નહિ.

-રામજનકીદર્શન

દોષદીર્શનમાંથી

(રામ મદિરનો એક)

વિરાટ:-પ્રધાનજી । કાસે હું કરવા નિદલ્યો હતો ને
બધે તમેયે કરી વળ્યો તો જાણ્યું કે
અનિચકના ઉપરીપણા તમે દોડાઓ
સારો સ્થિતિમાં છે ને પછે તેણે દેટલાકને
ફેરવી, દોડાવી જતાવ્યા, એને પ્રસન્ન
દાન કરવું છે તેનો વિચાર કરવો.

પ્રધાન:-ધન્યામા આવે તે આપણુ મહારાજા
લગારમાં જોડ નથી.

વિરાટ:-વળી તતિપાળે ગાય, વૃષભ, બેંસ દેખાડ્યાં. ગાય, બેંસ પ્રથમ દૂજતી તેનાં કરતાં યોગણી દૂજે છે, તે વળી ઋતુઓને સારી પેઠે ઓળખે છે ને ભવિષ્ય કહી જાણે છે તેના માટે પણ વિચાર કરવો.

પ્રધાન:-તેને પણ તેના કામ પ્રમાણે આપણું મહારાજા!

વિરાટ:-આલો, પણ આજ આપણે બ્રહ્મનંદાએ ઉત્તરાને શું શિખવ્યું છે અહીં, તે જોઈએ, બોધાવો તેઓને. રાણીને પણ અહીં આવવાનું કહેવું.

પ્રધાન:-રણુવાસમાં જાકે છું મહારાજા ! (જાય છે.)

વિરાટ:-અનિયંત્ર ને તતિપાળ બેનું કામ જોયું ને કહ્યું તો જોઈએ જ છીએ. એ વિપ્ર આવ્યા પછી આપણે ત્યાં ધણાક રાજવંશી છૂતને માટે આવ્યા પણ એણે મારી તરફથી સૌને હરાવ્યા છે; ના લયો તો છે જ. છતાં મળેલું ડબ્બ મને અર્પણ કરી દે છે પણ હું શું રાજા નથી ? તેનું છતાં હું કેમ રાણુ ? એને હમણાં કંઈ આપવાની અગત્ય નથી.

પ્રધાન:- (આવી) મહારાજા ! આવ્યા સૌ.
વિરાટ:-જેટા ! ગા કંઈ, ને બ્રહ્મનંદા ! તું કુધરાં કમકાની તાલ દેજે

ઉત્તરા:- (લાવણી મરાઠી આવ,)
પિતા ! પ્રિય રે નાટયકળા મારે શીખવી.
રૂઢી નૃત્ય આવડ્યું કાઈ,
કરે રાજી સર્વને ગાઈ,
નથી નાટયકળા સમજાઈ-પિતા.
ત્યાં નરનારી સીદાઈ.
કરે વેષ વાણી ચતુરાઈ,
અનાવટ રંગલાની વખણાઈ-પિતા.

વન મહા દીપે ચીતરાઈ,
જન જોઈ દોષ ગુણ માંઈ,
ધરે રીઝી નીતિતણી મહતાઈ-પિતા.
વિરાટ:-આવ જેટા, જેમ મારી પાસે, મારું ગાયું તે. બૃહન્નંદા તેં મારું શિખવ્યું છે. જાઓ હવે.

પ્રધાન:-મહારાજા ! અત્રા કરો તો હવે મહાયુદ્ધનો આરંભ થાય

વિરાટ:-આલવા દો, કાણુ કાણુ છે ? (મલ્લો આવે છે.)

પ્રધાન:-આપણો સોમનાથ ને બહારનો જિમૂત એ બે, મહારાજા !

(યુદ્ધ થાય છે ને જિમૂત જીતે છે,)

વિરાટ:- (હળવે) પ્રધાનજી કેમ કરવું ?

પ્રધાન:- (હળવે) સુપશાસ્ત્રી સિદ્ધ છે.

વિરાટ:-થવા દો જુદું તે બેનું.

(બલ્લવ ને જિમૂત એક બીજાને વળગે છે.)

પ્રધાન:-અરજા બામયા છે એકબે, જેમ બીજા મણુમણુ ખાઈને ખોરું કરે છે તેવા બલ્લવ જણાતો નથી.

વિરાટ:- ના, ઠીક મગી છે.

પ્રધાન:-મહારાજા ! જુઓ જુઓ, એ પગ પકડીને ઉગરક્યો જિમૂતને

વિરાટ:- હં, હાવી પાડ્યો તેને, બલ્લવ જાયો. આવ બલ્લવ, બેસ મારી પાસે, હું બહુ પ્રસન્ન થયો. આ બળ તારું હું નહોતો જાણતો.

(જોનારાઓ સૌ તાળી પાડે)

સેવક - (પ્રધાનને) જિમૂત તો ગતપ્રાણ થયો.

પ્રધાન - (વિરાટને) મહારાજાં લોકની ઠઠ મળી છે તે આપના ઉઠ્યા વિના વેરાવાની નથી

વિરાટ:- પ્રધાનજી કાંયે સભા કરી અનિયંત્ર તતિપાળ ને બૃહન્નંદા એ સર્વને દાન આપી દેવા.

દ્રૌપદીદર્શન નાટક

ખાળકૃષ્ણ 'વિજય' માંથી
(લલિત)

એકઃ--અધિક છે જહીં જન્મથી મળ,
નિત પ્રકાશતો લક્ષ્મિનો ધ્વજ,
તુજ વડે છિયે જીવિયે અમે,
હુંદિ વળ્યાં દિશા દર્શદો તમે.

ખીજી--શરદમાં સરોજ ગર્ભલક્ષ્મી,
કમળનેત્રથી લાજીને નખી,
વધ થયો પુરો તેથી તો નવે,
વધ વિજેગથી કા દમો હવે.

ત્રીજી--વિષયિ ઉગ્યાં રાક્ષસો થકી,
અનળથી વળી ઇન્દ્રકોપથી,
તમ વડે અને આ સમે હરી,
ભુંડિ ઉવેખતા કેમ રે કરી.

ચોથી--અમ શિરે મુકો પન્નહરત રે,
નળિ ફૂચે મૂકો પન્નપાદ રે,
અધરસુખને હાસ્યદળિયે,
તમ રે કરો દુઃખિયાં છિયે.

પાંચમી--વિટિ રમે મુખે સ્યામ કેશને,
ઉડિ હરે મુખે ગોરજો વને,
દિપતું તે વળી સંજને સમે,
વદતું ઘેતુને વાળતું ગમે.

છઠી--ક્ષણું ન દેખીયે કાંતિ તે ભલી,
ભુગ વહી ગયો, ભણિએ અલી,
કપટિયે ધણી વાર તો કરી,
વગર દર્શને જવું છે મરી.

સાતમી--વગર મૂલની, દાસિ કિંકરી,
પિડિતને કરો સાજિ શ્રીહરી,
તર સતી તણો, ત્યાગ મા કરો,
શરણુ આલિની, ખાંહડી ધરો.

—: વસંતલિલા :—

આઠમી--ધીરે રહી કુચ કઠીણુ વિષે ધરીયે,
પાદરવિદ કુમળાં જતને કરીયે,
પામે ન શું દુઃખ બહુ વનકાંકરિએ,
છો પ્રાણુ દર્શન દિયો ભમતી હરીયે.

(કૃષ્ણ દર્શન દે છે.)

એક--ઉઠો ઉઠા, આગ્યો આપણને મોદમદ
કરનારો.

ખીજી--પીતાંગર પહેરી, શુંગને વેળ્યંતી મછ.
ત્રીજી--હું તો મારો હરત તેનાં કમળહરતમાં
રાખીશ.

૧ ચોથી--(કૃષ્ણને) મારા બ્હાલા, મૂક તારો હાથ
મારા ખલા ઉપર.

પાંચમી--હું તારી સભામાં કોપકટાક્ષ કરીશ,
છઠ્ઠી--હું તો મારે તેની સામાંજ જોઈ રહીશ.

૨ સાતમી--અલી જોની મારા રવાં હરખે હલા
થયાં તે.

આઠમી--આ વેળી પ્રીતમ ગોપી મડળમાં દેવો
શોભે છે ।

૩ નવમી--આ હું વસ્ત્ર હિતારી આપુ છું, આસન
કરો મોહન ।

કૃષ્ણ--ના, હું ઉભો છું આહી.

૪ ગોપી--કોઈ ભજનારને ભજે, કોઈ ના ભજે તેને
ભજે, ને કોઈ ભજનારને નથી ભજતો
એનો ઉત્તર કહો અમને સાધુ !

૫ કૃષ્ણ--સખિયો ! કહું. પહેલો ઉત્તર કે પરસ્પર
ભજે તેમા સ્વાર્થજ દુષ્કર્મ છે ને એમા
સ્નેહ કે ધર્મ નથી; બીજો ઉત્તર કે ના
ભજનારને ભજે તેમાં અપવાદ વિનાનો
ધર્મ છે તથા સ્નેહ છે--કેશુવાળા
માતાપિતાની પેઠે; અને ત્રીજા પ્રશ્નમા
તમારે મરમવું બોલવું આવું છે કે ના
ભજે તેને ના ભજે પણ અમે ભજીયે
છીએ તેને નો ભજો, તો સણો તેનો
ઉત્તર, ભજનાર ઉભયને ના ભજે તેવા
પુરુષ ચાર પ્રકારના છે. આત્માને
વિષે આરામ પામેલા, મનોર્થવાળા,
કૃતદની ને ચુરોહી. સખિયો !
ભજનારની વૃત્તિ નિરંતર મારે વિષે
રહે તે માટે હું તેને પણ નથી ભજતો.

ખીજી--એ જ્ઞાનની વાતો અમે કોઈ સમજતા

નથી, પણ રિજાવ્યાં બહુ પ્રિતમ !
અને હજી તન્સાવો છો.

કૃષ્ણ:-એ અમળાઓ, હું જાણુ છું કે વેદ,
લોક ને સ્વર્ગન એ સહનો ત્યાગ કરી
તમે મને ભલો છો, પણ તમારી
ધ્યાનવૃત્તિ મારે વિષે રહે માટે તમારા
પરોક્ષને ભજતો હ અંતરધાન પામ્યો
હતો પ્રિયાઓ, મારો દોષ બોલવો
સ્થિત નથી.

ત્રીજી:-દોષ તો અમારો છે કે અમે ઝંપતા
નથી, એના તે કટાક્ષ આણુ માર્યાં છે કે
તારા સંયોગને અર્થે અમે અધિક
અધિક અધીરાં થયાં છીએ.

કૃષ્ણ:-નિર્દોષ સંયોગ તમારો છે, તમારો ઉપકાર
વાળવાને હું સમર્થ નથી, કેમકે અતિ
દ્રઢ એવી સંસાર બેડી તેને તોડીને મને
ભજતી થયો છો

(ગરબો)

ગોપીયો:-માતા પાર્વતીનું સ્મરણ
ગરબે ગાઇયે રે લોલ,
માતા વિદ્યન ટળે સિદ્ધિ પુરી પામીયે રે લોલ,
માતા જોગણી અતરીખથી નિહાળશે રે લોલ,
માતા કુમકુમ ને પુલકાં નીચે નાખશે રે લોલ,

બીજી:-કુલ કુલ ઘોડી, પિયુ પિયાની જોડી,
હાથહાથ જોડી પાગસું સંકાડી, વાવેગે
દોડી ચક્કર કુડાળે, સ્વેદ્વુંદ ભાળે,
નાકશ્વાસ ઢાળે, ડુંખળકે ખણકિ ચૂડી,
ધમકે ધુમ્ધરી રૂડી, કાંપી હમકે છે,
ઝાઝર ઝમકે છે, શિરપેય જટલે છે કે,
કુસુમ થાયે, ફરર ફટ સુંદરી, ફરી રહી
પ્રહરી.

કૃષ્ણ:-પ્રિયાઓ, મંડળ બંધાઇ રહ્યું, સંગીત
આરંભિયે ફરીયે ને ગાઇયે દાંડિયે.
(એકેકો છેક ધીમી તાલે.)

કૃષ્ણ:-શરદ પુનેમતી રાતડી, ચાંદો ચઢ્યો આકાશ
ચાર ચાદરણે ચોકમાં કરીયેજ પ્રેમપ્રકાશ
વંદા તે વન શોભી રહ્યું, ફટ્યું બેકયું ચોખેર
કાલિદી ફેરે કાંઠે, રમિયે ભમગે ઘેર.
હાવે ને લાવે ગોપિયો, સ્વચ્છંદ પ્રેમસ્વરૂપ
દાખીને લાવો લેખલો, દર્શન દિવ્ય અનુપ.
(બેબે ઉતાવળી તાલે.)

ગોપી:- (રેણુકી)

જનઝન વન સંધન, સદન નદિ ઉપવન,
કુસુમ નિરખિ મન સુદિત હસે,
નિરમળ શશિગન, પવન ગતિઉદ્ધિપન,
ભગન ધ્રુવ તન પતિસું ધસે;
ઝગઝગ જાણિ ઉગટ, મુગટ મણિ ઝંખકટ
લટકે મટકે પ્રતિબંધ વસે,
નટવર તજિ કપટ, ઉલટ ધરિ લટપટ
રમે મુજસંગ રસે. (૧)

કૃષ્ણ:-

સુવરણ મણિ વસન, પ્રસન મસદરસન,
મંડળ સુધર નેજતરે
તણુ ટણુ રવ ઝણુણુ, તણુણુ ધમ ધુમધુમ,
રમકે ઝમકે સુર મધુર ભરે
સુલખણ રાજ વદન, મદનરતિ ધનગન,
નયન, નયન શર કેલી કરે,
ધન ધન રત શરદ, વરદ તત સ્મરમદ
ગોપી પ્રેમપદ ઉચ્ચ ધરે, (૨)

ગોપી:-

કેવો મચિયો જુઓ ગોપિયો આવો રસિયો
જાણુ નહિ આશિંગન રભન વિચવિચ
ચુંબન દહ દહ બેસો. કેવો.

હું પણ ધુમતી હરખી રમતી નીરખી
નમતી પીઠ અહી. દેખુ સંયુખ વદલલ
શ્રીમુખ જઈ વળિ બેસે. કેવો

સુંદરશામળ કર ઉતાવળેણું છે નાગર
સ્વામી સહી. નેમેચુકવી પ્રેમ થકવી આહિર
છેલો. કેવો.

કૃષ્ણ:- (સ્વગત) મંડળના મધ્યસ્થનાં મારા
સ્વરૂપે વિવિધ રાગના આલાપ અને
વાદનો ગત એથી આખા વનને

રાગમય કરી નાખ્યુ રાધાએ મુદંગ
વગાડવામાં કાષ્ટ જોણું રાખ્યું નથી.
ગોપી:-પરોઢના વાયુભર્યા ઝૂલણ ઉંચેથી
પડ્યા જો !

કૃષ્ણ:- (સ્વગત) પૂરી મંત્રોજાપ (પ્રગટ)

ગોપીજો દહે તંમ ઘેર જનજો. ભય
પામજો નદિ. તમારે દેહાંગે નવી
ગોપીજો કરી છે તે અર્ધા થયો.

ગોપીજો -હવે અમે જન્મજો થીજો.

ખાલકૃષ્ણવિજય નાટક

પ્રકીર્ણ.

મંડળના લાભ

આપણે હિંદુસ્તાન દેશ ધણા પ્રાચીન
કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિને
પ્રકાશ જે પૂર્વે હતો તે હાલ નથી. કારણ શું ?
આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને પ્રશ્નરેચ્છા
છે. કદ્ય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી ચડતી
જગતમાં ચર્ચાજ કરે છે. હુ પણ કહું છું કે
પ્રશ્નરેચ્છાથી સમજું થયા કરે છે, પણ આ રીતે
કે પ્રશ્નરના ઈશ્વેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી
કાર્ય બને છે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય
જોઈએ; તો હિંદુસ્તાનની પડતી દશા આવવાનાં
પણ કારણો હોવા જોઈએ ને એ કારણો ધણા
છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા દેશમાં
રાજવર્ગમાંના ભણેલા ને પ્રજાવર્ગમાંના ભણેલા
એએએ એકઠા મળી રાજનીતિમાં બધી વિચારો
ચર્ચાવડે નહીં કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ
જુદા જુદા પુરૂષો પોતાપોતાના મમયમાં પોત
પોતાના યશ જતાવતા પણ એકસપે થતા
કાર્યના જે જશ તેના લાભ લોડને ન હોતા
મળતાં. એકના અને છુટક છુટક કેટલાંકના બળ
કરતાં જુદા જુદા સપના ને પછાં એકત્ર
સપના બળ વિશેષ હોય છે. એ સપનાળ
આપણામાં નહિ, ને એ સપનાળ વધારવાના
ધણા જોઈએ એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ
આપણામાં નહિ, તેથી આપણી દુર્દશા થઈ છે.
કોઈ કહે છે કે આપણી દુર્દશા શી થઈ છે તો
જુઓ-આપણા રાજ્ય ગયા, આપણી સત્તા
ગઈ, આપણા શૌર્ય ગયા, આપણાં
માન ગયા, ધન ગયા, ને સુખ ગયા,

આપણે મુખ, કાયર, નિર્દમી, વ્યમની, ને
દરીદ્ર થઈ રહ્યા છીએ. આપણે જાવા નો
આજસુ ને વિચારશ્ચય થઈ ગયા છીએ કે
આપણને ઉદમ કરવાનું ગમતું નથી, પણ
જળરે જળરે, મોહોદસે મોહોદસે ને ચક્રે ચક્રે
ભટકી જેની તેની નિદા કર્યા કરવાનું ને જમવા
જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ
કાલ આપણા દશા છે, અને મડળી મળી સપે
વિચાર કરી ઉદમ કરવાના અભ્યાસ નહિ જારી
રાખીએ તો આપણી શી દશા ? જે પ્રમાણે ટોર
પોતાનું પેટ ભરે છે, જે પ્રમાણે આંત્રીકાના સીદી
ને ઉત્તર અમેરીકાના ઇડિયનો પોતાનું યુજરાન
ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશું.

નર્મદગદ્ય : મંડલી મળવાથી થતા લાભ
સંપ

સંપ ગોન્વર્ણો છે. તે બેઠી પણ મજબુત
દરીદ્રતા પહેલવાન છે. તે ધણો જડો નથી તેમ
ધણો પાતળો પણ નથી તેની રજો કપાઈને
ઉચકાપલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોહું લાલ ને
ભરાવ છે. કાયાં બેસી ગયેલાં નથી પણ મજબુત
છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી
રહેલી છે તેની આખ કચકડા જેવી નિર્મળ છે
ને કાળી ભામર તેજસ્વી કીકી છે. તે ધણો
આરોગ્ય છે સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની
હૃદયને લીધે તેની આખ કિંચિત મિચાપલી રહે
છે. જાણે કોઈ ચિત્તનો ખૂંચી જોતી વખત
આખને કંઈ એક કીણી અર્થાત્ પ્રસરેલી દંડિને
એકઠી કરીને જોતો હોય તેમ તે જુઓ છે. તે
નીચી પણ ચાર પાસ ફરતી એવી દંડિએ મોટી

ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોના પ્રમાણ કરતા કંઈ એક લાંબુ છે અને તેને કાળીને ટુંકી પણ ભરાવ મૂળ છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમાં બાહર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઉઠો એમ દેખાડાવે છે, ને તે જુમને લીધે તેનું જમણું પાસું ટસાતાં જોરમાં લગાર અંદર ગયેલું અને ડાણું પાસું બહાર પડતું દેખાય છે. તેના પગની પાતીઓ જમીન ઉપરથી ઉઠવાની તૈયારીએ ઉચકાઈ હોય એવી માલમ પડે છે. એ હસતા મોઢાના વીર પુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહનળમાં પડી જાય છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે માથું જોડે એ તો ગોળ, મોટું ને કમ્પક આગળ પડતું, કપાળ વિશાળ ને ભવ્ય, તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેના અવયવો ઉપરથી આલસ થાય છે.

નર્મગદ્ય : મ્હવિષયે

એકલા શું ન કરી શકાય ?

એ સધળાઓ એકલા થઈ નવી ન્વાત કરી, નવો ધર્મ રાખી, નવા સંસારકાયદા કરી, દેશને તાબે કરે તો શી વાર છે? એકલા શ કરે, એકલા વધે, એકલા સ્વામિનારાયણે, એકલા રામદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ, એકલા કચીરે આટલા આટલા ફેરફાર કર્યા તો તમે આટલા બધા, થઈ ગયલી પાછલી વાતોને સારીપઠે જાણ્યા છતાં, પૈસે, વિદ્યાએ શુદ્ધિએ ચતુરાઈએ સર્વ વાતથી અનુકુળ હોવા છતાં, તમે માહારો સુધારાનો મહિમા વધારવાને કાં આચંકા ખાઓ છો? જોને કેરવાનું મન નથી ને હજાર બદાના કાઢાડશે. તેમ તમે બાહાર પડનાના તો નથી પણ માહારો ધૃષ્ટ છે તે તમને કહું છું આ સમય બાબત થઈને ખેસી રહેવાનો નથી. જો આ પ્રસંગ તમે સુકશે તો તમારા જેવા ઠગ બીજા કામ નહિ. તમે માહારા નામને બધો લગાડો છો. આ વખત તો હિમત રૂપી મદીરાનું પાન કરી રજપૂતની

પેઠે એકદમ બહાર નીકળો અને હું તમારે માટે સર્વ દેવની વિનંતી કરીશ કે માહારા ભક્તોની સંખ્યામાં વધારો કરી તેમને સુખી કર વારતે છેલ્લું એજ કહું છું કે, એક સારે ઠેકાણે દક્ષણી ને ગુજરાતી વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ભાટિયા વગેરે સર્વ સેવકોએ રૂડાં ભોજનનું મને નેવેદ ધરાવી તે પ્રસાદી સર્વે જણાએ એકપત્તિએ ખેસીને મોટી ખુશીથી માહારા સાચા ભક્ત મહિપતરામ સુદા આરોગવી.

ભૂનું નર્મગદ્ય

જીવને

રે જીવ ! તું મોટો ભાણેગશાળી છે-તું રાતદહાડો ઉઘોગ કરે છે, ગુજરાન જોટલું ને કમ્પક વધારે પણ પેદા કરે છે, નાનાપ્રકારના નિર્દોષ વિલાસ વૈભવ કરે છે, શરીરે નિરાગી છે, તને તારી યોગ્યતા પ્રમાણે બધેથી માન મળે છે, તારા ઉપર સરવે જનનો દોલ છે-હવે તારે શું કરવા રહ્યું જોડે? હા, તું રહે છે તે એક તો તારો ટેક નીવે જશે કે નહિ, એ વિચારથી પેદા થતી ધાસ્તીથી, પણ હોય, સ્હડતી પડતી સહુનેજ છે-હમણા જારે તું આટલું સુખ ભોગવે છે, તારે પછી કુઃખ પણ સોસજે, રે જાનીને વળી કુઃખ કેવું? એને તો રહવામાં પણ પ્રભુનો ખેલ જાણી આનંદ જ છે. બીજા તું રહે છે તે એટલા સારું કે તું લોકની સાથે સીધો છતાં લોકો કેમ તારી સાથે આડા ચાલે છે ને એવાઓનું જગતમાં શવે છે કેમ? હા, તું તારી પોતાની વાતથી નિવૃત્ત (નિરાંત પામેલો) છે, પણ ઉપર કહેલી બીજી વાતો જોતાં તું બધો પ્રવૃત્ત (ચોકાવેલો) છે અને એથી તું ઉદાસ રહે છે. 'ચાકર ચકવા ચતુર નર, નિતપત રહત ઉદાસ; 'ખર ધૂધૂ મુરખ પથુ, સદા મગન પ્રથિરાજ.' તને તેઓના જેવું થતાં આવડે છે, પણ માયાનો પસારો જાણી તેમાં ફસાવાને તું ધૃષ્ટો નથી તેમ સામાની કંઈજાળી ચાલ જોઈ દયાથી તું તારા દીલમાં દાડે છે, પણ સમજ-જગતમાં ભલા

થોડાજ હોય છે, જોઈ લુંડા ધણાજ છે તોપણ એઓ, પેલા થોડાને વહેલુ મોડુ માન આપે છે, વળી બહાનું સદૈવ કલ્યાણુ છે અને લુંડાનું અંતે કલ્યાણુ નથી. હશે! ઓહો, આ શી કુદરત ખાલી રહી છે!

ભૂતું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

દાડી જતો વખત

આજ તે કાલ, કાલ તે પરમ, પરમ તે એથે દહાડો, એથો તે પાંચમો, એમ આણતુ પોર, પોરનું પરાર, પરારનું ચોથું વરસ, ચોથુ તે પાંચમું-એમ પાંચશેમું પાંચહજારમું, પાંચલાખમું-વગેરે થાય છે. દાડાડાના દાડાડા ને વરસના વરસ વહી જાય છે.

કાળને જતા વાર નથી લાગતી ને જીવતરનો તો વિસ્ત્રાસ થતો નથી કે આજનું કામ કાલે કરીશું એમ ખાનરીથી કહેવાય. તેમાં વળી 'રાત થોડી ને વેશ ધણા' જેવું છે.-ધણી ધણી રીતે જોસ્માને અને જોગવાઈને તાબે થવું પડે છે, શીદર માંદગી ને ખાટલાના ઝોડ તો પાછળ વળગેલાંજ છે, આવું છે તો ખરું, ત્યારે શું રડ્યાં કરવું? ના, ના જે ધડી જાય તે આનદમાં અને સ્ફુટમાં કહાડવી.

ભૂતું નર્મગદ્ય : ડાંડિયો

સ્ત્રી અને પુરુષ

સ્ત્રી ધણીની શુભાશ નથી, તે પણ માણસ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી સ્ત્રી. એકને બીજા વના આલવું નથી. તેઓ એક બીજાને સુખી કરવાને તથા સૃષ્ટિ વધારવાને જન્મ્યાં છે. આટલાં કાન્સુથી સ્ત્રી, પુરુષની મિત્ર છે. આવું છે ત્યારે કોઈ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શા માટે માનવી? આ સત્રાલ મુરખાઈ બારલો છે. હું પુછું છું જે એક મિત્રનું કહું બીજાએ ન કરવું? એકમેકની સારી શીખામણુ એકમેકે માનવી ધટારત છે વિશેષ કરીને ધણીને પોતાનો વહીલ મિત્ર જાણી, કુટુંબ ધરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદય ઉપર, તેની શુદ્ધિ ઉપર, તેની વર્તણૂક ઉપર સસાર આધાર રાખે છે એમ

જાણી, અને ધણીવડે મદદ છે એમ સમજી સ્ત્રીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. અગર ધણી નહારી વાત કહે તોપણ તે તે વગત તેખીએ કળલ કરવી અને પછી તેનો મીઠાસ જોઈને તેને સુધારવો. પણ તેનો હુકમ માન્ય રાખવો; તેને ચોગ્ય માન આપવું, અને તેની અદ્યમા રહેવું. પ્રજા રાજ્યને ધટવું માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાય, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તોનાં છોકરાઓએ માન ન રાખવું એ જોડું છે. સધળાઓનો અમલ હોય તો રાજ ચાલે નહિ; તેમ કુટુંબના સધળાંજાણુ હુકમ કરમાવે તો સંસાર નીલવો કઠણ પડે, માટે હુકમ તો ધણીનો સ્ત્રીએ અમલમાં આણવો, પણ તેને સુખ્ય વજીરની પેઠે ધટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

ભૂતું નર્મગદ્ય

“શેરના કાગળના કનકવા”

આહા! જેતાં જેતાંમાં બળરમાં શો ફેરફાર થય ગયો છે! ‘બચ્ચાજીઓ સમાક્ષો. કાકા કહેતા તે ખરું, એમ કહેવું પડશે’ ‘એવું જે ડાંડિયો કહેતો તે, તેનું ચઢી વાગ્યાથી તે પુલાતો નથી, પણ બળરને પડતો જોઈ ઉલટી સટોરીઆની દયા ખાય છે. ‘ધણુ તે થોડાને માટે’ ‘હસવું તે રડવાને માટે’ ‘સુખે સોની ને દુઃખે રામ’ ‘જાને જગજીવન ને કશિ કીકાલાઈ.’ આગળ બળરમાં લગનના જેવી ધામધુમ હતી અને આજકાલ લે મેહેલ મોકકાણુની સુખાસુખી દે-હા હજી રડારડ કુટાકુટ ને જો જો થયું નથી, પણ તે સહુ હવે જે ધડિ જાય છે તેમાં થવાનું. રોડકડને બદલે જોખાં આગળ કહાડી યતાવવામાં આવે છે.

છોકરાઓ રે, તમારે મગા છે-શેરનાં કાગળીયાના કનકવા બનાવી ચગાવવાનું ઠીક થશે. એ કનકવા ચગશે તારે તેમાં શીનાનસો અને બેંકા દેખાશે અને પછી એકદમ ગોથ ખવાડી તમારા મોટેરાઓને યતાવજો કે તમારી શીનાનસો અને બેંકા આમ જ હવામાં ચડી ચળકી હશે ને

આમજ પાછી નીચે પડી સુષ્પ ગઈયો હશે અને પછી ‘આતુ કરનાર તો આમ ગયું ને અંડળ-ગંડળ હાથમાં રહ્યું’ એમ બોલી હૈયા શોકે હાથમાંની દોરી પણ સુકી દેવી પડી હશે. છોકરાઓ, હવે તમારો વારો છે. પણ જગ સીધા રોહો-દોરી, માંલિ, લાહી, કામડી તૈયાર કરવા માંડો, એટલે કનકવાના કાગળો (શેરનાં બોખાં) પણ રસ્તે કુદતાં કુદતાં તમારી પાસે આવશે !

હોળીઆઓરે હોળીના દહાડા ગયા નથી—પાસે આવે છે, હું તમને હોળીનાં ગીત ગવડાવીશ, પણ હમણાં એકવાર બોલો તો જોઉં ભડ ભડ ભડ ભડાકા ગોઠ્યા—રામ બોલો ભાઈ રામ !

જૂનું નર્મગદ્ય

“સદા ઉપર ધર્મરતો કોપ”

સામળદાસની મડા પચ્ચીસીની વાતમાંના પેલા સિદ્ધે અમૃત સિદ્ધ કરવાને સાર ૧૦૮ બતરીસ લક્ષણોએને ફેસલાવી તેલની કઠામાં નાખ્યા હતા તે પરમાણે સટોરિયા સરદારોએ પોતાની મતલબને માટે હજારો અહીંની ને દેશાવરોની રાંક રૈયતને મોહજળમાં નાખી—આંતરડી કકળાવી તરફડ તરફડ કરાવી મારી નાખી છે, તેજ હાલ તો પેલા સિદ્ધની પઠે કસાઇ ગયા છે. ધર્મર ન્યાયી છે. ખરેખર સદા કળજીગથી એટલું તો પાપ વધી ગયું હવું કે ધર્મરે કાઇને આગળથી સ્વપ્નમાં પણ ન સુઝ્યું તેવી રીતે એકાએક કલકી અવતાર શકતીથી સહુ સટોરિયાઓને સહકાર કરી નાખ્યો છે. પાછું ધર્મ સ્થાપન થાય—ખરો ઉદય આલવા માટે. અમેરીકામાં લાખો માણસ કપાઇ જતાં તે પાપનો કાષ્ટ વિચાર કરવું નહોતું પણ જે થાય છે તે સાડાં થાય છે કે આપણું ધર ભરાય છે એવું જે સમજતા તે પાપી ચડાબોને શિક્ષા થઇ છે તે ઠીકજ થઇ છે. કેટલાક ખરા ઉલોગી, ખરા ભકત, ખરા પરાપકારી ને ખરા

દેશાભિમાની—ખરા મરદો મનને મારી મારીને સદામાં પડ્યા નથી ને ધર્મરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા કે, પ્રભુ લગાઇતો અંત વેહેલો આણુ, સટોરિયાઓના મનને તોડી ભૂમિભાર ઉતાર તે મરદોનીજ પ્રાર્થનાથી હજી પણ આ વખતે સપડાયલા સટોરિયા થોડા ધણા ધર્મરના કોપથી બચશે.

જૂનું નર્મગદ્ય

નિરાશ્રિતોની આશા

આ ક્ષણભંચુર જગતમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે છ શત્રુ આપણી સારી શુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી છીંદિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખલજન તરફ નિંદા કરીશુ તો તેમાંથી જગતનો કર્તા તે શું, આપણને તેણે શા માટે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું જોઈએ, વગેરે સારા વિચારો આપણામાં આવશે, હૈયા કુમળાં થશે અને નહારાં દુઃખ દેતાં સાણાં કદી પણ નહીં આવે. પારસી, હુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સધળાનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરાપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસીદાસ કહે છે કે ‘તુળસી દયા ન છાડીયે જળલગ ધટમે પ્રાણુ’ દુનિયાના સધળા માણસો ધર્મરને મોટો દાતા બાળી તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રાખે છે. દેશરૂપી કુટુંબમાં રળતા શ્રીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશ્રિત ભાડુઓ વિશેષ કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખે છે.

નર્મગદ્ય: નિરાશ્રિત અત્યે શ્રીમંતનો ધર્મ

ચડતી પડતી

ચઢે તો પડે એવો નિયમજ છે. મોટાં રાન્ય વેરાન થઇ ગયાં છે તો સુરતની પડતી થઇ તેમાં કાંઇ તાલુખ થવા જેવું નથી; તો પણ ફક્ત પોણીત્રણસે વર્ષ દરમિયાનમાં જે માછીવાડાએ નાણુદ ન થાય તેવું નામ દુનિયામાં રોશન

રાખ્યું છે, તેણે જોતાં જોતાં કંગાલીઅત જોઈ છે ! હુંકામાં, જેની જગીન ઉપર પ્રથમ પગલા કરી અંગ્રેજ લોકોએ આખા હિંદુસ્તાનની ચક્રવર્તી સત્તા મેળવી છે,--તે માછીવાડાની જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા ચહેરા જોઈને અમળ ગળળ કાણુ નહિ કહે ?

નર્મદગદ્ય : સુરતની ચડતી પડતી

શોક વિષે

ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોસ્તદાર હતો તે હંમેશાં દીલગીરી ને ઉદાસીમાંજ રહેતો. બીજા ધણુઓએ ખતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા, પણ તેને શોક જાય નહિ. એક દહાડે સોલન પેશાને એક ઉંચી ટેકરી ઉપર લઈ ગયો. ત્યાંથી આસપાસના તમામ ધરનાં છાપરાં નીચા દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, ભાઈ ! આ ધરો જે દહાડાથી બધાયા ત્યારથી તે આજ સુધીમાં તેમાના જેટલા બધા લોક મરી ગયેલા છે, મરી જાય છે અને મરી જશે એ સંધળાનો શોક કેટલો આખો વારો ? એ સંધળાનો શોક કરવો મૂકી દઈ ને તારાજ શોકને રડ્યાં કર. હવે પોતાને માટે શોક કરવો અને પારકાને માટે ન કરવો એ તો ગેરમનસારી અને નિર્દયપણું જાણુવું. સંધળાં પારકાને શોક કરવો તેમાં કદી આશો આવવાનો નહિ. માટે ચઢેલુ કપાળ ઉતારી નાખવું અને મુળગોળ શોક કરવો નહિ એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણાં દુખનો આપણે શોક કર્યો અને એને સાડ દુનિયા નહારે કહી બળકે તો તેને લેખવવું નહિ એજ સારી રીત છે, એમ પેલા ઉદાસી પુરુષે વિચારી શોક કરવો છોડી દીધો. એ સોલન મુગી શિક્ષા આપતો:-- તેને કાષ્ટએ પુછ્યું કે માણસની જીંદગી વિષે તમારો શો વિચાર છે ? સોલન કંઈજ બોલ્યો નહિ. પણ ગૂંપચૂંપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો રહ્યો.

નર્મદગદ્ય : રોવાકુટવાની ઘેલાઈ વિષે

કાળ સ્વરૂપ

એ કાળમાં અર્થ વસ્તુ પ્રાપ્તિના યત્ન, યત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ય, વેલવ ને નાશ એની લીલા દેખાવી. લયમ કટ દુઃખે પીડિત એવાઓએ અને લોભથી ઉત્કંઠિત એવાઓએ જગતમાં દેગદોડ અને ધર્માધર્મ કરી મરી. ઇ. મ. પૂ. ૧૮૪ માં દન લોકો ચીનની ગાદી ઝડપીને ઇ. સ. ૨૬૫ થકી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્ત હતી. ઇ. સ. ૫૯ પછી બૌદ્ધ ઉપદેશકોએ પોતાનો ધર્મ ચીનમાં પાસે પળાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધોએ ચક્રવર્તી રાજા અશોકનો આશ્રય મેળવી ધર્મપ્રસાર કીધો, સિધિઅન લોકે આવી રાજ્ય મારેલા તેને વિક્રમે હરાવી દેશમાંથી કદાડયા, બ્રાહ્મણોએ ત્રથો લખી વાદ કરી રાજાઓના આશ્રય શોધી બૌદ્ધને પગવ્યા, ને હિંદુસ્તાનમાંથી કદાડયા. સીરિઆના રાજ્યમાંથી પાર્થિઆ તથા બાક્ટ્રિયા એ બે જુદાં પડ્યાં ને ઇરાનનું નવું રાજ્ય મડાયું. રોમનોએ બીતરતા પ્રપચે ને બહારના યુદ્ધે ઉપરા ઉપરી ધણાંક મોટાં ને બળવંત રાજ્યો જીતી લેઈ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું. આઈ ચોરસ મૈલની ને ત્રણ ચાર હજાર વસ્તીની રોમનગરી ને એજ રાજ્ય તે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલનું ને બાર કરોડ વસ્તીનું મહારાજ્ય અસંખ્ય સમૃદ્ધિથી શાબ્દુ ને પાછળથી મદ્યુણી રોમનોએ દુર્ગુણી થઈ રાક્ષસની પેઠે મહાવૈલવ કીધો પછી મહારાજ્ય અવ્યવસ્થિત થયું,--(ત્રીજા સૈદ્ધમાં) કેટલાંક પ્રદેશો ઉપર ગાય, કાક વગેરે લોકે હુમલા કીધા, (ચોથા સૈદ્ધમાં) ખ્રિસ્ત ધર્મે રોમ છટલી અને બીજા કેટલાંક પ્રાંતોમાં જ્ય મેળવ્યો; (પાંચમા સૈદ્ધમાં) હન, ઓઝ્ટ્રોગોથ, વીસી-ગોથ, વાંડલ, આલની, સ્વેવી, કાક, બર્ગીડીઅન ઇત્યાદી જંગલી જીંદગી ઉલ્ભાર્યા; રોમ જગતનું રાજ્યનગર હુંટાયું, ને મહારાજકીય પ્રલય થઈ રહ્યો.

નર્મદગદ્ય : રાજ્યરંગ

મજ્જુરોની સ્થિતિ

ગોપાળ:-મજ્જુર લોકોને પોતાની સસાર સ્થિતિ સુધારવા આખત કંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી કે કેમ ? એવો વિચાર હું તમને મળી ગયા પછી કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી એવું મનમાં આવ્યું કે, જીવન દેશમાં જેટલી છરાવત જમીન છે તેટલી જો કે આપણી પાસે નથી તો પણ આપણી પાસે પુષ્કળ પડતર જમીન છે, તેની ખેડ થઈ હોય તો અનાજ વગેરે ઉપજીને ભડોળ વધારે થશે.

મહેતાજી -પુ'છતું' માન હોય તે પ્રમાણેજ ઉદ્યોગ થાય છે વારંતે મજ્જુરોને પેટીકે આપવાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય, તે કરતાં વધારે મજ્જુરોને કામ લગાડતા નથી. સમજ્યો, તેઓ પોતાના રોજના અનાજને માટે કામ કરે છે. તેજ જો તેઓને મજ્જુ નહિ તો તેમનાથી કામે લગાવાનું નહીં. ધણું તો શું પણ તે લાગવાના જ નહીં. કોઈ એક દેશમાંહેની પુછીની જેટલા મજ્જુરોની સંખ્યા થવાની, તેટલાં સઘળાં, મજ્જુરો કામે લાગ્યાજ હોય છે, ત્યારે જે જમીન ખેડણુ થઈ છે ત્યાં તેઓએ કામ કરવું કે નવી જમીન ખોદીને કેળવવા માંડવી એ વાતનો માત્ર વિચાર કર્યો જોઈએ ને એ વાત જમીનદારને સોંપવી અતઃ તેઓ જે કાર્યે તે સાંભળી લેવું, કેમકે જેટલું ક્ષત્ર કરાવી શકાય તેટલું કરી લેવું, એ જેવું મજ્જુર લોકોના સારને અર્થ છે તેવુંજ જમીનદારને પણ છે, ધણું કરીને નૂતની જમીનની કેળવણી સુધારવા સાર પુછ નાખવી એથી જેવો ફાયદો થાય છે તેવો નવી જમીનની ખેડ કરવામાં પુછ લગાડ્યાથી થતો નથી. કેમકે ધણા દિવસથી ખેડણુ થએલી એવી જે સૌથી સરસ જમીન, તેના કરતાં જે રહેલી પડત જમીન હોય છે, તે ધણી રસ વગરની તથા ઉજડ હોય છે અને તેના ઉપર જ્યારે ધણો ખર્ચ કરીએ ત્યારે તે દેવા માંડે છે. એવું છતાં એ સદરહુ જનને જમીનોની ખેડ કરવા સાર લોકો પાસે પુછ

હોય છે, અને હાલમાં એવું નજરમાં આવે છે કે, પ્રાતો માહેની ખેતીનો ધણો સુધારો થયો છે, એટલજ નહિ પણ ધણાએક ગૌચરોને વાડ બાંધીને તેમની ખેડ થતી જાય છે.

ગોપાળ:-મહાર ખેડણુ આપને વિસંગત લાગતું હોય તો લાગો, પણ ગૌચરને વાડ બાંધ્યાથી માહું થયું એવું મહારાથી ખોલ્યા વગર રહેવાતું નથી ગામડા ગામમાં રહેનારાઓનાં દુખળાં એવાં જે થોડાં સરખાં ઢોરો તેઓની સલાહ થવાને જે તે ગૌચરનોજ આસરો હતો. ને હવે નહીં જેવો થયો, એ આખત ગોઠડરિમથ સાહેજ કરીને એક સુન્સ કવિ થઈ ગયો, તેનાં એ વાક્યો પ્રાકૃતમાં રચલા છે તે એવાં કે.—

શાહુલવિકીડિત છંદ.

વરતી દેશ વધી પડે પિડ કરે, કંગાલ દારિદ્રને।
શ્રીમંતો ધનને મહેલપ લિયે, કબજે જમીનો અરે ॥
નીસાસા પડી બંધ ઢોર ચરતાં। બારી ચુકે છે ખરે ॥
વાસો કહાં કરિયે હવે દિન વહે। શોકેજ ભવાડરે ॥
થોડી એકજ લાકડી બળતરે। દૂધો દહીંમાં સરે ॥
જે તે આજીવીકા હતી ગઈ હવે। રહે નહીં સ્વાસરે ॥
રોકો ભૂમિ ધણીજ બાગ બગિચે। ખેડાવિ પાકો જમે ॥
પૈસાદાર સુખેચિ ડાચું ભરિકા। હીણા હમેને દમે ॥

મહેતાજી -કવિનું ખોલવું દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થાસાસ્ત્રમાં એક સાર પ્રમાણ એમ માનતા નથી. ગૌચરને વાડ વગેરે નાખ્યાથી થોડાંક દુખળા ઢોરોના ચારા બંધ થશે, પણ તે ગૌચરો વડે ધણાં સારાં ઢોરોનું પોષણ અથવા સારી ખેતી થવા માંડશે. તેણે કરીને અનાજ વગેરેનું માન વધશે, અનેક ગરીબોને કેવળ સાક્ષાત્ સબંધનડે પ્રાપ્તિ યદ્યપિ થઈ નહિ તો પણ

છેવટ સારજ પેટીકું મળવાનું. ગૌચંગને વાડ નાખવા સાર તથા તેમને ખેડાણ કરવા સાર મળુરો જોઈએ, તેણે કરીને ગૌચરોની આજીઆજૂનાં પાસેનાં ગામડાંનાં લોકોને એક નવું કામ જાગે છે. એ પ્રમાણે તેમની મહેનતની વધારે ગરજ પડે છે. ગૌચરોઉપરથી તેમનો હઠ જીડયાને બદલે તેમને પૈસા મળે છે અને જે દોર તેમનાથી પળાતાં નથી, તેઓને જમીનને નવી વાડ વગેરે નાખનારા વેચાતી લે છે.

ગાપાળા:—લોકસંખ્યા વધી સતે જે લોકો વધારે થાય તેમની પાસે પડત જમીનની ખેડ કરાવવી એ ઠીક, પણ તેવું કરાવ્યાથી પણ તેમનું પેટ ન ભરાતું હોય તો કેમ કરવું. જે ઠેકાણે પેટીઉં મળવું સહેલું તથા જ્યાં મહેનતની વધારે ગરજ એવા દેશમાં આપણી તરફના ઉદ્યોગ વગરના માણસોને શા સાર મોકલાવા નહિં ? અથવા જેમાં વસ્તી થયેલી નહીં એવા જે અમેરીકા માહેના દેશો, ત્યાં તે લોકોએ જમીન નવી વસ્તી શા સાર કરવી નહિં. ?

મહેતાજી:—લોકોની ધણી ગર્દી થઇ હોય તો તેમને પરદેશમાં વસ્તી કરવાને મોકલવા સિવાયે બીજે ઉપાય નથી ખરો; પણ ધણ કરીને એવું છે કે, પરમુલ્કમાં જવું એ લોકોને ધણું જીવ ઉપર આવેછે અને કેટલાકને અમસ્તી બીક લાગે છે કે, આપણી તરફથી પરમુલ્કમાં વસ્તી થઇ તો આપણા દેશનું જેર કમી થશે, સખખ પરમુલ્કમાં વસ્તી કરવાને સારી પેઠે ઠીક પડતું નથી,

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

બાવલું કેવું જોઈએ ?

એ આવલાંનાં ડિઝાઇનમાં વિશેષે આવું હોવું કે આવલાનું નાક કપાયલું ને માથે પાધડી ઉભડી ફેરવેલી રાખવી; વળી તેને બોબે બેંક તથા એશિયાટીક બેંકની સામે નીચે મ્હોડે ડાબી તરફ ધૂરકાવડું ઉભું કરવું; ને તેનો

જમણો હાથ સીધો ચેત્રી બેંકે જતાવતો રાખવો, ને ડાબો હાથ લટકતો, મોટાં આવલાંની ડાબી પાસે નાંહનાં નાંહનાં ઊગળાં પાળુ ફમાગથી શીકાં પડેલાં એવાં માણસોને જતાવતો રાખવો; તેમ તેનો જમણો પગ પેલાઓને કચરી નાખવા જતો હોય તેવો ઉંચકાયતો દેખાડવો. બીજું તો કારીગર પોતાની નજરમાં આવે તેમ કરવું.

જૂનું નર્મદ અંથ

આત્મકથામાંથી

‘હું’ ધુધવાતો ને ધુધવાતો રહેતો, હું ગપ્પા માર્યાં કરતો, વિલાત જવાના તકાલ મારતો, બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું માન પોતાના જ વિચાર કર્યા કરતો, પ્રેમરનાં લેકચર પણ મન દબ સાંભળતો નહિં. હું લેસન ખેસન કાંઈ કરતો નહિ, પણ જ્યારે હાકનેસના કલાસમાં કાલકનરના શિપરેકની કવિતા અને વર્ડઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એક ચિત્તે સાંભળતો ખરો... વળી મને સાંભરે છે કે, મેં ઓગસ્ટમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને, મિ. રીડને બતાવી હતી, પણ એણે તે જોઈને મને હસી કાઢ્યો હતો.’

* * * *

‘આ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે ‘મેં’ કાંઈ અંગ્રેજ કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન હોતી, ને એક હાકનેસને કાગળ લખ્યો હતો. તે સિવાય બીજું કંઈ અંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક લાખણુ લખેલા બીજું કાંઈ નહિ, જ્ઞાનસાગરમાં મેં કંઈજ લખ્યું નથી, તે દોલત રામ લખતા, હું ભાંગ પીતો પાક ખાતો, (બીજી કાંઈપણ જાતની દેક કરતો નહિ.) એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો, સુધારાના અને તેને પછી અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બીલ-

કુલ નહતો. જાતિભેદ, પુનઃવિવાહ મૂર્તિપુત્ર, અભક્ષ્યામક્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને રસનું પણ નહિ હતું ઉદ્યોગ કરવો, સંપ્રદાયનો, ભાષણ કરવા, નિબંધો વાંચવા, અથવા લખવા અને દેશનું ભરું કરવું, એટલું જ હું સુધારા સંબંધી જાણતો.

મારી હકીકત

નર્મદના કેટલાક પત્રો

કેકેડ લક્ષ્મીરામ,

તમારો તા. ૨૮ મી આગસ્ટનો ને ભાદરવા વદ ૩ જનો એમ બે આવ્યા છે. હું મોટામ આપું છું તેને તમે યોગ્ય નથી એમ તમે લખો છો ત્યારે આજથી ઉપર પ્રમાણે નામ બદલુ છું—ચૂડીકાશે નહીં—પણ હું પુછું, લોક મૈત્રિ મૈત્રિ કહે છે તે શુ હશે વા? એ વિષે તમે અનુભવમાં શુ જોયું છે ને વિચારમાં શું નક્કી કર્યું છે તે અવકાશ મળેથી લખી મોકલાય તેવું કરી શકશો ? તમારી કલમ લખાણમાં કેવી કેકેડ આવે છે તે જોવા ઇચ્છુ છું.

હથિયારોની ઉતાવળ નથી—જુની ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા અન્ય પાનાનો સંગ્રહ તમારા જુનાગઢમાંથી મળી આવશે ? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પછી બસે ને એમ ૧,૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથારિચત જાણવું—તેમ નરસિંહ મહેતાની પહેલા કાણુ કાણુ કવિયો છે તે સંબંધી પણ જાણવાનું છે— એ વિષય અવકાશે તમારા મિત્રમંડળમાં ચર્ચાએ—મારે ઉતાવળ નથી. નાગરી ન્યાતના લવાગ થાય છે તે જોઈને દીવગીર છું, મારે વિષે મારી નાતના ધરડાઓ—જીવાનોનો શો વિચાર છે તે લખશો.

જૈન નિબંધ લખવાને અવકાશ નથી. આંસીની રાણી અને લખજોરના નવાજ વિષે

ચોટીક પણ હકીકત આપો તો વળી લખવાનો વિચાર કરું, અને તો મોકલજો.

(૩)

તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૨.

ભાઈ લક્ષ્મીરામ,

આસો સુદ ૨ નો લાંબો ચિત્રો સાથે આવ્યો છે. સ્નેહ મૈત્રિ—પ્રેમ એનું પરિણામ બેના એક થવું એવું છે. એક થવું કઠિણ છે ને એક થઈ તેમ નિત્ય રહેવું એ પણ કઠિણ છે. મૈત્રિ કરવામાં ને નિભાવવામાં બહુ વિદ્યન આવી પડે છે. કાષ્ટને પોતાનો કરી રાખવો અથવા કાષ્ટના થઈ રહેવું એ કહેવત ખોટી નથી કે જોથી મૈત્રિ નિભે પણ અતઃકરણનો ઉમળકો રહેવો કુર્લભ છે. એ જો બંનેમાં હોય તો પછી નાના પ્રકારનાં વિદ્યો પોતાની મેળેજ દૂર થઈ જાય છે. સાચો સ્નેહ શૌર્ય વિના અધાતો નથી ને નિભતો નથી.

તેમ સાચા સ્નેહથી શૌર્ય વધે છે ને શૌર્યથી જસ ને પછી સુખ મળે છે એ પણ ખોટું નથી; હા તે જસ લૌકિક વિચારમાં કદાપિ તત્કાળે નિર્દાય પણ પછવડેથી વખણાયજ. જ્યારે ગરમ લોહીનાં સ્ત્રી પુરૂષોના પ્રેમ જેવો પુરૂષમાં સ્નેહ જોવામાં આવશે ત્યારે જ એકંથ, ધૈર્ય, યુક્તિ, સાહસ એ સદૃશ્યો આપણામાં દેશિયોમાં આવશે ને ત્યારે જ તેઓ ઉત્તમ યશ ને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા થશે

લી નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ

(૪)

સૌભાગ્યવતી માનખાઈ,

તમારે વિષે હું કેવળ અજાણુ છું એટલે વિસ્તારથી નહિ પણ ટુંકમાંજ લખું છું કે—

જે દાસપણું આપણા લોકોએ સ્ત્રીઓને આપ્યું છે, તેમાંથી તેઓને છોડવાને હાલમાં વિદ્વાનો વાણીથી ને લખાણથી મહેનત કરે છે, પણ જ્યાં સુધી પુરૂષો પોતાના સંબંધવાળી

સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં યોગ્ય છુટ નહિ આપે અને સ્વ.-- સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે યોગ્ય છુટ નહિ છે ત્યાંસુધી આપણા દેશની સ્ત્રીઓની રિતિ સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણપ્રિયના છે ને એથી જ તમે છુટતુ મુખ બોગવો છો એ જોષ હું બહુ સતોપ પામુ છું.

તમારા ધર સંસારી કામકાજમાં અડચત્ત ન પહેલેને તમે તમારે અવ્યાય જની રાખી શકો અને વળી તમારે જોષ ખીણ સ્ત્રીઓને ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક મૂલ્યના કરવા છે તે ખીજે પ્રસંગે કરીશ,

ખાત્ર શ્રી-હું તમારા પ્રાણપ્રિયની મ્નાંવેલી ધમ્મચારી આધો નથી.

લી. નર્મદાશ કરના આશીર્વાદ

ઉપરના જવાબ તા. ૨૦ મીનો ૨૧ મીએ આપ્યો છે.

(૫)

રૂડા સ્વભાવનાં માન્યાપ્ર,

“ ધર્મેષુ સહચા ” એ શુદ્ધિ તમારી સદૈવ રહો. હું તમારા પ્રાણનાથ સ્વામીનો પરમ સ્નેહી છું ને સતોપી સ્વભાવનો છું એવું તમે લખો છો એને હું માત્ર ઉપયોગ વિવેક સમજી છું કારણકે હજી તમે દપતિને મારી સાથે ધણો..

...પડ્યો નથી. તો પણ તમે ઉભયતાએ મારે વિષે સ્નેહપૂર્વક ઉચ્ચ મત બાધ્યુ છે, ગેમ દસાવો છો તેને માટે હું તમારો ઉભયતાનો ઉપકાર માનુ છું.

લી. નર્મદાશ કરના આશીર્વાદ

(૬)

સુરત આમલીરાન

તા. ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦

ભાષ હરિદત્ત,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭મી નો

મે પરમ દરારે વાંચ્યો છે, એ કાગળથી મારે તમારી માથે નવું ઓળખાણ થયું છે.

સ્વદક્ષી ચહિતાર્ય ય. સ્મરિંગાપિ ત્યજંદુ મુમ્. ।
કાયતા ધામિની ધનત નર્મદ ન પ્રણમ્યહમ્: ॥
એ પ્રશંસાને હું કાષ્ઠપદ્ય રીતે યોગ્ય નથીન.

ખાળ લગ્નના સમયને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રાન્ય નથી. મારે મન લગ્ન ક્યારે ને કેમ થવાં એ વિષે કંઈ બુદ્ધિ જ છે. શુદ્ધ છે ને હમણાંની જ રીતમાં જો ફેરફાર કરવો તો મારે મત આ છે કે લગ્નકાળ પુત્રીના ૧૧ વર્ષ ને પુત્રનો ૧૬ પહેલા ન હોવો. પ્રસંગે પ્રસંગે લખના રહેશે.

લી. નર્મદાશ કર

નર્મદ: ગુજરાતીનો દીવાળીઆકાંસાંથી ૧૯૨૧

(૭)

સ્વર્ગસ્થ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

તા. ૬ ઠી જુલાઈ. ૧૮૭૦

ધ્યાન નાનાભાઈ

બનાવો (માની લીધેલા મારા ને માફ) અને છે, ખૂબી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ- ફુનીયાફારીમાં છે. આફરીન છે, કુદરતને કે મોટો ફિલસુફ ને મોટો તપેસરી પોતાની ઉચી અકકલ- થી અને મન મારવાના મહાવરથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. ફુનિયાદારી—અકકલ તથા મહાવરે એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતનેજ તાબે થાય છે, તો પણ તે થોડી ધણી સુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડે છે.

ભાષ, ન. ક. નું થોડું નિકળ્યાને ત્રણ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂરે પિત્ર મારાથી ચુકવાયુ નથી. બહુજ બળી જાઉ છું. સમો ધણો બારીક જોવામાં આવે છે, એક દિવસ હું ભાષ માણેકજી બર- જોરજોરે ઘેર ગયો હતો. ને વાતમાં તેણે કહ્યું

હવું કે 'યુનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ સંબંધી માઈ' ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે ભાગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતીનું' તો ચૂકરી દેવને મધ્યું છું-ત્યારે આટલા વરસ થયા ને નિવેરો નથી આવતો ત્યારે કાલો શું ચાડે શું કરવા રેવા દેવો જોઈએ, -માટે નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સાઈ' એ વાત હું તને કહેનાર હોતો પણ જોગ ન આવ્યો હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે ? એ પ્રેસ જોડાયા પછી જેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સાઈ હું ને માણેકજી ખાનગી સમજીએ, ને બાકી રહેલો યુનિયનનો અવેજ હું બ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીઓ સરતે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જણાવો જરૂર છે.

તને મેં ક્યુરેટર ઉપરનું રા. ૧૪૭૧ નું બીલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતા કે નહીં તે જણાવજે. જે પાંચસે ચોપડીઓ તારે ત્યાં રહી છે તેને પોણા પોણાનું પુઠું બંધાવવાને સાઈ પોણી ચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાઈનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કોઠના લકષણ. ચોપડીઓ બંધાતાં આજામાં આજો મહીનો દોઢ તો થશેજ, ને એની અંદર તો હું તને કંકડે કંકડે મોકલતો જઈશ, માટે બંધાવવા આપજે. લાઈ, કોઈ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં, થોડાનું શેવટ આણી આપ. બારીક વખત જોઈ ગલરાક છું. પ્રેસના બિલનો નિકાલ કર. વળી-માણેકજીનું માઈ ખાનગી ખાતું રહ્યું તો ચિંતા નહિ. આનો જવાબ લખજે.

લી. વખત જોઈ ગલરાતો જતો નર્મદ કાન્તરમારકમાંથી

પારસીઓ

પારસીઓનું મૂળ વતન ધરાન છે. સાતમી સદીના વચલા ભાગમાં ધરાન ઉપર આરબ લોકોએ ચઢાઈ કરી અને શાહયઝઝદને હાકી કાઢી આરબ લોકો ધરાનના મોલીક થઈ બેઠા. ધરાનીઓ પોતાના ધરબાર છોડી નાહા; અને આસપાસના પહાડી મુલકમાં સો વરસ સુધી છુપા ભરાઈ રહ્યા. અહીંયા તેઓને ભારે વીટમણા પડી એટલે તેઓ ઓરમઝમાં આવી વસ્યા. ઓરમઝમાં પંદર વરસ ઠરીકામ રહેવા પામ્યા. અહીંયા પણ તેઓને સતાવવા માંડ્યા એટલે એક મોળેદે ગૃહ જોઈને તેઓને ધરાન છોડી હિન્દુસ્તાનમાં જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ ઓરમઝ છોડી, બૈરાં, છોડરાં લઈ, વહાણને રસ્તે કાઠિયાવાડના દીવ બંદરે, ઉતર્યા. અહીંયા તેઓ ઝોગણીસ વરસ રહ્યા, પણ પાપું જોશ જોઈ એક છુટા મોળેદે તેઓને દીવ છોડી બીજે ઠેકાણે જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ દીવ છોડી સંજાણુ ગયા. સંજાણુ યાદવ વંશના જદીરાણાના તાબામાં હવું, તેથી એક મોળેદે જદીરાણા પાસે ગયો અને તેના મુલકમાં વસવાની રજા માંગી, એક તો મૂળ પરદેશી ને વળી પાસે હથીયાર એટલે જદીરાણા ગભરાયો અને તેણે તેઓના ધર્મ તથા આચાર વિચાર કેવા છે, તે વિશે પુછપરછ કીધી તેઓ સૂર્ય ચંદ્રને તથા પાણી દેવતા અને ગાયને પુજનારા કસ્તી પહેરનારા અને બૈરાંઓને અટકાવ પાળનારા જણાયાથી, જદીરાણાએ તેઓને સંજાણુમાં રહેવાની પરવાનગી આપી, પણ તેઓ પાસે એવી શરત કરાવી આપી કે તેઓએ સંજાણુમાં બોલતી ભાષા શિખવી, બૈરાંઓને હિન્દુના બૈરાં જેવો પહેરવેશ પહેરવો, હથીયાર છોડી દેવાં અને રાત્રેજ લગ્ન કરવા. આ શરતે પારસીઓ સંજાણુમાં રહ્યા અને ત્યાં આતસબેહરામ બાંધ્યા, કહેવાય છે કે પારસીઓ

સ્ત્રીઓને વ્યવહારમાં ચોખ્ખા છુટ નહિં આપે અને
સ્વ.—. સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે ચોખ્ખા છુટ નહિં
લે ત્યાંસુધી આપણા દેશની સ્ત્રીઓની ઈમાનિ
સુધરવાની નથી. એ વિચાર તમારા પ્રાણપ્રિયનો
છે તે એથી જ તમે છુટતું સજા ભોગવો છો એ
જોઈ હું બહુ સંતોષ પામું છું.

તમારા ધર મંદારી કામકાજમાં આગળ
ન પહેંચે તે તમે તમારા અવ્યાયગ જનરી રાખી
શકો અને વળી તમારે જોઈ પીછા સ્ત્રીઓને
ઉત્તેજન મળે એને માટે મારે કેટલીક ગચ્ચના
કરવી છે તે બીજે પ્રસંગે કરીશ.

બાપ શ્રી—હું તમારા પ્રાણપ્રિયની દર્શાવેલી
પ્રત્યક્ષાથી આશ્વિત થી.

લી. નર્મદશ કરના આશીર્વાદ

ઉપરનો જવાબ તા. ૨૦ મીના ૨૧ મીને
આપ્યો છે.

(૫)

હા સ્વભાવનાં માન્યામ,

“ ધર્મેષુ મહત્થા ” એ જીહ્વિ તમારી સદેશ
રહો. હું તમારા પ્રાણનાથ સ્વામીનો પરમ એહી
છું તે સતોષી સ્વભાવનો છું એવું તમે લખો
છો એને હું માત્ર ઉપક્રો વિવેક સમજી છું
કારણકે હજી તમે દેવતિને મારી સાથે ધણો.

...પડ્યો નથી. તો પણ તમે ઉભયતાએ મારે
વિષે સ્નેહપૂર્વક ઉચ્ચ મત બાંધ્યું છે, જેમ
દેશસાવો છો તેને માટે હું તમારો ઉભયતાનો
ઉપકાર માનું છું.

લી નર્મદશ કરના આશીર્વાદ

(૬)

સુરત આમલીરાન

તા. ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦

ભાષ હરિદત્ત,

હું સુરતમાં નહિ તેથી તમારો તા. ૭મી નો

મેં પરમ દરદે વાંચ્યો છે, એ પ્રાણપ્રિય મારે
તમારી માંચે નવું એળખાણ મળે છે.

પાઠથી વાંચનારે મઃ માર્કિંગટાઈ નવરુદ્ધ મુઃ ૧
પ્રાપ્ત વર્તમાની વાચ્ય નર્મદ ત પ્રજાસ્મદ્મઃ ॥
એ પ્રવર્તમાન દુઃ કાષ્ઠપણે મને ચોખ્ખા નહીં.

બાપ લખના મગચને માટે મારી પામે
સાચર ન નથી. મારે મન જ્યન દયાને ન દેશ
ધર્મા એ વિષે કંઈ વદ્ધું જ છે. જુદું છે નં
દમણાંની જ નેતમાં જે ફેરફાર કર્યો નો મારે
મત આ છે કે લખકાળ પચીસો ૧૫ વર્ષ નં
પુનનો ૧૬ પહેલાં ન દેવો. પ્રમણે પ્રસંગે
લખના મંડેશા.

લી. નર્મદશ કર.

નર્મદઃ શુભરાતીના દીવાળીઆક્રમાંથી ૧૮૨૧

(૭)

સ્વર્ગસ્થ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાને
કાગળ

તા. ૬ દી જુલાઈ ૧૮૭૦

ધ્યાન નાનાભાઈ

અનાથો (માની લીધેલા મગ ને માફ)
અને છે, ખૂબી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ-
દુનીયામરીમા છે. આશ્રીન છે, કુદરતને કે મોટો
ફિલસૂફ ને મોટો તપેમરી પોતાની ઉચ્ચ અકલ-
થી અને મન મારવાના મહાવરાથી ગમે તેટલો
દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે.
દુનિયાદારી—અકલ તથા મહાવરે એને પણ
જસ છે કે જો કે આખરે નો કુદરતનેજ તાબે
થાય છે, તો પણ તે થોડી ધણી સુદત સુધી
પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાય છે.

ભાષ, ન ક. નુ થોથુ નિકળ્યાને ત્રણ વર્ષ
ધયા. હજી પૂરેપૂરે બિલ મારાથી ચુકવાયુ નથી.
અહુજ બળી જાઉ છું. સમો ધણો બારીક જોવામા
આવે છે, એક દિવસ હું ભાષ માણેકજી બર-
જોરજીને ઘેર ગયો હતો. ને વાતમા તેણે કહ્યું

હવું કે 'યુનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલુ ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલા કામ સંખ્યા માઈ ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે ભાગ્યું નીકળે તેમાથી હું મારી પોતીનું તો ચૂકવી દેવને પ્રયત્ન છું-ત્યારે આટલા વરસ થયા ને નિવેડા નથી આવતો ત્યારે કાલો શું ચાડે શું કરવા રેવા દેવો જોઈએ,--માટે નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સાઈ' એ વાત હું તને કહેનાર હોતો પણ જોગ ન આવ્યો હવે એ સંખ્યા તારો શો વિચાર છે ? એ પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હકદાર છે એ જોઈું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સાઈ હું ને માણેકજી ખાતગી સમજાવે, ને બાકી રહેલો યુનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીઓ સરતે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું--પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જણાવે જરૂર છે.

તને મેં ક્યુરેટર ઉપરનું રૂ. ૧૪૦૭ નું બીલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતા કે નહીં તે જણાવજે. જે પાંચસે ચોપડીઓ તારે ત્યાં રહી છે તેને પોણા પોણાનું પુરું બંધાવવાને સાઈ પોણી ચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાઈનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલીશ. થોડાએક કાઠિયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કાઠિયા લખશ. ચોપડીઓ બંધાતાં આજમા આજો મહીનો દોઢ તો થશેજ, ને જોતી ચંદ્ર તો હું તને કંકડે કંકડે મોકલતો જઈશ, માટે બંધાવવા આપજે. લાઈ, કેાઈ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામાં, થોથાનું શેવટ આણી આપ, બારીક વખત જોઈ મલરાક છું. પ્રેસના બિલનો નિકાલ કર વળી--માણેકજીનું સાઈ ખાતગી ખાતું રહ્યું તો ચિંતા નહિં. આનો જવાબ લખજે.

લી. વખત જોઈ મલરાતો જતો નર્મદ
કાન્તરમારકમાંથી

પારસીઓ

પારસીઓનું મૂળ વતન ધરાન છે. સાતમી સદીના વચલા ભાગમાં ધરાન ઉપર આરબ લોકોએ ચઢાઈ કરી અને શાહપઝઝદને હાંકી કાઢી આરબ લોકો ધરાનના મોલીક થઈ બેઠા. ધરાનીઓ પોતાના ધરબાર છોડી નાકા; અને આસપાસના પહાડી મુલકમાં સો વરસ સુધી છુપા ભરાઈ રહ્યા. અહીંયા તેઓને ભારે વીટમણા પડી એટલે તેઓ ઓરમઝમાં આવી વસ્યા. ઓરમઝમાં પંદર વરસ ફરીકામ રહેવા પામ્યા. અહીંયા પણ તેઓને સતાવવા માંડ્યા એટલે એક મોખેદે ગૃહ જોઈને તેઓને ધરાન છોડી હિંદુસ્તાનમાં જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ ઓરમઝ છોડી, બૈરાં, છોકરાં લઈ, વહાણને રસ્તે કાઠિયાવાડના દીવ બંદરે ઉતર્યા. અહીંયા તેઓ ઝોગણીસ વરસ રહ્યા, પણ પાછું જોશ જોઈ એક છુદા મોખેદે તેઓને દીવ છોડી બીજે ઠેકાણે જવાની સલાહ આપી, તેથી તેઓ દીવ છોડી સંજાણુ ગયા, સંજાણુ યાદવ વંશના જદીરાણાના તાબામાં હવું, તેથી એક મોખેદ જદીરાણા પાસે ગયો અને તેના મુલકમાં વસવાતી રળ માંગી. એક તો મૂળ પરદેશી ને વળી પાસે હથીયાર એટલે જદીરાણા ગભરાયો અને તેણે તેઓના ધર્મ તથા આચાર વિચાર કેવા છે, તે વિશે પુછપરછ કરી. તેઓ સૂર્ય ચંદ્રને તથા પાણી દેવતા અને ગાયને પુજનારા કસ્તી પહેરનારા અને બૈરાંઓને અટકાવ પાળનારા જણાયાથી, જદીરાણાએ તેઓને સંજાણુમાં રહેવાની પરવાનગી આપી, પણ તેઓ પાસે એવી શરત કરાવી આપી કે તેઓએ સંજાણુમાં બોલતી ભાષા શિખવી, બૈરાંઓને હિન્દુના બૈરાં જેવો પહેરવેશ પહેરવો, હથીયાર છોડી દેવા અને રાત્રેજ સગ્ન કરવા. આ શરતે પારસીઓ સંજાણુમાં રહ્યા અને ત્યાં આતસબેહરામ બાંધ્યો, કહેવાય છે કે પારસીઓ

સને ૭૭૫ માં સંજ્ઞાશુ આવેલા અને સંજ્ઞાશુથી કેટલાએક, ઉત્તરમાં, નવસારો, વરીઆત, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાંકાનેર અને ખંભાત અને દક્ષિણમાં થાણા અને ગેઉલમાં જમ્મ વસ્યા. તેરમી સદીની આખરે અને ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં અલ્હાઉદ્દીન ખીલજીનો સરદાર અલકખાન ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો. સંજ્ઞાશુનો રજપુત રાણો અલકખાનની સામે થયો અને તેની કુમકે ૧૪૮૦ પારસીઓ ઘેરે બેસી ચઢી આવ્યા.

આ પારસીઓનો સરદાર અરદેશર હતો. મુસલમાન અને પારસી વચ્ચે લઠાઇ ચાલી, પહેલે દહાડે તો મુસલમાન હારી નાસી ગયા, ખીજે દહાડે તેઓ પાછા આવ્યા અને પાછી લડત ચાલી. અરદેશર લડાઇમાં કપાઇ મુજો તેથી સને ૧૩૦૫ માં પારસી મોખેદો આતસ લઇ સંજ્ઞાશુ છોડી પૂર્વ તરફ આઠ મૈત્ર દૂર, ભરૂચ હુ ગરમાં ભરાઇ બેઠા. આ જગોએ બાર વરસ રહી વસિદે ગયા, અને વસિદે ચૌદ વરસ રહી નવસારી ગયા. દીન પર દીન સંજ્ઞાશુમાં પારસીઓ, ધર્મભ્રષ્ટ થવા માંડ્યા, આચાર વિચાર છોડી દીધો, સદરા કરતી કાઢી નાખ્યા, પોતે કોણ, કયા ધર્મના, કયાથી આવ્યા, એ પણ જુલી ગયા. ધણાઓ હિન્દુના આચાર વિચાર પાળતા થયા અને મુસલમાની નવાઇત પંથમાં ભળી ગયા.

પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં ધરાનથી કેટલા એક નવા પારસીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા, તેઓએ બોધ કરી પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યા. સને ૧૫૭૮ માં ઝરતોસ્ત ધર્મના સિદ્ધાંત અને તેના આચાર વિચાર સમજવાંતે અકબર બાદશાહે નવસારીના મોખેદોને બોલાવ્યા હતા.

મોખેદોએ બાદશાહને બધું સંમજાવ્યું હતું અને તે ઉપરથી બાદશાહે સદરા અને કરતી પહેરવા માંડ્યા અને આતસ અહોનિશ ચેતતો

રહે છે કે નહિ, તેની દૈખરેખ રાખવા અધુલ-કંઠલને ફરમાવ્યું. બાદશાહે ખુશ થઇ મોખેદોને નવસારી પાસે ઘેલ કરી જગીર આપી. સત્તરમી સદીની આખરે અને અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં પારસીઓમાં મહિમાહિ ભારે કુસંપ આવ્યો.

નવસારીના મોખેદો અને સંજ્ઞાશુના મોખેદો જે નવસારીમાં આવી રહ્યા હતા, તેઓની વચે ભારે તકરાર ચાલી. એ તકરાર વધી પડી અને સને ૧૬૮૬ માં તેઓ વચે ભારે મારામારી થઈ તેમાં કેટલાએક માણસો મરી ગયા. સંજ્ઞાશુના પારસીઓનું આલ્યું નહિ તે ઉપરથી તેઓ ૧૭૩૩ માં સુરત ગયા અને પછી આતસજાહેરામ લઇ વલસાડ ગયા અને આખરે ૧૭૪૨ માં ઉદવાડે જઇ રહ્યા અને સંજ્ઞાશુનો અસલ આતમ તે અહીયા રાખ્યો. આજ અરસામાં વળી બીજી પણ ધર્મ સંબંધી તકરાર ચાલી. સને ૧૭૩૬ માં ધરાનથી એક શખ્સ જમશેદ નામનો આવ્યો, તેણે ગુજરાતના પારસીઓની વરસની ગણતરીમાં એક મહિનાની ભૂલ કાઢી.

કેટલીએક તકરાર ચાલ્યા પછી, સને ૧૭૪૫ માં પારસીઓમાં શહેનશાહી અને કદમી એ નામના બે વિભાગ પડ્યા ધરાનમાં ચાલતી ગણતરી માન્ય રાખી, જેઓએ ફેરફાર કર્યો એટલે જમશેદનો મત સ્વિકાર્યો તે કદમી અને જેઓએ ચાલુ વહિવટ કાયમ રાખ્યો તે શહેન-શાહી કહેવાયા. સને ૧૭૬૮ માં સુરતના કદમી પારસીઓએ ભરૂચના મોખેદ કાઉસ અને તેના છોકરા પેસ્તનને ધરાન મોકલ્યા. કાઉસ અને પેસ્તને ધરાનમાં બાર વરસ રહી ઝરતોસ ધર્મ સંબંધી ધણુ જ્ઞાન મેળવ્યું. કાઉસ ધરાનથી સને ૧૭૮૪ માં પાછો આવ્યો અને મુબાઇમાં કદમી પારસીઓનું આતસજાહેરામ આલ્યું જે મુબાઇનું જુનામાં જુનું આતસજાહેરામ છે.

કદમીઓએ કાઢીસને પોતાનો દસ્તુર માન્યો. કાઢીસ પછી તેનો દીકરો પેસ્તન જે મુલ્કના શીરોઝને નામે ઓલખાય છે તે ૧૮૮૨માં દસ્તુર થયો. હાલમાં પણ કદમીઓનો દસ્તુર એજ ધરમાંથી થાય છે. સને ૧૭૮૩ માં ભરૂચમાં શહેનશાહી અને કદમી વાસીઓ વચ્ચે ભારે તકરાર ચાલી અને તેમાં એક કદમી ચોરતનો જનન ગયો. હાલમાં એ જ મનવાળાઓ માહિમાહે લગ્ન કરે છે પણ આગળ કરતાં નહિ.

ગુજરાતમાં સને ૧૭૯૦ માં ભારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે ઘણા પારસીઓ ગુજરાત છોડી મુઆબ ગયા. સુરતનો વેપાર પડી લાગ્યો તેથી તથા સને ૧૮૩૭ માં સુરતમાં મોટી આગ લાગી તેથી સુરતના ઘણા પારસીઓ ધીમે ધીમે મુઆબ જઈ વસ્યા. સને ૧૮૫૭ માં ભરૂચમાં પારસી અને મુસલમાન વચ્ચે ઘણી મારામારી ચાલી હતી.

એક બેજનજી નામના શખ્સે મુસલમાની મરજીદ અલાવી, તે ઉપરથી મુસલમાન ઘણા ઉઠેલા અને હુલ્લક કીધું. તા. ૧૫ મી મે ને દહાડે બસે મુસલમાન બહોરા, શહેર બહાર પાતરાહાત આગળ એકઠા થઈ શહેરમાં આવી પારસીવાડામાં ભારે તુકાન મચાવી મુકયું. પારસીઓ ઘરમાં ભરાઈ ગયા. મુસલમાનોએ બેજનજીને પકડી કાઢ્યો અને મરત માર માર્યો, બેજનજી મરી ગયો અને તેની લાસને મહોદ્દે મહોદ્દે ફેરવી. લશ્કરના માણસો આવી પહોંચ્યા તેથી લાસને રજળતી નાખી, આતસ બહેરામમાં ભરાઈ મુસલમાનોએ, એક મોખેદને મારી નાખ્યો, વડોદરેથી લશ્કરી માણસ આવ્યું અને સલાહ શાન્તિ થઈ. હુલ્લક કરનારાઓને ફાજદારી કામ ચાલી યોગ્ય સગ થઈ અને જે ફાસીએ ગયા.

ગુજરાત સર્વસંચલ

વિભાગ બીજો

નર્સિંગને અર્થ

૧ : શતાબ્દીઉત્સવ પૂર્વે

નમદતું સરસ્વતીમંદિર

સંવત ૧૯૩૦ ના કાર્તિક સુદ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સુરત ગયો હતો તે દિવસે કવિએ પોતાના મંદિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમંત્રણ માનપૂર્વક મને કયું હતું. ત્યાં મેં કેટલીએક નીતિ સખધી કવિતા સંભળાવી ને આ નીચે લખેલી કવિતા કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે; અને બીજા અર્થમાં સભામાં બીરા-જેલા ગૃહસ્થોનાં નામ આવે છે.

દોહરો.

સ્મરું મંગળા ચરણમા, પ્રભુ મંગળ કરનાર.
મંગળકારી દિવસ શુભ, વળી છે મંગળવાર,
શ્વેતશંકર^૧ સુતને નમી, માથુ તેની પાસ,
લાલશંકર સુતની સદા પ્રશ્નર પૂરે આશ.

પદ.

‘નાથ કેસે ગજકો બધ છોડાયો,’ એ રાગતું
સરસ્વતિ મંદિર છે આજ સારું,
જેતાં મુદિત થયું મન મારું,—સરસ્વતિ.
જ્યાં જગજીવન^૨ જગત વિદિત છે,
ચતુર અને નામ ચાર.
આજ સરસ્વતિ મંદિર સમિપથી
એતું સ્વરૂપ નથી ન્યારું—સરસ્વતિ.

૧. શંકર શરિરે ઘોળા છે તેના પુત્ર ગણપતિ એમાં પરિકરાલંકાર છે.

૨. વિષ્ણુ અથવા જગજીવનનાં ખુલાવણાં.

અક્ષસલા આ સખામા લળી છે,
અક્ષા તે પ્રત્યક્ષ લેળો.
જેશંકર ૭ પાંડુરંગ ખીરાજે છે
દુર્ગા ૪ સહિત વળી દેળો—સરસ્વતિ.

આ વર્ષ માંહિ આ સર્વના ઉરની,
ઉમેદ ૫ રામ કરે પૂર્ણ.
ધીરજસ્લાલ વદન પ્રમુદિત કરી,
ચિતા કરે સૌની ચૂર્ણ—સરસ્વતિ.

મુકુન્દરાય વળી નામ છે જોતું,
તે થલે સોને પ્રસન્ન,
૬ ખુશ રોજ રહે સહ સન્ન,
આજ દ્વિસ ધન્ય ધન્ય—સરસ્વતિ.

કવિ ૭ નર્મદે અતિ જોડથી સ્થાપિત,
સરત શહેર મોઝાર,
તે મન્દિરની સમિપમાં આ અવસર
શોભે સલા છે શ્રીકાર—સરસ્વતિ.

ઓગણીસે અને ત્રીશમું આજે,
વિક્રમનું જોડું વર્ષ,
દલપતરામ કહે દુનિયામાં,
ઉપજાવે અતિ ઊર્ધ્વ—સરસ્વતિ.

—દલપતરામ : દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ જે

૩. જ્યેત્રંગના શંકર અથવા શંકર પાંડુરંગ.
૪. દુર્ગારામ મહેતાજી.
૫. ઉમેદરામ આણંદરામ.
૬. ધીર ખુડપત્રી જન્મેલા સૌનાં મુખ રાતા કરીને અને ખીળ અર્થમાં ધીરજસ્લાલ નામ.
૭. ચિત્તુ અથવા મુકુન્દરાય મણિરાય.
૮. દેખુશગે હોરમજી.
૯. માણુગ માત્રમાં કાર્ત્ત આગી તો હોય છે તે માણુ ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું એવી નજરથી જોતા આ કવિ સ્વદેશભિમાની, દિ મત બહાદુર, વિદ્વાન અને દેશમાં ધણા ઉપયોગી હોતો એમાં અશય નથી.

કવિ નર્મદનું મંદિર

(જ્વનિત)

વીર નર્મદ ! તું જગમા લડી જંગ ગયો,
તુજ વીર છખી નિરખી ચખ અશ્રુ ભરે,
કંઈ પુષ્પ નવા ખીલતા તુજ પ્રેમ કરે,
સ્થળ વિખેરી દધ કૃતકૃત્ય થયો.
તુજ પ્રેમ-ઝરો નિશદિન અખંડ વહો,
ભરી બધુ-ઉરે ભૂમિ ખરે દાઝ ખરે,
જાતું તેજ અમાસ પછી ન્યમ આલ-ઉરે
ચડતો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યો,
તુજ પુષ્પ સુનાસિત છે હજી વૃતન લા,
દિત્તિ નવીન સુલાવ હ્રદે જગવે,
તુજ લેખ સ્વદેશની ભકિતનું મંદિર છે,
જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા શિખવે,
વળી પ્રેમ સુશૌર્ય બન્યું વીર જીવન ન્યા,
ગુરુ નર્મદ ધન્ય ઉભો તહિં તું વીર છે !

અખરદાર

અમર નર્મદ

અમર નામ નર્મદા, સર્વદા આ અવનીપર,
કયું તારું ખરે, અહો ધીર વીર કવીશ્વર,
ગુણ તારા સૌ ગાય, રંગે નરનારી,
અનુપમ કવિતા લેર, અનુપમ છાંયી પણ તારી.

૧ * ૨ ૩

વીર પ્રેમ શૃંગાર, સકળ રસ ઉચ ગુણગાતા,
પૂરણ કરણારસે, આજ તુજ બન્યું નહાતા,

૪ * ૫ ૬

કાવ્ય અલકૃતિ અધિક, તેમ વ્યાકરણ વિદ્યાસી,
નાટક ત્રૌટક કાવ્ય, ગદ્ય પદ્યાત્મક ખાસી.

કરી રચના રચિકાર, વસ્તુતઃ રસે ભરીને,
ગૂઢ છતા ગુણ યુક્ત, પુષ્પત વિચાર કરીને.
શબ્દદેશ તે પ્રથમ, રચ્યો જે મોટો રહો,
અણહદ એ ઉપકાર, છુએ નહિ જે જન ભૂડો.
નર્મદ, એ સહુ કેમ, અરે ! અમથી વિસરાશે,
ગુર્જરી ભાષા સાથ, સતત તુજ નામ ગવાશે ?
અહ્ભુત જગસૌદર્ય, હરિલીલા અભ્યાસી.
જીવ્હાએ સર્વદા, વસી શારદ સુખરાશી.
ટેડી રસિકતા તારી, ખરી ખુશિવતી જેઠ,
ધતર જેનો પણ રહ્યા, ખરેખર તુ પર મોહી
કહ્યું કરી દાખવ્યું, શબ્દ ના વધો તું વ્યર્થ જ.
ગરજ ગરથની તજી, નર્મદા તું તો મદ જ.

કાનજી ખંભાજિયાકર

નર્મદાવ્યની કવિતા : તેનું ભાવિ

અગિયાર વરસ થયા નર્મદાશકરે કવિતા લખવા માડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો સુમારે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના એ ચોપડા જેવડું થાય ખરું. ધણા ગુજરાતી કવિઓના આખા જન્મકાળના લખાણ જેટલું આ તરૂણ કવિની કલમમાથી આટલી સુદૃઢતા નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્દોગ અને ચપળ છુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ સુખ, સુરત, ભરત્ય, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ધણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મુકયું છે. એ લખાણથી દેશમાં ઉચ્ચ રસજ્ઞાન પસરવા માડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પદ્યમાં શો ફેર છે તેની હમણાંજ ગુજરાતી ભાષાએને કંઈ કંઈ સમજ પડવા લાગી છે. ધણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગૂજરાતી કવિતામાં નર્મદાશકરનું જ ઉડું કાવ્ય ભાવથી વાચે છે, શાસ્ત્રીયો જે કે સંસ્કૃતમાં જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સઘળા પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મદકવિતા વિષે કહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે હીક છે ત્યારે ઘેરે મ્હોએ “ખૂબ” એમ કહી રસવીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે, અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો મુકાબલો કરતાં આચક્ર ખાતા નથી, પણ તેમજ ધણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતા હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરે છે. ખીજા ગૂજરાતી કવિઓ વિષે બધાનો વિચાર ધણું કરીને એક સરખો છે, પણ નર્મદકવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે થડા બધાઈ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડા દમેશા એક ખીજા સાથે આગ્રહ અને જુસ્સાથી આચડતાં માલમ પડે છે.

પણ જ્યાં સુધી સઘળા પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનો જ કંકો ખરો કર્યા કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્યનિવેચનના અચળ નિયમ આંધી તે પ્રમાણે નર્મકવિતાની વાદ સાથે તોલના કરનાર રસજ્ઞાનીઓની નિષ્પક્ષપાત, ડાહી, અને પોતાના નિષ્પક્ષપાતપણાથી અને ડહાપણથી સર્વેને માન્ય એવી સલા ઉભી થઇ નથી ત્યાંસુધી ચાલતી તકરારનો નિર્વાહ આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને શામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઇ આવ્યું. તોપછી બીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવું જ શું ? ધણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનું પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકાભડાકા તથા સસ્સામમ્માવાળા પાંચ સાત શબ્દ શબ્દ જોડે ગુથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમા નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરખુ કોઇ નથી, તેઓના વિચારમા શબ્દનો ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ તેઓ રાખતા નથી. એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દના ધ્વનિ અને રોડાની પેઠે મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એજ કવિતા હોત તો કાળિદાસને યુરોપખંડમા વખાણવાનો દ્વાડો ક્યાંથી આવત ? અને હોમરના તર્જુમામાંથી તો ઝડઝમક અને સઘળું શબ્દચાતુર્ય ઉડી જઇ માત્ર અર્થની જ ખુખી રહે છે, અને તે અર્થની ખુખીને માટેજ કાળિદાસ, હોમર, શેકસપિયર, અને બીજા મોટા કવિઓ દુનિયામા વખણાય છે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા, અને મીઠાશને જ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એજ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ સમજે છે. એ હિસાબે તો ભાટ અને તકડીયા એ બે જ મોટા કવિરાજ તો ! કેટલાક દહોડાહ્યા પદ્યમા નીતિના ભાષણો હોય તેને જ કવિતા કહે છે. ઉત્તમ કવિનામા નીતિ તો અલબત્ત હોય જ, પણ તે વ્યંગ રૂપે ધસપની રૂપકોમા છે તેમ રહેલી હોય છે, નિષ્કરૂપ હોતી નથી વળી કેટલાક રસિક પણ કાવ્ય શાસ્ત્રના જાંઝા વિચારે રંક પુરૂષો, રડાવે તેનેજ ઉત્તમ કવિતા કહે છે. એમ હોય તો મિહટનનું અમર કીર્તિપાત્ર “પેરેગ્રાઇઝ લૉસ્ટ” નિરસજ ગણવું જોઇએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કંઈજ રસ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ફક્ત લાગણીઓ જ કવિતાનું માપ હોય તો વીરરસ કવિતાને માથે શૃંગારરસ કવિતાને જ ચઢાવી દેવી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરે છે ?

આ પ્રમાણે તરેહતરેહવાર કવિતા સંબંધી એકદેશી વિચારો ચાલે છે. શબ્દનો ધ્વનિ એ કવિતા નથી પણ રાગ છે. કવિતા તો અર્થમા રહેલી છે.

જે અર્થ આપણા મનમા ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા, અને એ ચિત્રની સાચાઇ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બધાય છે. કુદરત અથવા માયાના સ્વપ્નનું ખરેખર પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા કુદરતના એકાગ્રી ચિત્ર પણ થાય છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરે છે, તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતા નથી. આ વિષય વિસ્તારથી લખવાનું આ ઠેકાણું નથી, પણ જો ‘માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા’ એ વ્યાખ્યા લક્ષમા રાખી મુકી હોય તો કવિતાની જાત કેટલી, તેમા જો ચી કંઈ, અને એવી બીજી સઘળી કાવ્યશાસ્ત્રની ચૂંચવણો દર થઇ ધોરી રસ્તો નજરે પડશે.

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાશંકરના લખાણમાં ઊંચી જાતની કવિતા જણાય છે. પ્રેમાનંદ, શામળભટ્ટ, દયારામ, અને નરસિંહમહેતા જે ગુજરાતી કવિઓમાં પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદ જ નર્મદાશંકરની જોડે ખેસવાને કંઈ ઘણું કરી શકે એવો છે. નરસિંહમહેતાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સગી ગએલું ગોડું પણ ઉડું શ્વેતજ્ઞાન અને બીજા વર્ગના શૂંગારસ જોવામાં આવે છે. એના શાત રસમાં જ્ઞાન અને નીતિબોધ છે, વેરાગ્ય નથી, એટલે જેમ બીજા ધણાખરા કવિઓ માયાનું જીવુ—ચલિતરૂપ ઝાળખાવી ગાંભીર્યની સાથે સંસાર ઉપર ફેટલોક કટાણો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાતરસથી થતું નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં સતઘણે પ્રખ્યાત થયેલા આપણા નરસિંહમહેતાની ભક્તિ અને હરિવિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદયુક્ત જ્ઞાન છે, એની ભાષા ઘણી શુદ્ધ અને ક્રોમળ છે. પહેલા વર્ગના બીજા ભક્તકવિ દયારામને ભોળા લોકો નરસિંહમહેતાનો અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ બનેલા કવિત્વના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કહી શકીએ. માત્ર એ કળાયુગમાં મોડો જન્મ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આવરણ વધારે હતું. બનેલી કવિતા એકજ જાતની, પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મપરિતાપ સંબંધી જે દયારામના પદ છે તે તેની સાચાઈ અને ઉલ્લાસતા જુસ્સાથી વલ્લભ શિવાય બીજા બધા ગૂજરાતી કવિઓના એવા લખાણથી ઝટ ઝાળખાઈ આવે છે. આત્મપરિતાપની જોડે જ કંઈક સિંધુ પરમેશ્વર સાથે ભક્તિ જોઈ સમજી શકાય છે એવો પણ દૃઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવે છે. પણ દયારામ તેના શૂંગારને માટે ઘણું વખણાય છે. એ શૂંગારનો નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો દયારામના ‘લજ્જાનમા’ વિયોગનું દરદર ફેટલી જગોએ સારી રીતે કહેલું છે, અને ઘણા ગૂજરાતી ભક્તકવિઓની ચાલુ રીત છોડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રમાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કરીએ છે, તો પણ તેમાં વિલાસવર્ણન વધારે છે, અને શકનાયકનાં પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મશૂંગાર દરદર જી ભરેલો છે અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અનુકૂળ નાયકના પૂર્ણ ચિત્રો, અને કોઈ ઠેકાણે દક્ષનાયકની છાયા જોવામાં આવે છે. એમાં નાયકનું અને દયારામમાં નાયિકાનું પોતાવું વધારે છે. નવે નાયિકા પરકીયાના ધણાખરા ભેદ, અને માનાદિ શૂંગારનો સઘળો વિસ્તાર દયાસખીના કાવ્યમાં ઘણો જોવામાં આવે છે. નર્મશૂંગારમાં ઘણું કરીને પ્રૌઢપ્રોશિયતિકાજ પોતાના પ્રેમથી મહાલીને રસિક જનોનાં મન હરણ કરે છે. એમાં ધીરાધીરાનાયિકાનું પ્રાધાન્ય રાખ્યું તેથી રંગ વધારે જામે છે. એમાં ઘણું ઠેકાણે સ્વકીયા વર્ણન છે અથવા પરકીયા વર્ણન હોય એવું જણાતું નથી. જનપ્રીતના જુસ્સામાં વેદ અને લોકની લજ્જા તોડી આગળ ધસીને સાહસ અને ધીર, અધીરા પરકીયાનું જ વર્ણન દયારામે તો ઉઘાડે હોયે કરીધું છે. દયારામભાઈનું શૂંગારરૂપી રત્ન ખરા પાણીએ ચમકતું, નાયિકાદિભેદે વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલસૂરના તેજોમય સિંધુમાં તરતું છે, તોપણ ભાષાના વાળાથી અડધા વીટાયલા નર્મશૂંગાર રૂપી સદા બળતા અને બીજાને બળતા શુદ્ધ સૂરજની આગળ તે રત્ન અમને તુચ્છ અને રમત સરખું લાગે છે.

કવિપંક્તિમાં શામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવે છે તે તેના રસને માટે નહિ, પણ તર્કને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અચ્છલથી યોજીને લખવાનો સંપ્રદાય

આપણા કવિમંડળમાં હતોજ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન સામગ્રને ઘટે છે. અને એ કારણને લીધેજ અગર જો કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળેલો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઈ ઉચી જાતનો તર્ક ગતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવે છે. બાકી એની વાર્તા ચેલ્જવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે. તર્ક તો વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રોટ ‘ઇતિહાસો’ નીકળ્યા. સામગ્રની શુદ્ધિ (Arabian Nights) ના જનાવનારને વધારે મળતી આવે છે. સામગ્રને કવિ નહિ પણ એક (Novelist) કહીએ તો ચલે, અને એ જાતના અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા શુલ્કર લીટન, રોક્રો આદિ બીજા કૃત્રિમ છે તેના આગળ એના કંઈજ હિસાબ નહિ લાગે. એનામાં ઘણુંજ સંભાગ્જ્ઞાન અને ફેટલુંકે ચાતુર્ય છે. એની કવિતા વ્રજભાષાના કવિઓની છતાં મળતી છે, પણ તે ખેલારીઓ તો છતાંની સાથે રસ સાંગ મુકી જાણતા હતા, તેમ સામગ્રથી કંઈ ઘણું બની શક્યું નથી. એની કોઈ રીતે પણ નર્મ-કવિતા સાથે મુકાબલો થઈ શકેજ નથી. કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યો છે એમ કોઈ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલેજ છે કે નર્મનીતિબોધના ઊંડાણની સામા કોઈ પણ જૂના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઉમો રહેવાને લાયક નથી.

હા, પ્રેમાનંદ તો એને હદાવે એવો ખરો. શુદ્ધ અને ઊંડા પ્રેમનો પ્રોટ લખનારો પેરો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાલું થઈ પડ્યું છે, તે જૂના કવિઓમાં રાજપદવી ભોગવે એમાં કાઈજ નવાઈ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયા આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા ત્રણ કવિઓને બેસવા દે છે તે એક એની મોટી મહેરબાની! ખરેખર, પ્રેમાનંદને માટે તો ગૂજરાતીઓએ અલિભાન ધરવું જોઈએ એને રસની બાળતમા છેક મારી જાય એવો બીજો કોઈ પણ પ્રાકૃત લાપામાં તો કવિ નથી મોરોપંત, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિત કવિઓ વિદ્યામાં બેશક બહુ ચટે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી. વ્રજભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાકે રસિક કવિઓ, અર્થગૌરવમાં, ચાતુર્યમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને ક્યાનો ક્યા પછાડી મૂકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કંચુરસને પણ ન પહોંચાય. કંચુરસ તો પ્રેમાનંદના બાપનોજ. એની કવિના રસ, અક્ષકાર, અને ચિત્રથી ભરપુર છે. એના પુસ્તકો ઉપર કેટલાક લાપાતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે બ્યાજબી નથી. કેટલોકે તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનોજ.

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તુલના આપણે સમદષ્ટિએ કરી શકીએ તેની પહેલાં એ બે કવિશ્વરોની વાણીમાં શો ફેર છે તેનો આપણે અવસ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ, કેમકે લાપાની મોહિની એવી છે કે ભલમ્ભાને ગુણનાન કરી નાખે છે, અને ઘણા ખરાને તો તેજ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓગાળવાનો (પરખાવાનો તો ક્યાંયીજ ?) દડાકો આવવા દેતા નથી. પ્રેમાનંદની લાપા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિ પંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતાં ઉતરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો છે. એક કુલીન, વિદ્વાન, અને સંસારમાં બહુ ફરેલો પુરૂષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે, અને કુલીન, અનુભવી, શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની લાપા છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા

વર્ગના ચારે કવિની ભાષા તેમના વિષયને યોગ્ય છે, કાષ્ઠમાં કાંઈ દોષ કહાડવા સરખું નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઈ એક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશ છે તે તેનાં પુસ્તકોને લાગે છે. વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર વપરાયાળી પ્રમિદ્ધ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથી જ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા શણગારી છે. એવા શબ્દોને જોતાંજ જાણે તે જૂના મિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છીએ. તે કાન ઉપર પડતા જ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનું ચિત્ર પડી રહે છે, અને તે રમમા મગ્ન થઈ જઈએ છીએ. એક શબ્દથી શ્રોતાઓને જીતવાનું બળ તે આવા કવિઓનું. વળી એવી ભાષાની સાથે ઊંચી જાતનું શૈલ્ય ધણું કવિત્વ, અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સંકાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શું પૂરજીવું? વડોદરાને પ્રખ્યાતિ આપતા ભટ્ટ પ્રેમાનંદનું નામ ગૂજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગાજી રહે તેમાં શી નવાઈ? જૂના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની માફક પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય?

એથી ઉઘડી નર્મદકવિતાની ભાષા જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો ધરાધર સમજતા નથી, કેમકે એમાં ફેટલાક અપ્રમિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થ સૂચક શબ્દો આપેલા છે, અને વાક્યરચના ક્લિષ્ટ થઈ ગયેલી જણાય છે. એમાં કારમી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ધુરંદતા માલમ પડે છે. વિષયને નહિ જાણે એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કાઢ ઠેકાણે આવીને રસભગ કરે છે. આટલી સખત ટીકા એ કવિતા શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાંચ વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઈ છે, અને ‘હિંદુજ્ઞાનની પડતી’ તથા આગરે તે વખત પછીની લખાણોલી સઘળી કવિતાની ભાષા ક્લિષ્ટ નથી પણ પાણીના રેલાની માફક વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કવિઓથી તો ઉતરતીજ, અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મદકવિતાની બાનીજ જૂની છે, કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાત છે કે નર્મદાશંકરના પંચની ભાષા શા માટે ઉતરતી હોવી જોઈએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, કાંકડું, અને ભાષામાં સર્વોપરિ એ તો મહાકાવ્ય માલમજ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકેક ગણાયજ છે, ને એની બોલવાની ભાષા વિષે મારો તો એજ અભિપ્રાય છે કે આ સમયના કુદ્દીન વિદ્વાન ગૂજરાતીએ કેમ બોલતું જોઈએ તેનો નમુનો (Ideal) છે, અથવા એટલું તો ખરુંજ કે એના જેવા બોલનાર ગૂજરાતમાં હાલ તો નથીજ. હું વાચાળતાની વાત નથી કરતો, પણ શુદ્ધ, રસિક, મર્માળી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની. ત્યારે જે માણસનું ગદ્ય સર્વોપરિ, સંભાષણ ઉદ્ગ્રીહ, અને જે માણસ ગૂજરાતી કાવ્ય અને વ્યાકરણ વિદ્વાતથી લગે છે, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો કદાપિ થાય ખરું, પણ રસિક નર્મદને વિષે તો એમ કાંઈથી કહેવાતુંજ નથી. એના કદામાં કદા દુરમનો પણ માત્ર મોટામાં મોટો દોષ ભાષાનો કહાડી શકે છે. ત્યારે એનું કારણ શું? ઘણો વિચાર કરી ઊંડું જોતા મને તો આમ લાગે છે. ગૂજરાતી અને તેમજ ખીજ બંધી હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમળમાં પડી છે. ફલપત-રામ કવિ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે દયારામભાષના વખત સુધીની પાંચસો વરસની સૃદ્ધનમાં ગૂજરાતી ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી. એ ફેટલેક દરબજે ખરું છે, તોપણ એ પાંચસો વરસમાં બેટલો ફેરફાર થયો છે તેથી મો ગણો ફેર આવતા પચાસ વરસમાં પડનાર છે એ નિશ્ચય

જાણુ. સમય બદલાય તેમ ભાષા પણ બદલાય છે. આજકાલ ભણેલા જુવાનીયાની ભાષા શું જૂના લોકો કરતાં જૂની નથી ? જૂના જમાનામાંના કેટલા થોડા ન્યુસપેપર વાંચી બરાબર સમજી શકે છે ? ઘણા મહાવરાથી તેમાંના થોડાએક સમજવાને શક્તિમાન થયેલા જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં વધારે સમજે છે તેનું કારણ એજ કે તેઓને મહાવરો વધારે છે, અને મુંબઈના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઈ ગઈ છે તેજ જુઓની. સલાઓમાં ભાષણ વચ્ચે છે અને પછી જે ચર્ચા ચાલે છે તેમાં શું જૂના લોકોને બરાબર સમજણ પડે છે ? હાલના ગઘની, અશ્વિરત્નમાળાની ટીકાની, અને વાચનામૃત આદિ જૂના ગઘની ભાષામાં શું અશમાન ને જમીનનો ફેર નથી માલમ પડતો ? વચનામૃત લખવાને તો ઘણી મુદત પણ નથી થઈ. એ ફેરફાર નિરંતર આપણી નજર તળે થયા કરે છે તે આપણા લક્ષમાં નથી રહેતો, પણ ભાષા બદલાઈ અને બદલાય છે એમાં તો કંઈ શક નહિ. ત્યારે એ બદલાએલી ભાષા નર્મદાશંકરના હાથથી કેટલોક સંસ્કાર પામી એની કવિતામાં દર્શન આપે છે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે પામવું જોઈએ ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનું દૂષણ છે, તો એ દૂષણ લગાડવાનો ચાલ્યો કાંઈ એકને શિર નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનારા અને બોલનારાને શિર છે. હમણા આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામે છે તેનો જો વિચાર કરીશું તો એ દૂષણ છે એમ કહેવાનું આપણને સ્વપ્ને પણ નહિ મળે. જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રબળ હિંદુતાનમાં ધણું વધું અને તેઓની સાથે રોજ સંક્રાંત થવા લાગ્યો, ત્યારે આ દેશની સઘળા બોલીઓમાં દેખાદેખી ફારસી ભાષાના શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમાંના ઘણાખરા શબ્દોનો કાંઈ ખપ તે બોલીમાં હતો નહિ. તેથી તે સમયની વિકૃતિને દૂષણ કહીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીતજ જૂની છે. અંગ્રેજીમાંના થોડાજ શબ્દો આપણી ભાષામાં આવ્યા હશે. વાક્યરચનામાં તે ભાષાની રૂઢીતો કંઈક બેમાલુમ અશ કાંઈ વખત આવી જાય છે ખરો, પણ જે ભાષામાં મૂળ સાર ગઘજ નહિ ત્યા ખીજો ઇલાજ શો ? ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથેજ વિકૃતિ હમણા શા માટે પામે છે ? કારણ ખુલ્લું જ છે. અંગ્રેજી વિદ્વાના પ્રનાયે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપે છે. તેમનો સમાવેશ સાકડી ગુજરાતીમાં થઈ શક્યો નથી, તેથી તે નિરૂપાય થઈ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અણુહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામક્ષમની યાચના કરે છે. વખતે એમ બને છે ખરું કે પોતાની બાહ્યાવસ્થાની ઉદ્ધતાઈ અને અધીર ચપજતાથી સાકડી પણ થોડી ઘણી વસ્તીવાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તરવરી રહેલી સમૃદ્ધતા તેમને અનુકૂળ આવે એવા વાસ હોય છે તો પણ તેની બોળ ન કરતા નવા બેડાળ મક્કાન બાધી તેમાં સાકડેમોકડે નિવાસ કરે છે; પણ એક તો જાતે તે મુલકના વતની નહિ, ખીજું તે ભાષાજ્ઞાનરૂપી બોમીયો તેઓને પૂરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજું જેઓને એ બોમીયો સ્વાધીન છે તેમની સાથે ગમે તે કરતાં પણ દીલોળન દોસ્તી થતી જ નથી, તેથી એ બિચારોનો કાંઈ ઝાઝો વાંક નથી. જેમ જેમ સમજણ આવતી જાય છે અને આગપાસનો ખરો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ઉતાવળમાં પસંદ કરેલા ઘરની ગોડખાપણું મુઠની જાય છે, અને વખતે ઉચાળો લારી જૂના

મનાતોમાથી એક અનુકૂળ જોઇ તેમાં ઠરી ધામ રહે છે. વખતે નવું ધર અયોગ્ય છતાં જોઇએ તેવું સહુ તો ત્યાજ અર્હેવાર કરે છે. આ બે વિધિએ આપણી ભાષા હમણાં વિકૃતિ પામે છે. તેમાં બીજી વિધિએ એને સુધારવાને નર્મદાશ કરે જે પરિથ્રમ કાઢે છે તેને માટે આપણે એનો ધણેજ આભાર માનવો જોઇએ. એનું ગદ્ય વખણાય છે તે આ કારણને માટેજ, હાલની નવી બાનીએથી પદ્મસ્થ કરેલા ધણા ગુજરાતી શબ્દોને પાછો એણે અધિકાર અપાવ્યો છે, સંસ્કૃતમાં વપરાતા ધણા પૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દોને શોધી નવા વિચારોની સેવા કરી છે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેજે જોડી કહાડ્યાછે તેમાં પણ રસિક પંડિતાઇ બતાવી છે. કાષ્ઠ વખત એનાથી પહેલી વિધિએ વરતાઇ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલું ગૂજરાતી ભાષાના લાભમાં બને તેટલું એણે કરવામાં કસર રાખી નથી. નવા પ્રૌઢ વિચારોનું યોગબાણુ અને તે વિચારોને શું શું અગવડ પડે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ ભાષાની વિકૃતિ જોઇ એક ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકો તો અલખત દોષજ કહાડે, પણ ભાષામાં જે ફેરફાર ચાલી રહ્યો છે તે કાષ્ઠના હાથમાં નથી, અને એજ ફેરફાર થતી ભાષા આગળ પ્રસાર પામવાની છે, પછી એને મીઠી ગણો કે કડવી ગણો, શુદ્ધ ગણો કે અશુદ્ધ ગણો, જેમ જેમ દેશમાં નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જૂના શબ્દોનું જોર વતું ચોક્કસ થઇ જવાનું. બ્યાકરણયુક્ત અન્યથ થઇ શકે એવા અને અર્થગૌરવ, ચાતુર્ય, વાદ, અને રસનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ થઇ શકે એવા યુક્તિથી રચેલા વાક્યો હવેના વિદ્વાનોના લખાણમાં માલમ પડવાના—પછી ‘તે ગયો, તું આગ્યો, હું ખુશી થયો,’ એવી તુટક દેશીયોના વાચનારથી તે ન સમજાવ્યો તો ન સમજાવ્યો અને કિલકટ કહો તો કહો. આ રીતે વિચાર કરતાં તો નર્મપદની ભાષાના કેટલાક દૂષણો ભૂષણરૂપ થઇ જાય છે, અને એમ મનમાં સહજ ખ્યાલ ઉઠે છે કે તે જે વાતને માટે હમણાં એ બહુ નિદાય છે તેને માટેજ આવતા જમાનામાં કદી એની ધણી તારીફ થાય, માટે એનીજ બાનીજ જૂની છે એમ ગણી એની કવિતાની તુલના કરવામાં તેનો વિચાર દૂર રાખવાની હું જૂજ લલામણુ કરું છું તે કાષ્ઠ પણ રીતે ખોટી છે એવું તો દુરાગ્રહી સિવાય કાષ્ઠ કદી શકનાર નથી.

જ્યારે બાનીજ જૂની અને તે બાની પણ છેક દોષરહિત નહિ, ત્યારે તે બાની જૂની બાનીના શોધીને અપ્રિય લાગે એમાં કાષ્ઠ અચરત સરખું નથી, પરંતુ તેઓનો એ ધર્મ છે કે એ વિષય પર તેઓએ શાત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવો. નર્મદાશંકરની ભાષા વિષે મેં મારો તો અભિપ્રાય ઉપરજ જણાવ્યો છે, પણ વાદને અર્થે તેજો ધારે છે તેથી પણ ધણીજ નહારી છે એમ ગણીએ, તોએ માત્ર ભાષા ઉતરતી હોવાથી શું થઇ ગયું ? શુદ્ધીજનો દીકરાના વાસણમાંથી પણ અમૃતનો જ સ્વિકાર કરે અને રત્નજડિત કચનના પત્રમાં દૂધ હોય તે તગ્ધ લોભાઇ જાય નહિ. માટે ભાષાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિઓને સરખાવી જોઇએ. કદશ્વરમમાં પ્રેમાનંદ બેશક ચઢે, અને હાસ્યરસ પણ એણે લખ્યોછે તે સારો અને એ કવિને શોજો તેવો છે. નર્મદાશંકરે કવિતામાં હાસ્યરસ લખવાનું હજી માથે લીધુંજ નથી, અને ગદ્યમાં હસાવવાનું જોર એનું જગજં જણાય છે. તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ

રસમાં ઉતરે એમ કહેવું એ ખરે ન્યાય તો નહિ, તોપણ કવિતામાં નથી એટલાજ કારણથી એક એઆની ઓછી આપીએ તો ચાલે. પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતિનો છે, પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ હંચા પાણીનો અને ઘણો છે. પ્રેમાનંદે છૂટકે ગીત કવિતા પણ ઘણી લખી છે એમ એકનું કહેવું છે તે ખરું પાઠવાની ખોળમાં ઉઘોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઈએ, કેમકે તેમાં બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ આખત ખરે ન્યાય કરવાનાં સાધન આપણે હાથ લાગશે. તો પણ એમ જ્યાં લગી નથી થયું ત્યાં લગી તો નર્મદાશંકર કરતા એનો શંગાર ઓછો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડે છે. પણ નર્મદાશંગારમાં ઘણાં જીવી જાતના અને પૂર્ણ ચિત્ર છે. અફસોસ છે કે આપણામાં ચિત્રકળાની કળા સુધારાના સરજને ન ગણકારતા હજી ખીડાયલી જ ઉભી છે, આથી કાંઈ ચતુર ચિતારો નર્મદકવિતામાંના તાર્કિક ચિત્રોને રસિક સ્ત્રી પુરોનો દષ્ટિ આગળ મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ કરી મૂકે. પ્રેમાનંદમાં વીરરસ ઘણો જ છે, પણ કલ્પિત શસ્ત્રો વડે કીધેલા અસલવિત પરાક્રમેના વર્ણનથી હાલના અગ્નિરથ અને વિજયીયત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા ઓગણીસીસમાં સૈન્યમાં રસમગ્ન થઈએ એ તો મુશ્કેલ જ તો. અદ્ભુત સાથે વિરરસ ઉડી ગયો— એ બંને વચ્ચે આત્મા અને શ્વાસનો સંબંધ છે. નર્મદકવિતામાં શિક્ષારૂપે જે વીરરસ લખ્યો છે તે ઘણો જીવસાવાળો અને અસર કરતો છે પ્રેમાનંદે શાત રસનો લખ્યોજ નથી, અને નર્મદાશંકરે લખ્યો છે તે ઘણો જ સરસ છે. નીતિબોધકવિતા તો શુભરાતીમાં નર્મદાશંકરની જ. એનો લખેલો વૈરાગ્ય ઉડે અને ઉત્તમ પડિતો છે — એટલો ઉડે કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુઃખીયારાથી પણ નહિ સમજાય, અને દુઃખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય શુભરાતી લાખામાં તો શુ પણ ખીજી ખેડાયલી લાખામાં પણ મળવો મુશ્કેલ. મુદિસાદર્શ સમજવાની શક્તિ તો સરકત લાખાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામાં કરમાઈ ગઈ હતી તે જાણે પાછી નર્મદકવિતા મનમાં પ્રવૃત્તિત થઈ હોય એમ જણાય છે. પ્રાતઃકાળના, સાયકાળના, મધ્યરાત્રિનાં, ઋતુઓના—કાળવર્ણન પાછળ કવિયો થોડું ધણું કરી જાણના હતા, પણ વર્ણન કરવામાં તો કેવળ અજાની હતા એમ કહીએ તો તે કંઈ ખોટું નહિ કહેવાય—એલચીની જોડે આમરી ને એરડાના નામ મુકી ‘અયા’ મેળવ્યા એટલે વન વર્ણન કીધું એમ કંઈ નહિ કહેવાય

ખીજું જીવન કવિયોની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. જીવન ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિત છે એમ હું નથી કહેતો. કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાય જ નહિ. શામળનું કનિષ્ઠીયા, દયારામનું રસમજરી, અને પ્રેમાનંદનું સંઘળા રસશાસ્ત્રનું સ્વચ્છદિએ શોધેલું સત્ત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તોપણ તેમાંના કોઈની બાની શાસ્ત્રીય નથી. તેઓના પુસ્તકો પાઠશાળામાં શિખવવા લાગેક નથી, પણ માત્ર રાગમાં ગવાતા સાંલળી આનંદ પામવના છે. શામળની કંઈએક હિંદુસ્તાની ઢંગની શાસ્ત્રીય બાની છે ખરી, અને હું ધારું છું કે વલપતરામ એજ કારણને માટે એને વખાણતા હશે. વાક્ય તો બોલે બોલ પ્રયોજા. વાળા—તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બંદીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખડિત થાય, ને શબ્દના ક્રમમાં ફેર કરીએ તો રસમાં ઘટારો

થાય—ઝઝમકનાં ભૂપણુ ધરેલાં તથાપિ તે અંગના જ અવયવ હોય એમ જણાય, નિર્મલક વિસ્તાર નહિ કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર એત રાણી હોય, સુલેપમા લખેલું પણ વિદ્વાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમા પિગળશાસ્ત્રનો પણ એક નિયમ ખસેલો નહિ—એવી અર્થ-ગારવ અને વ્યંજના યુક્ત કવિતા આપણી ભાષામા નથી જુડ એ ખૂણી તો સમૃદ્ધ અને અગ્રેણ કાવ્યમાજ રહેલી છે એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે આપણી ભાષાનો પ્રારંભ કીધો છે.

આ બધી વાતોનો બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છઠ્ઠો ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ મુદ્દા સંધળા ગૂંજરાતી કવિએ કર્તા નર્મદાવ્ય ધણી ઊંચી જાતનું છે, અને અગરજો નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશ કરના કવિત્વની ખૂણીઓનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામા એ કવીશ્વર હમણા કરતા ધણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે તે વખતના વિદ્વાનોને અમૃત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિએ સાથે એનો મુકાબલો જ શા માટે કીધો હશે.

નવલરામ

સમયમૂર્તિનર્મદનો અંત

આધિ દુ ખમાં કવિની લગલગ અર્ધી જિંદગી ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જાતના કોષ્ટ પીગળ રોગથી છેલ્લા ૭-૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા કોષ્ટની મદદ વિના ઉઠી બેસી શકાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમા જો કોષ્ટ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કહી પણ નહાં લાગે કે કવિને કંઈ મંદવાડ હશે દેહ છોડયો તેના એક કલાક અગાઉ એમની મુદ્દિ હતી તેવી ને તેવી જ રહી હતી. અનેક વૈદ્ય દાંડતરોના ઔષધ કર્યાં પણ તેથી કોષ્ટ કાયદો ન થતાં સને ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫ મીને ગુરુવારે આ આપણા ગુર્જર કવિએ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસનારા કપ્યો. આ સમર્થ ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જરપ્રાંતને ભારે શોક થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ મંભારી દુ ખના પોકાર ઊઠવા લાગ્યા. વિરુદ્ધ મનના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખર કે ગમે તેવો હતો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પુરાવાની નથી. વિદ્વાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મરતી, સ્પષ્ટ વાણી, નિમ્બૂદી ભાવના, ઉંચો ટેક અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમા મૂળથી છેવટ સુધી અખણિત જ્યોતથી જ પ્રકાશી ગયા હતા. આવા જીવનને તે કાણુ ધન્ય નહીં કહે ? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહીં ? સસારી મુખ દુઃખ તો બહુ વેદવાં પડ્યા, પણ ધન્ય છે નર્મદ નને કે તેં ટેક મત્યાદિકની જીંચ નીતિ તારા જીવનને માટે લિજગતી જુવાનીમા જ ઓળખી કાઢી,

અને તે પ્રમાણે જ તારું આખું જીવન પૂર્ણ કરવાને શક્તિ માન થયો. “નવ કરશે કાષ્ઠ શોક” એવું જે પદ તે આવા અશ્લેષ ટાકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું—સાલજેલું તો પણ આજે ન્યારે ફરીથી જોઈએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો ! તે વેળાએ પણ કવિએ પોતાને માટે કેવી ઊંચા જીવનની મૂર્તિ બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારૂણ તપોગળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી ! તે તારું જીવન ખરેખર જ કૃતકૃત્ય કયું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ, તને સદા અણુગમતો શબ્દ “બિચારો” બોલીને શા માટે પૂરું કરવું જોઈએ ? તું જ ખરો યશસ્વી અને ભાગ્યશાળી હતો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના એટલે ગ્રંથના ગુણ પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા અભિપ્રાય પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની મોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવુ શું, અને સૂર્યને ઝાળખવો શો ?

એ તો ક્યારનું સર્વાનુભવે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બેજ : નર્મદાશકર અને દલપતરામ, આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઈએ નેહલા છે, અને તેમા સારા કવિ પણ છે, પરંતુ ન્યા કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કયું ત્યા પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાનાજ કાષ્ઠ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેદા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રતિષ્ઠિમા ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહીત જતો બીજાને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર શુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાન જ પ્રદાશતા માલમ પડે છે, દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામા યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાષ્ઠ પૃથક્કણે સ્વરૂપ જણ્યું હોય તો મિથ્યા એવાએવા કાષ્ઠને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત શુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈ ભરી, અને સભારજની છે. એ નવે રસમા પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ ને શાંતિ અને વિવકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામા રસના સંલવાસભવની મર્યાદા છે. કાષ્ઠ પણ રસની મંત્રી એ આ કવિતાને મન ગાડા છે. સસારનું શાંત શુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો એ દલપતશૈલીને મૌલ્યી વધારે રચિત છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મૂકત હોવાને લીધે બે ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાજ મોટું સુખ માણે છે. હાઉટું હાસ્ય (Humour), મર્માળા કટાક્ષ Wit, વાણીની મીઠાશ, અને રચનામા વિવિધ પ્રકારના આલૃપ્ત,

એ વડે દલપતશૈલીનાં શાત ને સુખોષક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યા છે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાના મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમા તે બરાબર કનોડ પામે છે, કેમકે શ્રાતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિનામા છે.

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાજ છે. એ મલાને રચન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઉભરો બહાર કાઢવા જ કવિતા કરે છે. કવન વેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહે છે અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીને ઘાટ ઘડે છે, તેમ અહિંયા કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કવિની રંગરંગમા વ્યાપી રહે છે, અને જેમ પ્રેરે છે તેમજ એ ઉદ્દગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી કવચિત્ જ વિનોદી પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દર્દથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણે નર્મદશૈલી હમેશાં પોતાના જ તાનમા મસ્ત રહે છે, વખતે મનોમત્ત થઈ લાપા તથા બ્યવહારના બંધનો પણ તોડી નાખે છે. શાતવૃત્તિમા પણ નર્મદની કાવ્યદેવી બ્યવહારના પટને ભેડી શાસ્ત્રીય કે કાલ્પનિક પ્રદેશમા જ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદશૈલીમા અલાવ તથા શાસ્ત્રનુ બળ ધણું, પણ આતુર્યનું થોડું જ દીઠામા આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને આતુર્ય એવાં બે વાના જૂદા ગણાવતા આવ્યા છે. કોઈ પૂછશે કે આતુર્ય તે જૂદું અંગ કેમ સભવે ? રસ વિનાની તે કવિતા જ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમા એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ દેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ “ રસાત્મકં વાક્ય કાવ્ય ” એ સિદ્ધાંતમા જેટલા બાહ્યલક્ષ્યો થાય છે તેમ કરવો નહિ, પણ એમાં ગહીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસના લલિત રૂપોને આતુર્યના પેટામા મૂકવા. કવનવેળા કવિના મનની સ્વસ્થતા, પદ્યબધ્ધતાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ આતુર્યશૈલીની કવિતામા મૂખ્ય લક્ષણ છે. આતુર્યશૈલી રાજદરબાર તથા સભામા બહુ પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને અહિંયા સભારંજની કહી છે.

છેવટે હુંકામા એકજ શબ્દમા કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સભારંજની, અને નર્મદા-
✓ શંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવીજ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે. દેશસુધારાના વિષયમાં આ પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જૂદે જૂદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે. દલપતરામે હસાવી રમાડી ધીમે ધીમે લોકને વરુમ ઉપર ચનાદર કરાવ્યો, અને નર્મદશંકરે “ ચાલોમ કરીને પડો ” એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યો. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામા અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

સુધારણાનું નામ લેતા અમને આલસી આવે છે કે નર્મદશંકર કવિરૂપે જ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મૂખ્ય અગ્રણી હતા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોપકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની મમજ આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદશંકર

જ છે. નોકરી ધંધો છોડી કલમને જ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. દેશાભિમાન શબ્દ પહેલવહેલો નર્મદાશંકરે જ ગૂજરાતી ભાષાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પહેલવહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિજ, કે જે વેળા આખો સુધારાસાથ માત્ર ઉચ્છેદક સંસારસુધારાની ચર્ચામાં જ ગુંથાગ્રેયો હતો. સંસારસુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગળવી મૂક્યો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજકાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ દેશો જમાનાની ઓક ધર્મસંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગૂજરાત ખાતે પહેલવહેલી નાબુક બારમીટ્રની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકરના જ અંતઃકરણ ઉપર થઈ; અને તે થઈ એટલે એણે પોતાનું મતાતર જાહેર કરવામાં કંઈ પણ ખોટી લજ્જા ન રાખતા તે દષ્ટિએ જ દેશહિતના વિચાર પ્રબોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. દુકામાં આ જમાનાની એટલે પાછલા ત્રીશ પાત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જરમહાત્મા ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઈ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરને જ આ કાળનો સમયમૂર્તિ અમે ગણીએ છીએ.

આપો સમયમૂર્તિ પુરૂષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સર્વાંગ ચિત્ર તેના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ, ને છાયા સહિત આવી જાય છે. નર્મદકવિતા આવી જાતનું પુરતક છે, અને તેથી તે જેટલું મમ્ત શૃંગારના ભોગીને તેટલું જ ઉજળતા સુધારકને, અને જેટલું ઉજળતા સુધારકને તેટલું જ વિચારવંત દેશહિતૈષીને પ્રિય છે. સ્વાતંત્ર તથા દેશભક્તિનું મસ્તપાન કરવાનું તો આખા ગૂર્જર કાવ્યપ્રદેશમાં આ જ વિરલુ સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય ને આ જમાનાના અતરાતમાની પ્રત્યક્ષ જ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ ? વાંચો, એનો રસ ચાખો, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવો, ને નર્મદ કવિની દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી “ ભવરણમાં પ્રેમશૌર્યથી ધૂમો ” તથાસ્તુ !

નવલરામ : નવલચંધાવલી

નર્મદ : એક ગદ્યકાર

નર્મદાશંકરનો કવિરૂપે ઉદય વર્ણવતાં તેણે ગૂર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી તે બાબત તો બોલવાનું જ રહી ગયું છે. ગૂજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫ થી નિઃશંકપણે જ લખાવા માડયું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત-ગૂજરાતી આલતી હતી તે કાઢી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્માળી વાણી ગૂજરાતી ગદ્યમાં દાખલ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરને જ છે. હોપ સાહેબે ગૂજરાતી નિશાળોને માટે જે વાચનમાળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપર જ લક્ષ રાખતા ભાષાનો મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું

ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ રૂઢ અને જેવું રૂઢ તેવું જ પ્રસંગ પર પ્રૌઢપણું પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોઢ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા સઘળાને એ વહાણું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ શુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાચનાર તલપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮માં શુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિ-પણું પણ ચલાવ્યું હતું.

નવલરામ : નવલઅંથાવલી

નર્મદની નૈતિક હિંમત

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો બ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઈએ એમ એને પ્રતિપણે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાચીઓમાં અળખામણો થઈશ, અને કોઈને પણ “ભૂલ્યા ત્યાથી ફરી ગણો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં ખેલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નિડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું, અને છેવટે તે પાંચું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાએલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાચીએના મો જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનો ડાળ રાખ્યા કરે છે. આ અપ્રમાણિક, ભીડુ રહેણીકંડેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી ને માટે અમે તો એને ઘણી જ શાયાશી આપીએ છીએ એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના ખેલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા એ ચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનું જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ શુદ્ધિ રહેતી હતી, અને તેથી એને દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાર્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને એણે જણાવ્યો.

નવલરામ : નવલઅંથાવલી

નર્મદ : કેટલાંક સંસ્મરણો

નર્મદનાં નાટકો

મુળ્યમાં સને ૧૮૭૫માં પાછા નિવાસ કરવાને આવ્યા પછી અર્થપ્રાપ્તિને ઉદ્દેશ રચેલા નાટકોમાં ‘દૃષ્ટા-કુમારી’ નો નાટક ગણાય એમ નથી. એ નાટક ‘નર્મદાપ’ લખવાનો

આરભ કર્યા પૂર્વે સુરતમાં લખાયો હતો અને તે કોઇપણ નાટક મંડળીએ લખવી ખતાવવો એવો હેતુ જ નહતો. “ રાજ્યરંગ ” અને “ મેવાડની હડીકત ” લખતા એ સમયના ઇતિહાસ સાહિત્યનું કવિએ નિરીક્ષણ સુક્ષ્મ રીતે કરેલું અને તે સમયના રજપુતોના જીવનવ્યવહાર વગેરે અને કુળ મર્યાદા તથા સંસાર પદ્ધતિ પર બહુજ એમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયેલી. આ ઉપરથી રજપુત રાજકુટુંબની સમગ્ર નીતિરીતિનું વર્ણન કોઇક સરસ નાટકરૂપે લખવું એવી ઉર્મી ઉઠી તે સંકલ્પ ઇદ થયો, ને આ નાટક નાટિકાનો જન્મ થયો, કવિએ પોતે બે ત્રણ વખત એમ કહેલું કે “ એ ચાલુ જમાનાનું ચિત્ર છે જ નહિ, તેમ ચાલુ જમાનાને રૂએ એવું કરવા મેં પ્રયાસ પણ કર્યો નથી માત્ર મારા મનમાં જે રજપુત રજપુતાણીના ગૃહસંસાર, વ્યવહાર, નીતિરીતિ કેવાં ઉજ્જવળ ને ‘ પ્રેમશૌર્ય ’ મય હતા એ કોઇક રીતે દર્શાવવા ખનતો પ્રયાસ કરી મારો આદર્શરૂપ બંધાયો વિચારસદ્ભાવે તે દ્વારા ખતાવવો એ ઉપરથી એ નાટક લખ્યું છે.”

નાટકઉત્તેજક મંડળી

મારા લેખમાં (સમયવીરના સંસ્મરણો) મેં ઇસારો કર્યો છે કે આ મંડળીના ઉપસ્થાપક મિ. કેબ્રુશર નવરોજી કાબ્રાજ હતા. એઓના તંત્રમાં ‘ રાસ્ત ગોદતાર ’ નામનું પત્ર પણ હતું. મિ. કાબ્રાજ ગુજરાતી ભાષાના અભિમાની પારસી ગૃહસ્થ હતા, અને તે સાથે એમના મનમાં એવો પોતાને માટે અભિપ્રાય પણ ખરો કે મારા જેવું ‘ ગુજરાતી ’ તો ધણા ગુજરાતી લેખકોને પણ આવડતું નથી. આરંભમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર તરીકે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર ‘ ગુજરાતી ’ નામના વર્તમાન પત્રની હસ્તી નહિ, એટલે ‘ રાસ્ત ગોદતાર ’ જ ખરું શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ કરે છે એમ તેઓ અંતઃકરણ પૂર્વક માનતા અને કોઇ સાક્ષર ગુજરાતી લેખકના લખાણમાં પણ અમુક અમુક ભૂલો છે એમ માનતા. હવે “ હરિશ્ચંદ્ર ” “ નળદમયંતી ” વગેરે નાટકો એમને રા. રા. સાક્ષર રણછોડલાલએ રચી આપેલા અને તેવા કોઇક નાટકમાં તેમણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અમુક ફેરફારો કર્યા. તે વખતની ચર્ચાઓ ઉપરથી મારા જાણનામાં આવેલું કે આ ઉપરથી રા. રણછોડલાલએ પોતાના નાટકો તેમને આપવાનું બંધ કર્યું ને ‘ ગુજરાતી નાટક મંડળી ’ નામનું મંડળ મહા પ્રયાગે ઉભું કરીને ‘ લક્ષિતા દુષ્પર્શક ’ રંગભૂમિ માટે તૈયાર કરાવ્યું. આવા સંજોગોમાં, મિ. કાબ્રાજએ કવિ પાસે ‘ રામનંદી-દર્શન ’ રચાવ્યું ને પ્રયોગ કર્યા. આ ઉપરાંત કોઇ પણ નાટક મિ. કાબ્રાજને કવિએ આપ્યું નથી, ને તેમણે લજવ્યું પણ નથી. કવિ પણ પોતાના લખાણમાં મિ. કાબ્રાજને તો શુ પણ ખીજા હરકોઈ ગુજરાતી સાક્ષરને પણ અક્ષર માત્રા સુધાનો ફેરફાર કરવા દે એવા હતા નહિ, ને મિ. કાબ્રાજનો પોતાને માટે અભિપ્રાય બહુજ જાતનો હતો, એટલે પરસ્પર સમજ ગયા કે આ જાતનો સંબંધ નીબી શકે તેમ નથી. સારાશ કવિએ ખીજું નાટક મિ. કાબ્રાજને આપ્યું પણ નથી, ને મિ. કાબ્રાજએ તેની ઇચ્છા પણ દર્શાવી નહતી. ત્યાર પછી કવિએ દ્રૌપદીદર્શન અને સારશાકુતલ એ બે નાટકો ‘ અર્ચનીતિ દર્શક ’ નામના ખીજા ગુજરાતી મંડળ માટે ખતાવ્યા ને તેના પ્રયોગો અનેકવાર ‘ ગુજરાતી નાટક મંડળી ’ નાજ સમયમાં થયા ને બહુ સારી રીતે લોકમાં પ્રશંસા પામ્યા. આ ઉપરથી એક નવું મંડળ ગુજરાતી કંઠજીઓનું ઉભું થયું, ને તેમણે ‘ નાળ-કૃષ્ણ વિજય ’ રચાવીને તેના પ્રયોગો કર્યા. આ છેલ્લા મંડળનું દેટલાક કારણોને લીધે, બહુ લાણ આયુષ્ય થયું નહિ. સારાશમાં એમ છે કે ‘ નાટક ઉત્તેજક મંડળી ’ જે પારસીઓનું મંડળ હતું તેને તો કવિએ માત્ર ‘ રામનંદી દર્શન ’ જ આપેલું.

ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ રૂઢ અને જેવું રૂઢ તેવું જ પ્રસંગ પર પ્રોત્સાહન પાળે હતું. આ કારણથી એવું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે ગોઢ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા સઘળાને એ વડાણ લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાચનાર તલપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮માં બુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિ-પણું પાળુ ચલાવ્યું હતું.

નવલરામ : નવલઅંથાવલી

નર્મદની નૈતિક હિંમત

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઈએ એમ એને પ્રતિપણે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાચીઓમાં અળખામણો થઈશ, અને કોઈને પણ “ભૂલ્યા ત્યાથી ફરી ગણો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયુ તે નિડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે આત્મ “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું, અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાએલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાચીઓના મો જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉત્તરે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનો ડાળ રાખ્યા કરે છે. આ અપ્રમાણિક, ભીડુ રહેણીકહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી ને માટે અમે તો એને ઘણી જ શાપશી આપીએ છીએ એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા જે ચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનું જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ બુદ્ધિ રહેતી હતી, અને તેથી એને દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને એણે જણાવ્યો.

નવલરામ : નવલઅંથાવલી

નર્મદ : કેટલાંક સંસ્મરણો

નર્મદનાં નાટકો

મુજબમાં સને ૧૮૭૫માં પાછા નિવાસ કરવાને આવ્યા પછી અર્થપ્રાપ્તિને ઉદ્દેશ રચેલા નાટકોમાં ‘ટૂણા-કુમારી’ નો નાટક ગણાય એમ નથી. એ નાટક ‘નર્મદાપ’ લખવાનો

આરંભ કર્યા પૂર્વે સુરતમાં લખાયો હતો અને તે દોષપણ નાટક મંડળીએ લઈવી ખતાવવો એવો હેતુ જ નહતો. “રાત્નચંદ્ર” અને “મેવાડની હડીકત” લખતા એ સમયના ઇતિહાસ સાહિત્યનું કવિએ નિરીક્ષણ સુક્ષ્મ રીતે ફેરવું અને તે સમયના રજપુતોના જીવનવ્યવહાર વગેરે અને કુળ મર્યાદા તથા સંસાર પદ્ધતિ પર બહુજ એમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયેલી. આ ઉપરથી રજપુત રાજકુટુંબની સમગ્ર નીતિરીતિનું વર્ણન કોષક સરમ નાટકરૂપે લખવું એવી ઉર્મી ઉઠી તે સંકલ્પ ઇદ થયો, ને આ નાટક નાટિકાનો જન્મ થયો. કવિએ પોતે બે ત્રણ વખત એમ કહેલું કે “એ ચાલુ જમાનાનું ચિત્ર છે જ નહિ, તેમ ચાલુ જમાનાને રૂએ એવું કરવા મેં પ્રયામ પણ કર્યો નથી માત્ર મારા મનમાં જે રજપુત રજપુતાણીના ગૃહસંસાર, વ્યવહાર, નીતિરીતિ કેવાં ઉજ્જવળ ને ‘પ્રેમશૌર્ય’ મય હતા એ કોષક રીતે દર્શાવવા બનતો પ્રયાસ કરી મારો આદર્શરૂપ બંધાયો વિચારસદ્ભાવે તે દ્વારા ખતાવવો એ ઉપરથી એ નાટક લખ્યું છે.”

નાટકઉત્તેજક મંડળી

મારા લેખમાં (સમયવીરના સંસ્મરણ) મેં ઇસારો કર્યો છે કે આ મંડળીના ઉપસ્થાપક મિ. કેમ્બ્રિજ નવરોજી કાપ્રાજી હતા એઓના તત્ત્વમાં ‘રાત્ન ચૌદતાર’ નામનું પત્ર પણ હતું. મિ. કાપ્રાજી ગુજરાતી ભાષાના અભિમાની પારસી ગૃહસ્થ હતા, અને તે સાથે એમના મનમાં એવો પોતાને માટે અભિપ્રાય પણ ખરો કે મારા જેવું ‘ગુજરાતી’ તો ધણા ગુજરાતી લેખકોને પણ આવડતું નથી. આરંભમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર તરીકે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર ‘ગુજરાતી’ નામના વર્તમાન પત્રની હસ્તી નહિ, એટલે ‘રાત્ન ચૌદતાર’ જ ખરું શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ કરે છે એમ તેઓ અતઃકરણ પૂર્વક માનતા અને કોષ સાક્ષર ગુજરાતી લેખકના લખાણમાં પણ અમુક અમુક ભૂલો છે એમ માનતા. હવે “હરિશ્ચંદ્ર” “નળદમયંતી” વગેરે નાટકો એમને રા. રા. સાક્ષર રણજોડભાઈએ રચી આપેલા અને તેના કોષક નાટકમાં તેમણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અમુક ફેરફાર કર્યા. તે વખતની ચર્ચાઓ ઉપરથી મારા જાણનામાં આવેલું કે આ ઉપરથી રા. રણજોડભાઈએ પોતાના નાટકો તેમને આપવાનું બંધ કર્યું ને ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ નામનું મંડળ મહા પ્રયાસે ઉભું કરીને ‘લલિતા દુષ્યંતક’ ‘રંગભૂમિ’ માટે તૈયાર કરાવ્યું. આના સન્નેગોમાં, મિ. કાપ્રાજીએ કવિ પાસે ‘રામનનકી-દર્શન’ રચાવ્યું ને પ્રયોગ કર્યા. આ ઉપરાંત કોષ પણ નાટક મિ. કાપ્રાજીને કવિએ આપ્યું નથી, ને તેમણે લખવ્યું પણ નથી. કવિ પણ પોતાના લખાણમાં મિ. કાપ્રાજીને તો શુ પણ ખીજી હજારો ગુજરાતી સાક્ષરને પણ અક્ષર માત્રા સુદાનો ફેરફાર કરવા દે એવા હતા નહિ, ને મિ. કાપ્રાજીને પોતાને માટે અભિપ્રાય બદલી જતો હતો, એટલે પરસ્પર સમજ ગયા કે આ જતનો સંબંધ નીભી શકે તેમ નથી. સારાશ કવિએ ખીજું નાટક મિ. કાપ્રાજીને આપ્યું પણ નથી, ને મિ. કાપ્રાજીએ તેની ઇચ્છા પણ દર્શાવી નહતી. ત્યાર પછી કવિએ દ્રૌપદીદર્શન અને સારશાકુંતલ એ બે નાટકો ‘અર્ચનીતિ દર્શક’ નામના ખીજી ગુજરાતી મંડળ માટે બનાવ્યા ને તેના પ્રયોગો અનેકવાર ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’ નાજ સમયમાં થયા ને ખાલુ સારી રીતે લોકમાં પ્રસાર પામ્યા. આ ઉપરથી એક નવું મંડળ ગુજરાતી કંઠીઓનું ઉભું થયું, ને તેમણે ‘માળવ-કૃષ્ણ વિજય’ રચાવીને તેના પ્રયોગો કર્યા. આ છેલ્લા મંડળનું કેટલાક કારણોને લીધે, ખાલુ લાણ આચુબ થયું નહિ. સારાશમાં એમ છે કે ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ જે પારખીઓનું મંડળ હતું તેને તો કવિએ માત્ર ‘રામનનકી દર્શન’ જ આપેલું.

ગદ્ય જોયું સરળ તેવું જ રહ્યું અને જોયું રહ્યું તેવું જ પ્રસંગ પર પ્રોત્પાત્ન પણ હતું. આ કાવ્યકૃત્રી જોતું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોઢા પામતા. ભખેલા ને ન ભખેલા સઘળાને એ વક્તવું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે મમાન જ પ્રીતિ કરે હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ શુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાચનાર તલપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮માં શુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિ-પણું પણ ચલાવ્યું હતું.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદની નૈતિક હિંમત

પોતાના સુધારા સબંધી વિચારો બ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઈએ એમ એને પ્રતિપણે લાગવા માડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાચીઓમાં અળખામણો થઈશ; અને કોઈને પણ “ભૂલ્યા ત્યાથી ફરી ગણો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં ખોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયુ તે નિડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માડ્યું, અને છેવટે તે યદુ પુત્રકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાએલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાચીઓના મો જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉત્તરે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો નુધારાનો ડાળ રાખ્યા કરે છે. આ અપ્રમાણિક, ભીરુ રહેણીકહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી ને માટે અમે તો એને ઘણી જ શાયાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના ખોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્થાણુનું જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ શુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાર્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને એણે જણાવ્યો.

નવલરામ : નવલગ્રંથાવલી

નર્મદ : કેટલાંક મંરમરણો

નર્મદનાં નાટકો

મુળ્યમાં સને ૧૮૭૫માં પાછા નિવાસ કરવાને આવ્યા પછી અર્થપ્રાપ્તિને ઉદ્દેશે રચેલાં નાટકોમાં ‘કૃષ્ણા-કુમારી’ નો નાટક ગણાય એમ નથી. એ નાટક ‘નર્મદાપ’ લખવાનો

આરંભ કર્યા પૂર્વે સુરતમાં લખાયો હતો અને તે કોઇપણ નાટક મંડળીએ લખવી ખતાવવો એવો હેતુ જ નહોતો. “ રાજ્યરંગ ” અને “ મેવાડની હડીકત ” લખતા એ સમયના ઇતિહાસ સાહિત્યનું કવિએ નિરીક્ષણ સુક્ષ્મ રીતે કરેલું અને તે સમયના રજપુતોના જીવનવ્યવહાર વગેરે અને કુળ મર્યાદા તથા સસારપદ્ધતિ પર બહુજ એમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયેલી. આ ઉપરથી રજપુત રાજકુટુંબની સમગ્ર નીતિરીતિનું વર્ણન કોઇક સરસ નાટકરૂપે લખવું એવી ઉર્મી ઉઠી તે સંકલ્પ ધ્રુવ થયો, ને આ નાટક નાટિકાનો જન્મ થયો, કવિએ પોતે બે ત્રણ વખત એમ કહેલું કે “ એ ચાલુ જમાનાનું ચિત્ર છે જ નહિ, તેમ ચાલુ જમાનાને રૂએ એવું કરવા મેં પ્રયાસ પણ કર્યો નથી માત્ર મારા મનમાં જે રજપુત રજપુતાણીના ગૃહમંસાર, વ્યવહાર, નીતિરીતિ કેવાં ઉજ્જવળ ને ‘ પ્રેમશૌર્ય ’ મય હતા એ કોઇક રીતે દર્શાવવા ખનતો પ્રયાસ કરી મારો આદર્શરૂપ બંધાયેલો વિચારસંઘર્ષ તે દ્વારા ખતાવવો એ ઉપરથી એ નાટક લખ્યું છે. ”

નાટકઉત્તેજક મંડળી

મારા લેખમાં (સમયવીરના સંસ્મરણ) મેં ઇસારો કર્યો છે કે આ મંડળીના ઉપરચાપક મિ. કેપુશર નવરોજી કાપ્રાજી હતા એઓના તત્ત્વમાં ‘ રાસત ગોદતાર ’ નામનું પત્ર પણ હતું. મિ. કાપ્રાજી ગુજરાતી ભાષાના અભિમાની પારસી ગૃહસ્થ હતા, અને તે સાથે એમના મનમાં એવો પોતાને માટે અભિપ્રાય પણ ખરો કે મારા જેવું ‘ ગુજરાતી ’ તો ધણા ગુજરાતી લેખકોને પણ આવડતું નથી. આરંભમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર તરીકે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર ‘ ગુજરાતી ’ નામના વર્તમાન પત્રની હસ્તી નહિ, એટલે ‘ રાસત ગોદતાર ’ જ ખરું શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ કરે છે એમ તેઓ અતઃકરણ પૂર્વક માનતા અને કોઇ સાક્ષર ગુજરાતી લેખકના લખાણમાં પણ અસુક અસુક ભુલો છે એમ માનતા. હવે “ હરિશ્ચંદ્ર ” “ નળદમયતી ” વગેરે નાટકો એમને રા. રા. સાક્ષર રણછોડલાલએ રચી આપેલા અને તેવા કોઇક નાટકમાં તેમણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે અસુક ફેરફારો કર્યા. તે વખતની ચર્ચાઓ ઉપરથી મારા જાણુમાં આવેલું કે આ ઉપરથી રા. રણછોડલાલએ પોતાના નાટકો તેમને આપવાનું બંધ કર્યું ને ‘ ગુજરાતી નાટક મંડળી ’ નામનું મંડળ મહા પ્રયાગે ઉખું કરીને ‘ લલિતા દુષ્પર્શક ’ રંગભૂમિ માટે તૈયાર કરાવ્યું. આવા સંજોગોમાં, મિ. કાપ્રાજીએ કવિ પાસે ‘ રામજનકી-દર્શન ’ રચાવ્યું ને પ્રયોગ કર્યા. આ ઉપરાંત કોઇ પણ નાટક મિ. કાપ્રાજીને કવિએ આપ્યું નથી, ને તેમણે જાજીવ્યું પણ નથી. કવિ પણ પોતાના લખાણમાં મિ. કાપ્રાજીને તો શુ પણ ખીજ હરકોઈ ગુજરાતી સાક્ષરને પણ અક્ષર માત્રા સુધાનો ફેરફાર કરવા દે એવા હતા નહિ, ને મિ. કાપ્રાજીનો પોતાને માટે અભિપ્રાય જીરૂજ જાતનો હતો, એટલે પરસ્પર સમજ ગયા કે આ જાતનો સંબંધ નીબી શકે તેમ નથી. સારાશ કવિએ ખીજું નાટક મિ. કાપ્રાજીને આપ્યું પણ નથી, ને મિ. કાપ્રાજીએ તેની ઇચ્છા પણ દર્શાવી નહીતી. ત્યાર પછી કવિએ દ્રૌપદીદર્શન અને સારશકુંતલ એ બે નાટકો ‘ અર્ચનીતિ દર્શક ’ નામના ખીજ ગુજરાતી મંડળ માટે ખનાવ્યા ને તેના પ્રયોગો અનેકવાર ‘ ગુજરાતી નાટક મંડળી ’ નાજ સમયમાં થયા ને બહુ સારી રીતે લોકમાં પ્રસાર પામ્યા. આ ઉપરથી એક નવું મંડળ ગુજરાતી કન્ડીઓનું ઉખું થયું, ને તેમણે ‘ રાજ-કૃષ્ણ વિજય ’ રચાવીને તેના પ્રયોગો કર્યા. આ છેલ્લા મંડળનું કેટલાક કારણોને લીધે, બહુ લાણ આચુખ થયું નહિ. સારાશમાં એમ છે કે ‘ નાટક ઉત્તેજક મંડળી ’ જે પારસીઓનું મંડળ હતું તેને તો કવિએ માત્ર ‘ રામજનકી દર્શન ’ જ આપેલું.

સર્વાનુભવરસિક અને સ્વાનુભવરસિક

આવા ભેદ પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રને કવિતાના વર્ગને કસોટી ગણી રા. નવલરામ, કવિની અને ખીન્ન પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓની તુલના કરેછે. અને તે વિચારના પ્રવાહમાં નર્મદાશકર સર્વાનુભવરસિક નક્કી માટે તેમનું નાટક લખવામાં કવિત્વ સિદ્ધિ પામતું નથી એવા આશયનો મત બાધેછે. હવે Subjective અને Objective Poetry જેવા વર્ગ આપણા સાહિત્યમાં દાખલ કરવાનું માન, તેમજ તેને માટે ‘સ્વાનુભવરસિક’ ને ‘સર્વાનુભવરસિક’ એવા વિચિત્ર શબ્દોને જન્મ આપવાનું માન પણ હાલના અંગ્રેજી ભણેલા પડિતોનેજ આપવાનું છે, એમાં કાંઈકનો દાવો ચાલી શકે એમ નથી. ખીન્ન કાંઈક વળી ‘સ્વલક્ષી’ ને ‘પરલક્ષી’ એવા શબ્દો ચોળેછે. રા. નરસિંહરાવે કે ખીન્ન કાંઈક સાક્ષરે એ શબ્દો સંબંધે ચર્ચા પણ ઉઠાવેલી એવું અંખુ સ્મરણ મને છે, અને ક્રિયા શબ્દો યોગ્ય છે એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા કે નહિ તે જાણવામાં નથી. રા. નવલરામભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના ટીકાકાર થયા નથી, અત્યારે છે પણ નહીં એ નિર્વિવાદ છે, છતાં તેઓની બધીજ ટીકા વેદવાક્યરૂપ માનવી, ને તેમનો મત સર્વાંશે સત્યસ્વરૂપ છે એમ સ્વિકારવું એ તો કાંઈ પણ વિદ્વાન અંગીકાર કરી શકે નહિ. પ્રસ્તુતમાં પણ મુખ્ય વાત એ છે કે આપણા પ્રાચીન કે અર્વાચીન કવિઓના કાવ્યમાં મુખ્ય તત્ત્વ ધ્રુવરભક્તિનોજ હોયછે, જેથી સારામાં સારા બાહ્ય વર્ણનોમાં છેવટે કે ગમે ત્યાં આંતર સ્થિતિના તત્ત્વોના ઝળઝળાટ થઈ જાયછે. માટે આપણા કવિઓમાં આ Subjective, objective નો ભેદ In kind નથી પણ In degree હોય છે, વસ્તુગત ભેદ નથી, પ્રમાણગત ભેદજ છે. નર્મદનીજ બાળનમાં રા. નવલરામભાઈને જો કાંઈક પૂછ્યું હોત કે ‘કળીરવડ’ ‘નર્મદેકરી’નું વર્ણન છુટા છુટાં પ્રવાસ વર્ણનો, ‘રૂઢનરસિક’ આગગાડીના વર્ણનો ઇત્યાદિ અનેક કાવ્યોને તમે સ્વાનુભવ રસિક એટલે Subjective કહેશો કે ? અને એનો શો ઉત્તર મળતે ને વિચારના યોગ્ય થઈ પડતે. પ્રેમાનંદ ‘સર્વાનુભવરસિક’ હોવાથી એ વિષયમાં અદેહે એવું પણ નવલરામ ભાઈ લખેછે: દિલગીરી એટલીજ કે નવલરામભાઈના સમયમાં પ્રેમાનંદના નામથી ઓળખાવવામાં આવતાં પેલાં બેચાર નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા નહિં. જો થયા હોત તો પછી નવલરામભાઈ એ નાટકને માટે અથવા પ્રેમાનંદને માટે શો અભિપ્રાય કે વિવેચનરૂપ ટીકા કરે તે તે પણ જરા આનંદપ્રદ થઈ પડતે. અમને તો લય રહેછે કે હજી એવા પ્રેમાનંદ કે શામળને નામે પાચસાત નાટકો કા નહિં નિકળ્યા પડે ? પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટકોની સખ્યા કાંઈક સ્પર્ધામાં ઉતરવા જેવી યાય ખરી, ને તેમાંજ આપણું અહો ભાગયછે.

સુધારો ને સુધારાવાળા

સુધારાવાળા જોતા માટે ‘સુધારો’ જોડો એમ કવિએ માન્યું નથી. અથવા માન્યું હોય તો બહુ જગરી ભૂલ કરી છે એમ પાછળના કેટલાક સમાધાનીઓ દર્શાવવા મંચન કરેછે. આમાં ખીજી વાતનોજ આપણે વિચાર કવિના લેખો ઉપરથી કરીશું. સુધારાવાળા ‘જોડો માટે સુધારો જોડો’ એમ તો આપણે સ્વીકારી શકીએ નહીં.

જોકે અત્યારે સુધારાવાળા તો એમજ ન્યાય લઈ બેઠા છે. માત્રિકા ઉપાસકો જોડા માટે મંત્ર ઉપામના જોડા, ન્યોતિધીઓ જોડા માટે ન્યોતિશાસ્ત્ર જોડું; પૌરાણિકો ગપ્પાં મારનાર માટે પુરાણ પોતેજ ગપ્પાં ! આમ પગલે પગલે ખાડમાં ઝોડાવનાર સુધારાવાળા જોડા હોય એમાં વિવાદ હોયજ નહિ, પણ જગ શાન્તિ ને ધૈર્યથી તથા વિવેકસુદ્ધિનો પ્રદીપ જાગત રાખી કવિનો ધર્મવિચાર વાચનારને સ્પષ્ટ જણાશે કે કવિની માન્યતા એવીજ થએલી કે સુધારાવાળાએ ડોહોબેલા સુધારાજ જોડા હતા. વર્ણવ્યવસ્થા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા, મૂર્તિપૂજા, શિષ્ટાચાર, સ્ત્રીપુરુષના પારસ્પરિક સંબંધ ને સ્થિતિ, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, વિધવાવિવાહ વગેરે દરેક વિષયના સુધારા પર કવિએ છયોક વિરુદ્ધતા ખતાવી છે, અને તેને માટે એકલો, ‘ધર્મવિચાર’ જ વાચવો બસ છે, અવતરણો એટલા બધા થઈ પડે છે કે આવા અનુપૂરક ક્ષેત્રમાં તે લખવું અશક્ય છે.

રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રી

સુધારો

ગુજરાતના સદૃશી આર્યબ્રુમા કુટ પડી, ગુર્જરીના સૌભાગ્યનો અસ્ત થયો, આર્યત્વનો ઉજાસ ઝાળો થયો, ધીરજનો દૃઢ્યલ લાંગી પડ્યો, ધર્મનું ધુસરું નમી ગયું. પ્રયંડ પ્રતાપનો તાપ મલિન થયો, એક પ્રતનું ઐક્ય ગયું, કે અમારી પ્રિય આદ્યત્તમાલાનો મધ્યમણિ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર અમને તજી ગયો ! એ આર્ય સભજનની સ્મૃતિજ હવે રહી ! પણ તે સ્મૃતિ કાળપરો, સુધારો, ધર્મરૂપે, શુરૂરૂપે, સાહસરૂપે, દૃઢતારૂપે, વિવિધરૂપ રૂપાતરે અમારા હૃદયને પ્રભોદ પમાડે છે, અંતરને ઉત્સાહ પ્રેરે છે, મનને જોડ મૂકે છે, અને આ સ્મૃતિગાનરૂપી છેલ્લી શ્રાદ્ધજ્વલિના કર્તવ્ય તરફ અમને દોરે છે. અહા કથમપિ મુવન્નેઽસ્મિતા દૃશાઃ સંભવન્તિ એવા મહાપુરૂષો તે કાષ્ટ વારજ જેમ તેમ અર્થાત મહાપુણ્ય પ્રભામા કાષ્ટ વિશ્લેષ તથા દેવજ્ઞાનમાયી કાંઈક કાલ મનુષ્ય લોકને પણ તેજિત કરી બધ છે. સત્ય છે ક્ષીણે પુણે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ-પણ તારા પ્રતાપથી, ધૈર્યથી, સાહસથી, વિદ્યાથી ને સર્વ કરતા સ્પષ્ટવસ્તુવ્યુક્ત નિઃશંક સત્યમાત્ર પરાયણ એક પ્રતથી પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યે તને સ્વર્ગવાસ અવિચલ હો, અને તારા અત્યસમયે પ્રાયેલો કૈવલ્યાનહ, તને તો અબણ્યો, પણ અમારી દૃષ્ટિએ તને નિરંતર રહે.

દુરાચારી, દુરાગ્રહી, જેમ તેમ કંપલાવવા તૈયાર થઈ હડીલા માણસ ઉપર આ શો મોહ ! આ શી ખુશામદ ! એમ અમારા લાઘવ્યધો લગે કહો. અમારા હૃદયનો આવેગ અમે સત્ય માનીએ છીએ અને અમારા મરનાર મિત્રના સ્વરૂપની હકીકત જણાવતા અમારા વિચારની સત્યતા સમજાવીએ છીએ. માણસોના છિદ્ર જોવાને તો ત્રણાએ બેગા થશે, ચદ્રમા પણ કલંકનો આરોપ કરવા લાગે કવિઓ પણ કથી મગ્ગે, તથાપિ ચદ્રનું ચંદ્રત્વ ટાકવું

રહેશે શુ ? મરનાર પણ માણુગજ હતો, એટલે દોષ તો હતા અને હશે, પણ હાલ તેનું વિવેચન કરવાની અમારી ધારણા નથી, અમને તો મત્પૂર્ણાના મદગુણનું વર્ણન કરી સંસ્કૃત ઉપર સર્વને પ્રીતિ કરાવવામાજ આનંદ લાગે છે, ને તેટલામાજ અમારા યમની કૃતાર્થતા અમને સમજાય છે, હો. એ મહાપુરુષનું જીવનચરિત લખનાર એ વિંય વિચાર કરો.

સર્વ ગુજરાતમા આ પુરુષ ગાનપાત્ર થઈ ગયો એમાં કામ વાંધા જેવું નથી આ માનનુ શુ કારણ ? એવું માન પામવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ પણ એ વાતનો વિચાર કરી જોયો છે ? એની કવિતાથી કે એના સાહસથી કે સુધારાથી કે પુનર્લન્નથી કે જ્ઞાનાથી એ પુરુષની મહત્તા ગણાય છે ? અમારા કવિ સુધારાનુ ઉત્તમાગ હતા એ નિર્વિવાદ છે. ગુજરાતમાં જ્યારે ચોતરફ અધકાર ચાલતો હતો, ત્યારે મુળમાં કવિ નમ દાસ કર, રા. ગિરધરલાલ, રા. કરશનદાસ, રા. નગીનદાસ, રા. ગગાદાસ, ડાકતર ભાઉ દાજી, શેઠ નાનાભાઈ રૂતમજી વગેરે ગૃહસ્થો અથવા કેળવણી પામી વિલાયતનો સુધારો આપણામા દાખલ કરી સર્વને સુખી કરવા ધમધોકાર મહેનત ચલાવી રહ્યા હતા. તેમને પ્રથમ તો જ્ઞાતિભેદથી અડચણ આવવા માડી ને વિલાયત જઈ ત્યાના તેજોમય સુધારામાં લળવામા વિદ્ય આવવા માંડ્યાં; મિત્રવર્ગમાં પણ સ્તેહનો પ્રયોગ મંદ થવા માડ્યો, સ્ત્રીવર્ગ તરફ જોતા પુનર્લન્ન વિના તેમની સ્થિતિ ઘણી દુર્ઘટ અને તેથી મંડળ સમસ્તમા અનીતિનો પ્રચાર તેમની દષ્ટિએ ચડવા લાગ્યો; ધર્મ તરફ વિચારતા પણ એકેશ્વરનુ પુજન કરતા ક્રિશ્ચિયન લોક કરતા આપણા દેવ દેવલાના પંથ તેમને વિકટ લાગવા માડ્યા તથા લોકોની અત્યંત મંદતા તેમના લક્ષમા આવી. ધર્મ, પુનર્વિવાહ ને જ્ઞાતિયંધન મિવાય ખીજી ધણી બાળતો ઉપર તેમણે લક્ષ આપ્યા હશે, પણ તે હાલ વિવેચનમા લેવા જેવી પ્રસિદ્ધ પદવીએ તેમના શ્રમથી પહોંચ્યા નથી. આ બધી વાતમા કવિ અગ્રણી હતા તે ફક્ત વચન માત્રથી જ નહિ પણ મન કર્મને વાણીથી ! કવિના ભાવણો તથા તેમના સાથીઓના લખાણથી ગુજરાતી ભાષામા પણ નવું પિત આવવા માડ્યું અને “સુદિવર્ધક” તથા દાડીઆરૂપે પરિણામ પામતે પામતે હાલના આપણા પ્રસિદ્ધ ગદ્ય અને કાવ્યનુ રૂપ સ્પષ્ટ રીતે બધાયું. આ તમામનો સમાહાર કરી એમ કહીએ તો ચાલે કે સંસાર, ધર્મ ને વિદ્યા એ ત્રણ બાળતમા જેમ બનાવ્યું તે રીતે આ ગૃહસ્થોએ ઘણી હેંશથી હાથ ધાલવા માડ્યો હતો. તેમના શ્રમથી જે પરિણામ થયું હોય તે ખરૂં; આપણે એ વાતનો વિચાર છેવટે કરીશું, પણ જે બાળત વિષે આપણે અદાપી પણ નિર્ણય કરી શક્યા નથી તે બાળતોમા આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર પગ ઘાલી લોકના તિરસ્કાર વેહીને પણ જેમણે એકનિષ્ઠાથી પોતાનું કર્તવ્ય કરી ધર્મર પૂજન કર્યું તે શા માટે સર્વને વહનીય નથી, શા માટે સર્વને સ્તુત્ય નથી ?

ધર્મની બાળતને સંસારની બાળતથી જુદી પાડવી ઘણી મુશ્કેલ છે, માટે ધર્મ ને ધર ઉભયનો વિચાર માથે જ કરવાની બુદ્ધિ છે. વિવિધ પ્રશ્નની મૂર્તિના પૂજન કરવાથી વ્યગ્રચિત્ત થવામા શો લાભ છે ? શાસ્ત્રપુરાણમાની વાતો અસંગત અને અજમજસ છે એટલે તે ઉપર શુદ્ધિમાન લોક કેમ પ્રત્યય કરે ? સ્વર્ગનરકના વિચાર અનંપર જન્મ થવાનો સંભવજ નથી

એટલે વ્યર્થ છે, કેવળ નીતિમાર્ગમાં રહી, એક ઇશ્વરનો ભય રાખી, સર્વને સુખ થાય એવો માર્ગ સાધવો એજ ખરો ધર્મ છે. આ રીતે વિચાર કરતાં જ્ઞાનિનો ભેદ પાળવાથી શો ફાયદો છે ? સ્ત્રીઓએ પતિના મરણ પછી કરી ખરણી આનંદમાં રહેવું તેમાં શી હરકત છે ? એ વગેરે વિચારો પ્રચલિત રીતે જાગૃત થયા અને પાશ્ચાત્ય લોકના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવવાથી, તથા તે લોકના મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી અનુમોદન મળવાથી આપણા સુધારક મંડળના મુખ્ય સિદ્ધાંત થઈ ગયા. આજ વિષયોના ભાષણ, એજ રીતના કથન વારંવાર ચાલુ થયાં, કવિએ તો તન મન ને ધનથી ઝંપલાવ્યું, દેશ વિદેશ પોતાને ખરેખરે અટન કરી જાતિભેદ, વિધવાવિવાહ, દેશાટન, સભાના લાલ વગેરે ભાષણોનો આરંભ કર્યો. પણ રંગ છે કવિ ! ધિરજ એનું જ નામ, કહ્યું પણ એનું જ નામ કે વિલાયતથી આવી જાતિખહાર થયેલા રા. મહિપતરામ સાથે પણ ભોજન કરી પોતાનો સિધ્ધાંત ખરો કરી બતાવ્યો, પોતાનાજ આશ્રયમાં આવી રહેલી વિધવાઓને પોતે જ સંગ્રહી પોતાના માથે મોટો દાવાનલ ખેંચી લેતા પણ આચાર્ય ન ખાધો ! ધન્ય છે રા, કરશન-દાસને પણ કે વિલાયત જવા હામ કરી, અને ધન્યવાદ હો એ સર્વ મંડળને કે તેને તથા કવિને અતુલ સહાય કરવા બાકી ન રાખી ! મુખ્યમાં “ જુધિવર્ધક ” સભા પણ ગર્જના કરવા લાગી અને તેની વિક્રતાવી, શૈયંથી, એકાગ્રહ બુદ્ધિથી આનંદ પામી મુઠ્ઠા ગોઠવણ બલા જેવા જુના આરિતક ગૃહસ્થો પણ રંગિત થયા, અને રા. મન.સુખરામભાઈ જેવા તથા રા. પ્રાણલાલ મથુગદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તેજ સ્થળેથી પસંદ કરી પોતાના સદલાસ માટે રાખતા ગયા ! આખરે આ મંડળે લોકો ઉપર એટલી તો અસર તાદશ રીતિએ બોધ કે તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ફેર અને ધણાં કાળથી સ્થિર થયેલા દુષ્ટ પ્રચાર ઉપર ઝગારો ચલાવવાનો ઇરાદા કર્યો, અને કુલીન અળખાઓની શુદ્ધ વૃત્તિ સાચવવા તથા તેમને પુણ્યપુણ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરનાર લોક ધર્મને નામે ચાલતા અનાચાર ઉપર ક્રોધ કરે એમાં નવાઈ પણ શાની ? પણ લોકો પોતાની મેળે જઈ જઈને ખુશીથી અતીતિમાં ફસાવામાં પુણ્ય સમજે એવી રીતે જે ધર્મે સર્વન મૂલ ફેલાવેલા તેના ઉપર હાથ ચલાવવો એ એક બે માણસનું કામ નહિ. પણ આપણા સુધારાવાળાં વચ્ચેના કાંઈ વ્યર્થ જતા ન હતા, તે કાંઈ રેતી ઉપર પાણી ન હતું; અરણ્યમાં રૂઠું ન હતું : લોકોને અસર થઈ હતી. લોકના મનમાં સત્યામત્યનો જેવી રીતે બતાવ્યો તેવી રીતે તર્ક પેદા થયો હતો. આવી અવસ્થા હતી ત્યાં તો પછી સુધારકોને બાકીનું શું ? તેમણે મહારાજોની સત્તા ઉપર તડકો કરવા માંડ્યો ને પ્રખ્યાત લાઇબ્રેરી કેસમાં સર્વ વાતની ફજેતી બહાર પાડી એવા ગુરુઓનો ઘણો ખરો દોગ તો ખરેખરો તોડી પાડ્યો. આ રીતે લોકને ધર્મના અંધનમાંથી છોડાવ્યા ? જ્ઞાનિભેદનો બધો પણ શિથિલ પાડ્યો. આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે ફેલવણીમાં પણ આ મંડળનું લક્ષ ન હતું એમ નહિ. જુધિવર્ધક કન્યાશાળા સ્થાપી તેમાં છોકરીઓને જ્ઞાન આપવાનો પણ આરંભ થયો, અને એક રીતે સ્ત્રીજીવનશૈલીનો પણ પાયો રોપવા માંડ્યો. સ્ત્રીપુરૂષના હકની સમાનતા વિષે તકરારો શરૂ થઈ, અને જે છુટથી પુરૂષો હરે છે, ફરે છે, મળે છે તેજ છુટ સ્ત્રીઓને માટે પણ આ નવા લોકો માગવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સંસારમાં તથા ધર્મમાં ફેરફાર થવાથી તમામ જુના પ્રચારનો નાશ થવા લાગ્યો, કહીં ખુબ જોયરે તે ભરાઈ રહેવા લાગ્યા. મુખ્ય શહેરમાં તો આ સર્વ વાત ખુબ જલ્દી ગઈ. બહાર પણ સુરતમાં સુધારાના અગ્રણી પ્રસિદ્ધ

મહેતાજી દુર્ગારામના સપાટા ભરીજા હતા; અમનવાદ, નડીઆદ, તરફ પાળ રા. ગિરધરલાલ કે રા. મહિપતરામ જેવાનાં પ્રયાણુ કે રિથિતિ ચાલુ જા હતા. પાળ હિત તરફ નો ઝાઝો અસર થઈ શકી નહિ. આટલી વાત તો સિદ્ધ ગીતે ફેલાઈ ગઈ કે જેને સાગ વિદ્વાન વર્ગની સંમતિ મેળવવી હોય, જેણે જાને પણ તેવામાં ગણાવું હોય તેણે સુધારાવાળા કહેવાયું જોઈએ. સુધારા શબ્દ હાલ જે અર્થમાં વપરાય છે તે ધણું કરી તે વખતથી ઘડાયેલો છે; માતિનો યાદ ન ગણવેલો, પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપવું, સ્ત્રીપુરૂષને સમાન ગણવાં ને પૂર્વજન્મસાદિત ન માનતાં દેવલ માણસનું સુખ સધાય તેવી નીતિમાં લક્ષ રાખી સાધારણુ રીતિના ધર્મ કર્મના વહેમ ન રાખવા એ સુધારાના લક્ષણુ અઘાપિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. સુધારકો ધર્મની યાગ્યતામાં નારિતક યાને અગ્રેજીમાં જેને રંકેપટીક કહે છે તેવા નીવડ્યા, અને સંસારની યાગ્યતામાં દેવળ ઔદિક સુખને વળગી રહેનાર આર્વાક જેવા અથવા અગ્રેજીમાં જેને યુટીલીટરીઅન કહે છે તેવા થઈ બેઠા. મનુષ્ય જાતિનો સ્વભાવ છે કે જેમ અને તેમ સ્વતંત્ર થઈ સ્વચ્છંદી થવાય તો તે તરફ પ્રથમ લક્ષ આપવું, ને વળી લોકમાં માન પમાય એવી રીતે જે સ્વચ્છંદી થવાયું હોય તો તે કાણુ આજ પણ નહિ ઇચ્છતું હોય ? આમ હોવાને લીધે સુધારકોએ જેટલો જન્યો તેટલો નાશ તો ઘણી ઝડપથી કરી આપ્યો, ને લોકોને પણ તે અનુકૂળ પડ્યો. નાશ કરવાનું કામ ઘણું સહેલું છે, તેમ જરૂરનું પણ છે. જ્યાં સુધી કોઈ રીવાજ કે ધર્મ શુદ્ધરૂપે ડહ હોય છે ત્યાં સુધી તે તેના ઉપર નાશનું જલ આલી શકતું નથી પણ જ્યારે તે એટલી બધી વિકૃતિ પામે છે કે શુદ્ધ શું તે અશુદ્ધ શું તેના પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તથા અમુક સિધ્ધાંતના કારણુ પણ આ વિકૃતિને લીધે અમનનષ્ટ શકતા નથી, ત્યારે આ વ્યવસ્થામાંથી સારી રિથિતિ કરી પ્રાપ્ત થવા માટે તે વ્યવસ્થાનો નાશ થવો આવરણક થઈ પડે છે. પોતાની મેજેજ લાગી પડવા તૈયાર થયેલી વાતને જ્યારે અનુકૂલ મદદ કરનાર કોઈ મળી આવે છે, ત્યારે તેનો નાશ થવામાં વાર લાગતી નથી. આ પ્રમાણે આ પ્રમગે થયું.

નાશ અને રિથિતિના સાધારણુ નિયમો પ્રમાણે આપણા સુધારાવાળા જે નાશ કરી શક્યા તે ઘણો જરૂરનો હતો. તથા સિદ્ધસ્વરૂપે વ્યવહારને દર્શાવવા માટે યુક્ત કસોટીરૂપે હતો નાશ કરવાનું કામ જેમ સહેલું છે, તેમ નવીન રચના કરવાનું કામ સુલભ નથી. મનુષ્ય જાતિની સહજ પ્રકૃતિમાં પણ એવોજ નિયમ જણાઈ આવે છે. જેથી કરી સ્વચ્છંદે આલી શકાય એવો આચાર કોઈ પણ ટુરત પકડી લે છે, જેમાં કોઈ સંકેત વેઠેલો પડે તેવો સદાચાર તેટલીજ સરલતાથી ગ્રહણ થતો નથી. સુધારાવાળાઓએ જે નાશના ખીજ રોપ્યાં તેના ફલ માણસ જાતિની આ સહજ પ્રકૃતિને લીધે ઘણા મારાં થવા લાગ્યા; ને જો દેવલ ફળ ઉપરથી જ અમુક વ્યવહારની સારાસારતા સિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો આપણા સુધારાવાળાનો શ્રમ સાર રૂપ હતો એમ પણ કહ્યા વિના આવે નહિ. લોકમાં એક તરફથી અગ્રેજીવિદ્યાનો શોખ પેસતો જતો હતો ને ખીજ તરફ સુધારાના ઉપદેશ નિરંતર જગૃત જ હતા. આ ઉપદેશનું મુખ્ય સ્વરૂપ અગ્રેજી લોકના રિવાજ ઉપરથી લીધેલું હોવાને લીધે એવી સ્વાભાવિક સંકલના થઈ આવી કે અગ્રેજી લખુવા સાથેજ સુધારાનો પ્રવેશ પણ થવો જોઈએ. આટલું જ નહિ પણ આગળ કંચુ છે તેમ પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં ગણાવાની ઇચ્છા રાખનારને પણ સુધારાની છાપ મિવાય અત્યાર

મળતો નથી એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું. અંગ્રેજ ભણતર અને સુધારાના વ્યવહાર એનો નિકટ સંબંધ થતો ગયો, તેમ અંગ્રેજ ન ભણેલામાં પણ પ્રતિષ્ઠાનો ને સુધારાનો તેવોજ દૃઢ સંયોગ ધરાવતો આવ્યો. આમ થવાને લીધે સમજીને કે વગર સમજીને, કારણે કે અકારણે પણ ઘણા ખરા મુખ્ય કહેવાતા લોકોમાં ‘ સુધરેલા ’ આચારની પ્રવૃત્તિ થવા માંડી.

ત્યારે કાંઈ કાંઈ કામ લઈ ખેસે છે ત્યારે તે કામના ફલની ખે રીત સંભવે છે. એક તો તે કામે કેટલા ઉપર અસર કરી તે સંખ્યા ઉપરથી, અથવા કેવી અસર કરી તે ગુણ ઉપરથી, માણસને અમુક આચારની ચોચતા બતાવવા માટે ને તે ચોચતા બતાવી લક્ષ્યાવવા માટે સંખ્યાના નિયમથી જ કાર્ય માત્રની સારામારતા તુલની ઠીક પડે છે. પણ જો ગુણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવે તો સંખ્યાના નિયમે બતાવેલા પરિણામ તરત જ ઊંધા થઈ ખેસે. જે તત્કાળ સર્વને રૂચી કરાવી પ્રવર્તાવવાના વિષયો છે તેમાં સંખ્યા એ સારો રાજ્યક નિયમ છે, તે પ્રમાણે આ સુધારાના પરિણામમાં પણ થવા માંડ્યું. સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓએ કેલવણી લેવી શરૂ કરી, ઘણાં લોકોએ યાત્રિભેદ ખાનગી ખાનગી રીતે ન ગણકારવા માંડ્યો, સ્ત્રીઓના હક એક દરે પુરૂષની સમાન મનાઈ સ્ત્રીઓને છુટ પણ મલકાવા લાગી, પુનર્લગ્નના પણ દામ દામ દર્શન થવા લાગ્યા, ધર્મ કર્મની કેવલ શિથિલતા થઈ ગઈ, આ બધું ખરે પણ કોણે કંઈ વાત કેટલો ગુણ ગ્રહણ કરીને સ્વીકારેલી એનો તપાસ કરીએ તો આ બધાં પરિણામ ફક્ત દેખાવ માત્રના જ હતા અને મૂલમાં કાંઈ ફરક પડ્યો ન હતો એમ હાલ આપણે નિરાંક થઈ શકીશું. સ્ત્રીઓએ ભણવા માંડ્યું પણ શું ? પોતાને ખરા ઉપયોગનું ? ખરા ખોટા ઉપયોગ નક્કિ કરનારા આ સુધારકો જ હતા એટલે તેમણે જે યોજના કરી તે રસ્તે સર્વે વળ્યા, પણ પરિણામે જણાય છે કે આજ સ્ત્રીકેળવણીમાં એક તકલ્બાર પણ વધારો ન થતા ઉલટો કાષ્ટક અંશે તે વિષયનો અનાદર પેદા થયો છે તો તેવું કારણ તે વખતની યોજનાની શિથિલતા અને દેખાવ-માત્ર સંપાદન કરવાની આતુરતા સિવાય બીજું કાંઈ હોયું નોંધએ નહિ. લોકોના મનમાં આ વિષયમાં અણગમો થવાના કારણ એ કેલવણીનાં ફલ સિવાય બીજાં તે શું હોય ? જો આ ફલ ઠીક ન નીવડ્યા, ને તે આખા ત્રીશ વર્ષ સુધીમાં પણ ઠીક ન નીવડ્યાં, ત્યારે તો દોષ કોને દેવો ? જે યોજના થઈ તે લોકો તો ગ્રહણ કરી પણ તેમાં બહુ કાંઈ નહિ. એજ રીતે યાત્રિય ધનની શિથિલતામાંથી પણ લોકોમાં સ્વચ્છદ વધ્યો ને ગુપ્ત દુરાચાર સિવાય બીજું પેદા થઈ શક્યું નહિ. સ્ત્રી પુરૂષને સમાન ગણવાના પરિણામમાં પણ એથી સારી આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? મૂલે જે સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્વરૂપ કે કર્તવ્ય સમજતી ન હોય, ને જે તેમને સમાન ગણી હક આપનાર તેમના પતિ તે પણ સ્વતંત્રતાનો પુરો અર્થ સમજતા ન હોય, ત્યાં સારા પરિણામની આશા કેટલી રખાય ? પુનર્લગ્નનાં પરિણામ અદ્વાપિ આપણી દૃષ્ટિએ જ છે. લગ્ન એટલે શું એ ન સમજે તેને વળી પુનર્લગ્નનો શો વિચાર ? કેવલ પશુવૃત્તિ-પાશાણુદિક માટેનાં જેવા લગ્ન તેવા પુનર્લગ્ન ! એમાં પરણનાર કે પરણાવનારની કાંઈ પ્રકારની કૃતાર્થતા અમારી નજરે તો જણાતી નથી. આ સર્વ ઉપરાંત ધર્મની બાબતમાં જે શિથિલતા આવી ગઈ તેણે તો સીમા કરી નાંખી. ઇશ્વર છે પણ તે કેવો ક્યાં અને કેવી રીતે તેનો વિચાર કાંઈએ કર્યો જ નહિ. જો ઇશ્વર હોય તો તેની મરજી મંપાદન

કરવી એનું નામ જ સુખ હોવું જોઈએ. પણ આપણા સુધારના પાત્રીઓ ધૃવર શું તે જોણતાં પણ જેમ સમજતા ન હતા તેમ ધૃવરેજાને અર્થાત્ સનાતન ધર્મને શું અનુકૂલ છે તેના આભાસને પણ સ્પર્શ કરી શકતા ન હતા. ધૃવર હો તો ભલે હો પણ ધૃવરેજા સિદ્ધાન્તો આ અમે તમને સમજાવીએ છીએ તેજ છે એમ તેઓ વારંવાર લોકોને સમજાવતા, અને મૂર્તિપૂજન, યગદર્માદિ ક્રિયાને દૂર ખસેડીને સર્વ સ્થલે પોતેજ પૂજ્ય થઈ ઉભા રહેતા. જેવી કરીને જાતે સુખી રહેવાય, સંકાય થોડા ખમવો પડે અને સર્વની સાથે સ્વચ્છદે વર્તાય એવી નીતિનો એકદરે સ્વીકાર કરી ધૃવર છે એમ કહેવું એ અપ્પ રીતે વ્યર્થ જ છે. આટલા જ કારણથી અમે ગત સુધારાને નાસ્તિક ગણ્યો છે, અને તે સુધારાના સિદ્ધાન્તોમાં દોષ પણ શુણ્ણપ જણાય તેનું મુખ્ય કારણ પણ આ નાસ્તિકપણું જ છે. આ વાત અમે ફરીથી સ્પષ્ટ કરી બતાવીશું.

આ પ્રમાણે જ્યારે તે વખતે પ્રવર્તેલા સુધારાને તેનાં હાલના પરિણામ સાથે મેલવી જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તે કાલના સુધારાની નિઃસારતા અને શુષ્કતા સિદ્ધ રીતે જણાઈ આવે છે. એ ઉપરાંત જ્યારે આપણે એમ જોઈ શકીએ છીએ કે તે વખતે જે જે વાતો દાખલ થઈ હતી તે આજ વૃદ્ધિ ન પામતાં ઉલટી બીજે જ માર્ગે જવા લાગી છે, અથવા બહુ તો છે, તેમજ છે ત્યારે આપણને તે વખતના સુધારાની નિઃસારતા જણાયા વિના કેમ રહે ? આર્થ ધર્મની મહત્તા આ પચીસ વર્ષમાં બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ આવી છે, તે તેમાથી સ્પષ્ટ દર્શિત થયું છે કે અત્ય રીવાજ અને નીતિ કેવલ અવિચારવાળા કે અસલ જાણતા હતા તેવા બેવકુદાઈ ભરેલાં નથી. આજ તો હિંદુશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોનું રક્ષણ કરનારા હામેદામ જડી આવશે. આ ઉપરથી લગ્નના વિચારોમાં, કેળવણીના વિચારોમાં, ધર્મમાં ને જાતિબંધન વગેરે બાબતોમાં લોકોની વૃત્તિઓ જેવી થઈ છે તેવી જોઈને રા. કરસનદાસ કે રા. ગીરધરલાલના સ્વર્ગવાસી આત્માને ખેદ થતો હશે ! લોકોમાં સાધારણ રીતિએ આવી વૃત્તિ થઈ છે, તેવામાં જો કોઈ સુધારાનું નામ દે છે તો તિરસ્કારયુક્ત મંદ હાસ્ય સિવાય આપણા આર્થ બંધુના મુખ ઉપર બીજું કંઈ જણાતું નથી. સુધારાવાળા ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે, ને તેમાં પણ અસલના જે કાંઈ કાંઈ રહેલા છે તેમના આચાર તેમની કહેણી સાથે મળતા ન આવવાથી આ વિશ્વાસ ઉડી જઈને તિરસ્કાર રૂપે પરિણામ પામ્યો છે. આવી રીતે સુધારાનો ખેલ લગલગ પુરો થઈ ગયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

ગતસુધારાના સાથીઓએ જે આ નાશ કર્યો તે કેવલ નિરૂપયોગી હતો એમ અમારું કહેવાનું તાત્પર્ય નથી; તેનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ અમે અમારી હાલની આ લખવાની પ્રવૃત્તિમાંજ જોઈ શકીએ છીએ. જે તેમણે આવો નાશ ન કર્યો હોત તો આ સમયે સુધારાના શુદ્ધ સ્વરૂપના જે વિચાર આવે છે તે કયાથી ચાલતા હોય ? સુધારકોના ગુરૂ તો અંગ્રેજ હતા ! અને ધર્મગુરૂ પાદરીઓ હતા ! આપણા હાલના ગુરૂ અને ધર્મગુરૂ તો મનુ, પરાશર, વ્યાસ, શંકર, વગેરે જે પુરાતનથી છે તેજ છે ! અંગ્રેજ પાદરીઓના ગુરૂપણથી જ ધૃવરનો ભ્રમ કાયમ રહ્યો ને સુધારામાં ધાધળ પેસી ગયું ! આપણને તો પુણ્ય મહાત્મા દયાનંદ જેવાએ તથા પોતાના ધર્મનો તિરસ્કાર કરીને આપણા ધર્મની મહત્તા બતાવનાર પ્રસિદ્ધ કર્નલ

ઔદ્ઘાટ અને મેડેમ પ્લેવેટસ્કી જેવાએ પરધર્મનું તત્ત્વ તપાસવાની રચિ પેદા કરી છે, ને આપણે આપણા પુરાતન કાલથી અવિચલ રહેલા તેજસ્વી સ્વરૂપને ઓળખીને તે સ્વરૂપને પામવાનો પ્રયત્ન કરવામા મગરૂર છીએ. અમને ખાતરી છે કે જેને વિચારવાને મન છે અને જોવાની આંખ છે તથા સાલજવાના કાન છે તેને તો આ બધું જોઈને વિચાર થયા વિના રહે નહિ. અસલના સુધારાવાળાના પ્રસંગે કરીને હજુ પણ ‘સુધારા’ ની હીમાયત કરનારા ગુજરાતી કે પારસી ભલે ન સમજે, પણ અમને પાકો ભરોસો છે કે એજ કરસનદાસ અને ગીરધરલાલ જે જીવતા હોત તો આપણા પ્રિય નગીનદાસની પેઠે ભુલેશ્વરનાં દર્શન કરવા પણ જાત અને એકદશીના જાગરણ પણ કરત. જે લોકોએ સુધારાના ઇતિહાસ ઉપર આ રીતે દષ્ટિ ચલાવી ગુજરાતના અથવા હિંદુ કોમના સુધારાનું હાથનું અને અસલનું સ્વરૂપ મુકાબલે મુકી જોયું નથી તેવા, કેવલ એકજ વાતથી દુઝી દષ્ટિમાં મશગુલ થઇ ગયેલા પુનર્જન કરાવવા માટે સરકારને કાયદા કરવાની ભલામણ કરે અથવા હિંદુઓ કહે તેમ કરતા નથી એવા ટાણા મારે તેથી તેમની જ આ ખાતરી ઉપર બોલવાની અયોગ્યતા સિવાય બીજી કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી.

જેમ હાલ રા. નગીનદાસ કરે છે તેમ કવિએ પણ કરવા માડ્યું હતું. અથવા કયો વિચારવંત માણસ યોગ્યયોગ્ય વાત સમજ્યા પછી પણ તેમ નહિ કરે ? એક વખત જે કહ્યું તેજ ખરું ને તે ખોટું જણાય તો પણ તેજ ખરું એમ તો કેવળ મૂર્ખ હોય તેજ આગ્રહ કરે. છતાં પણ ધણીએક તેવા આગ્રહ નથી કરતા તેમ નથી. તેથી જ કવિને પરિપુર્ણ માન ઘટે છે કે જે વાતમા ભૂલ જણાઇ તે તિરસ્કારના દાનાવલની દરકાર ન કરતા તરત સુધારી અને જેટલી દઢતાથી અસલ સુધારો પકડ્યો હોતો તેટલી જ દઢતાથી ખરો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો ખરી વિદ્વાનનું, ખરા જ્ઞાનનું ને ખરી દેશદાનનું એજ સુઝક્ષણ છે. સિદ્ધ રીતે હાલ એમ સમજી શકાય છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ ન સમજવાને લીધેજ અમલના સુધારકો આડે માર્ગે ગયા અને લોકોમાં જોઈએ તેવાં પરિણામ પેદા કરી શક્યા નહિ. તેમનો ધર્મ કેવલ ક્ષણિક સુખ ઉપર દષ્ટિ રાખતો હતો તેથી તેમના સુધારા પણ તેવાજ ક્ષણિક અને ખેદકારક નીવડ્યા ! ધર્મ અને નીતિ અથવા સુધારો એ બે વચ્ચેનો આવો દૃઢ સંબંધ અમે વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યો છે અને જુના સુધારકોમાના અમારા પ્રિય કવિ આ સંબંધ સારી રીતે સમજી શક્યા હતા એમ કહેવાની અમને પુરેપુરી હિંમત છે. ધર્મ એ નિત્ય છે, ને માણસને મોટામા મોટું જે સુખ મળી શકે તેનું સ્થાન છે, ને નીતિ કેવળ તે સુખને પામવાનો રસ્તો છે. જે લોકો સાધારણ વાતોને મહાસુખ રૂપ માંને છે તેની નીતિ પણ તેવીજ ઘટે છે, ને જે પરમ બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વને સુખથી લહે છે તેની દૈવી ગતિ પણ એજ જ નીવડે છે ! કવિ આ વાત ખુબ સમજ્યા હતા અને તેથી જ પોતાના કરેલા સુધારાની ભૂલ તેમણે દીડી હતી. પાટી મર્દાઇ, પાટી વિદ્વત્તા ને દઢતા એનું જ નામ કે એકવાર જે ભૂલ થઇ તે પાછી સુધારી; ને એટલા જ માટે કવિની મહત્તામા અમારી દષ્ટિએ તો ઘણો સારો વધારો થયો છે. જે લોકોએ કવિને પુણ્ય ગણેલા તે આ વખતે કવિને તુચ્છ માનતા હતા, પણ તેનો દોષ શો ? કદાચ ગધેડાનું પુછકું પકડી ન રાખ્યું તેજ કે બીજી ? એમ છે ત્યારે તુચ્છ કાણ ? કવિના અત સમયે લોકો જે એના ઉપર તિરસ્કાર જતાવતા હતા તે કેવલ અયોગ્ય હતો : કવિએ જણાવેલો હવેનો સુધારો નેજ ખરો સિદ્ધાન્ત છે એમ મને ગમ-

જવું જરૂરું છે. લેખિનો વિચાર સારામાર ગ્રહણ કરી શકતો નથી એ માટે કવિને જેટલો ખેદ હતો તેટલો ખીમતે નહિ જ હોય ને તે ખેદ તેમણે આ લખનારને મરતાં પહેલાં બે એક મામ આગળ ઘણી ફરિયાદી આ મુજબ કહેતાં જણાવેલો:—“ મને નો લેખક મૂર્ખ કહે છે, મારા વિચાર બદલાયા તેથી મને મારા મિત્રો તથા ગયા છે-પણ હું મારા મનમાં મંત્રોપ રાખું છું કે શીકર નહિ, તમારા પોતાના જ મંડલમાં મારા જ વિચાર ખરા કરી બતાવનાર એક છે ” વગેરે વગેરે. કવિની આ લાગણી જાને અસર ના કરી શકે ? એ સંભવની આવી આશા આ લખાણથી કાઢ પણુ અ શે પૂર્ણ થાય એટલા ઉદ્દેશથી જ આ ચર્ચા ચલાવેલી છે. લેખક તેની ગમે તે ગણના કરે.

સુધારાનું આ પચીસ વર્ષનું સ્વરૂપ આપણે સ્પષ્ટ કરી તજારી જોયું તથા તે સાથેનો કવિનો તે સુધારા સાથેનો સંબંધ પણ નહિ કર્યો. કવિના વિચારોમાં જે ફેરફાર થયો તે એમના ધર્મવિચારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ સમજવા જેવો છે, તે પણુ આપણે જણાવી ગયા છીએ, અને તે ઉપરથી હાલના સુધારાવાળાને કાંઈ નાનો સુનો ખોધ લેવાનો નથી. સુધારાના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પાકું સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય, કદત બહારના ડોળની ખાતર કે વિદ્વાન કે સુધરેલા વર્ગમાં ખપવાની ઉછરતી જગાસાની ખાતર, જે કંઈક રાખવામાં આવે છે તેનાં પરિણામ સારા ન ચતા નકારાં થાય છે એ નિઃસંદેહ છે. આ સર્વ યાગ્યતાના ઉદાહરણરૂપ આપણા મરનાર મિત્રની જીંદગીનું ચિત્ર છે. તે ગમે તે રમ્તે ગયો, તેણે ગમે તેવા કુમાર્ગંગામી એલા પોતાના દાખલા ઉપર ઠામ ઠામ કરી મૂક્યા, પણુ સદ્યેગે કરી મરણ વખતે તેની શુદ્ધિમાં પોતાના સ્વરૂપનો શુદ્ધ સસ્કાર ઉઘડ્યો અને સુધારાનો સિદ્ધ નિયમ તેના લક્ષમાં જડાયો. જેમણે એને એક વખત શરૂ માનેલો તેઓ હાલ તેને તથા ગયા પણુ તેમાં તેમણે જ ભૂલ કરેલી. તેમના શરૂની ભૂલ અમને જણાતી નથી, એ અમે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ સુધારાનું ઉત્તરમાં એવી ઉપમા જે પ્રારંભે આગી હતી તે આ રીતે આપણા કવિના સંબંધમાં સાર્થક થઈ રહે છે.

હાલ મરનારના સંબંધમાં તેના લખાણ અને તેની અસર તથા તેની કિમતનો વિચાર કરવો જ બાકી રહેલો છે. સુધારાનો સંગ્રામ મચાવતે આ શરૂવીર જે ‘ યા હોમ કરીને પજો, ’ તે વખતના તેના મનોબલથી, રાજ્યરંગના તરંગમાં જ્યારે એ વીર દેશદાઝથી ધુમ્યો ત્યારના તેના વિરતવથી, શૃંગારના પ્રેમમય ગાનમાં વસત ઋતુ જેવા વિલાસમય થઈ રહેલા એ રસિકના ઋતુ વર્ણનથી, સર્વને એના પ્રેમાનુસવનો, દેશપ્રીતિનો તથા વીરત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતા તેની સ્તુતિ ગારે તરફ ગવાઈ રહી છે. આજ પણુ એ વાત વિવાદાસ્પદ છે કે નર્મદાશંકર તે કવિ કહેવાય કે નહિ અથવા અમુક લખનાર કરતા તે સારો કહેવાય કે નહિ. જેમ ઉત્તર શુન્દરાનમાં કાર્ત્ત્વિય સાહેબ, ગુજરાત વર્નાકથુદર સોમાઈટ્રી અને દ્વલપતરામે દેશી ભાષા ઉપર સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો તથા કવિનાનો રસ ચખાડવા માડ્યો, તેમ દક્ષિણ શુન્દરાનમાં મુંબઈના શેડીઆઓ, શુદ્ધિવર્ધક સભા અને નર્મદાશંકરે સર્વને તેવાજ ખોધ કરવા માડ્યો. જેમ ઉત્તરના લોક કહેવાતા સુધારામાં મંદહતા તેમ તેની કવિતાશક્તિ પણુ ઉછળી ન હતી, જેમ દક્ષિણના લોક સુધારામાં કુદી પડ્યા હતા તેમ તેમની કવીતા પણુ તેનીજ હતી. વિચારનું

ઉજ્જયિન અને કાવ્યનો આવિર્ભાવ એ બેનો સંબંધ નિકટ છે. આ તરફના પડિતો જુના વિચારના ને જુના મતના અનુયાય એટલે જ જુને રસ્તે ચાલ્યા જતા. તે તરફના પડિતો નવા સુધારાના શિષ્ય એટલે નવે રસ્તે ગયા. જુના સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોનાં રહસ્ય કોષ્ટ દેશના રહસ્ય ગ્રંથોથી હકે નેવા નથી તથાપી તે દૃઢ અભ્યાસીથી સાધ્ય છે; આધુનીક અગ્રેજી મારફતના વિવેચન જેના લક્ષમાં કોષ્ટક સૂક્ષ્મતાથી ઉતરે છે, તેને ને ગ્રંથાવલોકનનું કૃષ્ણ સહજમા મળે છે. આવો યોગ આ કાવ્યકલા સંબંધમાં અમદાવાદ મુળમ વચ્ચે થઈ આવેલો સમજવામાં આવે છે. જુને રસ્તે કુંડીને પગ ભરનારા અમદાવાદી ધણા ઉંચા ઉતરી શક્યા નહિ, તેમ સુધારાનું પાકું સ્વરૂપ આમ કે તેમ સમજી શક્યા નહિ, તેથી કાવ્યમાં પણ અધવચ રહી અલંકાર પિંગલાદિકને રસ્તે ચાલતાં ફેરીમા છપાઈ રહેલી કવિતા કરવા લાગ્યા. મુળમજાણા તો જુની વાતનું તત્ત્વ સમજવા દરકાર કરતા ન હતા, છતાં કોષ્ટ યોક્તું ધણું જાણી અગ્રેજીદ્વારા સંસ્કાર પામી પિંગલ અલંકાર ઉપર લક્ષ્ય નેતાં, છુટે વિચારે કોષ્ટક રસની છાયામાં પોતાના કાવ્યના ઉદ્ગારને ધમડી જવા લાગ્યા. આ રીતનું વિવેચન એક બે અંશ આગળ લેઈ જતાં એક તરફનું ‘દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી’ અને બીજી તરફનું ‘ધમ ધમ ધમ લોહી વહે ધશકડો મહાલે’ એ વૃત્તિનું આદેશન સહજમા સમજી શકાશે કવિ તો ઉભય તરફનાંને થવાની મરજી, પણ કાવ્યના મૂલ્ય સ્વરૂપને ન વળગતા, એક છુટ લીધી તો બીજાએ સળક પકડી રાખ્યું, એમ વિચારમાં-ને તે પણ ફક્ત ‘સુધારાના સંબંધમાં વિચારમાં કોષ્ટક વાર યુદ્ધ ચાલ્યું’. આ એક રીતની છોડવાદીના તોરમાં એક તરફથી ‘જાતિ ભેદ તોડો બાકી હવે એટલું’ છે, અંગલા બારીઓ બની છાયા ઢાંકણકાચના’ તથા બીજી તરફથી ‘કોની પાંચડી છે શેર પાચ, જેની લાંબી ધણી છે ચાંચ’ એમ અન્યાન્યના ઉપહાસ કરવા પર વૃત્તિ ચાલી. ઉભયે કાવ્ય માત્રને ઉદ્દેશીને પણ ધણાંએ લખાણ કરેલાં છે તે ઉપરથી જ તેમના કવિત્વનું અનુમાન કરવાને બની શકે તેમ છે. ઉપર જણાવ્યા તેવા વિષયના જેટલા કાવ્ય છે તે ચાલુ વિવેચનના સંબંધમાં બાજુ પર રાખવા જેવાં કરે છે.

કાવ્ય અથવા જેને હાલ આપણે કવિતા કહીએ છીએ તેનું સ્વરૂપ આપણે કેવું માનવું ? આ વિષયનો નિર્ણય ક્યાં સિવાય કોઈના પણ કવિત્વ ઉપર અભિપ્રાય આપવો વ્યર્થ છે. કાવ્યના ધણાં લક્ષણ અપાઈ ગયેલાં છે, પણ તેમાંનું એક જ અત્રે ટાપી જેમ બને તેમ કુંડામાં આ વિષયનું વિવેચન કરવાની મરજી છે. વાક્ય ‘રસાત્મક કાવ્યમ્’ । ગ્સ એજ જેનો આત્મા હોય અર્થાત્ કેવલ રસમય હોય તેવું વાક્ય (શબ્દ તથા અર્થની યોગ્ય રચનાએ ધોડેલું) તે કાવ્ય સમજવું. આ લક્ષણમાં જે રહસ્ય બતાવ્યું છે તે થોડે ઘણે અંશે પણ સર્વ સાહિત્ય-કારોએ કબજા રાખ્યું છે. કાવ્યનો આત્મા ગ્સ કલો છે, અર્થાત્ કાવ્યરૂપ શરીર જો રસરૂપ આત્મા ન હોય તો હવેના વસ્ત્રાભૂષણથી આનંદ પેદા કરનાર નથી જ. યદપિ ‘વાક્ય’ શબ્દ વડે ફરીને શબ્દ તથા અર્થનું ગ્રહણ કર્યું છે, શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારને સ્વિકાર્યા છે, તથાપિ તે શબ્દાર્થોલંકારજ્ઞ કાવ્યરૂપ છે એમ નીકળવું નથી. સિદ્ધ એ થયું કે કાવ્ય શરીર, રસ જીવ, અને અલંકાર આબૂપણ. ગ્સ બધારે કાવ્યનો આત્મા છે ત્યારે રસ તે શું ? હર્ષ, ભય, શોક, વિપાદ, ઉત્પાદ વગેરે જે વિદ્યાર નેવા તેવા પરિણામો બતાવેલાં પેદા થઈ કોષ્ટ

કાલપર્થત સ્થિર કરી રહે છે ને હસવું, રડવું, નાસવું, લડવું વગેરે રૂપે બહાર જણાઈ આવે છે તથા આસપાસના સંબંધ વિચારતાં પુષ્ટિ પામે છે, તેને કવિઓ રસ એવું નામ આપે છે. આ રસની તાદશ છાપ જ્યારે કાંઈ કાવ્ય વાંચતાં જ મનમાં ખડી થાય, ત્યારે તે કાવ્ય કે તેના લખનારા ‘ રસિક ’ કહેવાય છે. આ રસ કાવ્યમાં આવ્યો કે થઈ રહ્યું એમ પણ કવિઓએ રાખ્યું નથી. જે રસ ઢાંક્યો રહે અને ખરા સહૃદયના હૃદયમાં જ નિર્મલ રક્ષિતક્રમા પ્રતિબંબની પેઠે પ્રવેશ કરી જાય, તે રસને પ્રથમ પંકિત આપી છે. આવાં કાવ્યને વ્યંગ્ય કે ધ્વનિવાળા કાવ્ય કહે છે ને આ રીતે કાવ્ય કરવામાં શબ્દનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય માટે શબ્દના અર્થ વિષે પણ અભિધાલક્ષણા-વ્યંજના વગેરે યુક્તિ ગોઠવેલી છે. જેમાં રસ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થયો હોય તેવા કાવ્યને બીજા વર્ગમાં મુક્યું છે; ને શબ્દચિત્ર વાક્યચિત્રમવ્યંગ્યં ત્વપરં સ્મૃતમ્ જેમાં વ્યંગ્ય અર્થાત્ પ્રથમ કહ્યો તેવા શુદ્ધ રસધ્વનિ નથી, પણ કેવલ શબ્દલકાર (ઝઝમક અનુપ્રાસ વગેરે) કે અર્થાલંકાર (ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે) થી જ દીપ્ત છે તેને તો ‘ અધમ ’ આ સંજ્ઞાથી કહેવું છે.

આ અમારો કાવ્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત : ને એમાં જે ‘ પાસ ’ થાય તે કવિ. આ કસોટીએ ચઢાવતાં નર્મદાશંકરને કવિને ખરેખરો એલકાળ અપાય કે નહિ એ સંશયની વાત થઈ પડે છે. એમણે ‘ દલપત પ્રાસે વહાય ’ તથા ‘ શામળ જેવા કવિ થઈ ગામડીઆ રહે મહોદ્ધ ’ વગેરે આરોપ કરી કાવ્યના સ્વરૂપનું પોતાને લાન છે એમ સૂચના કરેલી છે ખરી, પણ પુણું રૂપે પોતે આ રસની અચુક અભિવ્યક્તિ બતાવી નથી. તથાપિ અમે નર્મદાશંકરને કવિ કહીશું; પણ કેવલ ઉન્મત્ત ઉચ્છ્રાંબલ એટલે લગામ વગરના કવિ કહીશું. આ કહેવાથી એમ ન સમજવું કે કવિત્વની શક્તિને વળી લગામ હોઇ શકે એવો અમારો નિર્ધન છે. અમે સારી પેઠે માનીએ છીએ કે ‘ જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ’ એ થવાને તો લગામ ઘોડાની પીઠ પરજ મુકવી પડે; પણ જ્યાં રસ ભેગા રસના અયોગ્ય થઈ પડતા હોય, શૂગારમાં બિલત્સ કે કંચણામાં હાસ્ય દાખલ થઈ જતા હોય, ત્યાં લગામ હાથ ન રાખવી એ દોષ છે; નહિ તો માણસના મનોભાવનું ચિત્ર કરનાર કવિ અને લવાગે કરનાર ગાંડા વચ્ચે તફાવત શો ? કવિ થવા માટે પ્રથમ તો વસ્તુમાત્રમાં તન્મય થઈ જઈ મનોભાવ પુરેપુરા પરખાય એવી રસબુદ્ધિ જેને શક્તિ એ નામથી શાસ્ત્રમાં કહે છે તે જોઈએ, પછી અભ્યાસ ને પછી ગુરૂ પાસે બોધ.

આ શક્તિ નર્મદાશંકરમાં સર્વાંશે હતી એમાં શક લેવાનું જરા પણ કારણ નથી ને એથી જ એમને કવિની સજ્ઞા નિર્વિવાદ થટે છે. માણસના મનોભાવ એટલે રસ ને તેમાં પણ રસરાજ-શૂગાર-એમણે સારો હાથ કરેલો હતો, તેમજ વીર. કંચણા પણ વારંવાર ઠીક ચીતરતા હતા.

પણ એ પુરૂષે આખા શુજરાત ઉપર જે અમર મોહાર મારી આપી છે તે તો એમનું ગદ્યનુ લખાણ છે. ગદ્યમાં કવિતા ન આવે એમ જાણવું મૂખોષ્ટનું કામ છે. વાક્યમ્ ગદ્ય આગળ કહેલું જ છે, એટલે વાક્યમાં પણ કવિતા રહે છે, કેવલ છંદમાં જ નહિ. એનું : ગદ્ય લખાણ રસમય તથા જોરદાર અને કેવલ કાવ્યરૂપ કામ કામ જણાઈ આવે છે. શુજરાતમાં પ્રથમ

ગદ્યરચના પ્રથમ હતીજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે, પણ કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી તે શુદ્ધ રૂપે ચાલુ થઇ. આ ઉભય કારણથી અમે એ પુરૂષને કવિ અને એક વિરલ ક્ષુદ્ધિમાન પુરૂષની પદ્ધતિ નિઃશંક આપીએ છીએ. પોતાના વચલા સમયનું મહાકર્મ એમનો 'કાશ' છે. એ કાશની અંદર પોતે જે શ્રમ લઇ ગુજરાતી ભાષાના તત્વનો સંગ્રહ કરવાની યોજના કરી છે તે જોઇ અમે એમને ગુજરાતના ડાકતર જોન્સનની ઉપમા આપીએ તો વ્યર્થ ગણાશે નહિ. હવે પછી થનારા વિદ્વાનો ગમે તેના ગ્રંથ રચે અથવા તે ઉપરથી એ કાશમાં સુધારો કરે, તથાપી એ કાશનું મહાભારત કામ સંપાદન કરનારને જ ખર્ચ માન ઘટે છે.

કાંઈ માણસ સર્વ વાતે પુરુષ હોતું નથી. લખનાર તરીકે પ્રૌઢ પંક્તિએ ચઢેલા આપણા કવિએ ઉત્તરાવસ્થામાં થોડા નાટક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન આરંભેલો, તે કેવલ નિષ્ફલ થયો એમ જો કે કહી શકાતું નથી, છતાં એમના ખીજા ગ્રંથ જેવો સફલ થયો મનાય તેમ લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે સુધારાના મુખ્ય વીર નાયક તરીકે આધુનિક કવિઓમાં અગ્રણી જેવા તથા ગુજરાતી કોષના પ્રથમ રચનાર અને ગુજરાતી ગદ્યના નિરૂપક તરીકે કવિ નર્મદાશંકરને કાણુ માનની દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળે ? આ સર્વ ઉપરાંત તેનું ધીર, સાહસ, તથા સત્યપરાયણ એકતાની ક્ષુદ્ધિ માટે કાણુ એનું અનુકરણ કરવા નહિ ધારે ? જે 'ઉત્તમ નાયિકા' નો એ શુદ્ધ નાયક હતો, તેનાં પ્રેમજલ લોહોવા આજ કાણુ પોતાના હાથ જાંચા નહિ કરે ? આવા વીર મહાત્માઓનાં જીવનચરિત સર્વેને ઓધદાયક હોય છે, જેને માટે જ તેમની યાદગીરી જે તે રીતે સર્વના લક્ષમાં નિરંતર રહે તેવી યોજના સર્વ દેશમાં પ્રસિદ્ધ રીતે થતી ચાલી આવે છે. સાધારણ લોકોના પરાક્રમ આવા સદુપદેશના બલથી જ સતેજ થાય છે, ઉદ્દીપિત થાય છે ને વધે છે. આવા હેતુથી જ આપણા મરનાર કવિ જેવા પુરૂષોના ચરિત અભ્યાસનીય છે, અને તેમના રમરણાર્થે કાંઈ તાદ્દશ પ્રયત્ન અને તેટલી ત્વરાથી થવાની જરૂર છે. અમારો આ લખાણ કરવાનો હેતુ આ સત્પુરૂષની ગુજરાત ઉપર ફેટલી ભક્તિ હતી, તથા તેણે શું શું એ દેશ માટે કયું છે એ બતાવતા એમનાં ભવ્ય ચરિતની નોંધ રાખવાની સર્વેને ફેટલી જરૂર છે એ બતાવવાનો છે. તેનો કાંઈ અંશ પણ પૂર્ણ થયો હોય અને સર્વની દૃષ્ટિમાં અમે જે નિષ્પક્ષપાત વિવેચન એક તદ્દથ તરીકે કરી ગયા તે ઉપર ભાવ થઇ આવ્યો હોય તો આવા સંજ્ઞનના નામરમરણાર્થે તત્પર થવામાં વિલંબ કરવો વ્યર્થ છે. સાંભળવા પ્રમાણે સુબંધના ફેટલાક મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી એમના કુટુંબના પોષણ માટે એક ફંડ ચાલતું થયું છે, તથા ખીજાં તેમના નામરમરણાર્થે 'સત્યવ્રતા' ના તંત્રીઓ તરફથી થવાની વાત આ સાથે વધાગ તરીકે વહેંચવા મળેલા હેંડખીલ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે થશે તો બહુ આનંદની વાત છે, અને આવા યોગ્ય પુરૂષને અનુમોદન મળવાથી ગુજરાતને સામાન્યતઃ ઘણા લાભની વાત છે. અમે અમારી આ વિવેચના બધ કરતા મરનારના આત્માને સર્વથા અવિચલ આનંદ ચાહીએ છીએ, તેના કુટુંબના શોકમાં ભાગ લઇએ છીએ, ગુજરાતમાં એ વીર પુત્રને અભાવે ખીજા એવા થાઓ એવી આશીષ આપીએ છીએ અને સત્પુરૂષના ગુણ સ્તવનના યત્નથી અમારે શ્રમ કૃતાર્થ સમજીએ છીએ.

મણિલાલ દ્વિવેદી: સુદર્શન ગદ્યાવલી

કાલપર્થત સ્થિર કરી રહે છે ને દસપુ', રહુપુ', નાસપુ', લહુપુ' વગેરે રૂપે ગાદાર જાણાઈ આવે છે તથા આસપામના સંબંધ વિચારતા પુષ્ટિ પામે છે, તેને કવિઓ રમ એવું નામ આપે છે. આ રસની તાદ્દશ છાપ ન્યારે કાંઈ કાવ્ય વાંચતાં જ મનમાં ખડી થાય, ત્યારે તે કાવ્ય કે તેના લખનારા 'રસિક' કહેવાય છે. આ રસ કાવ્યમાં આવ્યો કે થઈ રહ્યું એમ પણ કવિઓએ રાખ્યું નથી. જે રસ ઢાંક્યો રહે અને ખરા સહૃદયના હૃદયમાં જ નિર્મલ સ્ફટિકમાં પ્રતિબિંબની પેઠે પ્રવેશ કરી જાય, તે રમને પ્રથમ પંકિત આપી છે. આવાં કાવ્યને વ્યંગ્ય કે ધ્વનિવાળા કાવ્ય કહે છે ને આ રીતે કાવ્ય કરવામાં શબ્દનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય માટે શબ્દના અર્થ ત્રિપે પણ અલિધાલક્ષણા-વ્યંગના વગેરે યુક્તિ ગોઠવેલી છે. જેમાં રસ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થયો હોય તેવા કાવ્યને ખીજ વર્ગમાં મુક્યું છે; ને શબ્દચિત્ર વાક્યચિત્રમધ્યગ્ય ત્વપરં સ્મૃતમ્ જેમાં વ્યંગ્ય અર્થાત્ પ્રથમ કલ્પો તેવા ગુદ રસધ્વનિ નથી, પણ કેવલ શબ્દલકાર (ઝઝમક અનુપ્રાસ વગેરે) કે અર્થાલંકાર (ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે) થી જ દીપતું છે તેને તો 'અધમ' આ સંજ્ઞાથી કહેલું છે.

આ અમારો કાવ્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત : ને એમાં જે 'પાસ' થાય તે કવિ. આ કસોટીએ ચઢાવતાં નર્મદાશંકરને કવિનો ખરેખરો એલકાળ અપાય કે નહિ એ સશયની વાત થઈ પડે છે. એમણે 'દલપત પ્રાસે વહાય' તથા 'શામળ જેવા કવિ થઈ ગામડીઆ રહે મહોદધ' વગેરે આશપ કરી કાવ્યના સ્વરૂપનું પોતાને જ્ઞાન છે એમ સૂચના કરેલી છે ખરી, પણ પુણું રૂપે પોતે આ રસની અચુક અલિધ્યક્ષિત બતાવી નથી. તથાપિ અમે નર્મદાશંકરને કવિ કહીશું; પણ કેવલ ઉન્મત્ત ઉચ્છ્રંખલ એટલે લગામ વગરના કવિ કહીશું. આ કહેવાથી એમ ન સમજવું કે કવિત્વની શક્તિને વળી લગામ હોઇ શકે એવો અમારો નિર્ધન છે. અમે સારી પેઠે માનીએ છીએ કે 'જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ' એ થવાને તો લગામ ઘેડાની પીઠ પરજ મુકવી પડે; પણ જ્યાં રસ ભેગા રસના અયોગ્ય થઈ પડતા હોય, શૂંગારમાં યિલત્સ કે કંઈલામાં હાસ્ય દાખલ થઈ જતા હોય, ત્યાં લગામ હાથ ન રાખવી એ દોષ છે; નહિ તો માણસના મનોભાવનું ચિત્ર કરનાર કવિ અને લવાંગે કરનાર ગાડા વચ્ચે તફાવત શો ? કવિ થવા માટે પ્રથમ તો વસ્તુમાત્રમાં તન્મય થઈ જઈ મનોભાવ પુરેપુરા પરખાય એવી રસબુદ્ધિ જેને શક્તિ એ નામથી શાસ્ત્રમાં કહે છે તે જોઈએ, પછી અભ્યાસ ને પછી ગુરૂ પાસે જોઈ.

આ શક્તિ નર્મદાશંકરમાં સર્વાંશે હતી એમાં શકે લેવાનું જરા પણ કારણ નથી ને એથી જ એમને કવિની સન્ના નિર્વિવાદ ધટે છે. માણસના મનોભાવ એટલે રસ ને તેમાં પણ રસરાજ-શૂંગાર-એમણે સારો હાથ કરેલો હતો, તેમજ વીર. કંઈલા પણ વારવાર ઠીક ચીતરતા હતા.

પણ એ પુરૂષે આખા ગુજરાત ઉપર જે અમર મોહાર મારી આપી છે તે તો એમનું ગદ્યનું લખાણ છે. ગદ્યમાં કવિતા ન આવે એમ જાણવું મૂર્ખાઇનું કામ છે. વાક્યમ્ આમ આગળ કહેલું જ છે, એટલે વાક્યમાં પણ કવિતા રહે છે, કેવલ છંદમાં જ નહિ. એનું ગદ્ય લખાણ રસમય તથા જોરદાર અને કેવલ કાવ્યરૂપ કામ કામ જાણાઈ આવે છે. ગુજરાતમાં પ્રથમ

ગદ્યરચના પ્રથમ હતીજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે, પણ કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી તે શુદ્ધ રૂપે ચાલુ થયું. આ ઉભય કારણથી અમે એ પુરૂષને કવિ અને એક વિરલ બુદ્ધિમાન પુરૂષની પદ્ધતિ નિઃશંકે આપીએ છીએ. પોતાના વચ્ચા સમયનું મહાકર્મ એમનો 'કોશ' છે. એ કોશની અંદર પોતે જે શ્રમ લાઇ ગુજરાતી ભાષાનાં તત્ત્વોના સંગ્રહ કરવાની યોજના કરી છે તે જોઇ અમે એમને ગુજરાતના ડાકતર જોએનની ઉપમા આપીએ તો વ્યર્થ ગણાશે નહિ. હવે પછી થનારા વિદ્વાનો ગમે તેવા ગ્રંથ રચે અથવા તે ઉપરથી એ કોશમાં સુધારો કરે, તથાપી એ કોશનું મહાભાગત કામ સંપાદન કરનારને જ ખર્ચ માન થટે છે.

કોઈ માણસ સર્વ વાતે પુરુષ હોતું નથી. લખનાર તરીકે પ્રૌઢ પંક્તિએ ચટેલા આપણા કવિએ ઉત્તરવરણમાં થોડા નાટક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન આરંભેલો; તે કેવલ નિષ્ફલ થયો એમ જો કે કહી શકાતું નથી, છતાં એમના બીજા ગ્રંથ જેવા સફલ થયો મનાય તેમ લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે સુધારાના મુખ્ય વીર નાયક તરીકે આધુનિક કવિઓમાં અગ્રણી જેવા તથા ગુજરાતી કોશના પ્રથમ રચનાર અને ગુજરાતી ગદ્યના નિરૂપક તરીકે કવિ નર્મદાશંકરને કોણ માનની દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળે ? આ સર્વ ઉપરાંત તેનું ધીર, સાહસ. તથા સત્યપરાયણ એકતાની બુદ્ધિ માટે કોણ એનું અનુકરણ કરવા નહિ ધારે ? જે 'ઉત્તમ નાયિકા' નો એ શુદ્ધ નાયક હતો, તેનાં પ્રેમજલ લોહોવા આજ કોણ પોતાના હાથ લાંચા નહિ કરે ? આવા વીર મહાત્માઓનાં જીવનચરિત સર્વેને યોધદાયક હોય છે, જેને માટે જ તેમની યાદગીરી જે તે રીતે સર્વના લક્ષમાં નિરંતર રહે તેવી યોજના સર્વ દેશમાં પ્રસિદ્ધ રીતે થતી ચાલી આવે છે. સાધારણ લોકોના પરાક્રમ આવા સદુપદેશના અલથી જ સતેજ થાય છે, ઉદ્દીપિત થાય છે ને વધે છે. આવા હેતુથી જ આપણા મરનાર કવિ જેવા પુરૂષોના ચરિત અભ્યાસનીય છે, અને તેમના સ્મરણાર્થે કાંઈ તાદ્દશ પ્રયત્ન અને તેટલી ત્વગથી થવાની જરૂર છે. અમારો આ લખાણ કરવાનો હેતુ આ સત્પુરૂષની ગુજરાત ઉપર કેટલી લકિત હતી, તથા તેણે શું શું એ દેશ માટે કર્યું છે એ બતાવતાં એમનાં લબ્ધ ચરિતની નોંધ રાખવાની સર્વેને કેટલી જરૂર છે એ બતાવવાનો છે. તેનો કાંઈ અંશ પણ પૂર્ણ થયો હોય અને સર્વની દૃષ્ટિમાં અમે જે નિષ્પક્ષપાત વિવેચન એક તરફ તરીકે કરી ગયા તે ઉપર ભાવ થઇ આવ્યો હોય તો આવા સંજ્ઞાના નામસ્મરણાર્થે તત્પર થવામાં વિલંબ કરવો વ્યર્થ છે. સાંભળવા પ્રમાણે મુંબઈના કેટલાક મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી એમના કુટુંબના પોષણ માટે એક ફંડ ચાલતું થયું છે, તથા બીલું તેમના નામસ્મરણાર્થે 'સત્યવ્રતા' ના તંત્રીઓ તરફથી થવાની વાત આ સાથે વધારા તરીકે વહેંચવા મળેલા હેંડબીલ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે થયે તો બહુ આનંદની વાત છે, અને આવા ચોચ પુરૂષને અનુભવન મળવાથી ગુજરાતને સામાન્યતઃ ઘણા લાભની વાત છે. અમે અમારી આ વિવેચના બંધ કરતાં મરનારના આત્માને સર્વથા અવિચલ આનંદ ચાહીએ છીએ, તેના કુટુંબના શોકમાં લાગ લાઇએ છીએ, ગુજરાતમાં એ વીર પુત્રને અભાવે બીજા એવા ધાઓ એવી આશીષ આપીએ છીએ અને સત્પુરૂષના શુભ સ્તવનના ચત્રથી અમારો શ્રમ કૃતાય સમજીએ છીએ.

મણિલાલ દ્વિવેદી: સુદર્શન ગદ્યાવલી

કાલપર્થત સ્થિર કરી રહે છે ને દસવું, રણવું, નાસવું, લડવું વગેરે રૂપે બાહ્ય જગ્યામાં આવે છે તથા આસપાસના સંબંધ વિચારતા પુષ્ટિ પામે છે, તેને કવિઓ રમ એવું નામ આપે છે. આ રસની તાદશ છાપ જ્યારે કાંઈ કાવ્ય વાચતા જ મનમાં ખડી થાય, ત્યારે તે કાવ્ય કે તેના લખનારા ‘ રસિક ’ કહેવાય છે. આ રસ કાવ્યમાં આવ્યો કે થઈ રહ્યો એમ પણ કવિઓએ રાખ્યું નથી. જે રસ ઢાંક્યો રહે અને ખરા સહૃદયના હૃદયમાં જ નિર્મલ સ્ફટિકમાં પ્રતિબિંબની પેઠે પ્રવેશ કરી જાય, તે રસને પ્રથમ પંકિત આપી છે. આવાં કાવ્યને વ્યંગ્ય કે ધ્વનિવાળાં કાવ્ય કહે છે ને આ રીતે કાવ્ય દરવામાં શબ્દનો યથાર્થ ઉપયોગ થાય માટે શબ્દના અર્થ વિષે પણ અભિપ્રાયભેદ-વ્યંગના વગેરે યુક્તિ ગોઠવેલી છે. જેમાં રસ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિત થયો હોય તેવા કાવ્યને બીજા વર્ગમાં મુક્યું છે; ને શબ્દચિત્ર વાક્યચિત્રમવ્યંગ્ય ત્વપરં સ્મૃતમ્ જેમાં વ્યંગ્ય અર્થાત્ પ્રથમ કહ્યો તેવા શુદ્ધ રસધ્વનિ નથી, પણ કેવલ શબ્દાલંકાર (ઝડઝમક અનુપ્રાસ વગેરે) કે અર્થાલંકાર (ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે) થી જ દીપ્ત છે તેને તો ‘ અધમ ’ આ સંસારી કહેલું છે.

આ અમારો કાવ્ય વિષેનો સિદ્ધાન્ત : ને એમાં જે ‘ પાસ ’ થાય તે કવિ. આ કસોટીએ ચઢાવતાં નર્મદાશંકરને કવિનો ખરેખરો એલકાળ અપાય કે નહિ એ સંશયની વાત થઈ પડે છે. એમણે ‘ દક્ષપત પ્રાસે વહાય ’ તથા ‘ શામળ જેવા કવિ થઈ ગામડીઆ રહે મોહાઈ ’ વગેરે આરોપ કરી કાવ્યના સ્વરૂપનું પોતાને બાન છે એમ સૂચના કરેલી છે ખરી, પણ પુણું રૂપે પોતે આ રસની અચુક અભિવ્યક્તિ બતાવી નથી. તથાપિ અમે નર્મદાશંકરને કવિ કહીશું; પણ કેવલ ઉન્મત્ત ઉચ્છ્રાંબલ એટલે લગામ વગરના કવિ કહીશું. આ કહેવાથી એમ ન સમજવું કે કવિત્વની શક્તિને વળી લગામ હોઈ શકે એવો અમારો નિર્ધાર છે. અમે સારી પેઠે માનીએ છીએ કે ‘ જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ’ એ થવાને તો લગામ ઘોડાની પીઠ પરજ મુકવી પડે, પણ જ્યાં રસ ભેગા રસના અથોઅ થઈ પડતા હોય, શૂંગારમાં બિલત્સ કે કર્ણામાં હાસ્ય દાખલ થઈ જતા હોય, ત્યાં લગામ હાથ ન રાખવી એ દોષ છે; નહિ તો માણસના મનોભાવનું ચિત્ર કરનાર કવિ અને લવાગે કરનાર ગાડા વચ્ચે તફાવત શો ? કવિ થવા માટે પ્રથમ તો વસ્તુમાત્રમાં તન્મય થઈ જઈ મનોભાવ પુરેપુરા પરખાય એવી રસબુદ્ધિ જેને શક્તિ એ નામથી શાસ્ત્રમાં કહે છે તે જોઈએ, પછી અભ્યાસ ને પછી ગુરૂ પાસે બોધ.

આ શક્તિ નર્મદાશંકરમાં સર્વાંશે હતી એમાં શક લેવાનું જરા પણ કારણ નથી ને એથી જ એમને કવિની સંજ્ઞા નિર્ધારિત થઈ છે. માણસના મનોભાવ એટલે રસ ને તેમાં પણ રસરાજ-શૂંગાર-એમણે સારો હાથ કરેલો હતો, તેમજ વીર. કર્ણા પણ વારંવાર ઠીક ચીતરતા હતા.

પણ એ પુરૂષે આખા ગુજરાત ઉપર જે અમર મોહોર મારી આપી છે તે તો એમનું ગદ્યનું લખાણ છે. ગદ્યમાં કવિતા ન આવે એમ બાણવું મૂખીયતું કામ છે. વાક્યયમ્ન આમ આગળ કહેલું જ છે, એટલે વાક્યમાં પણ કવિતા રહે છે, કેવલ છંદમાં જ નહિ. એનું : ગદ્ય લખાણ રસમય તથા જોરદાર અને કેવલ કાવ્યરૂપ કામ કામ બાણાઈ આવે છે. ગુજરાતમાં પ્રથમ

ગદ્યરચના પ્રથમ હતીજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે, પણ કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી તે શુદ્ધ રૂપે ચાલુ થઇ. આ ઉભય કારણથી અમે એ પુરૂષને કવિ અને એક વિરલ શુદ્ધિમાન પુરૂષની પદ્ધતિ નિઃશંક આપીએ છીએ. પોતાના વચલા સમયનું મહાકર્મ એમનો ‘કેશ’ છે. એ કેશની અંદર પોતે જે શ્રમ લઇ ગુજરાતી ભાષાનાં તત્ત્વો સંગ્રહ કરવાની યોજના કરી છે તે જોઇ અમે એમને ગુજરાતના ડાકતર જોડનની ઉપમા આપીએ તો વ્યર્થ ગણાશે નહિ. હવે પછી થનારા વિદ્વાનો ગમે તેવા ગ્રંથ રચે અથવા તે ઉપરથી એ કેશમાં સુધારો કરે, તથાપી એ કેશનું મહાભાગત કામ સંપાદન કરનારને જ ખરું માન ઘટે છે.

કોઇ માણસ સર્વ વાતે પુરુષ હોવું નથી. લખનાર તરીકે પ્રૌઢ પંક્તિએ ચઢેલા આપણા કવિએ ઉત્તરાવસ્થામાં થોડા નાટક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન આરંભેલો, તે કેવલ નિષ્ફલ થયો એમ જો કંઈ કહી શકાવું નથી, છતાં એમના ખીજા ગ્રંથ જેવા સફલ થયો મનાય તેમ લાગવું નથી.

આ પ્રમાણે સુધારાના મુખ્ય વીર નાયક તરીકે આધુનિક કવિઓમાં અગ્રણી જેવા તથા ગુજરાતી કાવ્યના પ્રથમ રચનાર અને ગુજરાતી ગદ્યના નિરૂપક તરીકે કવિ નર્મદાશંકરને કોણ માનની દૃષ્ટિએ નહિ નિહાળે ? આ સર્વ ઉપરાત તેનું ધીર, સાહસ, તથા સત્યપરાયણ એકતાની શુદ્ધિ માટે કોણ એનું અનુકરણ કરવા નહિ ધારે ? જે ‘ઉત્તમ નાવિક’ નો એ શુદ્ધ નાયક હતો, તેનાં પ્રેમજલ લોહોવા આજ કોણ પોતાના હાથ ઊંચા નહિ કરે ? આવા વીર મહાત્માઓનાં જીવનચરિત સર્વેને ઓષધાયક હોય છે, જેને માટે જ તેમની યાદગીરી જે તે રીતે સર્વના લક્ષમાં નિરંતર રહે તેવી યોજના સર્વ દેશમાં પ્રસિદ્ધ રીતે થતી ચાલી આવે છે. સાધારણ લોકોના પરાક્રમ આવા સદુપદેશના બલથી જ સતેજ થાય છે, ઉદ્દીપિત થાય છે ને વધે છે. આવા હેતુથી જ આપણા મરનાર કવિ જેવા પુરૂષોના ચરિત અભ્યાસનીય છે, અને તેમના સ્મરણાર્થે કાંઈ તાદ્દશ પ્રયત્ન અને તેટલી ત્વગથી થવાની જરૂર છે. અમારે આ લખાણ કરવાનો હેતુ આ સત્પુરૂષની ગુજરાત ઉપર ફેટલી લકિત હતી, તથા તેણે શું શું એ દેશ માટે ક્યું છે એ બતાવતાં એમનાં ભવ્ય ચરિતની નોંધ રાખવાની સર્વેને ફેટલી જરૂર છે એ બતાવવાનો છે. તેનો કાંઈ અંશ પણ પૂર્ણ થયો હોય અને સર્વની દૃષ્ટિમાં અમે જે નિષ્પક્ષપાત વિવેચન એક તટસ્થ તરીકે કરી ગયા તે ઉપર ભાવ થઇ આવ્યો હોય તો આવા સંજ્ઞનના નામસ્મરણાર્થે તત્પર થવામાં વિલંબ કરવો બ્યર્થ છે. સાંભળવા પ્રમાણે મુબઈના કેટલાક મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફથી એમના કુટુંબના પોષણ માટે એક ફંડ ચાલવું થયું છે, તથા ખીજાં તેમના નામસ્મરણાર્થે ‘સત્યવક્તા’ ના તંત્રીઓ તરફથી થવાની વાત આ સાથે વધાગ તરફ વહેંચવા મળેલા હેંડબીલ પરથી જણાય છે. આ પ્રમાણે થશે તો બહુ આનંદની વાત છે, અને આવા યોગ્ય પુરૂષને અનુમાદન મળવાથી ગુજરાતને સામાન્યતઃ ધણા લાભની વાત છે. અમે અમારી આ વિવેચના બધ કરતા મરનારના આત્માને સર્વથા અવિચલ આનંદ ચાહીએ છીએ, તેના કુટુંબના શોકમાં લાગ લઇએ છીએ, ગુજરાતમાં એ વીર પુત્રને અભાવે ખીજા એવા થાઓ એવી આશીષ આપીએ છીએ અને સત્પુરૂષના ગુણ સ્તવનના ચતુર્થી અમારો શ્રમ કૃતાર્થ સમજીએ છીએ.

મણિલાલ દ્વિવેદી: સુદર્શન ગદ્યાવલી

નર્મદની અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પણ મુનશીના જ થયો. ત્યાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો એકી વખતે ઝળહળી નીકળ્યાં. એ રત્નોએ સાહિત્યનો વિદ્યાગ જુદા જુદા માર્ગમાં કર્યો. એ રત્નોમાં સાહિત્યની અનન્ય એવા ફરી વિવિધ માર્ગે ખિલવનાર, ‘ફટ, રમતી, ને મર્મણી ભાષામાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કોશના આઘ પ્રણેતા, સંસાર સુધારાનો ઝુંડો ઉઠાવનાર, વહેમદુર્ગનો વાગ્યાણના વળપ્રહારથી નાશ કરનાર, ‘આખમા ઝગઝગાયા સાથે’ કલમને જોળે બેસનાર, કલમને જોળે જ ૨૪ વર્ષ લાડલકનાર, એ ૨૬ જવાનો સમય આવતે દિલગીરીથી તે છોડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ શ્રવન બેઠ્ઠી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં શ્રવન અર્પણ કરવાથી આદર્શભૂત પ્રતિજ્ઞા અવસાન પર્થત પાળનાર, જીવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંરક્ષક વિચારોનો સ્વીકાર ન્દર્શવનાર, ‘ધર્મગ્રંથ’ પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ દિશત ધરાવનાર, ધીટ, નરવીર, ‘ગરવી ગુજરાત’ ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, ‘પ્રેમશીર્ષ’ અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનમમ્મુહમાં જગવનાર અને ઉત્તેજનાર, સ્વાતુલવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બળવી છે ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ખિલવણી કરી છે તે હાલના, પ્રગતિની વાતોમાં જ કાર્યની પરિસ્થિતિ માનનાર વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દ્રષ્ટાંતની છે. તરૂં લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બળવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખાપ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાલી સમૃદ્ધ થશે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી: સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

નર્મગદ્ય

‘નર્મગદ્ય’ માં ‘નિયંત્ર’, ‘રામાયણ ને મહાભારતનો સાર’ ‘કવિ ને કવિતા’, ‘પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં શ્રવનચરિત્ર’ ‘પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો ઇતિહાસ’ ‘મહાપુરુષો’ ‘તત્ત્વવેત્તા ને સંશાધકોના શ્રવનચરિત્રો’, અને ‘ગુજરાતની ને મેવાડની હકીકત’ માં અહીં ઉપયોગી ને એમના સમયમાં વાચકને અન્યત્ર દુષ્પાત્ર બાળ્ય જીવસાધાર ને સંસ્કારી ભાષામાં કવિએ આપી છે. “રાજ્યરંગ” ના આદિ વાક્યો નર્મદના કીર્તિસ્તબ્ધના મોખરાના લેખ છે;—

‘એક છે અતેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે’ ઇત્યાદી, તેમજ ‘અહાડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમુહ શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંગ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંધુ રમગિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી, તો પણ તે કાષ્ટ છે ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીથી વર્ણવવા ઇચ્છુ છું. દે પ્રસાદ રંગાઉ-ઉદય શ્રી રંગ !’

ધન્ય છે કવિના વિનયને !

વિભાગ ૨ : શતાબ્દી પહેલાંનો અર્થ

‘ પિંગલપ્રવેશ ’ અને ‘ અક્ષરપ્રવેશમા ’ કવિએ જન્મે ને અક્ષરોનું વિવેચન કર્યું છે. ‘ રસપ્રવેશ ’ માં રસ અને વ્યભિચારી બનાવોનું વિવરણ છે. નાયિકાવિષયપ્રવેશમાં નાયક નાયિકાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

કવિએ ‘ શ્રી કૃષ્ણકુમારી ’ ‘ દ્રોપદીદર્શન ’ વગેરે નાટકો પણ રચ્યા છે. એ નાટકોમા ગદ્ય ભાગ વિશેષ છે, પદ્ય ભાગ થોડો છે. પણ ‘ રામજનકી ’ માં પદ્યો સારા છે ને પૂરતી સંખ્યામાં છે. ગુજરાતી પત્રના તત્રીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ,

જે સમયમાં, હાલના જેટલો ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર અને સુગમતા નહોતા તે સમયે એકદે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય સેવાની જેટલી સ્તુતિ કરીયે તેટલી ઓછી છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી : સાતમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદ કવિનું શિષ્યમંડળ

કવિના રસતરંગમાં એના શિષ્યો સદ્ગત સવિતાનારાયણ, વિન્યાસંકર વગેરે હમેશ ન્હાઇ અગાનરૂપી મેલ ઘોષ ઉચ્ચ સરકાર પામતા હતા.

કવિ વિન્યાસંકરની ‘ વિન્યાસર્થી ’ એ આ સમાગમનું ફળ છે. એજ કવિનું મૃષ્ટિત્વ સરળ ભાષામા સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગુઢ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે. એમા ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમાં ઘણું તત્ત્વજ્ઞાન છે. વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાંતો સાથે તેમજ ઉપનિષદો, ગીતા, યોગનાસિદ્ધિ, અને શંકરાચાર્યના ત્રયોર્માથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે ખડું જ્ઞાન આપ્યું છે. દિવંગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આનો વિદ્વતા ભરેલો ગ્રંથ લોકોમા પ્રચાર પામ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામા નહિ હોય. જેમ કવિએ ન હોય તો રામજાનાં ચરિત્રોની મહત્તા ન થાય એવું એક સંસ્કૃત કાવ્યમા છે તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમા આણનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમા અપ્રસિદ્ધિ જ રહે છે. સવિતાનારાયણના ‘ કાવ્ય ’ તેમજ ‘ અલંકાર ચન્દ્રિકા ’ પણ એ ગુરુચરણ સેવાના પ્રસાદ રૂપ છે.

કમળાશંકર ત્રિવેદી : સાતમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખપદેથી

એકલ સાહિત્યવીર : નર્મદ

પરંતુ સાહિત્યસેવાનો ઇતિહાસ તો એ દ્રષ્ટિથી સુરતનો હક સ્થાપવાને માત્ર એક નામ— મહોટા અક્ષરે લખવાનું નામ — બસ છે,—નર્મદ કવિ. જે જમાનામાં કવિનો ધંધો ઉદરનિર્વાહનું સાધન ગણાઈ તે દીન ભાવનાની સાથે અવરય જોગયેલા કેટલાક આત્મ-ગૌરવવિરોધી ગુણો પ્રગટ થતા હતા; રાજની ગુપ્તિ, રાજ્યના અમલદારોની ખુશામદ, એ હલકા ભાવોથી કવિતા બહુ બહુ વાર પ્રેરાતી હતી; સરસ્વતીને દેવીપદમાંથી બ્રષ્ટ કરી દાસીપદ અપાતું હતું;—તે જમાનામાં એ દેવીની અનન્ય ભાવથી, આત્મગૌરવના ગળથી ઉત્તેજિત થઈ, દેશમેવાના ઉત્સાહથી બિરાધ જઈ આપણા ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્રમાં સેવા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો. કવિ તરીકે હેનામાં ઘણી બિનતાઓ હશે, ભલે, તે આપણો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા ગુણોથી સાહિત્યસેવાને ગૌરવને ગૂંગળાવનારા રાજ્યવારના પ્રદેશમાંથી કાઢીને વિશુદ્ધ ભાવના વાતાવરણમાં મૂકનાર કવિ નર્મદશંકર આ સુરત શહેરના ઇતિહાસમાં અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નક્ષત્ર તરીકે આપણા સાહિત્યના વ્યોમમંડળમાં ચિરકાળ સ્થિર રહેશે. અસહાય, આત્મબળ ઉપર જ ભરસો રાખનાર નર્મદે ગમે તહેવાર પણ આદિ પ્રયાસના ગુણોથી ભરેલો ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કર્યો છે. તે પછી આજ સૂધી એ દિશામાં જિનતાપૂરક પ્રવૃત્તિ કાઢીની પણ થઈ છે ખરી ? માત્ર કોશથી જ નહિ, પણ ગદ્યપદ્યમય અનેકાનેક કૃતિઓથી, નવીન ભાવનાના ઉત્સાહબળ વડે પ્રેરાયેલી કૃતિઓથી, પોતાની આસપાસ વિશાળ મંડળમાં એ ભાવનાનો તેજસ્વી સંપર્ક લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને, નર્મદ કવિએ ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે.

નરસિંહરાવ દીવેટીઆ : પાંચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી

નર્મદશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આહતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વ્રતાન્તમાં આવ્યા, મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો; તેટલો નોંધુ છું. મ્હારા પિતાની સાથે મુઆઇમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા. આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો ‘ધર્મ-વિચાર’ની રચના પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છ્રાન્ન, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતા પલાયન કરી જાય તેમ, વિદીન થઈ ગયા હતાં. કવિની અસાધારણ શુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો; હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનાર વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે એ ગુર્જર માતા અને સરસ્વતીની અનન્ય ભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિ.

નરસિંહરાવ દીવેટીઆ : સ્મરણમુકર

નર્મકવિતા: એક પર્યાય

આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી મિશ્રામથી ટીકાઓ થાય (૧) અલંકારશાસ્ત્રીઓ ઉપમા, રૂપક, પરંપરિત રૂપક, સજ્જારોપણ, અતિશયોકિત, વિરોધ, શ્લેષ, યમક વિગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના આમા લક્ષણો કેટકેટલાં, નથી અથવા પૂરતા સ્ટુટ નથી તે બતાવે એ યોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાનેજ માટે નથી. કોઈ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્પષ્ટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી કચાશ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. (૨) ચોખ્ખા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીના સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિ-મય, -તો એવું મહાપતંગી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું પીળું પીળું દેખે તેમ ચોખ્ખાઓ બધે જ અનીતિ કલ્પે છે, જ્યાં ને ત્યાં અલસાય છે. (૩) ભાવનાવાદી- (Idealist) આની સામે ત્રીજી જાતની ટીકા કરશે એ વર્ગના પંડિત કહેશે. આંખમાં પુલાં, અથવા ગાંધીના હાથ, નાકપર ચાઠા, તાલુમાં ફાત સીડાય, ધ્રુવ જેવો દેખાવ, વગેરે વિગત કુત્સિત છે, સૂચિ ભંગ કરે એવી છે. આવી ટીકાઓમાં સત્ય હોય છે ખરું. પરંતુ તેનું મૂલ્ય કેટલું તે મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સૂચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમાં વાસ્તવિકતા (Realism) અને સૂચિમાંથી કેને કેટલી જતી કરવાની વાડ ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આખે વળગતા અર્થ જેટલો ઉત્કટ નથી હોતો, ખાળના ચિત્રમાં પણ વાસ્તવિક ખાળની દુર્બલ નથી હોતી, નેત્રગ્રાહ વાસ્તવિકતાજ હોય શકે, વગેરે કલા અને કલાસાધનોની બાધાથી મર્યાદાઓ જર્મન પર્યાયક લેસિંગે (Lessing) એના લાઓકૂન (Laokoon) ઉપરના ગ્રંથમાં સૂઝાડેલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને, ટીકાકારે લક્ષમાં રાખવાની છે, વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સૂચિ જ રાખવામાં આવે છે, તો ભિન્નપ્રવાહ અને અર્થભેદ પણ ઝાંખો અને નબળો પડી જાય છે.

બલવંતરાય ઠાકોર : આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

પૂર્વધ્યનું વિરલપાત્ર નર્મદ

એ જમાનાના કાર્યની મહારી આ વિહંગદૃષ્ટિથી આપને કદાચ લાગશે કે હું એની કદર કરવામાં મન્દ છું. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હું એટલી જ દૃઢતાથી મારું છું કે નર્મદ-શંકરમાં સાચું હૃદયનું કવિત્વ હતું. કવિત્વના અનેક પ્રદેશમાં એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે. એમના અનન્ય સાધારણ કવિજીવન માટે, એમના નીડર સાસારિક જીવન માટે, એમણે ઉત્તર કાળમાં દર્શાવેલી વિરલ સત્યનિષ્ઠા અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ માટે (પછી લલે એમાં આપણે સંમત થઈએ વા ન થઈએ) તેમજ એકલ હાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે કરેલી સેવા માટે, મહાશિર એમને ચરણે નમે છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ : નવમી સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખરથાનેથી

નર્મદના ગ્રંથો

નર્મદાશંકરે પદ્ય ધણું લખ્યું છે પણ તેથી પણ વધારે ગદ્ય લખ્યું છે. એમનું કિંમતી કાર્ય તો ગદ્યમાં જ થયું છે પણ એઓ કવિ તરીકે જ જાણીતા થયા હતા અને કવિ તરીકે જ જાણખાવાનું એમને પસંદ હતું, તેથી એમના સાહિત્યજીવનની તે દિશાએ કૃત્રિમ મહત્વ ધારણુ કર્યું છે. કવિના ગદ્ય અને પદ્ય ગ્રંથોની યાદી નવલરામે લખેલા કવિના જીવન ચરિત્રમાયી મળી આવશે. એ ગ્રંથોનો જીમયો લગભગ ૫૮ નો થાય છે. પણ એમના કાર્યના કિંમતી-પણાનો ખ્યાલ તો એમના એ ગ્રંથો,—કાવ્યોનો મંત્રક “નર્મદકવિતા” અને ગદ્યકાવ્યોનો મંત્રક “નર્મદગદ્ય”-પરથી જ આવી શકશે. પ્રાચીન કવિઓના ચરિત્ર એમણે લખ્યાં છે, તેમ જ દયારામકૃત કવિતા, પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ અને નળાખ્યાન અને સ્વામિનારાયણ પંથના કવિ મનોહર સ્વામિના પદો, એટલા ગ્રંથો એમણે સંશોધન કરી પ્રગટ કર્યાં છે.

જીવનનો કૃષ્ણપદ્મ કાળ

નર્મદાશંકરના જીવનનો “પૂર્ણ યશઃકાળ” ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૫ સુધીનો હતો. એ સમયે જ એમની ઉત્તમ કૃતિઓ રચાઈ હતી. જો કે એમણે ત્યાર પછી પણ કવિતા લખી છે, પણ કવિ તરીકેની એમની નામના તો એ જ સમયથી થઈ, નર્મદકવિતા ૧ના અંકે એક પછી એક જેમ જેમ બહાર પડતા ગયા તેમ તેમ એમનું નામ વધારે ને વધારે લોકોને મ્હોડે ચડતું ગયું. હિંદુ વિધવાની કષ્ટણજનક દશાનો ચિતાર આપતી અને વિધવાવિવાહ પરનો અંકુશ દૂર કરી એ દશામાંથી એમનો ઉદ્ધાર કરાવવા લખેલી એમની કવિતાથી જીના વિચારવાળાઓમા તેમજ સુધારકોમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો, અને એમની એ પછીની કવિતા, ઋતુવર્ણન (૧૮૬૧), વનવર્ણન (૧૮૬૨), અને પ્રવાસવર્ણન (૧૮૬૩) કાંઈક તદ્દન ઓરજ શેલીએ લખાવેલી છે. વળી હિંદુઓને એમણે આપખા માર્યા છે તથા જે દુષ્ટ સાસારિક રૂઢિઓને લખને માનવ જાતિમા હિંદુઓ અધમ દરજ્જે ભોગવે છે તે રૂઢિઓના મૂળપર કુહાડીના ધા કર્યા છે, તે કવિતા એટલી તો સફળ થઈ છે કે એમણે એ કવિતાને—“હિંદુ સુધારકના બાઈબલ”ની ઉપમા આપી હતી.

દિવાન બહાદૂર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી: ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો

મહાપુરુષ: ગુજરાતના નવયુગનો

Great as a Poet: Great as a social thinker: Great as a man.

વીર નર: પ્રેમશૌર્ય એની વીરહાક

ક. નવયુગના છેલ્લા ૭૫ વર્ષમા ગુજરાતમાના કેટલાને વીર નર કહી શકાશે ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ‘નરપુંગવ !’ ‘ભરતર્પણ !’ સમ્બોધેલ છે. પોણોસો વર્ષમા કેટલા ગુજરાતીઓને એમ ‘બલધારી’ કહી સમ્બોધી શકાશે ? ગુજરાતમા નવયુગના નર્મદ જેવા ચે ન્હાનકડા અર્જુન કોણ ? ગુજરાતમા નવયુગનો એ મહાપુરુષ.

ખ. કોઠાપતિપદની શિક્ષાવલ્લીમા ઋષિમુનિ-તપસ્વીઓએ કહ્યું છે કે અમારાં યે સુચરિત હોય તે લેજો. ન હ્તરાણિ.

નર્મદની યે જીવનની વિચારની કવિતાની ભૂગો ન હતી એમ નથી. નવલરામભાઈના ઉતારાઓમાં એમાની ઘણી ખરી કહેવાઈ ગઈ છે. નર્મદના યે સુચરિત લેવાના. ન હ્તરાણિ

જમે ઉધારની બાદબાકી પછી પણ સરવાળે નર્મદ મનુષ્ય તરીકે મહાવ્યક્તિ.

ગ. સંસારને હલમલાવનાર Great Power. મહાશક્તિ. કોઈ વાર સંસારને હલાવી જોયો છે ? આ ભીંતને તો હલાવો : કુંગરને કંઠાં હલાવીએ ? સંસારની પર્વતમાળને યે જે ને તે હલમલાવી શકતા નથી.

ઘ. કોઈ પણ ન્હાનો કે મ્હોટો કવિ સ્વદેશાભિમાન વિનાનો જાણ્યો છે ? હોમર કે મિલ્ટન કે શેક્સપિયર : કાલિદાસ, ચન્દ બરદાષ, કે ભૂખણુ : આચરન કે શ્રી હર્ષ : દિરદોસી કે ડાન્ટે : દલપત કે નર્મદ. નર્મદ Great Patriot—મહાદેશપ્રેમી.

સૂરતિઓ ! હમારા ઇતિહાસથી મગર થાવ : ‘સ્વદેશાભિમાન’ શબ્દ સૂરતમાં ઘડાયો છે; હમારા વીરપુત્ર નર્મદે ગુજરાતી શબ્દકોષમા ઉમેરેલો છે.

ચ. ટેકી, બહાદુર, સાહસિક, નિડર, એ વિશેષણોના Import—અર્થસંહર્ષ આપણે મ્હમજીએ છીએ ! એ ભાવ અનુભવ્યા છે ?

એ ભાવનાના મૂત્તસ્વરૂપના ગાંધીજીનાં દર્શન તો સહુએ ઠીધાં છે.

શિશોદિયા અટકા હતા, સ્પાર્ટનો એવા હતા. ૨૪ વર્ષનું નર્મદનું સાહિત્યસંન્યાસનું વ્રત; આપણે નોકરીમા ઉછરેલા એ વ્રત-એ અટકાનો ટેક-થુ સ્હમજવાના હતા ?

એ કેસરીને કાંધ પડી નહતી; છેવટે-જીવનના સુચારુસમયે ધરડા સિંહને પાજરે પૂર્યો. રહામા પૂરે તરનારો નર્મદ નર હતો.

નવલરામ સમયમૂર્તિ કહે છે; એ સમય-એ યુગ પુરો થયો છે ? એ સંસારપ્રજ્ઞાનો નિવેડો આવી બીજો યુગ મંડાયો છે ? નર્મદ આપણા યુગની સમયમૂર્તિ, આપણા યુગનો મહાપુરુષ.

નર્મદને જન્મ્યે ૮૫ વર્ષ વીતી ગયા, નર્મદને દેવ થયે ૩૫ વર્ષ આથમી ગયા. ગુજરાતી સાક્ષરતામા બીજો નર્મદ પાડવો બાકી છે.

સૂરતનો એ સ્પાર્ટન. સૂરતનો એ શિશોદિયો, સંસારના રણસંગ્રામનો એ મહાયોધ;

જનની જાણુ તો ભક્તજન, કા દાતા, કા શર;

નહી તો રહેજે વાઝણી, મત ગુમાવીશ નર.

અહોભાગ્ય સૂરત ! ત્હારું. એ શર પુત્રને જન્મ આપી સૂરત ! ત્હેં ત્હારું દૂર રાખ્યું છે.

એ સંસારયોધનું આજે શ્રાદ્ધ સૂરતે સરાયું, મ્હારી શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પું છું.

છ. શું જોશો મનની છબિ ? ત્હેમા નથી નવાઈ;

નિરખો મુજ મનની છબિ, ભલા પરિક્ષક ભાઈ. (દલપત કાવ્ય)

નર્મદનો દીર્ઘિરથાંબ આ છગિ ઉપર નથી, કે મહારા-ત્હારા ગુણગાન ઉપર નથી. દેવમન્દિરમાં ત્રણ શિખરો સમાં નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, નર્મકાવ્ય : નર્મદના એ ત્રણ દીર્ઘિરથાંબો.

શિવજીને ત્રણ પાંખડીનું ખીલીપત્ર ચડે છે, નર્મદને ગિરે થે નર્મગદ્ય નર્મકવિતા નર્મકાવ્ય એ ત્રણ પાંખડિયાળો સાહિત્યમુગટ ચિરંજીવ વિરાજે છે.

નર્મદનું આયુષ્ય પચાશેક વર્ષનું હતું; નર્મદનું દીર્ઘિરથાંબ ગુજરાતી ભાષાના આયુષ્ય જેટલું તો છે જ.

નહાનાલાલ કવિ : સાહિત્યમંથન

નર્મદનાં ટેક અને ઉદારતા

કદાચ કવિની પોતાની ઉદાર વૃત્તિનું ભાન જધાને સારી રીતે કરાવી શકાય તો તેથી આજના ટ્રેબલ વર્ગને તથા ગુજરાત સમગ્રને વધુ ઉદાર જતાવવાની તત્પરતા થાય, એટલા માટે જણાવવાની રજા લઉં છું કે જ્યારે ૧૮૬૪-૬૫ માં નર્મકવિતાનું મોટું પુસ્તક છપાઈ તૈયાર થતું હતું, ત્યારે કવિને પોતાને નાણાંબીડ બહુજ હતી. આર્થિક સંક્રામણમાં પોતે બહુ હતા છતાં એમના ઔદાર્ય, સુધર સંસ્કૃત તથા શુદ્ધ રસેહનો એક પ્રસંગ જાણી જવાની જરૂર છે. કવિમિત્ર કરસનદાસ માધવદાસ બડા કદરદાન અને ગુણગ્રાહી ગૃહસ્થ હતા. એ બે મિત્રોને થયેલી પરસ્પર વાત ઉપરથી એકના મનમાં એમ આવેલું કે હું નર્મકવિતા કરસનદાસને અર્પણ કરીશ અને કરસનદાસના મનમાં થયેલું કે કવિને છપામણી ખર્ચ આપવો. પરંતુ કાળની ગતિ ન્યારી છે. પુસ્તક પ્રેસમાંથી હજી તો તૈયાર થઈ બહાર આવ્યું નહતું અને એટલામાં ૧૮૬૫ ના શેરસફાના વટોળીયામાં કરસનદાસ સપડાયા. નવલરામ લખે છે કે ‘શનિ કે રવિવારનો દિવસ હતો. હું રોજના નિયમ પ્રમાણે કવિને મળવા ગયો તો કંઈક ઉદાસી ચહેરે જાણે મહારી રાહ જોતા હોય એવા દેખાયા. મને જોતાવાર કવિએ કહ્યું, “ભાઈ ! કંઈ જાણો છો ? કરસનદાસ ભાગ્યા.” આ શબ્દો બોલતાં કવિની આખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા.’ નવલરામને કવિનો હાથ ફેટસો બીડમાં છે તેની ખબર હતીજ. એમણે દિલાસો આપતા એમની વ્યવહારનિપુણ દ્રષ્ટિએ સૂચના કરી કે કરસનદાસ શાણા રસેહી છે તો તમે ખીજા કાંઈને પુસ્તક અર્પણ કરી ખર્ચ મેળવવાની પેરવી કરશો તો ખોટું લગાડે તેવા નથી. કવિના દિલને આ વાત રૂચી નહિ અનેરસેહી ને મનથી અર્પણ કરવાના નિશ્ચયને વળગી રહી એમણે કરસનદાસનેજ નર્મકવિતા અર્પણ કરી.

કુળચંદન મંડન અને દીપક કીર્તિ પ્રકાશ,

સુપુત્ર માધવદાસના, ધનધન કરસનદાસ.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક

તા. ૨૦-૬-૧૯૩૩ નો અંક

નર્મદ : એક પ્રસંગ

આ કરતાં વધારે મોટું દિલ દર્શાવનારો એક ખીજો પ્રસંગ કહું. મેં તે શ્રીમતી સ્વર્ગસ્થ ડાહીગોરીની પાસે સાંભળ્યો છે. એ પ્રસંગનો વિચાર આવતા, સ્મરણ થતાં પણ કવિને માટેની પૂજ્ય શુદ્ધિ જગૃત થાય છે. આખમા આસુ આવે છે. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે યાદ આવે છે. એક સુંદર સવારે, ઘણું કરીને બેસતા વર્ષને દહાડેજ, કવિ પોતે ગુલાખી ઠંડી હોવાથી ચાહ પીને શાલ ઓઢી, દિવાનખાનામાં બેઠા હતા. ત્યાં એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો ગવૈયો આવી ચઢ્યો—કુરનેસ કરી બેઠો ને કવિશ્રીને પોતા વિષે થોડી માહિતી આપીને ગાવાનું શરૂ કર્યું. કવિ પાસે ગજવામાં, અને ખરું પુછો તો ઘરમાં, એકજ રૂપીયો હતો. ગાયન સાંભળી ખુશ થઈ કવિએ રૂપીયો આપી દીધો. ગવૈયાએ સલામ કરી કહ્યું “કવિરાજ ! મેં આપકા નામ સુનકે આયા ઓર ચાર ચીજ મેં ને આપકા સુનાઇ. મે ખતના લેકે વાપસ જાઉં ઉસમેં ન તો આપકા શાલા હૈ ન તો મેં ખુશ હો કે જાતા હું” એમ કહી વળી ગાવા મંડ્યો. કવિ પોતે એટલા ઉદાર હતા કે પોતે ઓઢેલી શાલ પચાસ કે સોની જે હશે તે તેને આપી દીધી.

આવા એક ઉદાર નરના તરફ આપણે કેટલે છૂટે હાથે અને મોટે મને વર્તવું જોઇએ એવું કહેવા માગતો નથી. આપ બધા સમજી છે ને આઠ દશ હજાર રૂપીયા એકઠા કરવા એ તમારે માટે રમતની વાત છે, એમ હું માનું છું. તેમ છતાં એટલું કહીશ કે દુનીયામાં જેની પાસે દોલત છે તેનો ઉદાર હાથે ઉપયોગ ન થવાથીજ “સોસ્યાલિઝમ” અને “કમ્યુનિઝમ” જેવા વાદ અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેઓ શ્રીમંત છે તેને સવિનય યાદ દેવડાવીશ કે વિત્તનો તો ત્રણજ માર્ગે જવાનો સ્વભાવ છે. શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે દાન, ભોગ કે નાશ એ ત્રણ ગતિજ લક્ષ્મીની સરવાળે થાય છે. જે હાથે ખર્ચો તેજ ખર્ચે રહ્યા એમ માનજો. આ વાત માત્ર આજની સલા પરત્વે નથી. આથી ગુજરાતને આ વિનંતિ અને વાત કહેવાની છે, માટે ભાર દબને કહી છે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

કવિ સામે મિથ્યા આરોપ

કવિને માથે એક મિથ્યા આરોપ કવીશ્વર દલપતરામ તરફ અવિવેક દર્શાવ્યાનો કેટલાક સુકે છે. કમનસીબે શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પુસ્તકમાં તથા નરસિંહરાવના સ્મરણમુકુરમાં પણ તે વિષે ઇસારો છે. કવિએ પોતે પોતાની જાણી પુસ્તક સાથે મૂકેલી તેને અંગે કંઈ ગેરસમજ ને કંઈક અદેખાઈને પરિણામે એ અનિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થયેલો. ગમે તેમ હોય પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે કવિ નર્મદ જેવો સુધક વિદ્વાન, કલારસિક પુરૂષ એવો

અવિવેક બતાવેજ નહિં. મને વિજયાશંકરે જાતે કહ્યું છે કે જીવાનીના તોરમાં અને કવિ તરફના પ્રેમઉમળકામાં તે પોતે લખીને “સ્વતંત્રતા” નામના ઓપાનીયામાં પ્રથમ પ્રગટ કરાવ્યો હતો. કવીશ્વર માટે આપણે સોને માન છેજ, પરંતુ કવિને લાગતું કલંક દૂર કરવા અર્થે મહારે આટલું બોલવું પડ્યું છે. વિજયાશંકરના અતિ ઉત્સાહી મ્તલાવ માટે નમને ક્રોધને શંકા હોય તો એના પરમમિત્ર જેરામજી મલ્યાપારીએ “ઇન્ડીયન-સ્પેક્ટેટર” માં વિજયાશંકર માટે જે લખ્યું છે તે જોવું. Heard distance at the world caste and all and shut himself up with his sitar? એવાં કંઈક શબ્દોમાં બીજી અનેક બાબતોની સાથે એણે લખ્યું છે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘જુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

નર્મદ : કુળદીપક ને દેશદીપક

કવિ નર્મદની કીર્તિ ૧૮૫૮-૧૮૬૫ સુધીમાં દેશભરમાં પ્રસરી હતી. ભાગ્યેજ કોઇ અન્ય કવિના યશથી જિત પથરાઇ ગયાં હશે, એવા યશ કવિના તે સમયે હતા એમના પિતા, પુત્રને માત્ર કુળદીપક નહિં પણ દેશદીપક જ્ઞેવાનો લ્હાવો લઇ સ્વર્ગે સીધાવ્યા એ પુત્ર રત્નનું સ્મરણ તો આપોઆપ રહેશેજ. કવિના પત્ની ડાહીગૌરીને નંદશંકર આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખાવતા. એવી સુશીલ, સતી સ્ત્રીના પૂજ્ય પતિ તરીકે પણ કવિનું વિસ્મરણ થશેજ નહિ.

નવલારામ, જ્યારે કવિએ કોલેજ છોડી તે પ્રસંગ વર્ણવતા લખે છે કે સાક્ષરી માતાના ચરણારવિંદ સેવીને અનેક પદવીધરા બહાર પડ્યા છે. પણ હજી કોઇએ તેની નામના કે કીર્તિ કવિના જેટલી દીપ્તિમાન કરી નથી હા, એ વાત ખરી કે એમના પછી ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવ જેવા પ્રખર નરરત્નો પાડ્યાં છે. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ કે આનંદશંકર કંઈ કમ નથી. તેમ ન્હાનાલાલ પણ કાંઈ ખોટા નથી એમ છતાં કવિ નર્મદનું સ્થાન ખરે અનોખું છે. જુજરાતના ત્રણ મહા પુરુષમાના એક તે કવિ. દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી એજ બે નામો નર્મદાશંકરની સાથે એક શ્વાસે બોલી શકાય. એવા વીર પુરુષને નાગરી નાતે અન્યાય કર્યો છે એ વાત લક્ષમાં રાખી, આપણે જે રૂણ અદા કરવાનું છે તેમાં ઉદાર દિલે અને મોટે મને આપણી શક્તિ કરતા પણ કંઈક વિશેષ આપવાની જરૂર છે ‘સરસ્વતી મંદિર’ સુરતમાં છે, અને સાર્વજનિક સંસ્થા તરીકે શાએ તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવી, એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રભુ સર્વને સન્મતિ આપે અને શ્રીમુખે કૃષ્ણચન્દ્રે “ચિષ્ઠીર્ધુ લોકસંગ્રહમ્” નો જે ઉપદેશ આપેલો છે તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખે, એટલી જ પ્રાર્થના છે. એવા વર્તનથી આપણે શ્રી અને ખાસ કરીને શ્રીમંત વર્ગ રજીસુકત થશે.

નંદનાથ દીક્ષિત : ‘જુજરાતી’ સાપ્તાહિક, તા. ૨૦-૬-૩૩.

સત્યનિષ્ઠ નર્મદ

નર્મદાશકરનું ગદ્ય લખાણ લગભગ એ અલગ પ્રવાહમાં જ વિભક્ત થઈ ગયેલું જણાય છે. નર્મગદ્ય, ભાષણો અને લેખોવાળો પ્રવાહ એ પછળના ‘ધર્મ-વિચાર’ના પ્રવાહથી બહુ ભિન્ન પ્રતિભા છે. પહેલાના વિચારો ઉતાવળીયા, ઉપર ઉપરથી બંધાયેલા, જુવાનીના ઉછાળાથી રંગાયેલા અને ઉંડા અભ્યાસ કે શાન્ત મનન વગરના હતા. અનુભવે નર્મદાશકરને ખતાવી આપ્યું કે તેના વિચારોમાં ફેર કરવાની બહુ જરૂર હતી. પોતાના ફરેલા વિચારો ફરેલા સ્વરૂપમાં બહાર પાડવાની નર્મદાશકરે બહુ પ્રશસનીય હિમ્મત ખતાવી. જે સુધારાના મોહમાં તે પ્રારંભમાં ફસાયા હતા તે સુધારો પોતે ધારતા હતા, ઇચ્છતા હતા તેવો ન લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો મત ફેરવ્યો અને તે બહેરમાં મૂકતા જરા પણ આનાકાની કરી નહિં.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની ભાષાનું વલણ

મત ફર્યો તે સાથે તેની ભાષાનું વલણ પણ ફર્યું. ધર્મવિચારની ભાષા મૂળ જેવી, ટુકટી, સંક્ષિપ્ત, અને સૂચક છે. સંસ્કાર કાંઈક વધારે લગ્યા છે, ઉકળાટ શમ્યો છે, ગંભીરતા આવી છે. સપ્રયત્ન સમાલોચનાની જરૂર સ્વીકારાઈ છે, અને ભાષણોની ભાષા જેમ જોમદાર અને હૃદય ઉત્તેજનારી હતી તેમ આ ભાષા સદ્ગદાર અને વિચાર ઉત્તેજનારી છે. જૂના નર્મગદ્યમાંના અસલ લેખોમાંની અશિષ્ટતા ઉડી ગઈ છે, ક્રુદ્ધ વિચારો અને સરખામણીઓ ખુરે તેવું હૃદય કે મગજ રહ્યું નથી; ગંભીર, શાત, સૂચક અને બોધક સ્વરૂપ આવી ગયું છે. ભાષણોમાં, જુવાનીનો ઉત્સાહ અને પોતાની પાછળ દોડવા માટે આગ્રહ કરનાર નાંખકનો જુસ્સો છે. આમાં પ્રોઠ અવસ્થાની શાંતિ અને પોતાના મતને સ્વીકારવા માટે આગ્રહ કરનાર શુરૂનનો બોધ છે.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદાશંકર

તેવા સુદાત લેખકોમાં સુખ્ય નર્મદાશંકર છે. તેમણે સભાઓમાં આપેલાં લાપણોદ્ધારા, સ્વતંત્ર નિર્ણયોદ્ધારા, અને કંઈ કંઈ સ્વતંત્ર લેખોદ્ધારા ગુજરાતી પદ્યને સારું ખીલવ્યું છે. તેનું જીવન નર્મદાશંકરને ખરા સ્વરૂપમાં ખતાવે છે. તેના ડાહ્યામાંના લેખો નર્મદાશંકરની કવિતામાં નહિં જાણવામાં આવેલી હાસ્યોત્પાદક શક્તિ ખતાવે છે, જેકે તે હાસ્યરસ હુલ્લક વૃત્તિ અને હુદ્ પ્રતિનો માલમ પડે છે અને ઘણી વખત અનુચિત પ્રયોગોથી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા જેવું કરે છે. તેનો ‘ગુજરાતીઓની-સ્થિતિ’ વાળો લેખ, તેનું ઇતિહાસનું વાંચન, ગુજરાત માટે ઉંચી લાવના, સુધારાના માર્ગો વિષે તેમનો અભિપ્રાય અને ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે તેના હૃદયનો ઉમળકો અને ઉકળાટ ખતાવી આપે છે. ‘રાજ્યરંગ’ એ તેની મહેનત અને ધૈર્ય દાખવે છે, અને ‘સુરતની હકીકત’, ‘મેવાડની-હકીકત’ એ પણ તેના દેશાભિમાનના જીવંત કાટિ જાણવામાં મદદરૂપ થાય છે. ‘કવિ-ચરિત્ર’ માં તેણે લગભગ પહેલી જ વાર ગુજરાતી કવિઓની જાણવા જેવી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની કવિઓની કદર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસથી વાચવા લાયક છે.

હિંમતલાલ અંબરિયા : સાહિત્યપ્રવેશિકા

નર્મદની કવિતા

આમ જ્યારે દલપતરામની કવિતા જનવૃદ્ધને ઉંચે લેનારી છે ત્યારે નર્મદાશંકરની કવિતા કંઈક સારા ને સુધરેલા કહેવાતા દેશીઓ આગળ ઉચ્ચતર આશયો ખડા કરનારી છે. દલપતરામ શ્રોતા પર લક્ષ રાખી લખતા, જ્યારે નર્મદાશંકર પોતાની જ લાગણી દર્શાવવા લખતા. તેનું સાબળવા તેના જેવા થઈ રહેવું જોઈએ, તેની કાટિએ પહોંચવું જોઈએ, અને તેના રસ સાથે મળવું જોઈએ. તેના ઉદ્ગારો મહાકાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ઉન્મત્ત હૃદયનાં આવેશલયાં વચનો છે. સામાની લાગણીની તેને ઝાઝી દરકાર નથી. તે પોતે તો પોતાને જ ખૂંડ લાગ્યું તે જાણાવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, ગ્રેમ અને દેશાભિમાનથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ ગયું છે, અને ઉકળેલા મગજમાંથી શાંતિની વાણી નીકળવી અસંભવિત જ છે. ગુજરાતી લાકડાઓના હૃદયના નિયારોને ટકારા મારી બહાર આણે છે ને તેને મારે જોઈતા જીવોને સારી પેઠે આપે. અગ્રેજી કવિતાના છુટક છુટક કાવ્યખંડોનું લાપાતર કરી તેના રસ પણ ઉતારવા પ્રયત્નો કર્યા. વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાયેલી સ્થિતિ અને પોતાની નૈસર્ગિક સ્વતંત્ર, ને શુદ્ધ વૃત્તિ: એ ત્રણેનો લાભ લઈ તેણે ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ ‘ચુલ’ સ્થાપી.

હિંમતલાલ અંબરિયા : કાવ્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

નવી કવિતા

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિકાસ પામતી કવિતા બ્યારે નર્મદાશંકર તથા દ્વલપતરામના હાથમાં આવી ત્યારે તેનાં સ્વરૂપમાં ને સૌંદર્યમાં, તેની કળામાં ને છટામાં, તેની શૈલીમાં ને બાનીમાં તથા તેના હેતુમાં ને લક્ષમાં, ઓર તરેહનો ફેરફાર થઈ ગયો. આથી પણ વધારે ફેરફાર થવાનો તેને માટે બાકી હતો. નર્મદાશંકરે અંગ્રેજીનો જુરસો ને જોમ એ ગુણો બતાવ્યા હતા. પણ તેની ઉચ્ચ વર્ણનશક્તિની, મોહક તરંગવૃત્તિની, તથા રસભરી સુંદરતાની છાપ તે સંપૂર્ણપણે પાડી શકેલ નથી. નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધ્યો હતો, અને અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા ફારસી ભાષાનાં સાહિત્ય સાથે પણ ગુજરાતી ભાષાઓની પિછાન વધારી હતી. આમ નર્મદાશંકરે ગજવી મૂકેલ ગુજરાતમાં નવો વાવો હતો. વિદ્યા વધી, જ્ઞાન વધ્યું, માણસોના મનનો વિકાસ જુદી તરેહનો થવા લાગ્યો. પરંતુ એક સાથે જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનનો પ્રચાર-થતાં વાચન વધી ગયું અને ખજાળાટ થઈ રહ્યો, પણ પરિણામમાં સતત પ્રવાહી ધોધ વહી શક્યો નહિ. તો પણ બિન્ન બિન્ન રસે પરિપૂર્ણ એવા મીઠા ઝરણાં વહેવા મંડ્યાં હતા ખરાં.

હિંમતલાલ અંબરિયા : કાવ્યમાધુર્યની પ્રસ્તાવના

સુરતનો સાહિત્યવીર નર્મદ

વીર નર્મદના જન્મને સો વર્ષ આવતા ઑગસ્ટ માસમાં પૂરા થશે. એ મહાન કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર એકલે હાથે ‘નર્મદાશંકર’ અને ‘નર્મદકથાકોશ’ જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથો ગુજરાતને ચરણે ધરનાર, અડગ સુધારકને કાણુ ઓળખતું નથી? સાહિત્યસેવાને એણે જીવન અર્પણ કર્યું હતું. અન્યાય, અસત્ય, અને અનાચાર સામે એણે બડ ઉઠાવ્યું હતું. નિષાલસ હૃદયથી પોતાના વિચાર રજુ કરી નવી પ્રેરણાઓ એણે પાઠ હતી. ‘પ્રેમ-શૌર્ય’ એ એનો જીવનમંત્ર હતો. દાસત્વની સ્થિતિ એને અસહ્ય હતી.

મહાન કવિએ સાહિત્યનો નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. ગુજરાતની જનતાને એણે જાગૃત કરી. ગુજરાતના ગૌરવને એણે વધાર્યું. એ વીર નરની શતાબ્દીનો મહાન પ્રસંગ ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે ઉજવાશે. સુરત-વીર નર્મદની જન્મભૂમિ, આ સુરત-આ પ્રસંગે સૌથી વધારે ઉત્સાહ દાખવે એવી આશા સ્વાભાવિક લેખાય. સુરતના ત્રણ નન્નાઓને માટે સુરત અભિમાન ધરાવે છે. એ ત્રણ ‘નન્નાઓ’માંનો પ્રથમ તે નર્મદાશંકર સુરત એ એના જન્મની પવિત્ર ભૂમિ. સુરત તરફ એનો અંતરનો ઉમંગ છે. સુરતીઓના ગુણગાન એણે ગાયા છે. સુરતની ચઢતી પડતીને ઇતિહાસ એણે આલેખ્યો છે. ‘સુરત-સોનાની સુરત’ નો ‘રડતી સુરત’ જોઈને એતું હૃદય કંકળી ઉઠતું. સાહિત્યપ્રીતિ, રસિકતા, ઉદારતા, સહૃદયતા, કેમળતા, માટેની સુરતની પ્રતિષ્ઠાને વધારનાર તે નર્મદાશંકર સુરત એ વીર પુરુષની શતાબ્દીને પ્રસંગે ઉદારીનતા કે અનુદારતા દાખવે તો સુરત નગર જ કહેવાય. સુરત એવું નગરુણપણું નહિ જ દાખવે એવી હમને અડગ શ્રદ્ધા છે.

મોહનલાલ દવે : ‘પ્રતાપ’ સાપ્તાહિક

ગદ્યવિકાસમાં નર્મદનું સ્થાન

આ નર્મદયુગમાં જ આપણા દેશમાં અને સાહિત્યમાં અંગ્રેજ સાહિત્ય અને મંદુકિતનું જોસભેર આક્રમણ થાય છે. આ આક્રમણના વિદ્યુત્તેજથી આપણો દેશ અને સ્વદેશીઓ અંત્રાય છે. આપણુ સ્વત્વ શંકાની દોલાએ હીંચવા લાગ્યું છે. પરિણામે આપણું ઘણુંક આપણે ગુમાવી બેઠા. આપણે જીવનપ્રવાહ કેવી રીતે ફેરવવો, આપણા સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી એ સર્વના પાઠ આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જ લેવા શરૂ કર્યા. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યોની ઘણીએક રમણીયતાઓ અને સચોટી દર રહી આપણે આ દૃષ્ટિએ અવળી દિશાએ દોરાયા છીએ. આપણાં પુરાતત્ત્વોના ઉદ્ધારેકા આ સત્યો આપણને હવે કંઈક સાચી રીતે સમજવશે એમ આશા રહે છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજ સાહિત્ય આ યુગમાં એના સંરક્ષકો ગણવા લાગ્યું. ગુજરાતનું નવજીવન તીવ્ર જ્ઞાનતૃપાથી તલસી રહ્યું હતું. એમાં નવીન જ્ઞાનમંદિરો, પુસ્તકો, અને વાંચનમાળાઓ ઉભરાવા લાગ્યા. માસિકો, લાખાંતરો અને સભાઓએ જન્મ લીધા. મંડલો, પ્રવાસો અને વિદેશગમનોએ નવજીવન શરૂ કર્યા. જીવનમાં, શિક્ષણમાં, આદર્શોમાં, સાહિત્યપ્રદેશમાં, અને સર્વમાં આમ પશ્ચિમના આદર્શોની ભરતી ચઢી. નિદ્રિત અને મુગ્ધ બનેલું ગુજરાત જાગ્યું. એને નવી વાચા ફેટી.

સુરતના એક અઢાર વર્ષના યુવકની ભરયુવાનીને આ યુગના બલોએ ચગડોળે ચઢાવી, પોતાના અને પરદેશના નવસંસ્કારોથી હૃદયને હલમલાવી આ યુવકે ગુજરાતને નવચેતનનો શંખધ્વનિ સંભળાવ્યો. આપણા સાહિત્યના નવયુગની મધ્યમૂર્તિ આ નર્મદ જ આપણા ગદ્યનો અધિષ્ઠાતા બન્યો. પશ્ચિમના એડીસન અને સ્ટીલની કૈંક અને બીજાઓની પ્રેરણાથી એ ગદ્ય લખવા પ્રેરાયો. ભરતીયે ચટેલા મહાસાગરની ઘોષણાથી એણે ગુજરાતના નવગદ્યની શાળા અને શૈલી સ્થાપી

૧૮૦૭ માં ‘મંડલી મળવાથી થતા લાભ’ એ વિષય ઉપર લખેલું આપનો આપણે એને જોઈએ છીએ. ગુજરાતને નવી પુરેલી વાચાને એણે નવીન મરોડ આપ્યો. ગુજરાતના લોકની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ શૈલીના, એણે ભારે અને સફળ આરંભ પ્રયત્નો કર્યા.

અંગ્રેજીનું ગદ્ય સાહિત્ય આ વખત પહેલા પુલ્ક્ય કાલ્યુ હતું. એડીસનની સરલ, વિનોદી અને ગોઠડસ્મિયની સરલ, સુધડ અને કુમલી શૈલીઓ આપણે ત્યાં ઉભગથી વચાવા લાગી. અંગ્રેજ સાહિત્યના પ્રતાપી યુગો નવીન ગુજરાતના યુવકોને મંત્રવશ કરી પશ્ચિમના વાતાવરણમાં ઉપાડી ગયા. મેંકોલે, મીલ, ડી કવસી, કાર્લમલ, આદિ અતિસમર્થ ગદ્ય લેખકોની શૈલીના એમને જ્ઞાન થયા. એમનાથી જીરવાયુ તેટલું અપર માનાતું આ ધાવણ એમણે જીરવ્યું. એના અમૃત કે વિષ થઈ વાણી કે વખતદ્વારા એ આપણા સાહિત્યમાં આવી થોડે ઘણે અંશે લાગ્યા. નર્મદની ગદ્ય શૈલી આમ ઉપર કહી તેમ એડીસન ને સ્ટીલથી પ્રેરિત બની.

નર્મદશૈલીના આ નમૂના પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે એના યુગનો નવો ઉત્સાહ એમાં આવ્યો છે. નવીન અંગ્રેજ-કંઈક એડીસન અને બીજાની-શૈલી એણે સ્વીકારી છે. આ શૈલીનાં

વિવિધ અંગોમા એ ગુજરાતી, સંસ્કૃત ઉપરાંત બીજા શબ્દો આવ્યા તેમ દ્રાવિડ કરતો ગયો છે. એના શબ્દોની ચુંટણીમા રસદષ્ટિનો વિવેક છે. વાક્યાવલિઓમા શબ્દોનાં સ્થાન, ઔચિત્ય અને અર્થવાહકતાની દૃષ્ટિએ આપવામા આવ્યા છે. એના ટુંકા, લાંબા, તુલનાભર્યા કે વિચ્છેદભર્યા વાક્યો એની શૈલીને આકર્ષક કરે છે. રસિક ગુજરાતી લક્ષનાની અલંકારવિધિ એણે આછી આછી અને કલાથી ધારણ કરી છે. મારવાડી મહિકાને અંગે થોડાજ સિંચેલા અલંકારોનો એને અણગમો છે.

આલંકારિક ભાષાના વિવિધ સ્વરૂપોનીયે ઓળખ થોડી થોડી એ આપતો રહે છે. નર્મદના સ્વભાવ અને ગુણ જેવી એની શૈલી છે અને પોતાના વ્યક્તિત્વને એણે શૈલીમા સારી રીતે ઉતાર્યું છે. જોઈએ તેવી સરલ, સંક્ષિપ્ત, મધુર કે સ્પષ્ટ એ થઈ શકે છે જગતની વિવિધ સ્વભાવધારી પ્રજાઓને પોતપોતાની લાક્ષણિક શૈલીઓ ગમે છે એકની શૈલી એના જેવી બીજીનું હૃદય-રંજન ન કરે. ગુજરાતીઓની સ્વભાવવૃત્તિ, એમના સંસ્કારો, એમના ઉપર ગમસ કરવાની શૈલીના પ્રકાર, એમની સ્થિતિઓ અને એમાંથી સૂચવાતા એમના ભવિષ્યોના દર્શન : એ સૌ એમને રોચક કેમ થાય એ આપણા ગદ્યકારની ધ્યાન ગહાર રહ્યું નથી. આરંભના છતાં નર્મદશૈલીના આટલા ગુણો જેવા તેવા નથી. એ શૈલીનું સ્થાન ગુજરાતી ગદ્ય શૈલીઓમાં આરંભનું તોયે માનવતું રહેવાનું. નર્મદશૈલીની શાલાના અનુયાયીઓને આપણે આ અરસામા આપણા સાહિત્યના આકાશમાં એમની મધ્યમા વિરાજેલી મૂર્તિની આમપામ ધીમા ધીમા અને આછા આછા ચળકતા જોઈએ છીએ એ અનુયાયીઓમાંના કોઈમા એ મધ્યમૂર્તિના ગૌરવ કે તેજ નથી. નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ નીરાળી ને જોમવતી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથીજ.

શંકરપ્રસાદ રાવલ : ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ : ‘ગુજરાત’

નર્મદ : તેના વિષયો અને શૈલી

કવિ નર્મદે કયો વિષય છેડેલો નથી એ એક મહા પ્રશ્ન છે. ગદ્યમાં-છતિહાસ, કવિચરિત્રો, નીતિનિબંધો, સંસારસુધારાના વિષયો, નાટકો, ભાષાનાં વિવિધ અંગો વિગેરે તમામ પ્રકારની બાબતો ઉપર તેણે પોતાની લેખિતો ચલાવેલી છે. નર્મદની લેખનપદ્ધતિ ધર્મવિચારમા પ્રબળ તથા વિલક્ષણ અને છે. નર્મદાશ કરની કવિતા અતરના ઉલ્લાસની છે, મદોન્મત માતંગના જેવી છે. હૃદયમા ઉત્તેજી ઉર્મિઓને લખને તેમણે કવેલું છે. વિષયની તેને તૂટ નથી, વિચારોને લેવા જવા પડતા નથી. સ્પષ્ટ વિચાર, સ્પષ્ટ ભાષા એ તેના લક્ષણો છે. ઢાકપછેડો કરવાનું તેમને આવડતું નથી નર્મદની લેખનપદ્ધતિને કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન પ્રિય નથી. તેની ભાષા તેના વિચારોને અનુસરો રહે છે, વિચારો ભાષાને અનુસરી રહેતા નથી. પોતાના વિચારો પ્રમાણે સમાજને વિચારતી કરવાના હેતુથી તેઓ પોતાને જ રચના બોધ આપે છે. નર્મદશૈલીએ સાહિત્ય પ્રદેશમા એક નવી શાળા ગથાપેલી અને તે ‘ઉદ્ધતશૈલી’ થી ઓળખાય છે. ગુજરાતી ભાષા ન્યાં સુધી જીવતી રહેશે ત્યાં સુધી કવિ નર્મદનું નામ કદાપિ પણ વીસરાનાર નથીજ. વિવેકાચાર્ય નવલરામે તેનું જીવનચરિત્ર લખી તેનું આદ્ય કહેલું છે.

જયસુખરાય જોષીપુરા : ‘સાક્ષરમાતા’

સુરતી સુધારો

‘સોરઠી સુધારા’ની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા. હવે આપણે આપણી દ્રષ્ટિ ગુજરાતના સુધારા પ્રતિ ફેરવશું. ગુજરાતમાં ‘સુધારા’નું જન્મયુગ તથા ઉદ્ભવનું સુરતમાં થયેલું છે. સુરતે જ તેને પુષ્ટિ આપી તેને પ્રગતિ કરતો રાજ્યો છે. અર્વાચીન ‘સુધારા’નો જન્મ ઓગણીશમી સદીના પ્રાતઃકાળમાં થયો છે. સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ મહેતાજી દુર્ગારામે જૈવળ રૂઢિપ્રિય જીવનવ્યવસ્થાનો અભેદ દુર્ગ તોડવાની શરૂઆત કરેલી, અને સારળાદ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, કવિ નર્મદાશંકર, નવલરામ વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રોના સુધારકો એ સૈન્યમાં જોડાયેલા અને તેને પાછળથી અમદાવાદના ભોળાનાથ સારાભાઈ દીવેટિયા તરફથી પ્રળળ ટેકા મળેલો. આમાંના જેમની ઉપર પાશ્ચાત્ય વિદ્યા કે સંસ્કૃતિના જેવા અને જેટલા સંસ્કાર પડેલા તેમના વિચાર તેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન પામેલા, અને તેના પરિણામમાં ગુજરાતમાં યોધાતા ‘સુધારા’ નો પ્રવાહ શતસુખી થઇ ગયો હતો. કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના બળે કરીને સુધારકોના સૈન્યની સરદારી મેળવી લીધી અને ‘નવું એટલું સોનું’ માની લઇને જનસમાજ રૂપી સમુદ્રમાં ક્ષોભ ઉભો કરી દીધો. વાણી, કલમ અને વર્તનથી સુધારાનો વિજય કરાવવાને તેમણે કાંડિઓ પીટાવી, અને નગરા ઉપર ધાવ મારીને સમાજક્ષેત્રમાં કાલાહલ મચાવી મૂક્યો. અને તે એટલે સુધી કે, સુધારો એટલે નર્મદાશંકર અને નર્મદાશંકર એટલે સુધારો એવી લોકભાવનાની હવા પણ બધાં ગઇ.

જયસુખરાય જોષીપુરા : ‘મણિશંકર કીકાણી’

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ

જુની અને નવો વિદ્યાએ માડેલા દેશમંથનથી બહાર આવેલા પ્રથમ બે રત્ન તે કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ છે. કવિ દલપતરામ વ્યવહારકુશળ, શાન્ત પ્રકૃતિના, ઠરેલ, શબ્દચતુર કવિ હતા અને તેથી તેમની કવિતામાં કોઇપણ જાતનું ‘દદ’ નથી. શાંત હાસ્યરસ, યોધવાર્તા, શબ્દચાતુર્ય તે સરળતા, એ એમની કવિતાના મુખ્ય લક્ષણ છે.

નર્મદાશંકર ઉછળતા હૃદયના, સાહસિક, ઉસાહી, રસગ્ર કવિ હતા ને એમની કવિતા મર્મ-શોધક, પ્રસંગે મર્મદારક પણ છે. દલપતરામ પોતાની જાતને સુલી જઇ રહ્યાંને રંજન કરવા શ્રોતાજનને અનુકુળ કવિતા લખે છે. નવલરામ લખે છે કે ‘નર્મદની કવિતામાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ધણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું’. દલપતરામની સભારંજની ચાતુર્યશીલી કહેવાય. નર્મદશીલી મરત કહેવાય.’

સભારંજની કવિતા હૃદયના ઉમંગકાની નહિ હોવાને લીધે હૃદયપર ઘણી જ થોડી અસર કરે છે. વળી અમુક પ્રસંગે અમુક જનવર્ગને માટે રચેલી કવિતા સર્વ કોઇને અનુકુળ થઇ શકે નહિ. એટલે એવી કવિતાનું આયુષ્ય ધણું દીર્ઘ હોવાનો સંભવ ઓછો.

પ્રાસંગિક કાવ્ય અમર થયાના દાખલા અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આંગળીને વેઠે ગણાય તેટલા છે અને ત્હેની પ્રત્યેકની કીર્તિના નિરાળાં ઢાંચણ છે. પણ હૃદયની ઊર્મિઓ જેવી આજ ઉછળે છે, તેવીજ સેંકડો હજારો વર્ષો પૂર્વે ઉછળતી હતી ને લવિષ્યમા ઉછળશે તેટલા માટેજ કવિના હૃદયનું ગીત સર્વ સ્થળે સર્વ સમયે સર્વ રસિક જનને પ્રિય લાગે છે. નર્મદાશંકર માત્ર કવિજ ન હતા, એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ ગદ્ય લખવાનો પ્રયાસ કરનાર ને ત્હેમા અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ મરત કવિ છે. કવિચરિત્ર લખવાનો રીવાજ પણ એમણે પાડ્યો, ગુજરાતી ભાષાનો કોષ અને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણે જ લખ્યાં, પિંગળ ને અલંકાર શાસ્ત્રને પણ એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યાં, સુધારાનો સમગ્ર ઝુંડો પણ એમણે જ ઉપાડ્યો, રાત્ર્યર ગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણે જ લખ્યો, દેશાભિમાનની મગ્ની પણ એમણે જ જ્વરી કરી. “દેશાભિમાન” શબ્દ પણ એમણે જ પહેલીવાર ગુજરાતીમાં વાપર્યો. ઇતિહાસ ને જુનાં શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધારાની નિષ્ફળતા માલમ પડી ત્યારે સુધારા વિરૂદ્ધ લખાણ પણ કવિએ જોસભેર ઉલટમેજ દીધું. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સર્વગ્રાહી હતી તે વિષે કંશો સંશય નથી. સર્વ પ્રદેશમાં નીડરપણે ધુમનાર આ વિરલ નરે પ્રત્યેકમાં પોતાનું તેજ ઝળકાવ્યું છે, પણ કોષમાં પણ એવી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી નથી કે જેથી એનું તદેશીય લખાણ અમર થાય. નવલરામ, દલપતરામ ને નર્મદાશંકરનો શૈલીભેદ ખતાવી, બન્નેને સમાન ગણવા લલચાય છે. બુદ્ધિબળમાં તો બે સમાન નથી જ. નર્મદાશંકરનું મન આરમી જેવું હતું, જેમાં તે સમયની સારી નકારી સર્વ પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. માટે જ એને સમયમૂર્તિ નામ નવલગમે આપ્યું છે. પોતાના સમયની સંસારસ્થિતિ યથાર્થ અવલોકવાની, તે રંગે રંગાવાની ને તે બરાબર ચિતરવાની શક્તિ અલગત અસાધારણ છે. તે માટે જ બુદ્ધિબળમાં નર્મદાશંકર દલપતરામથી ચડે, પરંતુ કાવ્યપ્રદેશમાં દલપતરામે પોતે પસંદ કરેલી શૈલીમાં ઘણું કૌશલ્ય દાખવ્યું. જ્યારે નર્મદાશંકરે પોતાનું સમગ્ર બળ હૃદયગીત ગાવામાં વાપર્યું હોય તેમ જણાતું નથી. નર્મદાશંકરે માત્ર નવી ગુજરાતને માર્ગ બતાવવા વિવિધ સ્થળે પાંચો નાખી બાકીનું ચણતર લવિષ્યની પ્રજાને માટે રહેવા દીધું છે. આથી ન્હાના દીવાનું ઝળહળતું તેજ મ્હોટા પણ ઝાંખા બળતા દીવાની બરાબરી કરતું જણાય છે. પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરની વિશેષતા એ છે કે આ નવીન યુગની સકળ પ્રવૃત્તિના એ ઉત્પાદક પિતા છે. એકદે હાથે એ યશસ્વી નરે અમર કાર્ય કર્યું છે અને આત્મબળની અસૌકરિકતા સિદ્ધ કરી છે. કદાચ નર્મદાશંકરની કૃતિઓ ભુલાય પણ એમનું કાર્ય તો ચિરસ્મરણીય રહેશે જ. કવિ દલપતરામને અંગ્રેજી રાત્ર્યથી દેશને લાલ થશે એવી આસ્થા હતી તેથી તે વાતનો પ્રચાર કરવા તરફ એમનું લક્ષ હતું. બદલાતા જમાનામાં લોકોને ઉદ્દેશવાના અનેક મહાન પ્રશ્નો એમણે યથાશક્તિ યથામતિ પોતાના કાળમાં ચર્ચ્યા છે.

ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ અને નરહરિલાલ : સાહિત્યરત્નની પ્રસ્તાવના

સંક્રાંતિકાળનો પ્રતિનિધિ

ભારતભૂમિ ઉપર પશ્ચિમનું અજવાળું વિશેષ પડવા લાગ્યું, શાન્તિ દેવીએ હસ્તકમલ પ્રસારી સાહિત્યવિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો, ભારતસંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-કુસુમની પરિમલ હૃદયમા ઉતારવા લાગ્યા. આ સમયને આપણે સંક્રાંતિકાળ કહીએ. સંક્રાંતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે.

જુની અને નવી લેખનપદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિષે સ્વ. સા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. “ ઠાવકું ઢામ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના આતુર્ય વડે દલપતશૈલીનાં શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો અગમગી રહ્યા છે. ” સંક્ષેપમા દલપતશૈલીમા ગોરવની સાથે મીઠાશનું અતિમનોહર સંમેલન થયું છે, શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરબોધ્ય કળ તરીકે આજ દિન પર્યંત “ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ” નામક સંસ્થા અને “ જુદ્ધિપ્રકાશ ” નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વશક્તિના પ્રાબલ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સ્તી. આઈ. ઇ. નો માનવંત ખિનાળ્ય કવિશ્રી દલપતરામનો યશ દ્વિગુણિત કરે છે. પિંગલશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફ જ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરૂચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેનાં દ્રષ્ટિબિદ્ધુએ જોતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલનરહિત જણાય છે. તેમના સર્વેયા એકત્રીશા ઘણાજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું અનુકરણ રા. જુલાખીરામ, રા. છોટાલાલ, રા. કેશવલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે.

જ્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાના શાત સુબોધક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગદ્ય જનસમાજમા પ્રવર્તાવનાર, આદર્શપ્રધાર, સંસારસુધારક, એક વ્યક્તિ જનસમુહની સેવા કરવામા મગ્ની રહી હતી, અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાશંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતાં “ આટીંસીયન વેલ્સ ” ના પાણી એકદમ ભૂમિમાંથી ઉછળી નીકળે છે, તેમ નર્મદ હૃદયભૂમિમાંથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગ દ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે. જેમ જવાળામુખી પર્વતમાંથી મુખ ઉઘડતા એકદમ ગડગડાટ લડલડાટ કરતી કંઈ કંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે, તેમ નર્મદહૃદયજવાળામુખીમાંથી ઉર્મિઓ કવિતામુખદ્વારા ઉછળી આવે છે. ટુકમા નર્મદની શૈલી આન્તર્લોભના ઉભરાટ ઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્યક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડ્યું છે, સાહિત્યમાં તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે. આધુનિક સમયનું પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનું સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વછ દોન્યાદનું રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા કવચિત્ કવચિત્ ગ્રામ્ય શબ્દોથી કિલબ્દ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સર્વેયા એકત્રીશા ખાસ વખણાય છે, તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત

પણ તેટલાંજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રા. વિજયાશંકર, રા. સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે.

જેમ નાટ્યની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદથી શરૂ થઇ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી નર્મદાશંકરથી થઇ લેખાય. આ સમય યુગ્મર ભાષાનો અવ્યુદયસૂચક છે. ન્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપતરામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા. નવલરામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. તેમનું લખાણ બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપ જ છે. પણ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકની ખામીની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતાં તેને ખીજ વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય.

રતનરામ ભટ્ટ : સાહિત્યવિલાસની પ્રસ્તાવના

નર્મદ : કેટલાક દૃષ્ટિકોણ

આધુનિક યુગનો અરુણ

કવિ નર્મદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં. એ પ્રસંગને આજે સો વર્ષ થાય છે. સમય કાળ અને ફિલસૂફીની દ્રષ્ટિએ કે આધુનિકીન સરખા વૈજ્ઞાનિકની દૃષ્ટિએ, અગર કોઇ જીવનવિદ્યાસના ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ મહત્વરહિત, સાપેક્ષ અગર અતિધીર ગતિમાન સત્ત્વ લાગતું હોય તો પણ આપણી સામાન્ય દૃષ્ટિએ એ અતિ મહત્વનું સત્ત્વ અને ત્વરિત સત્ત્વ લાગે તો તેમા નવાઇ નથી. કવિ નર્મદ એ આધુનિક યુગનો અરુણ. કવિ દલપતરામ એના પૂરોગામી. નવયુગની જે રંગ-રેવાઓ દલપતરામે દોરી તેમા નર્મદે સ્પષ્ટ અને નવીનતાના આગમનને ન બૂલી શકાય તેવા ઝમકદાર રંગ પૂર્યા.

ઔવનકાળના ઇતિહાસપલટા

સને ૧૮૦૦ ની આબુબાબુમા નાના ફઝલવીસની સાથે હિંદુપત પાદશાહીની અશક્ય બનતી જતી ભાવના અશક્ય બની ગઇ, અને આગ્રેએ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી બન્યા. મને ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઇ નિર્મૂળ થઇ અને હિંદુસ્તાન ઇંગ્રેજોની મહેરબાની ઉપર જીવતું બની ગયું. મોગલાઇનું માત્ર નામજ રહ્યું હતું. પહેલા પ્રસંગને નર્મદના જન્મ સમયે તેત્રીસ વર્ષ થયાં હતા અને પેશ્વાઇ ગયાને માત્ર પંદરજ વર્ષ થયાં હતા. પંજબનો રણજિત હજી જીવતો હતો. સત્તાવનતો બળવો-જેને કેટલાક ઇંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની પ્રામાણિકતા સ્વાતંત્ર્ય સુદ તરીકે પણ સ્વિકારે છે, તે-હિન્દની પુરાણી રાજકીય સાન્યતાઓને ભસ્મ કરતો, રાજકર્તાને હિંદનું હૃદય જીતવાનો મહાબોધ આપતો પ્રજાની ઉઠ્યો ત્યારે નર્મદ ચોવીસ વર્ષનો ભરથુવાન હતો. પ્રાચીન કવિતાના અન્તને સોનેરી રૂપેરી રંગની ભલકથી દીપ્તિમાન અને કળામય બનાવતા રસમૂર્તિ દ્યારામનું અવસાન થયું ત્યારે નર્મદની વય યોગ્યુસની હતી,

નવયુગનાં મંડાણ

જીવન, રાજ્ય, અને સાહિત્યમા નવી દ્રષ્ટિ આવવી હતી, એ આગોથે આગાહીમગી સહીનો યુગ જગતને માટે તેમજ હિન્દને માટે વિચાર અને આચાર-પરિવર્તનનો મહાયુગ હતો. કેળવણી પૂરતા પ્રમાણમાં ફેલાઈ છે ? અનિષ્ટ રિવાજો નાશુદ થયા છે ? વહેમો નાશ થયા છે ? દેશાભિમાન ખરેખર ભગૃત થયું છે ? ગુજરાત અને ગુજર્ ભાષાનું નિર્મળ અભિમાન આપણા હૃદયમા સ્થાન પામ્યું છે ? નર્મદને તેના જીવનમાં જ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેના જીવન પછીની અડધી સદીમાં થયેલી પ્રગતિ માટે નર્મદનો આત્મા સંતોષ પામશે ખરો ? કાણુ જાણે ? ખાતરી લાગ્યેજ આપી શકાય.

નવાજૂતાનો જંગ

યુગપુરુષોની આજ કર્ણકથની Tragedy હોય છે. તેઓ ધારે છે એટલી ઝડપથી જગત વધતું નથી. અનેક વર્ષોના સંસ્કારો અને અનેક વર્ષની ટેવા ઝડપથી પદલાતી નથી, જે કે તેની ખામીઓ આપણે જોતા હોઈએ તો પણ, અને ખીજું એક મહત્વનું કારણ એ હોય છે કે અનિષ્ટ રૂપ ખની ગયેલા સંસ્કારો અને આચારોના ગર્ભભાગમાં કાંઈ ઇષ્ટ તત્ત્વ છુપાઈ રહેલું હોય છે. એ તત્ત્વ બાહ્યકૃતિમા વિસરાઈ જાય, પરંતુ બ્યારે બાહ્યકૃતિ કેવવાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ત્યારે તત્ત્વ પોતાનો વિનાશ ન થાય એ માટે ભારે બળ ચોળે છે, અને તે બળ ફેરવવા યોગ્ય આકૃતિના પણ કંઈક અંશે સાચવી રાખે છે. સમાજશાસ્ત્રને અભ્યાસ આપણને પ્રગતિ અને સરક્ષણના બંનેની ખેંચનાણુનો જ પ્રતિહાસ શીખવે છે. જૂનું એક વખત નવું હતું. નવું જે માગે તેનો સુખ્યાસ જૂનામાં સમાયેલો હોય છે. અને નવી જાતની પણ બધીજ બાહ્યકૃતિ પસંદ કરવા જેવી હોતી નથી. અનિષ્ટ ટાળવા માટે જૂતાને ભાગી નાખવું-નિર્મૂલ કરવું ? કે જૂતાનો શુભ અંશ સાચવી રાખી તેના ઉપર નવીનતા રચવી ? બંને મહા વિકટ કાર્યો છે. ક્રાન્તિ અને વિકાસ એ બંનેની સાધના દુર્ધટ છે. ક્રાન્તિ સાથે એક મહાભય રહેલો છે. જૂતાને ભાગી નાખવાના પ્રયત્નમા અનેક અનિષ્ટ અંશે દાખલ થાય. સ્પર્શસ્પર્શની ભાવના જૂલભરેલી છે એમ માનતું માનસ જૂની રૂઢિ તોડવાના જોશમા અસ્વચ્છતા Inbentary-habits ને અજાણતા આવકારે છે. પ્રજાસત્તાકની ભાવનામા અમેરિકાની માફક લાયસ્વન ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રજાસત્તાકની ભાવનાને દુપણ લગાડે છે, અને રોલીન, કમાલ કે મુસોલીની સરખા નિરંકુશ સત્તાવાદીઓને શક્ય બનાવે છે.

જૂનવાણી માનસની વિચાર સરણી

રહામે જૂતા શુભ અંશે સાચવી રાખી તે ઉપર નવું ઘડતર કરવા ઇચ્છતું માનસ નવીનતાને ભાગ્યે જ પ્રામાણિકપણે આવકારે છે. જૂતામા નવીનતા જોવા તે મહા પ્રયત્નો કરે છે. ઇષ્ટતા તરીકે સ્પર્શસ્પર્શમા તે વર્તમાન વિચારના નિયમો વાંચવાની ઘેલછા કહાડે છે. નવીનતાના દોષો એ પ્રાચીનતાના જાણે બ્યાવ ન હોય એમ તે સફળતાથી માને મનાવે છે. દાખલા તરીકે મ્હોટી મ્હોટી ગાર્ડન પાર્ટીઓ અપાતી જોઈ તેના દોષને પૂછે છે. જૂની પદ્ધતિની ન્યાતોમાં શું ખોટું હતું એમ બહુ સફળતાથી પૂછે છે. પત્રિમની સુધરેલી પ્રજાઓમાં

પણ વર્ગભેદ છે એ હકીકતને જાણતાં આપણી ન્યાત્મતત્ત્વની પદ્ધતિનો અચ્ચાવ કરવા પ્રેરાય છે. પ્રબંધતાની ખામીઓ નીહાળી જરાય અચ્ચાવ ન થાય એવી રાજ્યોની પ્રથાનાં ગુણગાન કરવા પ્રવૃત થાય છે.

આજનો ક્રાન્તિવાદી કાલનો સંરક્ષણવાદી

આથી એ વધારે મુશ્કેલી તો એ પડે છે કે એક સમયનો એક દશકાનો ક્રાન્તિવાદી ખીજ દશકામાં સંરક્ષણનો તરફેણમા ઉભો થઇ જાય છે. તે નવીનતાનો ઝુંકો લઇ આગળ ધસે છે, તેનાથી ઝડપ થઇ શકતી નથી, તે અકળાય છે, પોતાના અને પોતાના સાથીઓના દોષમા નવીનતાની ખામીઓ જોવા પ્રેરાય છે; આથી આગળ વધી જૂતવાણીમાં તે તથ્ય જુએ છે અને તેમ કરતાં અતે જૂનાનો જ વડીલ જની તે બેસી જાય છે.

શૌર્યગીતોના શંખનાદ

જેમ નર્મદ માત્ર સાહિત્યકાર ન હોતો, તેમ નર્મદ માત્ર સુધારક ન હોતો. નિમાલ્ય માનસ ભોગવતી ગુજરાતી પ્રજામાં જુરસો, સ્વાભિમાન અને સ્વદેશાભિમાન તેણે પ્રેર્યાં. વીરત્વ-ભર્યાં ગદ્ય અને પદ્યદ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતા જગાડવા તેણે ભગીરથ પ્રયાસ આદર્યા અને એ પ્રયાસને પરિણામે હૃદયસ્પર્શી યુદ્ધગીતો ગુજરાતને સંભળાવ્યા, અને ગુજરાત એ માત્ર ભૌગોલિક નહીં પણ સાંસ્કારિક એકતા ધરાવતી જનગતીભયોત પ્રજા છે, એ માન્યતા એણે ઉત્પન્ન કરી અને દૃઢ કરી.

‘ યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે ’

‘ રણુ તો શરાનુ ’

‘ જય જય ગરવી ગુજરાત ’

આવા આવા કદિ ન ભૂલાય એવા ઉદ્દીપક અને ભાવભર્યાં ગીતો તથા પ્રજાભાવનાની જીવંત કલ્પનાઓ આપનાર કવિ નર્મદ એક સાચો અને ભવ્ય દેશસેવક હતો.

યુગપુરુષ નર્મદ

આમ નર્મદ સાહિત્યકાર હતો, સુધારક હતો અને દેશભક્ત હતો. આ ત્રણમાથી તે માત્ર એકજ સ્વરૂપે વ્યક્ત થયો હોત તો તે એ જાગૃતિસમયના કોઇ લેખક, સુધારક કે દેશભક્તની માફક લુલાઇ ગયો હોત. પરંતુ નર્મદ એના સમયપ્રવાહોનો પરપોટો નહોતો, સમયનો આયનો જ નહોતો, સમયના બલપ્રવાહોને પોતામા સંકલિત કરી એ પ્રવાહોને નિશ્ચિત ગતિ આપતો એ સમયબલના કેન્દ્રિય હતો. એ યુગપુરુષ હતો. માટે જૈનગુજરાતી જીવનના ઇતિહાસમા નર્મદનું નામ અમર છે.

નર્મદનાં આદર્યાં અધૂરાં જ છે

આજ નર્મદના જન્મને એક સૈકું થયું. નર્મદના મૃત્યુકાળને લગભગ અડધું સૈકું થયું. એ સમયના અને આજના ગુર્જર માનસમા ફેરફાર થયા છે. મરત્તના ફેરફારો થયા છે, છતાં નર્મદે ઉઠાવેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો આપણે નિકાલ કરી શક્યા છીએ ?

સાહિત્ય અને જીવનનો સમન્વય

સાહિત્ય અને જીવનનો સંગંધ સજીવ છે, એ પૂરવાર કરવા માટે નર્મદનું સાહિત્ય નર્મદના જીવન સાથે સહજ સરખાવવું બસ થશે. નર્મદ સરખું અવિરત પ્રયોગશીલ જીવન લાગ્યેજ નડશે. તેણે નવીનતા માત્ર વિચારી જ નહોતી, તેણે નવીનતા માત્ર લખી જ નહોતી, તે નવીનતા જીવ્યો છે. લાલચોને ઠોકર મારી કલમને જ નિશ્ચયસહ જીવન સમર્પણ કરનાર એ સસ્સ્વતીનો આદર્શ સેવક, રાજ્યાશ્રય પામતો રાજભાટ નહિ પરંતુ પ્રજાની સેવા કરતો કડક સેવક, જીવરાતનો આલ સુધારક. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને યુગોપીય સંસ્કૃતિના સંપર્કનો યુગ તે ઓગણીસમી સદી. યુરોપીય વિજયે યુગોપીય સંસ્કૃતિમાં વિજયતત્ત્વ બતાવ્યા, અને ખરે, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં એવાં અને કેટલા અનિષ્ટ તત્ત્વોએ પ્રવેશ કર્યો હતો કે આપણી સંસ્કૃતિનો રાજકીય પરાજય અનિવાર્ય હતો. એ અનિષ્ટ તત્ત્વો એટલાં સ્પષ્ટ હતાં કે તેમને અત્રે વિગત પૂર્વક જણાવવાની જરૂર નથી. ધર્મમાં, સમાજમાં વહેમ, રૂઢિ, મિથ્યાચાર, દંભ પ્રવેશી ગયા હતાં. આપણા માનસમાં શિથિલતા, સ્થિતિચુસ્તપણું, દુરાગ્રહ, ઉદાસીનતા દાખલ થઇ ગયા હતા. સામાન્ય સમજની ઝટ સમજાય એવી દલીલ સાબળવાની અને તે માનવાની આપણી તૈયારી નહોતી. એવા અનિષ્ટ તત્ત્વોને એકજ પ્રહારથી નિર્મૂલ કરવાની અભિલાષા રાખતો નર્મદ એક મહા સૈનિક હતો. તેણે સુધારો સમજાવ્યો જ નહીં, પણ સુધારો આચારમાં મુક્યો. ન્યાતઞ્જનતા બધેનો તેણે અળગા કર્યા; વિધવાવિવાહનું સ્ત્રવન માત્ર રૂઢિપૂજકોને ક પાવી મૂકવું, તે વિધવાવિવાહ તેણે કર્યો, પ્રેમ-શૌર્યનો પોતાનો મુદ્રાલેખ આચારમાં મૂક્યો; ઉદારતાની પરાકાષ્ટામાં ધનસંચય ન જ કર્યો, ધ્યેયને ખાતર ગરીબી વેઠી: સ્વમાન અને ટેક કેવા હોષ શેકે તેનું જલ્દત દ્રષ્ટાત રજી કર્યું.

સ્વપ્ન જોવાનો, સ્વપ્ન રચવાનો, એ યુગ હતો. વીસમી સદીના મહાપ્રયોગોની કલ્પના એ યુગે સરજી હતી. પ્રાચીનતા ઝડપથી લુપ્ત થતી જતી હતી. નવીનતાનો પ્રવાહ પૂર જોસમાં વહી રહ્યો હતો. એ યુગના બરાબર મધ્ય ભાગ ઉપર અડધી સદી સુધી નર્મદનું જીવન લખાયું. જીવન અતિશય ટુંકુ-વર્ષ ગણતરીના પ્રમાણમાં માત્ર ત્રેપન વર્ષનું બે પચીસી પૂરતું. પહેલી પચીસી તૈયારીની. બીજી પચીસીની મહાપ્રસાદી:—

એટલે નર્મદનું જીવનકાર્ય માત્ર એના જીવનની બીજી પચીસીમાં તો પૂર થઇ ગયું. નર્મદના જીવનનો પરિપક્વ ભાગ શરૂ થાય તે પહેલાં તો એ જીવન અસ્ત પામ્યું. એ ન્હાનકંઠા જીવનમાં નર્મદ યુગપુરુષ બની ગયો. એ સમયની કોઇ પણ બ્યક્તિ કરતા નર્મદે વધારે પ્રમાણમાં યુગબલને ઝીલ્યું, અને બીજી કોઇ પણ બ્યક્તિ કરતા નર્મદે એ યુગબળનો પ્રવાહ વધારે પ્રમાણમાં વહેવરાવ્યો, દ્વપતરામ કરતા પણ વિશેષ. ત્રેપન વર્ષની આયુષ્ય મર્યાદામાં નર્મદ સમર્થ કવિ, સમર્થ ગદ્યકાર, સમર્થ ચિત્રક અને સમર્થ લેખક થયો. તેણે નાટકો લખ્યાં, વિવેચનો લખ્યા અને પિંગળ તથા રસાલકારને જીવરાતીમાં ઉતારી શબ્દકોશની મહાભારત રચના એટલે હાથે ઉપાડી પોતાનું સાક્ષરત્વ સિદ્ધ કર્યું, અને લેખક તથા સાક્ષર એ બે શબ્દોમાં રહેલા મહત્વના પણ ઝડપથી ભૂલાઇ જતા તફાવતનું રહસ્ય સહુને સમજાવ્યું. એણે સારા

પ્રચારક-Propagandist તરીકે કામ કર્યું. રાજ્યરંગમાં એક ઇતિહાસકારની જગદ્વ્યાપી દષ્ટિ ખીલવી-એચ. જી. વેલ્સનું સ્મરણ કરાવે એવી ઇતિહાસકથા લખી. કવિતા વિષે નવીન વિચારો આપ્યા, ગદ્યમાં પણ કવિતા હોષ શકે એવું આજ પણ લડકાવનાર કથન કરી ઉદાર રસવાન બતાવ્યું, નવીન છંદોની રચના કરી, કલાવિધાનના દર્શન કરાવ્યા. સાહિત્યમાં તેણે શું શું નથી કર્યું ?

ગાંધીજી નર્મદના લબ્ધ વારસ

છતાં તેની ક્રાન્તિ નિષ્ફળ નિવડી છે એમ કહેવાય નહિં. ક્રાંતિ કાંઈ નહિ, તો છેવટે પ્રાપ્તિનતાના શુદ્ધિકરણ રૂપે પરિણામ પામે છે. નર્મદનું સ્વપ્ન સફળ થયું નહિ હોય, છતાં તે અફળ થયું છે એમ કહેવું એ અસત્ય છે. કેળવણી વ્યાપક નહીં થઈ હોય તો પણ તે વધી તો છે જ. અનિષ્ટ રિવાજોને અનિષ્ટ કંટુનામાં પણ, નર્મદના સમયમાં ભારે હિમ્મત જરૂરની હતી. આજ એ અનિષ્ટતાનો સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે નર્મદનું દેશાભિમાન રાજગ્રોહ ગણાતુ ન હતું, એનું કારણ એટલું જ કે તે સમયે નર્મદનું Vision સ્વપ્ન ખીળી જોઈ શકતા નહતા. આજ એ સ્વપ્ન ઘણાં જુએ છે. અને તે સત્ય બનાવવા મથે છે. નર્મદે ગાયેલી ગરવી ગુજરાત આજ ખરેખર ગરવી બની છે. મહાત્મા ગાંધી દેશાભિમાનમાં, સંસાર સુધારાની ખાતરમાં નર્મદના એક લબ્ધ વારસ છે. નર્મદની વિચારપદ્ધતિમાં યોજનામાં ગાંધીજીના વર્તમાન વિચારો અને યોજનાઓનો ભાસ થાય તો તે વધારે પડતું હોય નહીં.

સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક સ્થાન

નર્મદ સાહિત્યકાર તરીકે આજ પડછાયામાં પડતો જાય છે; એની કલામાં પ્રાથમિકપણું દેખાઈ આવે છે; એની કવિતામાં અને ગદ્યમાં આપણે અપરિપક્વપણું જોઈ શકીએ છીએ; આ બધું ખરૂં. તથાપિ ગુર્જર સાહિત્યમાં તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન અમર છે. થોડા સમયમાં તેનું સાહિત્ય નવગુજરાતને પ્રેરણા આપતું અટકી જાય એ કદ્દપી શકાય એમ છે, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યના અભ્યાસનો પહેલો અને જ્વલંત પાઠ નર્મદનો છે, એ અભ્યાસીઓથી વિસારાય એમ નથી.

આચાર-વિચારનો મેળ

નર્મદનો સંસારસુધારો આજ કાષ્ટને કુલ્લક લાગે, જો કે હજી નર્મદના પ્રશ્નો આપણે સફળતાથી ઉકેલ્યા નથી એમ કહેવું પડે છે. બાળલગ્નનો કાયદો બ્રિટીશ સરકારને કરવાની હજી આજ ગમ પડી છે.

નર્મદનો માનસપલટો

આ વ્યક્તિગત પરિવર્તનો બહુ અભ્યાસ કરવા સગ્યાં છે. મેકડોનાલ્ડ સરખો સમાજ-વાદીઓનો નેતા જૂતા ફેટ્ટી દેવા સરખા વિચારની બનેલી રાજનીતિનો શાસનધર બની કેમ બેઠો છે, એ વિષયના ઉકેલમાં સામાજિક ફેરફારો અને બદલાતા માનસનો રસભર્યો અભ્યાસ થઈ શકે

એમ છે. કવિ નર્મદનું જીવન પણ આવા ફેરવાતા માનમનું દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. એ ફેરફાર શરૂ થયો હતો, તેનું છેવટનું પરિણામ આવે તે પહેલાં તેનું જીવન પૃથ્વું થયું. પરંતુ એ માનસ ફેરફારમાં એક મહત્વની વાત આગળ તરી આવે છે. એ ફેરફારમાં સ્વાર્થનો અંશ સરખો પણ નહોતો, બ્યારે ઘણી વ્યક્તિઓના માનસ પરિવર્તનમાં અંગત અનુકૂળતા ધીમે ધીમે પ્રાધાન્ય લેવાતી જાય છે. એ અંશ ન હોવાના કારણે જ તે યુગપુરુષ છે. સ્વાર્થી મનુષ્ય આખા યુગને ભેટી શકતો નથી.

શુજરાતના યુગપુરુષોની ત્રિમૂર્તિ

શુજરાતના ત્રણ મહાપુરુષો : નર્મદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી. એ ત્રણેના માનસનો અભ્યાસ અને સરખામણી આજનો વિષય નથી. છતાં એ ત્રણે મહાન શુજરાતીઓના ઘડતરમાં ક્રાંતિ, સંરક્ષણ અને એ બંનેના સંમિશ્રણ ઢેલી રીતે અને દેવે સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે, એ જોવાની જરૂર ઝડપથી ઉભી થતી જાય છે. એ ત્રણે તત્વો સત્ય છે, અને વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક પ્રયત્નો છતાં એ સત્યો વારંવાર પ્રકટ થઈ પોતાનું બલ પ્રકટ કર્યું જાય છે. ક્રાંતિવાદી બળવો જગાવે છે, બળવો થાય છે, પરંતુ બળવાનો પૂર્ણ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી. બળવાને નિરર્થક કરનારા તત્વો બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે બળવાને નિષ્ફળ કરવા મથે છે. ક્રાંતિને દોરનાર યુગ-પુરુષ નિરાશ થાય છે. તેના જીવનનું સ્વપ્ન ખરું પડતું નથી. તે પાછો પગ માડે છે, અગર સમાજજીવનમાથી અદક્ષ થઈ જાય છે.

રમણલાલ દેસાઈ : સુરતની નાગરજ્ઞાતિ સમક્ષ બાષણ

નર્મદયુગની કવિતા

નર્મદયુગમાં સાચી કવિતા ન જન્મી શકે એવા આ ઉપરાંત બીજાં પણ કારણો ગણાવી શકાય, પણ એ સંઘર્ષોની સંવિસ્તર ચર્ચા આગળ આપણે યુગલક્ષણો સ્વતંત્ર લેખમાં વિચારીએ ત્યાં જ પ્રસ્તુત લેખાય. એટલે અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ જમાનાનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું હતું કે ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા એમાં ઉદ્ભવી શકે નહિ. કેમકે વસ્તુતઃ નર્મદયુગની નદી એ વર્ષાઋતુની ઘૂંઘવતી, ઊછળતી, રેલાતી એવી ગાડીતૂર નદી હતી. એના જીવનજળ ખૂબ ડહોળાએલા હતા અને તેમાં ઠેર ઠેર વમળો પેદા થતાં હતા. શરદઋતુની નિર્મળતા કે પ્રસન્નતા હજુ એમાં નહોતી આવી. એટલે કવિતાસુદરનો વિહાર કે ક્રિડાને માટે હજુ એ પાત્ર નહોતી બની. આ રીતે આ યુગમાં કોઈ ઉત્તમ પ્રકારની સુંદર કવિતા લખી શકે એવી સ્થિતિ જ હતી નહિ. તેથી જ આખો નર્મદયુગ પોતાની સાચી રસવત્તાથી સર્વોત્ક્રાંત અને એવી ચિરજીવ કવિતા તો શું, એવા છૂટક કાવ્યો પણ અલ્પ જ આપી શકેલ છે.

વિશ્વનાથ ભટ્ટ : નર્મદયુગનું વાહ્મય : કૌસુદી : પુ. ૮, ૩૭૬

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ

જેવું શીલ તેવી શૈલી, એ સૂત્રનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આપણા સાહિત્યમાં કવિ નર્મદ છે. એનું ચિત્ત દેશના દુઃખથી ઉકળતું. શુ કરી નાખ્યો તો આપણા દેશના લોકો ખરાબ રિવાજો છોડી, શુભામીની જ છાંયે છોડી જગતમાં માનવંતું પદ લે એવા વિચારોથી એનું મન ઉભરાતું. એનું દિલ સાદુ ને સ્વભાવ સાચાખોડો હતો. આ સર્વ ગુણો એની શૈલીમાં કાઢને પણ દેખાય એવી રીતે પ્રતિક્ષણે પ્રતીત થાય છે.

નર્મદ સાચો વીર હતો એટલે એની વાણી સીધી, સરળ અને સચોટ હતી; મનમાં હોય તેજ એ નિરૂપણે કહેતો, તેવી સીધી; સહુ એનું લખ્યુ મોઢ્યુ સમજે એમ ધારીને કહેતો તેવી સરળ અને સહુ એનું કહ્યું કરે એ હેતુથી કહેતો તેવી સચોટ. પણ આ તો એના સામાન્ય ગુણો છે. એનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે કહ્યા વિના રહેવાય નહિ ત્યારે એ કહેતો. આ વિરલ ગુણ ગાંધીજીમાં પણ છે, ને તેથીજ એ જેઠની વાણીના બળ અને વેગ સરળા છે.

નર્મદના ગદ્યની તુલના કરવી હોય તો એની શૈલીના જ ગુણો ગણાવીએ તે બસ નથી. સહુથી મહત્વની બાબત તો એ છે કે એણેજ પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખવા માડ્યું. એના લખાણોમાં ઓચિંતા સફાઈ વિનાનાં વાક્યો ને વિચારો આવી જાય છે તેનું કારણ એજ છે. શત્રુનું ડાકું ઉઠાવતુ હોય તો પ્રથમ લુહાર તરવાર ધડે છે, પછી ધમનાર તેને પાણીદાર બનાવે છે, પછી ઉસ્તાદ તરવારપટા શીખવે છે ત્યારે છેવટે યુદ્ધવીર તરવાર લઈ મેદાનમાં બહાર પડે છે. નર્મદવીરને પણ વહેમરૂપી શત્રુનું ડાકું ઉઠાવતું હતું. પરંતુ એને તો મધ્યનું એકલે હાથે કરવાનું હતું. પ્રથમ અનેક વિષયો પર લખીને એણેજ ભાષાને ખરેખરી ધરી, નવનવા પ્રયોગો દાખલ કરી એણેજ શિષ્ટ ગદ્યલેખનના ધોરણો નક્કી કર્યાં ને આ જાણે આજુ હોય તેમ છેવટે એણેજ અખૂટ સામર્થ્યના બીજવાળી પારદર્શક શૈલી પણ આપણને આપી. આપણા ગદ્યસાહિત્યના પિતા તરીકે શૈલીકાર નર્મદનું નામ અમર રહેશે.

ઔચિત્યશયદ્ર પાઠકજી : ગદ્યકુસુમ

સુરતની યાત્રા

‘સુરત સોનાની સુરત’, ની આખરે તમે જાત્રા કરી ખરી. બિચારો કવિ નર્મદ એજ શુજરાતનો અમૂલ્ય સત્તાન સુરતને કથી કથી રીતે વર્ણવે છે, એ ત્હમે વાચ્યું હશે. એને મન તો સુરતજ જગતનું તારણસ્થાન હતું. “પ્રેમ-શાયર” ના મોંઘા મત્રો તથા “જય જય ગરવી શુજરાત” ના ગગનભેદી સુરો આમલીરાનમાયી, ‘હેલીવાર શુજરાતમાં તો ઉડ્યા. શુજરાતના જીવનનો નાડબંધકાર કવિ નર્મદથી શરૂ થયો કહીએ તો એમાં ખોટું નથી. ક્યાં એનો ભૂદિવાદ, ક્યાં એનો વિશાલ અને સર્વદેશીય જ્ઞાનપ્રવેશ? જગતના સામાજિક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસના કૃણ નર્મદે પહેલીજ વાર શુજરાતના ખોળે ધર્યાં. એની ભાષાની સચોટતા ને જોશ શુજરાતમાં નવીન હતાં. એજ નર્મદ શુજરાતના વહેમ તથા જીવન વિકાસમાં અંતરાયરૂપ સમાજરૂઢિની સામે, સત્રામના મોખરે ઝૂકતો હતો

“સહુ ચડો જીતવા, જંગ બુગડો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો કંતેલ છે આગે.”

શુજરાતમાં સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યવિષયક, તથા રાજકીય બાબતોનો નર્મદ પ્રભાતટહુકો હતો
રતનલાલ શેઠઃ શુભરંગિણ (હસ્તલિખિત માસિક) : કેટલાક પત્રો

નર્મદની કાવ્યભાવના

આપણાં હાલના કવિતાસાહિત્યનો યુગ, નર્મદ—દલપતની મંડાયો એ તો સિદ્ધ છે પ્રાચીન યુગનો છેલ્લો The last of the ancients તે સિદ્ધ કવિ દયારામ. નર્મદે કવિતાનું સ્વરૂપ કંઈ બદલ્યું; અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રકાશને ઝીલનાર પ્રથમ નર્મદ, એના કાવ્યોમાં વર્ણવેલાંની ઊંચા અને ભાવો મળી આવેછે, અને કવિતામાં કંઈક “દર્દ” અથવા “લાગણી” જોઈએ, તે વ્યાખ્યા નર્મદે આપી. કાવ્ય અને પદ્યમાં શો ફેર તે ત્યારેજ સમજવા લાગ્યું. તે પહેલાં કવિતાનો ખ્યાલ કેવો હતો તે વિશે, તે વખતના સમર્થ વિવેચક સ્વ. નવલરામ એક સ્થળે લખેછે કે “ધણા તો સારા રાગમાં વેદશાસ્ત્રનું પણ માપવાળું લખાણુ હોય તો તેને કવિતા સમજે અને તેમાં ઝઝમકના તડાકા લડાકા તથા સસ્સા મગ્ગાવાળા પાંચ સાત શબ્દો જોડે ગુંથેલા હોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના કોઈ પારખુ નથી. તેઓના ચિત્તારમાં શબ્દનો ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ રાખતા નથી.” નર્મદશંકરની વ્યાખ્યા એવી હતી કે:—

“અક્ષર ભાત્રાનિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ,
તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદવૃત્ત સુખ આશ”

તેના સમકાલીન કવિ દલપતરામની વ્યાખ્યા:—

“કવિતા કહીએ કદપના, જનમનરજન જાણુ;
સરસ સરસ રસ સખદમા વાક્યની રચના આણુ.”

અને આ બંને કવિઓની કવિતા, જો કે એકજ ધાટીથી લખાયેલી, પણ ભિન્ન છે. ક્યાં નર્મદની “મસ્ત” શૈલી અને દલપતરામની “સભારજની” શૈલી? એવોજ કાળ ઇંગ્લેન્ડમાં ડ્રાઇડન અને પોપના સમયમાં હતો. કણુને મધુર લાગે એવી વાક્યરચના—માપસર—એ તે વખતની કવિતાની વ્યાખ્યા હતી અને એ કવિતાસાહિત્ય કેવળ શુષ્ક અને નીરસ જ, માત્ર નૈતિક સિકાનોથી ભરેલું જણાય છે.

નર્મદશંકરમાં કંઈક જૂદુંજ વલણ હતું. એમની “ઋતુ-વર્ણન” ની કવિતાઓ આગળના કવિની કવિતાઓ સાથે સરખાવતાં જૂદીજ પડી આવે છે. આગળના કવિઓ વનનું વર્ણન “એલચી જોડે આમચી ને એરડા” ના નામ મૂકી કરતા. તે સિવાય વનવર્ણન સંપૂર્ણ ગણાતુંજ નહિ. દાખલા તરીકે—

“આખા, આંખલી લીમડા, ચરીફા અપાર,
શીમળ સમળી સેત્ર, ન સૂજે પથવિચાર,
ખેર, ખાખર ને કાચકી, કંટાળા યુએર,
ખાવળીઆ બહુ બોરડી, સરગુવા સમેર.”—ત્રેમાનંદ

આજના આપણા કવિઓ લાંબાંલયક વર્ણનો કરવા નથી એસતા. આજની કવિતાનું એ લક્ષણુજ નથી. દલપતરામની ભાષા સાદી અને વિચારો પણ સાદા. આજે તો કોઈ એમની કવિતા નહીં વાંચે તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, અને એમ કરવામાં મોટું પાપ છે એમ પણ નહીં માનીએ. દલપત તો શું, પણ વખત આવતા નર્મદને પણ કવિ તરીકે ઓળખતા બંધ થઈશું. નર્મદ યુગપ્રવર્તક હતો, એની કોઈ ના નહીં પાડે, તેમજ દલપતરામ તેના યુગના પ્રતિનિધિ હતા. પણ એ બધું કાળક્રમે ભૂલાઈ જશે. “માખી ખોલી મુખ થકી, પ્યારા બચ્યા પાસ” એ તો જુની વાચનમાળા જેમણે વાંચી હશે, તેજ યાદ કરતા હશે. દલપતરામનું ઘણું પદ છે, પણ આજ જેને આપણે કવિત્વ કહીએ છીએ તે નથી.

અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થપણુ કવચિત એવીજ કવિતા લખતો. તેના મિત્ર, ટીકાકાર કોલરીજે, એક દૃષ્ટાંત આપી બરોબર ટીકા કરી છે:

“In distant countries have I been,
And yet I have not often seen,
A healthy man, a man full grown.
Weeps in the public roads alone
Sturdy he seemed, though he was sad,
And in his arms, a lamb he had’

કોલરીજ કહે છે કે ભાષા સહેલી છે, આથી વિશેષ મહેલી ભાષા નહીં હોઈ શકે ? પણ એમાં કવિત્વ શું આવ્યું ? એજ પદને ગદ્યમાં મૂકી શકાય. I have been in many a part, far and near, and I don't know that I ever saw a man that was neither sick nor hurt.” એજ પ્રમાણે કવિ દલપતરામનું ઘણું પદ ગદ્યમાં મૂકી શકાય એમ છે.

એક બે ઉદાહરણુ લખશું:

(૧) ગાયો ચરી ગામ ભણી વળે છે,
જુદી પડેલી સમૂહે મળે છે.
ઘણી નદીઓ મળી એક રાહ,
બણે થયો બન્દવીનો પ્રવાહ.

(૨) ધ ટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉઘોગી લોકો જન સર્વ બગ્યા.

(૩) સ્ત્રીઓ દિવાની દિવટયો કરે છે,
હથેલીઓ બે વચમાં ધરે છે.

આવાં અસંખ્ય પદો બતાવી શકાય, જેમાં કેવળ એમની “ કવિતા કહીએ કદપના, જનમનરંજન બાણુ ! ” એજ બ્યાખ્યા બરોબર અનુસરાયલી જણાઈ આવશે. અને એવુંજ

કાષ્ટ વખત નર્મદની કવિતામાં પણ છે, પણ એનો જુઓ અને એની ભાવનાઓ બહાર તરી આવે છે. હાલના એક વિવેચક કહે છે કે:—

“ આખા અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં જેમ બ્રાહ્મિનિગનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું છે, તેમજ નર્મદનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતીમાં નીરાળું છે. જેમ ટેનીસન રાજકવિ હતા તેમ દલપતરામ રાજકવિ હતા. બ્રાહ્મિનિગની કવિતામાં જેમ શબ્દ કરતાં વિચારને પ્રાધાન્ય છે, તેમજ નર્મદના સાહિત્યમાં શબ્દો કરતા લાગણીઓ અગ્રેસર છે. જેમ ટેનીસન શબ્દચતુર્મત્તિમાં મોજ માને છે, તેમ દલપતરામ પણ એમની રીતે શબ્દ નામ-જોડકાં-માટે હરહંમેશ પ્રયત્ન કરે છે; અને બ્રાહ્મિનિગની પેઠે નર્મદની ભાષા પણ ખરબચડી. ”

આપણને તો નર્મદ એક વીર સુધારક અને પ્રવર્તક તરીકે હમેશ જણાય છે. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ‘યા હોમ કરીને પડે કતેલ છે આગે’ એ લીટીઓ લખનાર, ગુજરાતને ‘સ્વદેશાભિમાન’ શબ્દ પ્રથમ આપનાર, અને ‘પ્રેમશૌર્ય’ ની વીરહાક પાડનાર, સુધારાનો સમર્થ નેતા-નર્મદ. એને ક્યાક્યા દષ્ટિકોણથી તપાસીએ? સાહિત્યની એની સેવા કંઈ ઓછી છે? પ્રેમાનંદે પાઘડી નહીં પહેરી, પણ આપણા આ વીર કવિને તો બે દિવસ દુધ અને પૌઆ ઉપર રહેવું પડ્યું એ ખ્યાલ આજની પ્રજાને આવેલા કુશ્કેલ છે.

“ મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આપમાં ઝળઝળાયા સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે જોળે છઈ ! ” એ પ્રતિજ્ઞાથી ક્યા વાચનારની આખો સજ્જન નહીં થાય? અને ચોવીસ વર્ષ પછી, જ્યારે કવિએ નોકરી શરૂ કરી તે પ્રસંગ પણ ઘણો જ કરણ છે. કવિ પાંતેજ કહે છે કે “ શું જુઓ છો? ચોવીસમા વર્ષે ટેક ગુમાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લગ્ન નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતા જાઓ હવે વળી શું અને છે તે. આ જુઓ, આજે દાસ-પણું કરવા અમે ચાલ્યા ” ઉચ્ચ મનોવૃત્તિનો અને નિખાલસ હૃદયનો આ નમુનો કરણ નથી? આજે ક્યા છે એવી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ? સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું પ્રતિજ્ઞાપાલન ઉદાહરણ તરીકે આપી શકાય. નર્મદ અને દલપતના અનુયાયીઓ થયા, અને કવિતાના બે જુદા તડા બંધાઈ ગયા. બન્ને પક્ષમાં વિલેપ પણ થયો. અને ખુદ નર્મદ અને દલપતનો વિવાદ, કંઈ જેવો તેવો નથી. પ્રેમાનંદશામળનો ઝંઘડો વલ્લભે બરાબર વર્ણવ્યો છે. શામળ કહેતો કે “ કહ્યું કથે ને શાનો કવિ ? ”

એવોજ ઝંઘડો નર્મદ અને દલપતરામનો. મુંબાઈમાં બન્ને એક સ્થળે મળ્યા. બન્નેએ પોતાની કવિતાઓ ગાઇ સંભળાવી ખાસ નિર્ણય આવ્યો નહિં. ઉલટું, લોકોને તમાસો જોવાનો મળ્યો, અને સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ, ‘ખીજે દિવસે’ પારસી પંચે તો એક રમુજ ચિત્રમાં બન્નેને એક ખીજની ચોટલી પકડી ખુબ લડાવ્યા છે. અને એ બન્નેના પરસ્પર આક્ષેપો પણ કાષ્ટ જન્ય તેવા નથી. આ રહ્યો તેનો નમુનો! નર્મદશકરની ‘નર્મ’ કવિતા’ બહાર પડી અને તેમાં કવિનું ચિત્ર આવ્યું એટલે દલપતરામે લખ્યું કે:—

“ શુ ભેશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ.
નિરખો મુજ મનની છબી, લલા પરીક્ષક લાઇ.”

નર્મદે ઉત્તર આપ્યો—

“ મનની છબી ભેધને, ઉપજે સસય આમ
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી હઝામ.”

ઉમિયાશંકર મહેતા: અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય

કવીશ્વર દલપતરામ અને કવિપંડિત નર્મદ : તેમની કવિતા

તર ગથી કવિતા થાય છે એ સમજ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના ઉદ્ભવે કાષ્ઠકે તોડી. ભાવમાત્ર કવિતા બનાવવાને બસ છે એમ નવી સમજ સમાજમાં ઉત્પન્ન થઇ, અને ભાવને આવેશની સાથે ગાતા કવિતા પૂર્ણ થાય એમ સિદ્ધ મનાયું. કવિતામાં ભાવની જરૂર છે, અને કવિતા આવેશની પળેએ થાય એટલું કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરથી લોકો શીખ્યા. પરંતુ કવિતાના યોગ્ય વિષયની પેલી જરૂરી જે નષ્ટ થઇ હતી તે કવીશ્વરના સમયથી જ. સુધારાએ ગુજરાતમાં પગ ડીધો હતો, પણ કવિ અને પંડિત નર્મદાશંકરના વખતમાં તે ભેરભેર થયો. પુરાણથી ચોળાએલી અનેક દેવદેવીઓની ધર્મ-પ્રશસ્તિકા હજી દેશમાં પ્રચલિત રહી. પણ એવી ભાવના શા મૂળ પર સ્થિર રહેલી હતી તેની સમાજને માહિતી હતી નહિ. સુધારાના ખડગથી, તે ભાવના કપાઇ, પુરાણ પર શ્વેદ ન રહી પુરાણના આખ્યાનો વહેમથી ભરેલા પાતક ઉપગ્નવનારા મનાયાં, અને કવિતામાં પૂર્વના કવિના વિષયોને તજ દીધા. નરસિંહ, દયારામ તથા મીરાંનો શૃંગાર અનીતિવર્ધક હોય, પ્રેમાનંદના નિવૃત્તિપરાયણ પુરોના આખ્યાનો સુધારાના પ્રવૃત્તિને બીનઉપયોગી લાગ્યાં. શામળની કથા ગામડીયાને મોહાવનારી રહી. ધર્મસુધારણાની અને સ્વદેશોત્કર્ષની લાગણી તે કાળના કવિતાના લેખકોએ પકડી અને આવેશયુક્ત ભાવથી લખવાની નવી બારી ઉઘાડી.

કેળવણીનો નવોજ પ્રચાર થતા અને અંગ્રેજ લોકોના સંસર્ગથી સુધરેલા દેશના રીત-રીવાજનું જ્ઞાન થઇ આવતાં, કવીશ્વર અને કવિપંડિત બંનેને દેશ અને સમાજને સારી રીત-ભાત અને રીવાજ આપવાનું મન થઇ આવ્યું, દેશને તેવા રીતભાત અને રીવાજને અર્થે જાગ્રત કરવા એવું પોતાનું નિર્માણ થાય એમ બંનેને ભાસ્યું, અને બંનેએ કવિત્વવૃત્તિનું અગ્ર તે તરફ રાખ્યું. કવીશ્વરે દેશના દુઃખ ગાઇ અને કવિપંડિતે હિન્દુઓની પડતી ગાઇ પોતાનો કવિ ધર્મ બજાવ્યો.

બપહારને વળગી રહી ‘ધીરેધીરે સુધારાનો સાર’ સમજાવનાર કવીશ્વરને પંદિહાસમાં ગરબીભટ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એવી ગરબીભટની ફરજ બજાવતા પણ કચ્છ ગરબાવળીમાં કવીશ્વરે જેવો સર લાઇ અને બહેનોને સમજાવ્યો છે તે સમજાવતાં

એમણે કવિધર્મ અથવા ધશ્વરી નિર્માણનું અર્થ કહેલ છે તેવીજ રીતે કવિપંડિતે ‘વર્ગમંગ અને આદ્યા’ તથા ‘કુમુદચંદ્ર ગ્રેમપત્રિકા જેવા’ પ્રસંગ ગાઇ વ્યભિચાર વધાર્યો કહેવાય છે, ત્યાં પણ દંપતિમાં પરસ્પરના ગ્રેમની આવશ્યકતા બતાવી કવિધર્મ યાને ધશ્વરી નિર્માણ અર્થ કહેલ છે. કવિ થવાતે ધશ્વરી પ્રસાદ જોઇએ. ધશ્વરી નિર્માણ અર્થ કરવાનેજ તેની ધજા હોવી જોઇએ. ઉપરાંત એ નિર્માણ અર્થ કરવાનું કવિમાં જ્ઞાન હોવું જોઇએ. એ સિવાય અન્ય વ્યવહારમાં એની વૃત્તિ પરોવાતીજ નથી. જે જે પદ્ય કવિતાના નામને લાયક છે ત્યાં ત્યાં કવીશ્વરનું વલણ ધશ્વરી નિર્માણ અર્થ કરવાજ વળેલું રહ્યું છે. કવિપંડિતના જે જે પદ્ય કવિતા નામને લાયક છે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થાને તાન સાથે ધશ્વરી નિર્માણ એજાએ અર્થ કરેલું છે. કવિ નિરકુશતાની પ્રાપ્તિમા ઉચ્છૃંખલ બની કવિપંડિતે ધશ્વરી નિર્માણને નજરથી જવા દીધું છે, તથાપિ તાન વિષયે બોલીયે તો કવિપંડિતનું આખું જીવનજ તાનમય હતું.

હવે કવીશ્વર અને કવિપંડિતના સમયનો સુધારો નબળો પડી ગયો છે, સુધારાએ આપેલ બોધ સત્ય તરોફે સ્વીકારતા હવે મન શકાયસ્ત થાય છે. પૂર્વનું જે હતું, સુધારાની અવધના કાળનું જે હતું તેની કીર્તિ સુધારાએજ હણી છે. ખેમાથી કયું સત્ય—કયું ધશ્વરને ગમે છે એ હજી નક્કી નથી. વળી થોડા વર્ષના અંદર પણ કાળ બહુ જ બદલાઇ ગયો છે; દેશની સ્થિતિ ઘણીજ દરિદ્ર થતી જાય છે; દેશીઓના આજીવિકાના સાધનો થોડા રહ્યા છે, ચડસા ચડસી વધતી જાય છે, પરદેશીઓની સગતિથી જીદગીની જરૂરીઆતો વધતી જાય છે. મનને ધબક કંઈ છે, પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું કંઈ બીજું છે ? જીદગી કલેશમય થઈ ગઈ છે, હૃદયનું ચક્ષુ જેના તેજથી ધશ્વરી નિર્માણ જોઈ શકાય છે, તે ઉપાધિની અંધારીવાળું છે. આમ કવિતાને યોગ્ય એવા વિષયની ખામી રહે છે, અને જીદગીમા તાન પણ રહેલું નથીજ. ધશ્વરી નિર્માણ અર્થ કરવાનું વલણ અને તેવું તાન જે કવિ બનાવનાર શુભમત્ર જેવા છે તે અત્યારે શુભરાતી કવિતાના લખનારામા નથી. કવિતાનું સહારજન અગ જેવું આવ્યું તેવુંજ પાછું શમવા માડ્યું છે; કવિતાના માપનું સૂત્ર હવે કેવળ ભાવ નહીં પણ યશ થયું છે, અને ભાવ જે આવેશ સહવર્તમાન હોય ત્યારે કવિતા થતી તેને બદલે અન્તઃક્ષોભના સાથે રસ હોય ત્યારે હવે કવિતા થાય છે.

જટિલ: ચંદ્ર: પુસ્તક ૬, અંક ૬-૮ (વિ. સં. ૧૯૫૩)

તત્વદષ્ટા નર્મદ

નર્મદે નવા સાહિત્યયુગના સ્પષ્ટાનું પદ સ્વીકાર્યું. એકલે હાથે તેણે શુભરાતી પિંગળને સજીવન કર્યું. અનેક વર્ષો થયા ક્ષાક્ર મારતી, પરિપક્વ ન સાધી શકી એવું કોષ રચવાનું ભગીરથ કામ તેણે એકલે હાથે કર્યું. કવિતાના ક્ષેત્રમા જુસ્સો ને ગ્રેરણા આણ્યા. તેણે અંતરના ઉમળકા અનિયંત્રિત લાખામા ઉચ્ચારવાનો કવિઓનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો. તેણે સમયના આદોલનોને સચોટ ને પ્રતાપી લાખામાં મૂર્તિમંત કર્યા.

હાલનો જમાનો બધી પૃથ્વી પર ગઇતો છે. શિષ્ટ ને પ્રતાપી ગઇ એજ સંસ્કારી લોકની શોધ છે. ગુજરાતમાં-વેપારીની હુંડીઓ ને ચીડીઓ બાદ કરીએ તો-ગઇ નિર્જીવ હતું. તે નિર્જીવ ગઇને નર્મદે સજીવ કર્યું. જે ગઇથી ગાધીજીએ ગુજરાતને લવિષ્ણના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું તેનો પાયો નર્મદે પચાસ વર્ષ પર નાખ્યો.

તે કવિ હતો-હત્તમ પ્રકારનો. જુસ્સા ને ઝંતુનમા કાળ્યની કુમળી રેખાઓ તે ધણીવાર કંઠણ કરી દેતો; પણ એકરસ ઉપગવવાની તેની શક્તિ કંઈ ન્યારીજ હતી. વાયકને તે વિધવાનાં દુઃખે રહાવતો, વીરની હાકે ધસાવતો, ઝટુરાજના નિમંત્રણે નચાવતો. જરા કલાની દષ્ટિએ અયોગ્ય જુસ્સાથી, જોરથી એની પીછી પર ધણી વખત રંગ ધાકો થઈ જતો. પણ તેની કવિતામાં ડોળ નહોતો, કૃત્રિમતા નહોતી, અસર કરવાની ઉત્કંઠા નહોતી. સદૈવ તેની કવિતા તેના પ્રતાપી હૃદયના હંડાણમાંથી ધગધગતા લાવા રસ નિકળતો હોય તેમ નીકળતી. અને એ ધગશ ન્યાયની, શૌર્યની, પ્રેમની, સ્વતંત્રતાની હતી. અસત્ય અને જુલમને તે પ્રજાળતી. સાહિત્ય રચવા માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નહિ. તેની સંસ્કારી ને પ્રતાપી લેખિનીમાંથી જે નીકળતું તે સાહિત્ય. સાહિત્ય સરજવું એજ એના આત્માનો પ્રથમ ને સ્વાભાવિક આનંદ હતો.

નર્મદ વીર હતો, અને તે સમાજ સુધારવા મથ્યો. તે તત્વજ્ઞ હતો, અને તેને સ્વસંસ્કાર-માં રહેલું રહસ્ય સમજાયું. એટલું જ નહિ પણ પરસંસ્કાર વીસારી નાખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મહાગુજરાતીઓની અનંત માલા જે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થઇ રહ્યો. ઇતિહાસકાલની શરૂઆતથી ગુજરાતને નસીબે પરસંસ્કાર ઝીલવાનું, તેનું વિષ જેવવાનું, અસંસ્કારને સજીવ કરી સારકારિક અસ્મિતાની સ્થાપના કરવાનું મહાકર્તવ્ય લખાયું છે. કુશાવર્તના પશ્ચિમેએ આ પવિત્ર ભૂમિમા આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો તે પરશુરામે પુરો કર્યો. તોફાની આર્યવર્તમા કસમર્દન શ્રીકૃષ્ણે આર્યસંસ્કાર કરીથી સ્થાપ્યા. મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં મૂળરાજ સોલંકીએ પરસંસ્કારનું વિષ જેવી ગુજરાતને સ્વત્વ આપ્યું. મુસલમાનોના આક્રમણના ભણકારા વાગતા હોમાચાર્યે પરસંસ્કારને દૂર રાખવા પાળ બાધી, અને હીરવિજયસૂરિએ ગુજરાતે સધરી રાખેલા આર્યસંસ્કારના યજ્ઞથી બાદશાહ જલાલુદ્દીન અકબરને વશ કર્યો. તેમજ ન્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ડંખથી ગુજરાત ઘેલું થયું ત્યારે શંકરસમા નર્મદે તે વિષ ગળે ઉતાર્યું, જેરવ્યું, ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુભવ્યો. જે કેશવચંદ્રસેને બગાળમા કર્યું - ને નર્મદે અહીંયાં કર્યું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને ત્રામી વિવેકાનંદે કર્યું તે આ પ્રાન્તમા સાહિત્યકોના શિંગેમણિ મણિલાલ નલુભાઇએ કર્યું. અને બંગાળ ત્રીણુ ડગલું લઇ સારકારિક અસ્મિતાને સુદૃઢ કરી અરવિંદની પાછળ આગળ વધે તેનાં અનેક દશકો પહેલા ગુજરાતે દયાનંદ સરસ્વતીને આખા હિન્દમાં સ્વસંસ્કાર જગાવવા મોકલ્યા. અને આજે આર્યસંસ્કારનો પેગંબર યરોડા જેલની મોનાત્મક વ્યાસપીઠ પરથી સુદિને એ સંસ્કારો શીખવી રહ્યો છે. આ સાંકળમા નર્મદે એક નાનોસુતો મણકો નથી, અને ન્યા સુધી ગુજરાત ઇતિહાસમંદિર ગજવજે ત્યા સુધી એ ખણખણાટ સંભળાજે.

કનૈયાલાલ મુનશી: કેટલાક લેખો : હાલના સાહિત્યના મન્વંતરનો મનુ કવિ નર્મદ

ગુજરાતનો જ્યોતિર્ધર : નર્મદ

ને પછી આવે છે નર્મદ-નવા યુગના સંદેશ સમી જ્યોતિ ધરીને. તે નિર્બંધ છે, ધનદીન છે, અસ્વસ્થ છે. પણ તેની આખમાં પ્રેરણા છે, તેના અંતરમાં નવું ચેતન છે, તેની વાણીમાં વીરનો વિજયધોષ છે. ગુજરાતને ફરી સરજવાની તેને હાંસ છે. પેટે પાટા બાંધી આહિન્યને હવનમાં નવો યુગ સ્થાપવાના સ્વપ્ના રચતો તે દુધ ને પોંઆ આરોગવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે, અને તેના ઉછળતા-અંતરમાંથી નીકળતો લાવા ચારે તરફ પ્રસરે છે. વિનાશ કરે છે-સર્જવે છે તે સર્જનકાર્યની સેનાને પ્રેરે છે.

કનૈયાલાલ મુનશી: ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરે

નર્મદ અને તેની કવિતા

કવિ દસપતરામ પછી કવિ નર્મદાશંકર. આપણે બધા એ હિન્દ આત્માના બુદ્ધિગતના આભારી છીએ. તેણે પણ આપણી ધણી અને મોટી મેવાઓ ટીધી છે. તેના દ્વારા આપણે પ્રથમ સાલબધુ કે,

“રાત વીતી ને વાથું બહાણું અરણ્યોત્થ દીપતો આ ।

પ્રકાશ કુમળો સુતું આપતું શકુન સહુ શુભ સોલા ।

ધાયલ જંગી હો । રણમાં છત ટિસે છ ।”

બંધુઓ ! આપ જાણો છો તેમ આ પદ્યિતો “વીર કવિતા” ની છે. પણ પ્રથમ આપણે “શરવીરના લક્ષણો” ફરી એક વાર સાલળીએ:—

“ફરી જોબનીયું આપે હરિ । તુ ફરી જોબનીયું આપે ।

હિન્દુ દેશને સ્થાપે હરિ । તું નિજ કરીને થાપે ।”

* * * *

“ફરી જોબનીયું આપે” અને “નિજ કરીને સ્થાપે” એ કરતાં આપણે માટે કશું વધારે માગવાની જરૂર નથી. આપ જોશો કે આ આખા પદ્યમાં પાપનિવેદન સ્પષ્ટ અને નમ્ર છે. “ત્હારા યોગ્ય શાપથી ભર જોબનમાં અમે વૃદ્ધ બન્યા છીએ” તથા “અમને શિક્ષા ઘટતી થઈ ને લાગી છે,” એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ હાલ પણ થોડાને છે, કારણ કે હાલ પણ “પસ્તાતા ડાહ્યા” થોડા છે. વચ્ચે એવું ફલિત થાય છે કે હિન્દુ દેશ અત્યારે પ્રભુનો નિજ નથી, અને પ્રથમના જેવો માનીતો નથી; એ સત્યાભાસ આપણા ધણા બંધુઓની સ્થિતિને ઉપયોગી છે, જેકે હકીકત તો એ છે, કે પ્રભુ કોઈને શાપતો નથી. તેને દુષ્ટમાં દુષ્ટ દેશ, પણ નિજ છે, અને બધાજ સરખા માનીતા એટલે વહાલા છે. પણ દેશાભિમાની નર્મદ સ્વદેશનો પક્ષપાત કરે એ તેની સ્થિતિને સ્વાભાવિક છે. સાલળીયે આ પાચમૂ પદ.—

“વા: વા ! લાભીછ, આ ચોળી ત્હમે ઠીક પહેરીછ ?”

એમ વચન કે કહે, આપણને તે શું સાખી રહેવું ?

મરદ છતે હિજામા ખપવું ! કલંક કુલીને લેવું ?

અસલ કમો રાગ ગુરૂઓ કરે ને નજરે જોવા ?

મદદ કરી થઈ દલાલ રહેવાં પછી શું અન્તે રોવાં ?
ખીંકણુ ખાયલા છવ કરીને નરરૂપને ધિકારવું ?
હુઝિઓ હુઝિઓ કરે શત્રુઓ તેથી ના શરમાવું ?
ખાણુઓને કંઈ ના લાગે, ઉપરી શત્રુ ખોલે ?
ખૂતી લાય તે રાખે પોલો બંદર પેઠે ફેલે !
લાય લાય એ શું ના લેલું ? હંડામાં ના બળવું ?
છતે ચેતને પાણુ કરવું, કા ન અરિ શું તડવું ?
ભણી ગણી પુરૂયાતન નર્મદ બતાવી દો જન વહેલા,
ખરા મરદ તે વારે બાકી હથેલી કુટતા પેલા ! ”

સાતમું પદ પણ શ્રોતવ્ય છે. આપણા ધણાને તે પરથી ઉપયોગી ઉપદેશ મળે છે:—

ઐરાને ના જોર બતાવો, મરદોમાં ખસાર આવો રે !
ઐરાં આગળ કરી બઝાઈ તેમા શી મોટાઈ રે !
કુમળા બોળા જુગ્મળા પિગળે જોલી ભાઈ રે !
હું તો લાયક ભણ્યો ગણ્યો ને સાહસિક છું મુજ પ્યારી રે,
એમ તડાકાથી છળ કરતા છને આખર નારી રે !

અને આ આગિયારમું :—

દાસપણું કહાં સુધી કરવું, દાસ પણું કદા સુધી !
રહી ભણ્યા પણ ખૂંધી, કરવું દાસપણું કહાં સુધી ?

અને છેવટે આગળ ધણીવાર ગવાઈ ગયેલું આ વીશમું પદ:—

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું,
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ સંકટ રહામો થાયે.

બન્ધુઓ ! આપ જોઈ શકશો કે આ શબ્દો બધા પ્રકારના સંગ્રામના વીરોને ઉપયોગી છે, આધિભૌતિક આધિદૈવિક, અને આધ્યાત્મિક બધી સ્થિતિઓમાં તે ઘટાવી સમજવા યોગ્ય છે. “ શૂરવીરનાં લક્ષણો ” નાં બીજાં પણ બધા પદોમાં કવિના પ્રેમની અને કવિના શૌર્યની મુદ્રા છે.

* * * *

પણ હવે આપણે કવિના બીજાં કાવ્યોનું સ્મરણ કરીએ. ‘અહીં’ એટલું આપણે તરત જોઈએ છીએ, કે કવિના કાલના વાચકોની માફક આપણે “ છંદ ” થતા નથી. “ ઋગુવર્ણન ” વગેરે કાવ્યોની વાણી આપણને જોઈએ તેવી પ્રવાહી લાગતી નથી. દસપતકાવ્ય અને નર્મકવિતા બન્નેની વાણી આપણને ગદ્યના કરતાં જોઈએ તેટલી ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર લાગતી નથી. કવિઓની કલામા સ્થિતિની અપૂર્ણતા જોઈ શકાય છે. વિશેષે કરીને નર્મકવિતાનાં કાવ્યો તો કલાનાં કાર્યો નહિ પણ પ્રાયઃ વીર હૃદયના સરલ, સ્પષ્ટ, સ્વાભાવિક માહત્તિક ઉદ્ગારો છે.

મણિશંકર ભટ્ટ: આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય, પ્રથમ સાહિત્ય પરિપદ અહેવાલમાંથી

વિભાગ બીજો

નર્મદને અર્પ્ય

શતાબ્દીઉત્સવ પ્રસંગે

જય નર્મદ નરવીર !

સોરઠ—ત્રિતાલ

જય નર્મદ નરવીર—

ગુર્જરી—

જય નર્મદ નરવીર !

જન્મદેશની જાતસિદ્ધિ તહે—

જગવી જૂઝી અધીર

પ્રતાપીને સુરતરંગ પાયાં—

પ્રેમશૌર્યનાં નીર-ગુર્જરી

લલિતકલા મંદિર

જય નર્મદ નરવીર !

રામબાણ સાથે ભારતમાં—

સહુ હૈયાનાં હીરઃ

ગુર્જર મુશબ્દ એક કયો તહે—

તારે તાતે તીર—ગુર્જરી

કવિ ! નિરંકુશ સમીર !

જય નર્મદ નરવીર !

સાગર સરિતા ગિરિવન કુંજે—

તુ ય સત્યનો સિંહ—

નિરંકુશ ગર્જ સંન્યા તે—

પ્રાણુચમકતા ચિહ્ન—ગુર્જરી-

તું ય રસાક્ષર લીન !

જય નર્મદ નરવીર !

લબ્ય ભૂમિ આ પુનિત પુરાતન—

ગુણિયલ ને ગંભીર.

પ્રભા બને જો ! જગત્મારથી—

બુદ્ધિગૌરવે ધીર ગુર્જરી

સુર માનવી અમીર !

જય-નર્મદ નરવીર !

સ્વાધીન હિન્દે પરસ્પરાધીન—

ધુમે ગુર્જર લોકઃ

તે તો ધ્વજધર નિર્ભય નેતા—

નર્મદ ! તારે ઓક-ગુર્જરી

શુંજે અભય અશોક

જય નર્મદ નરવીર !

જેઠવદી પ સં. ૧૯૮૯

તા. ૧૨ : ૧ : ૧૯૩૩

મુંબાઇને મુક્તિપારે જન્મ-

પુણ્યાજલિ

લલિત

પ્રાણુવંતા પૂવંજને

- સ્વયં -

તેં તો ત્યારે શું 'તું'; 'નહિ નહિ કરશે શોક મારે, રમીલાં' !
 તારા શી જિન્દગીનો જગમહિં કરશે કોણુ રે શોક, બન્ધુ ?
 જે આગી જિન્દગાની દરદ દિલ લરી શોકની સંગ ઝૂંઝી
 તેને અંતે બચ્ચો શું કંઈ અમ અરથે શોક સહેવો જ બાદી ?
 ના, ના, એ જિન્દગીએ ગજળ જખમ જે અંતરે નિત્ય ગીલ્યા, ૫
 એ અંધારે હિસોળા દુતિ પ્રગટવવા એકલાં જેહ બાધા,
 'શું શું નાણું કરી હું ?' પ્રતિ પળ જપતાં જે ઉધામા ઉઠાવ્યા,
 એવાને કાજ આજે નયનજળતણી અર્થના શું જ સાત્ર ?
 ના, તારે કાજ એછાં ગગન બથવતાં શ્રીર્તિનાં સંદિશે ચે,
 એછાં સો સ્મરદો છે નયન રિખવતાં ગ્રથનાં ને શિલાનાં, ૧૦
 રે, તારી જિન્દગીની રસ-બળ-દરદે નીતરતી કયા શું
 બતે એમી જ ? એ તો પ્રતિ જ ન ઉર અકાયલી છે પ્રતિમા.
 અદિ એ જિન્દગીની સકળ ગુણુવતી સૃષ્ટિ શી શારદાની
 બતે છે ભવ્ય ભણી અવિચળ અહિંયાં માનપૂજાધિકારી,
 એના એ આદિ ચત્ને ચરણ ટકવતા આલયો સૌ અમારા, ૧૫
 રે, એ કા ભવ્ય એછું ધરખમ બનવું આદિ ધર્તા ધરાના ?
 છંદી, ફૂદી, પિસીને રજરજ મુખડા એમુલી જિન્દગીનાં
 ભાવિના આલયોની અવિચળ બનવું ભૂમિકા, ને રચાયાં
 પોતાકેરે ખરે આ નવલ વિલસતાં શારદાધામ બેવાં,
 એ ભવ્યાર્થે સહેલાં સફળ સફળ તેં સંકટો થૈ ગયાં છે. ૨૦
 તારા એ જન્મ કેડે શત શત શરદો સૌમ્ય ને રુદ્ર વીતી,
 તારા નાહેલ તાપીજળ પણ નવલાં ને જુનાં ચે થયાં કેં,
 તારી સીચેલ જે જે નિશદિન નિચવી આત્મનાં શક્તિભક્તિ
 ક્યારીઓ શુન્દરીની ઉપવન સરળી આજ ફાલીકુલી છે.
 ગાદી એ શૂન્યતાની જડજડ અટવીમાં અપથે પડયો તું ૨૫
 જ્યાંજ્યાં, ત્યાં આજ તો, હે, ધસમસ ધસતા ધોરી રસ્તા થયા છે,
 તારી એ તોતડી શી કલમજિભયશી વાય જે ઉચ્ચરાઈ,
 પ્રોઠા ને પુખ્ત થૈ તે પ્રતિ જ નહુદયે આસનારૂઠ થૈ છે.
 હે આશવંત આત્મા ! તિમિરભર મહા ઘોર તે કાળમાં તું
 બેઠો ત્યાં મેજ પાને લઘુશિખ બળતું એક ફલુસ લઈને, ૩૦

ને આત્માના ઉછાળે કલમ ચલવતો, આધુ'પાધુ' ન જોતો,
 બેઠવાડી તેજધારા પુલકિત કરિયું વ્યોમ શું ધૂમકેતુ.
 કાળે ને કાલ્યણસ્થે પ્રયતન નવલા સાહસી આદર્યા તેં,
 ગદ્યાત્મા ગુર્જરીનો પ્રથમ અખર રૂપે જ આવિષ્કર્યો તેં,
 રાત્રીના રંગ રંગ્યા, મનન મનતણાં શૌર્ય ને પ્રેમઘેલાં, ૮૫
 કોણે, ધર્મી વિચારે ગહન મથનથી લેખિની તેં ચલાવી
 ક્યાંથી ત્યારે ઉઠી રે તવ ઉર ધખના શારદાસેવનાની ?
 આંખે આંખુ ભરી તેં કલમચરણમાં શીશ મેલ્યું, હુતાત્મા !
 ને આખી જિન્દગીનાં અવિસ્ત ઘનતાં પ્રાણ ને શક્તિ મેંઘાં,
 ખેમૂલા લેપથી એ સુરસિત અરચ્યું લાલ તેં ગુર્જરીતું. ૮૦
 તારી એ લેખજોળી, કલમ કસભરી, લાવના તું ગંગાની,
 તારી કંથાકથા ને સતત ઝરત એ શક્તિસ્ત્રોતસ્વિનીના
 સર્વવ્યાપી પ્રવાહે પ્રણા ઉભરિયો જીવને ધોધ જેદો,
 રેલાયો ઠામઠામે મલ અમલ ક્યાં એકલે હાથ, વીર !
 રે, હાથે એકલે તેં શળદળગતના કોશને લવ્ય જોલ્યો, ૮૫
 રે, હાથે એકલે તું અડગ ઝગડિયો ભૂક તેં જે પ્રમાણ્યું,
 ખુલ્લાખોલા ! ન કોને ચરણ ડરભર્યો તું પડ્યો, સ્તંભકત !
 પ્રાણે, પ્રેમે, શહૂરે પ્રતિ કદમ પડ્યો જિન્દગીમાં શુરીલો !
 પ્રેમાનંદે ધરેલી પુનઃ ધરી જ તેં શારદાર્થે શરીરી,
 તારામાં સાચું લોહી નસનસ વહિયું શુદ્ધ આ ભમિકેર, ૭૦
 તેં નહોતા ભેદ રાખ્યા તવ હૃદયપટે કાર્યનાં ક્ષેત્રકેર,
 ન્યાં ન્યાં તેં હાસ જોયો તહિં તહિં ધસિયો જીવનોત્કર્ષ કાળે.
 ના, ના શોભે તને રે કવિજન કથવો, સાક્ષરે એ ન તું રે,
 પ્રત્નાભ્યાસી ન તું એ, નવલચક્ર, કે શાસ્ત્રનો સિદ્ધ સ્નાત,
 એથી એ લવ્ય હાંચું ગિરદ તવ લલાટે જ જાતે લખ્યું તેં, ૫૫
 ને આજે સૌ દર્શકો છલછલ ઉરથી 'વીર, હો, શૂર, પ્રેમી !'
 તારો એ આત્મજોસ્સો, અજળ દમ જાને લેખિનીનો ધ્રુવરે.
 એ આત્માની તમન્ના, જનગણ અરથે પ્રીટવાની મહેચ્છા,
 એ પુણ્યાર્થે ફફીરી લઈ રણઝળતા આજ થોડા જ આંડી,
 એ તો તું એક પાક્યો પ્રથમ શિશુ સમો ગુર્જરીનો ગુણુત્તમા ૬૦
 રે, આત્માના ઉત્તરે જગત જગવના પૂર્વજ પ્રાણુવતા !
 તારા એ કાળથી સૌ પ્રગતિક બનિયું, તેજ ને છાંયડના

ઝોળા મોટા થયા છે, હૃદયતણી વધી વ્યગ્રતા શકતતા ને,
તુ તો એ સંધું બાણે જય જય કરવા શુભંરીના પ્રયત્નો.
ને તે ત્યારે કહ્યું જે ‘ નહિ નહિ કરશે શોક. ’ સાચું જ, શાને
તારા જેવા તણો રે? હૃદય ઉછળવાં બોધએ ગર્વથી તો,-
રે, તો એ શોકકેરાં નિગિડ નિગિડ આ વાદળાં હૈયું દાબે,
તારે કાળે? અરે રે, નહિ નહિ અમનાં દર્દ નિઃશીમ કાળે.

૨૫

મુન્દરમ્

થોડા શ્લોક

૧

સો સો અશ્રુ શમી ગયા

સખા, એ સ્થૂલને આજે સો સો વર્ષ થઈ ગયાં,
કાળની વજ્રદંડિનાં સો સો અશ્રુ શમી ગયાં.
અમે તો ભસ્મની માત્રા આંજી અંતર લોચને,
અઘોરારણ્યના પંથે ભેશું આતમમોક્ષને.
સ્થૂલનું સૂક્ષ્મનું જે તે સંવધ્યું ગરવું ઋત;
પ્રજા સંતોષશે તારૂં લોકસંગ્રહનું ઋણ.
મહા છે અર્પણો તારાં, કુદ શાં અમ તર્પણો;
ગ્રહ છે શબ્દનો વીર! સૂર છે જગતકંભો.

૨

અધ્વયું જ બલિ બન્યો

તપ્યો દર્દે, જળ્યો હૈયે ભેસ્સા ભેમ રહ્યો રમી;
તથાપિ ધર્મચક્રે તું ચડ્યો પ્રાણપરાક્રમી.
પ્રેમ ને શૌર્યના યાગે આધ્વયું જ બલિ બન્યો;
હવે તો લક્ષ જ્વલાએ હોમાગ્નિ પ્રજળી રહ્યો.
વિચારી ચિત્તદેશે તેં જે જે દિવ્ય વિભૂતિઓ;
અમે તે સર્વની અર્પીં યજ્ઞે ઉચ્ચ આહૂતિઓ.
પુનર્જન્મે હશે સગે રાષ્ટ્રક્ષેત્ર વિધાનમાં,
પૂજ્ય પિતૃ, અલક્ષ્યે હો સાક્ષી અંતરધ્યાનમાં.

૩

સદ્ગત ! કરજે ક્ષમા

જઈ સૌ ઊણુપો ભૂલી ગાઈએ જ ગુણપ્રભા;
થઈ હું દોષદષ્ટિ તો સદ્ગત ! કરજે ક્ષમા.
વસેલો પ્રેમશૃંગારે વિકારી બનિયો નથી;
વરેલો લલ્ય એકાત્રે છે તપોભય તું નથી.
યાચના અર્થની છોડી યાચી એક સરસ્વતી;
સાધના સૂઝમની માંડી ધારી હસ્ત મુલેખની.
વનો છું તી રણે ફૂલી કેસરી વનરાજ શો,
ગર્જતો ગર્વહુકારે ગૂંજરાત ગળવતો.

૪

થલે તે શ્રાદ્ધનું મોતી

મહત્વ કાંક્ષતો જીવ જીવે ગૌરવઅન્વિત;
એમ તું ગૌરવે જીવ્યો સત્યાનુભવ શિક્ષિત.
વીરને કાળમૃત્યુ ના, વીર છે નર નર્મદ!
વ્યોમ શા ક્ષેત્રસાહિત્યે પામ્યો તું ધ્રુવનું પદ.
જયશ્રીરંગનો રોપ્યો રાષ્ટ્રમાં ધ્વજ તે હવે;
સખા, આ ગુર્જરી પ્રાન્તે પ્રાણાન્તે ય ફરકશે.
અધૂરું શ્રાદ્ધ સ્વીકારી શ્રદ્ધા પૂર્ણ જગાડજે;
કરીશું શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ જીતી પૂર્ણ સ્વરાજને.
શતાબ્દી પ્રાણ મુહૂર્તે કાવ્યાશ્રુ ટપકે કશું;
થલે તે શ્રાદ્ધનું મોતી તહાડું સ્મારક એકલું.

નર્મદને એક પ્રશ્ન

શૌર્ય, નિહરતા, સમ્યાધની,
ગળથુથી તેં તો પાઈઃ
કેમ કરી ગુજરાતે આજે,
પ્રણયરોદણી^૧ મંડાઈ ?
સિંહણુમાતા તું સાચી તો,
પયધારા નવ જીવાઈ !

ભાવનગર તા. ૩૦ : ૧ : ૩૩

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

નર્મદને

રચ્યાં ત્હે કાવ્યો ના જન-હૃદયને ગ્રુધ કરતાં,
લગ્યા ત્હે લેખો ના મનુજ-મન-અન્ધાર હણતા,
દીધા ત્હેં પાઠો ના જીવન જનનું લગ્ય ઘડતા,
અણ્યા કીર્તિ કેરા સ્તૂપ, નહિ મિનારા વિભવના,
નીતિ રીતિ કેરાં અનુપમ ઘડયાં શાસ્ત્ર નવ ત્હેં
છતાં એ આજે કાં સ્તવન તવ સૌ નર્મદ ! કરે ?
પરન્તુ ત્હેં વાંછ્યું સકળ નવ જે તું કરી શક્યો,
મહેચ્છા સેવી તે નવ ઘસ કર્યાં યત્ન સહુ તો ?

મનુષ્યોની ઇચ્છા સકળ ન સધાતી જગતમાં
અનન્તાશેચ્છા છે પરિમિત છતાં શક્તિમહિમા.
મહા મહોલાતોની મન મહીં રચી લગ્ય રચના,
ભિંડા પાયા નાજ્યા જીવન-શ્રમ-શોણિત સિંચતા,
અનુગામી માટે અણુતર મૂક્યું સર્વ અધૂરું,
મૂકું એકે જો હું ઇંટ ગણું તદ્દા ધન્ય જીવું.

રમણ ન. વડીલ

૧. આ જમાનાના રોતલ નમાલા પ્રેમ'કાવ્યો.

સ્મરણાંજલિ

(રોકાવત્ત)

‘સુરતતણા ઓ તનુજ, વિશે ને નાગર અમ્યા;’
 નર્મદ કવિવર શ્રેષ્ઠ, ગુજરાતના તું સચ્ચા.
 ખરો ભક્ત કવિરાજ, કરી સસ્વતી સેવા;
 ધર્યો લેખ એ કાજ, ન ગણ્યા શ્રીના મેવા.
 ખરે જ તું રસરાજ, ધુમ્યો કવિતોદ્યાને:
 ઉઠ્યો કુલ કુલ માંહ, લૂંટવા વિવિધ રસોને.
 પ્રેમશૌર્યનાં ગાન, તે ગજવ્યાં ગુજરાતે;
 સો સો વર્ષે આજ, એ પડ્યા સભળાયે.
 હતી દેશની દાઝ, તેં સ્વદેશ ગીતો ગાયા,
 વીર રસની રેલમાં, તેં સકળ લોક નવાડ્યા.
 મુણ્યો વિધવાવિલાપ, દ્રવ્યું મુકેમળ હેડું;
 ધાર્યો અબલાબ્હાર, લોકબંધન તેં તોડ્યું.
 સાહસિક નર તું શૂર, ધર્યો કરી યાહોમ;
 સંસારરૂપી જંગમાં, તું લડ્યો પુરણ જોમ.
 ખરો દ્રષ્ટા કવિરાજ, મુધારાના બી વાવ્યાં,
 સો સો વર્ષે આજ, હજી કુંપળો આવ્યાં.
 જગાડ્યા સહુ લોકને, અજ્ઞાનમા મુતેલ જે;
 અહો દાંડિયા રાજ! તુજ દાંડીને ડંકે.
 એ નવયુગ કવિને, કરૂં પ્રણામ હું પ્રેમે;
 ધરૂં અદ્ય આ પુષ્પ, શુદ્ધ હૃદયને ભાવે.
 હું નદપૌત્રી તણી, સમકાલી પિતામહના,
 સ્મરણાંજલિ સ્વીકાર, નર્મદ કવિવર ન્યારા.

હંસા મહેતા.

નિવાપાંજલિ

(મળેલું)

‘નર્મદકવિતા’ લખી પ્રેમને શૌર્યનો માત ગુજરાતને પાઠ દીધો,
 ઘેલી ગુજરાતને ‘ગરવી’ પદ આપીને જન્મભૂમિ તણો પ્રેમ કીધો,
 ‘દાંડિયો’ ‘જાણ’ને ‘રાજ્યરંગે’ વળી આઘ સાહિત્યને જન્મ આપ્યો,
 વીર નર્મદ મુધારક નૃવર પ્રખર સાક્ષર તણો મુયશ ગુજરાત વ્યાપ્યો:
 તે સ્મરણથી, પ્રશંસા અને ભક્તિથી નર્મદ-યશ ગાજશે ગગનગામી,
 એ અમર દેવસમ વીર નર્મદપદે અર્પિયે અંજલિ શીય નામી.

NARMAD: THE MAN

A friend's loving tribute

BY Hon. Mr. G. S. KHAPARDE

INTRODUCTORY

I had the good fortune to come into personal contact with the great poet Kavi Narmadashankar in the seventies of the last century. I was then a student of Elphinstone College in Bombay and some of my Gujarathi friends invited him to a small informal reception. His impressive presence, his genial and highly instructive conversation, his great learning, affability and general good humour so captivated us that we readily surrendered to the charm of his company and I got into the habit of visiting him at his lodging in Ramwadi Naka. It consisted of a suite of number of rooms surrounded on three sides by a varandah with a small drawing room inside, commanding a very good view of the busy Kalba Devi Road. Nearly all the literary notables of Bombay Gujarathis, Dakshinis, Parsis & Mohamedans &c gathered there, and had very interesting conversations. It was a treat to be there. As a poet of established reputation, and already placed very high in the galaxy of Gujarati authors and the first lexicographer of that language, Kavi Narmad occupied for Gujarathi the same position, as Dr Johnson did in relation to English literature in its golden age. He was also a great conversationalist and a large and distinguished company gathered round him nearly every evening in the little drawing room. His circle was very large. The great orientalist Dr. Sir Bhandarkar was his fellow student Justice Nanabhai Hardas, Mr. Hariprasad Santukhram Desai of Bhavnagar. the late Mr. Jhaverilal Umiashankar Yagnik, Mr. Mansukharan Suryaram and many others claimed him as their friend and no private entertainment was complete without some of his poems being recited and sung to tune

put into Gujarathi verse for a joke. He always surprized me by rendering them into the metre in which they were conveyed by the original authors. I asked him how he managed it and he replied that even thoughts have their forms and when tried to be expressed they naturally fall into the shape in which they were originally conceived. He believed that our mental operations are carried on in a kind of material much thinner than the one with which we are familiar in this world. Inspirations he thought came from higher regions in moments of concentration not as a chain of reasoning, but as spontaneous suggestions, and sometimes as flashes of thought and one has to be very alert to catch them and in doing so, words and expressions come of themselves without any conscious exertions, and they generally turn out to be the best and the most suited to express your inner meaning. They should not however be adopted as they occur but should be carefully examined to see if the words have associations other than those that occur to you. For they often do so and a great deal of trouble has sometimes to be taken to fix them to the particular significance that you attach to them. He thought and I verified it by experience, that a poetic piece is best read or recited by its author, because he alone knows what tone should be adopted, what words and expressions should be stressed.

I asked him how he got into the mood to compose, and he said, that the mood to compose arose out of the strength or impetuosity of our feelings and could not be forced and often refused to be invoked or conjured up by external appliances. He thought that dramatic compositions, though very difficult, are easier to get on with. Once the characters are fixed and then Peculiarities are determined, they generally speak for themselves, and labour has to be diverted to prevent them from being irrelevant or even inconsistent.

The arrangement of the plot was often as interesting as it was difficult and your inner nature got unconsciously reflected into it. Guiding your feelings there is a work of great delicacy and demands considerable labour and even research at times.

The prevailing taste has to be taken note of, and if it is vitiated or vulgar, it has to be corrected and that is a task which demands all the attention that you can bestow on it because the author can not be didactic, nor dictatorial. He has to persuade without appearing to do so. The reader must be lured and not diverted into becoming what you wish him to be. That is the most difficult task of all.

ANECDOTES.

Unfortunately in those days I did not keep a diary. I have always very deeply regretted the circumstances and it will be the grief of my life. Had the Kavi met Boswell the world would have possessed a perpetual source of delight in the wit, sallies and repartees of the Kavi. I can not relate all & sundry that I remember because age has rendered my memory vague both as to the names and dates and even the incidents themselves may have acquired a colour which they did not originally possess. I shall therefore only relate those which I feel free from these drawbacks.

Once I went to a very largely attended meeting in a quarter near Pydhoni and a gentleman dressed in the tiptop fashion of the time and obviously a prosperous speculator got up to address it and maintained that all the woes of India were due to its excessive love for poetry, and its extreme devotion centering round and on the loved & revered figure of Lord Krishna. He kept on talking about it till I & many others felt tired. When he finished at last Kavi got up and spoke for a few minutes and ended by saying that life without poetry and devotion would be like a meal without sweets or condiments, and he said it in such a manner that the whole meeting laughed and the pretentious speaker went away crest-fallen.

Once when Col: Olcott and Madame Blavetsky were in Bombay there was a big reception in their honour and Mr Justice Telang then a rising Barrister and many others equally distinguished gentlemen occupied the platform and made speeches very eloquent and learned and all listened with great respect and attention. Kavi

GENERAL STYLE AND ITS DEVELOPMENT

Upto the seventies of the last century his compositions were mostly in Gujarati Lyrics or in Slokas, Aryās &c. of the same kind as are familiar in Sanskrit literature. Later at the request of dramatic companies he wrote for the stage. Mr. Kabraji, a well known Parsi journalist, superintended and managed the performance of het Kavi's 'Shri Ram a Janki Darshan a' and it was very successful. This necessitated the writing of pieces which had to be sung in professional style or danced to as the necessities of the performance required and in that way introduced a variety which was very much appreciated. It was about this juncture that I got introduced into his circle and as my respect increased with closer association, my footing became firmer and association closer and led to the fruition of my earnest wishes and I was accepted as a pupil in poetics and politics. The Kavi wrote 'Draupadi Darshana' and 'Sara Shaktuntala' and 'Balakrishna Vijaya' one after the other, and I had the inestimable advantage of witnessing the development of the plays and the sentiment prominently delineated in them.

HIS MODE OF WORK

His was a richly endowed personality, with well stored memory, an active creative faculty, a keen sense of literary propriety, and an inexhaustible supply of appropriate words & expressions beautified by striking figures of speech. Having mastered 'Pingala' and other works on metre, he could employ not only the old measures but could create new ones as required by the exigencies of the composition which he happened to have on his hands. He could write prose & poetry with equal facility and the output would be limited only by his will.

He would be slowly walking about in the room, when thinking a subject out, and be at the same time carrying on ordinary conversation, or chatting with friends. When he made up his mind, he would sit down at a low table and write it down rapidly. He seldom used a pencil, and a reed pen was his favourite. His manuscript

નર્મદશતાબ્દી ગ્રંથ

when composing verses was worth looking at. His creative & critical faculties worked together in strange combination. He would write out a piece, then alter each part of it very often, and then settle it as originally conceived, and it used to be interesting to see the alterations proposed, and rejected by himself. What struck me often was that he wrote a line down, then altered and realtered it often and ultimately decided in favour of what he had originally written. This led me to think that the first expression in language which his thoughts assumed was invariably the best and the subsequent alterations, suggested by his critical faculty, proved on examination to be unnecessary & therefore got rejected. Ideas would appear to rush on

Narmada Shankar was one of them and fortunately his turn came when the previous addressees had made the atmosphere somewhat somber and heavy. The Kavi recited a small poem composed for the occasion, in various metres, classical and popular. He interjected a few words as the mode of recitation changed and made the occasion so pleasant and charmingly humorous that the whole audience rose up like one man and cheered most lustily and madam Blavatsky heartily shook hands and congratulated him on his power over the audience. The late Mr. Bala Mangesh Wagle who was a well known Barrister happened to be near me. He said, "Look here, Khaparde, this Kavi Narmadashankar can easily mesmerize his audiences and make them dance to his tune."

This observation of his was really no exaggeration at all as I could prove by personal experience. The Kavi used to begin low and raise the voice as he proceeded and gradually from measured prose passed into an impassioned melody of his own, so naturally and insensibly, that you caught yourself laughing or weeping as he wanted you to do. His audiences were always swayed by him wonderfully.

Instances of this kind I could multiply but these samples would I think suffice, as more would look much like repetition.

[Kavi Narmadashankar was a very severe critic, both of his own compositions and those of others]. He generally avoided criticizing the work of other authors but when task was forced on him, he was ruthless and very quick in detecting defects. When the late Mr. Kirloskar first staged his Marathi rendering of Kalidas' *Shakuntal* in Bombay, I took the Kavi with me to the Royal Theatre at Giant Road. As the performance proceeded mostly every scene of it was applauded and on our way home, I asked him what he thought of the Marathi rendering, he replied "Whatever belonged to Kalidas was excellent because it does not admit of being spoilt, but whatever was introduced by Mr. Kirloskar to facilitate his rendering, was execrable though set to excellent music."

A very sound piece of criticism which I admired then and admire still.

One day, I went to the Kavi rather early in the morning. It was drizzling then and soon came on to rain hard. The scene was reminiscent of a passage in the Kavi's 'Ritu Varnana' and I said so. He turned it up and began to read. His wife Mrs. Narmada Gauri, his son Jayashankar and clerks Narshiram and Ramashankar, and myself, formed the audience. His voice, the tune, and the excellence of the passage and the surroundings so worked together that we all lost the sense of time and falling into a trance never came to until it was nearly 2 P. M. The enjoyment was indescribable and I have no words to indicate it even partially. Only those that had the good fortune to enjoy a thing of the kind can realize it.

ACCOMPLISHMENTS

He studied Sanskrit and English as fellow student of Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar. Of Gujarati he was an acknowledged master. Marathi he knew colloquially and could carry on a conversation in it, and appreciate its classics. He sometime composed short pieces in Brija or the language of Surdas and Tulsidas, the great classical poets of upper India. Among the Gujarati poets he admired Narsi Mehta of Junagad most and often quoted from him. He was a great conversationalist and could tell a story well. He read his own poems and scenes from his plays with wonderful effect and people gathered to hear him. He received all very cordially and was very hospitable by nature. Time passed very quick and pleasantly in his company and I along with many others made a point of seeing him every day, at least once.

DOMESTIC LIFE

His domestic life was very happy though somewhat clouded towards the end by pecuniary difficulties. His creditors were naturally anxious to recover their dues but he it said to their credit, that they were never very harsh during his life time. He earned

a great deal in the days of what is called " Share Mania " prevalent in Bombay in the sixties of the last century and lost nearly the whole of it. The circumstance did not save him. He was always very genial, pleasant and willing to make & take a joke, but one would observe a streak of sadness occasionally. His life was very much like that of Charudatta, the hero of Mrichchhkatika. He lived his life in his own way, creating, writing and singing. His two wives Mrs. Dahi Gauri & Mrs. Naimada Gauri were on the best of terms and during my long association with the family, I never came across even a single instance of any kind of the smallest disagreement between them on any matter. They were more loving and considerate than any real sisters that I have known in my life and I regarded them always as a striking exception to the general rule of jealousy between two co-wives. They assiduously worked together to administer to his comfort and showed no depression even in comparative poverty. He had a son by name Jayashankara commonly called 'Bukka,' by him. He was very intelligent, well-behaved and promising.

PATRIOTISM

Like all true poets, Kavi Naimadashankar was a great patriot, as is shown by his well known song " Jaya Jaya Garvi Gujarat ! " which being originally composed for forming the Mangalachara or sacred invocation for his Gujarati Lexicon, may adorn the first page of the present Memorial Volume. His patriotism was not of the territorial or narrow communal kind but liberal and even cosmopolitan, based on broad generous principles of human brotherhood as will be shown by his piece " Konhi Konhi chhe Gujarat "

HIS RELIGION

He is essentially a poet of modern inspiration duly tempered with reverence for the ancient ideas and conceptions. He has no iconoclastic tendencies, and all his works and essays, particularly those on the Geeta, clearly bring out his assimilative ideas and harmonising tendencies. A man, in my presence tried to twit him on change of opinion and he with prompt and ready wit replied that there is

always a difference between the young & the ripe mango but the difference is not of kind but of degrees of sweetness.

In religion, he was not for abolishing ancient forms but advocated simplification of the ritual except in sacrificial proceedings, which he argued were conceived in unity and therefore deserved to remain intact to be efficacious.

In matters of theology he was very liberal. He believed all religions to be true and suited to the evolution of the person born into it. If the person converted wishes to change his creed, there is no harm in his doing so, because after all, there is only one God, though he is conceived and named differently by different persons. Following Yogavashistha, he believed that even atheists would be saved if they be sincere and honestly acted up their creed.

Of his works I do not wish to speak as a critic for a variety of reasons of which I may be permitted to state a few briefly. First of all I am not a Gujarati by birth and Gujarati is not my mother tongue. So its niceties are apt to escape me. Secondly, I never studied Gujarati systematically. Its alphabets are similar to those of Sanskrit, and therefore easy to learn. I never studied a single Gujarati standard work regularly. My association with the Kavi, his conversations, and the explanations he gave in explaining difficult passages in his works joined to the circumstance that both Marathi and Gujarati being the daughters of Sanskrit, are similar in construction have many common words and phrases, made it easy for me to learn to speak and understand, but conferred no pretensions to scholarship, and thirdly and lastly, having been all my life one of the Kavi's devoted admirers, I can see no fault in his compositions.

In conclusion, I feel very much obliged to the President of the Bombay Narmad Shatabdi Samiti and its office-bearers for giving me an opportunity to contribute what little I could to this Memorial Volume and fulfil my desire to serve my old master and put a few flowers from my garden of the sluggard on his holy feet.

કવિ વિશે કંઈક

રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત

ખરે એ મહોગનો મગડળ ગુડે દેગ નવ કા ?

કરી જોખનિયું આપે, હરિ તું કરી જોખનિયું આપે.
હિંદ દેશને વાપે હરિ તું નીજ કરીને થાપે, હરિ
સર જોખનમાં બન્યા જુદાં તે, હરિ થોડાં જ સાગે, —હરિ.

પરતાના ડાહ્યા પર કરવી, કૃપા હવે માળાપે —હરિ તું કરી

પડિત શગ ઇનવતો સૌ, એકય સૌથી દર્શાવે,
જન સરખાં થઈ શુભુન હોસે, જુદાં જગાણુ મચાવે.

માટે કહે નર્મદ સદુ હોસે, બધન કાળી નાખો,
પ્રેમગૌરવ તકતકતા કરીને, ઉઘા મુખને ચાખો.

મહાની નુલના મન વડી, સર્વેયા માટે મન,

નર્મદવિતા

The greatness of a poet lies in his powerful & beautiful application of ideas to life.

Past, present, future, all appeared

In harmony unified,

Like guests that meet, and some from far,

By cordial love invited

Wordsworth

નર્મદશતાબ્દિઅર્ચનું સપાદનકાર્ય શ્રીયુત વિજયરાયને એપાયું છે. એ ગ્રંથના સપાદકના નાતાથી કવિ નર્મદાશંકર સંબંધી સરસરજુતમક લેખ મોકલવાનું એમણે મને સચવ્યું છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે કવિશ્રી અને તેમના સમય વિષે 'સૌથી વધારે પ્રમાણુમાં અને સૌથી વધારે પ્રમાણુત' માહિતી ધરાવનાર હું કદાચ એકલો જ શુભરાતી હવંત છું. એમનું આ કથન મને સ્વીકાર્ય નથી.^૧ 'શુભરાતી'ના માલિક ઇન્દ્રગમ મયંરામ, કવિને ઘેર મુંબઈમાં અવેરજાગમાં, તેમના અવસાન પછી, ઘણી વાર જયશંકર, નર્મદાશંકર તથા ગાદીગોરીને મળવા આવતા. કવિના અપ્રમિદ લેખો તથા પત્રો છળીઓ વગેરે એમને તથા એમના પુત્રોએ જ

૧ અમારા કાનમાના 'કદાચ' પર લેખકજી તેમ જ વાચકોનું ધ્યાન કેવળ એક હલકા મંત્રે

કવિના અવજન પામેથી લીધેલા છે. એટલે તેને કે ઇચ્છાગમ દેખાઈ આવે નથી પણ તેમના પુત્રોને કવિ વિષે માગી માલિની પિતા તરફથી માગી હોવી જોઈએ એ ઉપરાંત તેને કે દાન સાહેબ આપડે, (ગુજરાતી નથી તો પણ ગુજરાતી ગાઈ જાણનાર છે એટલે કવિના મન પ્રમાણે ગુજરાતી ગણી શકાય) ધણે મમય થયા આ તરફ આવ્યા નથી તો પણ કવિના કૃદૃષ સાથે ઘાંડા પરિચય થરાવતા. અવેરળાગમાંના ઘરમાં એમની છબી હતી. કવિશ્રી વિષે કવિની અગત માલિની તેમને હોતી જ જોઈએ. વળી તળ સુરતમાં પણ મારાથી વધે મોનાં એવા સ્ત્રીપુરુષો હશે કે જેમને કવિના સંબંધમાં હીક હીક માલિની હોવાનું કંઈપણ શકાય

મણિલાલ નભુલાલને સંસ્કૃત અભ્યાસમાં એ પાંચનાર છબીલાગમ દીક્ષિત દયાળાં જ અર્ગવાસી થયા તેમને કવિ સંબંધી બહુ મારી માલિની હતી નર્મદાગૌરીના પ્રથમ લગ્નની લીધે તેઓ તેમના સગા થતા કવિ સાથે બાપજી પુનર્જન્ન કર્યું તે એમને ગમેલું નહિ એ કારણે કવિની ગત નીકળે ત્યાં ઘણું ખર્ચ મૂકા રહેતા એક વાર માત્ર એટલું કહેલું કે ‘હુ ગરા દગથી રળિયામણા.’

આ રીતે બીજા માલિનગરો હશે તથાપિ શા વિજયરાયની ઇચ્છાનુસાર જે દંપ્ત થોડી ઘણી હકીકત મારા જાણ્યામાં છે, અગર-પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને ઉપલબ્ધ થઈ છે, તે રજૂ કરું છું. આ શતાબ્દી બિજવવાનો પ્રસંગ એવો છે કે કદાચ લોકોને એ હકીકત વાચની ગમશે એમ સમજી લખું છું.

હું પૂર્વ દશ વર્ષનો થયો ત્યાર પહેલાં તો કવિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બાલ્યકાળમાં બેત્રણ વખત એમના દર્શનનો લાભ મળેલો. પહેલી વાર દ્વિતી દર્શન થયેલાં. તે વખત જે વડિલની સાથે હું હતો તેમણે ‘જો પેલા કવિ’ એમ કહી ઓળખ આપેલી. તે વખતે કવિ કેવા પ્રકારનું પ્રાણી હશે તે વિષે મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ નહિ હોય — ગમે તેમ હો, એ વાત ખરી કે નર્મદાશ કરના નિકટના સંબંધમાં આવેલા સ્ત્રીપુરુષો સાથે મને પરિચય ને સગપણ હોવાથી, તેમની મારફતે મેં ઘણી વાતો સાંભળેલી એ કેટલી પ્રમાણભૂત ગણી શકાય તેનો નિર્ણય મારાથી થઈ શકે નહિ.

કવિશ્રીનાં હલય પત્ની—શહીગૌરી તથા નર્મદાગૌરી—સાથે હું સમજણો થયો ત્યાર પછી ઘણા પરિણામો આવેલો. લાઇ જયશ કર મારાથી વધે કંઈ મોટા હતા; પણ તેમને પરીક્ષામાં વધુ વખત નિરાશ થવું પડેલું તેથી લગભગ સહાધ્યાયી જેવા તે બન્યા હતા. પાછળથી તો તેમણે સેટલરના લોકલાસમાં અજ્ઞાસ કરવા માટેલો. નવલરામના ધીમતરામ પણ કોઈ વાર જયશ કરને ત્યાં મળતા એ બંને લાઇઓ તે વખતે મુંબઈમાં હતા. હું વડોદરા કોલેજમાં ભણતો અને રજા દરમિયાન સુરત કે મુંબઈ જતો. કવિનું કૃદૃષ ઘણું ખર્ચ તેમના અવસાન બાદ મુંબઈમાં જ રહેલું સુરત ઘણી વાર ત્રણે જણાં આવતા તેથી તથા રજામાં, અથવા પરીક્ષાઓ આપવા માટે મુંબઈ જવાનું થતું એ કારણે, અનેક વખતે મળવાના, સાથે રહેવાના અને ઝાનિબદાર તેઓ હોવા છતાં તેમની સાથે જમવાખાવાના પ્રસંગો આવતા.

હા, એટલું મને યાદ છે કે કવિની મુખાદૃતિ જોઈને તેમને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય જ. કુદિતી તેજસ્વિતા, અલવચસ અને શરીરસંપત્તિ એમની એવી હતી કે માધારણુ જોનાર એમના તરફ આકર્ષાય જ. તેમા જો વાત કરવાનો પ્રયત્ન તેમને મળે તો કવિની પામેથી જવાનું તેમને મન જ ન થાય. અત્યંત નિષાલસ નિઃ, ઉદાર દ્રવભાવ અને ઉચ્ચ અભિલાષા એ કવિશ્રીની વાણીનાં મુખ્ય લક્ષણો હતા.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ જે રીતે કવિ ગાતા તેના જેવી ટમે અને લગભગ તેવાં જ દાવભાવથી માગ માગા ૨૨૦ લલિતાશકર કોઇ વાર ગાઇ મ લગાવતા. પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજજર એક વખતે તેમના મિત્ર મર્મિગંદર ભટ્ટ સાથે મુન્તમા હતા કળાલવન તે અરસામા નવુંસનું સ્થપાયલું. ગજજરને લલિતાશકર સાથે જૂનો સંબંધ હતો, લલિતાશકર પામે એ શરૂઆતનું અગ્રેષ્ઠ ‘ગિજિયા’ પાઠથી મિત્રનાનો મંબધ ધ્યેસો તે છેક બંનેના અવસાન પર્થ ત ચાલુ રહેસો. જ્યારે ગજજર સુરત આવે ત્યારે પોતાને ઘેર જેટલો મમય ગાજે તેના કરતાં મારે મોસાળ વધુ વખત ગામતા. એવા એક પ્રસંગે મલ્લિકાશકર ને કવિ આપણા ગુજરાતનું રાષ્ટ્રગીત કેવી રીતે ગાતા તે ગાઇ સ લગાવવાનું, ત્રિભુવનદાસ ગજજરે લલિતાશકરને સૂચવ્યું, તે ઉપરથી તે ગાણુ હતુ. હાજરમણી ભાગ્યે જ દશગાર હો, પણ જે ગંભીર ગેતનામક વાતાવરણુ તે વખતે છવાઇ ગયું હતુ તેનું અમરણુ હજી પણ મને છે. સંગીત પૂરૂ થયા પછી લલિતાશકરે માત્ર એટલું જ ઉમેર્યું કે હજી કવિશ્રીના જેવી ખૂબી સર્વશે તમને હું જતાવી શક્યો નથી. કવિ તે કવિ જ !

શ્રીમતી મહાગણ્ડી વિદ્યારીઆનું આરમ્ભનું પાત્રણુ કાષ્ટએ કામર જેવો પદાર્થ ઉપર નાખી લગભગ પાંત્રીમ વર્ષ ઉપર કલકિત કરેલું, તે ઘણા રસાયન વિદ્યામા પાત્રધા ગાણુસોને માફ કરવા મટે ઝચના પ્રયત્ની; પરંતુ તે કાષ્ટથી થઇ શકતું નથી એમ ત્રિભુવનદાસ ગજજરના જનશ્રવામા આવતા, પોતે તે અગ્રેષ્ઠ કરી આપાની મુંબધ સરકાર પાસે પરવાનગી માગી. કેટલાક આનાકાની પછી ગજજરની વિનનિ સ્વીકારવામા આવી અને તેમણે કામ માથે લીધું. મમાપનિઃ પ્રયોગોદ્વારા અને કલાલવનના કેટલાક શિક્ષકારીગેતી મદદથી પાત્રણું હતુ તેનું સ્વચ્છ અને સુંદર પાણું ગજજરે કરી આપ્યું. આજે પણ મુંબધમા તે સુંદર પાપાણુમૂર્તિ બધા જોઇ મકે છે. આ કામની કદર સરકારે તો ન કરી; પરંતુ સુરતની જનતાએ પોતાના શહેરી યતુનું ગૌરવ કરવા અર્થે મોટી સંખ્યા ખેલાવી; ગજજરે કલાલવન સાથેનો મંબધ છોડવાને લગભગ ચારેક વર્ષ થવા આવ્યા હો. હું તે પ્રસંગે સલામા હાજર હતો. સુરતના ડિવિડેટ જજ પ્રમુખપદે હતા. ઘણા સલાવિત શુદરથો છેક કુંમસા સલામા આવેલા. ગજજરના પુષ્કળ વખાણુ લેકિઓ કર્યા, પછી ગજજર જ્યારે જવાબ દેવા લાલા થયા ત્યારે તેમણે પોતાને કર્મકાર તરીકે ઓળખાવી, આવા કામો માથે લેવાનો ઉત્સાહ, કવિ નર્મદાશકર જેવાના લેખોના પરિશીલનને પરિણામે તથા લલિતાશકર જેવા શુરમિત્રના મહવામયી પોતામાં આવ્યાનું જણાવ્યું હતુ. શ્રીમત મયાજીવ મહાનગ્ન જેવા કાર્યદક્ષ અને ગુણુગ્રાહી ગજકર્તાએ આવા કામોમા કુશળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી યોજના કલાલવન જેવી મચ્છા સ્થાપીને કરી તથા તેમાં પોતાને મુખ્ય અધ્યાપક તથા મચ્છાલક તરીકે નીમ્ણ તેવી પણ પોતે એ કામ મદદ કરી શક્યા હતા.

એ વાત પણ કહી હતી. મને યાદ છે ને પ્રમાણે મળુ કરીને આ આગમનો ઉદ્દેશ મેં વિવિધ જગત પહેલાં કવિ નર્મદાશંકર મંયંધી ને લેખ ભરૂચના ‘ભારતવૃત્ત’ સામિકમાં લખેલાં નેમા કર્યો છે. મતક્ષણ કે નર્મદે આપેલા વિચારો કર્મકારને પણ ઉપદારક થયા છે. નવદુગ્ધના પ્રણેતા તરીકે કવિની ખ્યાતિ અમરથી યથા નથી એ પણ કદાચ આ પ્રયંગથી અમનરો.

નર્મદાશંકરના શિષ્યવર્ગમાં ત્રણ નામ યુગ્ય ગણાવી અકાય કવિ વિજયાશંકર, કવિ સદ્વિતાનાથપણુ અને મધુવન્છરામજી. આ ત્રણે મૃદુસ્થાને શારી પેડે હુ ઝોળખું. બધામાં વિજયાશંકર જેડે પરિચય આગે. એઓ પોતે વિજયવાળીમાંથી થ ની પવિત્રઓ અને વંચાવના, વાચી મહાજાવના તથા કેટલીક વખતે તેના ગુણોપની અર્ચા પણ કરતા. સદ્વિતાનાથપણુ ઇલુન્દું સુખમ રહેતા પાછલા વખતમા તેા મધુરામા ધર્મશાળા એમના શેઠ મિત્ર બધાવતા હતા એટલે ત્યાં જ એમને ઇલુન્દું રહેવાનું થતું હતું. એમ જનાં એકંદરે પાંચેક વખત ‘ઝે’ એમને મળ્યો હોયશ ખરો. એઓ પણ નર્મદાશંકરની વાત કરતા; મધુવન્છરામના ચિરહવા ધર્મવદન હોગ મારા મિત્ર પણ થાય અને અમારા યુનિયનના સભ્ય પણ હતા. એ કારણે એમની સાથે પણ પરિચય કીક થયેયો. એઓ થોડો વખત વડોદરે નેટિવ આમિટ્ટટ તરીકે પણ રેસિડન્સીમાં આવેલા. આજે તે પણ નથી પોતાના પિતાશ્રી પાસેથી કવિ વિષે સાબળી રાખેલી કેટલીક વાતો બહુ આનદથી તથા છટ દાર રીતે ધર્મવદન કરેતા. કવિને ત્યાં રોજ ૪૦-૫૦ ગ્રંથાણું આ થાય, નિદાન આદરસ માણસો એકા જ હોય કાન્યાનંદ તથા મુધારો ને શાસ્ત્રની અર્ચાનો વિનોદ તેા નિગંતર રાહનો જ હોય ગાનતાન પણ કોઇક વાર ખરૂં જ. આવા પ્રમજે એકલા પુરયો જ હોય એમ કદા નહિ સ્ત્રીવર્ગ પણ કોઇ કોઇ વાર દૃષ્ટિએ પડે. કાવ્યચર્ચામાં પણ કોઇ ભાગ લે. વખતે કદા ગાઇ પણ સભળાવે. કવિ પોતે પણ તાનમા આવે તેા એકાદ બે ત્રીજા ગાઇ નાખે. કોઇ કોઇવાર પોતાની લાવણી ખુશમિજનમાં હેય તેા કવિ બહુ સુંદર રીતે ગાતા. વિજયાશંકરે ‘મહુ ચલો છતવા જ ગ બચ્ચગસો વાગે’ એ લાવણી તથા ‘શાહતા આપણા બહાર, ખારી સંભાર, પાસ એહ જ્યારે’ એ લાવણી મને સંભળાવેલી તેતું હજી પણ ઝાંખુ ઝાંખું સ્મરણુ આ લખતી વખતે પણ આનંદ આપે છે. સૃષ્ટિસ્તવ છપાયુ ત્યાર પહેલાં વિજય-શંકરે ‘દંભી દુનિયા કયમ તહારો દલ નિકળજે’ એ પદ બતાવી રાખેલુ તે એક વાર મને ગાઇ જતાવ્યુ. પછી નર્મદશતાની યાદ આપીને નર્મદનું ‘દુનીઆ બુદ્ધાની બુદ્ધાની’ એ પદ મંભ-જાવ્યુ અને પૂછ્યું કે તમને કયું ગમે છે. મેં કહ્યું, ‘બંને ગમે છે, બંને સારા છે ને મર્મસ્પર્શી છે. ગુરુએલા કોઇ કોઇથી બમ તેમ નથી.’

કવિ દયાગમની છબી મેળવવા માટે નર્મદાશંકરે કેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે વાન પણ વિજયાશંકર કરેલા. વિજયાશંકર છબી માટે ડબોઇ વગેરે ગયેલા. અસલ છબી આપવાની માલિકે ના કહી ત્યારે રતન સોનારણુ, જે હમેશા કવિની છબીની પૂજા કર્યા પછી જમતી, તેની પાસેથી છબી તથા બીજી કોઇ રજથેથી ઉપલબ્ધ થયલી છબી મેળવીને, વિજયાશંકરે દયાગમની નવી છબી તૈયાર કરી. દયાગમના શિષ્યોને તે બતાવી. તેઓએ સર્વાંશે નહિ તેા મોટે ભાગે તે દયાગમને મળતી છે એમ જણાવ્યું. વળી કદાચ સુધારાવધારા તેમાં

ખીજ દાખની મદદ તથા સૂચના ઉપરથી કરવામાં આવ્યા અને આખરે તે દયારામની પ્રતિકૃતિ તરીકે જનમંડળમાં સ્વીકારાઈ. આ વાતનો ઇસાગે મારા મિત્ર ત્રિલુવનદાસ શેઠે પોતાના લખેલા દયારામના જીવનચરિત્રમાં કર્યો છે. કવિ વિજયાશંકરને શેઠ મારી સાથે જ મળવા ગયેલા અને ત્યાંથી આ હકીકત મળેલી. કવિનો ખંતીયો, સચોટ કામ કરવાનો સ્વભાવ આથી જાણી શકાશે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનો અર્થ સર્વાંગે આપણી ભાષામાં ઉતારવા માટે નવા શબ્દો યોજવા પડતા. એવે વખતે હાજર હોય તેમાંથી દરેકને પોતાને ઠીક લાગે એ શબ્દ સૂચવવાની છૂટ હતી. એક પાટિયા ઉપર શબ્દ લખીને પછી તેમાં રહેલું અર્થગાભીય ચર્ચાય: તે પછી શુજરાતીમાં કયો શબ્દ રાખ્યો હોય તો અર્થનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત ચાલે. Feeling ને માટે એવી વાટાઘાટને પરિણામે ‘લાગણી’ અને Fearless ને માટે નિડર એ શબ્દો દેલા. વિદ્વાનો કેવો વ્યાસંગ કવિને હતો તે આથી કંઈક સમજાશે.

કવિના મિત્રોમાં ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ડાક્ટર ભાઉ દાજી, બીમલાઈ દીરપારામ, કીલા-ભાઈ લક્ષ્મીભાઈ, મહિપતરામ વગેરે પણ ગણાતા. પારસી, મુસલમાન અને અંગ્રેજો સાથે પણ મિત્રીનો સંબંધ ખરો. આ બધાની કવિ ઉપર સારી પ્રીતિ. અડધે મુકને કવિના કુટુંબીજનોને મદદ કરવાને બીમલાઈ તથા કીલાભાઈ કવિના અર્ગવામ પછી પણ તૈયાર થયલા મેં જોયેલા. બ્યારે સરસ્વતીમંદિરની પાછળની ખુલ્લી જમીન ઉપર મકાન બંધાવવા માંડ્યા, અને સરસ્વતીમંદિરની શોભા તથા ઉપયોગમાં તે કારણે અડધાણુ આવવાનો ભય લાગ્યો, ત્યારે જરૂર પડે તો મંદિરના દરના હક્કને હાનિ ન પહોંચે માટે સરકારી રીતે કામનો નિકાલ વગર પ્રીએ કરાવી આપવા માટે કીલાભાઈ તૈયાર હતા; પરંતુ ડાહીગૌરી કે નર્મદાગૌરી કોઈની ઇચ્છા સરકાર દરબારમાં જવાની નહિ એટલે વાત ત્યાંથી જ અટકી અને મકાન બંધાયાં. આજે તે મકાનમાં હજારો ભાડે રહે છે !

કવિના ઉભય પત્ની નાગરી નાતમાં પણ રૂપાળા કહેવાય તેવાં હતા. બન્ને ગૌરવર્ણનાં અને કૂટડા હતાં, જે કે ડાહીગૌરીની કાયા એકવડી અને નર્મદાગૌરી જરા શરીરે ભારે. બન્નેનો સ્વભાવ એક ખીજની ન્યૂનતા પૂરે એવો. ડાહીગૌરી પાંડપૂજામાં અને વાચનામાં જ બહુ કાળ ગાળતા. નર્મદાગૌરીએ ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડી લીધેલો. રાંધવું કરવું તેમને માથે હતું. ડાહીગૌરી તેમાં મદદ કરતાં; પરંતુ વ્યાવહારિક બાબતોમાં નર્મદાગૌરીને સ્વાભાવિક રસ પડતો. કવિના નિકટ પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થો ડાહીગૌરીને આ જમાનાની સતી તરીકે ઓળખતા અને ઓળખાવતા. આમ કહેવામાં તેઓ એ સુશીલ બાઈની પ્રશંસા જ કરતા હતા; છતાં કવિના ઉપર દટાક્ષ જેને હતો તેઓ એમાં કવિના જીવન ઉપર વ્યંજનમાં આરોપ છે એમ બતાવવા યત્ન કરતા ચૂકતા નહીં.

નર્મદાગૌરી બ્યારે એમના પિતાશ્રીના ઘરમાં બાળવિધવા હોવાથી રહેતાં, ત્યારે કવિને એમના બંધુઓ સાથે સાથે ઓળખાણ એટલે આવવા જવાનો સાગે સંબંધ હતો જ. કવિના સુધારાના વિચારો વિધેની વાત ને ચર્ચા, વિધવાની ઇચ્છા હોય તો જ્ઞા માટે તેમને પુનર્લગ્ન કરવા

ન દેવું વગેરે પ્રશ્નોનો ઉદ્ધાપોદ કદાચ પોતાના ધરમાં જ નર્મદગૌરીએ થતો અનેક વાર ચાંબળો પણ હશે. ગમે તેમ હોય, નર્મદગૌરી પોતાને ઘેરથી પાછલે પારખે થઈ, રવિભદ્રના ધરમાંથી પસાર થઈ આમલીરાનના સુખ્ય રસ્તાની પાછલી ગલી દ્વારા કવિને ઘેર ગયાં. એમાં કંઈક અનુકૂળતા અને મદદ રવિભદ્ર તરફથી થયેલી એમ તેઓ પોતે કહેતા. કવિને ત્યાં આશ્રય લીધા પછી પણ સમગ્રનીતને ઘેર પાછી જોલાવવાના પ્રયત્નો થયેલા, એટલે વડિલતી કે બંધુઓની સંમતિથી નહિ, બલકે તેઓની મરજી વિરુદ્ધ, સ્વતંત્ર રીતે નર્મદગૌરીએ આ પગલું ભરેલું. કવિએ એમને આશ્રય આપ્યો એટલું જ નહિ; વિધિપુર સર એમની સાથે લગ્ન કર્યાં. વિચાર-ને આચારમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવતા ઘણા ડરી જાય છે. ધન્ય છે કવિને કે તેમણે વાણી અને વર્તનનું સર્વાંશે ઐક્ય સાધ્યું !

સરસ્વતીમંદિરમાં લક્ષ્મકામ બહુ થોડું છે. બારણાં બારી ને છત સિવાય બધો જ ભાગ ચૂનાનો છે. મકાનને છાપર નથી. તેને બદલે સુંદર અગાસી છે અને તેમાં એક દશેક પુટની ઉચાઈએ અટારી હતી. હાલ આ નાની ગરબી મકાન બિરમાર હાલતમાં આવ્યાથી માલિકે ઉતરાવી નાખી છે. મોટી અગાસી લગભગ જેવી ને તેવી છે. એમાં કાઠ વાર ગાયન માટે મિત્રો ભેગા થતા. ઋતુવર્ણનમાં ‘ઘોળી અગાસી ખૂબ ઢોળી ચૂને, ચાર ખીલી ચાંદની ચાર ખૂણે; ઘોળા સુવચ્છો નરનારી પહેરી, ગાયે રસીલા બહુ સર ભેળી.’ એવી પંક્તિઓ છે. નર્મદની ગાયન ઉપરની પ્રીતિ, ચાંદનીમાં એસી મિત્રો સાથે ગમ્મત કરવાની ટેવ તથા પોતે અને પોતાના રવજનને આનંદ મળે તે માટે તેમના તરફથી થતા પ્રયત્ન, એ સઘળું કવિની સુધડ રસિકતા કેવા ઉંચા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે. ‘અગાસી સુંદર, ચાંદની સુખકર, ભર્યા જામ રંગે, રહેડે મહા સુખ ખરું’ એ મહાસુખ, સતાર છે અંગે, કરે સતાર તનનન તુમ ધુમે છે નર્મગીત કાઢો; ચાંદની આજે ખૂબ ખીલી રહી મસ્ત બની લાડો.’ આ લાવણી ગવાતી એ અગાસીમાંથી જેણે સાંભળી છે તેમનું જીવન ધન્ય છે !

કાવ્યશાસ્ત્ર સ બધી ગ્રંથો, પિંગળપ્રવેશ, તથા અલંકારપ્રવેશ નર્મદાશ અને નર્મદાશમાંના રાજ્યર ગતો ભાગ લખવા માટે નર્મદાશ કરે જે અથાગ મહેનત કરેલી અને જહેમત ઉઠાવેલી તે વિષેનો ઉદ્દેશ્ય નવલરામભાઈએ કવિજીવનમાં સુદર રીતે આપ્યો છે. નાણાની ભારે ભીડમાં હતા તે પ્રસંગે પણ નર્મદકવિતા અર્પણ કરવાનો માનસિક સ કલ્પ પણ કેવી રીતે પાળ્યો, એ વાત પણ નવલરામે બહુ સારી રીતે કહી છે. કરસનદાસ માધવદાસ જેની પાસે કવિએ લગભગ છપામણીના બધા ખર્ચની આશા રાખેલી તે ભાંગ્યા તે છતાં પુસ્તક તેમને જ અર્પણ કર્યું. કવિમાં વ્યવહારશુદ્ધિ એાછી હતી અને કવિ ઉઝાઉ હતા એમ પણ કટલાક કહેતા. એ તો જેવી દૃષ્ટિ તેવી જ સૃષ્ટિ. એક જ વસ્તુ જુદા જુદા જોનારને તેમની દૃષ્ટિ સુજળ દેખાય છે. જ્યારે કાઠ કરકસર તથા ત્રેવડને કંજૂસાઈ કહે ત્યારે ખીજો ઉંદાર દિલને ઉઝાઉપણું કહી નિ દે. ગમે તેમ હો, કવિના ઓદાર્યની એક વાત જે મેં ડાહીગોરી પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપરથી કવિનું મન કેવું મોડું હશે તે કંઈક સમજી શકાય છે.

પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો કોઇ ગવૈયો સવારના પહોરમાં, ઘણું કરીને એસતે વર્ષે, કવિને ત્યાં આવી ચડ્યો. નામ સાંભળી દર્શન માટે તથા એ ચીજ સંભળાવ ॥ આપ્યો છું કહી ગાયન તેણે શરૂ કર્યું. કવિ સહેજ ઠંડી હોવાથી શાલ ઓઢીને બેઠા હતા. ગાયન ઉપર કવિને મૂળથી જ ગોખ ‘ઓ, કવિતા, ગાયન વિતા મને ન લાવે કાઠ.’ એમ કહી જગતની આ ત્રણ મોહિનીને કવિએ ઓળખાવી છે. તેમાં વળી ગાયક સારો. સપરમે દહાડે આવો શુભ આનંદ વહાણુંવાયે અનુભવાય એટલે સાધારણ રીતે ખુશી ઉત્પન્ન થાય જ. આ વખતે કવિના ગજવામાં, કહો કે ધરમા, રોકડ રૂપિયો એક જ હતો. ખુશ થઇને આ ગવૈયાને પોતે તે આપી દીધો. ગવૈયાએ તે સ્વીકાર્યો, પણ પોતાનું ગાણું બંધ ન કરીયું. એચાર ચીજ ગાયા પછી કહ્યું કે ‘મેં આપકા નામ મુનકે આયા; બડે કદરદાન આપ હો. મેં ઇતના લોકે જાઉં તો ન તો ઉસસેં મુએ સંતોષ હોતા હૈ, ન તો આપકો ઉસમેં શોભા હૈ’ થોડી વાર રહી પાછું ગાયન શરૂ કર્યું અને એત્રણ બહુ સારી ચીજો સંભળાવી. કવિએ પોતે ઓઢેલી શાલ આપી તેનું ગૌરવ કર્યું, અને આપણા જેવાને માટે ઔદાર્ય અને ખૂબ કરવી તે શું તેના પાક આપ્યો !

મારા એલ. એલ. ખીના અભ્યાસ માટે મુંબઈમાં હું સદાશિવ દીક્ષિતને ત્યાં રહેતો. તેઓ મારા સખધી અને વયે સાતેક વર્ષ મોટા. એમને ત્યાં હતો તે વખતે તથા મુરત મુંબઈમાં ન્યારે મળવું થવું ત્યારે ધણી વખત નવરાશની વેળાએ અમે નર્મદાશંકરના જીવન અને કવનના ઉપર વાતચીત કરતા. કવિ આનુભવમિત્ર કવિતા લખતા એમ નવલક્ષમે લખ્યું છે તે શું કવિના સ્વાનુભવનું વર્ણન જ એમની કવિતામાં આવતું હશે તેથી ? કુદરતને, કુદરત વસ્તુત હોય તેવી ન ચીતરતાં, પોતાને તે કેવા રૂપમાં દેખાય છે એનું જ ભાન કવિ જગતને આપવા માટે કવિતા લખતા હશે તેથી ? કળીરવડનું કાવ્ય વાચતાં શું તેમાં વડનું વારતવિક વર્ણન આપણે નથી વાંચતા ? સર્વાનુભવરસિક કવિત્વ વિના સારા નાટકો લખી શકાય નહિ એ કારણે કવિએ રચેલા નાટકો જીવી કોટિના નથી. લોકોને જે ગમે તેવું નાટકમાં ન હોય તો તે નાટક વખણાય નહિ. રંગભૂમિ એ જનલક્ષણ સુધારવાનું સાધન ક્યારે બને કે ન્યારે તે દુનિયાના દર્પણ જેવી બની રહે ત્યારે. આમ આનંદલક્ષી અને પરલક્ષી કવિતા સંબધી કોઇ વારકેવળ વિનોદ અર્થે તો કોઇ વાર વધારે કાવકાપણાથી વાત-વાદવિવાદ કરતા. આ પ્રસંગોને અંગે નરસિંદરાવની કુસુમમાળા અને હૃદયવીણાના પણ કોઇ કોઇ કાવ્યો ચર્ચાતા કુસુમમાળામાં આનુભવરસિક કવિત્વ વધારે ઝળકે છે અને હૃદયવીણાના ઘણા કાવ્યોમાં સર્વાનુભવરસિક અથવા તો પરલક્ષી કવિતા વિશેષ, એમ પણ વાત થતી. કળીરવડનું નર્મકવિતામાનું કાવ્ય તે જાણે કવિ પોતાનું જ સ્વરૂપવર્ણન કરતા હોય તેના જેવું છે એવા નિર્ણય ઉપર આવતા કવિના ઘણા જીવનપ્રમંગો જોઇ લેવાતા. નદી વચ્ચે એક સરખો, ટટાર જોએયો વડ, હારેયો ચોધો પ્રશુરભરણ કરતો હોયની તેવો દેખાય છે. દાર્યા છતાં એ નિઃશીંગ જણાતો નથી. ઝલકો આપણો ગોક દગે છે. કવિ પણ વિચારક, સુધારક, લેખક તરીકે ખૂબ ધૂમ્મા. પોતાના શ્રમનું ચથાર્ય પરિણામ બહુ ન લાગતા દાર્યા હોય તેવા એકલા, જગતથી અલગ, ઊભા હોય તેવું શું કવિનું જીવન નથી ? જેમ કળીરવડની વિપુલ છાયામાં ‘ખુશી થઇ એ લાલસલતા’ તથા ‘ખુશી થઇ રહેં જોગી

જપમાં” તેમ કવિના બહુવિધ અનુભવમાં વિલાસ અને વૈરાગ્ય બન્ને જળાય છે. રાગ તથા ત્યાગ બન્નેથી કવિજીવન રંગાયલું નથી દેખાતું? ગહીગૌરી નો રક્ત કે વિરક્ત બન્નેમાંથી એકે ન હતાં. અરક્ત રહીને જ તેણે તો જિંદગી પૂરી કરી. કવિ રક્ત નહોતા એમ શી રીતે કહેવાય? વિરક્ત થયા હતા તેની પણ ના દેમ પાડી શકાય?

નાણાંની બીડ કવિને વખતો વખત પડતી. કાન્તરમારકપ્રથમાં નર્મકવિતાના પુસ્તકની છપામણી તથા અંધામણીના અર્થને પહેંચી ન વળાયાથી છાપખાનાવાળાઓને લખેલો એક કવિનો પત્ર છે. પુસ્તકનું વેચાણ થતું મુશ્કેલ. ઘેર હાથીનો અર્થ અને માથે દેવું. તે છતાં કવિ પોતાનો ઉદાર સ્વભાવ છોડી શકતા નથી. છોડેલો નહિ છેવટ સુધી એમ જળપામાં છે. માત્ર આ અર્ચાળ ટેવને લીધે પોતે રૂઝ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે લીધેલું પણ—નોકરી ન કરવા વિષેનો નિશ્ચય—મૂકવો પડ્યો. ‘ફતેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહિંઆ મરશું; પણ લીધેલું તે પાળીશું’ રે વળરતું કરશું’ એમ કહેનારને અકિંચનતાએ કહો કે સંસારની વિટંબણા-એ કહો, નેપોલિયન બેપોરોફેન ઉપર જઈ આધીન થઈ બિઓ હોયની તેવી હાલતમાં આપ્યો. હા, એ ખરું, પરંતુ કવિને શ્રદ્ધા હતી કે માત્ર મિત્રો નહિ પણ શત્રુ મુઠ્ઠાં ‘વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું. અરિપણુ ગાશે દિલથી.’ તે કળી. જે નાગરી નાતે કવિનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તે જ આજે એની જયંતી બિજવી રહી છે. સમય સત્યને બહાર પાડે છે. લાયકની કદર કરનાર પણ યશના ભાગી બને છે. ગુજરાત આ યુગપુરુષની સો વર્ષે પણ પૂજા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય!

કવિની પહેલી વારની પત્ની એમની વીસ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગઈ. બીલું લગ્ન શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની દીકરી ગહીગૌરી જોડે ત્રણેક વર્ષ પછી થયું. લગ્ન વખતે એની વય નાની હતી. નર્મદાશંકરનો ધરસંસાર લગભગ સાત વર્ષ ફરીથી મડાડ્યો ન હતો. એ વ્યયમળામાં કવિના ઉપર અનેક પ્રકારે આક્ષેપો થયેલા. બીજી વારના લગ્ન પછી પણ સવિતાગૌરી નામની એક બાળવિધવાને કવિએ આશ્રય આપેલો. એ બાઈની સાથે લગ્ન થયેલા નહિ; એટલે ખરી રીતે જોતાં એ સંબંધ આજની આપણી સમજ પ્રમાણે ‘નર્મદાગૌરી સાથે ૧૮૬૬ની સાથે કરેલા યથા-વિધ પુનર્લગ્ન કરતાં, પ્રમાણુમા ખોટો ગણાય. છતાં નાતીલાએ આ વાતનું સમાધાન કરી નાખ્યું. નર્મદાગૌરી સાથે લગ્ન થયેલું’ તેથી કે એ બીજી વારનો વાંક થયો છે એમ ગણીને કવિ સાથે નાતે વહેવાર બંધ કર્યો તે છેક છેવટ સુધી બંધ જ રહ્યો. કવિ, તેમનાં બન્ને પત્નીઓ અને જયશંકર બ્યવહારબહાર મરતા સુધી રહ્યાં.

જગત કેવો અજબ ન્યાય આપે છે? સારા નરસાંનો ભેદ વણું કરીને રૂઢિને પ્રમાણુ માની સ્ત્રીકારી લેવામાં આવે છે. ઘણી વાર માણસ છેતરાય છે બીજાની વાત ઉપરથી, સાચી ખોટી અદ્વિતી અને અમુક રંગ આપીને તે વખતે વર્તમાનપત્રો જે લખે તે વાંચ્યાથી. મુધારો વખોડાયો તે કંઈક આવા કારણોને લઈને પણ ખરું. કંઈક નવલરામ લખે છે તેમ ભણેલાઓ-માથી સેડે ૮૫ ટકા એકલપેટા નીકળે છે તેથી પણ ખરું. કેળવાયલા મુધારાનાં વાતો કહે; પણ વખત આવે મુધારાનું વર્તન રાખે નહિ એટલે લોહિા તેમને જૂઠા કહે એમાં નવાઈ શી!

આ વાત કરતાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. મારા મિત્ર વામન સોમનારાયણનાં લગ્ન વખતે વરપક્ષના સ્ત્રીવર્ગે જોડકણાં ગાયેલા તેમાં એક પંક્તિ આવી હતી: ‘અમારો વામન ભાઈ તો છે કાળો, એનામાં નથી સુધારાનો યાજો.’ સુધારાનો યાજો એ નિદાન જેણે બોલ્યો હતો તેના મનથી તો અપલક્ષણ હોતું જોઈએ. જોડનાર ભૂલી ગયાં હશે કે એ વામનરાવ પરીક્ષા વખતે કવિને ત્યાં ઝવેરખાગમા કોઈ વખત ઊતરતા અને મુખપરીક્ષા માટે પંદર વીસ દિવસ સતત રહેતા. અરે ! એટલું જ નહિ, પણ સવિતાગૌરીના ભાઈની દીકરી સાથે પરણવાના હતા. વામનરાવ આજે નથી. પરંતુ સવિતાગૌરી પાસે સંસ્કારી કરેલાં તેમનાં પત્ની, સુશીલ, અને ડાહ્યાં, પ્રભુકૃપાથી હજી હયાત છે.

કવિને હું તો ધ્રુવરથી ડરીને ચાલનાર તરીકે ઓળખું છું. એમની કવિતામાંથી અને લેખોમાંથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે એને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ અને અડગ શ્રદ્ધા હતી. છતાં એના આચાર લોકોનાથી ઊલટા એટલે એ વંદેશમાં ખપ્યા. જરા ઊંઝા ઊતરીને જેવાની જગતને પુરસદ હોત તો કદાચ જુદો મત બાધત. મારા નાના ભાઈના લગ્ન, બન્ને પક્ષ નાતથી અલગ હતા તે અરસામા. વીસ વર્ષ ઉપર થયેલાં, પુરોહિતનું કામ લલિતાશંકર તથા રમણભાઈએ કરેલું. સુધારક પિતાના સુધારક પુત્ર લગ્નવિધિ કરાવી શકે એ બાબત લલિતાશંકરને શક હતો; પરંતુ બધું સમાપ્ત થયા પછી લલિતાશંકરની પ્રતીતિ થયેલી કે રમણભાઈ એકલા સુધારક નથી, પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પણ છે !

કવિનું હૃદય ધર્મભાવનાથી નિરંતર ભીનું રહેતું. બહારનો ડોળ કવિમાં મુદ્દલ ન હતો. દંભને એ દૂર જ રાખતા. પ્રભુના અસ્તિત્વ વિષે કવિ જ્યારે સુધારાના રંગમાં ખૂબ રાગતા હતા ત્યારે કદાચ શકાશીલ બન્યા હશે ખરા; પરંતુ સાચો વ્યવહાર, ઉદાર વર્તન, મનનું નિખાલસપણું એમનામા એવાં હતાં કે ખર્ધાંનિક જીવન શું તેના ખ્યાલ આવે. પ્રવૃત્તિમય જીવન રાજસીવૃત્તિનું પરિણામ છે. જેનામા સાત્ત્વિકભાવ વધારે વિકાસ પામ્યો હોય તેનામા નિવૃત્તિ તરફ વલણ વધારે જણાય. કવિને ઉત્તર અવસ્થામાં આત્માના સાત્ત્વિક વિકાસને પરિણામે પ્રવૃત્તિ કરતા નિવૃત્તિ વધારે પસંદ પડતી. નર્મકવિતામાં પણ ધ્રુવર સંબંધી તથા નીતિ સંબંધીના જે પદો છે તેમા આ સાત્ત્વિકતાનાં બીજે બહુ સારી રીતે દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘શાંતિની નીતિ દિયે પ્રભુતાઈ રે’ એ પદમાં જ સતોષ, નમ્રતા, મરમદા, શુચિ વગેરેની પ્રશંસા છે. સત્ત્વ વધેથી જીંચુ મુખ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કંઈ જાણું રહેતું નથી એમ સ્પષ્ટ સૂચન છે. વળી અન્ય સ્થળે કવિ કહે છે કે ‘ધર્મ નિયમ ને સૃષ્ટિ નિયમ તે, સરખા સાચા સોહે.’ ‘સત્ય પ્રેમ ને શૌર્ય’ પ્રશંસા, જનમા ઝાઝી થાએ, સ્વધર્મ બંધ સાથે તે ધૂમે, તો જ ખરાં વખણાએ. ‘ખરી ભક્તિ તો સા યુગ્મ્ય મુક્તિ આપે.’ વગેરે વગેરે.

સરસ્વતીમંદિરમાં શારદાવિદ્યાનું પૂજનઅર્ચન થતું તે તો આપણે જોયું. એ વાત ખરી કે તે મૂર્તિપૂજારૂપ ન હતું. પુસ્તકોના ભરેલા એ સુંદર કબાટ તથા અભરાઈ ઉપર અગ્રેજી ગુજરાતી માસિકોના ગ્રંથો બંધાવીને રાખ્યા હતા એ ખરું; પણ તેની પૂજા થતી નહિ. કવિના પિતાશ્રીએ ઋગ્વેદ સહિતાની કેટલીક ઋચાઓ અને થોડાં મુત્રો સ્વહસ્તે લખ્યા હતા.

લાલશંકર મોટા સારા અક્ષર લખતા. લલિયાનું કામ કરતા શંદર અક્ષર લખેલી એ પોતી ને એક ભગવા રંગના કપડામાં બાળવીને જોયા ‘સ્ટેન્ડ’ ઉપર મૂકી રાખેલી તેની પૂજા કરી પણ કરતા અને તેમના અવસાન પછી એમનાં સ્વજનો પણ કરતા. એ પુરુષની પૂજા મેં પણ કોઇ કોઇ વાર કરેલી. સરસ્વતીમંદિર બધ હોય ત્યારે એ પોથી અપૂજા રહેતી. મુળમાં તો દેવતા હતા તેની પૂજા થતી. સ્ત્રીવર્ગ મૂર્તિપૂજામાં શ્રદ્ધા બાળવી રહેતા હતા અને જયશંકર પણ નિત્ય સંધ્યાપૂજામાં પા કલાક ગાળતા.

હાહીગૌરી ઇશ્વરભક્તિમાં વધુ વખત ગાળતા. પ્રભુપરાયણ હોવાને દુનિયાના મહાવામનો પાસ નેટલો એણે એસે તેટલું સાઈ એમ એ માનના. એમના પિયર તરફના સર્ગાવહાલાઓના બહોળા લાગવગને પરિણામે એ સતીસ્ત્રીને નાતમાં ફરીથી દાખલ કરવાની કેટલાકોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ નર્મદાગૌરી અને જયશંકરને છોડી આવવું તેણે કબૂલ કર્યું નહિ. દેહ સુધી ગયે સાથે જ રહ્યાં. નર્મદાગૌરીને નાતમાં આવવાની અંદરથી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા. પુત્રને નાતમાં પરણાવવાના પણ કોડ ખરા. કોઇ વાર કહેતા કે નાતનો શુભા કર્યો હોય તો તે મેં કે કવિ કે હાહીગૌરી-એ કર્યો; પણ તેમાં જયશંકરનો શો વાક ? એને શા વાસ્તે નાને દોષિત ગણવેા જોઇએ ? હાહીગૌરી એ વાતમાં રસ લેતા જ નહિ. બને તો યુક્તિથી આવી વાત બદલી નાખતા.

છેવટ જો પોતાની નાતમાં નહિ તો સાહોદરા નાગરમાં પણ જયશંકરનો વિવાહ કરવાનું કોઇક વાર મન નર્મદાગૌરીને થતું. જયશંકર મોટે ભાગે માતાની મરજીને અધીન રહેતા. જો બની શક્ય હોત તો મણિલાલ નભુભાઈને ત્યાં કે એમની મારફત જયશંકરનો વિવાહ સાહોદરાની નાતમાં થઇ ગયો હોત. મણિલાલને એ કુટુંબ તરફ સારો ભાવ હતો. કવિ માટેની પૂજ્ય શુદ્ધિ એમને એ કુટુંબ સાથે સંબંધ કરવાને પણ કવચિત્ પ્રેરતી જણાતી; પણ ધાર્યું ઇશ્વરનું જ થાય છે. જયશંકર અવિવાહિત શુભરો ગયા. કવિના કુટુંબમાં સીધા સગપણનું હવે કોઇ રહ્યું નથી. પ્રભુ પોતાના પરમ ભક્તને મોક્ષ આપે છે. સાત પેઢી તેની તારે છે. સંસાર વ્યવહારમાં કશું વળગણ કવિને કે કવિના આશ્રિત સ્વજનોને નથી રહ્યું એ શું પરમધામ પહોંચ્યાની નિશાની હશે ? નરસિંહ મહેતાના સીધા વંશજ કોઇ બાપમાં નથી. તેમનો પણ નિર્વંશ જ ગયેલો અગર બીજી રીતે કહીએ તો મોક્ષ થયેલો. ઉચ્છેદક હોય કે રક્ષક હોય, સુધારક હોય કે જગત જેને વહેલ કહે તેવો હોય, પણ માણસ જો સાચો પ્રભુને ઓળખીને ચાલનારો હોય તો તે પ્રભુને ભક્ત જ છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને કોઇ દહાડે ભૂલે છે ખરા ?

આપણે પણ આ મહાત્માના હોવાના અનેક પ્રસંગોનું સ્મરણ કરી જાણે પાપમુક્ત થતા હોઇએ એવું લાગે છે. કબીરવડના દર્શનથી કવિને ‘ખરી પાપી શુદ્ધિ, ખરી જ રૂડી બત્રા થઇ મને’ એવો અનુભવ થયેલો. એ કલ્યાણકારી માર્ગદર્શકનાં સ્મરણથી આપણે પણ તીર્થના દર્શન થતા હોય એવો આનંદ મેળવી શકીએ તો કેવું સાઈ ! નર્મદનું સ્મરણ આપણું હોવાનું મુખમય, સ્વતંત્ર, સર્વાંગમુંદર બનાવે એટલી જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આ લેખમાની ઉદ્દીકતો જેમની પાસેથી મળેલી, તેમાંના ઘણાખરાના નામો ને દ્રુક ઓળખ આ પ્રમાણે :

૧. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજગર-કલાલવનના એક વખતના મુખ્ય અધ્યાપક.
૨. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ- " " વાઘસ પ્રિંસિપલ-કવિ.
૩. લલિતાશંકર લાલશંકર-પારમી પંચાયત અંગ્રેજી સ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક-લેખક.
૪. સદાશિવ નારાયણ દીક્ષિત-મુંબઈમાં વકીલ હતા, તે વિલાયત ખેરિસ્ટર થવા ગયેલા.
જર્મનીએ જે પહેલી બોટ ૧૯૧૫માં હુઆડી તેમા એણે જલસમાધિ લીધી.
૫. વિજયાશંકર કેશવરામ-વિજયવાણી તથા સુષિ સત્વના લેખક-કવિ.
૬. સવિતાનારાયણ-સવિતાદૃત કવિતા તથા અલંકારચંદ્રિકાના લેખક-કવિ.
૭. મધુવચરામ હોરા-બ્રિટિશમાં મુનસફ હતા. થીઓસોફિસ્ટ હતા. કવિતા પણ લખતા.
૮. દાદાસાહેબ આપડે-તે કાઉન્સિલ ઓફ રેટના સભ્ય. લોકમાન્ય ટિળકના મિત્ર.
કવિના પ્રશંસક હાલ હયાત છે.
૯. સવિતાગૌરી-કોટાલાલ દુર્ગારામ જાની, પાલીતાણુના દિવાનના આજીવિધવા બહેન.
કવિશ્રીના આશ્રયમાં રહેલી પહેલી આઈ.
૧૦. નર્મદાગૌરી-કૃષ્ણશંકર લાલશંકરના બહેન જેની સાથે કવિએ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કરેલું
તે આઈ.
૧૧. કાલીગૌરી-બીજી વારનાં લગ્નની કવિની ધર્મપત્ની.
૧૨. છબીલારામ દીક્ષિત-બ્રિટિશમાં ડેપુટી મન્સફેક્ટર મણિલાલ નજીભાઈના સંસ્કૃત શિક્ષક. હાલ ૮૪ વર્ષની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા.
૧૩. કરસનદાસ માધવદાસ-કવિના કદરહાન દોસ્ત.
૧૪. રવિભદ્ર મણિભદ્ર-નાદોદ રાજ્યના એક વખતે હિસાબી ખાતાના વડા. કાશાધ્યક્ષ
કવિના ઉપર ખરો પ્રેમ અને આદરભાવ રાખતા.
૧૫. વામનરાય સોમનારાયણ દલાલ-વડોદરા રાજ્યમાં અધિકારી હતા. અંગ્રેજીમાં
હિન્દો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો છે. ડા. બટુકરામના ભાણેજ અને છોટાલાલ
જાનીના જમાઈ.
૧૬. ધીમતરામ-નવલરામ લક્ષ્મીરામના પુત્ર.
૧૭. રમણભાઈ-મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના પુત્ર-સુપ્રમિદ્ધ લેખક

કવિ નર્મદ

(કેટલીક કૃતિગન વાનો)

ડા. મણિલાલ કૃષ્ણદાસ દેસાઈ

સત્તાવાર દર્શકન લખાની, એ એક વસ્તુ છે; કૃતિગન વાન લખવી એ બીજી. શુભરાત્રી લાપાના વર્તમાન ગદ્યસાહિત્યના ધ્રુવનારા સમ કવિ નર્મદે ન્યારે આ વેદક ઝોડો ત્યારે મારે વય છ વર્ષનું હતું. પણ સુબાએ કવિ નર્મદ નિર્પેતી કેટલીક વાનો, એમના એક પ્રશ્નમંત્ર અથવા પોતાને શિષ્ય માનનાર મારા પિતા ઇચ્છારામ મુર્ચંગ દેમાઈના શ્રીમુખેષી નેમ જ કવિના માટે રૂંદી અને મિત્ર કવિશ્રી સવિનાનારાયણના શ્રીમુખેષી સાંભળવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કવિશ્રીના સંબંધી તે વાતોનું માત્ર ટાંચણ જ હું અને કરું છું. એ ટાંચણમાં મને કંઈક બૂલ જેવું જણાય તો તેનો દોષ માત્ર મારો કૃતિનો અને મારાં અજ્ઞાનનો જ ગણવો, પણ કવિનાં અસ્તિત્વે તેથી દૂષિત ગણવાની બૂલ ના કરવી એવી મારી વાચકોને વિનવિ છે.

નર્મદશંકરનો જન્મ ૧૮૮૩ મા થયેલો. મારા પિતાનો જન્મ ૧૮૫૬ માં, ન્યારે કવિએ અભ્યાસપૂર્વક પદ્ય અને ગદ્યના પ્રદેશમાં ધૂમવા માંડ્યું હતું; ન્યારે કવિ તરીકે જ માત્ર નહિ પણ પ્રાચીન આડંબરી લેખનશૈલીની પ્રજ્વાલિ તેરીને જેવી બોલાય તેવી ધગડિ સંસ્કારી લાપામાં ઉત્તમ ગદ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રીએ શુભરાત્રી સાહિત્યના ધ્રુવનારાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું ત્યારે ઇચ્છારામ શુભરાત્રી સાળાઓમાં એ નવી સૈલીમા લખાવના પાઠ્યપુસ્તકોનો અને કવિ નર્મદના પદ્યો અને ગદ્યનો અભ્યાસ કરી પોતાને મારે નૈગરી કરતા હતા. કવિના કીર્તિ-સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ નવી ઊગતી પ્રવળને લાગવા માડ્યો હતો. હિંદુઓના અંતરમાં હિન્દુત્વની ચિત્તગારીઓ ઊડતી હતી. ‘હિન્દુઓની પડતી’ તે વેળા ઘણું આકર્ષણ કરી રહી હતી. આજનું સુંબદ તે વેળાએ જન્મ પામતું હતું, સુરતની પડતીના પાયા પર તે ગણાતું હતું, અને કવિ જેવા જન્મભૂમિના ગ્રેમી ‘સુરત સત્તાની મૂરત-થયા પુરા બે લાલ, સુરત ટુજ રહતી મૂરત’ માં એકલા પોતાના અંતરના લાલોના જ પડધા પાડતા હતા તેમ ન હતું, પણ સર્વ સુરતવાસીઓના શોકનો પડધો હતો. મારા પિતા કહે કે કવિએ આ કાવ્ય, કવિતાઅર્લંકારસ પર ૧૮૬૫ માં એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરીમાં આપેલા ભાષણના અંતે એટલા હૃદયગ્રાવક સાદે સંભળાવ્યું હતું કે ત્યાં લાજર રહેલાઓનાં નેત્રોમાંથી આંસુ ટપકતા હતા. કવિએ પોતે જ જણાવ્યું છે કે

અરે સુરત ઓ ટુજ, કહું સાચો હું બંદો.
શરીર ધસાયું તોય, તેટલું મન નથી રે,
પડી પડી પણ હજી, હીપે તન મન યકી રે.
ચેટ વેઠમાં નીત, પછી દીપી કમળ આવે,
તો પણ છે સાબારા, બીનચી ચહડતી ચાયે.

કવિના આ શબ્દોએ સુરતવાસીઓનાં હૃદયો ભેદ્યા હતાં. છેવટે કવિએ પોતાની માતિનું અભિમાન પણ સૂચવી આ પ્રમાણે તે સ્વિસે ઉત્સાહ જુવાનોમાં ગ્રેયોં હતો:

સુરત તાણા આ તનુ'એ, વિશેષે નાગર બચ્યા,
અનાવલા, કાચેય તમે હઠમાં નહિ કચ્યા.
ઉઘમ હું કડબંદ, ગાઇને શર ચડાવું,
ઉઠી, ચલો સહુ શર ! ફરી ટાણું નહિં આવું.

મારા પિતા વાતના પ્રસંગમાં કહેતા કે ‘ દશ-અગિયાર વર્ષનું મારું વય છતાં કવિના શબ્દો સાંભળી જાણે હું પણ લડવાને જ જન્મ્યો હોઉં તેમ દિલમાં થયું.’

કવિના (દર્શનએ તે સમયે મોજ હતી. કવિ આજે ફલાણી જગ્યાએ ભાષણ આપવાના છે, એ ખબર પડતી એટલે ત્યાં નગરજનો ટોળાખ ઘેરોડાતા. કવિનું માન, લેક્ટીની તેમને માટેની ભક્તિ અદ્દલુત હતી. મારા પિતા કહે કે હું તે વારે શિખાઉ, ન્યારે કવિ તો પૂર્ણ સિદ્ધ. એમની સાથે વાત તો શી થાય.’ પણ એમના કાવ્યો અને ભાષણોનાં શ્રવણે સ્વતંત્ર જીવન જીવવું, ઉદ્યોગહુન્નર ધિકાવવા, દેશની રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા માટે મથવું, લડવું, એવા ભાવો સફૂરેલા. વર્તમાન પત્રોમાં લખવું, વર્તમાનપત્રો કાઢવાં, દેશવિદેશના ઇતિહાસો અને પત્રો વાચવાં એ સર્વનું મૂળ એ જ. કવિનાં કાવ્યોનું શ્રવણ કરીને, મારા પિતા કહે કે, મને પણ કાવ્યો કરવાનો અસ્કો લાગ્યો અને પંદર વર્ષની ઉંમરે પોપના ઇલિયડનું કોહરાઓપાર્થિમા ભાષાતર જ લખી કાઢેલું ! એ ક્યાં છે તે મેં પૂછ્યું ત્યારે મને તેમણે જણાવ્યું હતું કે ૧૮૯૬ માં ન્યારે મને પ્યેગ થયેલો ત્યારે એ મારા હાથમાં આવેલું અને તે વખતે વાચતા એ બાલિશ લાગ્યાથી મેં તેનો નાશ કરી નાખ્યો.’

કવિની નાણાંપ્રકરણી દશા બગડી જવાથી મુબઇનો ખર્ચ ન ઉઠાવી શક્યા એટલે મિત્રોની સલાહથી સુરત રહેવા ગયેલા. ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૬ નો સમય કવિએ સુરતમાં ગાળેલો અને ૧૮૭૬ માં પાછા વિઠ્ઠલપત્ની લક્ષ્મીને શોધવાને મુબઇ જઇ રહ્યા. કાવસજી પટેલ તળાવના રસ્તા પર લાડની વાડીના માથા પર એક માળની ચાલી હતી ત્યાં તેઓ રહ્યા. થોડા વખત પર કોન્ગ્રેસની એમજીન્સી હોસ્પિટલ એ વાડીમાં હતી અને હમણા તે ચાલી તોડી નાખી નવું મકાન બાંધાય છે.

કવિ જેમ પૈસા કમાવાને માટે મુબાઇ આવ્યા તેમ મારા પિતા પણ નોકરીધંધો કરવાને મુબાઇ આવ્યા હતા. સુરત રાયટ કેસમાં, લાઇસન્સ એક્ટ વિરુદ્ધ થયેલા હુલ્લડ પ્રસંગે, Libert.નામક પત્રમાં કરેલા લખાણથી ભેડા ઉરકેરાયા હતા એવો આરોપ મારા પિતા પર મુકાયેલો અને બચાવ માટે તે વેળાના મી. શ્રીરાજશા મહેતા આવેલા તે સમયથી તોફાની છોકરા સ્વતંત્ર મગજના છોકરાયુવકોમાં મારા પિતાનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. એટલે સ્વતંત્રતાપ્રેમી કવિ નર્મદની મહેદિલમાં બેસવાનું માન મારા પિતા મેળવી શક્યા હતા, તેઓ કહેતા કે એ પ્રસંગથી કાવ્ય, રસ, અલંકાર, ઇતિહાસ, ધર્મ, સુધારા વગેરેની ઉચ્ચ પ્રકારની ચર્ચા શ્રવણ કરવાનું હુણ્ય મને મળતું હતું તેમજ નાણાની હાડમારી ભોગવવા છતાં પણ ઘેર આવનારનું ઉદાર દિવે સ્વાગત કેમ થાય છે તે જોવાનો પણ પ્રસંગ આવતો હતો. કવિને ત્યાંથી ચહાપાનસોપારી વિના ભાગ્યેજ જવાની રજા મળતી. કવિનું હૃદય ઉદાર રાજનું હતું, પૈસાની હાડમારી સાથે

કુસ્તી કરવાર શિલ કવિ હતા. મારા પિતા કહેતા કે મેં પણ પંચાની તંગી, દાડમારી ને વેળા ધણી ભોગવી છે, પણ કવિની વાત નો ઓર જ કરી મધ્યમ.

કવિ નર્મદને ત્યાં કવિતા એક બદતમખા કવિ સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણનો સમાગમ મારા પિતાને થયેલો. કવિની છાતી ચોમેર પ્રમગ્ની એટલે દિંદી, મરાટી, હિંદી સંસ્કૃત કવિઓ તેમને મળવાને આવતા. પછી કવિ નર્મદને ત્યાં કવિ સવિતાનારાયણનો મુદ્રામ વિશેષ રહેતો. તેમ કવિ કદાનહ પણ આવતાજતા હતા. કવિનર્મદનો નિવાસ એટલે શું ? આદિત્ય-શાસ્ત્રીઓનો, સાહિત્યમંદિરોનો અખાડો. કવિએ સુરતમાંના પોતાના મકાનને 'સરસ્વતીમંદિર' નામ આપેલું તેનો મુદ્દો જ એ. કવિની આસપાસ વાતાવરણ જ મરચ્વતીસેવંદનું. એ મંદિરમાં ધનવાનોને આવવાનું, સરસ્વતીવાણી શ્રવણ કરવાની અને સરસ્વતીસેવંદને દાન આપવાનું ધનથી વિદ્યાવૃદ્ધિનાં કાર્યમાં સદાય કરવાની ! બીજાઓ ત્યાં શું કરે; સવિતાનારાયણ સાથે મારા પિતા ને એટલો ગાદ સંગઠ્ય થયેલો કે કવિનર્મદ સાથે મતભેદ થતાં ઘટ્ટા પડ્યા ત્યારે તેઓ મારા પિતા સાથે 'ગુજરાતી' પત્રના એડિટિંગના કાર્યમાં તેમ જ છાપખાનાની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં જોડાયા હતા અને દોઢેક વર્ષ કાઢ્યું હતું અને તેઓએ જ કાવ્યસેવકનો પ્રથમ ભાગ શોધવામાં સદાય કડી હતી. કવિ સવિતાનારાયણને પિંગળ, રસ અને અલંકારશાસ્ત્રનું ધણા ધિંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું તેમ તેઓ હિન્દી કવિઓના સ મેલનમાં ભાગ લેતા.

‘કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આખાદાન લે મુહિત ચહો દેગની તો દો માતાને જ્ઞાન’

એ જાણીતી લીંટીઓના પિતા એ જ. કવિ સવિતાનારાયણે ધણાં વર્ષો પછી ‘સદાનંદ’ની સહીથી ગુજરાતીમાં કવિનર્મદ તેમ જ કવિદલપત વિષે એક સુંદર લેખ લખ્યો હતો વળી ગોવર્ધનરામભાષના ‘દયારામનો અક્ષરહેલ’ એનું ગુજરાતીમાં લખાયેલું અવલોકન એમણે અને મારા પિતાએ સામસામા જેમી બહાપોહ કરી લખેલું મને યાદ છે.

કવિ સવિતાનારાયણ ગાવાના શોખીન હતા. કયા સન્ધેપર જેટલું વજન મૂકી ગાવું તેમાં તેઓ એક્કા હતા. મારા પિતાએ મને એમ જણાવ્યું હતું કે કોઈક વાર કવિ નર્મદાશંકર ગોકમાં હોય, કંઈ ગમ ન પડતી હોય ત્યારે કવિ પોતાના સખા સવિતાનારાયણને પોતાની બનાવેલી વીરરસની કવિતાઓ ગાવાનું કહેતા. ખાસ કરીને ‘રણુ ધુમો ધુમો’ ગવરાવતા, અને બ્યાગે રસ જમતો ત્યારે કવિ પણ જોસથી ગાવા લાગતા કે

‘ગુરુગોવિંદ સીક ગાઈ’. શિવાજી કુકડને ગાઈ,
પ્રતાપી કાત્રી ગાઈ, પ્રતાપી વૈશ્ય ચાંદ્ર ગાઈ,
ગાઈ ને અ શીજન ચ્હાઈ, કરંતા ચરાકર્મો ચ્હાઈ,
ચલાવે રાત્ર્યચક્ર ચ્હાઈ, ચલાવે ધર્મચક્ર ચ્હાઈ,
નર્મદાઆર્થ દેશ કેરો થવા ઉત્કર્ષ શીધ ચ્હાઈ,
રણુ ધુમો ધુમો.

કવિને ગુજરાત ગુજરાતી એ પ્રિય હતાં. એ આપણે ગુજગતી, આપણે ગુજરાતી તથા જય જય ગરવી ગુજરાત તથા ‘કોની કોની છે ગુજરાત ?’

અભિ.

એ સર્વથી સ્પષ્ટ થાય છે, કવિને ગુજરાત, ગુજરાતી એ પોતાનાં પ્રાણ હતાં અને મારા પિતા કહેતા કે સર મંગળદાસ નથુભાઈએ પત્ર કાઢવાને લ્યારે મદદ કરવાનું કહ્યું ત્યારે હું કવિને પૂછવા ગયો કે પત્રનું શું નામ રાખવું. કવિએ તરત જ જવાબ દીધો કે આપણે ગુજરાતી ! ગુજરાતી નામ રાખવાનું કારણ કવિ હતા.

કવિ પારસીઓમા તથા દક્ષિણીઓમાં ઘણા માનીતા અને પ્રિય હતા. ૩ લાઉ દાણ તેમના પર દુરખાન હતા તેમ જ શ્રીકૃત ખાપડે તે વેળા જુવાન ઉત્સાહી હતા અને ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ગાતાં એક વાર ત્રણે મસ્ત ગાંડા બની ગયાકેહતા

મારા પિતા લ્યારે કવિના ગાઠ સમાગમમા આવેલા ત્યારે કવિનું ધકધ્યાન ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ, ગુજરાતી ભાષામાં કથાકોશ, ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, ગુજરાતી પિંગલ-શાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર એ તરફ વિશેષ હતું. જ્ઞાની કોઇ પણ શાખા એવી નહિ હોય કે જે માટે કવિના હૃદયમાં સ્થાન નહિ. સૌંદર્યના પણ તેટલા જ પ્રેમી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખવાની એમની મોજ એવી કે ધોધમાર વરસાદમા ફરવા નીકળે, કાદવમાં, જંગલમાં ભટકે. માનવહૃદયનું સૌંદર્ય જોવાની આતુરતા પણ એવી જ. હૃદયના જાતજાતના રસો આખવાને કવિ નિર સત્યવક્તા પણ તેવા જ. પોતાની ભૂલ સ્વીકારવામા પણ કોષ્ટની પરવા ન રાખે. કવિ ટેકીલા કેવા-કરસનદાસ માધવદાસની વાત તો જાણીતી છે. પૈસાનું દુઃખ, પણ પૈસા ન મળે છતાં કરસનદાસ માધવદાસને કોશ અર્પણ કરનાર વીરસો તો એ એક જ.

કવિ નર્મદનો એક પરમ મિત્ર હતો: કીસનનંદસ બાવો. બન્નેએ એક ખીજની ખ્યાતિ સાંભળેલી. બાવો અદ્વિતીય પહેલવાન-એકલો હામરને ભારે પડે એવો. હિમ્મતમાં અદ્વિતીય. બન્નેએ એકખીજની પરીક્ષા કરી મૈત્રી બાધેની અને તે અખંડ રહેલી. કવિના વિચારોને લીધે, વર્તનને લીધે હિન્દુ તેમ જ પારસીઓ મારવાને આવવાના પ્રસંગો બનેલા, પણ એ દરેક પ્રસંગે એકલો બાવો સલામત બચાવી લાવેલો. બાવાનું શરીર જાણે લોખંડનું. એક વેળા શ્રાવણ માસમાં કવિ, બાવો વગેરે ભૂલેશ્વર આગળ એકેલા. દર્શન વખતની ભીડનું પૃથગું શું ? એક સુરતી શ્રાવક ખભે પિછોડી નાંખેલી, પાઘડી પહેરેલી, બે હાથો હજાવી પિછોડીના છેડાને હાથ મારતો બૈરાઓની વચમાં આવે ને જાય. મમ્માદેવીથી પાજરાપોગ સુધી, બાવાની નજર પડી કે હાથ હલાવતા તે બૈરાઓની છેડ કરે છે. કવિને આવું છું કહેતાંની સાથે બાવો હાથે શ્રાવકની પાછળ. ખભાપર જોરથી હાથ મૂકતા જ હાથ ઊતરી ગયો, લોકોનું ટોળું બેગું થયું, ફરીથી ન આવું એમ કહી કવિને પગે લાગ્યો અને કવિના વચને તેનો છૂટેકા કર્યો.

મારા પિતા કહે કે કવિને નાણાંની મુશ્કેલી છતાં કવિ કોશ તૈયાર કરી શક્યા, કારણકે તે એ કાલ જ તકરારી જોડણીમા નિર્ણય કરતા હતા. કવિને માટે એમના મિત્રનો પ્રેમ પણ એટલો જ કે દોટિયાના લાલ વિના શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં અને અર્થો લખવામાં સહાય કરતા હતા. એમના નામ પર ચડેલો ‘ગુજરાત સર્વસંગ્રહ’ તથા ‘દેશબ્યવહાર વ્યવસ્થા’ ખીજઓના લખેલા-પણ કાષ્ટએ તેમથી દ્વિદિય લીધું નથી. કવિશ્રી દયારામના કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવા

માટે જનને આગોદ-કર્નાલી-ગોઠ ગામમાં માથુગાને પણ મોદસેલા. આજ દયારામના બકનો કવિએ તેમના ચરિત્ર માટે જે લખ્યું તે માટે ગમે તે દર્શાવે છે અને દીકા કરે છે. એ દીકા તેમ જ ગુરસો અગ્રાને છે. કવિ દયારામના શિષ્યોએ મત્તાવાર હકીકત પૂરી ન પાડી અને તેથી કવિને જે હકીકત કહ્યું પરંપરાની મળી તે છાપી અને પોતાને ચોખ્ખા લાગેલ અભિપ્રાય આપ્યો, કવિનો દયારામનાં કાવ્યો માટે લાવ કેટલો હશે કે તેમના કાવ્યો મેળવવાને જનને મેળવત હરી, પેમાનો ભોગ આપ્યો. બીજાઓ તો પૈસા કમાવા માટે દયારામના કાવ્યો છપાવે છે, કવિને કંઈ તેવો લોભ ન હતો.

કવિનર્મદના વિચારો ગમે તેવા હોય, કવિનું જીવન ગમે તેવું હોય પણ, કવિને માટે એમની જાતિમાં માન જખ્ખર હતું, અને તે ત્યારે કવિનું અવસાન થયું ત્યારે જખ્ખાઈ આવ્યું હતું. રા. માર્કંડે નંદશંકર મેહેતા, સ્વ. સોમનારાયણ આદિ નાગરોએ, કવિનર્મદ જાતિઅદ્ય હોવા છતાં જાતિનો ભય ન રાખતાં કવિના દેહને નાગરોના હાથે જ ઉપાધવામાં આગેવાની લીધી હતી.

કવિનું જીવન એટલે પૈસા સાથે મરણપર્યંત કુસ્તી. હૃદય ઉદાર, હાથ છૂટા, ખાવેપીવે શોખીન, પરોણાગતમાં અને સત્કાર કરવામાં રાજનું દિલ. પૈસા આવ્યા અને પૈસા ગયા. કમુખાની લાલચોળ રંગની પાવડી, કસવાળું-કલ્લી અડવવાનું ડાઘ વિનાનું સફેદ અંગરખું ત્રણ આગળ પહોળી રેશમી કિનારનું ધોતિયું, સુગંધથી બહેકતું શરીર, પાનના સુવાસિત મુખવાસથી લાલચોળ ઓઝ. એક ફાકડો રસિક નાગરિક તે નર્મદ.

કવિ પર જનતાનો પ્રેમ કેવો હશે તેની આ વાત સાલળી છે. કણિયો દાણા આપે, પણ કદિ ઉઘરાણી ના કરે, દૂધવાળો ચોકળું તાલું દૂધ આપે પણ દૂધના પૈસા ન માગે, પાનવાળો સરસમાં સરસ પાન નિત્ય આપી જાય, પણ પૈસા ન માગે. સર્વને કવિની અભિપ્રાયમાં ત્રિશ્વાસ. કવિ પણ તેવા જ કે કોઈએ પૈસા મોકલાવ્યા કે તરત જ વગર હિસાબે પૈસા આપે!! કોઈએ સરસ્વતીની સેવામાં જીવનની કુર્યાની કરી, કોઈ લક્ષ્મીપતિ એવો ગુજરાતમાં ન નીકળ્યો, કે જેણે કવિના જીવન પર કુર્યાની કરી હોય-આજે પણ સરસ્વતીમંદિરમાં સરસ્વતીનાં ગુણગાન કરનારા પાછળ, લોકોને જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે લક્ષ્મીની કુર્યાની કરનારા કેટલા છે ? ગુજરાતી કરોડપતિઓ કંઈ હિંદુમાં, પારસીમાં કે મુસ્લિમોમાં ઓછા નથી.

ગુજરાતને સુરતે ત્રણ નન્ના અને એક રામ ભેટ આપ્યા: નર્મદાશંકર-નવલરામ-નંદશંકર અને ધન્ધારામ.

પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ થયો ગુજરાતી વધા;
કોઈ રીતની તો પણ તે વળી આર્થધર્મને રાખી રહ્યા

જય ગુજરાતી જયશ્રીરંગ બિરાજો !

કવિનું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય

દિ. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

કવિનો જમાનો એટલે જૂના ને નવા વિચારોની અથડામણનો કાળ : આજથી સો વરસ પરનું શુજરાત નવા કાળની ઝાંખી કરતું હતું. કવિનો સમય (ઇ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૮) : તે અરસાનો પ્રારંભ એટલે હજુ પથ્થરપાટી ને તેના પર લખવાની પેનનો અભાવ : થાળીપર અથવા તો લાકડાની પાટીપર સફેતાથી યા ખડીથી વતરણાવતે અક્ષર લખી મૂળાક્ષર શીખવાતા : ગામઠી નિશાળનો જમાનો : રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ અને તેમના મદદગારોએ પથ્થરપાટી અને પેન આણી : એટલે કે નવા જમાનાને અનુસરતી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. એ પાયો સુદૃઢ થતો હતો તે વખતે કવિએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી, અને પાશ્ચાત્ય શૈલિએ અપાતી કેળવણી કેવા પ્રકારની હતી તેનું કવિને ઝાંખું ઝાંખું દર્શન થયું. કવિનો એક પગ-જમણો-જૂના જમાનામાં અને બીજો-ઝાંખો-નવા જમાનામાં : એવી દશામાં એમનું જીવન એમણે ગાળ્યું. કોલેજમાં દાખલ થયા પરંતુ સાંસારિક અડચણોને લીધે કોલેજમાં તો જૂજ કેળવણી લઈ શક્યા : એટલી બધી નહિ કે જેથી જૂના સંસ્કારો નિર્મૂળ થઈ જાય : છતાં આગ્રહી હોવાથી, સ્વાધ્યાયને જીવનમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું. આચરન, વડેઅર્થ, ટેનીસન જેવા કવિઓનાં કાવ્યોનો ખાનગી અભ્યાસ કર્યો ને તેમાંથી પ્રેરણા લીધી. પિંગળ અલકારશાસ્ત્ર વગેરે લખવા પ્રણે ગયા ને ત્યાંથી જોષ્ટી માહિતી મેળવી. સાહસ અને આગ્રહ એ બે એમનાં જીવન-એમનાં વ્યક્તિત્વ-નાં વિશેષ લક્ષણ હતા : જિંદગીભર સરસ્વતી અને લક્ષ્મી વચ્ચેના વિરોધના પોતે ભોગ થઈ પડ્યા હતાં, છતાં હિમત ન હારતાં, લક્ષ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતા ત્યારે જ પતા. એ સાહસ એમનામાં ન હોત તો કદી એ શુજરાતને નર્મકાશ જેવા શાસ્ત્રીય કોશ મળત ? શુજરાતી ભાષાનો કોશ તૈયાર કરવા હાલના સાધનો અને કરવૈયાઓની આવડત ને સંખ્યા મળી રહેવા છતાં શ. પાંચ લાખની નાદર રકમ પણ પૂરતી ગણાશે કે કેમ તેનો શક રહે છે, તો ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં ભયારે કવિને કોશ ધડવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો ત્યારે તેને અમલમાં મૂકવા માત્ર સાહસ-સાહસિક સ્વભાવ-એ સિવાય બીજી કંઈ સ પત્તિ એમના હાથમાં હતી ? છતાં દસ વરસનો સતત પ્રયાસ કરી અતે ધાગેલું કામ પાર પાડ્યું. કવિનો સ્વભાવ જો આગ્રહી ન હોત તો કદી પણ નર્મકાશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોત ? કવિ પોતે પોતાનો સ્વભાવ સમજતા હતા; કારણ નર્મકાશ (સંવત ૧૮૨૯ ની આવૃત્તિ) ની મુખમુદ્રા (પૃષ્ઠ ‘ આ ’ મા) પોને જ લખે છે કે ‘ પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં અને આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્વેગપણાવડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે. ’ ‘ આશ્રયવિનાની સ્થિતિ ’ ‘ એટલે ગરીબાઈ, ’ ‘ ઉત્સાહવાળું ઉદ્વેગપણું ’ એટલે સાહસ અને આગ્રહ.

કવિની નવી પદ્ધતિસરની કેળવણી જૂજ હતી એ ખરૂં, પરંતુ એ કેળવણીના મુખ્ય મુખ્ય અંશો એમણે પોતાની જાતિ-નૈમિગિક શુદ્ધિ-ગ્રંથો કરી લીધા હતા. એમાંનો એક અંશ તે શોધક પ્રવૃત્તિ-શોધભોગ કરી અમુક વિષયનું મૂળ શોધી કાઢવાની જિજ્ઞાસા ને તત્પરતા. આના દૃષ્ટાંત તરીકે, કોશને અંગે પ્રાકૃત અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓનો એમનો અભ્યાસ ન ગણીએ તો પણ આપણા જૂના કવિઓ અને લેખકો-નરસિંહ, દયારામ, અયો વગેરે-નાં જીવન તથા કૃતિઓ સંબંધે એમણે ઉઠાવેલો શ્રમ, એ વાત તરફ તો દુર્લભ કરી શકાય જ નહિ. શુજરાતના જૂના કવિઓનાં જીવન તથા તેમનાં કાવ્યો સંબંધે માહિતી મેળવવાની દિશામાં કામ કરનાર કવિ પહેલા જ હતા-

અગ્રેસર Pioneer-હતા એમ કહેવામાં કશું જોરું નથી. મંજોધન કરી અસુક પ્રગાળી વગરનું મૂળ પકડવા (Research Work) નો રસનો આપણને પાશ્ચાત્ય દિગ્દેશ મળેલી કેળવણીનું ફળ છે. કવિએ લીધેલી તેવી કેળવણી નિર્માત્ર્ય હોવા છતાં ને કેળવણીનું આ એક ઉપયોગી અંગ તેમજ પોતાની નૈસર્ગિક શુદ્ધિવડે પકડી લીધું. એમની પછી એ રૂઝે જનારા માક્ષરોએ એમના કાર્યની ઉપયોગિતા એક અવાજે કળૂણ રાખી છે, અને એ રસને દેખાડી કવિ ગુજરાતી માહિત્ય પર હમ્મેશનો ઉપકાર મૂકી ગયા છે.

કવિનું ત્રીજું ખાસ લક્ષણ, દેશભેદ; દેશભક્તિના એ જાગતા કાળમાં, એમનું પ્રખર સ્વદેશાભિમાન, ગુજરાતી ભાષા માટે, ગુજરાતના સાહિત્યને, ગુજરાતના ઇતિહાસને ખીલવવા માટે સરકારી ખતાવવા માટે ઉત્સાહ, ધગશ, અને છેવટે સ્વાત્માર્પણ. ગુજરાતીમાં જોઈએ તેવો ઇતિહાસ નથી, એમ એમને લાગવાથી એમણે આખી દુનિયાના જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી રાજ્યરંગ લખ્યો, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખ્યો, સુરતની મુખતેસર હકીકત લખી, અને તેના વડે ખતાવી આપ્યું કે જો કોઈ નિઃસ્વાર્થથી પોતાના દેશની યા પોતાની ભાષાની સેવા કરવા ઇચ્છે તો તે સેવા તે કેવી રીતે કરી શકે. ટૂંકમાં, કવિનાં સાદસ, આગ્રહ, અને સ્વાત્માર્પણ એ એમના વ્યક્તિત્વનાં વિશેષ અંગ યા લક્ષણ તરીકે એમના જીવનમાંથી એટલી પ્રકાશમય રીતે તરી આવે છે કે એમની કૃતિઓ જોનાર કે વાચનાર તે પ્રકાશ તરફ ભાગ્યે જ દુર્લભ કરી શકે.

સુંખ : તા. ૨૨, મે ૧૯૩૩

વીર નર્મદનો જીવનવિકાસ

શ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ

વીર નર્મદનો જન્મ સને ૧૮૩૩ માં અને પ્રયાણ ૧૮૮૬ માં. ખીજી રીતે પણ એ બંને સાક્ષો જાણીતી થયેલી છે. ૧૮૩૩ માં ગુજામી નાખૂદ કરવાનો કાયદો ઇંગ્લેંડમાં થયો, અને ૧૮૮૬ માં ગ્લેસ્ટનનું હોમરૂલ બિલ આવ્યું તે ૨૬ ગયું. વળી ૧૮૩૩ માં કંપનીનો આર્ટર એક્ટ પસાર થયો—વેપાર છોડીને દિલ્લું ટ્રસ્ટી તનીકે રાજ્ય કરવાનું નક્કો થયું. ૧૮૮૫ માં કંગ્રેસ સ્થાપન થઈ. આગલાં પાછલા વર્ષોની સરખામણીથી જણાશે કે બંને સમયના પવન જુદા હતા. એ બંને વાવરાઓના ભણકારા નર્મદશ કરના જીવનમાં સંલગાય છે. દુનિયાનો વિલાયતી ઉદ્ધાર કરવાના તરવરાટના જમાનામાં નર્મદનો જન્મ છે. ‘આપણે આપણું જોઈએ’ એ તમન્નાના જમાનામાં એ પ્રયાણ કરે છે. એ પાછલો તરવરાટ અને એ તમન્નાની વચ્ચે ૧૮૫૭ નો બળવો થાય છે.

ત્રેપન વર્ષનું એમનું આયુષ્ય. એટલું આયુષ્ય નાનુંએ કહેવાય અને મોટું એ કહેવાય. સર ટેમ્સ ક્લાઈન ત્રીસ વર્ષે લેખ લખતાં પોતાના જીવનને ‘ત્રીસ વર્ષનો ચમત્કાર’ કહે છે. નર્મદનું જીવન એ ખીજા અર્થમાં ત્રેપન વર્ષનો ચમત્કાર કહી શકાય. એમણે એટલાં વર્ષોમાં તો કેંદ્ર અનુભવો કર્યાં, કેંદ્ર ઘડલાંગો કરી, એમણે હોઠે ઉઘાડ રાખ્યા ને આખોયે ઉઘાડી રાખી. એક અંગ્રેજ નીતિનિપુણની શિખામણ યાદ આવે છે કે રાજપુરુષે આખો ઉઘાડી રાખવી અને હોઠ અંધ રાખવા. આવું કરનારને કાવટ આવે છે એટલી પેલાને આવતી નથી, કેમ કે આ જમાનામાં

વિચારો તો ધણાના ચે અદલાય છે, પણ ખોતે તો પકડાય ને । ન મોદયામાં નવ ગુણ કલા છે તેમાંનો આ પણ એક હશે.

વિચારોના ફેરફારોના કાયડો ધણી વાર ઉઠેલવો પડે છે ખરો; પણ એમાં ધણખર તો આપણાં બનાવટી લોખંડી ચોટાં જ આડાં આવે છે. એનો એ જ ખર્ચ : તેણે 'ફ્રેન્ચ રેવેલ્યુશન' ની સામે લખ્યું:—અને 'અમેરિકન રેવેલ્યુશન' ની તરફેણમાં લખ્યું.—એકમાં બનેલા વિપ્લવને ધિક્કારવાને, બીજામાં સલાવિત વિપ્લવને અટકાવવાને. કાર્ડિનલ ન્યુમેન એક વખતે એંગ્લિકન ખ્રિસ્તી પંથનો જખરો પ્રચારક; પછીથી તેને છોડીને દેથોલિક પંથનો એક અર્ધ, એકાગ્ર પ્રેમી. જે હૈયાની ધાર્મિકતાથી એ પહેલાં કાર્યમાં વળ્યો તે જ ધાર્મિકતાએ એને પુરાતન પંથમાં વાળ્યો. ગાંધીજી પહેલાં પોતે વકીલ થયા અને પછી વકીલોની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી. બન્નેમાં 'આપણું કેમ કૈંક માફ થાય' એ ભાવના, એટલે સિદ્ધાન્ત પરિવર્તન કેટલીક વાર દેખાય છતાં તેમાં ધર્મી વાર વાસ્તવિક ધ્યેય કે ભાવના પરિવર્તન હોતું નથી. તેને વાંચવાની વિગત જૂદી હોય છે. વિચારપરિવર્તનમાં કે સિદ્ધાન્તપરિવર્તનમાં કાંઈ નાનમ નથી એ વળી બીજી વાત છે. પણ ધણાખરાં કહેવાના પરિવર્તનોની પાછળનાં જીવનસૂત્રો એનાં એ જ હોય છે. ધર્શનની દુનિયામાં પણ ધણું અચરજ જેવું લાગે છે તેમાંનું ધણુ તો સમજવાના ફેરને લીધે હોય છે.

નર્મદના જીવનનો પ્રધાન સ્વ દેશોત્થતિ. 'દેશભિમાન' શબ્દ એમણે થોજી કાઢ્યો એમ કહેવાય છે. આપણા ગુજરાતના રાષ્ટ્રગીત 'જય જય ગરવી ગુજરાત' નો રચનાર એ. 'સહુ ચક્ષો જીતના જ જ બુદ્ધિગ્રેષ્ઠો વાગે' એ ધૂનને કડબેદ એ. 'આપણે તો ભૂલ્યા, ભૂલ્યા, પાછા હોડો' એમ ચેતવનાર ભોમિયો પણ એ દેશોત્થતિની એને ઉગ્ર ધગથ, પહેલા તેને સારું 'ચાલતી રીતો' પકડી—અથવા કહો કે નવા ટ્રસ્ટી સાહેબોએ સૂચવેલી તે પકડી. પછી લાખા વાચન અને અનુભવને અતે તેમાં સંશોધન કર્યું. પણ બન્નેની પાછળ ભાવના એક દેશહિતની.

એક ભાવના નીચે પણ બધાના વિચારો કે ભાવો કાંઈ પલટાતા નથી. એક અનુરૂપત ભાવના કે લક્ષ્યને સારુ બધાના માર્ગો કાંઈ અદલાતા નથી કેટલાક સ્થિર સ્થાવર હોય છે. કેટલાકને બીજા કામમાં વિચાર કરવાની ધુરંદર રહેતી નથી. કેટલાકને સંજોગો જ મળતા નથી, ધણુ તો સરતના ઘોડાઓની પેઠે દોડીદોડીને પાછા હતા ત્યાં નેત્યા જ દેખાય છે. કેટલાકને વળી પહેલેથી ગુરુગમ મળી હોય તો પ્રહલાદની પેઠે અસુરોના ધરમાં પણ સાચાં સૂત્રોમાં સ્થિર થઈ જાય છે, ને કેટલાક પ્રયેતાઓની પેઠે નારદ જેવાનો ઉપદેશ થતા ઉપદિષ્ટ માર્ગમાં ચાલી નીકળે છે, કેટલાક હાથમાં જે નાડું આવ્યું તે પકડીને વેરાજની પેઠે ચાલતે ગાડે હાલ્યા જાય છે. ધણાખરા તો આ વખતમાં ગુણુ-ગણિતના દાખલાઓમાં જ ગોથાં ખાધા કરે છે અને થાકતાં પછી જે જવાબ આવ્યો તે ખરો એમ માની લઈ ગાડું હાંક્યે રાખે છે. જેઓ અત્યારે વર્ષની અડધોતરસો (ખરી રીતે એથી વધારે) બહાર પડતી ચોપડીઓના જમાનામાં બધો પુરાવો એમ વિચારીને પોતાની મેળે બધી બાબતો નક્કી કરવાનું સાહસ લે છે એમની હિંમતને પણ ધન્ય છે । નર્મદના જમાનામાં ચોપડીઓની પેદાશ એટલી બધી નહિ, અને વગર વાંચ્યે બધું જાણી જમ નિર્ણય કરવાની કળા પણ ખીલેલી નહિ. એક લાકડે ભાપણમાં સફાઈથી કહેલું કે 'હું તો દશ વર્ષ પહેલાંની ચોપડીઓ વાંચતો જ નથી.' આ તાજા વિચારોના ધરાકના કરતાં નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય જૂદો હશે.

એમણે તો આખી દુનિયાના ઇતિહાસો વાંચવામાં ને રાજ્યરંગ સમજવામાં ડેટલો ય વખત કાઢી નાખ્યો. સત્ય લખવાની પાટી ઉપર આજ સુધી જોણે તેણે પોતપોતાના શેરા મારેલા હોવાથી હાલત એવી થઇ ગઇ છે કે આખી પાટીમાં એક મોટું ધાણું થઇ પડ્યું છે અને એકે વાત ઉઠેલી ગળે ઉતારવી દુનિયાને કંઇક થઇ પડી છે. એટલે આ જમાનામાં ધણા લેણા પાયલેટને દિમાગ રાખે છે, એણે કહ્યું: ‘ શું સાચું ? ’ અને પછી જવાબની દરકાર કરી નહિ, ધણાખરાને વિચારોની તૈયાર થાળી ઉપર ખેસી જવાનું કાવે છે. કાષ્ઠ ધરમાં જમે છે અને કાષ્ઠ વીશીને ઉત્તેજન આપે છે. યુદ્ધિના ખાનપાનમાં પણ દેહના ખાનપાન જેવી અટપટી માયા છે.

૨. નવલરામભાઈએ સામાન્ય રીતે તે વખતના ભણેલાઓના વિચારોમાં ઉમ્મર તથા અનુભવને અંગે કેવા ફેરફારો થતા તેનું રમૂજ ચિત્ર આપ્યું છે. એ ચિત્ર અત્યારે પણ ન લાગુ પડે એવું છેક નથી. તેનો નિર્ણય એ છે કે પહેલાં સુધારા તરફ ધમારો હોય છે, અને પછી વધતી ઉંમરની સાથે વિચારોમાં પણ પાકટપણું આવે છે અને સરક્ષકતા તરફ વલણ થાય છે. ડેટલાઈ એમ પણ માને છે કે વાળ પાકા થતા જાય છે તેની જોડે સંસાર તરફ પણ ઉપરામ થતો જાય છે અને તેને લીધે આ પરિણામ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો બધા વિચારો વિવેચકના દષ્ટિબિન્દુ, દષ્ટિકોણ અને દષ્ટિમર્યાદાની માયા છે એમ ઠીક શકાય, એટલે યુવાવસ્થાના વિચારો સાગ કે ઉત્તરાવસ્થાના એ સંબંધી ભાંજગડમાં ઊતરવાનું બહુ પ્રયોજન નથી. માત્ર એટલું કહી શકાય કે પૂર્વાવસ્થાના અનુભવ પછી ઉત્તરાવસ્થા આવેલી હોવાથી તેની દષ્ટિમર્યાદા વધારે વિસ્તૃત ખરી. એના એ માણસે પહેલાં એક અવસ્થા જોઇ હોય છે અને પછીથી બન્ને જોઇ હોય છે, એટલે આમાં વ્યક્તિની વાત આવતી નથી. હસતી કુપજોને પણ પાકાં પાનની વીતકા વીતે ત્યારે તેના રગરાગ બદલાય છે, અને રસ પણ જરાતરા ઓછો થાય છે.

નર્મદાશંકરના સ બધમાં તેમના ઉત્તર લેખોની યુદ્ધિની તીવ્રતા જોતાં ઉત્તરાવસ્થાના યુદ્ધિભ્રંશનો કાષ્ઠ આલેખ ટકી શકે તેમ નથી, એ એમના સમકાલીન અને સ્નેહી નવલરામભાઈએ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે, અને તેને અંગે કાર્ડિનલ ન્યુમેન અને લોર્ડ રિપનનાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. વળી આપણામા કહેવત ચાલે છે, એ કહેવતની માઠ વરસની કુદત સુધી તો નર્મદાશંકર પહેાંચ્યા જ નહોતા. એમના ‘ધર્મવિચાર’ના નિબંધો તો અત્યારે આપણે જેને મધ્યમ વય ગણીએ છીએ તેમાં લખાયેલા હતા, એટલે એ રીતે પણ એમના વિચારોને ઉમરની સુદતનો બાધ લાગતો નથી.

અગાઉના એક લેખમાં મે નર્મદાશંકરના પહેલી વીશી પછીના જીવનના પાંચ વિભાગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને ૧૮૫૫ થી ૫૯ સુધી ઉત્સાહ, ૫૯ થી ૬૪ સુધી ઉજાળા, ૬૫ થી ૬૯ સુધી ઉચ્છ્રંખલતા, ૭૦ થી ૮૧ સુધી ઉદ્બોધન અને ૮૨ થી ૮૬ સુધી ઉપશ્ચમ એમ એમના માનસના ઝોકને અંગે એમના જીવનના વિભાગો પાડી શકાય. એ ઉપરથી જોતાં પણ જણાશે કે એમના જીવનમાં ક્રમિક વિકાસનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે અને એ વિકાસના કારણો પણ જોવાં અધરાં પડે એમ નથી. નર્મદાનો અનુભવ, જીવનવ્યાપાર અને સમાજસંઘર્ષમા ખૂબ વધતો જાય છે, એમનું વાચન રાત્ર્યરંગ પ્રસાદિ ઇતિહાસવિવેચનને અંગે પુષ્કળ થાય છે અને જીવનના ખાડોટકરોનો તેમ જ જીવનનાં દશાયકોનો પણ તે પૂર્ણ અનુભવ કરે છે. વળી જે પશ્ચિમની આધી એમના પૂર્વ જીવન સમયે હિન્દ ઉપર હતી તે પૂર્વના બ્રહ્મદેશ સામેના વિગ્રહનો સમય આવતાં ધીરે ધીરે ઓસરતી જાય છે.

ન્યારે આપણે પ્રગતિઅધોગતિની કે વિકાસ કોયની વાત કરીએ ત્યારે એક ભાવના કે લક્ષ્ય—દાંડ્યું કે ઉધાડું—આપણા મન આગળ ખડુ હોય છે અને તેને હિસાબે જ આપણે વાત કરીએ છીએ, આ વાત જરા મુદ્દાની છે. થતા થતા જે થાય તે પ્રગતિ—તે જ વિકાસ—એમ જો માનીએ તો તો કંઈ વાત વિચાર કરવાનું જ લાગ્યે રહે. જો એમ માનીએ કે દુનિયા જે તરફ જાય તે પ્રગતિ તો પછી પ્રગતિ એવી બહુરૂપી બની જાય કે એને ઝોળખવી મુશ્કેલ થઈ પડે, પ્રગતિ અધોગતિની પરિભાષામાં રેલવેની ‘અપ’ ને ‘ડાઉન’ ટ્રેનોના જેવું છે. હેડઓફિસ તરફ જતી તે ‘અપ’ અને ત્યાથી આધે જતી તે ‘ડાઉન’. એમાં દિશાનો મેળ જોળવા જાય તો માણસ ગૂંચવાય. હેડઓફિસ જેની બધા હોય તે ઉપર તેનો આધાર. હેડઓફિસ કહો કે મગજનું કાર્યાલય કહો. કોષ કહેશે જમાનો બહુ ખરાબ આવ્યો, અને કોષ કહેશે કે દુનિયા કેવી આગળ વધતી જાય છે !

આમ વિચારોની લિનનતા હોવા છતાં પણ કૈંક પ્રગતિ અધોગતિની—વિકાસ અને સંક્રાંતિની—કીક કીક હૈયામાં ઠરે એવી વ્યાખ્યા હોવી તો જોઈએ એમ કોને લાગતું નથી ? એકલું ધોક્કા પછાડ્યે કામ ચાલતું નથી. પ્રાહ્લિનંગે ઉમગમાં ને ઉમંગમાં કહી નાખ્યું કે.

‘ All's right with the World ’

પણ પ્રકૃતિ દેવીને કોઈની શરમ પડતી નથી. યુરોપઅમેરિકાવાળાને હાથહાલ્લા લેવા પડ્યાં છે તે પ્રાહ્લિનંગ સાહેબને બતાવવું જોઈએ. એ તો કદાચ આ વખત જેવા હયાત હોય તો વડકર્-વર્થની પેઠે પોતાની કવિતાનો રંગ બદલે અને કહે કે :

The Light is behind us

પણ એમ જીવનનું સમગ્રદર્શન અને સમ્યગ્દર્શન કરીને લખવાનું સૌભાગ્ય બધાનું હોતું નથી અને પ્રજાઓના વારાફરિ આખતી સામે જોઈને પોતાની ભૂલો સુધારવાનો પ્રસંગ પણ થોડાને જ મળે છે. વીર નર્મદ જેવા થોડા જ ઇતિહાસમાંથી તત્ત્વને એવી કાઢે છે અને તેમાંના પણ ઘણા થોડા એ તત્ત્વને, પોતાના પહેલા વિચારોની તે વિરુદ્ધ જાય એમ હોય તો પણ, બેધડક રીતે જનતા પાસે રજૂ કરે છે.

વીર નર્મદે જે તત્ત્વ જોળી કાઢ્યું—અનુભવથી નક્કી કર્યું—તે એ કે નિવૃત્તિના ધ્યેયવાળો માર્ગ એ કલ્યાણનો સનાતન રાજમાર્ગ છે, અને અંયમ એ એનું મુખ્ય સાધન છે. વ્યક્તિને પણ એ હિતકર છે અને સમષ્ટિને પણ એ જ હિતકર છે. પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક છે. પણ નિવૃત્તિ એ જ મહાન ક્ષત્રે આપનારી છે. આ પુરાણ મૂળ નર્મદને હૈયે ઠરે છે અને તેના ઉપર એ લાખ્ય લખે છે તે ‘ધર્મવિચાર’. પ્રવૃત્તિમાં આપુ જગત રાચે છે, થકે છે તે હારે છે, અને નિવૃત્તિના આદર્શ વડે જગતના તારકો એને તારે છે અને જિતારે છે. સામાન્ય જનતાના માન્યમાંથી સિદ્ધોની—તારકોની—શિષ્ટોની પકિતના માન્યમાં નર્મદાશંકર ગયા એ જ એમનો મનોવિકાસ, રાગદ્વેષમાં શુચાલુ એ સંક્રાંત્ય, તેનાથી આગળ જવું એને વિકાસ કહીએ.

વળી બીજી રીતે જોઈએ. શુદ્ધિ જેમ જેમ વિશાળ થતી જાય છે તેમ તેમ એના નાના નાના આગ્રહો ઇટના જાય છે. દુરાગ્રહો ઇટે એમાં તો નવાઈ જ શી ? બુદ્ધે : ફલમનાગ્રહઃ એ સૂત્ર બહુચીત્ર છે. નર્મદાશંકર નોકરી ન કરવાનો આગ્રહ છોડી દે છે, એ વાત ઉપર તો બધાનું ધ્યાન છે, પણ દેશાભિમાનનો આગ્રહ, અને પોતાના મતોના અભિમાનનો આગ્રહ પણ એમનો.

છૂટી ગયેલો આપણે જોઈએ છીએ, પહેલાં જે કાંઈક કરી નાખીએ-ફક્તો મારીને કરી નાખીએ એ વૃત્તિ હતી-અને જેને લીધે માણસો, સમાજો અને પ્રજાઓ અધારમાં ફેંકા મારે છે-ને સરી જાય છે અને તેની જગ્યાએ એક ક્ષિણગતની દૃષ્ટિથી પ્રારબ્ધની લીલા અને પ્રવરની અદ્યક્ષ ગતિને નર્મદાશંકર જુએ છે, ' ઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં નહીં શકતી જ નથી ' એમ ખુલાસો આપી નર્મદાશંકરના વિચારોના ફેરફારનું પોટલું તેમની ' ઉત્સાહી પ્રકૃતિ ' ઉપર નવદશમલાઈ ચડાવે છે. જે કે એ કહે છે ખરા કે ' આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ધણે કાળે થયો હતો. ' બુદ્ધિવાદમાંથી અગમ્યવાદ તરફ ફેરવું વલણ થયાનું પણ એઓ સમજે છે. એટલે એક દરે એમનું પરિવર્તન ઉત્સાહને લીધે નહિ પણ નત્વ-ચિંતનને જ સુખ્ય રીતે આભારી હવું એમ કહેવું વધારે ઠીક જણાય છે.

માનવ જીવનના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ અંશો સામાન્ય રીતે જળણીતા છે. ક્રમિક વિકાસના જીવનમાં આ અંશો ક્રમગતર અધિક અધિકાર પામતા જાય છે. સામાન્ય જીવનમાં પણ યુવાવસ્થામાં શારીરિક સુખ ભોગ તથા વિજ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય હોય છે, મધ્યમાવસ્થામાં લક્ષ્મી કે કીર્તિની ઉપાસનામાં કે સંસારને સારો જનાવી દેવાના તરંગોમાં કે યત્નોમાં માણસ મશગૂલ થાય છે. કાષ્ટ પોતાના કુટુંબને, કાષ્ટ કામને, કાષ્ટ દેશને અને કાષ્ટ કાષ્ટ માનવ જાતિને સુધારવા કે સુખી કરવા મથે છે અને તેમાં લેણાદેણી પ્રમાણે અને શક્તિ તથા સંજોગો પ્રમાણે યશ અપયશ ખાટે છે. ઉત્તરાવસ્થામાં કેટલાક સંસારથી પરવારીને, કેટલાક થાકીને, કેટલાક હારીને અને કેટલાક તેને સમજીને પોતાનામાં અથવા પરમાત્મામાં પોતાનો વિરામ શોધે છે. અલગત, આમાં એ ય જાળુના અપવાદો હશે ખરા. કેટલાક શુદ્ધેત્વ કે શંકરાચાર્યની પેઠે નાનપણથીજ સંસારને બદલે ત્યાગને લઈ જાડે છે, ત્યારે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે સંસારમાં છેવટ સુધી એવા રચ્યાપચ્યા રહે છે કે ઉપરથી તેડું આવે ત્યાં સુધી આત્મદર્શન કરવાની તેમને પુરસદ જ મળતી નથી. કેટલાકને તો ખ્યાલ જ નથી હોતો કે અર્ચસામા આ માટીનું સુખડું આટલું પ્રિય લાગે છે તો અનંતરમાનું પ્રતિબિંબ તો કેવું ય લાગતું હશે. કવિ નર્મદ, ઉપર કહેલા અપવાદોમાંના નહોતા. નહોતા એ નાનપણથીજ સંસારને તરેલા, કે નહોતા એ જીવ્યા ત્યાં સુધી સંસારમાં ફૂંખેલા.

સંસારને દરિયો કહેવામાં આવે છે. એ દરિયામાંથી માર કોણ કાઢી શકે છે એ વળા ખીન્ને પ્રશ્ન છે. પણ જો એ રૂપકને જ આગળ ચલાવીએ તો કહી શકાય કે એ દરિયાને ડહોળવામાં બહુ લાલ નથી. જર્મન કવિસરને કિનારો ખોળવો પડ્યો છે અને રશિયાના નેતા ટ્રોસ્કીની, ક્રાન્સમા ય કોન્ન રહેવા દે, ત'ફુરતીને બહાને-નો લાગ્ય, એ દશા થકે છે દુનિયામાં પોતપોતાનું કામ કે કાર્ય કરવું એ જુદી વાત છે; પણ હું કાંઈ કરી નાખું, દુનિયાને ઉચલાવી નાંખું કે સમુદ્રને અગરત્વની પેઠે પી જાઉં એ પ્રકારનું અભિમાન માણસને નડે છે. જે દરિયાને તરી જાણે છે તે એમાંથી સુકતાદ્ય કાઢી શકે છે એમ કહી શકાય. દરિયાની મઝા તરવામાં છે-પછી જાતે તરે કે જહાજમાં બેસીને તરે. અવારનવાર ફૂંકી મારવામાં આનંદ આવે એ સહજ સમજાય એવું છે, પણ ફૂંકવામાં આનંદ છે એવો કાષ્ટ પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી. અલગત ફૂંકી મારવામાં પણ આંખ મો મીચીને જ તે ક્રિયા ધણું કરીને કરવામાં આવે છે, અને શ્વામ પણ તેટલો વખત અદર જ રહે છે. એટલે એક દરે સંસારમાં જાંચા રહી તરવાની પ્રવૃત્તિને આપણે પ્રસાપાત્ર ગણીએ

તો કેઈ વધારે પડતુ નથી અને એ દરિયામા ડૂબકાં ખાવાની શરૂઆતમાંથી હાથ અકાળતા અકાળતા તરતા શીખી જઈને, ઉંચે આવી એ દરિયાને તે તરી ગયા તે સારુ, આપણે નર્મદના શ્રવનની ઉન્નત ગનિ કહીએ છીએ.

વીર નર્મદના શ્રવનનું વિમાનાવસોડન કરતાં જણાશે કે એના પહેલા વિભાગમાં દૈહિક અથવા કહીએ કે આધિભૌતિક આત્મા કવિ તત્લીન છે. ‘ઋતુવર્ણન’ ઇત્યાદિ કાવ્યો તથા ભૌતિક સુખના નુધારા ની બધી પ્રવૃત્તિઓ એ સમયમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક સુખોની પ્રગતિની હીલચાલ કરતાં કરના બીજો કાળ માનસિક પ્રગતિનો આવે છે. તેમાં દુનિયા બધી જાણી નાજાની અને પોતાના દેરીઓને કહી નાખવાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપ્ત છે. મહાભારત, રામાયણ, ઇતિહાસ, રામ, ગ્રીમ, મિસર, —ટૂંકમાં બધું એમના હાથ તળે આવી જાય છે. આ માનસિક પ્રગતિની હિલચાલ પછી છેવટે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિ સવિશેષ રૂપે થતી દેખાય છે. ધર્મ, શાન્તિ, સંયમ, નિવૃત્તિનો આદર્શ—આ બધા આત્માને ઉન્નત કરવાનાં ધ્યેયો હવે નર્મદની વિચારભૂમિમાં—તેમ જ ક્રિયાભૂમિમાં સુખ્ય થાય છે અને તેની સાક્ષી પૂરનાર તેમનો છેલ્લો અર્થ ‘ધર્મવિચાર’ અને તેમનો નિવૃત્તિનિવાસ છે. વહેવારુ નવલરામભાઈ એમનાં ટેક, તપશ્ચર્યા, દેશદાઝ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને સારુ એમના વખાણુ કરે છે. પણ એ શુણો આ જમાનામાં એટલા બધા વિરલ નથી. આપણા અનેક યુવકોએ એ ખતાવ્યા છે. પણ નર્મદશ્રવનનો વિરલ પ્રભાવ તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય જડવાદના જોમના જમાનામાં પણ એ ભારતની મનાતન ભાવનાઓને અને તેના આદર્શોના મહિમાને જોઈ શક્યા હતા.

નર્મદશર અનેક રીતે આ યુગની સમયમૂર્તિ છે એમ કહી શકાય. એમનામાં કેશવ ચંદ્રસેનનો ભક્તિભાવ, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની દેશસુધારની વાછના, બાલ ગગાધર ટિળકનો રવેશગ્રેમ, કર્મવીર ગાંધીજીની રવેદેરીની વગર અને અરવિંદ થોપની અધ્યાત્મતત્ત્વનિષ્ઠા છે. નર્મદનું શ્રવન એ એક સ્વયંબોધકનું, અનુભવગ્રાહકનું, વિદ્યાવ્યામંગીનું અને વિચારવાન મેનાવીનું શ્રવન હોવાથી એક કમિંગ વિકાસનું શ્રવન છે; અને એ જ એમના વિચારપરિવર્તનનો કોષડો. ઉદ્દેશવાની કૃત્તી છે. એટલે એક જૂના મંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવ લઈને કહીએ કે ઉપરથી ખેદવાળી દેખાતી, પહે પહે જાણે સ્ખલનનો ભામ કરાવતી નર્મદની શ્રવનકથા, ધીમે ધીમે નવવધૂની પેડે આત્મશાંતિની શાન્તિમા જાય છે.

નર્મદના શ્રવનને એક વીર કાવ્ય કહી શકાય. લોકકંઠ્યાણુના મૂત્રથી એ પ્રવર્તે છે. વીર કાવ્યની પેડે જ એમા અનેક યુદ્ધો, વિશ્વલો અને વિગ્રહો થાય છે. દેશનાં અનેક ધીર વીર પાત્રો એમા ભાગ લે છે. અને દેવી શાન્તિ અને સયમમા એનું અંતિમ નિર્વહણુ થાય છે. ધીરોદ્ધત નર્મદ એનો નાપક છે વાસ્તવિક કંઠ્યાણુની અન્વેષણુ એ એનો સ્થાયીભાવ છે. સુધારાની ધગશ, દેશાન્નતિની ઇચ્છા, દેરી કલાકૌશલની ઉત્તેજના, દેરીઓની દાઝ, ભાષાપ્રેમ, ધર્મપ્રચારની ધૂન અને પ્રચલિત ઝઝાવાત તરફ નિર્વેદ—એ બધા એના સંચારોભાવો છે. શુજરાતીની રસિકતા, બ્રહ્મકુલવર્તિની સંસ્કારિતા, અને સ્નેહાદ અંતઃકરણુ એ એના વિભાવ છે. અને ભાષણુ, કવન, લેખન, વાચન, ત્રિવેચન અને ત્રિચારણુ એને એના અનુભાવો કહીએ આ કાવ્યનો અભીષ્ટ સંદેશ અને સંદેહ નિ કામકર્મ સમેત પ્રભુ શરણુપપત્તિમા છે, અને ‘મને ત્રિસાની રામ સમરજો’ એ એનું અંતિમ ચરણુ છે.

મહાવરાહ

રા. કન્યાલાલ આનંદલાલ મુનશી

આમ નર્મદ છે તે આમ જાય છે એ જો મુનને સંગમ જન્મ્યો, ને નવા મુનને અપ્પ થયો. એણે નવા સંસ્કાર જીત્યા, ને જૂનાને નાશ્યા. એને જૂના રમ, અલદાર ને નાચકા વિધ્યો નવા જમાનાને શીખવ્યા. પિંગળ વ્યાકરણ ને દાક્ષ, ને પુગતરવના પાયા નાખ્યા જૂના બંધનોમાંથી મુક્ત કરી કવિતાને એણે અદ્ભુત રંગી, આત્મલક્ષી, ઊર્મિથી ભરવરની કરી મૂકી. એણે ઊર્મિગીતનો પ્રારમ્ભ કર્યો, પ્રકૃતિવર્ણનનો નાદ લગાડ્યો; પ્રવૃત્તને યોગ્ય સ્થાને રાખી પૂલ્યો, જીવનનો ઉદ્દાસ જેવો માણ્યો તેવો ગાયો, એણે ગદ્યને વિશદ કર્યું, સમૃદ્ધ કર્યું; રમમયતા, ચિત્રમયતાને ગાર્જી વહેતું કર્યું. લાખનુ ને નિગધને મુન્દર કર્યા. ઇતિહાસ સર્જનમાં પ્રથમ પગલા માડ્યા. આત્મકથાની દિશા દેખાડી.

એણે પરસંસ્કાર જીત્યા, ને સુધારાનો એ પયગંબર થયો. અર્ધ નિર્માલ્યતાને પરકાર કર્યો, વીર ધર્મનો વાવટો ઉડાવ્યો. સ્વતંત્રતાનો જાપ કર્યો ને કરાવ્યો. મમાઝના બંધનો તોડ્યા ને તોડતાં શીખવ્યું. બ્રિટિશ અમલને પારખ્યો, ને સ્વાતંત્ર્યદીક્ષાનાં મુત્રો રચી ગયો. અને આજે પણ જે સિદ્ધ નથી થયા તે ઉદ્દેશોને મુજરાત મમક્ષ રાખી ગયો. છેલ્લે આર્યવનાં મૌલિક મૂલ્યોની ઝાંખી કરી. તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેલું રહસ્ય સમજતું એટલુંજ નહિ, પણ પરસંસ્કાર વિસારી નાખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનારા મહાગુજરાતીઓની અનતમાલા જે અનાદિ કલથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો થયો.....જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ડંખથી મુજરાત થ્રેલુ થયું હતું ત્યારે શંકર સમા નર્મદે તે વિષ બળે ઉતાર્યું, જીરવ્યું ને સ્વસંસ્કારનો રસ અનુલબ્ધો. એણે પશ્ચિમ જીત્યું-પોતાનું કર્યું-ને તેને બળે સમૃદ્ધ પાછા વળી તેને પોતાનું કરી જીત્યું.

અને તે મર્દ હતો-પ્રખર પ્રાકૃતિક માનવતાના ભડભડના અગ્નિથી તેનું જીવન સચેતન હતું. જે જે માનતો તે કવતો. જે કવતો તે અચારતો. સ્વતંત્ર આચરણથી લાગતા શ્રા સમા મોઝેઝ લેતો. કાયરતા, અસત્ય ને પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ, હસની પીઠપરથી પાણી સરી જાય તેમ, એનાપરથી સરી જતા. પરાક્રમ કરતાં એણે પાછું વાળી બોલ્યું નહિ: એ પ્રણય શોધતો ભટક્યો-સનાતન માનવીના નિરસ યમ જીમથી. એનામાં દોષો હતા, ધણા અને પ્રચંડ, પણ તેને ઈન્દ્રજલથી આઘાતવામા એણે ગૌરવ ગણ્યું નહિ, એણે કદી બળ્યું નહોતું જત બચાવવાનું ચાપલ્ય. એણે હોમ્યાં ડહાપણ, પંસા, પ્રતિષ્ઠા સર્વસ્વ, અનિયંત્રિત જીવન જીવવા-આત્માનો જ માલિક આત્મા રહે માટે-‘નર્મદે સર્વસ્વ, છૂટે હાથે હોમ્યું’ અને અર્વાચીન જીવનનું સર્જન થયું.

અધકારમાંથી પાટણનાથોએ મુજરાત તાર્યું ત્યારે, સાહિત્ય, વિદ્યા ને સંસ્કારની નવસૃષ્ટિ તારી કલિકાલસર્વશ હેમચંદ્રે. મુસ્લિમ જુલમની દારૂણતામાંથી લાગવત ધર્મે મુજરાત મચાવ્યું ત્યારે સાહિત્ય, ભક્તિ ને નીતિનું જગત ઉપર આણ્યું વૈજયવજન શિરોમણિ નર્મદાએ. મરાઠા અધાધુધી-માંથી પૂર્વ પશ્ચિમની સંધિએ, પુનર્ધટનાકારો દાક્ષ મારતા ત્યારે નર્મદ આલ્યો. એણે પ્રલયજલમાં ડૂબકી મારી; નવમુજરાતને ઉપર આણ્યું-નવમુજરાત,-સાહિત્યને સંસ્કારની સુવાસે સરસ, પરાક્રમ ને પ્રણયની સંજીવનીએ નવજીવાન.

આમ સંક્રાંતિકાલે પ્રલયમાંથી નવસૃષ્ટિના તારણહાર મહાવગાહો મુજરાતને મળ્યા જ ગયા છે. ૧ નર્મદાશ કર અને તેમના સમય વિશેના રા મુનશીના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે ‘અર્વાચીનોમા આદ્ય’ નો આ ઉપસંહાર છે.

—સંપાદક.

નર્મદ-કર્મવીરકવિ

રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા,

આઇ. સી. એસ.

જે વેળા બાયરનના ઉપાસકો એનું શતવર્ષ શ્રાદ્ધ ઉજવતા હતા તે વેળા ફરી પ્રશ્ન ઉઠેલો. ઇંગ્લેંડનો સૌથી મોટો કવિ કોણ ? યુરોપની દૃષ્ટિસીમામાં તો હજી સુધી જોન મોરલીએ એક વાર લખેલું તેમ-બાયરનજ. “If anything was more Characteristic of Byron than another, it was his rude common sense,” આમ હિસાલી લખે છે એાઇટે એને માટે કહેતો કે The moment he thinks he is like unto a child. જતા લીથોપાદો ને હાઇના લામીને મન બાયરન ઇંગ્લેંડનો એકજ વિરલ કવિ. આનું કારણ શું ? તો એકજ. અરાડમી સદીના સાપકાળ ને ઓગણીસમી સદીના ઉપકાળસમયે ન્યા દષ્ટિ નાખે ત્યા રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ ને સામાજિક બધારણ શૂંપલારૂપ પડ્યા હતા ને જાણે પડ્યા ખંજન, તેમ દેહ ને આત્મા તરફડતાં હતાં. આ બધનમાંથી મુક્ત કરવા જે મોઘાં મત્ર કાઢ કવિ ઓગણીસમી હોય તો તે બાયરન. દેવો તે સાલળી ડગ્યા-ચગ્યા-ને મનુષ્યની યાતના કાઢક વિસ્મરાઈ-કાઢક હુપ્ત થઈ. કહેવાય છે કે ચાઇલ્ડ હેરોલ્ડની અસર પાલમિટની કેમેટના જર્નલ જેવી બધે થઈ. તેમાં જે pegeant of a bleeding heart-“ધવાયલા છગરનો જે નઝઝરો” ખેચાયો તેથી કોણ નહિ પીગળ્યું હોય ! તેમાં વળી જે fan faronade des Vices આમ જેમ એક ફ્રેચ વાર્તિકકારે બાયરનની પ્રવાસપોથી બાબત લખેલું કે તેમાં પોતાની સમાજ વિરુદ્ધની અનીતિઓનો ઢઢેરો પીટયો છે તેમાં બાયરનની એક ખૂબી. હરેક વ્યક્તિને સુગમ ને માન્ય થાય એવી પ્રણાલી પ્રચારેલી છે તેથીજ. Blakena શબ્દોમાં કહીએ તો ચાલે કે The road of excess leads to the palace of Wisdom. આજ બાયરનની ખૂબી. આજ એનું રહસ્ય-આજ એનો ઉઘડ નજ-જેથી સર્વ દિલ ખુલી જતા ને તે માન્યવર અતિથિને સન્માન મળતું.

નર્મદશંકરની કવિતા વાટે આમ કહીએ તો કાઢ શૂલ નહિ ગણાય, એમાં કાઢ અનન્ય મીઠાશ નથી-એમાં કાઢ અદ્ભુત દૈવી શક્તિ નથી. એમાં આયુષ્મિક હવનની રસમય આખી નથી કરાવી પણ જે બધનમાંથી મુક્ત થવા તત્પર કરનાર રણશીંગડા વગાડ્યા છે: તે હા, “સહુ છતવા જગજુગડો વાગે” તે વાચી હજીએ લોહી ધમધમ ચાલે છે. મનુષ્ય સહદય રોમાન્સમાં ભોગવે છે, અને હીનસત્ત્વ પણ ઉત્તેજિત થઈ ટોલેજેથી તીરકામમાં ઉતારે છે ને ફેટા તાણી કમર કરી રણસત્રામમાં પડે છે. પછી મારવો હોય મરધકો. “યાહોમ કરીને પડો ફેલ છે આગે.” વિધવા ઉપર ગુજરતો જીલમ-ચહેમથી વીધાઈ ગયલું હવન-“ન્યાં ન્યાં નિઃસત્ત્વ નિઃતેજ દિસતું ત્યાંત્યા કવિ ધૂપતો ને” સાહસે કોલંબસ ગયો નવી દુનિયામાં-આમ હોય વધારતો, ધીરાને ધમકાવતો, ખાધપી દેહપુષ્ટિથી ચતા ક્ષીણ ચિત્તને ધમકાવતો કવિ-જેવો કે મારી વ્હાલી માતા એને ચાલેખતી તે-મ્હારી નજર સન્મુખ

ખડો થાય છે. ને મને જના પાપ આશ્રય નથી લાગતું કે મંદે દાસના સમયના વાર્તાકા
એને ડૉન ક્વાટ્રોટ કહે કે જોગાજો જાકેસ કહે પાપ અમન-નર્મન માતાપિતાનરકથી
તેની આ કૃતિનું-તેના દાવબાવનું-તેની લક્ષ્યનું વર્ણન માનવરૂપે છે-નૈમન મન તો એ
સંજોટ કર્મથીર કવિ રહેવાનો, 'ને જ્યા ન જાય મવિ ત્યા જાય કવિ' એ જે એનો મન દેના
તે એણે ગંગાટ માળીન કરી આપ્યો

કવિના પ્રભાવનું કારણ શું ? એક તો એની અનોખી નગરભક્તિ. જેમણે વેનીસીયા
ફોગેન્સા જેવું દશે તેમને ખ્યાલ સદગ્ગ આવી શકે કે છતાંવીપન કવિયોતો દેવપ્રેમ નગપ્રેમનાં
મૂળભાથી પેદ થયેલો. નર્મદનું પણ આમજ ! જે સુમનના ધૂપના અર્ચનિયનું એણે વર્ણન
કયું છે એ ગુર્જર ગિરાના ભાદિતક મણકા માકક અમર રહેલો. અદવાનું એનું ગૌરવ
ને દાલની એતી અધોગતિ ને યાચરના ઇટલીને ગ્રીસના પુરાતન પ્રભાવની પ્રકાશા ને નન્દાલીન
શુભામગીરીના ગ્રીટકારને યાદ કરાવે છે. તેજ લેલ એમણે ગુર્જરાત ને દિંદનાં ચિત્ર આંખખવામાં
લગાડેલી. નર્મદ કલીયદમનનું દમન કરી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જેમ યમુનાસ્થાનને નિર્ભય બનાવ્યું
તેમ દુષ્ટ રીવાજોનું મંથન કરી નર્મદે સુરતને ગુર્જરાતને મુખમય લયરહિત નિષ્કંટક
બનાવ્યું, જે દિન બહેન પહીગૌરી પોતાનું રૂદિમ્મત ધરે ઝાડી એમને શરણ આવી તે વેળાનો
નાગરી દામમા ખળભળાટ-તે કવિનું વિશાલ હૃદયનું સાદસ રહારી માતાના મુખથી દુઃ સાંભળતો
ત્યારે કવિતો જે હમેશને માટેના આલેખાયેલો ચિત્રરૂપ ચિત્રા તર્ક બૂલ લંગેલો લાગતો-તેમાં
તો કવિએ ઉધડતું કાંઈક વિરતન ને ભારેખમ પાથડું પહેરેલું-પાતળું પણ અંચળ મુખડું ગંભીર-
તાવી કોઈક વિચારચરત ને જ્ઞાનપ્રધાન વ્યક્તિનું ભાન કમવતુ. તે સાથ વળી અંશુલી લમણે
લગાડેલી ને મનનસ્વરૂપ ! ના ! ના ! કવિ તો લટકેલો હતો. એની કલમ સમશેરરૂપ હતી.
રતિદેવના શબ્દમાં અંત પ્રચિણ્ય મૂતાનાં મવેચે દુઃસ્ખમાસ સદા. કવિસનાન એ જ્ઞાનનાં
હોય છે: એક તો કવિત્વભૂમિ પરજ વિરલ પ્રયાણ કર્યા કરે છે; ખીન્ન રાષ્ટ્ર ને સમાજ-
જીવનમા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. કોઈકને લાગશાળી કવિ હોને જેના હોરક સંતાન આ બને
પરસ્પરવિરોધી-ચુચુ સંપન્ન હોય. કવિ ર્વર્દિનાથ આ પાપરીમાં આગકાલ આવે. પણ આને
અલાવે એમ ન કહી શકાય કે સંતાન કેટલીક રીતે હવેની નજરે નિ સત્ત્વ માલૂમ પડે છે. તેથી
તેનો વ્યુત્પાદક નિરનેજ હતો ખીજ નેહ કાષ્ટ કુસુમની પાખડી પી સુકુમારતા કે સુગંધ કેમ
કળી શકે ? એ તો શુદ્ધાત્મ વેચનારજ બાણે. કવિના કવનની શી અસર થઈ ને

‘ બદલેને અખોડીયું વાર થઈ,
મુખવાસ કરે વડી વાગી ગઈ,
શું વિચાર કરોહ વિરોધ નમે ?
હજી તો દિન ચાર થયાહ ગયે. ’

તે કદાચ “ અક્ષર્ય ” રસશૈલ્ય વિરહવિલાપને આગકાલની આંખથી નથી વંચાવાતો.
તે વેળા કીટક કે એલીની કવિના કોઈએ વાંચી નહતી. કાળોદયનું ભાન થોડાને હતું. કારસી
ઉતરતી શકેની કવિના વાંચી લોક લોભાના તે વેળા સરલ સંજોટ વ્યવહાર લાપામા વિરહીરૂપીનું
જે ચિત્ર આપેખ્યું છે તે ઉપર વાં નાર-ત્કરો ઉત્તત પુચ્છકાર ન નાખ ! આજ કવિ જેનાં

કવનથી નગરમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું—શુભરાતમાં સાહસ પ્રવર્ત્યું. ને શેઠીએ કહ્યું હતું તેમ poets are legislators તેમજ ખરે શુભરાત માટે નર્મદ એક ન્યાયમંત્રી નીવડ્યો. આજકાલ એનું ધ્યાન ક્યા—એ એના સમયના અંધકારનો ખ્યાલ કરીને ગોઠવવાનું છે. તે વેળા બૃહસ્પતિ અસ્ત પામ્યો હતો. ઘોષમંડળ નિમ્નેજ હતું. ત્યાં એકએક અગ્નિ પ્રકટાવતો કોઈ વેળા ધૂમકેતુ સમ પશુ આપણને આશા પ્રેરતો તારક પ્રકટ્યો ને પ્રકટી બીજાં નિરનેજ સત્ત્વને ચતેજ, સજ્જન કર્યાં.

પ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય ?

શ્રી. લીલાવતી મુનશી

નર્મદ વિષે એકવાર સુરતમાં નર્મદજયંતિપ્રસંગે મારે જે કહેવાનું હતું તે બધું મેં કહી દીધું છે. આ પ્રસંગે પણ અનેક જણ તરફથી અનેક રીતે એના જીવનનું ને કવનનું અવલોકન થયું. મારે ફરીઆદ માત્ર એકજ કરવાની છે: શુભરાત અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી અનેક કવિઓની જ્યોતિષો ઉજવે છે. કવિ નર્મદનાજ સ્મરણમાં એ આટલું કેમ પછાત છે ? એનું સ્મારક કરવાની એની સૌથીએ મોટી ફરજ નથી શું ?

કવિ નર્મદને માટે ૨૧ મુનશીએ આ બે વિરં પણે વાપરેલાં છે. અર્વાચીન મન્વંતરનો મતુ અને 'અર્વાચીનોમા આધ' ને તે સાથે છે. નવા ગઘનો એ પિતા અને નવી કવિતાનો એ પ્રથમ સર્જક. પ્રેમ ને શૌર્ય ને એના જમાનાથી જૂદી રીતે ગાનારા એ કવિ આખી જીંદગી સાહસિક રીતે જીવ્યો છે.

દેશમાં જ્યારે અંધકાર હતો ત્યારે એણે પ્રકાશનાં દર્શન કર્યાં. જ્યારે કાયરતા હતી ત્યારે એણે શૌર્ય સ્પ્રાહ્યું. શ્રદ્ધા એ જીવનને જકડી રહી હતી તેની સામે એણે બહુ ઉદાત્ત ને પ્રેમને અંખતાં અંખતાં એણે જીવન વીતાવ્યું.

એનામાં અભિમાન હતું પણ પોતાની શક્તિનું; એનામાં માહસિકતા હતી તે બળવાનની, એનામાં પ્રેરણા હતી સ્વભાષાની એની કીમત આજે આપણને પૂરેપૂરી નથી સમજતી; કારણ કે અત્રા જમાનાને આપણે આજે પૂરેપૂરો જાણ્યો નથી. જે શૌર્ય આજે જેલ જવામાં લેખકો છે એથી અનેકગણી હિમત નર્મદના જમાનામાં નર્મદની જીંદગી જીવવાને માટે જરૂરી હતી. એ તો ક્ષત્રિય થવાને મળ્યો હતો, એ પ્રાહ્મણ કેમ મળ્યો ?

આ વીરને શુભરાતે જીવતા ન્યાય નથી આપ્યો મર્યા પછી સ્મરણની અંજલી તો ને આપે !

જોના શબ્દે નજી ગગનમાં ગુંગે છેઃ
 “ મો ગલો છતના જગં મયગલો વાગે,
 ચાલોમ કરીને પડે કંગાડ છે આગે, ”
 “ રાગુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નવી ઉભાવળા કામરનું. ”

“ જય ! જય ! ગગની શુભગત !

જય ! જય ! ગગની શુભગત !

દીપે અગ્નિ પરભાન—જય૦

X

X

X

X

જન ધૂમે નર્મદ સાથ—જય૦ ”

શુભગત ! સાંભળ, તારા વીરને જોળાજ ને તેનું સ્મારક કર.

સમયમૂર્તિ નર્મદ

રા. અંબાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી

કવિત્વને વેદમાં દેવના વિશેષણ તરીકે ગણવામાં આવે છે, વેદનો પ્રત્યેક દેવ ‘ કવિ ’ છે,—કાંતદર્શી છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય માનવથી પર, ઇન્દ્રિયથી અપ્રાપ્ય, એવી ચિત્તન્યની ભૂમિકાઓને, અવસ્થાઓને પ્રગટ કરનાર માનવ—“ કવિ ” પણ દેવત્વનો અધિકારી બને છે. દેવતાઓ કવિ એટલા માટે કે સૌંદર્યનાં અને આનંદનાં સ્વરૂપોમાં તેઓ સદા વિકાર કરતા હોય છે, સત્યના સૂર્યબ્યોતિના નેજાની પ્રદેશમાં વિચરતા હોય છે, તથા જીવનમાં પ્રગટ થવા ધસતી તપશકિત તથા પ્રાણશકિત, યા તો કાષ્ટ નવીન ઋષિના તેઓ દ્રષ્ટા હોય છે. ૧ સૌંદર્ય—આનંદ, ૨ સત્ય અને ૩ સામર્થ્ય યાને શકિતઃ ; એ ત્રણ કવિતાની પ્રેરક શકિતઓ માનવ “ કવિ ” ને પ્રેરે છે.

પરંતુ કવિનું સત્ય દર્શન અને મીમાંસકનું સત્યદર્શન એક નથી. સત્ય તરીકે મત્યની પ્રાપ્તિ એ તેનો હેતુ નથી હોતો—એ તો મીમાંસાનો પ્રદેશ છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ યાને જીવન અને તેમાં વહન કરતી શકિત યાને સામર્થ્યની પ્રેરણા કવિનાને પ્રેરે એ ગનવા જોગ છે પરંતુ જીવનના—વ્યક્તિગત કે વિરાટ હેતુઓ સાધવા માટે કવિતા નથી—ભલે કાવ્યસર્જન વડે જીવનની કાષ્ટ અમૂલ્ય જરૂરીયાત પૂરી પડે અને નવીન યુગનું સર્જન પણ થાય કવિતાની ભૌતિક શકિતઓ તો સૌંદર્ય અને આનંદજ.

તત્ત્વનું ચિત્તન કરનાર મીમાંસક સત્યપ્રાપ્તિ કરે અને કદાચ તેને ભાષાદ્વારા પ્રગટ પણ કરે, જીવનની જોડે એકતા સાધનાર તથા ભાવિને પોતાની સ્ફૂરણજ્વાળની શકિત વડે જાણનાર યુગદ્રષ્ટા કે કર્મવીર તેતા આગામી યુગની આગાહી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચોક્કસાઈપૂર્વક કરી બતાવે. પરંતુ એ બંને ‘ તત્ત્વદ્રષ્ટા ’ અને ‘ યુગમૂર્તિ ’ યાને ‘ સમયમૂર્તિ ’ છે—‘ કવિ ’ નહિ.

કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે તત્ત્વજ્ઞાને સત્યનું દર્શન કરે યા તો સમયમૂર્તિને ભાવિનું પુરોવાચન કરે તે કવિતાનો વિષય બની શકે નહિં. તાત્પર્ય એ છે કે કવિના માનસમાંથી પસાર થતાં-પહેલવાળા હીરામાંથી પસાર થતા શ્વેત સૂર્ય કિરણની પેઠે—એ બન્નેના સ્વરૂપમાં એટલો તો ફેર પડી જાય છે કે તેને ઝાળખવાં પણ મુશ્કેલ પડે. આધુનિક જમાનામાંથી એકજ ઉદાહરણ તરીકે બંગાળના વિશ્વવિખ્યાત કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતામાં વ્યક્ત થયેલા દર્શનિક સત્યોના સ્વરૂપાંતરનો વિચાર કરતા ઉપરની દલીલનો મુદ્દો કદાચ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કવિતાને જન્મ આપનાર માનસ-શક્તિ તત્ત્વાન્વેષી શુદ્ધિ યાતો તકે શક્તિ કે તેનાથી પણ ઉચ્ચ શુદ્ધિમાં કાર્ય કરતી, સ્વયસ્ફૂરણની જ્ઞાનશક્તિ નથી. કવિમાનસમાં સત્યની શ્વેત જ્યોતિષ ઇન્દ્રધનુષ્પત્તા રંગોમાં વહેંચાઈ સૌંદર્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. કવિમાનસમાં સાચી કવિતા જન્મે ત્યારે ચિત્તમાં ભાવની જાગૃતિ થઈને ભાવની રેલમાં તેનું ચૈતન્ય તરતું હોય છે. વગી વિચારની જાગૃતિ પણ-કવિ-માનસમાં થાય તોપણ, પ્રેરણાદીપી સરસ્વતીના પ્રવાહ પેઠે વેગ-પૂર્વક પોતાની મેળે તર્ક-પરંપરાનો આશ્રય લીધા વગરજ-ધસી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર કવિ માનસમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ તરફ તો કોઈવાર તેથી ઉચ્ચ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ઉગ્ર મરુતના વેગવાન ટોળા અને તેમની વિદ્યુતો ચમકે છે.

ઇન્દ્રિયાતીત કોઈ મહાન સત્યના સૌંદર્યદેહનું, યા તો જીવનમાં પ્રગટતા પ્રયત્ન કરનાર કોઈ ક્રિયાત્મક શક્તિનું કે બળનું, કે પછી રસમમાંધિમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈ આનંદમય સત્યસ્વરૂપનું દર્શન અને સર્જન એ કવિતાનો મૌલિક શક્તિઓ છે. કવિતા સૌંદર્યમય દેહવડે સત્યસૂર્યના દર્શન કરે છે, કેટલીક વાર પ્રચુરશક્તિપ્રવાહને કવિતાનો વાહુમય મંત્ર-સ્ત્રીગ માદક શક્તિના ગુંજળાને છોડી મૂકે છે તેમ-જીવનમાં મુક્ત કરીને સર્વત્ર રેલાવે છે તથા નવયુગનું સર્જનજ કરે છે. તો કોઈવાર સત્યના સૂર્ય કરતા સૌંદર્યનિધિ ચંદ્ર અને તેના અધિષ્ઠાતા આનંદસ્વરૂપ સોમની રસરૂપે તે આરાધના કરે છે અને માનવને તે અમૃત-રસનું પાન કરાવે છે.

આમ સામાન્ય માનવચેતનાની પારિવૃત્તાને માટે, માનવની અસંસ્કૃત ઇન્દ્રિયોને માટે તથા પદ્મ કરણ વિનાના તેના માનવને માટે જે સત્યના સૌંદર્યસ્વરૂપનું, જે આનંદસ્વરૂપનું દર્શન અસંભવિત હોય છે તે સાચી, અને તેથી ઉચી, કવિતા પ્રેરણાજનિત જંદુલિત વાણી વડે માનવને કરાવે છે. પ્રેરણાસૌંદર્યનું દર્શન; આનંદની અનુભૂતિ વગેરેને કવિતાના ઉદ્ભવનાં કારણો ગણીએ તો પ્રેરિત જંદુલિત શબ્દ કવિતાના દેહની સામગ્રી પૂરી પાડે છે એમ કહી શકાય. પ્રેરણાપ્રેરિત શબ્દમાં સૌંદર્યસર્જન કરી માનવને આનંદપ્રાપ્તિનું અમર સાધન બની રહેવું એ કવિતાનો મૌલિક ધર્મ ગણાય. એવી અમરતાની મુદ્રાવાળી કવિતાને માનવજાતિ કદીપણ મરવા દેતી નથી.

પરંતુ એવા સર્જનકારોમાં પણ ચઢતીઉતરતી ઝાંણ હોય છે. સૂદૂર ભાવિને આર્ષ દંષ્ટિ વડે જોનાર અને મંત્રસ્વરૂપે પોતાના દર્શનને પ્રગટ કરી પ્રજાની ચેતનાને યાને સંસ્કૃતિને પ્રથમ ઋચા ગાઇને અજ્ઞાનમાંથી કે જડતામાંથી આબ્હાન કરી જાગૃત કરનાર ઋષિ કે કવિ વિરલ અને વૃદ્ધ જ હોય છે. અને ન્યારે ચિરકાલિત આનંદયુગ આરંભાય,—પ્રજા જાગૃતિની કે પુનર્જાગૃતિ-

ની ઉપાત્તી પ્રયુક્તતા અને જીવનનો ઉદ્દાગ. આં બાબત પ્રસરી રહી હોય, ત્યારે પ્રવચન માનસવ્યોમમાં સૌંદર્યનાં વિવિધ અવયોગા-ગળે ઇત્યાદિ નવનવનમાં વિવિધ રીતે દેખાતે વિહાર કરતું ગાંધર્વનું જૂદ જાણે આવીને જીવનની ઉપાત્તી ગિરદ આપાતનું હોય એમ આપણને લાગે છે. આરે બાબૂ મંગીત, જદ, તાલ, વૃત્તના, જીવનના ઉદ્દામતા અને મનની તરે પ્રસરી રહે છે અને સઘળે આત દોતસવ જવાય છે. પ્રવચનના દોષ કન્ય પૂનામાં આપણને એ ગાંધર્વજૂદના ગામકા પોતાનું સર્ગીય માન આપણી પૃથ્વી પર લેલાવતા જણાય છે, મુઝાંકના ઇતિહાસમાં ઇતિહાસેયગણાનો યુગ એવો કન્યયુગ હતો. પ્રાચીનદિનમાં કાલિદાસનો યુગ એવો હતો અને વર્તમાન હિંદની જનગૃતિનો આપણા યુગ પણ એ ગાંધર્વયુગના જેવો લાગે છે.

વ્યક્તિની પેઠે પ્રવચનમાં પણ ભરતીઓટ થાય છે, પ્રવચનની કન્યાર દીર્ઘ નમયામાં રાત્રિઓના યુગો આવે છે, વાવાઝોડ અને વટોગિયાના સમય પણ હોય છે.

પ્રથમ દષ્ટિએ આપણી રાષ્ટ્રીય પુનર્જનગૃતિની ઉપાત્તી ગદ્ય ગાના આદિ ગાંધર્વ નર્મદ નર્મદને ગણવાનું આપણામાના કેટલાકને મન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ ગાંધર્વોના સધુર મેદ તે રાત્રિના અંધકાર પછી જ સંલવેને ? કન્યાર રાત્રિ જામી ગઈ છે, મૂર્છિત થવાનો કાળ પસાર પણ થઈ ગયો લાગે છે, આ કાળમાં ઇતિહાસ વાદળો, આ કારમી તમેગ્રસ્તતા, આ સર્વગ્રાસી અસ્વાભાવિક નિદ્રા, આ વિશ્વવ્યાપી શ્વેત, આ દુઃસ્વપ્નાવસ્થા કેમે કરી દૂર થાય તેમ લાગતું નથી. પ્રલયકાળે આરે મેદો તૂટી પડીને આખરે જળપ્રલય જ થવાનો કે શું ? એવીએવી શંકાઓ કાઢ અર્ધજાગ્રત માનવને થાય, કશો ઉપાય મુઝે નહિ અને લગભગ નિરાશાવાદનો આશ્રય લઈ પ્રારબ્ધવાદી થવાનો તે નિશ્ચય કરે એટલામાં એટલામાં તે સુમવાટ કરતો પવન વાય, મરુતોના ટોળે ટોળા છૂટે અને વિદ્યુતના તીક્ષ્ણ લાક્ષણ્યો એટલામાં તે સુમવાટ કરતો પવન વાય, મરુતોના ટોળે ટોળા છૂટે અને વિદ્યુતના તીક્ષ્ણ લાક્ષણ્યો અમઙ્યમઙ્ક થઈને ઇતિહાસને ચીરવા માડે, નિદ્રામાં ઘેરતી પૃથ્વીને હલાવી જગાડી મૂકે, ઉઘટી આખોને અંખે, સ્વાર્થી સલામતીનો લંગ કરે, -દૂર મરુતોનું રૂ તાંડવ શરુ થાય અને વાદળોનો ઇતિહાસ પૂંજ, મૃત્યુસમી નિદ્રા મરુતોના દૈદ્ર આગળ સરી જાય અને સૂર્યનારાયણનાં દર્શન થઈ સુમંગળ દિન આરંભાય એવા આપણા નૂતન રાષ્ટ્રીય જનગૃતિના મંગળ પ્રભાત પૂર્વે આદિ મરુત તે નર્મદ.

ખરું છે, સુદર મૂલહરીઓ બદલાવતો, પ્રભાતના નિર્મલ વાતાવરણમાં નિશ્ચિન્ત અને આનંદપૂર્વક મરુતો તે ‘ગાંધર્વ’ નથી લાંગતો, ફેડતો, ગળતો, અદ્ભુત કરતો. ભૂતકાલના તામસિક યુગનું પ્રલય-તાડવ કરતો ધૂર્જટિ મરુતો મરુત છે.

અને તેના સમકાલીનોમાં-અને તેની પાછળની પેઢીનાએ કેટલાક લેખકો કરતાં-મુમઙ્ક રાષ્ટ્ર માનસના પ્રાણુની સ્થિતિના પલટાઓને, તેના લાવિ પૂરો-સૂર્યનો ને પોતાના વ્યક્તિ-માનસમાં આબેહ્ય પ્રતિદક્ષિત કરવામાં નર્મદ સૌથી સાચો અને પ્રથમ પ્રતિનિધિ હતો એમ સ્વીકારીએ તો પણ સાચેસાચે આ સત્ય પણ સ્વીકારવું જ પડે કે નર્મદની કીમત કલાવિદ્યાત્મક યાને સ્પષ્ટ.

તરીકે આંકનાર તેનું સાચું મૂલ્ય નહિ જ આંખી શકે. સૌંદર્ય, રૂપનિર્માણ, પ્રમાણ, રુચિ, આશ્ચર્ય, રંગ, છંદ, તાલ, મૂર, માપ બધું ખરું—પણ બુદ્ધિ કેણું ? વટોળીયાના પૂરને છૂંકેં કરવામાં મેકાયલા નર્મદને એ બધું જોવાનો સમય કે વૃત્તિ ન હતા અને રાષ્ટ્રચેતનાની વિવિધ દશાઓને પોતાના બ્યકિનદર્પણમા પ્રતિક્ષિત કરવા પૂરતો આપણે તેને “કવિ” કહીએ છીએ પરંતુ વધારે સાચી રીતે તો તેને સમયમૂર્તિનું જે ઉપનામ મળી ચૂક્યું છે તે યથાર્થ છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમા એ પ્રમાણે કલાસર્જનની દૃષ્ટિએ અતિઉચ્ચ સ્થાને ન મૂકી શકાય તેવા, પરંતુ બીજાં અનેક કારણોને લઈને સીમાચિન્હ ગણી શકાય એવા પુરુષો થાય છે. વિદેશી સાહિત્યમાં અંગ્રેજ કવિ આયરનનું સ્થાન કાષ્ઠક એવા જ પ્રકારનું ગણાય તેવું છે. સમકાલીનોમા આયરનની અસર ઘણી ઉંડી થઈ હતી. તેમ નર્મદની તેના કાલમા હતી રૂઠિમાથી અને માનસિક પરત્રતામાથી આયરને મુકન કરેલ અંગ્રેજ કવિનાએ આગળ જતા શેક્ષી અને કીટ્સ જેવા ઉત્તમ પ્રતિભાશાળી કલામર્જકા ઉપજાવીને જે સૌંદર્યદૃષ્ટિ રચી તેની સરખામણીમા આયરનની દૃષ્ટિઓ ઝાંખી પડે તેવી છે જ. સુંદરતા, કલામયતા, કલાવિધાયક તરીકેની પ્રતિભામાં આયરન પછીના કવિઓમાના ઘણા તેનાથી ચઢે છે. છતાં આયરન તેના વિશિષ્ટ બ્યકિત્તને લઈને અંગ્રેજ સાહિત્યમા સીમાચિન્હ ગણાતો આવ્યો છે; અને ખુદ ઇંગ્લાડમા કલાય તેની કીર્તિ ઝાંખી પડી છે તો પણ તેના બ્યકિત્તવામા તેના કવિત્વ કરતા આયરન એટલો ચઢીઆતો હતો કે ઇંગ્લાડની બહારના દેશોમા એની અસર બીજા ઉત્તમ પ્રતિભા અંગ્રેજ કલાવિધાયકો કરતા આજે પણ ઘણી વધારે છે. દેવળ અંગ્રેજ પ્રજાના નહિ પરંતુ સમસ્ત યુરોપના માનસમા થઈ રહેલ પરિવર્તનનો તે એટલો તો સાચો પ્રતિનિધિ યાતો મૃચક હતો કે ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી વગેરે દેશોમા તો મેકસપીઅર જેવા કલા-સમ્રાટનું નામ મુકા નહિ જાણનારા વિદેશીઓ આયરન પર મુગ્ધ થઈ જાય છે.

અને આયરનની કૃતિઓ, વિપુલ કે કલાની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ પ્રતિભા, નર્મદની પણ ન હતી તેમ, નથી તે છતાં અંગ્રેજ કાવ્યસાહિત્યમા-અને યુરોપના કેટલાક સાહિત્યમા-ને સીમાચિન્હ ગણાય છે, -તે તેણે સાહિત્યમા પ્રગટાવેલ નવીન તત્ત્વોને લઈને, જે સ્વતંત્ર વાતાવરણ, જે તાલ હવા, પોતાના માનસને પ્રગટ કરવામા જે સ્વતંત્રતા, અને લગભગ સ્વચ્છંદભરી મસ્તી, જે ઉચ્ચ પ્રકારની ઉત્સાહિતા અને ઉત્સાસ, જે એપરવાધ તે સાહિત્યમા લાવે છે તે, રૂઢિબદ્ધ માનસને ખાસ, અને સામાન્ય રીતે સમગ્ર માનવને ગમી જાય છે. નર્મદ પણ તેની કલામયતાને લઈને નહિ પરંતુ તેણે પ્રગટાવેલા વાતાવરણને લઈને સમકાલીન પ્રજાને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. બધાને થયું હશે—“હા-શ ! આખરે, ગરમાગરબી, ધાળ, ચરિત્ર અને આખ્યાનો સિવાય પણ કવિતા લખી શકાય ખરી !”

પરંતુ વાચનારને આદિ એક વાત યાદ દેવડાવવી જરૂરની છે તે એ કે આયરન જોડેની નર્મદની સરખામણી કેવળ નવીન વાતાવરણ લાવવા પૂરતી જ સાચી છે બીજી બધી આખોગમા બંને કવિઓના કાર્યપ્રદેશો, તત્કાલીન સ્થિતિ, બંનેનો પ્રજાઓના માનસ તથા મઠ્ઠનિઓમા બેદ હોવાથી બીજું આગ્ય હોવું શક્ય પણ નથી

કવિના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વને, તેના ચિત્તની દગાઓના પવનઓને પ્રકટ કરવાના તાલન તરિક્કે કવિતાનો ઉપયોગ કરવાનું જૂનું પરંતુ નીસંગક ગયલું નસ્ત કરીને આપણા શ્રોત્રીના લક્ષમાં આવ્યું અને તેની પછીના યુગમાં તેનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થતો ગયો છે, અને તે દિશામાં નવીન સફળ તથા નિષ્ફળ પ્રયોગો પણ આજ થયા નથી. વર્ગી નર્મદનો જગાનો ફેરો જોઈ નવીન તરવાના ઉભાનો-નર્મદે સુંદર કલાધારનું નિર્માણ કરવાનો હતા તેનો સોથી સગળ પુરાવો તો નર્મદ પછીની પેઢીના સાક્ષરોમાં પણ મળી આવે છે. નર્મદ પછીના સાક્ષરોમાં ગોવર્ધનરામ જેવા કલામર્જનનો શુદ્ધ અને સ્ફુટિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરનાર દયા-વિધાયકની કૃતિમાં પણ એ મહત્ત્વયુગની મંથનદશાના વિચારોના પ્રવાહોના પરસ્પરવિરુદ્ધ વહેણોની રેલ એટલી તો ચઢી કે કલામર્જન, રૂપનિર્માણ બ્રહ્માઈ ગયું અને વિચારગર્ભ ક્ષારણ કરવા પૂરતો નવલના રૂપનો આશય લેવાયો. આ રીતે સરસ્વતીચંદ્ર આપણા નવલકથાના સાહિત્યમાં ગીમાં-ચિન્હ હોષ પ્રતિભાસંપન્ન છે ને ખરું પરંતુ નવલકથા તરીકે સરસ્વતીચંદ્રની ઉત્તમતા એ ભારને લઈને ફેટલી ઓછી થઈ જાય છે એ તો હવે એટલું સ્વીકારાઈ ચૂક્યું છે કે તે ઉપર વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

અને નર્મદયુગના સમકાલીન પરપ્રાંતીય સાહિત્યમાંથી મરાઠી અને બંગાળી સાહિત્યના ઉપર ઉડતી નજર કરીશું તોપણ આપણને એ મહત્ત્વ-યુગની મંથનદશાની જ પ્રતીતિ થશે. મરાઠીમાં વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્લુનકરના નિબંધોને અને ત્યારપછીના લેખકોમાં મદદેવ ગોવિંદ રાનડેના લખાણોને કળાકારની દૃષ્ટિએ એટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જન ભાગ્યે મળી શકાય. ફેટલાક નાટકોમાં કીર્તીસંકરના સંગીત-નાટકોને કલાસર્જનનો યશ આપવો ધોર.

બંગાલમાં તે સમયના લેખકોમાં સર્વાનુમતે બંદિમને સાહિત્ય-સમ્રાટ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તે સ્થાન છે. બંગાળી માનસને સુલલ કલ્પનાશક્તિ અને સરસતાને લઈને તેની કૃતિઓ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સમકાલીન કૃતિઓ કરતા કળા-દૃષ્ટિએ ચઢતી આવી છે. એ સ્ત્રી શરુઆતમાં સ્વીકારવું નેહ્યું. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનાં કરતા તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ફેટલીકે આગતમાં ચડે તો બંદિમની આર્પદાઈ ગુજરાતના મસ્ત નર્મદ કરતા ચડે એ પણ સાચું. ભાવિના ગર્ભમાં છૂપાયેલી રાષ્ટ્રજન્યુતિનું નર્મદને થયું હતું તેજ રીતે બંદિમને પણ પુરઃસૂચન થયું હતું. ‘સ્વદેશાભિમાન’ શબ્દનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર નર્મદ હતો. બંગલોનો આદિસ્રષ્ટા બંદિમ તેમ ગુજરાતી ગણતો નર્મદ હતો. પરંતુ એ આગતમાં બંદિમ ચડે: ૧ એની આર્પ દૃષ્ટિમાં, અને ૨ કલાકાટની પસંદગીની સૂચિમાં અને આર્પ દૃષ્ટિમાં. વર્તમાનયુગના માનસની પુરોગામી સૂચનામાં નહિ પરંતુ તેનું યથાર્થ દર્શન બંદિમે કર્યું અને પોતાના માનસમાં તેને બરાબર પ્રતિકૃતિ કર્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ તેને વાહગમય દેહ આપી ‘વંદે માતરમ્’ મંત્રરૂપે તેણે પ્રગટાવ્યું. તેણે આપેલ ‘વંદે માતરમ્’ નો એ જીવનમંત્ર હજારો અને લાખોના માનસના ઉપર બંદુની પેઠે વર્ણીકરણ કરી રહ્યો છે. અને લાખો માનવોને તે મંત્ર વડે જીવનની ભાવિ મહત્તાના, ઉચ્ચતાના ગૌરવના અને નવજીવનનાં દર્શન થયા છે. ઉચી કલ્પનાશક્તિ અને આર્થદર્શન વ્યવહારિક સત્યની ફેટલી

સમીપ જઈ શકે તેના પુગવો 'આનંદ-મઠ' પૂરો પાડે છે. કલાની દૃષ્ટિએ જેમાં કલ્પનાના મજન તરીકે આનંદ-મઠ સમકાલીન કૃતિઓ કરતા વધારે મદ્ય છે એ ખરું પરંતુ 'હિંદ અને ઐરાનિયા' નર્મદને નામે ચઢે છે તેએ માયું હોય તો એની એજ વસ્તુ ગુજરાતના વીરનર્મદમા કેટલી ભુરસાપૂર્વક અને તીક્ષ્ણ લાગણીપૂર્વક રજૂ થયેલી છે તે પણ આપણે જોઈ શકીશું.

અંકિએ ખીજી આખતમા પણ પરિસ્થિતિને લાયક પસંદગી આપોઆપ સ્વયંચૂરણ-વડેજ કરી જણાય છે. તેણે અંગાળી ગદ્યનો તથા કલાસ્વરૂપોમા યગાકી નવલકથાનો પાયો એકી વખતે નાંખ્યો. કાણુભર કલ્પી લો કે નર્મદે "સરસ્વતીચંદ્ર" લખ્યો હોત તો ૨ પોતાની સર્જકપ્રતિભાને પ્રગટ કરવામા તેણે એવા ઘાટનો આશય લીધો અને તેનું નિર્માણ કરવામા એવી તો સફળતા માધી કે એની કૃતિની ચિરંજીવિતા રિપે શકા રહી નહિ. આમ કલા-મજનમાં અને આર્પદૃષ્ટિમા અકિમ ચઢે, અલગત, તેણે કેટલાક પરિસ્થિતિના કાયદાઓ મળ્યા હતા. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય કરવાની સુંદર તક મળવા ઉપગત નિશ્ચિત નિર્વાહના સાધનરૂપ સરકારી સારા પગારની નોકરી હતી. ન્યારે નોકરીનું મજનાયું આપી સ્વતંત્રતા માટે કુર્યાની કરનાર ગુજરાતનો સાહિત્ય મુશ્કેલીસની પેઠે રોજગારી માથે યુદ્ધ કરતો હતો. પરંતુ એથી ઉપરની દલીલના મુદ્દામા ઈશો વાધો આવતો નથી.

કેટલાક કલાવિધાયકોની આખતમા એવું અને છે કે તેમની કૃતિ તેમના કરતા ઘણી ચઢીઆતી હોય છે, ન્યારે નર્મદ જેવા કેટલાકોની આખતમા એથી ઉલટું હોય છે એવી વ્યક્તિ-ઓ તેમની દૃષ્ટિઓ કરતાં અનેકગુણ ચઢીઆતી હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા સે નેન્સનનો અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન એકપણ ગ્રંથ નથી જના તેના સમકાલીન આહવાના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અગત્યનું અને અનોખું હતું અને આજની મુશ્કેલી રજૂ છે.

ન્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનો પહેલો ભુવાળ આવ્યો અને આપણા કેળવણીના વર્ગની અંબવાદ ગયલી આખોને પશ્ચિમના અનુકરણમા જીવનનો ઉત્તમતા દેખાવા માડી ત્યારે માયકાઓ ઉપરથી તીખા ભાપણો કરીને પ્રાચીન રીતો પર વાકપ્રવાહ કરનારા ઘણા મુધાગ્રે તે વખતે પાક્યા હતા. તેમાના ઘણાખગ વખત આવે ડાળ થઈને સમભુ માણસની પેઠે વ્યવહારકુશળ થઈ જતા ! જેમ પગથી માથા મુશી વિદેશી કાપડમા મળજ થયેલ મૃદસ્થ ' અવેશી "ના આગ્રહનો તથા ઉત્તેજનનો દરાવ એકાંક રજૂ કરી શકતો તથા નિરાતે નેતામા પણ અપનો તેમ સમાજ મુધારકોમા પણ વખત આવે અનૂની ભાણના કરનારાઓ પોતાના આપદાન કરતા આવ્યા હોય તે પ્રમાણે જ કરતા. અને નર્મદના વ્યક્તિત્વનો ઉત્તમોત્તમ અશ એ હતો કે તેના સમકાલીનોમા તે ઘણે સહૃદયી મુધારક હતો અને એને માટે તે ચિરંજીવી યશનો હકદાર છે. આચારવિચારનો ભેદ તે સહન કરી શકતો નહિ. આજે તેની શત-સંવત્સરીના મમય આવી પડેલ્યો છે અને આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક વંચે અનેક દારણેને લીધે તથા કેળવણીના પ્રચારને લીધે મુધાગે આટલો બધો વેગપૂર્વક આગળ ધપી રહ્યો છે તોપણ આપણને તે કેટલો ધીમો લાગે છે ? તો, આજથી ૬૦-૭૦ વર્ષ પૂર્વે જે " મદે " ખુલ્લી રીતે વિધવાવિવાહ કરવાની પહેલ કરી તેની સહૃદયતાનું માપ આપણા જમાનાએ કાટવાજેલું છે. અને એજ સહૃદયતા જેણે તેને મુધાગ્રેના અર્થી આગળ હરોલથીએ આગળ ધરીને દમલો કરવાને પ્રેર્યો તેજ શુણે ન્યારે ધર્મના વિચારોમા પગિર્તન થયું ત્યારે પોતાના વિચારમા પરિવર્તન કરતા, અને તે પણ વલેર રીતે કરતા અટકાવ્યો નહિ.

“ પ્રેમ-શીર્ષાનો ” મુદ્રાલેખ પોતાના ધરની કમાન ઉપર દ્રાગવનાર એ વીજ દેળવાયલા ગુજરાતીઓમાં સાહિત્યને પોતાના ધંધા તરીકે ગ્રીહારનાર પ્રથમ પુરુષ હતો. અને પ્રત્યેક માર્ગ-શોધક વીરની પેઠે તે માટે તેને સહન પણ કરવું પડ્યું હતું. ગુજરાતી ગદ્યનો અને ગુજરાતી કાશનો તેને પિતા કહી શકાય. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીરરસનો તે પ્રથમ મર્દન હતો. લાગે છે કે જાણે વીરરસજ એના જીવનનો મૌલિક રસ હતો. અને તેથીજ પ્રાચીન શ્લોકકાવ્યના વિરોધથી કે જેવટના ભાગમાં સુધારકાના ખોદથી તે ઈર્ષા કે ઝગ્ગા નહિ અને તેણે પોતાના આત્માને દંભમાં કે અસત્યમાં ગુંગળાવી નાંખ્યો નહિ.

અનુકરણની ઘેલછા ધરી અને રાષ્ટ્રના આત્માએ પોતાનું સાચું દેન્દ્ર ગોઘવા માંડ્યાને પરિણામે જે વૃત્તિ સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં જાગી તેણેજ નર્મદના ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન કર્યું અને એજ વૃત્તિના પરિણામે નર્મદની પછીની પેઢીમાં મ. ન દિવેદી અને એમના વિચારનાળા ટોળા થઈ. અને એ વૃત્તિ કાંઈક અંશે ગોવર્ધનરામમાં પણ પ્રગટલી જણાય છે. અલખન, એ બંનેમાં એ વૃત્તિ જૂદી રીતે રજૂ થાય છે. ખરી વાત એ છે કે નર્મદ વિચારક નથી—તે તત્ત્વને માનતો હતો.

નર્મદ પ્રધાનત, કવિ ન હતો, વિચારક ન હતો એ ખરૂં, પરંતુ કવિ તરીકે તેનું મૂલ્ય ન આકીએ તો તેના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વનો ઘણો ઉપયોગી અંશ આપણે ગુમાવીશું.

કવિ તરીકે નર્મદનો વિચાર કરતા દલપત-નર્મદ અંધડે આપણી સમક્ષ આવે છે, સુઝ વિવેચક એ એ સમકાલીનો વચ્ચે ત્રાજવાની તુલા પકડી રાખીને નર્મદ એટલે મરત રીલીનો અને દલપત એટલે સહારજની શૈલીનો પ્રતિનિધિ વગેરે વડે આપણને દિશા સૂચવી તો છેજ.

દલપત જૂની શૈલીનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ હતો એ હવે તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. અને આપણા સાહિત્યમાં યુરોપીય સાહિત્યનાં નવીન તત્ત્વો આવ્યાં તેનો પ્રતિનિધિ અનેક રીતે નર્મદજ હતો એ પણ નકકી છે. આત્મલક્ષી-સ્વાનુભવગત-કવિતાનો ઉપયોગ કરીને કવિતાવ્યક્તિત્વને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નની પહેલ નર્મદે કરી. જુસ્સાને, અતઃક્ષોભને, ચિંતાવસ્થાને-લાગણીના પૂરને, કામનાની તીવ્રતાને શ્લોકો બધોથી જકડ્યા વગર,—સાહિત્યના ઔચિત્યના અને શૈલિના શ્લ નિયમોને વશ થયા વગર-પ્રગટ કરવી એ તેણે કરી બતાવ્યું. અર્થપ્રવાહ સહિત વહેતા સળંગ છંદના પ્રયોગ તરીકે કટાવ તેણે વાપર્યો. વીરરસને લાવણી તથા રોળાવૃત્તમાં રજૂ કર્યો. એમાં સ્વદેશાભિમાનનાં અને રવત વ્રતાની સ્તુતિના કાવ્યો આજે પણ આપણને ગમે તેવાં છે.

અને દલપત-નર્મદના માનસમાં આ ભેદ પણ નોંધવો ધટે કે અગ્રેજી રાજ્યની છાયામાં મળેલી સુખશાંતિની કંદર કરનાર વૃદ્ધ પેઢીનું માનસ “ એ ઉપકાર ગણી ધૈર્યનો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન ! ” તથા “ જીવો વિક્ટોરિયા ”—જેવા કાવ્યોમાં દલપતરામ ખરાબર રજૂ કરે છે,—તો “ જય જય ગરવી ગુજરાત ! ” એ નવા જાગૃત થતા ગૌરવલર્થી ગુજરાતનું પ્રથમ રાષ્ટ્રગીત છે એટલું જ નહિ પરંતુ એજ કવિનું—

‘ સહુ ચલો જીતવા જગ બ્યગલો વાગે,
ચાહોમ કરીને પડો, ક્તોહ છે આગે ’

એ વીરરસપ્રચુર પદિતઓમાં ઉજાગી પેઢીની અગ્રીમ મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્વતંત્રતા માટેની, સર્વદેશીય પ્રગતિ માટેની, તેની વિરાટ અને અદમ્ય અભીપ્સા તેટલીજ સંખ્યાબંધી રજૂ થાય છે.

નર્મદકવિના અંગત માનસને પ્રગટ કરવાની શરૂ કરેલી પ્રથા, તેની કચાશો અને ખામીઓ સહિત, નર્મદ પછીના કવિઓમા કલાપીમાં વ્યક્ત થતી જણાય છે.

ગુજરાત—કાઠીયાવાડ સરકારની દૃષ્ટિએ અને ગુજરાત બહારના પ્રાતોની દૃષ્ટિએ સાચી રીતે એક ગણાતા એ પ્રદેશોમા કાંઈ હરિશ્ચંદ્ર જેવું રહ્યા કરતું આવે છે. ગુજરાતી ગણાતા બધા મહાપુરુષો મૂળે કાઠીયાવાડી હતા એવો દાવો થયેલા કાઠીયાવાડીઓ કરતા. હવે કરે છે કે નહિ તે તો કાણુ જાણે—મૂળે તો, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રથી આપણે ગુજરાતીઓ વસતીમાં ઓછા છીએ. તેમાં આવી બેદરાશિ કાંઈ રીતે ઇષ્ટ નથી. અને આ બેદરશી કેટલી અધારણુ છે તે ખતાવવા માટે આ મુદ્દો અહિં રજૂ કરું છું કે વીરરસનો કાઠીયાવાડનો જ વિશિષ્ટ રસ—અને વીરતા તો કાઠીયાવાડીઓતોજ વિશિષ્ટ ગુણુ—એ વિચાર કેટલા એકતરફી છે તેનો પુરાવો તળ ગુજરાતનો આદિ વીરકવિ નર્મદ પૂરો પાડે છે.

વળી મહાપુરુષોના પાકમા કાઠીયાવાડનો હિસ્સો ગુણુ તેમજ સંખ્યાનો નજરે ઉતરે તેવો નથી એ મુદ્દો સહર્ષ સ્વીકારના પદ્મ અખિલ હિંદના માનને સકારણુ પાત્ર એવા સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી બન્ને મહાપુરુષો કાઠીયાવાડનો બહારજ પોતાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી તવા પ્રસારી શક્યા છે. ૧૩ વર્ષના દુસ્મરે ધરમાથી નાસી ફૂટેલ દયાનંદ સરસ્વતી કાઠીયાવાડી ખમીરના હતા એની ડોઢ ના નથીજ પાડતું—પરંતુ એવા પુરુષના માનસ પર ને અવ્યવેતન અસર રહી હોય તે સિવાય એના ધરતરમાં કાઠીયાવાડી સરકારનો, સાહિત્યનો કે જીવનનો કાળો કેટલો વાઝ ?

સુરતનો આ કો મર્દ કવિ વળી? એ ગુજરાતની વીરતા, સાહસ અને લડાયક જુસ્સાનો સુંદર પ્રતિનિધિ છે એની કાણુ ના કહી શકશે ? અને સાથેસાથે ગુજરાત બહારના પ્રાતોની માન્યતા આત્મીયકવિ કેટલી ખોટી પાડે કે ગુજરાતી એટલે તો કેવળ વેપાર કરી જાણુનારી પ્રજા એને પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કાનમ, ચગેતર અને પંચમહાલમા લડાયક જુસ્સો, વીરતા કે સાહસ નથી એમ કાંઈ કહી શકશે ખરું ?

અને નર્મદની ‘ ગુજરાત ’ ની ભાવના કેટલી વિશાળ હતી ? આધુનિકમા ગુર્જર સરકાર અને ગુર્જરભૂમિને માટે આમરણુ મથનારાઓમા તે પ્રથમ હતો. ગુજરાતી ભાષાને માટે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે તેની મમતા અને ખાલિદાન સુવિદિત છે. અને આજદિન સુધી અનેક વાર જોવામા આવેલી આપણા ગુજરાતીઓની સુવિદિત એકદર આપણે આ આઘ સાહિત્યકારની બાબતમા પણ જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતીઓએ તેની પૂરતી કદર કરી નહીં. આજવન કલમને ‘ ખોળે ’ માથું મૂકનારને ગરીબાઈમા રાખી દુખી કર્યો એ તો કીક, પરંતુ એના જેવા મમયર્મતિ નરતુ સપ્રમાણુ અને સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર પણ અત્યાર સુધી બહાર પડ્યું નથી એ ગુજરાતને કેટલું શરમાવાતું છે ? તેના લખાણોમાથી આજે પણ વંચાય અને ઉપયોગી હોય એવાનો સંગ્રહ બહાર પાડવાના પ્રયાસો પણ કેવળ ઓછા થયા છે. ખરેખર ! આપણા એક વિચારશીલ વિદ્યમાન લેખક કહે છે તેમ ગુજરાત ‘ ગાડી ’ જ છે. સાહિત્યને એટલે સાહિત્યકારને પોપણુ આપતું એ સંસ્કારજીવનનો અગત્યનો ભાગ છે એ હજી પણ ગુજરાતની સમજણમા ચરાચર ઉતર્યું ત્રાગતુ નથી.

નર્મદશતાબ્દી ઉજવનાર સમિતિ યાતો સાહિત્યપગ્નિદ પોતે આ દિશામાં થોડા પગલા ભરે એ અનેક દૃષ્ટિએ ઇચ્છવા જેવું છે.

વીરકવિ નર્મદનું જીવનકાવ્ય

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીયુત્તર દરમિદ્ધભાષ દીવેદીઆ

[નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવપ્રસંગે સુગાઈ નર્મદગનાબ્દીસમિતિના પ્રમુખપદેથી કરવાના ભાષાગુમાંથી પ્રથમખંડ માત્ર મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. ડૉ. જી. રાવલ.]

કવિ નર્મદાશંકરના નામથી ભાષ્યેજ કેાઈ શિક્ષિત ગુજરાતી અપરિચિત હશે. તેમના અવસાનને આજે હુડનાળીસ વર્ષો થઈ ગયાં છે. એથી એમના નિકટ પશ્ચિય ધરાવનારી વ્યક્તિઓમાંથી અત્યારે ઘણા થોડાઓ જીવંત મુદ્દિમાં હશે. એટલે કવિ સંબંધી તેમનાં સંસ્મરણોનો લાભ આપણને મળવો હુલ્લ છે. હાલના યુવક-વર્ગ-માંથી તો નર્મદ એક કવિ અને 'જયજય ગરવી ગુજરાત'ના કર્તા છે તે શિવાય એમની કૃતિઓ વિષે ઘણું જોણું બજાનારાઓ કેટલાક મીઠગશે. પરંતુ તેથી નર્મદની વિકાસ સાક્ષર તથા મુદારક તરિક્કની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા તેમજ ગુર્જર સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન ઓછાં થતાં નથી.

પ્રથમ પકિતમાં આવે એવા ગુર્જર કવિઓ તો એમના પહેલાં અનેક થઈ ગયા. પરંતુ હું ધારું છું કે ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યના નબોસ હળમાં તો એમનું સ્થાન ઉપ :- કાળના તેજસ્વી તારા ગુકની માકકજ હમેશાં કાયમ રહેશે. એમનું આશરે સને ૧૮૫૬ થી ૧૮૮૬ મુધીનું ત્રીસ વર્ષનું સાક્ષરજીવન રહ્યું તે દરમીઆન તેમણે કવિ, લેખક, વિવેચક, વિચારક, વક્તા, નાટ્યકાર, મુદારક અને દેશહિતચિન્તક-એ સર્વ તરિક્કે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરવાર કરી આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર મુધી નાના-મોટા કવિઓની તો ખોટ નહોતી, પરંતુ સારા અને શિષ્ટ ગદ્ય-લેખક અને વિવેચક તરિક્કે તો નર્મદ પહેલાં કેાઈ થયો હોય એમ બજ્યું નથી. નર્મદનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો હતો અને હું ધારું છું કે જેઓએ 'નર્મદગદ્ય' વાંચ્યું હશે તેઓ મારી માન્યતા સાથે સંમત થશે કે એ પુસ્તકમાં નર્મદે ભાષા, સાહિત્ય, કાવ્યશાસ્ત્ર, કેળવણી, ઇતિહાસ, સમાજસ્થિતિ, સંસારમુદારો, નીતિ, ધર્મ, જગત્પ્રવૃત્તિ વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર લેખો, નિબંધો તથા ગ્રંથોનો જે સગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે તે આપણા ગદ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક પ્રથમ અને અનુપમ કૃતિ તરિક્કે ચિરકાલ અમર રહેશે. આ સગ્રહમાં ખાસ કરીને રામાયણ, મહાભારત તથા ઇલીયડનો સાર, મહાદર્શન એટલે જગતના પ્રખ્યાત દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન, રાત્તરંગ, જગતના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસનું સોળ વિભાગમાં સમગ્ર દર્શન, ગુજરાતીઓની સ્થિતિ, લક્ષ અને પુનર્લક્ષ, સ્ત્રીકેળવણી વગેરે લેખો જ્ઞાન અને રસથો પૂર્ણ છે, બુદ્ધિ તેમ હૃદયની લાગણીથી ભરપૂર છે. તે નર્મદની સર્વાંગ વિકૃતા તેમજ વિચારશીલતાનું ભાન કરાવવાની સાથે એમ બતાવે છે કે જેમ એનું વાચન વિશાળ અને વિવિધ હતું, તેમ એની બુદ્ધિ તીવ્ર ગ્રહણશક્તિવાળી હતી, તેમ જ વિચારશક્તિ ઉદાર અને ઉદાત્ત હતી. સુરતની હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજ કેળવણી શરૂ કર્યા પછી સુગાઈમાં હાલની એલિફ-

ન્ટન કોલેજના પુર્વજ એડિફિકેન્ડન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો અને જો કે કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓને લીધે તે ગ્રેજ્યુએટ થઈ શક્યા ન હોતા, તોપણ અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન તેમણે અસાધારણ રીતે સાડ૩ વિશાળ મેળવ્યું હતું, અને તેની છાપ તેમના મન ઉપર ઉંડી પડી હતી, એમ એમના લેખસંગ્રહથી જણાય છે.

આપણા ગદ્યસાહિત્યની અનેક દિશાઓમાં નર્મદ અગ્રેસર હતા. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેમ જ કવિજીવન લખનાર તે પહેલા હતા. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ મુધીના મુખ્ય ગુજરાતી કવિઓનાં તલસ્પર્શી ચરિત્ર લખનાર, તેમ તેમની કૃતિઓનું તાર્ત્વિક અવલોકન કરનાર તેઓ પહેલા હતા. સરલ ગુજરાતી વ્યાકરણકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. કાવ્યશાસ્ત્રનાં અંગો પિંગળપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, અલંકારપ્રવેશ અને નાયિકાપ્રવેશ પણ તેમણે શાસ્ત્રીય રીતે છતાં સહજ અને મુગમ લખ્યાં છે તત્ત્વચિંતન અને અધ્યાત્મદર્શનના વિવેચક પણ તેઓ પહેલા હતા. ઇતિહાસકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસારસુધારા વિષે નિબંધો તથા કાવ્યો લખનાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. પ્રાચીન કાવ્યસંશોધક તથા લોકસાહિત્યસંગ્રહકાર તરિકે તેઓ પહેલા હતા. સંસ્કારી વર્તમાનપત્રકાર તરિકે તેઓ લગભગ પહેલા હતા. અને છેવટે ગુજરાતી ભાષામાં ક્રેશકાર તરિકે, તેમ જ કથાક્રેશકાર તરિકે પણ તેઓ પહેલા હતા. નાટકોના લેખક તરિકે પણ તેમનું સ્થાન અગ્રગણ્ય હતું. તેમનાં નાટકો ગુણાધીની રંગભૂમિ ઉપર અનેક વાર ભજવાયાં છે, એ તેની તે કાળની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરે છે. રીતસર આત્મજીવન આલેખનાર અને નોંધપોથીઓ લખનાર તેમજ પોતાનાં કાવ્યો ઉપર નિષ્કપટ ટીકા લખનાર પણ તેઓ કદાચ પહેલા હશે, એમ માડ૩ સમજવું છે

આ ઉપરથી સહજ જણાશે કે જેવી એમની ગ્રંથો અને વિવરણશક્તિ હતી તેવી જ તેમની સર્જનશક્તિ પણ વિશાળ અને વેગવતી હતી. તેમને લોકસાહિત્ય અને લોકશિક્ષણની જે કેઈ દિશા આણખેડાયલી લાગી તેને ખીલવવાની પોતાની ફરજ વિચારી અને કલમ ઉપાડી તેમાં ઝોકાવ્યું હતું. એ સળધી તેમના અનેક ગ્રંથો અને લેખો અત્યારે મોજુદ છે. તેમની ભાષા એમના પછીના યુગમાં જેવી સંસ્કૃતમય થઈ તેવી તો નથી. પરંતુ તે સાદી, સરળ, સચોટ અને સીધી છે. શબ્દો કરતાં વિચારો અને તેના ભાવ તથા જુસ્સા ઉપર એમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું છે. (આ બાબતની આપણા લેખકો માનસિક નોંધ લેશે એમ આશા છે.) એમના વિચારોમાં પણ એમના જમાનાના વિચારો તથા માન્યતાઓ સાથે સરખાવતાં સચોટતા, વિશિષ્ટતા અને નવીનતા છે. જરા આગળ વધીને પણ કહી શકીએ કે તેમના સમયનાં પ્રચલિત રૂઢિઓ અને મન્તવ્યો તરફ તો તેમના વિચારો ખડંગોર છે. હિન્દુ સમાજ અને સંસારની અનેક ખામીઓ અને અનિષ્ટ રિવાજો તરફ એમણે સખ વિરોધ દર્શાવ્યો છે. અને તે માટે જાતે પણ ઘણું જ સહન કર્યું છે. ખાસ કરીને હિન્દુ વિધવાની દયાજનક સ્થિતિનું ચિત્ર તો એમણે હૃદયદ્રાવક શબ્દોમાં પહેલીજ વખત આપણા સમાજ પાસે મૂક્યું છે. ‘નર્મદવિતામાં’ ધૈવ્યચિત્ર, વિધવાની પરાધીનતા, વિધવાનો પશ્ચાત્તાપ વગેરે કાવ્યોમાં એમની આ વિષય ઉપર ઉંડો લાગણી જણાય છે.

આવા બંડગોર સ્વભાવવાળું માનસ બન્ધનો તોડવા તરફ વૃત્તિ ધર્મ, એ સ્વાભાવિક છે. કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોવા છતાં તેમણે કવિતામાં પિંગળાદિનાં નિયમ-બંધનો તોડેલાં છે, તેમ સમાજવ્યવહારમાં પાનુ પોતાને આનુચટનાં લાગેલાં બંધનો સામે તેમણે બંડ નિર્ભયપણે ઉઠાવેલું છે, મને નર્મદના આચાર અને વિચાર બન્નેમાં પ્રણાલિકાના ભંગ સાથે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન પણ જાણાય છે. અસાધારણ બુદ્ધિ સાથે એમનું નૈતિક ધોરણ પણ અસાધારણ છે, એનો પૂરાવો એમના લેખો તેમજ કાવ્યો, ખાસ કરીને શૃંગારરમનાં કાવ્યો, ઉપરથી મળી શકશે. કંઈક કુચ્છળતા, કંઈક આવેશ-મયતા, કંઈક હલકાઈ, કંઈક સામાન્ય રીતે સ્વીકાર્યેલા નૈતિક ધોરણ પ્રમાણે વર્તનની શિથિલતા—એમના જીવન અને કૃતિઓને દેટલેએક અંશે કલુપિત કરે છે. કવિ પોતે પોતાને ઉદ્દેશીને જ ‘પ્રેમનીશો’ નામની તેમની ગરબીમાં ગાય છે :

‘જાની ઘણી છઈ તોય હું રે, કહું છું આચું;
રહેજે રહેજે લાગી જાય દિલ, તનડે તાવ ધીરે હા;
નર્મદ તો પ્રેમચૂર છું રે, કહું છું આચું.’
વગેરે.

આવું શિથિલ જીવન જાળ્યા પછી અ તે તો કવિ એમની પ્રૌઢાવસ્થામાં એમનાં પ્રિયજનોને સંજોધીને લોકમશહૂર નીચેના ઉદ્ગાર કાઢે છે:

‘નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક,
યથાશક્તિ રસપાન કરાચું, સેવા કીધી બનતી—રસિકડાં૦

૧ ✕ ✕ ✕

જગતનીમ છે જનનમરણનો, દઢ રહેજે હિંમતથી;
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થાશો તે લતથી—રસિકડાં૦’

આવી રીતનું કવિનું અંગત જીવન હતું. દરેક જાતનાં બન્ધનો તોડવાં, એ જ સ્વતન્ત્રતા અને સુધારા એ માન્યતા અંગેજી કેળવણી પામેલા એ જમાનાના દેટલાએક આવેશમય પુરુષોની કદાચ હશે અને એની અસર નર્મદ ઉપર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી બુદ્ધિની તીવ્રતા સાથે હૃદયનો આવેશ, લાગણીનો જોસ એમનામાં ખાસ જણાઈ આવે છે અને તેને લીધે અસાધારણ બહુશ્રુતતા સાથે જૂઠાજૂઠા રસોનું અસાધારણ મિશ્રણ એમનામાં જણાય છે. વીરરસ અને શૃંગારરસ એમની કૃતિઓમાં શાન્તરસની સાથેસાથે બદકે વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે. અને ‘પ્રેમશૌર્ય’ એ પોતાનો જીવનમત્ર કવિએ રાખ્યો તેમાં એમના માનસનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ જણાય છે.

કવિની અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં એક મુખ્યતઃ એમની સ્વદેશપ્રેમની લાવના છે. અને તે વિષેનું આપણું સાહિત્ય જો કે અત્યારે તો ઘણું વિકાસ પામેલું છે, પરન્તુ કવિ પોતાના કાળમાં તેમાં અઝેસર હતા, એટલુંજ નહીં પરન્તુ શુજરાતી ભાષા

જીવશે ત્યાં મુઘી એમનાં આ વિધેનાં કેટલાંએક કાળ્યો ભૂલાશે નહીં. આ એક જ વસ્તુ ગુજરાતની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં એમનું નામ અમર રાખવા માટે સમર્થ ગણાશે. ગુજરાત માટે એમની રંગેરંગમાં અભિમાન-રૂધિર વહ્યાં કરતું હતું, અને તેમને અભિનવ પ્રેરણાઓથી ઉત્તેજિત કરી કહ્યું હતું.

‘ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કમુંખી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તું લલ્લુવલલ્લુવ નિજ સંતતિ સૌને પ્રેમભકિતની રીત;
ઉચ્ચી તુજ સુન્દર જાત
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !’

તેમજ

‘પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મ થકી ગુજરાતી વધા,
કોઈ રીતની તો પણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા;
તેનીતેની છે ગુજરાત,
વળી હોય ગમે તે જાત,
તેની તેની છે ગુજરાત.’

‘નર્મદ કહે ગુજરાતી ભાઈઓ માતને અર્થે સંપ ધરે,
ખતે બન્ધન તોડી રણે સૌ જૂઝી જયમુખ જમે ભરે.

પ્રેમશૌર્યને કરી પ્રખ્યાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત,
તેતે સૌની છે ગુજરાત.’

આવા કવનોતું વહન દેશભકિતથી ઉભરાતી ઉર્મિઓના ઉછાળા શિવાય સંભવિત હોય ખરું ?

એમના સમયમાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનના અંધકારમાં, સામાજિક બન્ધનોના પાશમાં અને બાહ્ય મુખની મોહનિદ્રામાં પડી રહેલો હતો તે સ્થિતિમાંથી તેને મુક્ત અને બદલત કરવા માટે નર્મદે જરા ઉગ્રજ્વલ, પરંતુ વીરરસથી હલસક્તતાં વચ્ચનો વડે હિન્દુ સમાજને આનંદ ચઢે એવી રીતે પોતાની કવિત્વશક્તિ અને દેખન-કલાનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એક રીતે કહીએ તો તેણે એ માટે પોતાના પ્રાણ ઓવાર્યા હતા. એનાં જ્ઞાન તથા મુધરેલા વિચારોને તે સમયના વતાવરણની સાથે સરખાવતાં મને લાગે છે કે નર્મદ ઘણી બાળતોમા એના કાળથી ઘણો આગળ વધી ગયો હતો; અને એ જ કારણે એનો સમકાલીન સમાજ એને સારી રીતે સમજી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે જીવન પર્યંત પોતાની ધૂનમાંજ મસ્ત અને બંડખોર રહ્યો. આદિમુધારકમાં નિહરતા, સ્વમતાચક્ર અને કુદ્ર લોકમત માટે તિરસ્કાર, આદિ જે ગુણો જોવામાં આવે તે તેનામાં હતા, પરંતુ આદર્શ મુધારકને છાજે તેવું અને જનસમજમાં

નૈતિક પ્રતિભા પડે એવું અકલંકિત આરિય એનામાં નહીં ભાવાધી એની શુદ્ધિશક્તિ તેમજ હૃદયની આતુરતા એતાં એના તરફ જેવી માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી એમજો તેવી થઈ શકી નહતી. અત્યારે પચાસેક વર્ષ પછી એના અંગન શુભનનાં સ્મરણાં આંખાં થઈ ગયાં છે; અને કાળે કરીને ઘસાઈ પણ જશે. પરન્તુ એનું સાક્ષરશુભ તેા શુજરાતની વ્યવૃત્તિના ઉપકાળમાં હતું તેવું ને તેવું હજીયે પાતાના પ્રકાશથી માર્ગ-સૂચક તારાની માફક હસ્તેશ માટે ઝળકતું રહેશે.

આ ઉપકાળ વિષે નર્મદ પોતે શું કહે છે તે જોઈએ :

“ શુજરાતમાં વિદ્યા વધે ને વિદ્વાનો ખીજ પ્રદેશના વિદ્વાનોની સાથે અસાધ કરે એ તો વિસ્મય જેવું થાય. તો પણ, સમૂહના આશરે ઉત્સાહે વહેલું મોડું પણ શું નથી બનતું ? અને સંકાપટ ઉપરથી આપણે જાણ્યું છે કે ભાષા ઉત્તરોત્તર અધિક સંસ્કાર પામતી આવી છે, વળી આપણી ઉચ્ચ સ્થિતિનો સૂર્યોદય થયે આપણે તેના મુખંગળ પ્રકાશમાં ઉજમાળા રઈ કામ કરીયે છીએ. આપણું શુભ ચિન્તન આજ હોલું-

કે હિન્દુસ્તાનના સમગ્ર ઉત્કર્ષને અર્થે પ્રથમ તેના અંગપ્રદેશોનો પૃથક્ પૃથક્ ઉત્કર્ષ થવો અવશ્ય છે તો તેના એક અંગપ્રદેશ-શુજરાતનો ઉત્કર્ષ સત્વરે થાઓ, અને એ ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં પ્રથમ શુજરાતી ભાષાના જય શ્રીરંગ ખિરાજે !”

આ ઉદ્ગારો આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર નીકળ્યા હતા. શુજરાતનું ગૌરવ વધે એજ એના મનની મહત્વાકાંક્ષા હતી, અને તે માટે તેણે યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયાસ પણ કર્યા હતા.

એની એવીજ એક ખીજ અભિલાષા જોઈએ. હું આગળ કહી ગયો કે શુજરાતી ભાષાનો કોશ રચનાર નર્મદ પહેલો હતો. તે કોશની અપૂર્ણતા તથા ન્યૂનતા વિષે એ લખે છે :

“ કોશ કેને કેવો, કોશમાં કાવ્યશુભ તે કેને કહેવા, શુજરાતી ભાષાનો ઉત્તમ કોશ તે કેવો થવો જોઈએ એ મેં જાણ્યું છે અને અન્ય પ્રગટ કરવાના માર્ગમાં નહતાં વિદ્વા સાહસ્યુદ્ધિએ તોડી ઘણે કાળે પણ આ લીટીઓ લખવાનો રૂઝો દાડો જોઈ છઉં ! આ કોશ જેવો જોઈએ તેવો નથી જ પણ આવે એ અથવા ખીજે કોઈ મનમાનતો ઉત્તમ પ્રકારે રચવો એ ખીજાઓનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વર્તમાનમાં શુજરાતી કોશ અંગ્રાંધી મારી આશા આટલી છે કે શુજરાતી ભાષાની જયશ્રી દર્શાવનારો પૂર્ણ બળસૌંદર્યે ઝળાંઝળાં કરી રચવો એવો કોશ, સરસ્વતીને પ્રસાદે એક વાર જોઉં-એ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને તે દેવી પૂર્ણ સ્વતંત્ર, રૂડી લકતવત્સલ ને પરમ ઉદાર છે.”

આ અભિલાષા એના શુભનમાં પૂર્ણ ન થઈ અને હજી પણ અપૂર્ણ છે. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા શ્રીમાન્ ગોંડળનરેસ-એ બન્ને તરફથી શુજરાતી ભાષાના કોશની રચના ચાલે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ અને આશા

રાખીશું' કે નર્મદનું આદ્યું' જે અધુરું રહેલું છે ને એના પ્રયત્ન પછી સાઠે વર્ષે પણ પૂર્ણ થાય અને એના આત્માને સંતોષ મળે.

નર્મદની અનેક સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાંની અહીં બીજી કેટલીએક ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. સંસારમુદારાની સાથે લોકસેવા તથા સમાજસેવાની લાવનાથી પ્રેરાઈ સલાઓ અને સમાજસંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં તેમજ તેની લાપણાદિ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં એ અગ્રેસર હતો. એની મુલાવસ્થામાંજ સને ૧૮૫૧ માં એણે મુંબઈમાં 'બુદ્ધિવર્ધક સલા' મુબઈમાં વસતા અન્ય ગુજરાતીઓની મદદથી સ્થાપી હતી. અને તેમાં પહેલું મુંદર માહિતીલયું લાપણ એણે 'મહાગીઓથી થતા લાલ' વિષે આપ્યું હતું. અત્યારે તો આપણને આ વિષય વિષે લાપણની જરૂર હોય તે નવાઈ જેવું લાગે, પણ નર્મદને તો પોતાના કાળના સુતેલા અઘોરીઓને જગાડવાના હતા; લગભગ, અચેત થયેલાઓમાં ચેતન પ્રેરવાનું હતું. પ્રથમ "બુદ્ધિવર્ધક" માસિક અને 'જ્ઞાનસાગર' સાપ્તાહિક કહાડયા અને ચલાવ્યા પછી 'હાંડીયો' નામનું નર્મમર્મહાસ્યવાળું વર્તમાનપત્ર એણે કહાડ્યું હતું. તે સમયના બહોર પ્રશ્નો ઉપર પણ એ વિવેચન તથા ચર્ચાઓ લખતો. અને એમ જણાય છે કે લોકમતની કેળવણીમાં તે સમયે તેણે એ પત્રદ્વારા કીમતી સેવા બજાવી હતી.

નર્મદના સમકાલીન સાક્ષરોમાં એની સાથે મૂઝી શકાય તેવા તો એક જ-કવી-શ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ છે. બન્નેનું કવિત્વ વિરલ, પરંતુ એક બીજાથી જૂદી જ બાતનું હતું. એ સમયમા આ બે કવિઓ વચ્ચે બહુ સ્પર્ધા ચાલતી અને બન્નેના પ્રશંસકોના જૂદા પક્ષો ઉભા થયા હતા. જેવું બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર જૂદું હતું, તેવું જ તેમનું માનસ પણ જૂદું હતું અને તેવી તેમની કવિતારીતિ પણ જૂદી હતી. સુરતી સ્વભાવ સાથે જન્મેલો અને મુંબાઈની મોજમલહ અને મસ્તીમાં ઉછરેલો રંગીલો નર્મદ અમદાવાદના ઠરેલ અને વ્યાવહારિક વાતાવરણમાં રહેલા ઠાવકા દલપતરામ કરતાં જૂદો જ પડે એમાં શી નવાઈ? એકને પ્રદેશપ્રદેશના પ્રવાસો કરી અનુભવ વગેરેથી ઘડાયેલી મુંબાઈગરી પ્રબળ પ્રબોધવાની હતી, તો બીજાને રૂઢિચુસ્તપણથી તરબોળ વિદ્યાનુભવ આદિ સંસ્કારોથી કંઈક સુક્ત પ્રબળ બંધત કરવાની હતી. એકની મુંબાઈના દરિયાના ઉછળતાં મોજાં જેવી જરા ઉજાતાવાળી બુરસાદાર વાણી અને બીજાની સાબરમતીનાં નીર જેવી ઠંડી અને મીઠી વાણી હતી. એકે દક્ષિણમાં રહીને અને બીજાએ ઉત્તરમાં રહીને, પણ બન્નેએ પોતાની કવિત્વશક્તિથી ગુજરાતની બાગૃતિ જગવવામાં ઘણી કીમતી દેશસેવા કરી છે. એકે ગાયું:

“સહુ ચલો જીતવા જ ગ બ્યગલો વાગે,
ચાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે.

× × × ×
સાહસે જાતિના બંધ કાપી ઝટ નાખો,
સાહસે બંધો પરદેશ, બીક નવ રાખો.”

ત્યારે બીજાએ ગાયું :

“ સજન ! અંબળાવજો કે ખીંચીરે મુધારાનો અર.”

આવી રીતે આ ગાનને કવિએ એક બીજાની પૂર્તિ રૂપે રચા.

દરેક મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે થાય તેમ નર્મદમાં પણ એની ઉત્તરાવસ્થામાં વિચારોનું પરિવર્તન જોવામાં આવે છે. એના મરણના એક વરસ જ પહેલાં પ્રકટ થયેલા એના ‘ધર્મવિચાર’માં આ પરિવર્તન સ્પષ્ટ રીતે જણાય આવે છે. મૃગાર અને વીરરસથી હલમલી ઉઠેલો નર્મદ આ પુસ્તકમાં જૂદા જ રૂપમાં જણાય છે અને તે વાંચતાં સદૃજ વિસ્મય થાય છે કે ‘ધર્મવિચાર’નો લેખક અને ‘અનુવાર્ણન’ વગેરે પ્રમુખઓનો લેખક તે એક જ હશે ? પણ ‘મેં’ આગળ કહ્યું તેમ કવિને જોયા હોય તેમ અનુભવ્યા હોય. એવા પુરૂષો હાલ આંખોને ટેરવે ગણી શકાય એટલા ચોરાજ હશે. તેમાંના એક આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ કવિને ફક્ત એક જ વખત એની ઉત્તરાવસ્થામાં મળ્યા હતા અને તે વખતે એમના મન ઉપર શી અસર થઈ તેનું વર્ણન એમણે આપ્યું છે. તેઓ કહે છે :

“આ, નર્મદનો ઉત્તર કાળનો, ‘ધર્મવિચાર’ની પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ વાણી અને વર્તન, મુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના નિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મને મુગ્ધ કર્યો; એમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મારા મનમાં એ વીરનરતરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને એક થાય છે કે એ ગુર્જર માતાની અનન્યલક્ષિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મારે પરચો જ નહીં.” ન. ભો. દી. કૃત સ્મરણસુકર : પૃષ્ઠ ૧૯૬

નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાના આ દર્શનની સાથે એક બાળતની નોંધ ન લઈએ તો તે અધુરું જ ગણાય. એમણે ધાર્યું હોત તો એમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની કૃપાવડે લક્ષ્મીના પ્રસાદ પણ તે સારી રીતે મેળવી શક્યા હોત. પરંતુ આ ઉચ્ચ ભાવનાવાળા પુરૂષે પોતાની પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે નોકરીનો ત્યાગ કરી, સરસ્વતીની સેવામાં જ જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે વિષે કવિ કહે છે : “મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.” આવી રીતે સાહિત્યની સેવામાં નર્મદે દરિદ્રાવસ્થાનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર કર્યો અને અંતર્યામી પોતાના એ નિશ્ચયને વળગી રહ્યો. ઉપરાંત વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરી તે સમયે મહાપાપ સમાન ગણાતા મુધારાનો અંગીકાર કરી, સમાજના ગણિધરને પણ સહન કર્યો. આવી જીવનમાં એણે એના પોતાના સંતાન માટે તો

કંઈ વારસો મૂક્યો નહીં, પરંતુ એની પ્રિય માતા ગુજરાતનાં સંતાનો માટે તો એ ઘણો મૂલ્યવાન વારસો મૂકતો ગયો છે.

આ પ્રમાણે આ વીરકવિની જીવનકથા છે. ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર એને પ્રથમ શ્વાસ લીધાને આજે સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. અર્ધી સદીનું એનું જીવનકાર્ય અને તે પછીની અર્ધી સદીની એ કાર્યની ગુજરાતના સાહિત્યજીવન ઉપર થયેલી અસર-એ બન્નેને ગુર્જર પ્રજાની અંજલિ આપવા માટે આજે આ નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવ ગુજરાતમાં સ્થળેસ્થળે ઉજવાય એવો પ્રબન્ધ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ તરફથી યોજવામાં આવ્યો છે, અને તેનો સત્કાર પણ મુંદર પ્રમાણમાં થયો છે એમ જણાય છે. તેને અંગે મુંળાઈને નર્મદનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન હતું અને જેને એની પ્રેરણાઓ મળી હતી તે મુંળાઈને તો આ ઉત્સવ ઉજવતાં મગડૂર થવાનો જરૂર હકક છે, અને તેની સાથે એનું નામ કાયમ રહે એવું મમારક ઉભું કરવાની ફરજ પણ તેને માથે છે. કવિએ મુંળાઈમાં જ ગુજરાતના ઉજ્જવલ ભવિષ્ય માટેનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં અને મલખારહિલ તથા મજગામની ટેકરી-જેને ‘એણે નર્મદ ટેકરી’નું નામ આપ્યું હતું તે-ઉપર બેસી સમુદ્રતરંગોના નિરીક્ષણ સાથે પોતાના મનમાં ઉછળતા વિચાર તરંગો કવિતારૂપે ઝીલ્યા હતા. તેવોજ એક વિચારતરંગ મને અત્યારે આવે છે કે નર્મદ પાછો સજીવન થઈને આપણી વચ્ચે આવે તો હાલના પ્રગતિમય યુગના આપણા ગુજરાતને જોઈને એનું અંતર શા ઉદ્ગાર કહાડે ? જવાબમાં ફરથી નર્મદનો સ્વર સંભળાય છે:

‘ મુજ આશ પૂર્ણ થઈ માત !
જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ’

સૈનિક અને સેનાની

‘ ધૂમકેતુ ’

‘ હા લેખા ! હું તો આ ચાલ્યો મ ખનાદ હજી યાયે હો ! ’

આ લીટીઓ લખનારો-અને એ પ્રમાણે આચરનારો નર્મદ આજે હોય તો સગ્રામનો સેનાની બનીને જ ફરે એમ નથી લાગતું ? નર્મદના સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ કરતા જીવનને અનુરૂપ એવું એક જ વિશેષણ લગાડવું હોય તો ‘ વીરનર્મદ ’ એમ જ કહેવું જોઈએ. નવલરામે એને ‘ સમયમૂર્તિ ’ કહ્યો છે, પ્રોફે. વિષ્ણુપ્રસાદના મતે યુગપ્રતિનિધિ કરતા એને માટે વધારે યોગ્ય શબ્દ ‘ યુગપ્રવર્તક ’, કૌમુદીના લેખક રા. કમળ-જે છુપા નામની પાછળ રા. બહુલાઈનું ઉમરગાંધ્યાનું વ્યક્તિત્વ છે એ હવે સોને ખખરકે-એને ‘ સાચો નિખાલસ ’ માણસ ’ કહે છે; એ સઘળાના કરતાં વધારે સારું નહિ તો સોની સાથે શોભે તેવું સૈનિક અને સેનાની નર્મદ છે.

નર્મદ કવિ હતો. અર્વાચીન ગુજરાતનો પાંડેશો મર્ચેન્ડાઇઝ હતો. નૃસિંહજીનો, દેવદાસ હતો, આપણા રાંક ગુજરાતી સાહિત્યનો પાંડેશો ઇનિદામકાર હતો ન વૃંદાવન હતો, અર્ચ શિલ્પી હતો—અને એ ઉપરાંત—રખડુ હતો, વચ્ચડા હતો,—પરંતુ એ મધ્યમા સ્વાગમી નર્મદ હમેશાં વીર હતો. હમેશાં મનિક હતો, હમેશાં મેનાવી હતો.

નર્મદનું સાચું વ્યક્તિત્વ એની જોગ, જીવાના અને જાગૃત્તીથી ભરેલી દંડવત્તાવિનાની અકવિતામાં રહ્યું છે. એ કુકવિતા નથી; કુકવિતા જેન તો આજે નર્મદને દાષ સંભાગત પાતું નહિ. x જેમ કુલવસ્થા અને અવ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા વ્યવસ્થાને જન્માવે છે, તેમ કુદૃષ્ટિના અને અકવિતામાં, અકવિતા કવિતાને જન્માવે છે. આપણે તો એ અકવિતા, કુકવિતા, કવિતા કે સુકવિતા સાથે આટલો જ સંબંધ છે. એ નર્મદ કહે ‘હતો’ એ એમાંથી દેખાઈ આવે છે. જાગૃત્તીથી ખુમારીમાંથી ‘મનિક તરીકેની ખુમારી એનામાં શી રીતે જન્મી—નર્મદ ઇનિદામના આ દાયકાના ઉદ્દેશમાં એના જીવનગળની અને પુરુષાર્થની સમીક્ષા મેળવી છે—એ જ એના જીવનનો મહત્ત્વનો અને ક્રમય એટલો જ પ્રશ્ન છે. પોર્ગ્યુક આખ્યાયિકામાં અને પ્રાચીન કવિઓના ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં કેટલીક વખત દુર્ગુણોને સુંદર આકૃતિ આપવામાં આવે છે. એમાં એક રહસ્ય જણાય છે. દુર્ગુણ દુર્ગુણરૂપે પ્રગટ થયા પછી એટલો હાનિકારક નથી થઈ શકતો કે જેટલો એ સદ્ગુણના સ્વાગમમાં રહીને થઈ શકે છે. નર્મદે પાને કહેવો હતો એ જો દાષ દિવસ જાણ્યું ન હોત તો એ જ્યાં હતો ત્યાંનો ત્યાં રહેત. નર્મદના પ્રયત્નનું ખીજ આ સૈનિક તરીકેની સમ્યાપ્તિમાં રહેલું છે. એ મનિક ન હોત તો દાષ દિવસ થઈ, ગદ્યકાર, કોશકાર કે કે સંસારસુધારક—કાંઈ પણ ન થાત.

* કે નર્મદ! અધારી રાત,

* તેને મળતી તારી જાત,

* કે નર્મદ! આ વેલા તને

ચઢી કરતા અધી ગમે. *

નર્મદની આવી અનેક આત્મલક્ષી વેરણુછેરણુ ડાંડીઓનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને નર્મદના જીવનગળ વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. નર્મદે પોતાના જીવનને છેક હલકી ટ્રાટિમાંથી ધીમેધીમે—પરંતુ નિત્યજગૃતિ અને સફાઈક વડે ધડ્યું છે, એ જાણીને આપણને એના સઘળા દુર્ગુણો જાણવાનું મન થાય છે. નર્મદમાનવી નર્મદકવિ કરતાં શા માટે વધારે મહાન થયો તેનું ખીજ પણ આ પ્રયત્નમાં જ રહ્યું છે.

નર્મદે ‘પ્રીતક્ષેત્ર રણક્ષેત્ર’ માંથી સામા પાણીમાં તરવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી.

+ નર્મદે ‘હાડિયો’ ચલાવ્યો હતું, તે કેટલી નિર્ણયતાથી એ તો સુવિદિત છે.

x ‘કુલવસ્થા કરતાં અવ્યવસ્થા સારી’ ગાંધીજી ‘જાતીયવૃત્તિને Sublimation ને પદ્ય પણ વાળી શકાય છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નર્મદનું જીવન વર્ણુ અગત્યનું છે. ‘જેસલ જગનો ચોલડો, જેસલ જગનો વીર—’ જીવનપરિવર્તનની આ મહાકથા નર્મદજીવનને કેટલી લાગુ પડે છે !

* “ જોલણું તેડુંજ લખવું ” એ જ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છું — જેણી વિષેના નર્મદના આ વિચારમાં એક રીતે એના વ્યક્તિત્વની જ છાપ છે.

પોતાના એક વિદ્યાસી મિત્રને આ જીવનકળા વિષે કાંઈક ખ્યાલ પણ આપેલો છે:*

‘હું જ્ઞાનમાં ફરથી રામબાણુ ઉપાય,
ઉપાય જે હું જોણુ છું તે અનુભવના બણુ.
સુખી થાવું હોય તો દેજે આદરમાન.
ધીરો વધ બ સામરો, ખા ખા બહુ ખામોશ.
મનમા અજવાણુ કરી જોછો કર તુજ બેદ,
એક હારની સન્મુખે આવવું છોડી દેજ,
અરકતગતો થઈ થઈ ખૂબજ વ્હાતો રેહ—’

એટલે આટલું તો ચોક્કસ કે નર્મદે સાધેલો જીવનવિકાસ એ એની નિત્યજન્યતિતું ક્ષણ છે. નર્મદના કરતા લેશ પણ જોછો વીર આ ઉચ્છૂબલતાને તરી આવી રીતે પાર ન ઉતરી શકત. નર્મદની ખરી મહત્તાનું ખીજ એટલા માટે એ સ્વજંદી હતો એમાં રહ્યું છે. નર્મદે ‘આવેશી શૌર્ય’ કરતા અંતર્ગત શૌર્યને વખાણ્યું છે. પ્રેમશૌર્યને એણે પોતાના જીવનમંત્ર બનાવ્યો એમા એના જીવનસર્વસ્વનું રહસ્ય નથી આવી જતું ?

સરતના આ + ‘સ્પાર્ટન’નો જીવનવિકાસ નીચેના નકશાથી ભદ્રાગર સમગ્રજ જશે. બે કે વધારે સારાં ને વધારે માહિતીવાળા સાધનોથી એ વધારે યથાગ્રિયત મોકલી શકાયો હોત.

‘લોક તણા વિચારમા ક્ષપી રાખવા બેગ,
તે પણ આંહી જોડી દહં કહાડિ નાખવા રેગ.

સ સાર મુધારાની આ લીટીમા પણ એનું મનસ દેખા દે છે.

* નર્મદના પ્રેમપત્રો હજુ કોઈ સુરતવાસી સ્નેહી પાસે છે, એમ સાંભળ્યું હતું. એ સાચું હોય તો એ પત્રોના પ્રકાશનથી નર્મદની કીર્તિને લેગ પણ આજ નહિ આવે એટલે હવે એ પ્રગટ થવા જ નેઈએ.

આંહી પ્રસંગવગત એક બીજી વાત સાંભરે છે. અમદાવાદના સન્ન્યસ ગણુતા એક શિક્ષકે કદાચ સન્ન્યસતા નિલાવી રાખવાની જ ખાતર નર્મકવિતાની પહેલી આવૃત્તિમાંથી, નર્મદનાં સપથાં મૃગારિક કાવ્યો બાળી મૂકાવ્યાં હતાં. આ અનૈનિહાસિક છુટ દષ્ટિ માટે તો શું કહેવું !

+ કવિ નાનાલાલનું લાપણુ વીલેપાલે ૧૦ : ૮ ૨૪. નર્મદે પોતે લખેલી આ ગીતિ પણ ધ્યાનમાં રાખવા લેવી છે.

“ શ્રીક સકળ જનમાંહી લેના સરખો નહીં જ કે સાચો
ત્યાયે વર્તે તેવો તેને નિશા મરણુ નહીં દો છા. ”

નર્મદે કોશ માટે મદદનાં કાંકાં માર્યા તેનો ધ્વનિ પણ આમા છે.

શુદ્ધ દેશહિનતા શુદ્ધિથી કર્તાવ્ય કરનાર નર્મદ—વીરનર્મદ

હીર્તિલોભી અને સ્વાભિમાની નર્મદ—સેનાની નર્મદ

મહત્વાકાંક્ષી નર્મદ—સૈનિક નર્મદ

વિહારી અને ઉચ્છૃંખલ જીવાન નર્મદ

ખીકણ અને મરમાલ નર્મદ—ગાળક નર્મદ

આજે આપણે જાણીએ છીએ કે નર્મદની અંદર જનનીય વિદ્યુતના જે ખીજ ગ્યાં દતાં, તેમાંથી કુતેહમરી રીતે—તેણે ‘ Repressed sex Complex ’ જેવું પરિણામ લાન્ધાવિના, ધીમે ધીમે પરંતુ દૃઢ રીતે, પોતાનું જીવનગળ મેળવી લીધું, એની મોહનિદ્રા મહત્વાકાંક્ષામાં પરિણમી : મહત્વાકાંક્ષા સ્વાભિમાનમાં પરિણમી : અને છેવટે હીર્તિલોભ અને સ્વાભિમાન પાનુ-જેવળ શુદ્ધ કર્તાવ્યશુદ્ધિમાં પરિણમ્યું.

હવે નર્મદના જીવન અને જીવનમાંથી એની આકરી કસોટી કાઢીએ. નર્મદે જે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તે સઘળામાં સૈનિકતા નિહરતા શોભી હોઈ છે. કવિ થવાની એની તૈયારીમાં ખરેખરા સૈનિકનો જુસ્સો હતો. પુત્રા ગ્રખરવું, સાધુકવિ લાલદામતા પટામમાંથી ‘ જંદરત્વાવળી ’ કટાવીને લાથે ઉતારી લેવી, એક તરફથી અધ્યામ કરવો, અને એ ઉપરાંત એ જમાનામાં દુષપ્રાપ્ય ગ્રંથો માટે ગોધમાં ફર્યા કરવું—અને ચાર પાંચ વર્ષના આ મથનને પ્રિણામે—છેવટે ‘કલમને શરણે ગહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી આ સઘળું એની ઉચ્છૃંખલ જીવાન-વૃત્તિમાં પણ કેટલી સુંદર પજો વહી રહી હતી એ ખતાવે છે. કવિતા વિષેના એના વિચાર—પ્રાસજંદ વિષેની શિથિલતા—નાનાલાલની ડોલન સંકીર્ણતા પિતા જેવા ‘કટાવ’ની રચના—વીર કવિતા, મહાકાવ્ય અને શામળતા જેવી રસિક વાર્તાઓની રચના—અને એમાં પોતાની સાચી લાગણી રેડી, શબ્દને સજીવ ખનાવવાની શક્તિ—આ સઘળી વાતનો એકી સાથે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે નર્મદે ખેડેલાં અનેક ક્ષેત્રો—હજી વણખેડેલા જ છે. અનેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું યશસ્વી નામ ઉચ્ચારલ કરનાર તરીકે મૂકી જવાનું મોટું માન તો નર્મદને જ મળે છે.

* નવલરામ.

૧ ૨૩ મી નવે. ૧૮૬૮. ઉમ્મર વર્ષ—૫૨થીસ,

૨ નવલગમભાઈ ધારે છે કે પિંગળને કાચો અભ્યાસ અને લૂના કવિઓના અનભ્યાસને પ્રિણામે નર્મદમાં પ્રાસની શિથિલતા આવી. પણ નર્મદમાં પ્રાસની શિથિલતા આવી છે, એની જોડસાવાળી લાગણીને લીધે.

૩ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં નર્મદહરદાસ ખરી રીતે એક હચી પ્રતિની નાટકમંડળી કાઢવા મથી રહ્યો હતા તે આપણને આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે આશ્ચર્ય લાગશે કે જન્યુ. ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિ-વર્ધક ગ્રંથમાં નર્મદે લેખકોને મહેનતાણું આપવા માટે જાહેરાત કરી છે. ‘ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧ નો ૩. ૮૧ એ લેખે તેઓને નાણું આપવામાં આવશે ’ એ વખતે બુદ્ધિવર્ધકની ૫૫૦ નકલ છપાતી હતી, “ મારો વિચાર જીજ્ઞાસીનાટકમંડળી કાઢવાનો હતો, સ્વતંત્ર હચી પ્રતિની. ”

નર્મદકવિતાની અર્પણ પત્રિકા-પોતે જે રીતે કવિ થવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે યત્નને શોભે તેવી-નર્મદજીવનની એક ધન્યપણ ગણાઈ ગઈ છે. એના હૃદયતા દુઃખનને પણ કથુલ કરવું પણે કે કામિનીનો મોહ ન છૂટી શકનાર કવિ કંચનનો મોહ તો છૂટી ગયો હતો ! અને

‘શ્રી, કવિતા, ગાયન વિના મને ન ભાવે કંઈ,
આ જગમાં ત્રણ મોહિની—અનુષમ રત્ન મુહાઈ.’

—આ લીટીઓ ગાનારો મુરતી કંકડ જીવાન નર્મદ-જે સ્વરૂપ આગળ જતાં પોતે ધારણ કરવાનો હતો-નેના ખીજ નિત્ય જીવનમા હમેશા ઉછેરી રહ્યો હતો.

નર્મદની કવિતાની ભાવના ખરી રીતે આવી જ હતી :

‘રચના કદી છંદમાં તે કવિતા નવ હોય
અર્થ ચમત્કૃતિચિત્ર તે કવિતા રસથી રહેલ.’

જેમ અને તેમ વિચાર પોતાને ખરે ક્ષે અને ખરી લક્ષકમાં ઉતરે તેમ કરવું. પ્રાસ વગેરેની ઘિલકુલ દરકાર રાખવી નહિ, ખીનના શબ્દ અને ખીનના વિચાર ચોરીને કવિતા ન કરવી. પણ જેમ અને તેમ પોતાના વિચાર પોતાની જનમની ટબથી બહાર કાઢવા. ૧

X ‘હરદામનર્મદ,’ એ ખરી રીતે ‘કવિનર્મદ’ ની શરૂઆત હતી. નર્મદે સરસ્વતીને શરણે ગયા પછી જે દુઃખ વેઠ્યું છે તેનો સાચો ખ્યાલ ખાનગી પત્રોમાંથી મળી શકશે. અને-

‘એકલા શકે, એકલા વધુએ, એકલા સ્વામીનાગયણે, એકલા રામદાસે, એકલા નાનકે, એકલા દાદુએ, એકલા કબીરે, આટલા આટલા કેરકાર કર્યાં તો તમે આટલા બધા કાં આચકો ખાઓ છો?’

એમ પોતાના સાથીઓને સંબોધનાર કેવળ લાગણી અને વેગ અને જીત્સાનો આદમી ન હતો પરંતુ સાચો શૂરવીર હતો. તેના અંતરના આતળ ઉંડાણમાં પ્રેમશૌર્યની ધારા વહી રહી હતી. નર્મદે લખ્યું છે : ‘૧૮૬૧ માં ‘કવિ અને કવિતા’ કાઢાડી મેં એમ દેખાડ્યું હતું કે મારે જીતા કવિઓ સંબંધી લખવા વિચાર છે’ .. ન-પણ આપણે જાણીએ છીએ કે નર્મદનો એ

* અર્પણ કલચંદન મંદન અને હીપક કીર્તિપ્રકાશ
મુખ્ય માધવદાસના ધનધન કંસનદાસ ૩ ઓક્ટો ૧૮૬૩.

૧. વિગળપ્રવેશમાં પ્રથમ કવિતા કરનારને અપાયેલી સૂચના.

x ‘ગોપીગીત’ની નર્મદની ટીકા અને નવલરામે કહેલો ઉલ્લેખ.
બ્યભિચાર નિબંધમાં છેલ્લે ટાંકેલી ગરમીમાં ‘કહે નર્મદ હરદાસ’ આવે છે.

* આપાની પ્રત એમ શક્તિ જુએ છતાં સામે મોંએ માણસને મદદ કરવાની ઉદારતા ધરાવતી નથી. ‘કવિ અને કવિતા’ વિષે તો નર્મદ હાવડને મળ્યો હતો, પણ મિ હોપની લલામણથી હાવડે એ કામ દલપતરામને સોંપ્યું હતું. નર્મદે દયારામની સાચી છબી મેળવવા માટે જે પ્રયત્ન હાથેયો હતો, (જુઓ શ્રવણીનો દીવાળી અંક ૧૯૧૬) એ જોતાં, નર્મદને આ કામમાં ઉત્તેજન આપ્યું હોત તો પણ સાદા યાન એમ તો લાગે છે.

દિશાનો પ્રપત્ન, ઉત્તેજન વિનાનો, કેવળ એકસે સાથે રહ્યો હતો અને આત્માને ‘નર્મદગત’ ગાં દેખા દેતાં કવિચરિત્રો, દયારામનો કાવ્યસંગ્રહ, વર્ગરેનું એ શ્રદ્ધાળય બતાવે છે; એના જમાનાએ એને પૂરી રીતે પિછાન્યો ન હતો. એની ન ‘પ્રવર્તનશક્તિ’ નો અંદાજ પણ જ દાખલે આવ્યો ન હતો.

નર્મદે નર્મદાસ રચીને પોતાના જીવનની ખરી ‘ત્રેમશૌર્ય’ કથા કહી આપી છે. એ માણસે જીવન અને કેવળ વચ્ચે એટલી એકતા સાંપી છે, કે એના સમગ્ર ગુણધર્મો પામે પદો મૂકતાં, ^૨ પ્રકાશ અને છાયાની દૃષ્ટિએ એમા એટલો જોડતરી પ્રકાશ દેખાય છે કે ‘છાયા’ તો નામનિશાન પણ રહ્યું નથી. છાયા એટલે અંધારું એ અર્થ જ આપી લેવાનો છે.

અલગત એણે કુટુમ્બારવસ્થામા દર્શાવેલી વૃત્તિનો કે ‘આ ને દલપતરાગ કે અમલવાદી હતમ’ માં રહેલી ‘ઉચ્છ્રાંખલ ગ્રામ્યતા’ નો એથી બચાર ન વધે શકે-પણ નર્મદે તરફ યત્નાવાયલી ઉત્તેજનવૃત્તિનો અભાવ, એના કરતાં જરાક વધારે જોખમ શ્રદ્ધાવાનને ખરેખર ઘણો જ વધારે કટુભાષી બનાવી દેત.

આ સમયમા પેટને માટે સડુ ફાકાં મારે છે માટે જે ‘સ્વચ્છિક્ષ લાગણીવાળા ગરીબ’ હોય તે અથવા શ્રીમત હોય તે (ઘણા જ થોડા) સારી કવિતા કરી મરે,

આ નર્મદનો ખુરેલો એકરાર ‘વિપત્તિ ગુરુ’ એ નિબંધ પર આપેલી નોંધ સાથે વાંચીએ-

‘આ ૩. ૪૦ નો છતામી નિબંધ આખ્ખીનીયાર પ્રેસમાથી નીકળેલા હાન્ડબીક ઉપરથી રમ્પી ફેણ. ૧૮૫૬ એ પુરો કરી પુનેથી મોકલ્યો હતો ...તેમ ખીન્તે શુરની સના વિધેનો વાનુ ૧૭ માં મારચે પુરો કરી ડાકમાં મોકલ્યો હતો. એ બે નિબંધોની પોહોલ્ય કશુલ કરવામાં આવી નોકોની તો થઈ છતામ તો ક્યાંથી મળે ?’

અને તે સાથે ડાંડિયાનું આ લખાણ જોઈએ “ જેને ખીન્ત ઓપાનીઆંની પેઠે શરૂઆતમાં ધનવંતનો આસરો મળ્યો નથી ને હજી પણ મળતો નથી ” તો સ્પષ્ટ થશે કે નર્મદની પરાજયકથાએ મુકાબલે એની લાપામાં ઘણી જ ઓછી લગભગ નહિ જેવીજ હતી આણી છે. “ અને એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. નર્મદની દૃઢ અન્યતા હતી, લગભગ શ્રદ્ધા હતી કે

+ રા. રંજિતલાલનું લાખણ.

૧. કવન ‘ ગપ્ટ પહેલવહેલો નર્મદે વાપર્યો લાગે છે. નર્મદ, ‘ કવિ અને કવિતા ’ એ મિશ્ર નિબંધમાં લાપા રંગ આકાર એ સર્વ કવિતાની બાબતો અને કવિતા લખવાનાં સાધન છે એમ કહે છે, ૨. સને ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરની ૨૧મી તારીખ ને શુક્રવારને પાછને પોહોરે જે વેલા હાલ નામના સુરતલક્ષ્યમાં પ્રખ્યાત થયેલા કડિયાએ અમારી તસવીર પેનસીલે ચિતરી હતી તે વેળા તેણે ‘ પ્રકાશ ને છાયા ’ એના ઉપર આહા ! કેટલું ધ્યાન આપ્યું હતું. ‘ પ્રકાશ અને છાયા-Light & Shade ને માટે પહેલવહેલા નર્મદે વાપર્યાં. ૩. નર્મદે લખ્યું છે ; ‘ અપરાધોના સિંધુમાં તરવા પડે કુમાર, મદ ઉન્મત્ત મગર થઈ કર્મો કરે ગર્વાર, ’ ૪. રા. નરસિંહરાવનો દલપતરામ પરનો લેખ. ‘ સ્મરણસુકર, ’

* “ જીવંતતા કવીશ્વર દલપતરામજી રાહ્યાભાઈજીનો (દોષ) અને થોડેવણો સરકારનો દોષ. જે બેમણુ અગ્રેજોની લલામણુ ઉપરથી પુરતી તપાસ કરવા વિના રૂખીયા આપીને મી હોપની સાત ચોપડીને સાઠ નવી કવિતા કરાવી અને કાવ્યદોહન કરાવ્યું અને વળી એક નવું કરાવે છે. ” નર્મદે કાવ્યદોહનસંપાદન વિષે કરેલી આ કીકાની કહુતા-અને ખીન્ત આવા થોડા પ્રસંગો-એ સિવાય નર્મદે

કેવળે ઉદ્દેશીને નહિ પણ માનને અથવા આનંદને અથવા વગુને જ અથવા પદોપકારને હૃદયી ન્યાય કેટલાક જણ હોસ આગ્રહથી પોતાની વિદ્યા વધારો ને અન્વા રચો ત્યાં બાપા સહજ મુખરો નર્મકવિનાની અર્પણ પરિકા કરતા પણ વધારે ઠી તાકાત નમદે 'નર્મકાશ'માં ખતાવી છે. એક વાન તો સ્પષ્ટ છે કે નર્મદને એના જન્મનાનાં જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન મળ્યું નથી. મહાભારતમાં ક્યુને કુંતી ઈળાવગા અવે છે, ને કાશ્યપ આપે છે ત્યાં ક્યુના મોમાં મુંદકા ટગોરના શબ્દો ધણા સુદ છે, 'નિશ્ચિન રહેને મા' વિચ્ય તો પાડવોનો જ છે. મને તો પરાજયની પડખે યુદ્ધ કરવાની જ ઇચ્છા છે "

નમદે કોશ માટે ઉત્તેજન મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં પણ એને ખબર હતી કે 'ઉત્તેજન મળવાનું' નથી જ. કેવળ પોતાની ભાષાભક્તિને લાંબી જ એણે એવું દુર્ઘટ કામ એકલે હાથે ઉપાધ્યું હતું. "

'ધણે વરને વળે શ્રમે પૂરું' વચ્ચે યુગતક પરીક્ષા વનાતા જનને અર્પણ કરવું એ મારી ને મંવની શોભા નહીં, માટે મારો વિચાર એ ડોળ ગુજગતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો, તો પણ તેમ કરવાની ઉચ્ચરની મરત નહીં. 'જલહીથી ડોળ પ્રગટ કરવાથી આપણા લોકોને વણો લાભ છે ... એથી કોશની મદદમાં ખેદજનના જુજ રક્ષ આપનારનું નામ રુજરાતી ભાષાની સારે ગાયમ રહેશે. તે કાશ્યાવાડમાં 'કોઈ એવો નહિ મળે તો મારો વિચાર મિ કટિંસને મળવોનો છે પણ ન્યાયુધી હિંદુ મળે ત્યાંયુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છું છું. આ પત્રમાં જ આગળ લખ્યું છે.

'શ્રીમત લોકોને જુજ હોય નહીં. નામને માટે મદદ કરે ને તે વળી આપાચાપથી આ દો ગજબ! કોઈ રુજગતી ખરો ઉદાર નથી મળતો પણ તેઓનો દોષ શો ? હવે સમજ આવતી લય છે. ને હું પણ લેકે છું કે વાકે કોઈ છે ? કોઈ નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો અન્નાવનામાં નહેર ધરો અને છેલ્લે ઉમેર્યું છે: 'આ કાગળની મતલબ સમજી લઈ ફરી નાખવો ફુરતત છે એમ હું મનનું છું.' ।

પોતાના સર્જનના આનંદને કલુષિત થવા નીચો નથી સહાની પાયમાલીવખતે દલપત માટે 'અર્જુનવંદ' વાપરેલું, પણ નર્મદે કથનનો મોહ એવો હતો એવો કે એણે તો 'શેરના કાગળના કનકવા' થઈ રમવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી,

* ગણપતરામ ઉપર, આમલીરાન સુરતથી ૭ જુલાઈ ૧૮૬૮ નો કાગળ-રુજગતીના દીવાળી અંગ્રામાં પ્રગટ થયો છે " નર્મકાગ હપાવવાની સહાયતા સંબંધી ચર્ચા થાય છે તેની ખેદ પામું છું. દોકોર બે હજારના કામ સાથે મારી તરફથી ચર્યાચાલવી નહીં થાય નહીં ને થઈ નથી રચકાર ને લોકના તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રો વાત કરતા નર્મકાગ વિષે જોવાયેલું ને પરી મિત્રોએ ખાલો પાડેલું ... જળી મારી ખાનરી છે કે ગમે તેટલી ને તેની ચર્યાચાલવા હતા એ જુજ રક્ષગતી મદદ મળવી કહા છે ભાઈ ! એ ડોળ વહેલો મોરો હપાગે જ ! "

+વધારામાં આટલું ઉમેર્યું છે 'હેલુ લખવાનું કે જો મદદ કરનાર પાત્રી આપાચીપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે હલોગ છોડવો. હું શ્રીમત નથી પણ મુખરના ને પ્રગમન મન તે શુ તે સારી પેકે સમનું હજી ... માટે ટેકમાં વી કામ ચલાવું '

૨ ગ્રાહકો, ૧૮૬૯ સુરતથી લખેલા કાગળમાં આ 'પ્રથમ ગુજગતી અંગ્રેજ ડોળ કરવો ને પરી ખીન હૈવા કરવા એવો ડો બ્યુવરનો વિચાર તેઓએ જન્માગ્યો. તેઓ પચાસ હજારની ગોડાગી કચ્છાના વિચારમાં છે. મેં તેમને મારા મળેલા આપવા ના કહી છે ... અને જાણો છે કે મંવનગમની વર્તણૂક મારી તરફ કેવી છે. '

“ આ કાગળની સાથે નર્મદકાગળની પ્રતાવના વાંચીએ: ”

બાર વર્ષે કોશ પ્રસિદ્ધ કરતાં ૯૯૭ પાન તે સંગ્રહ છે । પાનુ ખાછો એક દીને સુતોપ ચાનું ’૪
કે બાર વર્ષે ’ પાનુ ગુજરાતી ભાષાના મોટા ચાનુ ગપ્પોની અધ્યયનાત્મા લોકને દેવતાના સમય આવશે.
વ્યવહારપક્ષે તે કે હું ’ મારું ’ બાહ્ય રિવાજ પરતે કાંઈ એક સુતોચિન થુ તોળાનુ અન્યત્ર નિવતિ મરને
વિદ્યાર્થીના મહેશ્વનનદનો ને તરણ ચોદાનો પ્રકુદ આનંદનો લાભ પાઓ થુ.

‘ જય જય ગરવી ગુજરાત ’ ના કાવ્ય રાધે ગુજરાતીઓને અર્પણ થયેલા આ નાથમાં નથી
દેખાતો ફરિયાદનો એક પાનુ શબ્દ—નથી પોતાતા પ્રયત્નની પ્રશંસા—નથી ગુજરાતીએ પ્રત્યે ગૌ-
કેવળ સાસ્ત્રિક આનંદમા તરલીન થયેલા વીરનર્મદની ગુજગતનો ઉત્કર્ષ સત્વર થાઓ અને
ઉત્કર્ષની સામગ્રીમાં ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાળો ! ” એમ કહેની અક્ષરપ્રતિમા
નજરે ચડે છે !

ફેલણ ! આ વરસમા તો કોઈ આકનની બાકી રહી નથી તુ વહું પડુ થઈ ગ્યા છે.
ફે તું તો સુદમાં જન્મી સીપાઇ જેદે મરીમ પાનુ તારા સળધીઓને દુખ પડશે.

‘ દુઝી લાખી રાત જ હોય ’

તો પાનુ વહાણુ વાયુ લેય.

ધાયલ થઈને મરણુ તેહ,

બહુ મોટું પુરુષારથ છેય.’

અને આ સંખળું ૧૮૬૧-૬૭-૬૮ શેરસદાનાં તથા તેની અસરના વર્ષો દરમ્યાન.

એમ એકાંતમા લખતાં લખતાં પ્રભાતની આ ઝાખી તો નર્મદને પછી થઈ નથી. પાનુ
સાક્ષરમંડળ જે કામ કરતા ક્રુજે તે આ વીરપુરુષે એકલે હાથે ક્યું હતું. ઉત્તેજન વિના
આથય વિના—પ્રોત્સાહન વિના.

અને હવે ?

સગે મિરઝાના ચકલામાં રહેનારી કદ રૂપસુંદરી કંચની સાથે નર્મદ ગ્રેમગોષ્ઠીમા
તરલીન રહેતો એ અમને ખબર નથી, પણ અમને આટલી ખબર છે કે જહુનાથ મહારાજ સાથે
એકલે હાથે એકલો યુદ્ધ કરવા એ ‘ કવિ ’ ગયો હતો; અમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષાના
ઉત્કર્ષ માટે એ મથ્યો ને મથ્યો;

એણે ગુજરાતી ગદ્યને ઘસ્યું; પદ્ય વિષે સાચા વિચાર કર્યા; પત્રકારની નીતિ બતાવી;
સુધારાનો યુદ્ધમાર્ગ સજ્જવ્યો; લોકકલ્યાણની ભાવના પ્રગટાવી; ગુજરાત માટે મરી શકાય એ
ગુજરાતીઓને દેખાડ્યું. એ સૈનિક હતો. સેનાપતિ હતો. પોતે જ સૈન્ય હતો,

કેટલાંક મનુષ્યો વિશેષણથી શોભે છે. કેટલાંક વિશેષણ મનુષ્યથી શોભે છે. વીરનર્મદ
પોતાના વિશેષણોને શોભાવે છે. એ ઉચ્છૃંખલ ને અભિમાની હતો; પણ એણે અભિમાનનો
દરેક શબ્દ સાચો કરી બતાવી પોતાના અભિમાનને આત્મશ્રદ્ધાનું નામ અપાડ્યું; એની ઉચ્છૃંખલતા

સમ્યાઈનો સ્વાંગ ધરી રહી, એ સ્વચ્છંદી હતો, પણ એનું સ્વચ્છંદીત્વ પ્રેમશીર્ષની ભાવના ધરીને હતું; એણે જે જે નવાશબ્દ આપ્યા તે સઘળાને પોતાના હૃદયનર ગથી રંગીને તેજસ્વી બનાવી દીધા. > તેજની મૂર્તિઓ કેવી હોય એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ નર્મદ છે.

નર્મદ કનાગીરીના પંથનો ઉપામક હતો. જ્યારેજ્યારે પૃથ્વીમા અકાળ વૃદ્ધત્વ પ્રગટે ટે, ત્યારે એ સરી ગયેલ વાતાવરણમાંથી, મરઘીના ખાતરમાંથી, નવસુવાસિત સુશામ પૃથ્વીને જોળે પ્રગટે છે તેમ, કનાગીરીને પથે ચાલનારે એકાદ નરવીર જન્મે છે. આ નરવીરની ભાવના એના હૃદયને, એના યુગને-એના પંડીના યુગને સુવાસિત કરી મૂકે છે.

પૃથ્વીને પોતાનું યૌવન જેવાનો મોહ થાય છે, પોતાની સુંદરતા નિહાળવાની ઇચ્છા જન્મે છે, પોતાની આંતર સુગંધિ લેવાની દેહ લાગે છે, પોતાના જેવો અખૂટ ધૈર્ય ધરવનારો કર્નથો-આળક રમાડવાની પ્રીતિ બળે છે, ત્યારે એ એકાદ નર્મદને પ્રગટાવે છે. એની એ જૂની રમત છે. એનો એ એકાતનો છાનો ખેલ છે. એ એકધારા હૃદયમાં એક જ આશ્વાસન છે.

કનાગીરીને વરનાગ સા 'સ્વચ્છંદક લાગણીવાળા ગરીબ' સાહિત્યકાગિને નર્મદને આ મુર-મુરગ ગાને બીજે તીરેથી હજી પણ સંભળાતો હશે.

‘શંખનાદ સંભળાયે ભયા । શરપુરુષને તેહું હો ।’

—અને એમ નથી લાગતું કે પોતાના જમાનાના દયારામને ખરી રીતે પિછાનવા જેણે આકાશપાતાલ એક કર્યા તે તરુણયોદ્ધા આજે હવતો હોય તો હિમાલ્પિનાં અનેક શંગ ઉદ્ભવની રશિયામા રહેતા પેલા મેક્કશીમ ગોર્કીને મળવા દોડે ।

ખાનપુર, અમદાવાદ,
તા ૨૭-૭-૬૩

ધૂમકેતુ

* ૭ મી જુલાઈ ૧૮૬૮નો ૨૭ ઓક્ટો ૧૮૬૯નો-એ બન્ને આમલીરાન મુરતથી લખેલા નર્મદના કાગળો સુજગત સિવાયની બીજી કોઈપણ પ્રબંધે પોતાના એક વીરપુરુષના સિદ્ધાંતનું બળ બનાવવા ખાતર સાચવી રાખ્યા હોત પરંતુ સુજગતની પ્રજાને માટે હજી તે પ્રવચીય સમૃદ્ધિના અવગોચ તરીકે બહુમાન તરીકે તે જળવાયા હોત એટલે કે પ્રવચીય સમૃદ્ધિ એટલે જ એ ભાન જ હોતું આવે છે-કે કદાચ એ ભાન નહિ પણ આવે એમ ધરીભર લાગે છે. નર્મદનો એનો જમાનો સમગ્ર ન નકર્યો-ને પાછળથી પણ એની યોગ્ય કદર ન થઈ એમા રા બળવંતગાય ઠાકોરે નવલરામના ઇચ્છંદના ધનિદાસની પ્રસ્તાવનામા દર્શાવ્યું છે તેમ આપણું વેપારી માનસ જ આડે આવે છે.

ક્રાંતિકાર

શ્રી. જયોત્સ્ના શુક્લ

‘નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ? ઓરો એમાં શું, આજ તો પાંચ વર્ષનું’ જાણક પણ ક્રાંતિની વાતો કરે છે.’ થોડક વખત ઉપર કાંઈક વિદ્યાર્થીએ આવું કહેવું એમ મને યાદ છે.

એક રીતે એની વાત ખોટી નહોતી. ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દો આજે એટલા જાણ પરિચિત થઈ ગયા છે, કે એકાદ વ્યક્તિની ક્રાંતિકારમાં ગણના કરવા માટે તેનામાં ખરેખર ક્રાંતિકારના લક્ષણો છે કે નહિ, અથવા હતા કે નહિ, એની જાણ થોડા માણસો માટે જ છે. આજે તો ક્રાંતિ એ શબ્દ એટલો જાણ વ્યાપક થઈ ગયો છે કે એનો માત્ર અર્થયે ન સમજવાના વ્યક્તિઓ પોતાની જાતને ક્રાંતિકાર તરિક્કે ઓળખાવે છે. આમ હોય ત્યાં નર્મદના ક્રાંતિકારિયામાં કેક વિશેષ હતું એ સમજવા મુશ્કેલી નહોતી એ સ્વાભાવિક છે. નર્મદ કાળ હતો ? એ કવિ હતા, કાવ્યકાર હતા, શુભરાતી ગદ્યનો પિતા હતા ને ખીલું ધણું હતો, એ કુધારક હતા ને એણે પુનર્વિવાદ પણ કરેલો, પણ માત્ર એટલા પર્યાં કંઈ એ ક્રાંતિકાર હતો એમ કહી શકાય ?

અને છતાં નર્મદ ક્રાંતિકાર હતો ક્રાંતિ અને ક્રાંતિકાર એ શબ્દોનો ઉપયોગ નર્મદે નહિ કર્યા હોય, એ શબ્દોના એને પરિચય પર નહિ થયો હોય, તો એએ ક્રાંતિકાર હતો એવો ક્રાંતિકાર કે આજ એના અવસાનને અડધી સદી થવા આવી તોયે એના નિહર સ્વભાવ અને સાદમ કર્મો મટે આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની લાગણી ઉત્પન્ન થવા વિના રહેતી નથી. ક્રાંતિકારના એ લક્ષણો સાચા ક્રાંતિકારને એમ એવા એ લક્ષણો— નર્મદનામાં ક્યાં હતા ?

નવલરામ નર્મદશંકરના જીવન ચરિત્રમાં લખે છે, “નર્મદ જાણપણમાં ખીટણુ હતો એ માની શકાય નથી, પણ નર્મદ પોતે જ કહે છે કે ‘જાણપણમાં હું ખીટીતો, માની સોડમા લરાઈને બેસતો. અથવા ખૂણે લરાઈને રડતો,’” નવલરામની માફક આપણાથી પણ, નર્મદ ખીટો હોય, કે ખૂણે લરાઈને રડતો હોય એ માની શકાયું નથી.

એ ગમે એ હોય, પણ જાણપણ વચાવતા જ એને કંઈ કંઈ કરી નાખવાનું મન થાય છે. એને વિદ્વાન થઈ નામના મેળવવાની હોશ થાય છે. લગતી જીવનનીમા, એક પાસ વિદ્યા-વ્યાસ અને ખીટી પાસ સંસારની અનેકવિધ માયાજાળમાં ચૂંચવાયલા નર્મદનો આત્મા એ ચૌવનકામની શરૂઆતમાં જ અંદરથી ‘ચટકા મારીને’ પૂકારે છે; “અથા, તું ઉઠ, અને મોટા કામ કર.” જાણે ખીટીતા રડતા નર્મદનામાં જીવાયલા ક્રાંતિના તત્ત્વો સંસારના મોહપાશ અને આ તિરોતે ભેદીને જકાર પ્રગટ થવા માટે જઈને તોફાન મચાવી રહ્યાં ન હોય એવું લાગે છે. આજ પ્રસંગથી નર્મદનોમાં અજણે ક્રાંતિકારીત્વનો પ્રવેશ થાય છે. પણ ક્રાંતિકારનાં આ જીવા તત્ત્વો નર્મદના જીવનમાં એકદમ પ્રગટ નથી થતાં. એ એના શુભવાસમાં ધીમે ધીમે પોપણ પામે છે અને વખતના વહેવા સાથે દદ-અજવત્તર અને છે.

નર્મદનામાં ક્રાંતિકાગ્ના દેવાં તત્ત્વો હતાં એ તપાસતાં પહેલા ક્રાંતિની કંઈક વ્યાખ્યા અહીં કરવી પડશે. સામાન્ય રીતે ક્રાંતિનો સાદો અર્થ ‘ બળવો ’ થાય છે. ક્રાંતિકાર એટલે બળવાળો. અથવા બંડોળો. ક્રાંતિકાર પોતાના ચોક્કસ ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે પોતાનું સમસ્ત જીવન ખર્ચી નાખે છે. ક્રાંતિ માત્ર રાજકીય જ હોઈ શકે, અથવા બંડ માત્ર સરકાર જ હોય એમ નથી. ક્રાંતિકાર પોતાના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને સમય, સંલોભો ને વાતાવરણ પ્રમાણે સાધનો સર્જે છે ને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે જોઈએ તો નર્મદના જીવનમાં ક્રાંતિના તત્ત્વો ક્યાં હતાં એ સમજના મુશ્કેલી નથી નડતી.

વડોદરા રાજ્યના માછ વિદ્યાધિકારી શ્રી. નંદનાથ દીક્ષિતે એકવાર પોતાના લાખણમાં કહ્યું હતું કે “ ગુજરાતના ત્રણ મહાપુરુષો—જેમને દુનિયાના મહાન પુરુષોની પંક્તિમાં મૂકી શકીએ એમ છીએ—ને શ્રામી દયાનંદ સરસ્વતી, કવિ નર્મદ અને મહાત્મા ગાંધીજી છે. શ્રામી દયાનંદ ક્રાંતિકાર હતા, ગાંધીજી ક્રાંતિકાર તરીકેની ખ્યાતિ જગતપ્રસિદ્ધ છે, અને એ બે મહાન વ્યક્તિઓના મધ્યકાળમાં ગુજરાતને ગજવનાર કવિનર્મદ પણ ક્રાંતિકાર હતા.

ક્રાંતિકારી જીવનનું ખીલું લક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે એ કોલેજનો ત્યાગ કરે છે એ છે. આ વિષે લખતાં નવલરામ લખે છે. “ એ સાક્ષરી માતાના ચરણાશુભ સેવી ઘણા સુપુત્રો વિદાય થયા છે, પણ હજી મુખી નેમાના કોઈએ પણ તેના નામને પોતાના ગુર્જર સાક્ષરત્વથી નર્મદના જેટલું યશસ્વી કયું નથી. ” મનસ્વીપણે કોલેજનો વિદ્યાભ્યાસના ત્યાગ કરનાર યુવાનોને માટેનો આ અભિપ્રાય વિચિત્ર નથી લાગતો ?

વિચિત્ર નથી, કારણ કે સાહિત્યની અને તે દ્વારા સમાજની ને દેશની જે સેગ નર્મદે કરી તે કોલેજનો ત્યાગ કર્યા વિના કરી શકાત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે અને આથી જ એના આ પગલાને હું ક્રાંતિનું લક્ષણ કહું છું. કોલેજ છોડી, પણ કોલેજ છોડીને એને માત્ર મેળવશોખ નહોતા કરવા, એને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હતો, અને વિદ્વાન થવું હતું, અને જે મર્યાદા આ એને માટે નિર્મિત થયું હતું તે માટેનું જ્ઞાન મેળવી પૂરતી તૈયારીઓ એને કરવી હતી. કોલેજ છોડ્યા પછી અનેક વિટંબણાઓ વેડીને એ આ અભ્યાસ આદરે છે અને અંતે સાહિત્ય દ્વારા ક્રાંતિ જગાવવાનો ભેખ લઇને એ ગુજરાતની રૂપિત પ્રવ્રને જગત કરવા મથે છે.

સાહિત્યદ્વારા ક્રાંતિ ? હા, અહીંથી જ એના ક્રાંતિકારી જીવનની શરૂઆત થાય છે. પચ્ચીસ વર્ષનો આ ઉત્સાહી યુવક સાહિત્યસેવાને અર્થે નોકરીનું બંધન તોડી નાખે છે અને સરસ્વતીને ચરણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે છે. અને પછી ? પછી તો એની તેજસ્વી કલમ તલવાગ્ની માફક ચમકે છે અને એના ક્રાંતિકારી વિચારોથી ગુજરાત આખું ખગલળી ઉઠે છે. એ સમાજના મડાઓ પર ને માનવતાનું નિકંદન કાઢતા દાંલિક આચારવિચારો પર ચાળખા લગાવે છે. એ અનિષ્ટ શ્લોકો પા સખત પ્રહાર કરે છે, એ સ્ત્રીઓની અવદયાના હૃદયભેદક ચિત્રો દોરે છે, એ ધર્મને નામે ચાલતા પડદા પાછળના અનાચારો સામે પ્રગળ પોદાર ઉઠાવે છે, એ દેશની પરાધીનતાના કડ્ડણ ઇતિહાસ આલેખે છે, અને પ્રજાશરીરને ચૂંચી ખાના આ સો અનર્થો શાગે પ્રચંડ બંડ જગાવવા માટે ગુજરાતના પુત્રોને એ ઉગ્રરે છે.

આ બધું એ કરે છે કારણ કે સમાજની અને દેશની હુદ્દશા જોઈને એના અંતરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે. સમાજની અને દેશની સ્થિતિનાં વર્ણન કરતા અને એ સ્થિતિ ટાળવાનો ઉપદેશ કરનારાં એના કેટલા કાવ્યો અને કેટલાક લેખો આજે પણ પ્રાણવાન સાહિત્યની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી શકાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે.

‘સહુ ચલો છતવા જંગ બ્યગલો વાગે,
થાહોમ કમીને પડો, ફત્તેહ છે આગે,
કેટલાક કમો વિષે હીલ નવ ચાલે,
શંકા લય તો બહુ રાજ હામને ખાળે.’

આ ગીત ક્રાંતિકાર વગર કોઈ લખી શકે નહિ. એની શરૂઆત જ એવી થાય છે કે સાંભળનાર વ્યક્તિ સુલાગપુષ્પોની શય્યામાં સૂતી હોય તોયે ઉઠીને ઉભી થાય, અને અમકકતી તલવારો કે ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે રણમેદાનમાં પડોચી બન્ય. આ ગીત સામાજિક બંધનો તોડવા માટે લખાયું છે, પણ સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રકારનાં બંધનો તોડવાની અખૂટ પ્રેરણા એમાંથી મળી શકે છે.

સમાજશરીરને કારી ખાતા કેટલાક અનિષ્ટ રિવાજોથી એનું હૃદય ઉકળી આવે છે ને તેની સામે પ્રચંડ ક્રાંતિ જગાવવા માટે એ યુવાનોનો સાથ મળે છે. એનાથી ધીરજ નથી રખાતી, એ બંધનોનાં મૂળ તેના ઉંડા ઉંડાણમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે એ અધીરો થઈ જાય છે, ને ગાય છે;

‘ચલો ચલો શું વાર લગારો? ફત્તી પડો રણમાં;
ધસી પડો શત્રુ પર નહીં તો મરી જશો કાલમાં.’

આ પંક્તિઓ ક્રાંતિ ન ઉપજાવે તો શું કરે ? આ પંક્તિઓ કોઈપણ કાળના ક્રાંતિકારી સાહિત્યમાં અદ્દર પામે એમાં શો શક છે ? અને આ જાતનું સાહિત્યસર્જન કરનારને ક્રાંતિકાર ન કહીએ તો શું કહીએ ? એને ક્રાંતિજ ગમે છે. એના શબ્દેશબ્દે સૌંદર્ય નીતરે છે, સાહસલભાઈ કથો કરવાનો અને પ્રજા પાસે, પ્રજાના યુવાનવર્ગ પાસે કરાવવાનો એને શોખ છે. સાથે હાથ દબ રહ્યા કરવું અને અસહાય થઈ પ્રજાને દોષ દેતા ખેસવું એ એને શરમલયું લાગે છે. એ લખે છે :

‘હાથ હાથ એ શુ ના લહેલું, હંડામાં ના બળહું ?
છતે ચૈતને પ્લાણા કંડહું, કાં ના અરિસું લટલ ?’

એ રસિક હતો, રસિકતા માણી બાળતા હતો; યૌવનના ઉલ્લાસ અને શૃંગારચિત્રો આલેખતા એની કલમ કદી સંકોચ પાત્રી નથી; અને છતાં એનાં કાવ્યોમાં સ્વયંસ્થળે યૌવનને લગ્નવત્તા વિલાસના કીડાઓને પશુ સાથે સરખાવી તેમના પર સખત શબ્દપ્રહાર એણે ચલાવ્યો છે. પુરુષનું પુરુષત્વ ક્યારે ગોભે છે ? માત્ર રણવાસમાં નહિ, એક સ્થળે એ લખે છે :

‘ખેડાંઓને બનાવવાને, લશ્કરી વેશ ન રાખો કે,
ખેડાઓથી માન પામવા, સહસા વેલુ ન કાટો કે,

જનાની પોચા જુવાનીઓની, જુવાનિ તો ધીકરાએ કે
મરદોને રણ્યબે ખાએ, તે તો બહુ વખણાએ કે,’

એ આનાં મેણાં મારે છે કારણ કે પરાધીનતાનું ક્ષત્ર એનું કાળજી કેરી ખાય છે. એ લગભગ સ્થિતિમાં-ગુલામીમાં નિષ્ક્રિય હોવન હવીજ કેમ શકાય ? એ કાલ્પનિક રણસંગ્રામ રચે છે, અને પછી યુદ્ધને માટે મળજ થવા એ સમજાવે છે, વિનવે છે, મહેણાં મારે છે અને જાણે યુદ્ધનું રણશીર્ષ સાલવ્યું હોય એમ “ સંખનાદ સંભળાયે લેવા, શરપુરને તેડું હો ! ” એમ વક્તા રણમેદાનમાં ઘૂમતાં ઘૂમતાં શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવાની સૂચના કરતાં કહે છે:-

‘સુખ સ્વતંત્રતાનું મોણુ મળે શિર સપટે,
રક્તબલિદાન દેવું કાર્ય સિદ્ધિ માટે.’

એ ક્રાંતિકાર હતા, મનુષ્યજનના હક્ક સમાન છે એ જ્ઞાન વર્ષો પહેલાં એને ધણું હતું. જનમથી કે ભતિથી કોઈ ઉંચ નીચ નવી એ સિદ્ધાંત એણે સ્વીકાર્યો હતો. સ્ત્રીભક્તિ પરત્વે એને અત્યંત માન હતું. અને દેશની માકક જ સ્ત્રીઓની અવદશા પણ એના અંતઃમાં સાલતી હતી. સ્ત્રીઓ તરફ સમાજે ચલાવેલા ધોર અન્યાય અને બેફારકારીએ સ્ત્રીજાતિને કેવી કંગાલ અને અધમ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે એનું કમકમાટી ઉપજાવે એવું વર્ણન એ કરે છે. વિધવા સ્ત્રીઓનાં અત્યંત કરુણ અને કોષ્ટ પણ સમાજની નીતિને માટે શરમ ઉપજાવે એવા ચિત્રો એણે આલેખ્યાં છે, અને એ માટે ધનુષ્યમાયી તીર છૂટે એમ એની કલમમાધી મર્મભેદી શબ્દો છૂટ્યા છે. ‘વિધવ્યચિત્રો’ નાં એના કાવ્યો જાણે શાહીન બદલે વિધવાઓના હૃદયરક્તથી લખાયાં હોય એવાં તાદ્દશ છે. સમાજમા વિધવાનું સ્થળ કયા છે, કેવું છે, અને અજ્ઞાન, નિર્દોષ, જોખમી વિધવાઓ લપટ પુરપતી પશુતાનો ભોગ બની કેવી દશાને પામે છે, અથવા વામનાથી ભરેલી કોષ્ટ સ્ત્રી શ્રદ્ધાં દેખીતા બધેનાથી બધાપણી, યોગ્ય વલણના અભાવે પાપના અખાડાઓ સેવી પ્રજાની મંરકારિતાનો કચ્છરધાણ કેમ વાળે છે એનું મચોટ વર્ણન એ કરે છે, અને આ બધું શાંતિથી સહી લેનાર સમાજ પર ક્રિટિકાર વરસાવે છે. આ હિંમત પચાસ વર્ષ પહેલાંના કાળમા કાણુ કરી શકે ?

એ તો નર્મદ જ કરી શકે. વૈધવ્યના આદર્શ ન પાળી શકનાર સ્ત્રીઓ માટે પુનર્જનનો પ્રચાર એ નિરૂપણું કરે છે, અને માત્ર પ્રચાર કરીને જ એમી ન રહેતા પોતે જાને એક વિધવા સ્ત્રી સાથે પુનર્જન કરી ક્રાંતિનો ઝુંડો ફરકાવે છે. એ મૂર્ખ નહોતો એ જાણતો હતો કે એનું આ પગલું સામા સમાજમા ભારે ખગલગાટ મચાવશે અને બહુ મોટો ભાગ એના પગલાં તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતો. પણ એને જે માયું કર્તવ્ય લાગે એ કરતા એ કદી ચૂકે એવો નહોતો, એટલે આખા સમાજનો અને ખામ કરીને જાનિજનોનો ભાર કોપ વહોરીને પણ એણે એ કૃત્ય કર્યું અને જેના જીવનમા અધકાર મિવાય કશું જ નહોતું એની એક સ્ત્રીના જીવનમા એણે પ્રકાશ પાથર્યો.

સ્ત્રીઓને માટે એને માન હતું. સ્ત્રીનું કાર્ય ધરની ચાર દિવાલોની અંદર જ સમાયું છે એમ એ નહોતો માનતો. સમાજના અને દેશના ઉત્કર્ષના કાર્યમા સ્ત્રીઓની સહયોગ એ માગે છે અને એક ગરબીમાં લખે છે:-

“હાં કે શુંડા બધન તમાલ કાપો,
હાં કે પ્રાણ અપી સ્વતંત્રતા આપો - કે ભેનીઓ, પુઝી, પુમે !”

આમ સમાજના બધાં અંગોનું નિરીક્ષણ એ અત્યંત ખુબીથી ચિદ્રિત્સકની માફક કરે છે અને નિર્ભયપણે તેના પર યથેચ્છ ટીકા કરે છે. દેવમંદિરો, સાધુઓ, પુરાણીઓ, મહારાજો એટલે સમાજે માનેલા પવિત્ર ગ્રંથો અને પવિત્ર વ્યક્તિઓ સામાન્ય રથોએ અને સામાન્ય વ્યક્તિઓનામાં આચારવિચારની બ્રહ્મતા હોય તો કદાચ ચલાવી લેવાય, પણ જેને પ્રગતિએ નીતિના અને પવિત્રતાના આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા હોય ત્યાં આવું કેમ ચલાવી લેવાય ?

દેવોના ધામરૂપ મંદિરોમાં અને એવાં બીજાં ગ્રંથોએ ચાલતા આ અનીતિના અખાડો સામે, અને એ બધું જોવાબાંધવા છતાં તે તરફ આંખમીચામણ કરનાર સમાજ સામે નર્મદની રોષની જ્વાલા પ્રગટી ઊઠી. એ અનાચારોના આચાર્યો સામે લખતાં એની કલમમાથી તણખા નથી ઊડતા, પણ અંગારા વર્ષે છે. અને આવા અંગારા કયા તો જ્વાલામુખી વર્ષાવી શકે છે અથવા ક્રાંતિકાર વર્ષાવી શકે છે.

અને આ બધું નર્મદે કયારે કર્યું હતું ? પચાસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે ગુજરાતને પરાધીનતાના કારમા ડાંસતું ઝેર સમજાતું નહોતું, જ્યારે ગુજરાત પરાધીનતાની સુવર્ણ શૃંગલામાં રાચતું હતું, જ્યારે ગુજરાતને લગ્ન, જન્મ ને મરણના ઉત્સવો ઉજવવા સિવાય જગતમા કશું કતવ્ય સૂઝતું નહોતું, ત્યારે, એ વાતાવરણ વચ્ચે નર્મદે સ્પષ્ટ, નિડર અને ખંજરના ધાધીયે વધુ કાંતિલ એવા શબ્દપ્રહારોથી સમાજના અનેક અંગોમાં ક્રાંતિ જગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આવા પુરુષને ક્રાંતિકાર ન કહીએ, આવા પુરુષને ખંડખોર ના કહીએ તો બીજું શું કહીએ ? એ ધનધોર વાતાવરણમા ધૂમકેતુ સમો નર્મદ એકલો ધૂમતો હતો; હા, એના ચેરગક સાથીઓ હતા, થોડા શિષ્યો હતા, ઘણા પ્રશંસકો હશે; પણ મંભવ છે કે એના ક્રાંતિકારી વિચારોની ઉગ્રતા કદાચ તેના એ મંડળને પણ દગ્ગાડી હશે.

આ વિચાર આદે છે ત્યારે એમ થાય છે કે નર્મદને આજના જેવું વાતાવરણ મળ્યું હોત તો ? નર્મદ આજે જીવતો હોત તો ? પરંતુ કોષપણ શક્તિશાળી વ્યક્તિને તે કાળના સમાજે પૂર્ણ સ્વરૂપે કદી પિછાની નથી, આજે પણ આપણને એજ અનુભવ નથી થતો ?

બાકી, નર્મદને શું જોઈતું હતું ? એને શો વૈભવ જોઈતો હતો ? રાજદરબારોના ખિતાઓ જોઈતા હતા ? એને શું જોઈતું હતું ? ક્રાંતિ, માત્ર ક્રાંતિ. અધમતાનો ઉચ્છેદ કરી નિષ્પ્રાણ ગુજરાતનું નવું સર્જન એને કરવું હતું.

નિર્ધનતાની સૂતિ સમો, પેટે પાટા બાંધી ગુજરાતનું નવસર્જન કરવા માટે ઝૂઝનાર અને પ્રાણ અર્પણ કરનાર નર્મદ ક્રાંતિકાર હો. એ ક્રાંતિને અને એ ક્રાંતિની ભાવના જગાવનાર નર્મદને માર્ગ મસ્તક આજ પણ નમે છે.

પ્રબંધઉત્તરનો વિધાયક

રા. અનંતરાય મણિશંકર રાવલ

૪૫૦નાં ૧૮૫૮નાં વર્ષના નવેમ્બર માસની ૨૩ મી તારીખ ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એક ધન્ય દિવસ ગણાશે. તે દિવસે ગરવી ગુજરાતના પનોતા પુત્ર વીરનર્મદે પચીસ વર્ષના જુવાન વયે મૈયાશારદાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. નોકરીનું રાજીનામું આપી, જાણે પોતાનો લવિષ્ય-પથ સૂઝી ગયો હોય તેમ, “ઘેર આવી પોતાની કલમના સામું જેઠ આંખમાં ઝળઝળાયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે જોળે છું.” આવી એકનિષ્ઠ શારદોપામના, આવી અડગ ટેકનો જોગ, ગુર્જરીગિગને દિદી અન્ય ભાષાઓની સમુજ્જવળ હરોળમાં ન લાવે ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની અપૂર્વ પ્રતિજ્ઞા લેનાર મહાકવિ પ્રેમાનંદ સિવાય, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જડવો મુશ્કેલ છે. સતત ચોવીસ વર્ષ લગી (૧૮૫૮-૧૮૮૨) આ ટેક પાળી ગુજરાતને ચરણે અમૂલ્ય પ્રેરણા ને સાહિત્ય એમણે ધર્યાં કર્યું. એવું સાહિત્ય પ્રકટાવ્યું કે જેણે મોહનિદ્રામાં સૂતેલી સમકાલીન ગુજરાતી પ્રજાને જાગૃત કરી, પ્રેમ-શૌર્યનો અણમૂલ આદર્શ આપ્યો અને પ્રજાના નવધનરમાં જાણવાજાણે કાળો આપ્યો. ગત સદીના ગુજરાતી સાહિત્યનો જેને આજોઆજો પરિચય હશે તે જાણે શકશે કે નર્મદની એ ટેક, એ શારદોપામના કાષ્ઠ રીતે નિષ્કળ નથી નીવડી, ઉલટું ગુજરાત અને તેના સાહિત્યને એક આશીર્વાદ સમાન નીવડી છે.

ઓગણીમસી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ આખા હિન્દને માટે, ગુજરાત માટે તો ખાસ, સંક્રાન્તિ-યુગ હતો. અંગ્રેજી મત્તાના પ્રચાર સાથે અંગ્રેજી જાણવણી આવી. પ્રથમ તો કંપનીના રાજ-કારિગારમાં આવરયક એવા કારકૂનો વર્ગેને પેના કરવા આરંભાયેલી અંગ્રેજી જાણવણી ધીમેધીમે દેશમાં પાશ્ચાત્ય વિચારો અને રહસ્યીકરણીના મંચાર કરવા માડ્યો. તેને અંગે જાણવણી પામતા નવીન વર્ગમાં સ્વતંત્ર વિચાર પ્રતિ શોષા ઉભો થયો. જૂના રૂઢિચિંતો અને સંકીર્ણતા વહેમી માન્યતાઓને તોડીઉઘેડી નાખવા પ્રતિ જુરમો પેદા થયો. બંગાળમાં રાજ્ય ગમભોદનરાયે ઉપનિષદો, કુરાન, બાઇબલ વગેરેનો અભ્યાસ કરી ચાલુ ધાર્મિક ઉપામનાને નવું નવરૂપ આપવા જાહોસમાજ સ્થાપી પૂના અને મુબમમાં પણ શિક્ષિત મહાત્માઓએ પ્રાર્થનારુમાજ શરૂ કરી તે હાગ નવું સુધારકમંડળ ઉઠ્યું કર્યું. ગુજરાતમાં આનો પડઘો પડ્યો. અમદાવાદમાં ૨૫૦ બોળાનાથ મારાભાઈએ પ્રાર્થનામંડળ સ્થાપી.

૨૫૦ મહીપતરામ નાતનનના સક્રિય બંધનોને અવગણીને વિચારત જઈ આવ્યા. સુરતમાં દુર્ગારામ ગણેતાણે ૪ મ. ૧૮૪૦ માં વિધવાવિવાહની દિગમ્યત જોડેયોકે કરવા માડી અને કેટલાક સામાજિક વર્તેમો તોડવાની શરૂઆત કરી. અન્યાર સુધી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ મનાતા યૌજુવ સંપ્રદાયના પૂજ્ય મહારાજ પર નીડર સુધારક કરમનમ મૂળજીએ રીતમર આદેષો કર્યા અને મહારાજ સામયિક દેગમા જાળ્ય. આમ બાપક પ્રનનનનૃતિના જુવાગનો એ યુગ દનો, કવિ નર્મદનકર આ મંદાન્તિદાગમા જન્મ્યા (૪. સ. ૧૮૩૦) ને ઉજ્યા.

સ્વતંત્ર વિચાર, દેશાભિમાનની પ્રસરતી જતી નવલંત ભાવના, સહેલા સમાજને સુધારવાની એકમાત્ર ધગશ, તે યુગનાં આ સર્વ પ્રેરકબળોની અસર એમના નીડર, ઉત્સાહી, જુવાન આત્મા પર થયા વિના કેમ રહે ? ઉકેલ માગી રહેલા અનેક સમાજિક ધાર્મિક પ્રશ્નો તેમણે ઉપાડી લીધા. સુધારાનો ઝંડો ઉપાડી એ પહેલા સામાજિક બડગોર બન્યા. સુધારાનું બ્યૂગલ પ્રથમ એમણે એમનામાં હતું એટલા જોસથી (એમના શબ્દોમાં) ‘જોરસા’ થી ફૂંક્યું.

બળબળતા શબ્દોમાં હૈયાની દાઝ એણે ઠાલવી. વહેમી, ધર્માંધ, અજ્ઞાન, કુસંપી, કાયર, પ્રમાદી અને સત્ત્વહીન લોકોને પોતાની ચોતરફ નિહાળી તેના હૈયામાં અપાર વેદના થવા લાગી. તેમનામાં શૈશ્ય, ઉદ્યોગપરાયણતા, વ્યસ્ત્રા અને વિદ્યાબ્યાસગ લાવવા નર્મદે જે ચેતનવન્તા સચોટ શબ્દોમાં પ્રેરણા કરી છે તેમાંના થોડાક નમૂનાઓ જોઈએ

(૧) ઓ હિંદુઓ ! તમે દાઢ દિવસ મંડળીમાં મળી એક થવાનો વિચાર નથી કર્યો...તમે

સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી વધ્યા...તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો; દેશમાં ભાણેરોટલા મળે તે સારુ પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે જોટા એમ બોલી સતોષે કંઈ રહેો છો ?તમારો માણસ તરીકે શો હક્ક છે ? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સગાં નાતીલા સાથે ચાલવાની શી રીતિ છે ? સ્વતંત્રતા તે શું છે ? રાજકારભાર તે શું ? વિદ્યા તે શું ? સુધારો તે શું ? દેશનું લલુ તે શું ? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું ? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો.

(૨) તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિએ બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો... .. ને કેમ પોકારો છો કે ‘ નસીબમાં હશે તે થશે ’ ? જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લગાઇનું ઠેકાણું છે એમ સમજી દેશને સાથે પોતપોતાની ફરજ બજાવશે ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે.

(૩) બાળક છોન્દાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બધનમાં નાખો છો...હવે એ છોકરાં શું વિદ્યાબ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ?...શી શોધ કરે ને શુ નામ કરે ? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઓછામાં ઓછા બે છોકરાઓ વીટળાયેલો જ હોય તે શુ દેશનું અભિમાન ગમ્પી, ક્યા અનુભવ પરથી તે અર્થે કંઈ કામ કરે ? ધરતી જંનળગમથી પતે ત્યારે કે ? નાખુશ છું કે જુવાન સમજેલા તેઓ પણ બાળી જોઈને ખાડામાં પડ્યા છે, પડે છે, ને પડશે, રે ન પડે ! નાત જમાડી વરા, પુલેકાં, વરધોડા, સરધસ, નાચરંગમાં ફૂલાઈફૂલાઈ પેસો ઉરાડી દો છો તે તમને ઘડપણે ધણો સાલશે.

(૪) ઓ લગવાન ! આગસ, અજ્ઞાન, દુરાચાર અને પુલેકાઈ દેશમાંથી ગએલી ક્યે દહાડે દેખાડીશ ?

(૫)ત્યારે કહો, શા માટે ન મંડી પડીએ ? દેખતી આખે, કુમળી ચામડીએ અને નાજુક દિલે, દુખના બળાપા કેમ સહન કરીએ ? આવો, આપણે રણમાં ઉદમ-શુદ્ધિની તરવાર ઉઠાવીએ. ગરમ દોહી વહેતે મરવું બહેતર છે...

આ પાત્રે ફક્ત કવિના માત્ર એક જ લેખ ('ઉદ્બોધન') માધી તારવેલા છે. દેશની દુર્દશાથી ચીરાતા હૃદયના આ વેગીલા શબ્દો વાચના આજ પણ જીવાન લોહી ધડકધડક ઉછળી રહે, અને વીર-કવિના ઉદ્બોધનને અમલગા મૂકવા કમર કસવાનું મન અષ્ટ જાય તેમ છે.

‘સદુ ચલો જીતવા જંગ, ખૂગલો વાગે,
યાદોમ કરીને ખડો ક્તેડ છે આગે.’

ની ઘોષણા ગજવનારે સિદ્ધર, પરશુરામ વગેરે નરશાહોનાં દૃષ્ટાંતો રાકી, સાહસ વિના તેમનું અત્યારે કોઈ નામેય ન બાણતું હોત એમ સ્પષ્ટ બતાવી, એવી સાહસવૃત્તિ કેળવવાનો ગુજરાતના જીવાનોને આદેશ આપે. સમુદ્રગમન સામે સંકુચિત હૃદય મનોદશાએ ઉભી કરેલી વાડને તોડી પાડી. ‘હાંડીયા’ માં ઉગ્ર પ્રહારો સમાજ પર કરી હાંડીયા નામ માર્યું હતું. સ્ત્રી-કેળવણી માટે લેખો લખી બનતા પ્રયાસ છીધા. વિધવાપુનર્લગ્નની અત્યારે વીસમીસદીની ખીછ પચ્ચીસીમાં પણ બહુ વિરોધી પ્રતિપક્ષો સામે ચર્ચાતી બાબતની તે વેળાએ તેમણે પોતાના લખાણોમાં હિમાયત કરી. એટલું ક્યેં તેમના નીડર, કર્તવ્યપરાયણ આત્માને સતોષ ન થતાં પોતે જ એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું અને દાખલો ખેમાડ્યો, એ એમની અજબ હિંમત અને ઉગ્ર સામ્યી સુધારકવૃત્તિ દર્શાવવા ગમત થાય તેમ છે.

પ્રેમ-શૌર્ય એ તેનો આદર્શ. પોતાને સુરતને બંગલે પણ એ શબ્દો તેણે કાતરાવેલા, નિર્જીવ કાયરતા અને પ્રમાદથી ઘેરાયલી પ્રગ્નને પ્રેમ-શૌર્યના પાઠ લાણાવવાના મનોરથની સિદ્ધિને અર્થે પ્રથમ પ્રજામાં સ્વતંત્રતાની પ્રબળ ભાવના જગાડવી આવશ્યક લાગવાથી ‘ગરવી ગુજરાત’ નાં મહિમાનાં યજ્ઞોગાન તેણે ગાયાં. ગરવી ગુજરાતનો ‘ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગળળળ કસુંબી પ્રેમ-શૌર્યઅંકિત’ એવી મહેચ્છા સેત્રી ગુર્જરભૂમિને કવિ પ્રાર્થે છે.

‘તું બહુલ ભાણુવ નિજ સંતતિ સદને પ્રેમ-ભક્તિની ગીત.’

આમ દેશાભિમાનની ભાવના જગાડનાર ગુજરાતમાં તો પ્રથમ નર્મદ જ. ‘દેશાભિમાન’ શબ્દ પણ પહેલો તેણે જ યોજેલો. ત્યાર પછી તો દેશાભિમાનની ભાવનાને સદા જગત રાખવા ડૉ. હરિલાલ દ્રવે, ખજરદારે અને નાનાલાલે પોતપોતાની લાક્ષણિક કવિત્વ રીતિ અનુસાર ગુર્જરીભૂમિના ગોસ્વગાન કર્યા છે તે સર્વ નર્મદની પ્રેરણા કીલીને જ એમ માનીએ તો કંઈ જોડું નથી. ગોવર્ધનરામની દેશપ્રીતિ ને દેશકલ્યાણની યોજનાના વિચારો, અંબ રણુજીતરામની ગુજરાતની એકતા વ્યાપવાના ભવ્ય મનોરથ, અને કમધોગી ગાંધીજીની સ્વરાજસિદ્ધિની નિષ્ઠા ભાવનાના મૂળ કે પ્રેરણા નર્મદમાં ખેંચેલો તો જોડું નથી. મુઘલાલ પ્રજામાં પ્રાણુ પુટ્ટી દેશભક્તિની જ્યોત આમ નર્મદે જ પ્રથમ પ્રગટાવી.

નર્મદમાં જીવાનનું ઉછળતું લોહી, આદર્શનો આવેગ, અદમ્ય ઉત્સાહ, નીડરતા અને લાગણીપ્રધાન વેગીયુ હૃદય હોવાને અગે તેનો યોધ જર્મન શ્રીસ્ટુક નિતરીની માફક ‘લેખમ અને ગમ્બી’ (‘Danger and play’) ખેડવાનો, સાહમનો, યાદોમ કરીને કર્તવ્ય-ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાનો, ઉદ્દામવાદી (extremist) હોય એ માર સ્વાભાવિક છે. ખગ સુધારકમાં આવી તર ને ફડ કરવાની વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે. દલપતરામના જેવું દેસ રાણુપણુ

કે આધેડ ગંભીરતા નર્મદમા નહિં બાળીએ. આથી જ પહેલા તે નવલરામ જેવા વિવેચી પરીક્ષક નર્મદ પર આક્રીન થઈ ગએલા, અને દલપતરામનો ‘ધીરં ધીરે સુધારાનો સાર’ વાળો ધોળ તેો ગરબો ગાનાર બાપડીઓનેજ ગાવા લાયક છે કહી દલપતરામને નર્મદની સરખામણીમાં ઉતારી પાડવાનું કરી ગએલા.

પણ આ પાછળથી કવિના સમગ્ર વિચારોએ પલટો ખાધો. જુવાનીસદજ લાગણી પ્રાપ્ત્ય નરમ પડતા અને ફરેલ પ્રકૃતિ થતાં, સોશિયલ (Social Psychology) નો અભ્યાસ અને અનુભવ વિશાળ થતાં, તેમજ ઇતિહાસ અને જૂનાં આર્થશાસ્ત્રોનું બારીક અધ્યયન કરતાં, નર્મદને જાણે કે નવી દષ્ટિ લાધી. તેનામાં જગજગ વિચારપરિવર્તન થયું. ઉછાછળી સુધારક-વૃત્તિએ અર્થનો અનર્થ કરેલો તેમને માણસ પડ્યો. સુધારાના સારજૂત તરેલા અવગણાઈ, રહેણીકરણી અને ખાનપાનની સ્વચ્છંદતા સુધારાને નામે ઘૂસી ગએલી જેમ. આવું આવું કંઈ થતું જેના કવિનાં સત્યપ્રિય હૃદયને જાણે અંતરયામીનો આદેશ મળ્યો: “ રૂક જાઓ. ” ગંભીર વિચારવિમર્શને અંતે સુધારાની કૃત્યમાં ઉપાડેલાં કદમ પાછાં વાળ્યાં. ઉચ્છેદકવૃત્તિ તણ દષ્ટ એ છેદકરણક (Liberal Conservative) બન્યા; જે સુધારાવાળાના પોતે અગ્રણી હતા તેમનેજ ઝૂંડવા કલમ કસવા માડી. એમના વિચારપરિવર્તન પછી લખાયેલા નિબંધો અને લેખો “ ધર્મવિચાર ” નામક ગ્રંથમાં સંગ્રહાયેલા છે. તેમાં સમાજ (આર્યસમાજ પ્રહો-પ્રાર્થના-સમાજ) અને સુધારાવાળાઓની પ્રવૃત્તિને ઇલેક્ટ્રોનિક સુખસાધનના ઉદ્દેશવાળા કહી, આર્યોની પુરાણી ભાવનાના-પારલૌકિક ઉદ્દેશને અનુલક્ષી, નિર્વૃત્તિ અને વૈરાગ્યસેવનનો-સખળ પક્ષ લે છે. એ; આર્યધર્મના અનુષ્ઠાન વગર હિંદનો અને હિંદવાસીઓનો ઉત્કર્ષ નથી થવાનો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, “ દેશાભિમાનનો વિચાર આર્યજને કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દૃઢ કરવા ” એવી સલાહ આપે છે.

પલટાયેલા વિચારોને આમ જાહેરમાં મૂકવા અને તે વળી એવી રીતે કે જેથી પૂર્વે પ્રબોધેલા સિદ્ધાંતો ને મંતવ્યો ખોટાં ફરે, એ સામાન્ય મનુષ્યની અભિમાનવૃત્તિને કંઠે એવું કપરું કાર્ય છે. એટલે આ બાબતમાં પણ નર્મદનો સત્યપ્રિય ને નીરર સ્વભાવ તરી આવે છે. પલટાયેલું દષ્ટિબિંદુ ખરું ભાસતા શુદ્ધ દેશહિતના નિષ્ઠાથી દેશના લાઘવોડુઓને તે જાહેર કરતા આંચકા ખાય એવા ભીરૂ હૃદયદૌર્બલ્યની છાટથી પણ નમદ પોતાને અલગાવે ખરો કે ? પોતાથી થએલ ભૂલને હિમાવય જેવડી મોટી ભૂલ કહીને પ્રજા સમક્ષ કબૂલવાનું મહાત્મા ગાંધીજીનું આવું જ કાર્ય નર્મદના કાર્યની સરખામણીમાં ઉતરવાને અધિકારી ગણી શકાય, અન્ય નહિં. તેના પાછળના વિચારો સાચા હોય કે ખોટા, પણ જે હિંમતથી તેને તેણે જાહેરમાં મૂક્યા તે પગલું જ તેના હૃદયની સચ્ચાઈને માટે તેને ગૌરવ અપાવે તેવું અવશ્ય છે.

આમ નર્મદની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ અને સર્વદેશીય હોય બહુ કાળજીપૂર્વક લક્ષ એકલી સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિમાં તે ન આપી શકેલ હોય એમ કોઈ માનશે. પણ ના, તેમ નથી. સાહિત્ય પણ જેટલું તે મૂકતો ગયો છે તેટલું, તેનો સમય ને વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં, (copious) સરવસંપન્ન (Substantial) અને સરસ છે, તે વાતની નર્મદનો હરકોઈ અભ્યાસી

સાક્ષી પૂરશે. જૂને ચીસે કરાતી કવિત્વમા પાશ્ચાત્ય દબ્બતા સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને સ્વાનુભવ (subjective element) ના તત્ત્વો કંઈક અંશે સમજાવવાનું નર્મદે શરૂ કર્યું. કવિ તરીકે તે ગસિક અને મરત કવિ ગણાય એમ વિવેચકો અને ગ્રંથાવિદોની ગણતરી છે. જૂનીના અંશે સાચવી નવી પાશ્ચાત્ય અસરને ઝીલી તેણે કવિતા કરી. તેની ‘નર્મદકવિતા’ માંનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં રમ્ય તાદૃશ વર્ણનો, શૃંગાર અને નીતિઓષ્ઠ કવિતા ખરેખર વાચકા લાયક છે. અલગત, તેમાનુ ઘણું આપણને ન રૂચે અને કિલ્લા જેવું લાગે, છતાં બીજાં દેશીક તત્ત્વો ખરી કાવ્યદૃષ્ટિ વિના નજ સંલગ્ન હોય તેવા અનુભવ આપણને કરાવે તેવાં છે. ‘શું’ તા પૈમા ચાર’ ઇત્યાદિ વચનોથી અવગણાતી દમ્ભેલ શુજરાતી ભાષાને તેણે પ્રથમ વીરરમ અને જુરસાના આવિષ્કારકમ બનાવી.

‘વિક ધિક દાસપણુ, દાસપણુ’

બજ્યુ તમાકુ ગાણપણુ

તથા ‘સહુ ચીસે છતવા જંગ બચસો વાગે’ વગેરે કવિતાઓ હાલથીયે પણ પાતો ચઢાવે તેવી જુરસાના ભાષામા લખાયેલી છે.

પિગળ, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ ઇત્યાદિના અભ્યાસ પ્રત્યે, એ વિચિત્ર પ્રથમ પુસ્તકો લખી, અભિરૂચિ જગાડનાર નર્મદ જ. ‘નર્મદગંગ’ મા જગતની વિવિધ પ્રત્યોના ઇતિહાસનું નરમ વૃત્તિથી જે સુદર અન્વેષણ કવિએ કર્યું છે, તે પછી તે ઇતિહાસ આર્ષદર્શન કરવાની તેમની શક્તિ વિશે જરૂર માન થયા વિના મહેતુ નથી પણ આ બધા કરતા એમની સાહિત્યસેવાનું મૂલ તેમના ‘નર્મદકાવ્ય’ થીજ આકર્ષક છે. ધણી મહેનતપૂર્વક શુજરાતીમાં પ્રથમ એમણે કાવ્ય તૈયાર કર્યો, જે હાલ સુધી લગભગ પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારાતો. આ બાબતમા કવિ નર્મદ તે શુજરાતના ડૉ. જહોન્સન કરી શકાય. છેક દમણા દેસે સુધી શુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા ગોહલનરેશના આ દિશામાના પ્રાસો શિવાય, આપણી ભાષા ખાતે નર્મદકાવ્ય એ એક જ શબ્દકાવ્ય હતો એટલી જ વાત નર્મદની સાહિત્યસેવાની તુલના કરવા બસ થઈ પડે. કવિએ આ શિવાય એ નાટકો—કોપદીર્શન નાટક અને રામચંદ્રકીર્તન નાટક—લખેલા તે રંગભૂમિ પર પણ તે વેળાએ આવેલા

પણ કવિની ખરી મિદિ તેની પ્રતાપી, વિશાલ, ગદ્યશૈલીમા છે. એજમ એ તેના મર્મ લખાણોમા લલમટી રહેતો ગુણ છે. દયાની પ્રળય લગણીથી, નિખાલમ ને નીર સ્પષ્ટભાવિત્વથી લખાયેલા તેના લેખોમા તેનું જવલંત વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ ઉઠી આવે છે. આ બાબતમાં પ્રેમાનંદ-મૃત વલ્લભ તેમજ આપણા સરદાર વલ્લભલાલ પટેલ નર્મદને બગાળર મળતા આવે. મચોટતા અને જુરસો નર્મદના ગદ્યના વિશિષ્ટ ગુણો તરીકે લેખી શકાય. છતાં આટલું કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ કે નર્મદની ભાષા પ્રરલિહ અવગ્યાની ભાષ, અણુખેડાયેલી અને ઓપ આપ્યા વગરની છે તેવી દુર્બોધતા અને કિલ્લતા ધણીવાર આવે છે. ધણીવાર તો નર્મદનો વિચારપ્રવાહ ને તેનું વક્રવ્ય એટલા વેગવાન હોય છે કે તેને અવિચાર આપવા પૂરતી મમર્થ ભાષા તેની પાસે નથી એમ જ આપણને લાગે. એકદર મજબૂત લખાવટ અને વેગ

કે આધેડ ગંભીરતા નર્મદમા નહિં બાળીએ. આથી જ પાંદેલાં તો નવલરામ જેવા વિવેકી પરીક્ષક નર્મદ પર આકર્ષીત થઇ ગએલા, અને દલપતરામનો ‘ધીરે ધીરે સંધારાનો સાર’ વાળો ધોળ તો ગરબો ગાનાર ખાચડીઓનેજ ગાવા લાયક છે કહી દલપતરામને નર્મદની સરખામણીમાં ઉતારી પાડવાનું કરી ગએલા.

પણ આ પાછળથી કવિના સમગ્ર વિચારોએ પલટો ખાધો. જુવાનીસદગ લાગણી પ્રાણત્ય નરમ પડના અને દરેક પ્રકૃતિ થનાં, લોકમાનસ (Social Psychology) નો અભ્યાસ અને અનુલવ વિશાળ થતા, તેમજ ઇતિહાસ અને જૂનાં આર્યશાસ્ત્રોનું યારીક અધ્યયન કરતા, નર્મદને બધું કે નવી દષ્ટિ લાધી. તેનામા જળજં વિચારપરિવર્તન થયું. ઉછાછળી સુધારક-વૃત્તિએ અર્થનો અનર્થ કરેલો તેમને માણસ પડ્યો. સુધારાના સારજૂત તત્ત્વો અવગણાઇ, રહેણીકરણી અને ખાનપાનની સ્વચ્છંદતા સુધારાને નામે ધૂસી ગએલી બેઠ. આવું આવું કંઈક થતું બેતા કવિના સત્યપ્રિય હૃદયને બધું અંતરયામીનો આદેશ મળ્યો: “ રૂકે બચ્ચો.” ગંભીર વિચારવિમર્શને અંતે સુધારાની કૂચમાં ઉપાડેલાં કદમ પાછાં વાળ્યાં. ઉચ્છેદકવૃત્તિ તણ દષ્ટ એ છેદકરક્ષક (Liberal Conservative) બન્યા; જે સુધારાવાળાના પોતે અગ્રણી હતા તેમનેજ ઝૂઝવા કલમ કસવા મારી. એમના વિચારપરિવર્તન પછી લખાયેલા નિબંધો અને લેખો “ ધર્મવિચાર ” નામક અંથમા સંગ્રાહાયા છે. તેમા સમાજ (આર્યસમાજ પ્રહ્લો-પ્રાર્થના-સમાજ) અને સુધારાવાળાઓની પ્રવૃત્તિને ઇલોહીક સુખસાધનના ઉદ્દેશવાળા કહી, આર્યોની પુરાણી ભાવનાના-પારલોહીક ઉદ્દેશને અનુલક્ષી, નિર્વૃત્તિ અને વૈરાગ્યસેવનનો-સખળ પક્ષ લે છે. એ: આર્યધર્મના અનુપાન વગર હિંદનો અને હિંદવાસીઓનો ઉત્કર્ષ નથી થવાનો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, “ દેશાભિમાનનો વિચાર આર્યજને કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દૃઢ કરવા ” એવી સલાહ આપે છે.

પલટાયેલા વિચારોને આમ બહારમાં મૂકવા અને તે વળી એવી રીતે કે જેથી પૂર્વે પ્રભોધેલા સિદ્ધાંતો ને મંતવ્યો ખોટાં દરે, એ સામાન્ય મનુષ્યની અભિમાનવૃત્તિને કંઈ એવું કપડું કાપે છે. એટલે આ બાળતમાં પણ નર્મદનો સત્યક્રિય ને નીર સ્વભાવ તરી આવે છે. પલટાયેલું દષ્ટિબિંદુ ખરું ભાસતા શુદ્ધ દેશહિતના નિષ્કાર્થી દેશના ભાઇલાંડુઓને તે બહાર કરતા આંચકો ખાય એવા ભીરૂ હૃદયદૌર્બલ્યની છાંટથી પણ નમદ પોતાને અલગાવે ખરો કે ? પોતાથી થએલ ભૂલને હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ કહીને પ્રબ સમક્ષ કબૂલવાનું મહાત્મા ગાંધીજીનું આવું જ કાર્ય નર્મદના કાર્યની સરખામણીમાં ઉતરવાને અધિકારી ગણી શકાય, અન્ય નહિં. તેના પાછળના વિચારો સાચા હોય કે ખોટા, પણ જે હિંમતથી તેને તેણે બહારમા મૂક્યા તે પગલું જ તેના હૃદયની સચ્ચાઇને માટે તેને ગૌરવ અપાવે તેવું અવશ્ય છે.

આમ નર્મદની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ અને સર્વદેશીય હોઇ બહુ કાળજીપૂર્વક લક્ષ એકલી સાહિત્યલેખનપ્રવૃત્તિમાં તે ન આપી શકેલ હોય એમ કોઇ માનશે. પણ ના, તેમ નથી. સાહિત્ય પણ જેટલું તે મૂકેલો ગયો છે તેટલું, તેનો સમય ને વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમા લેતાં, (copious) સત્ત્વસંપન્ન (Substantial) અને સરસ છે, તે વાતની નર્મદનો હરકોઇ અભ્યાસી

સાક્ષી પૂરશે. જૂને ચીકે કરાતી કવિત્વમાં પાશ્ચાત્ય ઢબનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને સ્વાનુભવ (subjective element) ના તત્ત્વો કષ્ટક અશે માખણ કરવાનું નર્મદે શરૂ કર્યું. કવિ તરીકે તે રસિક અને મસ્ત કવિ ગણાય એમ વિવેચકો અને રસિકવિદોની ગણતરી છે. જૂનીના અંશે સાચવી નવી પાશ્ચાત્ય અસરને ઝીલી તેણે કવિતા કરી. તેની ‘નર્મદવિતા’ માના સૃષ્ટિસૌંદર્યના રમ્ય તાદૃશ વર્ણનો, શૃંગાર અને નીતિબોધક કવિતા ખરેખર વાચવા લાયક છે. અલબત્ત, તેમાનુ ઘણું આપણને ન રૂચે અને કિલ્લટ જેવું લાગે, છતાં બીજાં દેટલાંક તત્ત્વો ખરી કાવ્યદૃષ્ટિ વિના નજ સંભળ્યા હોય તેવો અનુભવ આપણને કરાવે તેવાં છે. ‘શું’ શા પૈસા ચાર’ ઇત્યાદિ વચનોથી અવગણાતી દમઝેલ શુજરાતી ભાષાને તેણે પ્રથમ વીરરમ અને જુસ્સાના આવિષ્કારક્ષમ બનાવી.

‘ધિક ધિક દાસપણુ, દાસપણુ !
બન્યુ તમાકું શાણપણુ

તથા ‘સહુ ચલો જીતવા જંગ બચ્ચલો વાગે’ વગેરે કવિતાઓ હતવીયને પણ પાનો ચડાવે તેવી જુસ્સાદાર ભાષામાં લખાયેલી છે.

પિગળ, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ ઇત્યાદિના અભ્યાસ પ્રત્યે, એ વિષયોના પ્રથમ પુસ્તકો જાળી, અભિરૂચિ જગાડનાર નર્મદ જ. ‘રાત્યરંગ’ મા જગતની વિવિધ પ્રભાઓના ઇતિહાસનું નટરથ વૃત્તિથી જે સુદર અન્વેષણ કવિએ કર્યું છે, તે પરથી તો ઇતિહાસના આર્ષદર્શન કરવાની તેમની શક્તિ વિશે જરૂર માન થયા વિના રહેતું નથી પણ આ બધા કરતા એમની સાહિત્યસેવાનું મૂલ તેમના ‘નર્મદકાશ’ થીજ આકવુ ધટે. ધણી મહેનતપૂર્વક શુજરાતીમાં પ્રથમ એમણે કાશ તૈયાર કર્યો, જે હાલ સુધી લગભગ પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારાતો. આ બાબતમાં કવિ નર્મદ તે શુજરાતના ડૉ. જહોન્સન કરી શકાય. છેક હમણાં છેલ્લે સુધી શુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા ગોડલનરેશના આ દિશામાના પ્રયાસો સિવાય, આપણી ભાષા ખાતે નર્મદકાશ એ એક જ શબ્દકાશ હતો એટલી જ વાત નર્મદની સાહિત્યસેવાની તુલના કરવા બસ થઈ પડે. કવિએ આ સિવાય એ નાટકો—દ્રૌપદીદર્શનનાટક અને રામગનકીદર્શન નાટક—લખેલા તે રંગભૂમિ પર પણ તે વેળાએ આવેલા

પણ કવિની ખરી સિદ્ધિ તેની પ્રતાંગી, વિશદ, ગદ્યશૈલીમાં છે. એજસ એ તેના સર્વ લખાણોમાં લલકરી રહેતો ગુણ છે. હૈયાની પ્રબળ લાગણીથી, નિખાલસ ને નીડર અપદભાષિત્વથી લખાયેલા તેના લેખોમાં તેનું જીવંત વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ હોઈ આવે છે. આ બાબતમાં પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ તેમજ આપણા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ નર્મદને બરાબર મળતા આવે. સચોટતા અને જુસ્સો નર્મદના ગદ્યના વિશિષ્ટ ગુણો તરીકે લેખી શકાય. છતાં આટલું કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ કે નર્મદની ભાષા પ્રારંભિક અવસ્થાની હોઈ, અણખેડાયેલી અને ઓપ આપ્યા વગરની છે તેવી દુર્બોધતા અને કિલ્લટતા ધણીવાર આવે છે. ધણીવાર તો નર્મદનો વિચારપ્રવાહ ને તેનું વક્તવ્ય એટલા વેગવાન હોય છે કે તેને આવિષ્કાર આપવા પૂરતી સમર્થ ભાષા તેની પાસે નથી એમ જ આપણને લાગે. એકંદર સજીવ લખાવટ અને વેગ

નર્મદના ગદ્યમાં પૂરતા પ્રમાણમાં આપણે જોષ શપ્તીએ છીએ. ગુજરાતી ગદ્યના જનક (Father of Gujarati Prose) નું યશોજ્જવળ બિરુદ એમને આપવામાં આવે છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નર્મદ પછી તો ગદ્ય ગૌર્વર્ધનરામ, મણિલાલ નભુભાઈ; નરસિંહરાવ, કુદિર ગાધીજી, મુનશી આદિને હાથે એટલું વિકસ્યું છે કે અત્યારને સુધાયણે નર્મદનું ગદ્ય માપવા જનાર કદાચ તેને અન્યાય ન કરી ખેસે એ જોવાનું છે.

અને જે ગદ્ય એકલાની બાળતમાં, તે તેના સાહિત્યને વિષે પણ. ગુજરાતી સાહિત્યે પણ ઝડપી પ્રગતિ સાધી છે અને નર્મદની ‘નર્મકવિતા’ કે ‘નર્મગદ્ય’ કરતા વૃધારે કલાદષ્ટિ તેમજ ચિરંજીવિતા માટે દાવો કરી શકે. નર્મદના વાંચનારાઓ ઓછા થતા જતા હોવાનું એજ કારણ છે. એટલે સ્પષ્ટ બોલવાને વધો ન હોય તો કહેવું જોઈએ કે નર્મદનું સાહિત્ય ચિરંજીવ રહેશે એમ માનવું વધારે પડતું છે. બાકી એ વાત તો નિર્વિવાદજ કે નર્મદનો અક્ષરદેહ કદાચ બહુ ન ટકે, પણ તેનું યશઃશરીર તો તેના વ્યક્તિપ્રભાવ વડે, જ્યાં લગી ગુજરાત અને ગુજરાતી છે ત્યાં લગી નિત્ય પ્રેરણાદાયી અમર રહેવાનું જ.

આપણા પ્રથમ સમર્થ વિવેચક નવલરામે નર્મદને ‘સમયમૂર્તિ’ એવું વિશેષણ આપેલું છે. દેશભિમાનની ભાવના, સુધારાની એકમાત્ર ધગથ, વગેરે તે યુગનાં પ્રેરકબળોને ઝીલી તેની ઉદ્દેશોપણા કરનાર નર્મદ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ખરો પ્રતિનિધિ હતો. સમકાલીન પ્રવૃત્તિનાં મોજાં સાથે તેનું દેશહિતૈષી હૃદય ધગધાર લેતું હતું, અને છેલ્લેછેલ્લે સુધારાવાળાઓનું સિદ્ધાંતથી અપસંગળુ યા આચરણુશીલિત્ય જે સુધારાપક્ષની નિષ્ફળતાનું સૂચક હતું તેનું પણ નર્મદશ્પી આરસીમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું. આમ એ ‘સમયમૂર્તિ’ શબ્દ તેને માટે ખરોખર લાગુ પડે છે.

છતાં, તે એકલો સમયમૂર્તિ હતો ? મને તેથી આગળ જવાનું મન થાય છે. તે યુગપ્રવર્તક હતો, ‘નવયુગની સર્વ’ પ્રવૃત્તિઓનો તે ઉત્પાદક પિતા હતો.’ સંસારસુધારા માટે, ભાવિ પ્રજાના ધડતર માટે તેણે અપેક્ષો શ્રેણી નાનોસૂનો ગણી કાઢવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જેને શુભ પ્રવૃત્તિઓનું તેણે મંગળાચરણ કરેલું, તે હજી ચાલુ છે. દેશભક્તિની ભાવના, સંસારસુધારો, સ્ત્રીશૃંગવણી, વિધવાપુનર્વિવાહ ઇત્યાદિ વિષયોને આજથી સીતેર વરસ અગાઉ ઉપાડી લેનાર નર્મદ યુગપ્રવર્તક કે યુગસ્રષ્ટા કહેવાને કોઈ રીતે બીનહક્કદાર નથી. આપણે એને એ રીતે સન્માનીએ એજ યોગ્ય છે.

એ નીડર, દેશભક્ત, નિરપૂહી, અનન્ય શારદોપાસક, વિચારક ને સુધારક ગુર્જરવીરની શતાબ્દીજન્મતીના આ શુભ અવસરે એના તેજસ્વી આત્માને ‘આત્મા દાળીને’ અંજલિ આપી કૃતાર્થ થઈએ. સાથે સાથે એ યાદ રાખીએ કે તેણે આરંભેલી પ્રવૃત્તિઓ જે હાલ પણ સાધ્યશામાં છે, તેને સિદ્ધ કરી એ દેશવત્સલના મહાનુભાવ આત્માને યોગ્ય ઉજળા વારસ સાબિત થવા માટેનો મોકલો જવા દેવા જેવો નથી. એમ થાય તો નર્મદ ફેકટ છલ્લો, લડ્યો નહિ’ ગણાય.

નર્મદાશંકર અને ભાવનગર

રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

[આજથી સાત વર્ષ પર, સાહિત્યસેવકગણની પ્રવૃત્તિને અંગે, મુ. શ્રીમાનશંકરભાઈને મેં જ્યારે વિનંતિ કરી કે નર્મદ અને તેના યુગસંબંધી આપને જે માહિતી હોય તે અમારા ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગ કરવા લખી મોકલવા કૃપા કરો, ત્યારે તેમણે આ પત્ર લખેલો. અહીં તે, હમણાં તા. ૨૬-૫-૩૩ ને રોજ મારી વિનંતિ પરથી પ્રસ્તુત સ્મારકગ્રંથમાં છાપવાની રજા તેમણે આપેલ હોય, પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. પહેલી ચારને વચ્ચેની એક કંડિકા ઇતર વિષયની હોય છોડી દીધી છે. વિ. કં.]

કવિ નર્મદાશંકરનો ભાવનગરના કેટલા કાર્યભારીઓ સાથે બહુ સારો સંબંધ હતો. પરંતુ તેનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પૂરો પાડનાર સ્વ. વ. મુ. શ્રી રતિલાલ દેસાઈ હતા. તેઓ ગયા અને હવે તે સમયને કોઈ પણ વૃદ્ધ હયાત નથી. નર્મદાશંકરનો કેટલોક ભાગ ભાવનગર દરવાજાની છાપખાનામાં છપાયો છે તે અરસામાં અહીંના વિદ્વાન કાર્યભારીઓએ કવિ સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો. ધણું કરી ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી ૭૦ સુધીમાં તે વખતે મારી ઉમ્મર બે ચાર વર્ષની હતી. એટલે મને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કંઈ નથી. કોઈકોઈ વખતે કોઈ કવિની વાત કાઢે, ત્યારે કંઈકઈ હકીકત સાબળેલી; એટલું જ.

એ તો તમે જાણો છો કે-કવિએ તે સમયમાં સુધારાનો ઝુંડો બહુ જોરથી ઉપાડ્યો હતો. વિધવાવિવાહની છૂટથી કવિતાઓ લખતા અને પોતે તેનો છોડ્યોયે અમલ કર્યો હતો. એટલે અહીંના તે સમયના કાર્યભારીમંડળમાં સ્વ. મુ. શ્રી સંતોષરામ દેસાઈ અને સ્વ. મુ. શ્રી ગંગાભાઈ સાહેબ તો વિરૂદ્ધ જ હોય. છતાં સ્વ. વ. મુ. શ્રી જગનભાઈ દેસાઈ બહુ વિદ્યાવિલાસી હતા. સંગીત અને કળાનો પણ તેઓને તેટલો જ શોખ હતો. તે સમયમાં સ્વ. રા. ગણુપતરામ વેણીલાલ ઓઝા અને સ્વ. રતિલાલ દેસાઈ જેવા વિદ્વાનોને તેઓને સહજ આશ્રય મળી ગયો. ગુજરાતમાં સુધારાની ઝુંબેશ સાથે નવીન સાહિત્યનો પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો. તે ત્રણે ભાઈઓને નવીન સાહિત્યનો રંગ બહુ લાગ્યો હતો. દલપતરામ કવિ વ્યવહારદક્ષ, વળી કાર્યસંસારોની વગવાળા, તેઓ તો રાજકવિજ બની ગયા હતા. વખતોવખત આવતા, વિજયક્ષમા વગેરે કેટલાક ભાવનગરના રાજાને રીઝવવાના એક બે ત્રણે પણ લખ્યા; અને સુધવારીયા બગલામાં દર સુધવારે દરબાર ભરાતો, તે દરબારમાં કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવી શ્રોતાઓના મન રંજન કરતા હતા. જ્યાં ભાવનગરના શિક્ષિત વર્ગ ઉપર તેઓ કંઈ છાપ પાડી શક્યા ન હતા. નર્મદાશંકર અહીં આવ્યા નથી, જ્યાં તેઓની કવિતાથી યુવકો ગાણ બની ગયા હતા. તે સમયમાં નિશાળે જનારા અને ગયેલા યુવકો તો નર્મદાશંકરની કવિતા અને નર્મદાશંકરના ખીજાં લખાણો વાંચીને જ પોતાની રસવૃત્તિ વૃદ્ધ કરતા. અલખત, ગામડાની ગુજરાતી નિશાળોમાંના શિક્ષકોનો એકલા દલપતરામ જ કબજો મેળવ્યો હતો.

તેના સમયમાં જગનલાલના પ્રમુખપણા નીચે આવી વિચોરનરૂઢ મળ્યા અપાર્થ હતી. માગ પિતાશ્રીએ તે સવાળાં એક નિર્બંધ વાંચ્યા હતા, તેની નકલ દ્વારામાં તે ખાતાઈ ગઈ છે. મતલબ લાવનગરમાં તે સમયે તેવી મળ્યામાં વિશેષ નાગરલાલજીના નેપ, અને તેઓ બાહુ દોંસથી તેનું કામ ચલાવતા હતા. ગીરજન મુગદ કરીને એક છટાવીવન ગુદન્યન લાવનગરની કેવલરી ખાતાતા જનરજ તરીકે નોંધ રાખ્યા હતા. તેઓ વિદ્યાનિશાસી હતા અને વિદ્વાન હતા. પ્રથમ તે આ પ્રવૃત્તિનું પગિયામ એ આવ્યું કે જગનલાલવાઈએની અપાર્થ. તે સમયમાં તે પુસ્તકશાળા બાહુ મારી ગિવિતિમાં હતી. ગણપતનમભાઈ તેના વ્યવસ્થાપક હતા. ચોવીશે કલાક તે જ કામમાં રહેતા. તે મિવાય મુ. શ્રી. ગણપતનમભાઈ, મ. રતિલાલભાઈ અને મીરજી મુરાદઅલી-એ ત્રણ ગુદગ્યોએ મળીને ‘મનોરંજક મ્તમાળા’ નામનું માગિક પત્ર કાઢવા માડ્યું હતું. કાઠિયાવાડમાં તે માગિક પ્રથમ જ હતું અને ગુજરાત અને મુગમમાં તેનો સરકાર બહુ સારો થયો હતો. તેના માત્ર દશ અંક નીકળ્યા છે. સ્વ. છંદાગમભાઈએ જે હિંદીકાટાનીયાનું પુસ્તક લખ્યું છે તેનો પાયો, તે માગિકમાં ‘on the mountain top’ નામની મીરજી મુરાદઅલી વાર્તા લખતો, તે હતો. બાહુ કરીને ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખાયાં હતાં. તે વખતમાં સરકાર તેનું લખાણ સહન જ કરી શકે. વળી છેવટના અંકમાં સ્વ. રતિલાલભાઈએ ‘છ કાકા, એ કાણ છે?’ એ નામનો એક હાસ્યાત્મક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેઓએ આપણી જાતિના રીતરીવાજોની અને તે સાથે વૃદ્ધ અગ્રણીઓની બહુ મજકરી કરી હતી. આ લેખે ગગાભાઈ સાહેબને બહુ નારાજ કર્યા, તે માથે જ ‘મનોરંજક મ્તમાળા’ અંધ પાડવાનો પોલીટીકલ એજન્ટનો ખાતગી દુકમ આવ્યો એટલે કરીથી એક પણ અંક નીકળી શક્યો નહિ. મેં તે અંક વાંચ્યા છે. હાલમાં કોઇ પાસે હોવાનો મંભવ નથી. પરંતુ હાલના સાહિત્યમાં પણ સ્થાન મેળવી શકે, તેના કેટલાક લેખો તેમાં સમાયેલા હતા.

તા. ૧૪ : ૬ : ૨૬. મંગળવાર,

આજ શરીરે ઠીક હોવાથી આ પત્ર પૂરો કરવા બેઠો છું.

કવિ નર્મદાશંકરનો અહીંના ગુદરથો સાથે સમય ગોપાળજી મુરલાલ દેસાઈને સ્વ. રતિલાલ છોટાલાલ દેસાઈ મારફત થયો હતો. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગુજરાતી પત્રમાં કવિ નર્મદાશંકરના પત્રો છપાયા હતા, તેમાં લાવનગર સંબંધીના પાંચસાત પત્રો હતા. તે પત્રો ઉપરથી કવિને અહીંના ગુદરથો સાથે કેવી રીતે સંબંધ બંધાયો અને કેવો હતો તે જણાઈ આવે છે. આપ જરૂર તે વાંચશો.

નર્મદાશ આખો અહીંના દરબારી છાપખાતામાં છાપી આપવાનું સ્વ. જગનભાઈ દેસાઈના આગ્રહથી અહીંના કાર્યભારીઓએ કબૂલ કર્યું હતું. થોડો ભાગ છપાયો. દરમ્યાન કવિ સુરત ‘દાહીયો’ નામનું સાપ્તાહિક પત્ર કાઢતા હતા, તેમાં લાવનગર નાગરનો ખૂબ ઉપહાસ કર્યો હતો અને સખ્ત ટીકા કરી હતી. હું ‘ધાર્’ છું કે-ને કારણથી સ્વ. ગગાભાઈ સાહેબ તેઓની ઉપર નારાજ થયા. તેઓ પોતે તેઓની પ્રવૃત્તિ માટે નારાજ હતા. તેમાં આ એક કારણ મળ્યું. એકદમ નર્મદાશ જેટલો છપાયો હોય તેટલો કવિને મોકલાવી દેવાનો અને બાકીનો ભાગ ગિજકુલ

નહિ છાપવાનો હુકમ થયો. તે પ્રમાણે તુરંત અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી કવિનું મન ભાવનગર તરફ અપ્રસન્ન રહેતું હતું.

પરંતુ ત્યાર પછી મુઁબમાં સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈને ખાપડે મારફત કવિ સાથે સંબંધ બંધાયો. મને લાગે છે કે કવિના સ્વર્ગવાસ પછી તેના પુત્ર જ્યાશકરે નર્મકવિતા છપાવી છે, તે સ્વ. હરિપ્રસાદ દેસાઈને અર્પણ કરી હતી. તેના ખર્ચનો મોટો ભાગ દેસાઈશ્રીએ આપ્યો હતો.

કવિ એક વખત એવી મુશ્કેલીમાં આવ્યા કે તેઓના આખા કુટુંબને ઉપવાસ કરવાની જરૂર પડી હતી તેવે અણીને પ્રસંગે રૂપિયા બેત્રણ હજારની નોટો ટપાલમાં આવી પડી. ઘણા દિવસ સુધી તે નોટો કોણે મોકલેલી, તે જાણવામાં આવ્યું નહિ પાછળથી કવિને ખચર મળી કે તે નોટો મોકલનાર દેસાઈશ્રી હતા. દેસાઈશ્રી તે દરમ્યાને કવિને દશઆર વખત મળ્યા હતા, પરંતુ તે નોટો પોતે મોકલી છે, તેવા ભાસ પણ થવા દીધો ન હતો તે સંબંધીની હકીકત પણ ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં ‘છપાયાનું’ યાદ આવે છે.

ખાપડેસાહેબ કવિના ઇષ્ટમિત્ર હતા. તેમજ દેસાઈના પણ પરમ મિત્ર હતા તે બંને રસિકો કવિને ઘેર વારંવાર જતા હતા અને કવિ પોતાની કવિતા ગાઈને અથવા બીજી વાતચીતથી તેઓને બહુ પ્રસન્ન કરતા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા મુબઈ ગયો હતો ત્યારે દેસાઈશ્રીની દુકાને ઉતર્યો હતો. દેસાઈશ્રી તે સમયે મુબઈમાં હતા. ખાપડેસાહેબ હમેશા રાત્રીએ કંઈને કંઈ વિનોદ કરાવતા. ખાસ કરીને જગન્નાથ પંડિતની કવિતા ગાઈને તેનો મર્મ તેઓ દેસાઈશ્રીને સમજાવતા હતા. પરંતુ કેટલીક વખતે ખાપડે સાહેબ અમુક ઉકિતનો ભાવાર્થ સમજતા ગુંચવાતા ત્યારે દેસાઈશ્રી તેનું સમાધાન કરતા હતા. ખાપડેસાહેબની સાથે વિદ્યાર્થીઓ કવિને ઘેર ગયા હતા તે વખતે કવિ બહુ ઉલ્લાસમાં ન હતા. ખાપડે સાહેબે અમારી પાસે નર્મકવિતામાંથી કંઈ ગાઈ સંભળાવવાની અરજ કરી-તુરંત કવિએ નર્મકવિતા ફેંકી દીધી. ‘અરે ! ખાપડે મને એ કવિતાઓ બિલકૂલ ગમતી નથી તું બિલકૂલ એનું મારી પાસે નામ લઈશ નહિ’ છેવટે તેઓ ‘સમરપંથ, સમરપંથ લક્ષ્મી હવે !’ એ કાવ્ય તાણું બતાવ્યું હતું, અને અમને ગાઈ સંભળાવ્યું હતું.

કવિના સંબંધમાં મને સીની માહિતી બિલકૂલ નથી એટલે વિસ્તારથી તો શી રીતે લખી શકું ? પરંતુ સ્વ. ગણપતગમભાઈ ગુજરાતી, અને ઇંગ્લેન્ડ ભાષા જાણતા હતા, તે ઉપરાંત તેઓને સંસ્કૃત, હિંદી, મરાઠી, બંગાલી અને ફારસી એ ભાષાઓનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવવાનો તેઓને શોખ હતો તેઓના ભત્રીજા સાથે વાતચીત કરતાં જણાય છે કે તેઓના એક ઓરડામાં હજી તેઓના કાગળો સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. તેમાં કવિના કાગળો હશે, માસિક મનોરંજકનરત્નમાલાના અંકો પણ છે. તેઓએ પ્રસિદ્ધ કહેલા પુસ્તકો અને લખી રાખેલા પુસ્તકો પણ છે. જો તમે અહીં આવશો અને તે ભંડાર તપાસશો તો જરૂર કંઈક ઉપયોગી મેળવી શકશો.

આંખું સ્મરણ છે કે ૧૯૨૬ માં કે ૧૯૨૭માં એક વાંડાર જેવાની તબવીબ મેં કરી હતી. શા મારણે એ સફળ ન થઇ એ ભૂલી ગયો છું. પણ, એ જે દંછ સુરક્ષિત હોય, તો મારે કે મારાથી વધારે વગવરીલાવાળા સાહિત્યસેવક નર્મદયુગના વાહન-મય ઇતિહાસની એ વિરલ સામગ્રી મેળવીને જનતાને સત્વર નજર કરવી ઘટે એ દેખાતુ છે.—વિ. ક. (તા. ૧૦-૮-૧૯૩૩).

નર્મદયુગનું મુખ્ય

રા. સુરેશ દીક્ષિત

નર્મદાશંકરના ધીકતા વ્યક્તિત્વનું ઘડતર એમના મુખ્યના જીવનથી થયું હતું. તે કાળની દૃષ્ટિએ કહેવાતી ‘ ઉદ્ધતાઇ ’ ‘ અજકલાપણું ’ એમના શહેરીજીવનને આભારી હશે. જે કાળે શિષ્યા ન રાખવી એ અબ્રહ્મણ્યમ ગણાતું તે કાળે નર્મદાશંકર જેવી વ્યક્તિ વટલાયલી ગણાય, બગડેલી ગવાય એની નવાઇ નથી. આજે ય ગામડામાંથી શહેરમાં ભણવા કે કમાવા જનાર સંબંધી બગડવાની ધાસ્તી રાખવામાં આવે છે. આજથી સો વર્ષ પહેલાં જ્ઞાતિ સંસ્થાને સર્વ હક્ક સ્વાધીન ન કરવાની મનોવૃત્તિ અને પોતાથી એક બે વર્ષે પણ વયોવૃદ્ધને પોતાના ઉપર શાસન ન ચલાવા દેવાના વ્યક્તિત્વથી નર્મદાશંકરને ઘણું શોષણ પડેલું. આજે નર્મદાશંકરની મૂર્તિપૂજા કરવા કરતાં તેની ‘ અનાદર ’ વૃત્તિને નમવાનો અવસર આવ્યો છે.

લક્ષ્મીને આશ્રયે કળા પોષાતી હશે પરંતુ રાજસ્થાને અને ધર્મસ્થાને તે ઉછરે છે. આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નિયમને અધીન રહ્યું છે. રાજસ્થાને ઉછરતી કળા અનેક સ્વરૂપે પ્રગટે છે. સાહિત્ય એ કળાનું અંગ હોય તો પણ અનેકરંગી રાજસ્થાને બને છે. મુખ્ય જ્યારથી રાજસત્તાનું કેન્દ્ર બન્યું ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ફરતું ગયું. નર્મદથી માડી ત્યાર પછીના અગત્યના સાહિત્યકારો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મેનકા જેવી મુખ્ય તરફ ખેંચાયા છે. કેટલીય ગુજરાતી નવલકથાને મુખ્યનું પાણી લાગ્યું પડ્યું છે.

આજથી સો વર્ષ પહેલાંના મુખ્યનો ચિતાર આપવો આપણા જમાના માટે દુર્ધટ છે. મરાઠા અને મોગલ સત્તાથી મુખ્ય અંગ્રેજ વેપારી કંપનીએ પોતાનું ચાણું સુરતથી મુખ્ય ફેરવ્યું ત્યારથી ગુજરાતના વેપારી મુખ્ય તરફ ખેંચાયલા. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં લગભગ અરાઠ ગુજરાતી પેઢીઓ મુખ્યમાં ચાલતી. નર્મદાશંકરના કાળમાં મુખ્ય નિકાશનું બંદર હતું. તેમાંય રૂની નિકાશ મોટી હતી. ઝોગણસમી સદીની શરૂઆતથી હિંદના ટેલીકો, જીંટ, મસ્લીન અને કીનખાખ વિલાયત જતાં બંધ થયાં હતાં. લે કેશાયરમાં ભૂંગળાં નંખાતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં મલખાગહિલ ઉપર ફકત ચાર જ બંગલા હતા. ચર્ચગેટ પાસે રાતે શિયાળ રડતા. સાત બેટના સમૂહને એક નગરી ધડવાનો ઘાટ રચાયો હતો. ગવર્નરને જવાબવાહનું સાધન પાલખી હતું. વિલાયત વિદાય થતાં ગવર્નર આજના

લાલજી મહારાજ પેઠે રૂપિયા રસતે ઉછાળતા. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ સુધી મુંબઈને ફરતો ફાટ હતો. બજારમાં પાઉન્ડનો લાવ દશરૂપિયાથી પણ ઓછો હતો. કંપનીને લડાઈ લડવા નાણું ધીરતી ફોર્જસની મોટી શગરી પેઠી ચાલતી. ઇ. સ. ૧૮૮૮ સુધી મુંબઈમાં મોટી સફરી જહાજ બંધાતાં. એકંદરે નર્મદાશંકરના જમાના સુધી મુંબઈ જવું એટલે અંગ્રેજ અને દેશી બંનેને મન સાહસ ગણાતું. એ જમાનામાં લખાયેલી અંગ્રેજ કવિની થોડી લીટીઓ એ ‘સાહસ’ સ્પષ્ટ કરે છે:

If I can eat rupees, who knows !
Or dine, the Indian way,
On doohies and on bunglows-
I'm going to Bombay !

* * * *

If I should find an Indian vault
Or fall a tiger's prey,
Or steep in salt, its all the fault
I'm going to Bombay !

નર્મદાશંકરની યુવાનીમાં મુંબઈમાં આગગાડી ચાલતી થઈ હતી. વિલાયતની સ્ટીમરો આવતી. પાલખીને બદલે ‘બગી’ અને ‘ગાડી’ ચાલુ થયા હતાં. યુનિવર્સિટી અને કોલેજનાં શિક્ષણ શરૂ થયા હતા. એક દરે હડધૂત થતો નવો જમાનો શરૂ થયો હતો. અંગ્રેજોને પણ પોતે વેપારી મટી સરકાર થયાનું ભાન વધતું હતું. છતાંય દેશી વેપારી તેમની સાથે સરસાઈ કરતો અને દેવાળું પુકડતો કે પુકાવતો. ઝડપથી લક્ષ્મીવાન થવાનાં કાંક્ષા મારનાર સદામાં સંપડાતા હતા. અને ધીરે ધીરે સદાનો પવન રોગચાળાનું સ્વરૂપ પકડતો હતો.

પેશ્વાઈના નિકંદન પછી મહારાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ તૂટી મુંબઈમાં ભળતું હતું. આ રીતે મુંબઈમાં એકત્રિત થતા તત્ત્વો અનેકદેશીય હતા. મહેઞ્જાને પોષવા અનેક વ્યક્તિઓ મુંબઈ તરફ ધસડાઈ આવતી. નવા રાજ્યમાં પ્રાણાણત્વનું કલંક લઈ ફરતો તીવ્ર શુદ્ધિનો વર્ગ જાણી નોકરી શોધવા મથતો કે વકીલાત જેવો ધંધો કરવામાં બહુમાન સમજતો. મહેતાજી થઈ શાળા ચલાવવી એ પણ નાનમ ન હતી. મોગલાઈ અને પેશ્વાઈ તોડી સરકારે પ્રજા ઉપર દાબ બેસાડ્યો હતો-અધીનપણું શીખવ્યું હતું. અંગ્રેજોની નકલ કરવાથી એમને રીઝવાય છે કે સાહેબ ગણાવાય છે એ વિચારના અંદૂર ફૂટતા હતા. વેપારી વાણીયા નવું શેઠીઆપણું શીખતા હતા.

બંધનમુક્ત વિદેશીઓની સરખામગીમાં હિંદુના સામાજિક બંધન સાલતાં થયાં હતાં. રીતરિવાજોમાં અનિષ્ટતા દેખાતી હતી. આ સંયોગમાં વિંટળાયેલા નર્મદાશંકરનું વ્યક્તિત્વ ધડતું હતું.

સાહિત્યમાં દયારામ સુધીનો કાળ કવિત્વના ઇબ્બરા જેવો હતો. પછીના જમાનામાં કવિતાની સ્થિતિ ભાગેલા ભર્ય જોવી થઈ હતી છતાંય સાહિત્યની એકજ શાખામાં નિખળાત ગણવાનો સમય આવ્યો હતો. આજે નવલકથાકાર ભાગ્યે જ કવિ હોય છે. લલિત કે બોદાદકને નવલકથા નથી લખી અને બોલીવુડવાળે કે મુનશીએ કવિતા નથી લખી એ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહનું સૂચન હશે. સાહિત્યના સંક્રાંતિકાળમાં જન્મવાથી નર્મદાશંકર કવિ છે. ભાષાશાસ્ત્રી છે, નિબંધલેખક અને વિવેચક છે. સાહિત્યમાં શિષ્ટાચાર આવવો બાકી હતો એટલે અણુપટતાં શબ્દયુક્ત સ્વાભાવિક હતાં. સાહિત્યકારમાં ઉપદેશકનો આત્મા વસતો હતો. ઉપદેશક હંમેશ પોતાની જાતને નિરાળી ગણે છે. સાહિત્યકાર જનસમાજની પર છે એવો વહેમ તો આજેય ધણુને છે. આજથી સોળસો વર્ષ પર લખાયેલા શબ્દશબ્દને સાહિત્યમાં ગણવાની ભૂલ આપણે ન કરતા હોત તો નર્મદાશંકરને જૂદાજ સ્વરૂપે જોતા હોત. નર્મદાશંકરનું વ્યક્તિત્વ એના વાતાવરણે ઘડ્યું છે અને એનું સાહિત્ય એના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ છે.

કવિનર્મદને અંજલિ

રા. હોરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

અર્વાચીન ગુજરાતના એક પ્રણેતા તરીકે કવિ નર્મદાશંકરની પ્રતિષ્ઠા છે. તે પ્રતિષ્ઠા તેઓ કેવી રીતે પામ્યા અને તે શાને આભારી છે એ આપણે વિચારીએ.

નવો અંગ્રેજી રાજ્યઅમલ ગુજરાતમાં સ્થિર થતો હતો, સુરત બદર તૂટીને મુંબઈનું બાઈ મજબૂત બનતું હતું. નવશિક્ષણના ખીજ નાખાતાં હતાં; અને દેશમાંથી લૂંટફાટ, ધાડ અને ચોરીનો ભય નાખૂદ થતાં, લોકો કંઈક સ્વસ્થતા પામીને કંપની સરકાર પ્રતિ સહજ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા હતા.

બહારની દુનિયામાં ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર થઈ રહ્યા હતા; પણ જનસમૂહ કૂવામાંના દેડકા પ્રમાણે જીવનવ્યવહારમાં સંકુચિત, સ્વાર્થપરાયણ, વહેમી, અજ્ઞાન અને શ્લિષ્ટ હતા.

આમ નવી અને જૂની સંસ્કૃતિ અને વિચારનું ધર્ષણ શરૂ થતું હતું; આવા સંક્રાંતિકાળમાં કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સન ૧૮૩૩માં સુરતમાં થયો.

કવિના પિતા લાલશંકર, એક સારા લહીઆ હત, અને મુંબઈમાં કર્નલ જર્વિસના હાથ નીચે શાળાપયોગી પુસ્તકો શિક્ષણપથી જાપવામાં તેઓ લહીઆનું કામ કરતા હતા.

જાતે નાગર એટલે મંદ્રૂત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો ખરું જ; અને થોડોક વેદાભ્યાસ પણ કેવો. એ સંસ્કાર એમના પુત્ર નર્મદાશંકરને પ્રાપ્ત થયેલા અને કોલેજઅભ્યાસ છોડી દીધા પછી સમૃદ્ધ કાવ્ય અને સાહિત્યયથો અવસોકવાની જરૂર જણાતા કવિએ પૂનામાં

રહીને એ વિષયનું રીતસર અધ્યયન કર્યું. હાથ ધરેલા વિષયમાં બને તેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં તેઓ સદા ઉત્સુક અને મગ્ન રહેતા. આ કથનના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે કેવો અથાગ શ્રમ વેડીને પિંગળનું જ્ઞાન મેળવેલું એ કવિ જીવનમાનો પ્રસંગ સુવિદિત છે

એકજ વિષયમા એમની એવી પ્રીતિ હતી એમ નહોતું. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિષે લખવાનું પ્રાપ્ત થતાં ૨૦૦ થી વધુ ઇતિહાસગ્રંથો વાંચી તેનો નિષ્કર્ષ એમણે આપણને નીચેના નિબંધોમાં આપ્યો છે :

રામાયણનો સાર	મહાભારતનો સાર
ઇલિયડનો સાર	મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર
મેવાડની હકીકત	સુરતની મુખતેસર હકીકત
મહાદર્શન ૧૬ (એટલે પ્રાચીન જગતનું સમગ્ર દર્શન)	
રાન્યરંગ (એટલે સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ)	
રાન્યરંગ—ભા. ૨	આર્ય દર્શન

શિક્ષિત વર્ગમાંના કેટલાક થોડાઓનેજ આજે એ વિષયની મૂળાક્ષરમાહિતી હશે. અગાઉ શિક્ષણમાં ઇતિહાસ પર બહુ ભાર મૂકાતો; અને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ-મોટી પ્રજ્ઞાઓ અને જગતનો-શિખવાડવામાં આવતો હતો. હાલ તો બી. એ. માથી ઇતિહાસનો વિષયજ સહંતર કાઢી નંખાયો છે. ઇતિહાસ એટલે પ્રજ્ઞાના વિકાસકર્મનો વૃત્તાંત અને તેનાથી વિદ્યાર્થીને વચિત રાખવો એ તેના નેત્ર જીનવી લેત્ર જેવું ધાતક છે.

એ ઇતિહાસના અધ્યયનથી કવિને પ્રત્યક્ષ થયું હતું કે પૂર્વે સુધારાના વિષયમાં પોતે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તે કંઈક ઉતાવળા અને ભૂલભરેલા હતા. તે એવા નિબાલસ અને સાચા હૃદયના હતા કે તેનો સ્વીકાર કરતા જરાય સંકેત્ય પામતા નહિ. ભૂલનો સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરવો એમાં જ મનુષ્યની ખરી મહત્તા રહેલી છે.

કવિનો અભ્યાસ પહેલેથી સારો; ઇનામ અને સ્કોલરશિપો પણ મેળવેલા-એવો તેજસ્વી અને યશસ્વી. પણ મનુષ્યના જીવનમાં વર્ષ ૧૭ થી ૨૫ નો ગાળો આત્મમંથનનો હોય છે. એ કૌમારવસ્થામાં જેવા આદર્શ અને મહત્વાકાંક્ષા તે સેવે છે તેવા તેનાં પરિણામ નિપજે છે; અને ધણાંને તો આડે રસ્તે પણ લઇ જાય છે; પ્રાકૃત જનો તેને ગદ્યાપચ્ચીસીનો કાળ રહે છે.

મ્હોટાઇ મેળવવાના, નામાકિત થવાના, સુધારાનાં કામો કરવાના, વિદ્વાન થવાના વગેરે અભિલાષો નર્મદાશંકરના મનમાં આ સમયમાં ખૂબ ધૂમતા, અને કવિમાં, નવલરામભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો

વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ વગેરે ગુણો એવા તરવરતા કે જે કોઇ કવિના સહેવાસમાં આવતા તેને તેનો પાસ લાગ્યા વિના રહેતો નહિ.

કવિ યુવાન હતા તે સમયે સુધારાના વિચારનો પવન ખૂબ જોરમાં વાતો હતો; અને એ વિચારોને કવિએ કવિતામાં ગૂંથી, એમની કવિતાની ચોપડીઓ તેઓ છૂટકછૂટક છપાવતા; અને

તેની પુષ્કળ માગણી થતી. અંગ્રેજ કવિ જોર્જ આલ્ફ્રેડના આદર્શ જીવનની અને મદ વૈદ્યર ઓટના માર્ગચિત્ર અને એ આદર્શ ધ્યાન મિત્રતાની આપણીઆનો જેવા બાંધે ઉપાદેશના તેથી માગણી કવિ નર્મદની કવિતાના અદ્ય માટે માન્ય પડતી. ઓટની નર્મદાની પ્રગ્ન થતી હતી; અને તેમા અર્થાત નવા સુધારાના વિષયોને કાળે એમની કવિતાના પ્રગ્નતાને સુધારાનું આમંત્રણ એવું ઉપનામ તે મમ્મે આપનામાં આપ્યું હતું.

પ્રગ્નને સ્વદેશાભિમાનના મંત્ર આપના કવિ નર્મદ પહેલા જ દતા. એમની “જય જય ગરની શુજરાત” એ ગરબી માંબળી કયા શુજરાતીનું ‘દયું’ દાય દાય કહ્યું નહિ દેખ ! શુજરાતનું ગૌરવ એમની નમેનસમા આપી રહ્યું હતું; અને એ સાગળી અને જુગ્મના પ્રગ્નમાં પ્રકટાવવાની એમને હોમ હતી. કવિએ આજુબ કયું હતું કે

‘પૂર્વે જ લેતા જે વળી આજે જન્મવધી શુજરાતી વધા,
કાંઈ રીતની તોણનું ને વળી આર્યધર્મને ગળી રવા.

તેની તેની છે શુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જન,
તેની તેની છે શુજરાત

વળી પરદેશી બીજા જેને બુધિએ પાળી મોટા કર્યા,
પંચમી પુ દિત છંછનાગ માનનાયુ તે બાઈ કર્યા.

તેની તેની છે શુજરાત,
પછી હોય ગમે તે જન,
તેનાં તેની છે શુજરાત.’

જેવી ઉમદા ભાવના ! કેટલું વિશાળ મન !

કવિનું મહત્કાર્ય તે નર્મદાશ. એવી પ્રમ્ન સમર્થ વ્યક્તિ અઘાપિ જણાઈ નથી કે જેણે કવિના દાશને ઉઠાપે એવો બીજો ગ્રંથ પ્રગ્નને ચરણે ધર્યો હોય; અને તે અગ્રયાથી (pioneer) નું કાર્ય હતું તેમ છતાં તેમણે જે પ્રણાલિકા પાડી હતી તેમા સુધારવા જેવું બહુ થોડું જણાયું છે, અને કવિ માટે આપણે વધારે મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે એ શુજરાતી દાશ કવિએ શુજરાતી પ્રગ્નને અર્પણ કર્યો હતો,

શુજરજનોની એ શુજરી ભાષા માટે કેટલી બધી લાગણી ! કેવું મમત્વ !

નવલસરમે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે “ આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્ર કરે ને દેશને તો અભિનંદન જ ઘટે છે ”

અગાઉ ગદ્યમાં બહુ થોડું લખાતું અને જે કાંઈ લખાણ થતું ને ભાંગુત્તર્ય, માત્ર અર્થ ન્શાંવવા પૂરતું, ધોરણ કે મગેડ રહિત, તેમા પૂરતો જોસ કે પ્રવાહ નહિ એવું મળતું હતું; પણ એ ગદ્યલખાણને વ્યવસ્થિત અને અર્થગાભીરવાળું, સાગળી અને વિચારને યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરતું, રજુ કરવાતું માન કવિને ઘટે છે અને તેથી તેઓ અર્વાચીન ગદ્યશૈલીના જનક કહેવાય છે.

નવું વાચનસાહિત્ય એમણે જેમ બહોળું પૂરું પાડ્યું છે તેમ પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કરણ કરવામાં એમનું કાર્ય ઓછું કિમતી નથી.

દયારામના કાવ્યસંગ્રહ માટે આપણે કવિ નર્મદને આભારી છીએ. તેવી રીતે કવિ પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ અને નળાખ્યાનનું શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન કવિના સુદ્ધિચાતુર્ય અને રસિકતા માટે માન પેદા કરે છે.

દેશમાં નવા સુધારાનો સંદેશો ઘેરઘેર પહોચાડવામાં કવિનો હિસ્સો નાનોમનો ન હતો, અને એમની સાહિત્યસેવા પણ જેમ અપૂર્વ તેમ વિવિધ પ્રકારની, નવો ચીલો પાડતી, સંશોધનાત્મક ઉચ્ચ કોટિની, નવવિચારભાવના અને આદર્શથી ઉજળતી, રક્તિદાયક અને પ્રેરણાત્મક હતી તેથી કવિએ સન ૧૮૫૮ માં દક્ષિણ પર નિર્વાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી તો સન ૧૮૮૬ માં મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી એ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં નર્મદનું નામ ગુજરાતી જનતાના મોઢે રમી રહ્યું હતું, અને સુધારાના કવિ તરીકે તેમ આદિકોશકાર, સમર્થ ગદ્યલેખક, પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધક, નિપુણ ઇતિહાસકાર અને પ્રખર વિચારક તરીકે કવિએ બહોળી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તે કાળની ઝાંખી આપણને કવિની કૃતિઓમાં-એમના ગદ્ય અને પદ્ય લખાણમાં થાય છે; અને એ યુગને નર્મદયુગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા ઉચિત છે. કવિની સાહિત્યસેવા એવી અપ્રતિમ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ રત્ન તરીકે એમનું નામ સદાસ્મરણીય રહેશે; અને સાહિત્યની સિદ્ધિ અર્થે, સરસ્વતીની ઉપાસનામાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરવાની કવિએ જે ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે સાલળીને આપણું હૃદય થંભી જાય છે; અને સહજ હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે ખરે, તે વીર પુરુષ હતા; ધન્ય છે એ વીર નર્મદને ! ગુજરાત નર્મદ વડે યુગવંતુ અને ગૌરવવંતુ છે. અનેક પ્રણામ હો એ ગુર્જરવીર નગરતને !

—જેણે આપણને શિખવ્યું :

‘ જય જય ગરવી ગુજરાત !
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અગ્નિ પરભાત,

‘વજ્ર પ્રકાશશે ઝળઝળળ કસુમ્બી, પ્રેમશૌર્ય અકિત
તુ લક્ષ્મવલક્ષ્મવ નિજ સતતિ સકને પ્રેમસક્તિની રીત;

ઉચી ટુલ સુદર ભત
જય જય ગરવી ગુજરાત !

અમદાવાદ,
તા ૧૦-૬-૨૩

{

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

નર્મદાશંકર સાક્ષર ખરા ?

રા. પ્રહલાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી

નર્મદાશંકર કવિહતા એ સુવિખ્યાત છે ને એ કથી પકિતના કવિહતા તે વિષે એના સમકક્ષીન વિવેચક નવલરામથી માંડીને અત્યાર લગીમાં ધણાએ પોતપોતાના અભિપ્રાય આપ્યા છે તેમ એ સુધારક હતા તે આખું ગુજરાત જાણે છે અને સુધારક તરીકેના એમના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ આચાર્ય આનન્દશંકર વગેરેએ કરેલું છે—વળી એ શતાબ્દીમહોત્સવને પ્રસંગે એ બંને વિષય ઉપર આચાર લગીમાજ અનેક લેખો લખાઈ ગયા છે અને લાખણો અપાઈ ગયાં છે તે વિષેના આ ગ્રંથમા પણ કેટલાક લેખો આવશે જ અને એ પ્રસંગનિમિત્તે જે સભાઓ થશે તેમાં લાખણો પણ અપાશે જ. તેથી તે વિષે લખવું તેમાં ચર્વિતચર્વણ જેવું થયા વગર રહે જ નહીં. માટે નર્મદાશંકર છવ્વતા હોત તો તેમને સાક્ષર કહી શકાય કે નહીં અને જો કહી શકાય તો એઓ કથી પકિતના સાક્ષર કહેવા તે વિષે હું થોડુંક લખવા ધાર છું.

પહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ ‘સાક્ષર’ શબ્દનો અર્થ શો તે નક્કી કરવું જોઈએ. ત્યારે એ શબ્દ અક્ષરેણ સહિત: સાક્ષર :એવો અવ્યયીભાવ સમાસ છે. તેમાં અક્ષરનો અર્થ “વિદ્યા” થાય છે માટે “સાક્ષર” એટલે “વિદ્યા જેની જોડે છે” અર્થાત્ “જે વિદ્યાવાન છે” તે “સાક્ષર” ની સંજ્ઞાને લાયક ઠરે છે. એથી ઉલટો શબ્દ “નિરક્ષર” છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે “અક્ષરવર્જિત” અગર “વિદ્યાહીન” છે તે. જેને કાંઈજ લખતાંવાંચતાં આવડતું નથી હોતું તેને આપણે “નિરક્ષર” કહીએ છીએ. “સાક્ષર” શબ્દના ઉપલા યૌગિકાર્થ ઉપરથી અને તેથી ઉલટો શબ્દ “નિરક્ષર” જે અર્થમાં હંમેશાં વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જેને સામાન્ય લખતાંવાંચતાં આવડતું હોય તેને “સાક્ષર” કહી શકાય પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. “સાક્ષર” શબ્દનો રૂઢાર્થ એવો છે કે કોઈ પ્રખર વિદ્વાન હોય તેનેજ તે સંજ્ઞા બહુમાનાર્થે લગાડવામાં આવે છે. ધણાને યાદ હશે કે થોડાંક વર્ષ ઉપર કોઈએ કવિ નાનાલાલ સાક્ષર નહીં એમ કહેલું અને એકાદ વર્ષની વાત ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીને ‘સાક્ષર’ કહેવાય કે નહીં તે બાબતમાં ‘ગુજરાતી’ પત્રમા શ્રી. ચન્દ્રશંકર અને કોઈ ગાંધીભક્ત વચ્ચે ચર્ચા ચાલેલી. લાઈ ચંદ્રશંકરે કહેલું કે જો કે એ કબૂલ કરીએ કે મહાત્મા ધણું સાદું અને સચોટ લખાણ લખે છે અને તેમના ‘નવજીવન’ માંના કેટલાક લેખો માગ ગુજરાતી ગદ્યના વિશિષ્ટ નમૂનારૂપ છે તો પણ તેટલા ઉપરથી મહાત્માને ‘સાક્ષર’ ની પકિતમા મૂકી શકાય નહીં—તેનું કારણ એમણે શું આપેલું તે મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભૂંસાઈ ગયું છે તો પણ એમની વિચારશ્રેણિ પ્ધાનમાં રાખતાં હું કદપી શકું છું કે એમણે એજ કારણ આપ્યું હશે કે મહાત્માએ ગુજરાતી ગદ્યપદ્ધતો ઉડો અભ્યાસ કર્યો નથી અને કોઈ પણ ગુજરાતી લેખક વિષે વર્ગનદાર અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી અગર ઉચ્ચારવાની સ્થિતિમાં નથી. આ કારણ હું પણ માન્ય રાખ્યું છું અને તેથી મારા મતે પણ ‘સાક્ષર’ એટલે ‘માત્ર લખી વાંચી જાણનાર’ નહીં, ‘માત્ર સુશિક્ષિત પણ’ નહીં પરંતુ ‘પ્રખર વિદ્વાન’ ત્યારે આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો એ અર્થ ધર્યા કે નર્મદાશંકરને ‘પ્રખર વિદ્વાન’ કહી શકાય કે નહીં ?

હવે કોઈ પણ ગત મનુષ્ય પ્રખર વિદ્વાન હોતો કે નહીં તે તેના લખાણો ઉપરથી જ નક્કી થઈ શકે છે કારણ કે તેણે કોઈ પણ વિષય ઉપર લેખ લખ્યો હોય, તેમા શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તે વિષયનું વિવેચન કરીધું હોય અને પોતાના અભિપ્રાયોનું સમર્થન તે વિષય ઉપરના પોતાના પૂર્વકાલીન અગર સમકાલીન લેખકોએ જૂદી જૂદી ભાષામાં જે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હોય અગર માહિતી આપી હોય તેણેથી કર્યું હોય, જૂદા જૂદા પ્રમાણોની તુલના કરેલી હોય એ વગેરે ઉપરથી આપણે અનુમાન બાધી શકીએ છીએ કે તે અહુશ્રુત હોતો કે નહીં અને વિચક્ષણ હોતો કે નહીં ? કવિએ રચેલા ગદ્યગ્રંથોનું જ પૂર સેંકડો પાનાનું થવા બંધ છે. તેનું ધૈર્યથી પરિશીલન કરતા આપણે જોઈએ છીએ કે તેમનામાં અહુશ્રુતતા અને વિચક્ષણતા હતી.

આમ નર્મદાશંકર વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાળી હતા એ વાત એના ગદ્યલેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી આપણા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમા આવી બંધ છે એટલે કે એઓ માત્ર નામના જ નહીં પરંતુ ખરેખરા ‘ સાક્ષર ’ હતા એમ ફલિત થાય છે.

હવે એઓ કયી પંક્તિના સાક્ષર હતા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર રહ્યો. તે આપણે જરા મુશ્કેલ છે; કારણ કે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કેને કહેવા તે કોઈ નક્કી થયું નથી અને તે બાબતમાં મતભેદ હોવો સાહજીક છે તોપણ સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉડો અભ્યાસ, પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન કરવાની ખંત અને આવડત, નવું શિષ્ટ સાહિત્ય અસ્તિત્વમા આણવું અને તે કેમ આણી શકાય તે વિષે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરવી, અને તે માટે જોઈનાં સાધનો પૂરાં પાડવા, વિવેચનશક્તિ ખીલવીને તેનો લાભ જનતાને મળે તે માટે સૂચનાઓ કરવી, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાં અને તેમ કરવામાં ધતર ભાષાના સાહિત્યોનો પરિચય કરવો અને કરાવવો, એ જે ઉત્તમ સાક્ષરવના લક્ષણ હોય, - કે જે હોય એમ પાછળથી થયેલા સર્વમાન્ય સાક્ષરો શ્રીગોવર્ધનરામ, મણિલાલ નંજુભાઈ, રંજીતરામ, કેમળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, બળવંતરાય વગેરેનાં દષ્ટાન્તો ઉપરથી હું માનું છું - તો નર્મદાશંકર ઉત્તમ પંક્તિના સાક્ષર હતા એમ કહી શકાય. વળી ગુજરાતના એ ઉચ્ચ પંક્તિના સૌથી પ્રથમ સાક્ષર હતા એ માટે એમને વિશેષ માન ધટે છે.

શ્રી દેરાસરીએ ‘ સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન ’ એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે અગ્રેજી પદ્ધતિની કવિતા કરનાર કવિઓમાં એ પ્રથમ ખરા છતા તે કરવામા એ નિષ્ફળ નીવડેલા કવિ હતા અને શ્રીવૃત્તિસંહારવના જેવા ઉત્તમ કવિ નહીં (પૃષ્ઠ ૧૩૭-૧૪૨). એ અભિપ્રાય સપ્રમાણ હોય યા ન હોય તે બાબતે રાખીને શુ એમના સાક્ષરત્વને માટે પણ તેમ કહેવું પડે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવા છે. તે કરવા જતા લેખનો વિસ્તાર વધી પડે છતા એટલું કહ્યા વગર આલતું નથી કે એના ‘ સાકાર, ’ ‘ લાકિત, ’ ‘ પારસી કવિતા, ’ ‘ ભરતી ઓટ અને પ્રવાહ, ’ ‘ આબકાલ, ’ ‘ રાસમાળા, ’ ‘ સર વિલિયમ જેન્સ, ’ ‘ વલ્લભ વાર્તા, ’ ‘ કવિતાબતિ ’ ‘ લાવણી, ’ ‘ ગાથા વિષે ચર્યાપત્ર, ’ ‘ નવા પુસ્તકોની પહોચ, ’ ‘ હેયે તેવું હોં, ’ ‘ સુખ, ’ ‘ એકબાધનો વિલાપ, ’ ‘ ગંજનામું ’ વગેરે લેખોમા ‘ જેહેલી ’ ‘ તેહેલી, ’ ‘ જાંહા ’ ‘ તા હાં, ’ ‘ કાહા, ’ ‘ લોહોહું, ’ ‘ સિવાએ ’ ‘ સિવાયે, ’ ‘ કરાવ, ’ ‘ દરશન, ’ ‘ મનિષ, ’ ‘ સણુગાર ’ ‘ નીમ, ’ ‘ સપના, ’ ‘ ઇયાદ, ’ ‘ કુર્મેદ્રિ, ’ ‘ જબા, ’ ‘ ફરે છ, ’ ‘ ફરે છ ’ ‘ ઉતરાવીએ છ ’,

‘ સાંપુ ’, ‘ જોલું ’, ‘ નો, ’ ‘ દીન ન, ’ ‘ દાનવી, ’ ‘ ઝે, ’ ‘ મોળ, ’ ‘ નાના, ’
 ‘ કહેવું, ’ ‘ ભેડા ઝડ, ’ ‘ લેસો, ’ ‘ ભાઈગયામી, ’ ‘ નાન વ ’ ‘ જોડે કાળુ ’ ‘ નદીની
 વાળા અને ‘ સુરતી ’ આવીના શબ્દો વેતવામા આવે. ‘ કાળુ ’ જગતવામાં મહા નાનાના મિત્રના
 મનુષ્ય પણ તેના લેખમાં ન વાપરે તો પછી શબ્દ તો વાપર્યા નાના ૮૨૨, મહાવનનાને ગદ્યમાં
 સુધારા કરવા પડ્યા તેનું એજ દારણુ. નર્મદાશંકરી પછીના પાઠની મુદ્રણ શિવાલય દ્વારા
 લેખોમાં આવા શબ્દો વેતવામા આવતા નથી—પરંતુ એટલા ઉપરથી નવી સાદરપંક્તિમા અમરદે
 બેસવાની યોગ્યતામા આમી આવતી નથી કારણ કે દેવનાં નો આજ દેસ, લેખનું મુદ્રણ તે
 વિચાર છે તે બે ઉદાત્ત દેવ, ભાવિ પ્રવનને ઉપરથી નાં, દાઈ દાઈ અને દરી વિદના સુવના
 હોય તો લેખકને સાક્ષરપંક્તિમા મૂકવોજ પડે. તે આગતમા પણ એવું નો કહેવુંજ પડે કે
 શ્રી. ત્રિસિદ્ધાવ, કેશવલાલ, બળવંતગય જેવા આધુનિક સાદાં અંધસંગમન અને મહાશયમાં
 જેટલા ઉગા ઉતરી શક્યા છે તેટલા નર્મદાશંકર ઉતરી શકેલા નહીં. પરંતુ એ આગતમા મળવાનું છે
 કે નર્મદાશંકર આજની એ વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યા હતા અને આજથી સુનાલીસ વર્ષ પૂર્વે મુજરી
 ગયા હતા અને તેથી છેલ્લા લગભગ અર્ધા સદામાં પ્રાપ્ત લાપાઓ અને અપદ્ધ વિષેના જાનની
 જે પ્રગતિ થઇ છે તેનો લાભ તેને મળેલા નહીં તે મળે એ આધુનિક સદાંની જે એમને
 સરખાવીએ તો એજ ધોરણે સરખાવાય કે તેના પોતાના વખતમા જેટલો જાનનો વિદાસ થયેલો
 તેનો ઉપયોગ એણે (કીધેલો કે નહીં અને તે થો ણે બે સરખાવીએ તો એમ નિર્વિવાદપણે દરી
 શકાય કે એમણે પોતાનાં વખતના જાનના કાર્યનો અને તેટલો ઉપયોગ કરવામાં પાછી પાની
 કરી નથી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેને એણે પોતાના કરી લીધા હતા. ઉદાહરણાર્થ સને ૧૮૮૫
 મા પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના ‘ ધર્મવિચાર ’ માની લાપામા ઉપર લખ્યો છે તેવો દેવ અદુજ થોડો
 છે અને લાપા અને શૈલી વધુ ઉચી કક્ષાના છે તેથી જેમ શ્રી. ત્રિસિદ્ધાવ પોતાની સાક્ષરદેવથી
 કે શ્રી. કેશવલાલ પોતાની અમદાવાદી પાઘડીથી અને શ્રી. બળવંતગય નિવૃત્તિ પછી ધારણ કરેલી
 લાખી ટાપીથી મુજરાતી સાક્ષરમંડળમા શેભે છે તેમ શ્રી. નર્મદાશંકર બે આજે જીવતા હોત તો
 તે પોતાની મોટા ઘરે વાળા ચકકરી પાઘડીથી ગોબી શકે એવા હતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધોના એ મંડળમા
 એ વયોવૃદ્ધને અગ્રસ્થાન જ આપવું પડત.

નર્મદચરિત્ર*

રા. જયોતીન્દ્ર હ. દવે

નર્મદાશંકરની જીવનકથા એમના મિત્ર અને પ્રશંસક સ્વ. નવલરામભાઈએ વિન્તારથી
 અને વિવેચનપૂર્વક લખી છે. એટલે આહિં તો માત્ર નર્મદના જીવનના મુખ્યમુખ્ય બનાવોનું
 સંક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશું.

* લેખકની અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથિકા ‘ નર્મદ ’ તુ આ પહેલું પ્રકરણ છે — સ. પાદક

ઇ. સ. ૧૮૩૩ના ઓગસ્ટ માસની ૨૪ મી તારીખે, એટલે મંવત ૧૮૮૯ના પ્રથમ ભાદ્રપદની સુદ દશેમે, પ્રાતઃકાળે નર્મદનો જન્મ સુરત શહેરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર અને માતાનું નામ નન્દુર્ગાગૌરી હતું જ્ઞાતિએ એ વડનગરા વૈદિક નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

લાલશંકરની સામારિક સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી. એ લઢીઆનું કામ કરી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા. આ દેશમાં સરકારે કેળવણીનાં બીજા પ્રથમ રોખા ત્યારે મુંબઈમાં એક શિક્ષાગ્રાપનું છાપખાનું કાઢી તેમાં બધી ઓપડીઓ છાપવામાં આવતી. એ છાપખાનામાં લઢીઆનું કામ લાલશંકર કરતા આ રીતે આપણા દેશની કેળવણીના બીજરોપણમાં લાલશંકરનો હાથ, અપ્રત્યક્ષ રીતે, હતો એમ કહી શકાય; અને ગુજરાતના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં એમના પુત્રનો પ્રત્યક્ષ હાથ કેટલો હતો એ સર્વ ગુર્જરપુત્રો બળે જ છે.

લાલશંકરને ધંધાર્થે મુંબઈ રહેવું પડતું હોવાથી નર્મદના જીવનનો બાલ્યકાળ મોટે ભાગે મુંબઈમાં જ ગચ્છેલો. નાનપણમાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ શાંત હતો. પોતાની ‘હકીકત’ માં એ લખે છે.

‘નાનપણમાં મારી તબીયત ધીગામસ્તીવાળી તોફાની નહિ ? પણ કાવચી મરજી મુજબ ન થયેથી ખુણામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રડવા કંઠ તેવી ખરી. હું માખાપ સિવાય કોઈને દેખું કે શરમાઈ ખુણામાં અથવા માની રડોડમાં ભરાઈ જતા બિંદુકણ પણ હતા નર્મદાશંકરે જાતે જ આ શબ્દો લખ્યા ન હોત તો કોઈ માનત પણ નહિ કે ‘ચાડોમ કરીને’ પડવાનો જીવદેશ દેનાર તેમજ તે મુજબ આચરણ રાખનાર નર્મદ બહીકણ અથવા શરમાળ હતો,

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં એટલે પાંચ વર્ષને વચ્ચે કવિએ બૂલેશ્વર આગળ નાનામહેતાની ગામડી નિશાળે જવા માડ્યું. ત્યાર પછી પાંચ વર્ષ રહીને એટલે ૧૮૪૩માં સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીની શાળામાં દાખલ થયા

૧૮૪૪માં શાસ્ત્રી મુગ્ધરામની પુત્રી નાનીગૌરી સાથે કવિએ લગ્ન કર્યાં.

૪/ ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી પ્રો. હાર્ડનેસ આગળ પરીક્ષા આપી ‘એલિફન્ટન્ટ મૂલ’ માં એ દાખલ થયા સ્કૂલના બધા માસ્તરો નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. સાહિત્ય ને ખાસ કરીને ભૂમિતિ તથા બીજગણિત નર્મદના પ્રિયવિષય હતા. મિ. ગ્રેહામ તો એને Geometrical (ભૂમિતિનિપ્ણાત) કહેતા સદ્ગત નવલરામભાઈ લખે છે કે,—

‘ભૂમિતિથી તોલનશક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસતરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેનો વાણી હંમેશાં સકારણ, સચુક્તિક અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાયેલી માલમ પડે છે તે આ તોલનશક્તિને પ્રતાપે ખડનમડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ દોશાદિક જ લીરવ થોળી રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ આ ત્રયો સારા બન્યા છે.

અગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ માસમાં ‘કેંટ્રેજમાં’ દાખલ થવાની પરીક્ષા પસાર કરી ૩ ૧૦ ની ‘સ્ટોલરશિપ’ મેળવી, જુન માસમાં નર્મદાશંકર

કોલેજમાં દાખલ થયા. પરંતુ માત્ર આઠ મહિનામાં જ કોલેજ છોડીને એમને સુરત જવું પડ્યું. એમનાં પત્નીની ઉમ્મર મોટી થઇ હતી તેથી ગૃહસંસારનો આરંભ કરવા નર્મદને સુરત જવું પડ્યું. પરંતુ કવિનો આ ગૃહસંસાર દીર્ઘકાળ સુધી ચાલી શક્યો નહિ, ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં એમની પત્નીનું મરણ થયું.

મુંબઈમાં હતા તે દરમ્યાન કવિએ ‘ જીવાન પુરોતી અન્યોઅન્ય શુદ્ધિવર્ધકમલા ’ સ્થાપી. પાછળથી એ સલાનું નામ બદલી ‘ શુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા ’ રાખ્યું હતું. ‘ મહિનામાં ચાર વાર મળવું, તેમાં એ વાર સલાસદોષો નિબધો લખી માહોમાંહે વાંચવા તથા એ વાર જાહેર-સલા ભરી લોકોનો સુધારો કરવો ’ એવો તેમાં નિયમ પ્રમાણે ‘ મંડળી મળવાથી થતા લાભ ’ વિષે નર્મદાશંકરે મોડેથી પહેલું ભાષણ આપ્યું હતું. પાછળથી ગુજરાતના સુધારા પર એ સલાની ભારે અસર થઇ હતી અને એનાં મુખપત્રમાં જ નર્મદની કલમે પ્રથમ દેખા દીધી હતી.

સુરત આવ્યા પછી થોડા વખતમાં નર્મદાશંકરે એક મંડળી ઉભી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને એ વાત એમના સગા દોલતરામને કહી, ભાગીદારો કરી ‘ સ્વદેશહિતેચ્છુ ’ નામની મંડળી સ્થાપી અને એક મુદ્રણાલય પણ કાઢ્યું. એક પાસથી મુદ્રણાલયમાંથી ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નામનું વર્તમાનપત્ર કાઢવા માડ્યું. પહેલું ભાષણ ‘ મંડળી મળવાથી થતા લાભ ’ એ વિષય ઉપર નર્મદાશંકરે લખીને વાચ્યું હતું. આ ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નું વહેલું વર્ષ દ્વિત્રસ વહીને બંધ પડ્યું ને ‘ સ્વદેશહિતેચ્છુ ’ મંડળી પણ અંધકારમાં વિલીન થઇ ગઇ. ‘ જ્ઞાનસાગર ’ નાં લખાણોમાં નર્મદાશંકરનો હાથ બહુ જ ઓછો હતો. એ લખે છે કે,—

‘ ‘ જ્ઞાનસાગર ’ માં મેં કંઈ જ લખ્યું નથી, તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો ખીજ નતની કોઇ પણ કેક કરતો નહિ) x x x એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસા મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો ’)

ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં કવિને રાંદેરની શાળામાં મહેતાજીની નોકરી મળી. ૧૮૫૩ માં સુરત શહેરમાં એમની બદલી થઇ. આ નોકરી કરવી નર્મદને જરા પણ રુચતી નહિ, પણ ‘ બેઠાથી બેગાર ભડો ’ જાણીને જ એ લીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કવિ પાછા મુંબઈ આવ્યા. ૧૮૫૧-૫૪ સુધી કવિએ કંઈ વાંચેલું અથવા સુધારા સંબંધી મનન કરેલું નહિ. એ ત્રણ ભાષણો માત્ર કરેલા. પોતાની ‘ હરીકત ’ માં લખે છે.

‘ સુધારાના અને તેને પછી અનલમાં આલુવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર, તે વખત ખીલતૂલ નહોતા નતિસેદ પુનર્જિવાદ, નૃતિપૂર્ણ, અલક્ષ્યાલક્ષ્ય, વગેરેના સુધારાના સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહિ હતું ઉદ્યોગ રાખવો, સંપ રાખવો, ભાષણો કરવાં, નિબધો વાંચવા, મ થો લખવા અને દેશનું સહ કરવું એટલું જ સુધારા સંબંધી જાણતો.

સ્ત્રીના મૃત્યુથી એ આ મોહનિદ્રામાંથી ઝંખકી ઉઠ્યા. મુંબઈ જઈને જીવરાજ આહવાળાને ત્યાં ખાનગી શિક્ષક તરીકે રહ્યા; અને ‘પેઇગ મુડંટ’ તરીકે ફરીથી ‘કાલેજ’ માં દાખલ થયા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ નું વર્ષ નર્મદના જીવનકાળમાં ઘણું અગત્યનું છે. અત્યાર સુધી કવિને કવિતા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ થયો નહોતો. ‘જ્ઞાનસાગર’ નો છાપનાર જદુરામ નર્મદનો મિત્ર હતો. તે કોઈ કોઈ દિવસ દોહરા ચોપાઇની માત્રા વિષે ખોલતો, પરંતુ નર્મદશંકર તે બેદરકારીથી જ સાલજતા. દલપતરામ ગુજરાતને પોતાના કાવ્યોનું આસ્વાદન કરાવતા ફરતા હતા. તેના વિષે નર્મદ લખે છે:

આવેથી હું એને જાળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહિ જેવા કોઈ આશ્ચર્યથી હું તેની તરફ જોતો ખરે પણ કોઈ દહાડો તેની પાસે ગયો નથી. x x x x તેઓ કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મડળીમાં કેક ન કરવા સંબંધી ગરમી, લાવણીઓ વાંચતા પણ હું કોઈ દહાડો સાલજવા ગયો નથી. એણે ન્યારે રૂ.૧૯૦૭ માં લાઇબ્રેરીમાં હુન્નગખાનનું ભાપલુ આવ્યું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. o o o એજ વરસમાં ભગ્યના મોઢવણિક કવિ કૃમ્મનમોહનદાસ રપુટોહદાસે પણ કવિતામાં એક ભાપલુ કર્યું હતું ત્યાં વળી કરતો ફરતો જઈ ચઢ્યો હતો.”

ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કવિતા કરવા તરફ કવિની વૃત્તિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ, મનને શાંત કરવા, તથા અલિપ્ત વૃત્તિને ઠેકાણે આશુવાધીરા ભગતના પદો ખોલતાં ખોલતાં કવિને એ ઢાળમાં પોતે કંઈ બનાવવાનું મન થયું. એ સંબંધમાં કવિ લખે છે:

સપ્તેખરની શરૂઆતમાં ધીંગ ભગતના એ ત્રણ પદ મારા વાચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દાહાડોરાત તેનીજ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વૈરાગ્યવૃત્તિને મળના હતા. ચોથે કે પાંચમે દાહડે માંગ મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળનું કંઈ બનાવું. પછી મેં ‘પરશ્વત્ત્વ જગત્કર્તા રે સ્મરણી ભાઈ હરવડી’ એ પદ બનાવ્યું, બીજે દહાડે ‘જીવ તુ મૂરખ સમજે રે, કહું છું વેલા કરી કરી’ એ બનાવ્યું, પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હું બંને બનાવવાની રેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ઠરીલામ વાચ ખરી. x x x વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવું, ખેરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે ને મને ન્યારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે ત્યારે હું તો એજ કામ કરીશ ને શેર બીજાર તો મળી રહેશે.

આ પ્રમાણે નર્મદે પોતાના આનંદને માટે પદો બનાવવાનો અભ્યાસ રાખવાનો વિચાર કર્યો. આ ગુજરાતી પદો બનાવતા પહેલાં એમણે ‘સોએક લીંટીઓ અંગ્રેજીમાં પરચુરણ બાબતની માં જોડીને મિ. રીડને બતાવી હતી. પરંતુ એણે તે જોઈને નર્મદશંકરને હસી કાઢ્યા હતા. સપ્તેખરની ૨૧ મી—પોતાની ૨૩ મી જન્મગાઠ—થી નર્મદ પોતાની કવિતાનો પ્રારંભ ગણે છે.

આ પ્રમાણે કવિતાનો આરંભ કર્યો છતાં, ઘણા ઉગતા કવિને ન જણાવું, કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધીનું પોતાનું અજ્ઞાન નર્મદને સાલવા માંડ્યું. કાવ્યરચનામાં જંદનું જ્ઞાન અવશ્યનું છે, તેથી નર્મદે પ્રથમ પિંગળશાસ્ત્ર શીખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે કાળે પિંગળના ગ્રંથો ઘણા દુર્લભ હતા. ગુજરાતી ભાષામાં તો એક પણ પિંગળ હતું નહિ. દલપતરામને

લખવા ધાર્યું. પણ કદાચ હરેશી કાઢશે કરી એ ધારણા પડતી મૂકી. નર્મદાશંકર, એ કાળે દલપતરામની કવિતા જોઈ જોઈને પોતે કાળો રચતા. આમ આડી રીતે દલપતરામ અભણ નર્મદાશંકરના શુરુ બન્યા. ધણી તપાસ કર્યા પછી કાલિદાસમૂર્તિ યુનિબોધ મળી આવ્યું; અને હાહાદેવ શાસ્ત્રી નામના એના શીખવનાર પણ મળી આવ્યા. અર્થાત્ દિવસમાં એ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો.

આવી રીતે મનોવૃત્તિ કવિતા રચવામાં, તેને સારુ સાધન સામગ્રી મેળવવામાં, તેનાં શ્રદ્ધાદિ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તરલીન રહેવાથી, કવિને ‘કાલેજ’ ની પરીક્ષામાં ‘અક્ષરશીપ’ ન મળી શકી. આથી ઇ. સ. ૧૯૫૬ ની ૨૮ મી જુનને એમણે ‘કાલેજ’ ને રેલ્લા નમરદાર કર્યા. આજ વર્ષમાં એમનું દ્વિતીય લગ્ન શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની પુત્રી ગહીગૌરી સાથે થયું.

‘શ્રુતબોધ’ શીખવાથી માત્ર અક્ષરમેળ વૃત્તોનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ દોહરા, ચોપાઈ ઇત્યાદિ માત્રામેળ છંદો તેા પ્રથમ જોટલા જ અગમ્ય રહ્યા. એ છંદો વિષે સંસ્કૃતગ્રંથોમાં જરા પણ ઉલ્લેખ હોતો નથી એટલે નર્મદાશંકરે પ્રાકૃત પિંગળગ્રંથોની તપાસ કરવા માડી ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરમાં ‘જ્ઞાનસાગર’ ના છાપનાર જદુરામ સાથે ફરતાંફરતાં સુરતમાં એક કડિયા પાસે એવો કાષ્ઠક ગ્રંથ છે એમ એમને ખબર પડી. એની પાસેથી ‘છંદસ્તાવળી’ નામનું પુસ્તક નીકળ્યું, પણ તે એણે કવિને ઘેર આપવાની ના પાડી. રોજ સવારે ખડિયો ને કનક લઈ નર્મદાશંકરે એને ત્યાં જઈ એ ગ્રંથ ઉતારવા માંડ્યો.

એ કડિયા પાસે કેટલાક ચિત્રકાવ્યો પણ હતા, તે પણ નર્મદાશંકરને બિતાગી લેવાનું મન થયું. થોડા દહાડા પછી એ કડિયાએ રોજ અમુક પાનાં ને ચિત્રકાવ્યો નર્મદાશંકરને ઘેર બિનારી લેવાને આપવાનું કબૂલ કર્યું. નર્મદાશંકર રોજ ચાર પાંચ ચિત્રકાવ્યો લઈ, ચીતારાની દુકાને નકલ ચીતરાવવા આપી, સાહે તે પાછા લઈ આવી તેમાં કવિતા બિતારી લેના ને ‘સ્તાવળી’ માંથી પણ બિતારો કરતા આટઆટલો પરિશ્રમ વેડી નર્મદે પિંગળનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું.

૧૮૫૬ થી ૧૮૫૭ સુધીના ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’ ના કેટલાક અંકોમાં દલપતરામ પિંગળ વિષે લખતા હતા—અતિશય ધીમા વેગથી, તે કવિના પિતા લાલશંકરના જોવામાં આવ્યું. તે ઉપરથી એમણે નર્મદને કહ્યું, ‘કવિતાની રીતિઓ પણ કવિતામાં લખવી એ મોટી વાન છે, નર્મદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, ‘તેમા કંઈ દમ નથી.’ લાલશંકર જોલ્યા, ‘હું તો તારી હોશિયારી દ્વારે જાણું કે પિંગળ બનાવે ત્યારે.’ આ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળનો આરંભ કર્યો, ને એપ્રિલ માસમાં ‘પિંગળપ્રવેશ’ નામનો ગુજરાતી લાપામાં પિંગળનો પ્રથમ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. એ અરસામાં ગોડબંદસ તેજપાલ વિદ્યાલયમાં એ અધ્યાપક તરીકે રહ્યા.

પિંગળનો અભ્યાસ પૂરો કરી કવિએ અલંકાર ને રસશાસ્ત્ર શીખવા માંડ્યા, અને એ બંનેનું અધ્યયન પૂરું થતા જ ‘અલંકારપ્રવેશ’ ને ‘રસપ્રવેશ’ પ્રગટ કર્યાં. આમ કવિ જે વિષયનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરતા તેનો લાલ તરત જ પોતાના અન્ય ગુર્જર અધ્યુઓને આપવાની

ઉત્કંઠાને મેટી શક્તિ નહિ. આ સિવાય કાળશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ચંપૂ, નાટકાદિ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું પરિશીલન પણ કવિએ કરી લીધું. અને આજ વર્ષમાં એટલે ૧૮૫૮માં ‘ નર્મકવિતા ’ ના બે અંકો બહાર પાડ્યા.

આમ કવિ થવાના મહાપ્રયત્નનો કાળ ૧૮૫૫ થી તે છેક ૧૮૫૮ ના અંત સુધી ચાલ્યો. કવિ થવાને આટલાટલા લગીરથ પ્રયત્નો, આટલા લાખા કાળ સુધી, કરવાની આવશ્યકતા દરેક ઉગતા કવિને હોત તો ‘ કવિનો રાફડો ’ એવી શબ્દયોજના કદિ પણ થાત જ નહિ.

આખા જીવનકાળમાં એકાદ દિવસ એવો હોય છે કે તેની ગાઢ અસરથી આખા જીવનનું પરિવર્તન થઈ જાય છે. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખ તે નર્મદના જીવનકાળનો એવો દિવસ. યશ સમૃદ્ધિ તે અર્થદારિદ્ર્યના જોડા મૂળ એ દિવસે નંખાયાં. સરસ્વતીસેવામાં જ જીવન નિર્ગમવાનો નિશ્ચય કરી નર્મદે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. એ ધન્ય દિવસની યાદગીરીમાં એ લખે છે કે, ‘ ઘેર આવી કલમના સામુ બેઠાં આંખમાં ઝળઝળિયા સાથે તેને ચરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં. ’ ગુર્જર ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાના કાંડે ભર્યાં હોવાના આ જલકાષ્ટ જના બોલ સાંભળી કયા ગુર્જરપુત્રની આખમાં પણ ઝળઝળિયા-ગર્વાન-દનાં ઝળઝળિયાં-આવ્યા વગર રહેશે ?

કવિને ઉત્તર વયમાં અનેક પ્રકારની આર્થિક આપદાઓ સહન કરવી પડી તેનું મૂળ આ પ્રતિજ્ઞાના જડે એમ છે, સાહિત્ય સરજી ગુજરાતમાં કમાવાની ધ્રુષ્ટા રાખવી એ મૂખાંધ છે નર્મદને કદરદાનો નહોતા મળ્યા એમ નહિ; પરંતુ મોટે ભાગે એ કદરદાનોની કદર પ્રશંસા કરવામાં પ્રયત્ન થઈ જતી, ‘ વિષયી ગુરુ ’ ને ‘ ગુરુની સત્તા ’ નામના બે નિબંધો નર્મદે લખ્યા હતા. મથુરાદાસ લવજી ને ડૉ. ભાઈ દાજીએ એ નિબંધો જાપાની આપવાની ધ્રુષ્ટા દર્શાવી. ડૉ. ભાઈએ ‘ લિથો ’ માં નહિ પણ ‘ ટાઇપ ’ માં જાપાવાનો આગ્રહ કર્યો, તે ‘ મિલ ’ પોતે ચૂકવી આપવાનું કબૂલ કર્યું. નર્મદે નિબંધો જાપાવ્યા. ‘ મિલ ’ આવ્યું. બેમાથી એકે કંઈ પણ આપ્યું નહિ. કરજ કરીને નર્મદે ‘ મિલ ’ ચૂકવ્યું. ચોપડીઓ મદિર ગાગળ જઈને લોકોમાં લૂંટાવી દીધી ! કારણ એમણે એવું જણાવ્યું છે કે ‘ એટલી એટલી ચોપડીઓ હું લાડના ઘરમાં રાખું કહા ? ’ જ્યેક મહિને ભાટિયાઓમાંથી સોએક રૂપિયા જેટલી (‘ મિલ ’ કરતા ઘણી ઓછી) રકમ આવી તે એમણે ‘ તંગી ને પિતાની જાદ ’ એ બેને લીધે સ્વીકારી.

નોકરીનો ત્યાગ કર્યા પછી ઉદરનિર્વાહને અર્થે કવિએ કંઈ કંઈ તરંગો રચેલા, હરદાસ થવાનો, કાઠિયાવાડના નવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સાથે લાળી જવાનો, સુધારકો પાસે ‘ મિશન ’ કક્ષાવી તેનું પ્રચારકાર્ય કરવાનો, વગેરે ઘણા પ્રકારના સંકલ્પો કરેલા; પણ સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે તેમ, ‘ તે કાળવિરુદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ ગયા. ’ હરદાસની કથામાંથી કંઈક અર્થપ્રાપ્તિ થઈ હતી ખરી પણ તે નહીં જ. હરદાસી કરવાને અર્થે ચૂડારાણુપુર જઈ એક જાણુને મળવાનો કવિએ નિશ્ચય કર્યો. ભાવનગર સુધી ગયા પછી અમુક કારણવશાત્ ચૂડારાણુપુર જવાનું તો

મહી વાળુ' પડ્યું, પરંતુ ભાવનગરમાં ત્યાંના પ્રખ્યાત નિવાન ગંગા જોડા આથે તેમનો મેળાપ થયો. ગંગાભાઈ પાસે મનોહર સ્વામીનાં પદો હતાં, તે એમના કહેવાથી સંગૃહ્ણ કરાવી નર્મદે છપાવ્યાં.

છ. સ. ૧૮૫૬ ના મે માસમા કવિ દલપતરામ આંખનું જોમડ દરાવવા યુગાઈ આવ્યા. નર્મદાશંકર તે સમયે મુંબાઈમાં જ હતા. બનેલી મટાકવિમાં ગણના થવા માડી હતી. એ બેની શૈલીમાં આકાશપાતાળનો ફેર હતો. એકને ગગનમા ચઢાવી અન્યને પાતાળમાં ધંદલી દેનારા બંનેના ઉપાસકો હતાં. આથી સ્વાભાવિક રીતે એ બેને ભેગા કરી દરેકની કવિતા કેવી છે તે જોવાની ઇચ્છા લોકોને થઈ. એ ઇચ્છાના પરિણામે તે સમયના 'ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર' વિનાયક વાસુદેવે વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને 'ગંગે નર્મદદલપતને ભેગા કર્યા. બંનેએ પોત-પોતાની કવિતા સભાગાવી. વર્તમાનપત્રોમા કોને શ્રેષ્ઠ પદ આપવું તેની ચર્ચા ચાલી. 'પાર્સી-પંથે' તો બંને એકબીજાની ચોટલી પકડી લગતા હોય એવું ઉપદેશચિત્ર પણ દોર્યું. લોકોમાં પણ ભારે મતભેદ ઉઠ્યો. આમ બંને વચ્ચે વંમનચર્ચા બીજા મેળાવા ને તે જ દગી સુધી ચાલુ રહ્યા.

આ વર્ષથી કવિએ સુધારા સંબંધી લખવા માડ્યું. કવિ લખે છે કે 'ધર્મ સંબંધી વહેમોમાંથી મુક્ત થયો, સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.' નર્મદકવિતાના ૪-૮ અંકો બહાર પાડ્યા, તેમાના બે અંકો વૈધવ્યચિત્રથી જ પૂર્ણ છે. સદ્ગત નવજ્ઞરામભાઈ લખે છે તેમ,

‘આ વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી. સુધારાપદ્ધતિ બહુ જોર પર આવ્યો, અને ભૂતા પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ સમર્થ પુરુષ સામે આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્તિ ઇચ્છેલ લાહેલા ને સુધારાવાળાની હદમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમા પ્રસરી.’

સાહિત્યએવાની સાથે નર્મદે સમાજસેવાધર્મના વહેમો, પ્રાચીન પ્રણાલિકાના બંધનો તોડી સમાજની સેવાનો-હવેથી અગીયાર કર્યો. કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ રૂપરામ ઇત્યાદિ અનેક સુધારકોએ સમાજના મનમા હોંઠાં મૂળ ધ્રાવી ઘેડેલી, અચ્છેદ્ય જેવી લાગ રૂઢિ પર પ્રહારો કરવા માંડ્યા હતા, પરંતુ નર્મદના કુકારાધાતનો વેગજ નૂહો હતો. આ વેગ ને ઉત્સાહના જોમમાં એણે કશાની દરકાર કરી નહિ. એના પરિણામ શા આવ્યા તે સુવિદિત છે.

છ. સ. ૧૮૬૦ માં નર્મદે જહુતાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. વૈષ્ણવો તરફથી અનેક પ્રકારનો ભય દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. જનનું પણ કદાચ નેપથ્ય થાય એવો સંભવ હતો. સુધારાવાળા કોઈ સાથે ન આવ્યા છતાં કવિ કિસનદાસ બાવાને માથે લઈને ત્યાં ગયા. વાદનું પરિણામ તો કંઈ થયું નહિ, પરંતુ કવિ મહામહેનતે સહીસગ્રામત પાછા ઘેર આવી શક્યા એજ વર્ષમા લાયબ્રેરી કેસ ચાલ્યો. પોતાની કવિતાના શબ્દોના અર્થો કરતાં કવિને આખો ધારા સ્વયંની વૃત્તિ થઈ ને ૧૮૬૦ના નવેમ્બરમા એ કાર્ય શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં કવિના પિતા લાલશ કરને સ્વર્ગવાસ થયો. એ સમયમા નર્મદની કીર્તિ પૂર્ણ કંઠાએ પ્રકાશની હતી સ્વ. નવલરામભાઈ લખે છે.

સને ૧૮૫૮-૫૯ થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમા પૂર્ણ ચરનો હતો, અને એ સમયે જેવી એની કીર્તિ પ્રકાશની હતી તેવી બીજી થોડા જ કવિની આંટલા થોડા વખતમા પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદાશ કરે કવિતા તો ડેટલીક કરી, અને કવિ તરીકે ગણના એમના મરણ પર્યંત સારીજ થતી, પણ આ વખતનો કીર્તિજ ન્યાયેજ હતો. આ પ્રમાણે પુના યશોગાન સાબળતા સાબળતા લાલશકર શાન્તિથી મૃત્યુ પામ્યા હશે એમા શક નથી.

ઉત્તરવયમા આખા જીવન પર અંધાર ફેલાવનારા ગિપાદ વાદ્યોની હાયાથીએ અસ્પૃશ્ય એવો પુત્રનો માત્ર સાંભાગ્યકાળજ નિહાળવાનુ અતિ વિરલ સંભાગ્ય લાલશકરને પ્રાપ્ત થયું હતું. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં નર્મદે ' ડહિયો ' નામનું પત્ર લેલવા માડ્યું.

તેણે તો તેના હસામણા પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી આખી શુન્નરાતને ઉથલપાથલ કરી નાખી. એમા કવિએ પંડે તો કોઈની જ્ઞાત ઉપર હુમલો કવચિત જ કર્યો છે, પણ જેની ઉપર આ વજ્રપાત પડ્યા તે બધીની સાથે વેર તો અલગજ નર્મદાશ કરને જ બધાથુ કેમકે એટલેર પોતે એ અદાવત પાછળથી એને કેટલેક દરજ્જે નહી પણ ખરી, પરંતુ આ વેળા તો કવિની જલમ વખણાઈ અને ઠંડે થઈ રક્ષા-મોટામોટા પણ ડરવા લાગ્યા

(નવલરામ)

આર્થિક વિપત્તિઓ જાણે લાલશ કરના વદાય થવાનીજ વાર જેતી હોય તેમ ૧૮૬૪ પછીથી ઉભરાવા માડી. સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, સુધાગંગા આવેગ ને દ્રવ્યની ભીડ તથુરાના ત્રણ તારની પેઠે નર્મદના જીવનમાહે એ ત્રણ મુખ્ય હતા. કદાચ તે સમયે એનાં કાવ્યગાન ને સુધારાના હુંદુભિનાદમા એ ત્રીજા તારના સ્પર્શોછોએ નહિ સાલબ્યા હોય. નર્મદ પોતેજ પોતાની એ દુઃખકર કથા કોઈને કહેતો નહિ, નવલરામ જેવા એમના ગાઢસ્નેહીને પણ એણે પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવી નહોતી. પુરનકાનું વેચાણ ધીરેધીરે ઘટવા માડ્યું કરસનદાસ સિવાય નર્મદનો ખાસ સહાયક કોઈ નહોતો. પણ એ આશ્રયદાતા પણ લક્ષ્મીની ચચળતાનો ભોગ બની શેરસદના વહેપારમા ખુવાર થયો. આથી નર્મદાશ કરનો એક આધાર હતો તે પણ ભાગી પડ્યો. વિપત્તિઓ ચારે બાજુથી આવવા માંડી. ૧૮૬૭ માં એકઠે હાથે કાશ જેવો મહાગ્રંથ છપાવ્યો. સમગ્ર નર્મદકવિનાનો એક મોટો ગ્રંથ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે નર્મદને આશા હતી કે ' હું ' એ ગ્રંથ કરસનદાસને અર્પણ કરીશ ને એના તરફથી ઓછામા ઓછું છપામણીના ખર્ચ જેટલું તો મને મળશેજ, ' પણ, મધ્યાહ્નની કાળથી બળતા મનુષ્યને માત્ર એકજ અધારવૃક્ષ દેખાય, તેના શીતળ છાંયડા હેઠળ એ આશરો લે ને એટલામા તો વાયુના પ્રબળ વેગથી વૃક્ષ તૂટી પડે ને એ મનુષ્યની જેની સ્થિતિ થાય, એવી દશા નર્મદની થઈ. ઉપર કંઈ તેમ કરસનદાસ શેરના જહેવારમા નુકસાનીમા આવી ગયા. નર્મદે પુસ્તકઅર્પણ તો એનેજ કર્યું, પણ કરજનો ભાર વધી ગયો. ખાવાનેએ માસા પડવા માડ્યા. કોઈ કોઈ દિવસ તો દૂધ ને પાંચા ને તે ન મળે તો માત્ર ચોખાના પાણી પર, ચઢાવી લેતું પડતું, સુળામમા કોઈ

કોઇ વખતે ૨. ૬ ની શામિક આરકે પર નિગ્રાવવું પડતું. મિત્રો બેંચા ચાપ, મંદિરોનો આવું તેમની મરહરા કર્યા વગર પણ ચાલે નહિ. એક વખત કવિ મનિતાનારાયણ નર્મદને લાંબા કાળમાં હતા. નર્મદ પામે માત્ર ચાર આનાની શીલક હતી. મંદિરના પાનેથી કંઈ પણ લેવાય તેમ? ને તેમ એને જળવાય પણ શી રીતે કે મારી કિયતિ આવી છે? આખરે ચાર આનાના કંધ ને પોંચ્યા પર ચલાવી, કાવ્ય, સાહિત્યની અર્ચામાં સમય ગાળી અને કવિઓએ લુપ્તકિર્તિ સ્થાપકારણ ન મુજવતે તૃપ્તાર્થે કાવ્યરસો ન પોચેને । એ પ્રાચીન વાક્યને ખાટું દેરવ્યુ !

આની નિર્ધન કિયતિમાં જગતના કોઇ પણ પ્રદેશમાં શેલુ દેવું છે તો મુંબઈમાં તો શેલુનાજ શી રીતે ? ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના જુલાઈમાં મુંબાઈનો ત્યાગ કરીને નર્મદાશર સુરત આવ્યા, સુરત આવવાના કારણે કવિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:

નેર ખનગની પડતી આરેથી, ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો બે વચ્ચે થયા બંધ રાખેલું તેથી કમ ખસ્ય રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ધાણ આજીવથી મારા લખવાના કામમાં ધણી ખચેલ પડેલેલા લાગી તેથી અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં માટે છે માટે આજગથી રૂઝિને સુરતમાં ધર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મનખવથી મેં મારે હયાળો મુંબઈમાંથી કઠાવી સુરતમાં નાખ્યો.

આ વખતે કવિને માથે લગલગ આકેક હાનરનું દેવું હતું. દેવાનું એક મુખ્ય પ્રાગ્ણ એ હતું કે પોતાના ઘરની રહામેની જમીન વેચાતી લખને એમણે એક બંગલો બંધાવ્યો હતો. ‘આ બંગલો પોતાના કરતા જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો, અને તેથી જ જ્યારે પાછળથી વેચવા કાઢ્યો હતો ત્યારે તેનું કોઈપણ ધરાક મળી શક્યું નહિ.’ આ બંગલા, ‘સરસ્વતી મંદિર’ પર એણે પોતાનું જીવનસર ‘પ્રેમશાંતિ’ ચીતરાવ્યું હતું તે હજી પણ જોવામાં આવે છે.

આ મમથે ડૉ. જુહાપે એનાં પુત્રકો સરકાર પામે નિશાળને પુસ્તકાલય માટે મંજૂર કરાવી તથા પોતાના ખાતા માટે નર્મદગલ વગેરે તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપી એમને સારી મદદ કરી હતી.

૧૮૬૫-૬૬ પછીથી નર્મદના સુધારા મુંબઈના વિચારોમાં અજીવ પરિવર્તન થયું હતું. સુધારાનો ડિહિમનાદ બંધ કરી એણે હવે પૂર્વજોના ધર્મનો જલ્દોષ પોકાર્યો. એક છેડેથી નર્મદ બીજે છેડે જઈ એકો ને ‘ધર્મવિચાર’ નામના ગ્રંથમાં એ મુંબઈના જૂદા જૂદા નિબંધો પ્રસિદ્ધ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં પાછા મુંબઈ જઈ નાટકશાળા માટે નાટકો લખવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ નાટકો લખવાથી આર્થિક કિયતિમાં ઝાઝો ફેરફાર પડ્યો નહિ, અને આખરે બીજો કોઇ પણ આરો ન કેખાતાં નર્મદે નોકરી શોધવાનો વિચાર કર્યો. જીવન એટલે પ્રતિજ્ઞાઓ અને પ્રતિજ્ઞાભંગનો ઇતિહાસ. ‘આખરો અગ્રજિયા’ સાથે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતાં એની આખખ પાછા અગ્રજિયાં આવ્યા હશે પણ તે હોનાર કોઇ નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૮૨

માં ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મદાખતાના મંત્રીની એમને જગા મળી. આ પ્રસંગ વિશે ૨૧૦ નવલરમલાઇ લખે છે :

આમ નોકરી લીધાથી કવિનો નિર્વાહ તો નિશ્ચિન્તે ચાલતો થયો, પણ ચોતાના જન્મનો ટેક મૂકતાં એનું કહેવું બળીને ખાખ થઇ ગયું. આ વખત પત્રી કવિને કદી પણ મેં ખરા આનંદથી હાસ્ય કરતા જોયા નથી, અને આ નોકરી કરતા તે સંબંધી તો કોઇ દેહાડો પણ એકે શબ્દ બોલતો ગમતો નહિ. એ સંબંધી કોઇ વાત પૂછે તોપણ તે હડાવી નાખતા અથવા ઉઠે નિસારો નાખી સ્પષ્ટ જ એમ કહેતા કે જવાદો એ અગ્રિય વાત.

કર્નલ વૉટસનની લલામણથી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનું ભાષાતર કરવાનું કામ કવિને મળ્યું. એ એમનો છેલ્લો મુખ્ય આશ્રય હતો એ ભાષાતર ને છપામણીના કવિને મૃત્યુના એક મહિનો જ પહેલાં અઠી હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા.

સાત આઠ મહિનાની લાખી માંદગી બોગવી ઇ. સ. ૧૮૮૬ના કેબ્રુઆરીની ૨૫ મી તારીખે સેવાલાવના ને નિસ્પૃહતાથી ઉવાલર અતિશ્રાંત કાર્ય કરનાર આ વીરનર નામને અહિં મૂકી પોતે અમર ધામમાં ચાલ્યો ગયો.

નર્મદાશંકરનો ' ડાંડિયો '

(સ્વ. હરગોવિંદદાસના આત્મચરિત્રને આધારે)

રા. મહુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા

[આગ્રહબરી વારંવારની વિનંતિ એ હુકમ હોય તો લખે એ વિનંતિસમૂહને હુકમ કહે; પણ, એ હુકમત હેઠળ, ' આત્મચરિત્ર 'ની વાનગી અહીં આપણે સૌ પહેલવહેલી વાર પામીએ છીએ એ કંઈ બોજા આનંદની વાત છે ? પ્રશ્ન આવા હુકમો કરવાની સદ્ગુણિ ને બળ એમને હમેશા આપ્યા કરે, કાંપાદક]

કવિ નર્મદાશંકરની શતાબ્દી નિમિત્તે એના સ્મારકગ્રંથ માટે મારે કામ લખવું એવો હુકમ ભાઈ વિજયરાયનો થયો. દેવપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બે પદ્ય અને ગદ્યમાં પ્રતિ-સ્પર્ધા હોવા છતાં બંનેને આધુનિક પદ્ય અને ગદ્યના ચણતરનો પાયો નાખનાર કહી શકાય. વળી દેવપતરામની કવિતાની સરસાઈ-નૈસર્ગિક રીતે વહેતા સરળ બોધને લીધે-ગમે તેટલી જાણી કક્ષા એ હું મૂકું, તોપણ, નર્મદાશંકરના ગદ્ય જેવું ગદ્ય હજી ગુજરાતીમાં લખાયું નથી એ સ્પષ્ટ વાત છે.

નર્મદાશંકરના ગદ્યનો એક પ્રકાર સમાલોચનાનો હતો. નવલરામને પાંદેલા અંત ધીન્ન સમાલોચક ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, પરંતુ ખરી રીતે નર્મદાશંકર આદ્ય વિવેચક હતા. એમણે શુજરાતી કવિઓની બધી પ્રશસ્તિઓ લખી છે, તેની માગી, તેની તલ્લખ્પર્ણી, તેવી બૃજ બાણનારી અને તેવી સુદર સચોટ શૈલીની અદ્યપિ શુજરાતી લાખાગા લખાઈ નથી.

નર્મદાશંકરે પોતાનાં વિવેચનો ‘હડિયા’ નામના પત્રમાં ગદ્ય કર્યો. એમણે એકેએક વિષયને છેડયો, કાવ્ય, ધર્મ, સુધારો, ગ્રંથપ્રકાશન, મમાજ્ઞાસ્ય, નીતિ. દ્રશ્ય એમના સર્વગ્રાહી પંડામાંથી છટકી શક્યું નહોતું. એમના વિચારો મનનગીલ, લાખા કડક, અભિપ્રાય સ્પષ્ટ અને ગૈરી સત્યદર્શી હતા. ઇશ્વરમાં સ્પેક્ટેટરે કરી બતાવ્યું તે ‘હડિયા’એ શુજરાતમાં આદ્યું. એ ખરું કે એમને ઘણુનો સહકાર હતો; પણ એમને ઘણુનો વિરોધ સેવવો-ભોગવવો-પડેયો એ એથી પણ વધારે સાચું છે.

પરંતુ આ વિરોધમાં કશી કટુતા નહોતી. એક વિષયમાં જે આજે પ્રતિસ્પર્ધી હોય, તે ધીન્ન વિષયમાં કાલે પ્રેમી બને. અંગત રાગદ્વેષકાંત્ર પ્રકારે નહોતો. વિષય પરત્વે સાગસાર વિચાર કરવામાં આવતા. ત્રિવેદશ્લત્પતા જરાકે પ્રવેશની નહી.

મારા સ્વ પિતાજીને સામાન્ય રીતે દલપતરામના શિષ્ય ગણવામાં આવે છે. દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની કવિત્વશક્તિ ત્રિષે, સાચું કવિત્વ પારખાતી શક્તિ ત્રિષે, એમણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં નીચે સુજન્યોનો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે:

‘આખરે એવો નિર્ણય થયો કે,—હતમ કવિ કોણ, પ્રેમાનંદ કે સામળ ? આ વિષય લેવો, પ્રેમાનંદ એ હતમ કવિ છે તે વિષે પ્રથમ સાળાપત્રમાં ધપાયું, એટલે કે કવિ દલપતરામ હાથાભાઈ, જેઓ મુદ્દિપ્રકાગ ચોપાનિયુ ચલાવતા હતા, તેમણે તે ચોપાનિયામાં હતમ કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ સામળ છે એમ છાપ્યું. આ વિષય ઉપર ભારે ઝગડો ચાલ્યો, અને એક ધીન્નના રદીયા આપવા માટે બંને કવિના ઘણાં પુસ્તકો વાચવાની જરૂર પડી.

કવિનાં ઘણાં પુસ્તકો વાચવાની જરૂર પડી. આ વિવાદમાં મેં ઘણો ભાગ લીધો હતો, અને રાવસાહેબને (મહીપતરામને) પુરાવા મેળવી આપવાનું કામ હું કરતો હતો. એ ધૂરધર કવિઓના સંબંધે બંને પક્ષોવાળા તક્ષવન એટલોજ રાખતા હતા, કે રાવસાહેબના પક્ષવાળા પ્રેમાનંદને સોળ આની અને સામળભટ્ટને પંદર આની કહેતા, ત્યારે કવિ દલપતરામ સામળને સોળ આની અને પ્રેમાનંદને પંદર આની કહેતા. એ વળતે કે. કવિ નર્મદાશંકરે ‘હડિયા’ માં વિષય છપાવ્યો, તેમાં જણવ્યું કે પ્રેમાનંદ સોળ આની ખરા, પણ પંદર આની તો ડોકોઘવાળા દલપતરામને ઘટે છે, તેથી સામળની ચોં આની થાય. ઝગડો વધી પડ્યો, અને લાખી મુદત ચાલ્યો. કવિ દલપતરામ રાજદંડકારના વધારે શોખી હતા એ જગમગહેર વાત છે.

‘સામળમટ્ટની કવિતામાંથી તેનાં ઉદાહરણ તે જાણુ આપતા, પ્રેમાનંદની કવિતાનો હાલ જે શોધ થયો છે, તે જો તેવામાં લાગ્યો હોત તો રાજદંડ કાગની બાબતમાં પણ સામળભટ્ટથી ચડેલો એમ સહેજ તાણીત કંઈ શકાત.

તે વખતે પ્રેમાનંદના જે પુસ્તકો જાણમાં હતા તેમાંથી શબ્દાલંકારનાં દૃષ્ટાંત એમ બોળી શકતા, પરંતુ તે સામગ્રીને ટોચા ખવડાવે એમાં બહુ કરીને નહોતા. શબ્દાલંકાર એ કવિતાનો અલંકારમાત્ર છે, તે ઉપર વિશેષ દક્ષ આપવાથી કવિતાનું ઉત્તમપણું થતું નથી એ અમારો મુખ્ય વાદ હતો. તેમા પુરાવામા મેં એક દુઃખીઓ સન ૧૮૬૬ ની સાલમા તૈયાર કર્યો હતો, તે હાલથી એ દુઃખીઓ નીચે આપું છું :

‘ જોજો જ્યાં જાજો જન, જીવની જારી જોય,
જશે જીવ જરૂર તો, જોજો જન જતોય.
જોજો જન જતોય, જશે જશ જોના જાહે,
જશે જર જીવ જેમ, જોઇ જાણી જવા દે.
જતો જર, જશ, જીવ, જોઇને જોધ જતો જે
જ્યાં જર જુગાર, જડે જશ જેથી જોજો. ’

છેવટે કવિ દક્ષપતરામના પૂર્વના લખાણ વડે મેં તેમણે મહાત કર્યા, ત્યારે તેઓ મારા હપ્ત હનરી પરથી અને લખાણમા ગાળો દેવા લાગ્યા

આ ઉતારા પછી જોઇ શકાશે, કે તે વખતની સાહિત્યચર્યા તદ્દન નિષાદસ હતી, સાચી હતી, અને વાડ બાધ્યા વિનાની હતી. સ્વ. હરગોવિંદદાસને દક્ષપતરામની શાળાના ગણવામા આવે છે; પરંતુ આ પ્રશ્નમા તેમણે નર્મદાશ કરતો પક્ષ લીધો હતો, ન દક્ષપતરામની ગાળો બાધી હતી.

‘ ડાહ્યા ’ એ આંત્રી રીતે ગુજરાતનું ઘસતર ચાલુવા માડ્યું હતું, ત્યારે તેણે અનેક ખીન્ન તેનાં પત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. એ બધામાં, સ્વ. હરગોવિંદદાસના સમયમાં નીકળેલું ‘ટીકાકાર’ મોખરે હતું. ટીકાકારમા પણ નવલરામનો સાહિત્યપ્રદેશમા જન્મ થયો તે પહેલાં પુસ્તકોની સમાલોચના આવતી, અને એ સમાલોચના મુખ્યત્વે ‘ડાહ્યા’ ની બીજી બાલુ રજુ કરતી હશે. સ્વ. હરગોવિંદદાસ આ વિષે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આવો ઉલ્લેખ કરે છે :

એ ટીકાકાર બે વર્ષ આંત્રી બધ પડ્યું, મુબાઇમા પ્રકટ થતા ‘ડાહ્યા’ સાથે તેણે સારી ટક્કર ઝીંકી હતી કે ઝંવેરીલાલે ગદ્ય તલાનું ગુજરાતીમા લાપાતર કર્યું હતું, તેની ટીકા ટીકાકારમા આવી તેથી ‘હાંડિયો’ બહુ શુરસે થયો, અને ટીકાકાર ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યો.

આમ આપણે જોઇ શકીએ છીએ, કે નર્મદાશંકરના સમયમા વાડાઓ બંધાયા નહોતા, અને ટીકામા કંઈક અંગત તત્ત્વ દાખલ થતું હશે, તોપણ ટીકાપ્રદેશની બહાર સારી મિત્રતા હતી. એક વિષયમા જે પ્રતિસ્પર્ધાઓ હોય, તે ખીન્નમાં મિત્રો થાય વિષયના તથ્યાંશ પ્રમાણે વિષયપરતા પક્ષ થતા, ને પછી તે પક્ષો ઓસરી જતા. આમ નર્મદે, વીર નર્મદે, ગુજરાતને વિવેચનકળા શીખવી, અને ‘ડાહ્યા’ ની સારક્ત તેણે ગુજરાતના અનેકવિંદ, જીવનને ખુબ રંગી નાંખ્યું. એ રંગ કેટલો પાકો હતો, તે આજે આપણે પારખી શકીએ છીએ, એવા વિરલાની શતાબ્દી ધન્ય હો !

વરોદર,
તા. ૨૭-૭-૬૩

}

નર્મદનું કળાવિવેચન

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

‘આ ચરિત્ર (ધ્યારામ) સમાપ્ત કરતાં મને દલગીરી થયા વગર ગુટેની નવી કે માગી દ્યારામ સરખા ગુણીજનના મરણ પછી તેના દોષ જાહેરમાં આણવા પડ્યા છે. વારત્તવિક વિચાર કરતાં ગુણદોષ વિશે બોલવું મુશ્કેલીને સરખું છે. પણ કવિનું જન્મચરિત્ર એ તેનું સ્વભાવવર્ણન છે, તેથી લોકને શિક્ષા મળે છે, માટે કવિચરિત્ર અસ્થિત દોષ જ નોંધ્યો. જો કે દૈનિક વાત દ્યારામના ભાવિક સેવકોને દુઃખદાયક થઈ પડશે, પણ અંતરે પોતાનો ધર્મ, ગુણદોષ બતાવવાનો પૂરેપૂરો બાબતો જોઈએ.’

સરતના નગીનચંદ હોલમાં નર્મદ જ્યતી પ્રસંગે હમણાં એક બે ભાષણો થયા. એક વિવેચકે નર્મદની કવિતાનું દોષદર્શન જરા અનાગર સ્પષ્ટતાથી કર્યું અને નર્મદના ‘ભાવિક સેવકો’—વિદ્વાનો—ખીજા પયા, અને નર્મદના જ ઉપદ્રા વિવેચનઆદર્શને વીસરી ગયા. એમનો વાક નથી, ગુજરાતી બૌદ્ધિક જીવનનો જ દોષ છે કે મહાપુરુષનો ભાવિક ભક્ત ના થઈ શકે તેને તેનો વિરોધી જ ગણવો. પંથભક્તોની જેમ પ્રેમાનંદ ભક્તો, દ્યારામ ભક્તો, ગોવર્ધન, નનાલલ અને ગાધીના ભક્તોની અસહિષ્ણુતા અસાધ્ય રોગની પેઠે વર કરી એસી આપણા સરકારી જીવનને મર્યાદિત બનાવતી જાય છે

એમથી ઉગરવા માટે બીજી ધણી વસ્તુ તરફ તેમ પ્રોત્સાહનો તેમ જ સમકાલીન મહાપુરુષો તરફ નર્મદે આદર્શ લેખે રાખી હતી તેવી શાસ્ત્રકાર અને હેતુવાદીની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. અળવળ જોઈએ, પ્રબલ તરફ ઉત્તેજવી જોઈએ.

વિવેચક અને તત્ત્વાવેષકનો મોટો ગુણ અથવા નર્મદમાં સારી પેઠે હતો. હંગેવિદ્યાસાદિ તેની પછીના સાહિત્યપાઠકોમાં તે ગુણ હોત તો ઘણો અંધકાર ઓઝો થઈ જત. અપશુ જૂની ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધે જૂના કવિઓના જીવન સંબંધી નર્મદે ભૂલો કરી છે તે હકીકતના અભાવે કરી છે, હંગેવિદ્યાસાદિએ ભૂલો કરી છે તે ભોળપણથી અને કાવ્યો રચનાના બહુ પ્રાકૃત ખ્યાલને લીધે કરી છે. જીવન અને કાવ્ય સંબંધી કોઈ પણ હકીકત કે અભિપ્રાયને વગર તપાસે સ્વીકારવાની ના પાડવાની નર્મદમાં અન્વેષકની હિંમત હતી. દ્યારામની પહેલી દહેવાતી ભાવણ માટે કવિ લખે છે.—‘એ ભાવણી દ્યારામનું પહેલું જ કાવ્ય દહેવાય છે. મને એ વાત ખોટી લાગે છે, કારણ કે મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરનાં ઉમરે આટલા આટલા અઘરા શબ્દોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લખણ કરી શકે નહીં. છેલ્લી કડીમાં ‘કૃષ્ણચરન અભિલાષ’ એવું લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પોને સમાન છત્રે દાશીવિશ્વેશ્વરની ભાવણી કરતે છત્રે, એવું લખે નહીં. કોઈ ખીજાએ એમ લખ્યું હશે, અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એવું લખ્યું હશે એ ભાવણીમાં કંઈ જ રસ અથવા કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી, તે ઉપરથી એમ કહીએ તો આલે કે તે પોતાના મરી ગયેલા માળાપ સંબંધી અથવા માસી તથા ધરના વિયોગ સંબંધી પ્રેમખીડિત નહોતો.’

હમણાં તો, એટલે પાછલા ચાલીમેક વર્ષથી વિક્ટોરિયાના જમાનામાં ઇચ્છાક્રમ હતું તેવું, અંતર્ગતી લગ્નગુપ્તિ બહુ વધી ગયું છે, તેથી ચરિત્ર વિષયની જરૂરી કે રસિક વાનો પર વિકાસો તરફથી પણ બહાનાં કાઢી પિછોડો ઓરાઢવામાં આવે છે. ગુજરાતનું ચરિત્રસાહિત્ય આવી નિર્માલ્ય દેવકથામાં જેવું થતું બધ છે તે રોકવા માટે નર્મદ જેટલું નિર્લજ્જ નહીં પણ તેના જેટલું નિર્ભય સ્પષ્ટવક્તૃત્વ વધવું જોઈએ. ગંગા ઓઝાને શિષ્ય ક્યો પછી ‘અવાપીવાતું’ યથાસ્થિત મળવા લાગ્યાથી તે મને હર સ્વામી) હજુપુષ્ટ થવા લાગ્યો.’ દયાગમ ‘ધણે ધરડો થઇને મુઝો તોપણ રાનો યોગ જેવો હતો; અને ધણે વ્યાધિગ્રસ્ત હતો, તોપણ બહુ સાવધ રહેતો. એના બોલવા ચાલવામાં ગુજરાતીઓની ચાલ પ્રમાણે થોડોક સખીલાવ હતો’. નર્મદની શૈલીમાં વિનોદનું તત્ત્વ તેના સ્પષ્ટવક્તૃત્વ કે બાગડ બોલીથી આમ આપોઆપ આવી લગે છે.

દલપતરામ, શુક્લાખીરામ આદિથી પ્રચાર પામેલા, પ્રચાર પામતા કવિતા સંબંધી કેવલ ખોટા ખ્યાલોનો રમણુલાઇ ૧૮૮૮ મા કડક વિરોધ કરે છે; પણ ૧૮૬૧ માં લખાયેલા ‘ઋતુવર્ણન’ની પ્રતાવનામાંના નર્મદના ગ્રંથ વિશે વિચાર પર અનુમતિની છાપ મારે છે. તે વિચાર મુજબ ઋતુવર્ણનની કવિતા કાવ્ય લેખે-ટેટલી નભી રહે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. અગત્યની વાત એ છે કે નરમિ હગવની ‘કુસુમમાલા’ અને રમણુલાઇના ‘કવિતા’ નિમધની પચીસ ત્રીસ વર્ષ અગાઉ કાવ્ય વિષેના નવો, પશ્ચિમથી આવેલો અને બહુ અશે સાચો એવો ખ્યાલ પ્રબળ નજર થયો હતો. ‘ઋતુવર્ણન’માં ‘(સૂટિના) ખહારના દેખાવોનો આબેહુમ ચિતાર આપી તેના સરખો અથવા ઉલટા દિલના જોસાનો પણ આબેહુમ ચિતાર આપેલો છે. અને એ જ આ ગ્રંથની ખુબી છે. ‘દરતના દેખાવની છાપ મારા મન ઉપર માગ બાળપણમાંથી જ સારી પેઠે પડી હતી; અલખત ઝાખી તો ખરી. એ ઝાખી છાપો ત્યારે હું સૂત્રમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને ગામડાઓમાં ફરતો હતો ત્યારે ચિત્રરૂપે થવા આવી હતી તે કવિતા શરૂ કર્યા પછી પ્રસંગ તથા વિચારને જોરે આપોઆપ આબેહુમ ચિત્રરૂપે બહાર નીકળી પડી છે’ આમાં વર્ગવર્થના કાવ્ય સિદ્ધાંતોનો, ગુજરાતી સાક્ષર જીવનમાં સંચાર ‘કુસુમમાળા’ની આગાહી કરતો અને સમગ્ર યુરોપી કાવ્ય શાસ્ત્રનો સંબંધ કરાવતો વિચારસત્તર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

યુરોપી કાવ્ય વિવેચનના સપર્કનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ૧૮૫૮ માં લખેલા ‘કવિ અને કવિતા’ વિષેના ‘મિત્ર’ નિબંધમાં કરી કરે છે, અને સમકાલીન કાવ્યખ્યાલને જણાવતા કહે છે: ‘ગુજરાતીઓ લણેલા નહીં તેથી તેઓના કવિતા સંબંધી વિચાર, જાણીતી અને પુરાણોની વાત રાગડામાં મૂકેલી એટલો જ છે એમ જોઈ અને કવિ દલપતરામ સરખાના વિચાર પણ સાધારણ જાણીતી વાતને સમજ પડે તેવી રીતે સારી રચનામાં મૂકવી, અને કઈકઈક તર્ક અલંકારથી ધણું કરીને હસવું આવે તેવી શણગારવી, અને ગદ્યમાં કવિતા હોય જ નહીં-પ્રાસ મળે તે જ કવિતા-એટલો જ છે એ જોઈ એ ખોટા ને અધુરા વિચારો જોઈ’ પ્રસ્તુત નિબંધ લખ્યો છે.

શીઘ્રત્વ, પ્રાસબદ્ધતા કે કવિતાની અનુષંગી ટાપટીપ એ કાવ્યનું અપરિહાય લક્ષણ કે ઉચ્ચતાની સાબિતી ના-હોઈ શકે તે વાત નર્મદ વાર વાર-અને તેની દૃષ્ટિ સામે દલપતરામ

હોવાથી ધણી તીખી વાણીમાં-કરે છે. શીખ કવિતા તે કદ કદ જાણી શકે; અને એ ન યુગના સંસ્કૃત કવિયો (જેમને ૬૦ ૬૦ ૬૦ આનુભવ છે તે) આવાનર્યાવિદા, આશ્ચર્યના અર્થે યમકાનુપ્રાપ્ત બધા 'કંકણ કલાકાર' ગણ્યા છે.

નર્મદશતાવલી કવિતા ઉંચી કોટિની છે પણ તેના અર્થના કારણે વિદ્વાનો પણ બાન બન્યા; નાનાશાક્તી કવિતા અદ્ભુત છે પણ તેના કેવલ મંગીનતત્ત્વની મૂર્છા નજીક પણ પ્રવર્તે વળા નથી; અને ટુંકટુંકાં આવેલા આવેલા ભાવવાળા મન અને કોટંગીતની અનિયમ નાર્મક કરુણા પ્રગ્લની મોટી બલ થઈ છે. સંગીતાત્મક કવિતામાં વિચાર અગ્નિતાળી વડેનો નથી તે અવગતરુદ્ધ વાર વાર કહેવાથી કંઈક ભવે આપણે સમજતા થયા છંએ, અને નવા કવિઓએ પણ પેતાના માર્ગે બદલ્યા છે. પણ પ્રો. જગદંતરાયના જ વાન કંઈક ગામડા પણ મોટી વાતોમાં નર્મદે (દયાગમતા જેની) આપણા પ્રથમ વિષયને જણાવી દીધી છે.-“આવી રચનાની કવિતા ગાયત્રી ગવાય ત્યારે તેની અસર કંઈ થોડી નહીં. પણ શોધે સમગ્ર ઉપરથી જ કવિતાની પરીક્ષા કરે છે તે કેવળ ખોટું છે. રાગકાને તે કવિતાને કંઈ જ મંગલ નથી જેમ ખીલ્લ આધારણ કોણ દ્યારામને મોટો કવિ સમજે છે તેમ હું પણ સમજતો. પણ જેન જેમ તેનું કવન હું વાચ્યો બંડ છું અને રાગકા અને શબ્દરચનાનો વિચાર ફર સાખી કદા રનાકંઠારુદ્ધ કવિત્વદશિતા જ વિચાર કરે છું અને ખીલ કવિઓની કવિવશકિત આથે સંખ્યાત્ત હું, તેમ માન વિચાર્ય તેનું નેહપણુ આછું થતુ બધ છે.” વર્ણુમાધુર્ય અને લખ્યોન્દર્યને ઉચ્ચતમ વિચારપ્રધન કાવ્યમા, પરલક્ષી કલ્પ તત્ત્વક ૯૧ વર્ણુત્તમક કે ચરિત્રાત્મક કાવ્ય નાટકમા ગ્યાન છે. તે તે કાવ્ય-રૂપમા તે કુદરતી રીતે સચ્ચ છે, તેની ના નથી, પણ જ્ઞાનને વિક્રતા, કે લલકારની પાછળ તેમને રંગની કવિવશકિત કંઈ ઓર વસ્તુ છે તેની સમગ્ર આપણા પડેલા વિવેચકને હતી, અને તેને લાંબે જ દ્યારામને પ્રથમ પદિતાના કે પ્રેમાનંદ સામગ્ર જેવો કવિ નર્મદે નથી ગણ્યો.

કવિતા પરવે નર્મદને આમ આખો આખો-અને કવિતા સુધે કેવળ સાચો જ ખ્યાલ કેને હોય છે?-પણ સાચો ખ્યાલ હતો. કવિતાની ઉચ્ચતાનો નર્મદનો વિચાર સ્વપ્નની સુદરતાન અભિલાષ જેવો આપણા દયાશમ સામગ્રથી તો શું પ્રેમાનંદથી પણ સંતોષાયો નથી એ આપણા વિવેચનના ઇતિહાસમા બહુ મહત્વની હકીકત છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા પણ ‘સાધારણ લોકને માટે છે, કેમ કે તેમા ઉચ્ચતમ કાવ્યમા લોકએ તેવા ‘વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજના’ નથી; અખામાં વિચાર અને વિદ્યા છે ત્યારે તે વાચકનું ‘કોમળ-પણુ’ રક્ષારે એવા નથી; સામગ્ર કુદરતી કવિ નથી. કેમકે તેનામાં ‘દુઃખ’ ‘લેસો નથી, તેનામાં ‘રસ’ કદા ‘તર્ક’ x વિશેષ છે; ‘દયાશમ’ માં ‘દુઃખ’ છે તો ‘ચિત્ર પાડવાની શકિત’ નથી. આપણા આલંકારિક પાસેથી નર્મદે ઉચ્ચ કાવ્યનું સારભૂત તત્ત્વ ‘રસ’ લાંબુ. કલ્પના વડે પરલક્ષી કવિતાના પાત્રોના હવન સામે તાલ્લભ્ય સાધ્યે વાસા.

x આ જગ્યાએ નર્મદ તર્ક શબ્દ અમલારુદ્ધ તરંગ કે fancy કે ‘will’ માટે વાપરે છે, જે કે ‘ચિત્ર અને કવિતા’ નિબંધમા ઉદ્ભવિતના ઇસ્ટિનેશનનો અનુવાદ ‘તર્ક’ શબ્દથી તેણે કર્યો છે.

રૂપે રહેલા રતિ શોક આદિ ભાવ જાગે તે સંતોષાપ ત્યારે કવિતામાં રસ છે એમ ગણાય. ‘ રસ ’ સર્વથી કંઈક આવે જ ખ્યાલ ન મળે તેને કહો તેનું એક કારણ એક ‘ રસ ’ અને ‘ નેરસો ’ તેણે જુદા પાડ્યા છે. નેરસો (Passion) અને ચિત્ર પ્રાપ્તિની શક્તિ (Imagination) આ બે તરફ નર્મદે અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રીઓ પાસેથી લીધાં, ‘ નેરસો ’ એટલે આત્મદલી કાવ્ય માટે આવશ્યક એવી કવિતા પોતાની જ ભૂમિ, અને ‘ ઇમેજિનેશન ’ એટલે અત્યારના અર્થમાં વપરાતા ‘ કલ્પના ’ ને બદલે ‘ ચિત્ર પ્રાપ્તિની શક્તિ ’ આ ઉપરાંત મને વહેમ છે જે ભૂમિએને કેળવવી એવો યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં ભાવરી આવેલો કવિતાનો ઉદ્દેશ-આર્થ કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસમીમાસા પાછળ છૂપે રહેલો તે નર્મદે કહ્યો હતો, અને કવિતામાં આવતાં વિદ્યા અને વિચારના કાવ્યના અંગ લેગે કિમન આકવામાં તેને જ કસોટી તરીકે સ્થાપવામાં તેણે અચૂક રીતની મૌલિકતા દાખવી છે.

હૉર્સલિટને બદલે વર્ડ્સવર્થ પાસેથી રમણભાઈની જેમ નર્મદે વિવેચનરીક્ષા લીધી હોત, ‘ પેશન ’ ‘ પેશન ’ ને ‘ ઇમેજિનેશન ’ અને ‘ ટૂંકવીલિટી ’ ના ભણકાર તેને વાગ્યા ક્યાં હોત તો ઉન્માદનુ સૂચન કરતા ‘ નેરસો ’ શબ્દને બદલે ‘ ભૂમિ ’ જેવો વિવેચી અને મધુર શબ્દ કદાચ તેણે ચોંટાળ્યો હોત, કંઈ નહીં તો કાવ્યમાના લાગણીતરત્રની કંઈક મયોદાઓ સ્વીકારાઈ હોત; ઉપદેશના અને કવિતા નેરસા વચ્ચે ભેદ સમજાયો હોત, અને પરિણામે કદાચ નર્મદની પોતાની કવિતા પણ સમજી અને સુંદર થાત.

અસ્તુ હૉર્સલિટને બદલે ન સમજવાળી, x પોતાના વક્ષણને હૉર્સલિટની મીનામાં સમર્થન જ લાગતુ જણાનારી નર્મદે કાવ્યના ‘ નેરસા ’ તરફ ઉપર અભુગતો લાગ મૂક્યો છે, અને સામગ્રી જેવાની કાવ્યતાને તેટલા પૂરતો અન્યાય કર્યો છે. વળી કવિત્રેષ્ટતા માટે પણ નર્મદે ચિત્ર અને ખોટો નિયમ બાંધે છે. મહાકવિનું વેદન એવકુ તીવ્ર હોય કે તે વિવિધ રમતા પ્રસંગો અનુભવે વ્યવસ્થાની ઉપજાવે, અને મહાકાવ્યમાં અનેક રસનો સવાર કલાઓ બાંધે તથાપિ, સર્વ વિષય ઉપર અને સર્વ રસમાં લખે તે જ શ્રેષ્ઠ કવિ એવું વિધાન અચૂક છે, મનુષ્યસ્વભાવથી કંઈક વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત નેરસા ઉપર ભાર મુકના માટે અસંગત, અને નવા કવિઓને આવળે રસ્તે ચડાવનાર છે.

કવિ અને કવિતાનાં વ્યાખ્યા અને વર્ણનોને નર્મદે છેક જ વશ નથી રહ્યો તે તેનો દોષ નથી પણ ગુણ છે. ઉત્તમોત્તમ વિવેચકોએ કાવ્યસૌંદર્ય અનુભવતા કાવ્યવ્યાખ્યાઓ ઘણી વખત અભરપણે મૂકી છે. નર્મદે પણ બધાં બધા અનંદ મેળવ્યો છે ત્યાં ત્યાં ઉત્તરતાથી કાવ્યત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. શિષ્ટ અને સરકારી જનની અંત કરણની પ્રવૃત્તિ એ સૌંદર્યની કસોટીમાં પણ

* જો કે સ્પષ્ટપણે તો નર્મદ ‘ રસ ’ એટલે અંદરની મન ’ એવી વ્યાખ્યા બાંધે છે.

x હૉર્સલિટના ‘ Passion ’ શબ્દ માટે ‘ નેરસો ’ શબ્દ લીધે છે પણ ‘ The Passions ’ તે બદલે નેરસા ‘ મૂંઝવાથી ‘ Poetry in the language of the imagination and the passions ’ જેવા હૉર્સલિટના સ્તુત નિબંધના વાક્યનો ખરો અર્થ નીકળે નહીં

હેલુ' પ્રમાણુ છે એવું 'કેંકડ લાગવાથી' પ્રેમાનંદ વિને વ્રણનાં કવિ નુપ્ત જાણે છે — આ વાળની વેળા ઓળાદરણુ ને નળાપ્પાન, સ્થાનનો ડહોનો અવાજ મને નીબડી આવે છે—કે વાચતા માત્રાગી છાની બગાઇ આવી હતી." એ જ ન્યાય દ્વયરામની 'દરદી કવિતા' ૩૧ 'ખરેખર મોટા આમકન છડ' એમ કહે છે.

અને વિવેચનના આગના આ વ્યવસ્થિત તરસથી ને ગાંધીય મોતું લેવા ને ને; માલિયા લેખે તેમાં એવના અને રમ આવે છે, નર્મદા વિવેચનોમાં ને આવ્યા છે, એ નિર્વિવાદ છે.

(૫)

નર્મદ અને ઇંગ્રેજ કવિતા

૩. રમણલાલ કન્યાલાલ યાજ્ઞિક

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનું ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ કવિનર્મદ આપણને પોતાના પદ્ય અને ગદ્યમાં દાખવે છે. ગુજર કવિઓમાં સદુચી પહેલા નર્મદશંકર મુંગઠની 'કેસેજનું' શિક્ષણ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા શરૂ થતા મૃદસ્થાપનની રચિત જાણપદ્ધતિને પહેલી વળવા તેમણે જે કહે કેમ શિક્ષણ લીધું ને મારે નિ. આ કૃષ્ણલાલશાસ્ત્રી દારણુ ગેદ્ય છે. બ્યારે કવિ ૧૮૫૦ માં, સનર વર્ષની વયે, ઓરિન્ટન કેસેજમાં દાખલ થયા ત્યારે વિદ્યાપતમાં કવિઓની શી પરિસ્થિતિ હતી? વર્ડ્સવર્થે એ સાક્ષમા દેડ છોડ્યો, જે કે કલા તો પહેલેથી જ એણે સંકેશી હતી. ટેનિસન એજ સાક્ષમાં પ્રયુનામાં પગલાં માંડના હતા. કાંચા સંવનન પછી લગ્ન થયાં, રાજગવિ નરિકે સુકુટ દરે ધારણુ ર્યો ને પોતાની 'સ્મરણુ સંકિતા' (In Memoriam, પ્રકટ કરી.

નર્મદશંકર આ જમાનાનું ઇંગ્રેજ સાહિત્ય હોય અને ઉત્થાસથી અભ્યાસપૂર્વક વાંચી રહ્યા હતા. કાસમા સર્વદેશીય વિધ્વન થયો ને તેની દુષ્પ્રદ્ય છાપ આખા યુરોપીય સાહિત્ય ઉપર પડી હતી. તે હુગમા સામાન્ય માનવને પોતાની વ્યક્તિગત મહત્તા સમજાઈ; અને જૂનાં ગદ્યનો નુકસાન મળ્યાં સમગ્ર માનવજાત નથા વિશાળ ને વિવિધ કુદરત તરફનો માનવકેણુ બદલાયો. પ્રત્યેક વિચારકનામાં નવું એવન સ્ફૂર્ણ, અજળ બળ કે જનુન વ્યાધુ. જૂનું છે મારે સાદું જ છે ને ખ્યાલ દરસી કાદવામાં આવ્યો. પ્રાચીન રીત-રિવાજો ને સાંસારિક ને દેટલાંક નૈતિક ધેનુને તીલાજલિ આપી યુગધર્મને પારખી નવાજ ધારા-ધોરણુ અપવાતની માનવઉરમાં ધગસ જગી. આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું નવું રૂપાન્તર નર્મદના હૈયે વસ્યું ને સંક્રાંઓથી સડી જતી આર્થ સંસ્કૃતિને નવા રૂપમાં નિઃસાવગતી પ્રચળ ઇચ્છા ઉરમાં પ્રકટી. ૧૮૫૦ પછી પહેલીજ વાર સંમજિક, આર્યિક ને પછી રાજકીય વિષયોમાં માનવધગશની જવાલા આપણા સહિયમાં ઝગતી નજરે પડે છે.

નરસિંહ ને મીરામાં ધાર્મિક ધ્વજ હતી. તેમણે પણ શોધપવાદના અંશન તોડ્યા હતાં, છતાં તેમની અસ્ખલિત વહેતી લલિતની મદનદીમાં ખીજાં ઝગણા સમાઈ જાય છે. લોકપ્રિય પ્રેમાનંદ વાસ્તવિક દૃશ્યો ચિતરતો ને વિવિધ રંગે શ્રોતાજનોને રીઝવતો. સાક્ષાત પ્રેમના અંશાવતાર જેવો દયારામ એની રસિક કવિતા લખે તો વાયકોએ ડ્રાણુ બાણે એનામાં એવું શુધે દીધું કે વારેવારે મહુ એના સામુ ભાળે; આં તે પહેલા શામળે બહુ બહારી ને પરાક્રમની વાતો લખી પણ કાષ્ઠપતિક આનંદ-વિહાર માટે જ, ચાલુ જમાનાની માથે ઓતપ્રોત થઇને નહિ. આથી જ નર્મદ નવયુગને પારખનાર ને અઝળચેતન ને ધગશથી પ્રેમ-શૌર્યની સમયમૂર્તિ તરિકે,, આજ શતાબ્દી-હિત્સવ પ્રસંગે, શતમુખ વખણાય છે. નર્મદ પછી મરિચિકા શબ્દ-શબ્દમાં મર્દાનગી ગાધીજી સિવાય કોઇનામાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, ફેર એટલે જ કે મહાત્માજી શબ્દેશબ્દ તોડીને ભાષામાં વણે છે અને તેમણે ‘જનક શા સન્યાસ’ જીવનમાં કીધા છે.

નર્મદે ત્યારે નવયુગનો મંત્ર યુગપમાંથી કીધો. આમાન્ય રીતે જે ઇંગ્રેજ કવિઓ એમણે વાંચ્યા તેમના કાળ્યો તેમને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનું મન થયું હતું. પંતુ રાત્રંત્ર નર્મદ પોતે જે બહારથી તેજ કીધે છે તે પોતાના પ્રકાશના સમાપ્તિ દે છે, આથી બહુ રીતસર અનુવાદો તેણે કર્યા નથી; પરંતુ કાષ્ઠકોષનાર મનહર અનુકરણ એણે કર્યા છે વર્જવર્થનું *We are seven* ‘વહ’ નામના કાવ્યમાં એણે ઉતાર્યું છે, પંતુ એ વધારે અનુવાદ જેવું હોવાથી, અને ખારવાનું સ્મશાન ને મુળનું કબ્રસ્તાન એ બૂઝાજ ખ્યાલો હિત્ત કરતાં હોવાથી, સદૃશ (આલ વિઝ ચિત નહિ હોવાથી) લાગતું નથી; પરંતુ તેજ ઇંગ્રેજ કવિનું ખીજું *Lucy Gray* બહુ સુદર રીતે ગુજરાતમાં ઉતર્યું છે ‘લલિતા’ ધણુ સદૃશ કાવ્ય છે, એવું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રેમીના મરણથી નિપજતા દુઃખનો અનુભવ મર્મને થયો હતો. મૂળમાંથી તો ફક્ત મૂળ વસ્તુ જ લીધી; હોસીની નાની પુત્રી પોતાની ફજ આનંદથી બળવતા મૃત્યુ પામે છે ને માતપિતા એ પુત્રીશોકમાં ઝૂંટે છે. મૂળના શબ્દો ભાગ્યેજ લીધા છે. કવિતા વાચી, મનમાં ઘૂટી, હિંદુ પૂજારીના જીવન સાથે સ સરીતે વણી દીધી. શરૂઆતની સ્તુતિ હવ આપણને નિર્વર્ચ લાગે છે. મુંઝાઇ પામે વજરાખાઇના કુડે ધણુ હિત્સવિયા નહાવા-આનંદ લટવા આજ જાય છે, તે સમયે શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓ તીર્થ સમજી જતા. એ વર્ણન કળેલા આજ પોણો સો વર્ષ થયાં છે, છતાં ધણું આબેહૂમ લાગે છે.

‘તડકા તીત ને ઠારી ટહાડ, વરસાદે લયાં રહે છે ખાડ,
એવો છે ઋતનો મહિમાય, તાંહાં એકલ માનવ નવ જાય’

મૂળમાં મિચારો ભરવાડ રાત્રિના બરફમાં પોતાની સ્ત્રી હેરાન ના થાય માટે દ્યુસીને દીવો લઇ પાસેના ગામમાં તેની માને તેડવા મોકલ્ય છે. અહિ વજરાખાઇના પ્રાચીન નિર્જન મંદિરમાં પિતા ને પુત્રી એકલાજ રહે છે ત્યાં માતાજીનો પૂજાપો થઇ ગયે છે ને પુત્રીને પાસેના લિમટી (ન્યાના ચોખા હજી વખણાય છે) ગામમાં લેવા મોકલ્યે છે. પાછી વળતા વાવાઝેમાં લલિતા તેર વર્ષની સ્મણીય કન્યા-દેહ ગુમાવી બેસે છે. બ્રાહ્મણ પિતા એકની એક પુત્રીના વિયોગે ઝૂંટે તો શરીરને શોષતો, ગાંઠા જેવો ઉપરની વરાળ ફુદરત સમક્ષ કાટે છે.

અરુ બનિ કે, તારિ માતંગો, નથી નવી યોગે સોક મં ઝંખા;
શુભિ તે વહ મે ન બલિ કે, નિગળિ વળને સુખ માનિ કે.
કળિ હુલાળ ને મોગતાળી, ખરિ પડી તુડી વાગ્યો તાળી;
રૂપ મુગધ ને વારિબના કમળજલનાં પેર એકના
જનિ દિડી તને જાગ્યા બદ, સનજડપ તો ગ. કદ' સદ ?
દીપ્તિ ધાધરી ધારડી ધાળી, વહ જ ધારડી કાડી તાળી.

પ્રત્યેક શબ્દ દર્શના ઉંડાણમાંથી ઝરે છે. કદાચ 'કાડી' શબ્દ જગત ખૂંચે નેવે છે, પરંતુ એ મૂલ બાલાના દેહને ધારડી ઓરાદવાનો રિવાજ વિસંગ્રહનો નથી, આથી તો ઉલટી પિતાની અતર્પણા વધે છે. 'પુત્રીનું' રૂપ પિતા આમ કેમ વખાણે છે ?—આવો પ્રશ્ન દેવકાકે ટીકાકાને પડે છે; પરંતુ તેઓ જુલો જાય છે. વાત્સલ્યભાવ વધવામાં પુત્રીનું અન્ય રૂપ પણ એક કાળે હોય શકે. ઉપમા બાળીની હોવા છતાં અતિશય પ્રસાદ્યુક્ત હોવાથી વાચકને પણ મોહમમ્મ હોઈ શકે. ત્યારબાદ, આપ રક્ષણી રક્ષણીને મગી જાય છે. મૂળમાં માતપિતા બંને શોકાતુર છે; અર્ધિ' માત 'હુંથી જ શુભરૂપી ગદ્ય હોવાથી વાત્સલ્ય વધારે કદળુ ગ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વડ્ડવર્થની માફક આ કદળુ કથાને ક્વિય રંગથી અપાર્થિવ રૂપ આપવામાં આવ્યું નથી. (મૂળમાં—Yet come maintain that to this day She is a living child, વગેરે.) પરંતુ સામાન્ય મોહી તારંગ્યો હોવાથી અંતતી કલા ખામ જાળવાઈ નથી:—

વગ વહુ હેત પરમ્પરે, જ્યાંલગિ નહિં સંતાન
પ્રમુત હવ' કે હલયમાં, થાયે તે ઘટ વાન.
ચિતાગીત પુત્રી પ્રતિ, પુત્રીપ્રીત પ્રતિ તાત;
રો રોર આહવાની હવી, કવિ કહે ગિજિત વાત.

એટલે, વડ્ડવર્થ સાથે સામાન્ય સરખામણી કરતાં આપણને આપણને લાગે છે કે નર્મદે પણ હંમેશા કવિની માફક સેંદેહ પાનાં લરી કવિતા લખી નાખી છે. બંને પ્રેરણા પડી હોય કે નહિ, પણ હંમેશા અર્ધ કે ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં વધારે હિસાબથી ભાવ પ્રકટ કરતા ફરક એટલો કે શુભરૂપી કવિને અર્વાચીન ગદ્યના પિતા તરિકે નવો ચીસો પાડવાનો હતો ત્યારે પ્રેરણા કવિને ને મુલેકી ન હતી. તોણણુ એટલું તો રખડ જ છે પ્રાણુવંત કવિતા બંનેએ જેટલી લખી છે ને જુદી તારવી કાઢી નેનો સંગ્રહ છપ્પ છે. મેંથુ આનંદે જે સેવા હંમેશા કરી છે તેવી શુભરૂપીમાં નર્મદની કર્યાથી નર્મદની કવિતાનું સુવર્ણ વધારે દીપી નીરવશે. નર્મદનો બુઝો ઘણીવાર એટલું બધું વાસ્તવિક ચિત્ર દેરે છે કે કદાચની ક્ષતિ થયા વિના ગંદી નથી, પ્રાંતવાર અણુઓ આવી જાય. પરંતુ, મુદર કાચો વીણી એને યોગ્ય મંકલનાથી ગાંઠ્યા હોય તો નર્મદ ને શુભરૂપી કવિતા હલય ઉપર ઉપકાર થાય, ઉપરાત, નર્મદવિનામાં પ્રત્યેક કવિતા ઉપર વિસ્તારપૂર્વક અનેક રીતનું લાખ્ય છે, તેમાંથી પણ આખી નાખવા જેવું થાય છે.

આ સિવાય પણ, વર્ડ્ઝવર્થ ભાગ્યેજ બહુ હસે છે કે હસાવે છે. નર્મદતામાં પણ વિનોદ અદ્ય છે ને ગંભીર તત્ત્વો પુષ્કળ છે. આનું કારણ અન્નેએ સરસ્વતી દેવીની જીવનભર આરાધના કરવાનું વ્રન લીધેલું તે તો નહિ હોય ! ઇંગ્રેજ કવિ ભાગ્યશાળી હોતો. સફળ લગ્ન કર્યો, અને ડોરોથી જેવી પ્રતિભાસંપન્ન ભગિનીએ સેવામાં જીવન ભાષ્ટને અર્પણ કર્યું. સમૃદ્ધિ ન હતી પણ સુખ, શાંતિ ને આનંદવાણી તો નિરંતર હતા. આથી વિપરીત ભાગ્યરેખા નર્મદના શોરે હતી. પડેલેથી છેલ્લે સુધી આર્થિક મુશ્કેલી, પત્ની-વિયોગ, હિંદુ-ધર્મમાલતી ને લોક શ્રદ્ધિની ગૂચો ને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે તેની કવિતા સવિશેષ ‘ગંભીર’ આતુર ને દર્દ-ભરી’ અને તેમાં નવાઈ શી ?

ઉપરાંત, અને કવિયોએ કોઈ ભવ્ય મહાકાવ્ય કે કશ્ચિન્ત નાટક લખવાના કોડ સેવ્યા ને કંઈ કંઈ પ્રયાસો આદર્યા; પણ કંઈક ભાગ્યવશાત્ ને વિશેષ અશક્તિ કે સંયોગવશાત્ અધુરાજ રહ્યા. ઇંગ્રેજ કવિ કરતા નર્મદ એક વાતમાં બહુ છાંયુ રચાન લે છે, અને તે સર્વદેશીય બુદ્ધિશક્તિના પ્રાદુર્ભાવમાં સ્વ. નવચરામે નર્મદની વિવિધ ક્ષેત્રમાં સગીન સેવાઓ ગણાવી છે તેથી વર્ડ્ઝવર્થની ના ગણી શકાય; પરંતુ જે ઇંગ્રેજ કવિતામાં હંડ ચિંતનને પરિણામે શ્લોકાત્મક ભાષામાં કોઈ કોઈવાર થઈ કહેવાની શક્તિ હતી તે નર્મદ દેખાડી શક્યા નથી; અને બુદ્ધિના વિભવ કરતાં ભાગ્યગુણો જુસ્સો ગુજર કવિમાં સવિશેષ માલમ પડે છે. આથી જે એક પક્ષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ડ્ઝવર્થ માફક ભાગ્યગુણો લાખ્યા કાળ સુધી જીવવાને પછી નર્મદ કવિતા યોગ્ય છે-ને યોગ્ય નથી. નર્મદ તો હૈયામાં હોય છે તે તરત જ હોડે હિંમત ને જુસ્સાથી બહાર લાવે છે, ઇંગ્રેજ કવિની માફક જ કોઈવાર ખરખચડી કે બાડી ભાષામાં જ, રાખોની બહુ દરકાર કર્યા વિના, લખી નાંખે છે. એનો આવેશ કે ઉન્માદ રોક્યો રોકાતો નથી. ન્યારે ઇંગ્રેજ કવિની રીત બૂલી છે. છેવટે, કુદરતે સૌ દર્શ તથા ભવ્યતા અને પરખે છે; અને તેની ઉપર લાક્ષણિક વિચારમાલ ગૂંથે છે; છતાં, તેમાં બેદો ધણા છે.

સાહેબે કવિનું કાવ્ય, *Lord William* (રા. કૃષ્ણલાલભાઈ ચૂકધી ‘*Lord Nelson*’ લખ્યું છે પૃ. ૬૮.) પણ ગુજરાતી કવિતામાં ‘સાહમ દેસાઈ’ ના નામથી નર્મદે સારી રીતે ઉતાયું છે. મૂળમાં લૉડ વિલ્મ બ્રિટન એડમંડને ડૂબાડી દીધા પછીની આધિ ને ઉપાધિ શી અનુભવી તે પછી પોતાનું જ કેવા કશું સંયોગમાં મૃત્યુ થયું તેનું હૃદયવેધી ચિત્ત છે. કવિ કહે છે તે પ્રમાણે, મોટે ભાગે, ‘દેશપરત્વે ને રીતભાત પરત્વે વર્ણન ધણું જ બૂદ્ધુ છે.’ સાહસનો ભાષ ધીર શુદ્ધ આરિયવાળો હતો (મૂળમાં તો તેનું પ્રેતજ દેખાય છે); અને

સૌ પણ તેની સાધવી, વર બહુ ગ્રહ બનાવ;
સાકર દુધમાં બહા મળે, નહી કોઈની રાવ.

આવાં દંપતિને વિયોગની ક્ષીણ આવે છે; ધીરાનું ઓચિંતું મરણ થાય છે. કવિ આ પ્રસંગ બદલે લે છે કારણ કે આ નિઃસંસારસુધારકને ભાભી તરફ ગુજરતા ત્રાસ વર્ણવવા ગમે છે; પરાણે ‘ સતી થવાની એ બાધ ‘ ના’ પાડે છે. પુત્ર શ્રીફળ ખાતર એ જીવે છે ને ક્ષયરોગમાં

રીળીરીળીને મરે છે. પાછીનું લાગીનના ખૂનનું વર્ણન ત્રાસજનક છે. મૃત્યુની મદના આ કાવ્યમાં, “ ઘેર જઈ સતો ખગે, હિંમ ના આવે કાંઈ ”—એ પંક્તિથી શરૂ થાય છે. મૃત્યુની સરસ પંક્તિઓની પ્રેરણા ઇચ્છે છે:

કામકાજ બધું બાળનાં, સાહસ કરતો તોય;
ચિત્ત ન લાગે કાંઈમાં, પરતાઈ ને ડાય.
હમલે હમલે જગજગે, કામકામમાં ધાર
પળે પળે તે નિરખતો, શ્રીકૃષ્ણના આકાર
હરિ નમિ’ રાને કંઈ, જગ જગદીને જોય,
શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુ અકાળ તે, ‘કાકા’ કરતું હોય.
વધી’ વાજ્યુ તેડનું, કરી આજ્ઞ જે દિન;
સાચું રાતે લાધિયું, તેથી તે અતિ ખિન્ન,

જોય તારવવાની રીતને લીધે અહિં પણ મૃત્યુની અંતની કળા ઝાંખી પડે છે.

મૃત્યુથી વધારે અસર તો કદાચ બાપરનની નર્મદ ઉપર લાગે છે. યુદ્ધોપીય વિજયની ચિત્તગારી જેવો એ કવિ જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં લાડકો કરતો બનેલો ઉગ્રમા નવા યુગ માટે ધ્રુવ છે, અને નિરૂ ને નિખાલસ છે, અને સહૃદયતાથી ભરેલા હૃદયથી પોતાના બાવો ગમે તેવી ભાષામાં પણ જોરજાર શૈલીમાં વ્યક્ત કરે છે. અને પોતાની ગ્વાનુભવની કથામાં એના ઓનપ્રોન છે કે જગતના સર્વાનુભવ માટે તેમની એટલી બધી પરવા નથી. જે જે બહારની કથાના અંદો પોતાના હૃદયને સ્પર્શે છે તે તે સવિશેષ સહજતાથી અને ઉતારા શકે છે; અને જ્યાં નટરચતા, વિરલ શાંતિને અન્યના માનસ સાથે એકનાન અછ, મમલાવચી સમજી, અર્થગંભીરતાથી દરના પ્રસંગો ઉતારવાના હોય છે ત્યાં અનેની શક્તિ કુદિત થતી લાગે છે.

ઉરના ઉલ્લાસ નર્મદ જેવા બીજા કોણે કાઢ્યા છે ? પરંતુ તે સાથે સમાજસુધારે ને દેશની પ્રગતિના વિચારો ઉલ્લસમાં નવું બળ પ્રાપ્ત કરે છે. માનવત્વાતંત્ર્યની લાવના અનેને આત્મ દેશીય સ્થાન અપાવે છે. અલખત, સુરત શહેરની લાગણીથી એ મધ્યકાલીન મદત્તાને આધુનિક દુદેશા ઉપર મનહર કાવ્ય રચે છે, પરંતુ જે બાપરન છટકિમાં સ્વાતંત્ર્ય ને દેશગૌરવની ધ્રુવ જગાવે છે તેવી નર્મદમાં સ્પષ્ટ નથી. દાખલા તરિક્કે આ પંક્તિઓ લઈએ:—

‘ સુરત તારી શી સુરત ? જનો ક્યાંના લલચાવ્યા ’
‘ ફરજી ને અંગેજ વધંદા ક્રાસિસ આગ્યા ’

આની સાથે બીમરાવની કરેલું ઉર્મિ સરખાઈએ:—

‘ ક્યાં ક્યાં વડી ઉલટીને પદ્દેશી આગ્યા ’
‘ કેવા પ્રયત્ન ! મન કેવી રીતે ભમાવ્યા ? ’

આ ભાવને કવિ નાન લાલના ભાવ સાથે વિશેષ સામ્ય છે:—“ મોહી આંગણ ઉતર્યોજ યુદ્ધ, બીણવા વાડીના ફૂલ રે પ ” નર્મદ તો રાજભક્તિના ગીતમાં ઇચ્છેલો મોગલો જેવી ગાદી સ્થાપે તેવું સ્વપ્ન સેવતા, પરંતુ એક ઐક્યમાં જગત કેવીકે ઉત્થાનિત પામે છે ! ”

બાપરત પણ નર્મદ માફક ' કર્ણુરસિક ' હતો; પણ તે લાથું છલ્લો નહિ, નર્મદનામા
૯ રે પત્તિપર્તન થના તે પોતાના કબિરવડની માફક ' દીસે હાર્યો જોદો હતિણ હદે ધ્યાન ધરતો. '
છના એણે શેલિની માફક મનહર લાવિની ઝાંખી કરી તેથી તેને આપણા યુગદ્રષ્ટા કહી શકાયે:—

બાળલગ્ન નહિ થાય, સ્વયંવરથી પરણાશે;
સમન્તુ સ્ત્રીથી બાળ સુધક રીતે ઉછારશે
મેત્રી વધશે તેમ સપથી બહુ રહેવાશે.
જશે જન પરદેશ, નવ તહાં જમને જોશે;
આવીને નિજ દેશ, શોભતો કરશે હોશે
નતિસેદ ટળિ જશે, પંથ પાખંડી ઘટશે
એક ધર્મના સર્વ, હિંદુઓ તારે બનશે.

રાજ્યરંગ

ગ્રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સને ૧૮૭૪ માં નર્મદે રાજ્યરંગના દર્શન ગૂજરાતને કરાવ્યાં. આણું દર્શન ગૂજરાતી-
જ્ઞાને કાષ્ઠ લેખકે નથી કરાવ્યું, એ રાજ્યરંગથી તેણે આખી દુનિયાની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ગૂજરાતને
આપ્યું અને હજુ ગુજર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તે જ્ઞાન નર્મગદ્યમાથી લે છે. ^૧ નર્મદાશંકર
રાજ્યરંગ લખીને ગૂજરાતમાં આજથી સાઠ વર્ષ અગાઉ એચ. છ. વેલ્સનું કર્તવ્ય કરી ગયા
છે. એ કર્તવ્ય કરવાની તેને પ્રેરણા યદ્ય તે જ તેની લેખક તરીકે મહેચ્છા દર્શાવી આપે છે.
તે કવિ દરતા વધારે પ્રમાણુમા દ્રષ્ટા હતો, ને સુધારાના હિમાયતી કરતા રાજકારણને વધારે
પ્રશન્ત વિવેચક હતો. રાજ્યરંગના પ્રસ્તાવનામાં લેખકની મ્હોટી અભિલાષા, પોતાના કર્તવ્યની
પવિત્રતાને મદત્તા, દેશને તેની ઉપયોગિતા, ને પોતાને વિવેચક તરીકે સિદ્ધ થએલી સમર્થતા
આપણને કળાષ આવે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા કામનો પરિપાક છે, તેમા સમયધર્મનો
આત્મા વેલાયો છે, તેથી માનવ છવન ધક થાય છે, એ તેને ક્યારનુંયે લાધી ગયું હોય એમ
પ્રસ્તાવનાના વાચકને લાગે છે. નર્મદ તેનો આરભ ^૨ “ એક છે, અનેક છે, નિવર્ત છે, પ્રવર્ત
છે, આન દે છે; ” વગેરે પ્રસિદ્ધ વચનોથી કરે છે.

આ લખાણ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનું નથી ગણાવું, તેમાં 'મિપાહીના' બળવા
શાંતિથી પરિણમેલી ક્યાક ક્યાંક તે વખતે જોવામા આવતી, અને રાજ્યરંગ લખાઈ રહ્યા પછી
નર્મદે પોતે અનુભવેલી અને પ્રકટ કરેલી ગ્યાનિની લાગણી નધા; પણ તે પ્રસ્તાવનામા વિજયની

૧ લેખકે નાનપણમા તે જ્ઞાન પ્રથમ નર્મગદ્યમાથી જ ઝીલ્યું.

૨ નર્મગદ્ય, પા ૩૬૮.

વરમાળા પહેરવા નીકળી પડેલા સમરાંગણમાં ઘૂમવા જતા ચોદાની આરા છે, ઇતિહાસના જ્ઞાનથી લોકની સ્થિતિનું મોટું પરિવર્તન કરી મૂકવાની તીવ્ર અભિલાષા છે. અને બોમ, ક્યાલ, બી, વણલેદ, સાતિલેદ, પરતંતતા, વગેરે કચરાને બાળી નાખનારી જવાલાનો ધગધગાટ છે.

રાજ્યરંગમાં ૩ પ્રથમ નર્મો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તે ઇતિહાસ મન્યયુગ, ત્રેતાયુગ, ઠાપરયુગ, અને કળિયુગ એ ચાર હિંદુ ઇતિહાસના યુગોમાં લાગી નાખવામાં આવ્યો છે અને દરેક લાગ લુદાં લુદાં દર્શનામાં અર્થવામાં આવ્યો છે. એવા કુલ સોળ દર્શનો બતાવવામાં આવ્યા છે, હેલ્લા વર્તમાન દર્શનમાં ઓગણીસમી મદીનો ઇ. સ. ૧૮૬૬ સુધીનો જગનનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. રાજ્યરંગના આ પ્રાકૃત દર્શનો પૂરાં થઈ જાય છે ત્યાર પછી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનાં મહાદર્શનો બતાવવાનો પ્રયાસ કાચમાં લેવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલું દર્શન માત્ર પૂરું થઈ શક્યું છે. આ મહાદર્શનમાં સંસ્કૃતિના વિદાસનું, તેની અવનતિનું તે તેના ખરા સ્વરૂપનું મુખ્ય સત્ત્વ બતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ મહાદર્શનમાં ત્રણ કાળ બતાવવામાં આવ્યા છે, ધર્મમૂર્તિ કાળ. (પ્રલયથી ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ સુધી) કામમૂર્તિ કાળ (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ થી તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૩ સુધી) ને અર્થમૂર્તિ કાળ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૩ થી તે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી). છેવટે મહાકાળખંડેષ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ રાજ્યરંગ અહીં અધૂરો-પડનો-મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

આ અદ્ભુત આલેખનમાં દરેક દર્શનને અંતે વર્ણવાતા પ્રદેશની સામાજિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક તે સાંપ્રદાયિક, અને સાહિત્યની પ્રગતિ તે સ્થિતિ બતાવવામાં આવી છે ને લેખક કયાક કયાક ઇતિહાસની ફિલસૂફીમાં પણ જિનરી પડે છે. મહાદર્શન તો ઇતિહાસની ફિલસૂફી જ છે.

આમ છતાં રાજ્યરંગનો ઇતિહાસ સૂકો, લૂખો, અને ધડા વગરનો લખાઈ ગયો છે. જ્યાં ત્યાં માત્ર હડીકતો, મગફળ વગર, સંકલના વગર ભરી દેવામાં આવી છે. નવકરામ ૫ લખે છે તે બેરબર હોય તો નર્મદે વાચેલા બસો ગ્રંથોનું આ દોહન અનેક વાર હિલ્લટ અને રંગવગરનું જણાય છે. લુદાં લુદાં દેશોના ઇતિહાસોનું વર્ણન અમુક કામ માટે બધું એકસામટું આપતા નર્મદે દરેક દેશના ઇતિહાસના વર્ણનની એકતા તોડી નાખી છે ને વાચકને હિંદથી આમિરિઆ, આમિરિઆથી ઇબ્રિત, ઇબ્રિતથી ગ્રીસ ને રોમ, ને ત્યાથી વળી ધરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં ભ્રમવું પડે છે. અલગત નર્મદે આ વર્ણનમાં બધો ઇતિહાસ સમાવી દીધો છે. છતાં તેમાં દેશોનો ને દેશોના લોકોનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી, જો કે તે વખતે તેનું ઘુલનાત્મક જ્ઞાન સારી રીતે પ્રચાર પામ્યું હતું. તેમ સામાજિક, આર્થિક, ને સાહિત્યની પ્રગતિની રાજ્યરંગ ઉપર તથા રાજ્યરંગની તે વિષયો ઉપર થએલી અસરને યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં આવી નથી; માત્ર મર્વ પ્રવૃત્તિઓનો નામનિર્દેશ કરી નર્મદે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરી નાખ્યું છે

૩ સરકારી નર્મગદ્ય, પા. ૩૧૮-૫૭૫.

૪ નર્મગદ્ય, પા. ૫૭૬-૬૩૬.

૫ નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના, પા. ૩૮, મો. ૧.

હિંદના ઇતિહાસનું વિવેચન પણ એવું જ કરવામા આવ્યું છે ને ક્યાંક ક્યાંક તો જૂનો વિચાર રજુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે, જૈન ૨ સંપ્રદાય ઔદ સંપ્રદાયની એક શાખાએ હતો, વગેરે. હતા આપણા દેશના ઇતિહાસનું વિવેચન જોટલુ આ રાજ્યરંગમા આપવામા આવ્યું છે તેમજુ મે જીન કાઠ ગૂજરાતી પુસ્તકમા જોએલું હોય એમ મને યાદ નથી.

નર્મજનુ મત એવું હતું કે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધીમા સંસ્કૃતિનો એક યુગ પૂરો થાય છે ને પછી પીજે યુગ શરૂ થાય છે. તેથી તે સંસ્કૃતિની ઘટના તેણે મહાદર્શનમાં આપી છે, તે મહાદર્શન નર્મદ આર્થ સંસ્કૃતિથી શરૂ કરે છે, સોળદર્શનો નિરનેજ અને આદ વગરનાં છે, જ્યારે આ આર્થ સંસ્કૃતિનું તરનેજુ મહાદર્શન એક દૃષ્ટિથી નિપુણ, વિદ્વતાવળું, શુદ્ધ, અને વિવિધ છે, અને એવું વિશાળ ને સમગ્ર વિવેચન હતુ કાઠ ગૂજરાતી ગ્રંથમા જોઇ શકાતુ નથી એ પ્રકરણમાં પ્રાચીન આર્યોની રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્યનીતિ, તેમના સુદ્ધનિયમો, તેમના દીવાની ને કૌલદારી ધારણો, પ્રજાના હકો, સીમાડાના નિયમો, સમારતી રિયતિ, રીતસાત, કળા, વિદ્યા, વગેરે હતુ વાચનયોગ્ય છે અલબત્ત, આ મહાદર્શનમા નર્મદે ઐતિહાસિક યોગ્યતા જાળવી નથી, કારણકે એ મમગ્ર દર્શન જાણ્યે કે માત્ર વૈદિક ધર્મનુ જ હોય નહીં, ને તેમા જોડ ને જૈન સંપ્રદાયો જાણ્યે કે વિવેકનાં નીવડયા હોય નહીં, તેવા મન તે અનેક વાર જાહેર કરે છે.

આર્યોની સંસ્કૃતિના કીર્તિગાને નર્મદે આપી રીતે, સનાતનીઓ કરે છે-તેમ તરડોડો, ને આર્થ સંસ્કૃતિના વિવિધતા ને તેના વિકાસને મિલ્લ કરવાને બદલે તેના ઐક્યને ને એકમાર્ગી પણને તેણે ખતાવી ને કોષોને ઢાંકી દીધા, આ મુદર મોહક પણ એકપક્ષીને તેથી વાચનથી ને વિચારથી અગ્નિશુદ્ધ નહિ થએલા વિચારને નર્મદે લાપાડું કરે છે.^{૧૦}

કાળના વિભાગો કરી દરેક કાળનું મહાદર્શન નર્મદે આમ કરે છે.

અલબત્ત, આવા મહાદર્શનોથી સાગ અભ્યાસીઓ પણ ઇતિહાસના જુદા જુદા યુગોના પોતનાં મત ફેરવી નાખે.

નર્મદે આ મહાદર્શનમા મહારતુ સ્વરૂપ આપી વિરામ પાને છે. અને ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી ઇતિહાસના જે સંસ્કૃતિના સ્ત્રોતથી તે એવો મક્કેપ કરે છે.

૬ નર્મજંઘ, પા. ૩૭૭.

૭ નર્મજંઘ, પા. ૫૭૬,

૮ નર્મજંઘ પા. ૫૭૭-૫૮૬.

૯ નર્મજંઘ, નોંધ, પા. ૫૮૬.

૧૦ નર્મજંઘ પા-૫૮૫-૫૮૬.

નર્મદના પ્રતિદાસનું આ ગમન તે નર્મદગંગા મહાદર્શનની પ્રવૃત્તિનું આગ કાંડે વિવર્તમાં પડિભૂમી તે એક રીતે આશ્ચર્ય ગણાય, કાનનુંકે નર્મદાપ્રેમીને નર્મદગંગા વચ્ચે તે અગાઉના નર્મદગમન અને નર્મદપદ્મનાં નર્મદ પદ્મી, વાકપદ્મી, શબ્દપદ્મી, તે અદ્વૈતી આશ્ચર્યની હતો. તેને મન એકવાર છતિદાસ દત્ત શામળગંગાથી પ્રવૃત્તિ પામતા હતા તે એકદમ સર્વજ્ઞાનના અધિકાર અગમ્યની ધીમી કુનનમાં વિલય પામતો હતો.

ઓગળીસમી સદીનું સામન્યપણું જ્ઞાન તેને મન અનંત હતું. તે ઉત્કૃષ્ટતરી ભારત વર્ષની રચનતા પાછી ઉગવાનો હતો, ક્રોધિમાં એક આવવાનું હતું, ધર્મના ને સમાજના વ્યવસ્થાના વહેંચે નીકળી જવાના હતા, અને એક સાધના મઠ આસવાના હતા, ને સ્ત્રી હોયગથી, અપર દેશના વસવાટથી, વ્યવસ્થાના યોગ્ય દર્શનથી ને વિગતની વૃદ્ધિથી દિલમાં અનન્ય આગાહી થવાની હતી; એટલુંજ નહીં શ્રિદિશ સગદાર દિલને સ્વચ્છ ન આપે નો સામા થઈને નાણુ યથેલી અવતરના લેવી, પણ પરદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું કુચ્છાતી હતી ને પરદેશી પ્રાંત પ્રજાનું તો હરી લેવાનો તેમાં અવગણ્ય મુદ્દાથી તેના વહેંચેગોળી પતિયાગ કરેલા જરૂરનો છે એવા મિત્તે નર્મદે સાબ્યા હતા, લખ્યા હતા, ગાયા હતા, બાખ્યા હતા, ને તે માટે તેને જોખન લીધો હતો.

કોશ કે કાવ્ય ?

રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

કોશ કે કાવ્ય ? કોશ તે કાવ્ય જેવા પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થવાચક. શબ્દ કોષ હશે ખરા ? અને છતાં એ બંનેનું આવું સંદર્ભન ? કાવ્ય શબ્દની આટલી બધી વિડંબના ?

ના. વાડમયકૃતિ તરીકે કોશ કાવ્ય હોય શકે નહિ અને ‘નર્મદકોશ’ કાવ્ય છે એવો દાવો પણ થઈ શકે નહિ. પણ જીવનકૃતિ તરીકે કોશ જેવી રસહીન વસ્તુ પણ કાવ્ય હોય શકે—આવા પ્રસંગમાં વાપરીએ છીએ એવા અર્થમાં કાવ્ય હોય શકે, અને એવી જીવનકૃતિ તરીકે જોઈએ તો ‘નર્મદકોશ’ માં કાવ્યતત્ત્વનું દર્શન થાય એવો સમિક તેની રચના ને પ્રકાશનનો ઇતિહાસ છે. નર્મદે પોતે એ ઇતિહાસ કાષ્ઠક દહાડો આપેલા ધારેત્રો, જુઓ કોશના ‘સુખ-મુદ્’ માના એના શબ્દો.

૧૧ નર્મદનો સખ્તવાદ વનગનારી ને શૂંકો ને ખંડખોર હતો તેવો જીન પ્રાંતના લેખકોનો હતો કે નહિ તે વિચારજીં જોઈએ.

અને ગુજરાતી કોશના ઉદ્ભવ વિશે આ પ્રમાણે છે એ પ્રકરણ સચિત્તર ભરતા અતિ લાંબાનું થાય-પ્રધાન વિષયનો પ્રસંગ-ગદ્ય ગ્રંથો પડે ને ડેટલુક અમદ્ ગળ કથન પણ કરવું પડે, વળી મન્ગળ કાર્યના સમાપ્તિને ટાણે અમદ્-ગળ કથન કરવું એ મારા રસવિવેકને હુખ કપે તેવું છે મારે દુકામા જ અર્ધું છે. તોપણ કોશ સખતી અતિ વૃત્તાન્ત (અમદ્-ગળ કથન સાહેબ) લોકની વર્તમાન સ્થિતિનું એક પ્રકારનું સદાનું શિક્ષણીય દર્શન થઈ રે તેવું છે, તેટલા સાઠ તે હુ બીજે પ્રસંગે યથાર્થિત જણાવીશ ' ૧

અને એ વૃત્તાંત ખરેખર શિક્ષણીય છે, તત્કાલીન લોકસ્થિતિ ઉપરાંત કવિના આરિચ્છક્ષણ વિશે પણ ઘણી રસપ્રદ શિક્ષા આપણને પૂરી પાડે એવો છે, એટલે એણે પોતે જણાવવા ધરેલો છતાં પાછળથી કારણવશાત્ જણાવવો રહી ગયેલો એ વૃત્તાંત એ મ મધમાં જે થોડી ઘણી સામગ્રી અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેને આધારે અને તેટલો યથાર્થિત રજૂ કરવા યત્ન કરીએ.

ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાનો વિચાર સૌથી પહેલો પેલા વિચક્ષણ વિદેશી નર અન્નેકઝાન્ડર કિન્ડાઝ કાર્યમાં આવ્યો હાગે છે. સને ૧૮૪૮ માં તેણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી તેના ૧૮૪૯ની સાલના જ રિપોર્ટમાં તેણે નોંધેલું કે

The person employed in taking charge of the library is also at work in copying the old manuscripts which contain the only real Gujaratees in existence and which must eventually prove of the highest value, when as I hope we shall be enabled to cause the compilation of a Dictionary. ૨

આ કામની પ્રગતિ નોંધતા સોસાયટીના પછીના સેક્રેટરીએ લખેલું કે :

કોશને માટે ૬૦૦૦ શબ્દોનો તો સંગ્રહ થઈ ગયો છે, કોશનું સંપૂર્ણ પુસ્તક કરવાને તો ડેટલુક વરસ જોઈએ એવું પુસ્તક બનાવવાના સાધનોનો સંગ્રહ કરવો એ સોસૈટીની ઓળી કરજ નથી જ્યારે એવું પુસ્તક તૈયાર થશે, ત્યારે સોસૈટીના કામનું એક સલામતું રહેશે અને જે લોકો સોસૈટીના કાયદા જાણતા નથી તેમને પણ માલમ પડશે ' ૩

આ શબ્દસંખ્યા વધીને પાછળથી નવહજારની થયેલી તે ૧૮૬૪માં સોસાયટીના સેક્રેટરીએ ઉત્સાહમાં આવી જઈ કોશને માટે એક મોટું ફંડ બંધ કરવા તજવીજ કરેલી તેમાં સારી રકમ ટીપમાં ભરાયેલી, પણ પાછળથી એ નાણા વસૂલ થવામાં કંઈક સુરેક્ષી આવેલી એટલે ત્રણ વરસ પછીના રિપોર્ટમાં તેણે નિરાશ થઈને જણાવેલું કે

અમારો છેલ્લો રિપોર્ટ વાંચતી વખતે ખુશી સાથે અમે જાહેર કર્યું હતું કે લવાજમની મોટી રકમ ભરાઈ છે. અને એવી ઉમેદ રાખવામાં આવી હતી કે એક ગુજરાતી ભાષાનો સાંગ અને પૂર્ણ કોશ કે જેની ઘણી તંગી છે ને રચવાનો આરંભ કરવાને અમારાથી બનશે, પણ જણાવવાને દીલગીર બીજે કે

૧. ' નર્મકોશ, ' આ

૨. ' ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ ' ૧, ૧૨૮-૯.

૩. " " " " ૧, ૧૨૯

જે ભારે રકમ મળવાની અમને આશા ગણી હતી તે રકમ આજ મુંદી નલી મળવાથી કે.અ. કનવાની બાબત મા અમે કહું કરી ગયા નથી, અને જેવી રીતે મરેહા બાબતો ધોળ સરકારે કરાવ્યા તેવી રીતે શુજરાતી ભાષાના કોશની નંગી પુરી પાડવાનું કામ સરકાર ઉપર અમારે નાખવું પડે છે. ૮

આ પછી પણ સોસાઇટીએ આ દિશામાં પ્રયાસ આવું રાખેલો ખરો પણ નર્મદે કરી વાર કોશનું કામ હાથમાં લીધું એ અગામાં તો તેણે આ રીતે કોશના કામમાંથી હતાશ અમને હાથ ખંખેરી નાખેલા.

શુજરાત વર્તીકગુલર સોસાઇટી તો નીમેશી સંસ્થા હતી, તે '૧ પામે નાણું' હતું, માણ્યો હતા, સરકારી લાગવગ હતી, તે શાખ પાડતી, છતાં લગભગ વીસ વરસ મુંદી કોશ કરવાનો અભિલાષ સેવ્યા પછી આખરે તેણે તે મુંદી દીધો એ શું સૂચવે છે ? એ જ કે એ દિવસોમાં એકઠે એકથી કોશ કરવો એ મહાભારત કામ હતું. એ જમાનામાં જાપેક્ષાં પુગતકોની સંખ્યા જૂજ જ હતી, પ્રાચીન કાવ્યો હજુ મુદ્રાકિત થયાં ન હોતા, ને તેની શુદ્ધ હાથપ્રતો મધ્યમી લબ્ધ ન હોતી, એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી શબ્દો વીણાતી સગવડ ન હોતી. વળી કેળવણીનો પણ પ્રચાર અદ્ય જ હતો, એટલે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વપરાતા શબ્દો નેમ જુદા જુદા વર્ગો, ધંધાઓ આદિના સાંકેતિક પારિભાષિક શબ્દો એકઠા કરવામાં પણ ભારે મુશ્કેલી પડે એવું હતું. આથી જ સ્થપાઇ ત્યારથી જ શુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં, અને પ્રારંભના વર્ષથી જ ફાર્મસ સાહેબે એ દિશામાં કાર્ય શરૂ કરાવેલું હોવા છતાં, વીસ વીસ વરસને અંતે પણ થેડાક હજાર શબ્દો એકઠા કરવા ઉપરાત કંઈ વિશેષ કાર્ય સોસાઇટી કરી શકી નહોતી, ને આખરે નિરાશામાં તેણે તે ખીજને માથે ઓઠાડી દીધું હતું, આવી સ્થિતિમાં કોઈ વ્યક્તિનું તો આવું ગંજાર કામ ઉપાડવાનું ગણુ જ નહોતું. છતાં આટલી બધી મુશ્કેલીઓ સામે થઈને પણ નર્મદે એ કાર્ય માથે લેવાની હિંમત કરી એમાં જ એક પ્રકારની કવિતા-વીરત્વલયા આદિગની કવિતા-રહેલી નથી લાગતી ?

એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. સાધારણ રીતે કોશનું કામ કહી પ્રકૃતિના, સ્થિર ચિત્તવાળા, ઝીણવટમાં રાચતા, ઉલોગી, ખંતીશ, ખાનસ પુરુષનું કામ છે. નર્મદ ગરમ પ્રકૃતિનો, અતિ વેગવાન સ્વભાવવાળો, રંગીલો માણસ હતો. એટલે સામાન્ય મ જોગોમાં તે કામ એને બહુ આકર્ષક થઈ પડે એવું નહોતું, છતાં એ તેના તરફ આકર્ષાથી તે શાથી ? એનામાં જે આજન્મ યોદ્ધાની હતી. કલા, કોષ ન કરી શકતા હોય એવું વિદ્ય કામ કરી બનાવવાની જે પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી, તેવી. નર્મદ જોતો હતો કે હિંદની બીજી ભાષાઓમાં-હિંદી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં-મારા પ્રમાણ્યૂત કોશ રચાઈ ગયા છે. એટલે એના સ્વદેશાભિમાનને સ્વાભાવિક રીતે જ દુઃખ થતું હતું કે અન્ય પ્રાંતવાસીઓ પોતપોતાની માતૃભાષાને કોશઅર્થ આપી ગયા છે, ને એટલા શુજરાતીઓ જ હાથ જોડીને ખેસી રહ્યા છે.

આમાં એને નામોશી જેવું લાગ્યું. અને એ નામોશી ટાળવા એણે પોતાની પ્રકૃતિને કોશ જેવું ઠંડું કામ બહુ ફાવે એમ નહોતું છતાં કમર કરી. વળી એ જોતો હતો કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ધણું વરસથી કોશ કરવાની વાતો કરી રહી છે, પણ કશું પ્રત્યક્ષ પરિણામ બતાવી શકી નથી. અને આ સોસાયટીના ચાલક દ્વંપનરામ સાથે એને મૂળથી જ સ્પર્ધાની વૃત્તિ હતી એટલે એ સ્પર્ધાની વૃત્તિએ પણ ઊંડે ઊંડે એને આ કામ—ખીજ રીતે પોતાની પ્રકૃતિને બહુ અનુકૂળ નહિ એવું કામ—માથે લેવા પ્રેર્યો હોય એમ લાગે છે. આ કામ ઉપાડીને એ જાણે કે એમ કહી રહ્યો હતો કે ‘જુઓ, તમે વરસોથી કોશ કરવો, કોશ કરવો, એવી વાતો કરી રહ્યા છો. તમારી પાસે તો પૈસા છે, પ્રતિષ્ઠા છે, માણસો છે, લાગવગ છે, બધું છે, છતાં આટલાં વરસોની વાતો છતાં તમે કશું મૂર્ત ફલ બતાવી શક્યા નથી. ત્યારે આ જુઓ હું એકલો ફક્કડ આદમી, કોષ્ટની પણ ઝોચ વિનાનો, કોશને માટે તો થું પણ આજીવિકાને માટે પણ નાણાંની નિત્યની તંગીથી રિખાતો, છતાં આજે એ કામ ઉપાડું છું ને દૂંક મુદતમા જ તમારી કોષ્ટ પણ સંરચા કરી શકે તેથી સવાયુ સરસ કરીને ફગાવી દઇશ. તમારા જેવા ખીકણો તે થું કરતાંતા ? કોશ, કોશ તો કરે નર્મદવીર, ખીજા બધા રહે વાતો કરતા ! આ પ્રકારની ઉદ્ધત પરાક્રમની વૃત્તિએ જ નર્મદને કોશ જેવું માથાફૂટિયું કામ ઉપાડવા પ્રેર્યો અને પોતાની અંચળ ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરી એક પલાઠીએ એસવા જેટલો આત્મસંયમ એનામા કેળવ્યો. નર્મદ જન્મે મોટો ભાષાશાસ્ત્રી નહોતો, કોશ જેવું શુષ્ક કામ એની પ્રકૃતિને બહુ રુચે એવું નહોતું, એવું ગંભીર કામ ઉપાડવા જેવા એના સંજોગો પણ નહોતા, છતાં હિંદની ખીજ ભાષાઓને કોશ મળી ગયેલા ને કેવળ પોતાની માતૃભાષાને જ એનાથી વચિત રહેલી દેખીને એણે તે કામ ઉપાડ્યું. તે કામ તરીકે અવિરત કંટાળાજનક લાગતું; છતાં આત્મસંયમ કેળવી તે પાર પાડ્યું એમાં એક પ્રકારનો આરિત્યવિજય નથી રહેલો ને એ આરિત્યવિજય કોષ્ટ ઉચ્ચ ક્રાંતિના કાવ્ય જેટલો રસાસ્વાદ નથી કરાવતો ?

આ લેખમાં આપણે પ્રારંભમાં સૂચવ્યું તેમ ‘નર્મકોશ’ ના વાડમય અંશ પર નહિ પણ એના આરિત્યઅંશ પર—એમાંની વિદ્વતા પર નહિ પણ એમની માનવતા પર—સુરત રાખી છે, તો પણ એની વાડમય બાજુની થોડીક ચૂંળ વીગતો આંકીનેજ જમ્યો. કોશારંભનું તાત્કાલિક નિમિત્ત તો ‘નર્મકવિતા’માંના અધરા શબ્દો હતા એ જાણીની વાત છે. ‘નર્મકવિતા’ મુંબઇની શાળાઓમાં ચાલતી. ત્યાના વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલ જણાતાં એમાંના કઠિન શબ્દો એકઠા કરી એક નાનકડો શબ્દસંગ્રહ અર્થ સાથે તેમને માટે જપાવવો એવી મૂળ યોજના કરાઇ. પણ એ રીતે એકઠો કરેલો શબ્દસંગ્રહ ધાર્યા કરતા બહુ મોટો નીકળ્યો, એટલે નર્મદ કહે છે કે પોતાને ‘જેરસો થયો કે એક મોટો કોશ જ કરવો એટલે તેમાં ભાષાના ધણાખરા શબ્દો આવી જ જાય.’ આ ‘જેરસા’માં એણે ૧૮૬૦મા કોશકાર્ય શરૂ કર્યું અને ૧૮૬૬માં તેના ચાર અંક ‘અ’ થી ‘તગાઈ’ શબ્દ સુધીના તૈયાર કર્યા. પછી સાસારિક મુશ્કેલી ઓને લીધે—તેમા એ ખાસ કરીને તો આર્થિક વિટંબણાઓને લીધે તથા લોકો તરફથી પૂરતો આશ્રય ન મળ્યો તેને લીધે—ચાકીને એણે એ કામ પડતું મૂક્યું. પણ તે દૃક મુદતને જ માટે—જાણે કે માનવચિત્તમાં પણ સાગરની પેઠે ભરતીઓટ ચાલ્યા કરે છે, વીર પુરુષના અંત-

રમાં પણ ઉત્તાડનું પૂર અનુક્રમ માટે જોખર છે એટલું જ બતાવવા પ્રશ્ન જ. બાકી ધીરવીર નર્મદ કદિ આપ્યું અમુક મૂકે એવા બંતા જ નાંદ. ત્રીજે સ્વાધ્યાયમાં વા દેહે પાતયામિ એવા ઉગ્ર મરણિયો નિષ્કામ એક એનું પ્રદર્શન વક્તાવ નનં, એટલે ૧૮૬૮ ના આરંભમાં એણે એ દેશનું કામ અધૂર હતું ત્યાંથી વ્યાગળ ચલાવ્યું તે અ વરસ પૂરું થતા પહેલાં તો એણે રાત દહાડા સતત ને સખત મહેનત કરીને દેશ જંગે પાનું કરી નાખ્યો.

દેશ પૂરે તો ક્યો, પણ તે પ્રકટ થી રીતે કરવો ? બરીજ અંકાર ધરને ખૂબે બંનીને દેશ કરી આપે, પણ તેના છપામણી ખર્ચ ક્યાંથી કાટે ? એટલે હવે નર્મદ તે છપાવવાની તજવીજમાં પડ્યો. આ તજવીજમાં જ એના ચારિત્રની પૂરેપૂરી દર્શાવી થતી ને આખરે તે સો ટકના સોના રૂપે ઝગડો ઉઠ્યું. 'દેશવૃત્તાનતું' અત્યંત ઉદ્દાન ને કાવ્યમય પ્રકરણ પણ આ પ્રકાશનની તજવીજથી જ શરૂ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ નર્મદે દેશનું કામ બે કટકે કરેલું : (૧) ૧૮૬૦ થી ૬૬ ના ગાળામાં 'ત' અક્ષર સુધી ને (૨) ૧૮૬૮ના બાકીનું બધું. આમ આઠ વચ્ચે સુધી લાખી મુદત સુધી ચાલેલું હોવાથી એ કામ આદિથી અંત સુધી બેઠકોએ તેવું એકધારું થઈ શક્યું નહોતું એટલે એણે એક બાજુથી દેશના પ્રકાશનની નેમ બીજી બાજુથી આગલા વરસોમાં કહેલા કામનું પુનરીક્ષણ કરી દેશને બંને તેટલે સંપૂર્ણ બતાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. નર્મદના કેટલાક ખાનગી પત્રો 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં આ એના વિવિધ પ્રયાસના ઉદ્દેશો બેઠક શકાય છે. દેશમાં જુદા જુદા પ્રાંતના સઘળા પ્રચલિત શબ્દો આવે એટલા માટે નર્મદે તે તે પ્રાંતના વતનીઓ પાસેથી બંને તેટલા શબ્દો મેળવવાને યત્ન કર્યો હતો. આ સંબંધમાં એ કાશની 'મુખમુદ્રા' માં લખે છે કે 'જુનાગઢ તથા ભાવનગરમાં મિત્રોએ શબ્દો લખી મોકલ્યા હતા. મેમદવાદ નડિયાદ ને અમદાવાદના કેટલાક જણ પાસેથી શબ્દ મળ્યા હતા કાઠિયાવાડી શબ્દો મેળવી આપવામાં કવિને બે જણની મદદ મળી જણાય છે. (૧) જુનાગઢનિવાસી દોઈ નાગર જુવાન લક્ષ્મીરામ ને (૨) ભાવનગરનિવાસી ગણપતરામ વેણીરામ એઝા-સોફ્ટિસ, વોશિંગ્ટન, વિલયમ ટેલ આદિના ચરિત્ર લેખક. લક્ષ્મીરામને નર્મદે લખેલું કે

હતાવળ નથી પણ અનુકૂળતાએ નીચે લખેલાં ત્રણ કામ કરવાનો શ્રમ લેશે આપણા જિલ્લામાં ન વપરાતા એવા કાઠિયાવાડી શબ્દો જે તમારા સાંભળવામાં આવે તેનું અર્થ સાથે લખાણ રાખવું. કાઠિયાવાડમાં થયેલા બહારવટીઆ સળધી વાતો (તેના વરસ સાથે) એકઠી કરવી આપણા દેશી રાજ્યોમાં વપરાતા હથિયારોમાં જુદી જુદી જાતની બદ્દક, જુદી જુદી જાતની તરવાર-વગેરે શબ્દ, વાતો તે નામ જેમ જેમ મળતા બધ તેમ તેમ મોકલ્યાં કરવાં

ગણપતરામને એક પત્રમાં કવિએ જણાવેલું કે

તમે શ્રમ લઈ લેવાડી શબ્દ મોકલ્યા ને બીજા શબ્દને માટે પત્રમાં તથા ચોપડીના કવર ઉપર જે સૂચના લખી છે તેને માટે હું તમારો મોટો ઉપકાર માનુ છું. બિન મિત્રોમાંથી મને ઘણાક શબ્દો

મળ્યા છે. પણ તે ખરા તો ક્યારે કહેવાય કે ન્યારે તમ સરખા વતનીઓના મોઝલેલા શબ્દો ભેડે મળે તારે. માટે જેવા શ્રમ લીધો છે તેવો નવસારો લ્યા કરશો, એવી આગા રાખુ' છડ.

કોશમાં શબ્દો દાખલ કરના પહેલા નર્મદ કેટલી ચોકસાઈ કરતો તેનો એનાં આ વચનો ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. નર્મદનું મિત્ર-મંડળ તેમ પ્રશમક મંડળ બહુ બહોળું હતું. એટલે એના કોશ માટે એને ભુદે ભુદે સ્થળેથી સારી સંખ્યામાં શબ્દો મળેલા. પણ એવી રીતે મળેલા શબ્દોની ચલિતતા ને યથાર્થતાની ઉપલા પત્રમાં દર્શાવી છે તેવી ખાતરી તે તે ભાગના વિશ્વાસ-પાત્ર વિદ્વાન પાસે કરાવ્યા પછી જ એણે તેને પોતાના કોશમાં સ્થાન આપેલું. 'નર્મદકોશ' પ્રકટ થયાને આજે પૂરાં સાઠ વરસ થઈ ગયા, છતાં ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કરવાની વાતો કરનારા કેટલાક શબ્દસંખ્યા મસમોટી દેખાડવાના લોકમાં કશી ચોકસાઈ કર્યા વિના જે આવ્યા તે શબ્દો આખો મીચીને દાખલ કરવાની હિમાયત કરે છે. તેઓએ આ આખતમાં નર્મદ પાસેથી એક બોધપાઠ લેવાની જરૂર છે. કોશના પ્રારંભભાગમાં કવિએ સૈકાવાર ભુતી ગુજરાતીના જે નમુના આપ્યા છે તેને માટે પણ આજ ભતની તજવીજ કરેલી પત્રો પરથી લાગે છે. ગણપતરામના પરના એક પત્રમાં કવિએ પુછાવેલું કે

વાઈ ભાઈ, ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો અથવા એમાના પાનાંને સ ગ્રંથ તમારી તરફ મારા જેવામાં આવે ખરો ? સૈકા સૈકામાં ભાષામાં કેટલો અતર પડ્યો છે તે જાણવામાં છે ? નર-સહી મહેતાની પૂર્વે કોણ કવિ થઈ ગયા છે ?

X X X X

લોકમીરામ પરના પત્રમાં પણ એ જ વાત છે:

ભુતી ગુજરાતી ભાષાના નાના મોટા ગ્રંથ-પાનાનો સ ગ્રંથ તમારા ભુતાગઢમાંથી મળી આવશે ? મારો વિચાર આ છે કે આજથી સો ને પચી બસે ને એમ ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર આપણી ભાષા કેમ કેમ બદલાતી ગઈ છે તે વિષે યથાસ્થિત જાણવું-તેમ નરસહી મહેતાની પહેલા કોણ કોણ કવિયો છે તે સ બ ધી પણ જાણવાનું છે.

કોશની ભતભતની સામગ્રી એકઠી કરવામાં નર્મદને કેટલી મહેનત પડેલી ને કેવા કેવા યત્નો કરવા પડેલા તેનો આ ઉતારાઓ ઉપરથી દંધક ખ્યાલ આવશે.

કોશ મુદ્રણની મુશ્કેલીનો પણ આ પત્રોમાંથી સારો ખ્યાલ આવે છે આ મુશ્કેલી એ વખતે લોકોમાં જાણીની થઈ ગઈ હોય અને જાહેર જાણ પણ તે વિશે ચર્ચા કરવા લાગ્યા હોય એમ એના ગણપતરામ પરના એક પત્ર ઉપરથી જાણાય છે. નર્મદ એમાં લાગે છે:

નર્મદકોશ છપાવવાની સહાયતા સંબંધી ચરચા ચાલે છે તેથી ખેદ પામું છડ આજ દિન મુધીમાં મારા કોઈ ગ્રંથ વિષે ચરચા થઈ નથી. દહોડ બે હંતરના કામ સાઠ મારી તરફથી ચર્ચા ચાલવી

ભુતો 'નર્મદકોશ', આ

'નર્મદપ્રવાહી' - ગુજરાતી' દિવાળી, ૧૯૧૮, પૃ. ૧૭૪૪ અને ૧૭૪૩.

ગર થાય નહીં ને થઈ નથી. સરકાર ને લોકની તરફથી મદદ ન મળવા વિષે મિત્રોમાં વાત કરતાં દાખ-લામાં નર્મ કૌશ વિશે જોલાયલું, તે પછી મિત્રોએ બહાર ચરચેલું છે. ને એ ઉપરથી નરે એકદર લોકમાં ગમે તેમ ચરચા ચાલે તારે મારા સરખાનું મન કેમ ન હુપાય ? વળી મારી ખાતરી છે કે ગમે તેટલી ને ગમે તેવી ચરચા ચાલવા છતાં પણ એ જુજ રકમની પણ મદદ મળવી કઠાનું છે. ભાઈ ! એ કૌશ વહેણોમાંથી છપારો જ ને પ્રસ્તાવનામાં લખવાનું યશો કે તે આટલો ચરચાઓ છતાં પણ ગુજરાતીઓમાં કોઈ સફળઉત્થ ન મળ્યા ! પણ એ વિચાર ફેરવવાનો પ્રસંગ ઇશ્વર મને આપે, એવું માત્ર ગુજરાતીઓ સંબંધી અભિમાન છે.

આ પત્રમાં થાક, ગ્લાનિ, ને નિરાશાની સ્પષ્ટ નિરાશાનીઓ જોષ શકાય છે. છતાં આવા સંતેગેશોમાં પણ એનામાં સ્વમાનની વૃત્તિ ફેટલી તીવ્ર હતી તે ગોપાળજી સુરજી પરના પત્ર-માથી નીચે આપેલા ઉતારા ઉપરથી જણાઈ આવશે:

ધણે વરસે ધણે શ્રમે પુકં થયલું પુસ્તક પરીક્ષા વનાના જનને અર્પણ કરવું એ મારી તે મંથની ચોભા નહીં. માટે માંગે વિચાર એ કોય ગુજરાતી લોકોને જ અર્પણ કરવાનો હતો તો પણ તેમ કરાવવાની ઇશ્વરની મરજી નહીં !...જલનીવી કૌશ પ્રગટ થવાથી આપણા લોકોને ઘણો લાભ છે (કે ખીન હોવા થાય) એમ નાણી જે કોઈ આ વખતમાં રૂપિયા બે હજારની મદદ કરે તેને અર્પણ ધરવું કરવાનું સમયે વિચારવા ધાક થુ. એથી કૌશની મદદમાં બે હજારની જુજ રકમ આપનારનું નામ પણ ગુજરાતી લાખાની સાથે કાયમ ઝેરો-જહાં સુધી હીંદુ મળે ત્યાં સુધી અંગ્રેજને અર્પણ ન થાય તેવું ઇચ્છુ છું. શ્રીમંત લોકને બજા હોય નહીં, નામને માટે મદદ કરે. ને તે વળી આપાચીપથી એ રો ગળખ ? પરાકાષ્ટાની મહેનતના બદલામાં હું કંઈ જ નથી ઇચ્છતો. માત્ર અંબ હપાવી પ્રગટ કરવાને ઇચ્છુ છું. તે છતાં કોઈ ગુજરાતી ખરે ઉદાર નથી મળતો ! પણ તેઓનો દોષ શો ? હજી સમજ આવતી નથી છે, ને હું પણ જોઈ છ કે વાકે કોઈ છે ? કોઈ નહીં મળે તો પણ મારી અડચણો તો પ્રસ્તાવનામાં જાહેર થયોજ. છેલ્લું લખવાનું કે જે મદદ કરનાર ઘણી આપાચીપ કરે તો બહેતર છે કે તમારે એ ઉદયોગ છોડી દેવો. હું શ્રીમંત નથી પણ સુધડતા ને પ્રગસત મન તે શું તે સારી પેઠે સમજી છઉં. માટે મને હલકો સહાય રચવાનો નહીં. ને તમારે એમ ન સમજવું કે વચમાં પડ્યો છઉં ને કામ ન થાય તો ખોટું. અગર કદાપિ હમણું જોગ નહીં આવે તો પછી પણ આવશે. તમારો ઉપકાર મારા ઉપર થયો પણ મારે માટે તમારા ઉપર કોઈ પાડ ચડાવે તે મારાથી નહીં બરદાસ થાય માટે ટેકમાં રહી કામ ચલાવું.

અનીવ નિરાશામય ને કષ્ટભરપૂર પરિસ્થિતિમાં પણ ફેટલો કડકે ટેક ? બૂખે મરી નય પણ તુંજી ન ખાય એવા વીરકેસરીનીજ વૃત્તિ આ પત્રમાં નથી બ્યકત થતી ?

આખરે નર્મદની તપશ્ચર્યા થોડા વખતને માટે તો કળે છે. ભાવનગરના સાહિત્યરસિક શ્રીમંત છગનલાલ સૂતોદરામ દેસાઈને ગમે તો આપો આપ અથવા તો ગણપતરામ કે ગોપાળજી સુરજીના પ્રયાસથી આ કૌશના પ્રકાશનમાં મદદ કરવાનો વિચાર આવે છે, અને તે પોને પોતાનાજ

જુઓ નર્મપત્રાવલી ' ૧૯૧૯, પૃ. ૧૭૮૫

, સદર 'ગુજરાતી; ૧૯૨૧, પૃ. ૬

, 'નર્મ પત્રાવલી' ગુજરાતી. ૧૯૧૯, પૃ. ૧૭૪૩

તરફથી—નર્મદ તરફથી કરી સીધો પ્રયાસ નહિ થએલો છતાં જાતે આહીને—નર્મદને પત્ર લખે છે, એમનો પત્ર તો મળતો નથી, પણ નર્મદે એમને લખેલો ઉત્તર તેમાં પ્રગટ થયો છે. પત્રમાંથી થોડાં વાક્યો ટાક્યાં છે એ ઉપરથી લાગે છે કે નર્મદ જેવા સ્વમાની ટેકીલા પુરુષને સ્વે એવી માનભરી વૃત્તિથીજ એ લખાયો હશે. નર્મદનો પોતાનો ઉત્તર પણ જોવા જેવો છે:—

X X X X

આપનો તા. ૧૦ અક્ટોબરનો સ્નેહદર્શક તા. ૧૩ મીએ વાંચી ૧૦ વરસ ઉપર થયલા સમા-ગમનું સ્મરણુપુષ્પ પામ્યો છઉં તે આપ ને પત્રવ્યવહાર ભરી રાખવાની હમેદ રાખી છે એ ઉપરથી આશા રાખું છઉં કે આપને હું કેટલાંએક કારણોથી આપણે બંને એકમેક ને છેકજ ઓળખતા ન હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં આવી રહ્યા હતા તે પાછળ પત્રવૃત્તિ નેત્રદ્વારાએ પરસ્પર રસ આપતા થઈશું

આપને આપણા દેશસુધારા ઉપર હલક અને પ્રીતિ છે તે વાત હરેક પ્રસંગે સાંભળી અત કરણને ઘણેજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાક્યો આપણા પત્રમાં આપે જણાવ્યાં એથી મને પણ થોડો સંતોષ નથી, કારણ કે આપ શ્રીમાન પણ દેશને અર્થે થતાં કાર્યો તે સંસારમાં ઉત્તમ પરમાર્થ છે એમ અત કરણથી સમજે છે—ઇતિહાસો વાંચ્યાથી જણાય છે કે સુધારાનાં કાર્યો મધ્યમવર્ગના જનોથી થયાં છે તે પછી પ્રથમ વર્ગના જનોએ મોટી સહાય કરી છે કે જેથી ચેલા વિરોધ ફાળ્યા છે.

આપણામાં હજી અનુભવ, વિવેક, સુધારાના વિચાર ફેલાવનારા થોડા છે, ને કામો કરનારા તો વળી બહુ જ થોડા છે; અને કેટલાક શ્રીમંતો સ્વાર્થથી, મોટાઇથી ને શરમમાં પડ્યાથી સહાય કરનારા છે પણ શક્તિ વિચારથી ને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારા બલકે નથી એમ કહું તો તે ખોટું નથી ને આપે જે દિલ્લાઈથી મને પત્ર લખ્યો છે તે જોતાં આપ શ્રીમાનવર્ગમાં સુધારાને શુદ્ધ બુદ્ધિથી સહાય કરનારાઓમાં પ્રથમ ને પ્રથમ માનને યોગ્ય થાઓ ખરા.

X X X X

એટલી રકમનો આશ્રય મળવાનું આપની તરફથી બનેથી એ આશ્રયના બદલામાં સર્વ ગુજરાતી તરફથી ને મારી તરફથી મારે જે ઉપકાર માનવાનો થશે તેના પ્રકાર સંબંધી હું આપને જણાવીશ.

આપના શુદ્ધ સ્નેહનો અભિલાષ રાખનાર
નર્મદાશંકર લાલશંકર

દસ દિવસ પછીના બીજા પત્રમાં લખે છે કે મુદ્રણ ખર્ચ પોતે ધાર્યું હોત તો ઉપાડી શકત:—આપના તા. ૨૧ માના પત્રના ઉત્તરમાં ઉપકાર માનવા સંબંધી વિશેષ વિવેક કરવો મૂકી દઇ નીચે પ્રમાણે લખુ છું.

X X X X

ધર્મચેત્નાથી આપ અનુકળ થાઓ છો ને નંગને કુંદનથી શોભાવો છો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થવો જ જોઈએ. વિશેષ આ રીતે કે નાગર અથવા નાગરનો આશ્રય ને નાગરનું જાપખાનું !

પારાવાર મુગ્ધલીઓ છતાં નર્મદે આ પદ્મામા ને નિઃશ્વરના ને બાળ્યોનું દર્શાવ્યાં છે તે ભર્તૃહરિના ‘ધીરં ચિલ્લોકયન્તિ માદુદ્ગમનશ્ચ મુદ્ગતે’ એ અર્થપદ્ધિનું અન્ય દર્શક એવાં નથી લાગતા ? એને દેશાનું બીજું માધ્યમ તો કેટલાં ઘણાં અષ્ટ ગ્રંથોમાં ? ને કેટલી આપવૃત્તિને ચીલે ચડી ગયો હોત ?

આ પદ્યવલ્લારનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેશ કબાવી આપનાનું જનનવાલ દેશાદ્યે પોતાને માથે લીધું ને ૮૭૦ ના જનનુઆરીથી દેશ ભાવનગરમાં કબાવાલાગ્યો. આ રીતે અનેક આશા નિરાશાઓને લાખી તજવીજ પછી નર્મદનું કામ કદક થાયે પડ્યું. સાધારણ રીતે આપણે ‘નર્મદેશ’ ને જ્ઞેનમનના અંગ્રેજ દેશ સાથે અરબાવીએ છીએ, અને એવી સમ્બા-મણીથી નર્મદને લારે માન આપી રેતા હોઈએ એન માનીએ છીએ. પણ બરાબર તપાસીએ તો નર્મદની મુગ્ધલીઓ જ્ઞેનમન કરતા અનેક ગાળી વધાર હતી એમ માન્ય પડ્યું. જ્ઞેનમને જે દેશ રચેતો તે સાન શત્યમાથી રચેતો નહિ. એની પહેલાં પાનુ એ ત્રણુ નાના દેશ થયા હતા, અને તેમાના એક સૌથી વિશેષ પ્રચલિત દેશ Nathan Balyunા Dicumarrum Balamam-નામ તો તે તેણે પોતાની કૃતિના પાચાદ્યેજ ઉપયોગ કર્યો હતો. આ દેશમા તેણે વચ્ચે વચ્ચે દેશાં પાના નખાવેલાં, ને એ દેશા પાનામા પોતાના તજની નવા શબ્દો અર્થો આદિ સામગ્રી ઉમેરી તે પોતાના સહાયને આપનો અને તેઓ તે ગચારથાને દાખલ કરી નક્ક કરી લેતા. એ રીતે તેણે પોતાનો નવો દેશ રચેલો. પણ નર્મદે દેશ રચ્યો તે પહેલાં તો એક પણ શુદ્ધ ગુજરાતી દેશ સમ ખાવા પણ થયો નહોતો. ત્રણેક ગુજરાતી અંગ્રેજ દેશો થયા હતા અરા પણ સર્ગગ ગુજરાતી દેશ તો એણેજ પહેલ વહેલો કર્યો. નર્મદનો જમાનો જ્ઞેનસનના જમાના કરતા વિદ્યાસંસ્કારની બાબતમા ઘણે પછાત હતો તેથી શબ્દસંગ્રહ તેમ અર્થનિર્ણયમાં એનું કામ જ્ઞેનસન કરતા પણ કપરું હતું. વળી મુગ્ધાની બાબતમા પણ જ્ઞેનસનને નર્મદ જેટલી હાડમારી ભોગવવી નહોતી પડી. તેને તો એક પ્રકાશક પહેલેથી મળી ગયો હતો, એટલે તેને તો પોતાના કામ બદલ પૈસા મળ્યા હતા, ને મુગ્ધ બ્યવસ્થા તો એ પ્રકાશકે પોતાની મેજે કરી લીધી હતી. આ રીતે દેશ પૂરતો નર્મદ ગુજરાતનો જ્ઞેનમનજ નહિ પણ સવાઇ જ્ઞેનસન છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નહિ. નર્મદના સાહિત્યજીવનમા દેશનું એક બીજી રીતે મહત્ત્વ છે તેના તરફ પણ અહીં લક્ષ ખેંચવું જોઈએ. નર્મદની ગદ્યશૈલીની અંદર થએલા ક્રમિક ફેરફારોનું બરાબર અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે એનું પરિવર્તનબિંદુ આ દેશમાના એ નાનકડા પ્રસ્તાવ-લેખોજ છે. નર્મદનું નિત્ય પછાડા માગતું ઉક્ત ચિત્ત જેમ આ દેશની પ્રસ્તાવતામા પહેલીજ વાર શાન્ત, પ્રસન્ન ને ધીર ગભીર બનેલુ માલૂમ પડે છે તેમ એની ધોધની પેઠે ઉછળતી લુસ્સાદાર શૈલી પણ આ પ્રસ્તાવનામાજ સૌથી પહેલી વાર શાન્ત પ્રસન્ન ને ધીરગભીર બનેલા વસ્તુતઃ નર્મદના ઉત્તર વયના ગદ્યમા જે ચોક્કસાઇ ને સક્ષિપ્તતા નજરે પડે છે તે આ દેશના શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ ધડવાના મહાવરાનુજ પરિણામ છે. આ રીતે ‘નર્મદેશ’ આડકતરી રીતે એન શીલ તેમ શૈલી ઉભય ઉપર પ્રબળ અસર કરેલી તે આ દેશમાના એ લઘુ લેખો એ ‘નર્મદગદ્ય’ ને ‘ધર્મવિચાર’ એની સર્વથા સિન્ન સિન્ન શૈલીઓ વચ્ચે સચોટક અંકેશ રૂપ બનેલા.

વચ્ચે અહિં J, T Winterich કૃત 'Books And The Man' માનો 'Johnson's Dictionary' (પૃ. ૨૩૦-૫૦) ઉપરનો વેળ વાચવો કપરના મુદ્દા પરતા એના થોડા શબ્દો આ રહ્યા--
'Johnson, in fact, used an interleaved copy of the latest edition of Bailey as the basis for his own work. He made this copy 'the repository of the several articles, and these he collected by incessant reading of the best authors in our language, in the practice whereof his method was to score with a black-lead pencil the words by him selected, and give them over to his assistants to insert in their places.' p. 232,

X X X X

વાર. કોશ ભાવનગરમા છપાવા લાગ્યો, પણ હજી એક મૌથી આકરી કસોટી નર્મદને માટે બાકી હતી. એના જીવનનું એક પરમ યશસ્વી પુરું હતું એને લડી લેવાનું હતું. કોશ ત મુઠ્ઠી પહોંચ્યો એવામા ભાવનગરના કારભારીમંડળને ખૂચે એવું કંઈક નર્મદને લાગે થયું. એક વિશ્વાસપાત્ર ઠેકાણેથી સાલજેવી વાત સાચી હોય તો ભાવનગરના નાગરોના ઉપકાસ કરનારું કંઈક લખાણ નર્મદના 'કાગિયા' મા આવ્યું. પણ આ બતાવ ૧૮૭૭ પછીનો છે. તે 'કાગિયો' એટલા બધા વરસ આગે કે કેમ તે તેની કાપલ મળતી નહિ. હોવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી. આથી આખી બાજુ કથળી ગઈ તે ભાવનગરના કારભારી ગગા એનાના હુકમથી 'નર્મ કોશનું' મુદ્દણ એકએક સ્વધવચ્ચ અટકાવી દેવામાં આવ્યું. આમ નર્મદના વીરત્વને વળી એક વધુ પડકાર કરવામા આવ્યો. નર્મદે જે વગર સંકોચે ઝીલી પણ લીધો ૧૮૭૩ માં એણે બાકીનો ભાગ પડને ખચે સૂરતમા અતિત્વરાથી છપાવી નાખ્યો તે સાલ આખર પહેલાં તો જાત જાતની મુશ્કેલીઓના જાગરો જંગ જેડીને આવતા વિજયી મુલકની અદાથી એણે કોશ પ્રકટ કરી દીધો. સામા પક્ષે તો એમ ધારેલું કે અમે છપાવી આપીશું તોજ કોશ પ્રકટ થઈ શકશે તે અમારી ઓથ જશે એટલે નર્મદનું કામ રખડી પડશે. નર્મદની બાલ સ્થિતિ પણ દેખીતી તો એવીજ હતી. પણ બાલ સ્થિતિ ગમે તેટલી અસહાય કે લાચાર હોય તોપણ સમય પ્રતિભાશાળી પુરુષને જાહેરમા કોઈ દલાડો કોઈ સાર કાઢવું નથી આવાં છેડતી એમના પરાક્રમ પર ઉદાસીનતા, આગસ, કે નિરાશાની જે રાખ બાકી હોય તેને ઉગાડીને તેમના આતરસત્ત્વને પ્રદીપ્ત કરવા સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ લાવતી નથી. આથીજ એગર એકન પો દુનિયાદારી માણસોને સલાહ આપે છે કે

We mere man of the world, with no principle - very old-fashioned and cumbersome thing-should be on our guard lest, fancying him on his last legs, we insult, or otherwise maltreat some poor Service of a genius on at the very instant of his putting his foot on the top round of his ladder of triumph. It is a common trick with these fellows, when on the point of attaining some long-cherished end, to sink themselves into the deepest possible abyss of seeming despair, for no other purpose than that of increasing the space of success through which they have made up their minds immediately to soar.

નર્મદે બરાબર આવું જ કયું. પોતા પર અણુધારી આવી પડેલી વિપત્તિને એણે અસાધારણ પરાક્રમબળે પોતાના શ્રવનના ઉત્તમોત્તમ વિજયના રૂપમાં ફેરવી નાખી. અત્યાર સુધી એ ઉપકારના ભારથી કંઈક દીન બની ગયો હતો. કોઈ પણ વ્યક્તિને નહોતો અર્પણ ધારણો તે ગ્રંથ યાદી હારીને એક વ્યક્તિને અર્પણ એણે પોતાના ચિત્તને જેમતેમ સમગ્રબધુ હતું. પણ આ બંડખાંઓની નાદનીએ એના પગવાર એકે ચડેલા આત્માને ઢાંઢાળીને બગાડ કર્યો એટલે એણે તે વિચાર પડેતા મૂક્યો અને કોશદ્વારા પારકી મહેનતે અમર થવાના ઉમેદવારને છંદગીભર હાથ ધસેતા રાખી પોતાનો એ ગ્રંથ એણે ‘ગરવી ગુજરાત’ ને જ અર્પણ કર્યો ને બાજુ કે એને કહેતો હોય કે ‘મહાશય’ આપ એમ ધારતા હતા તે કે મારા વિના કોઈ કોઈ દહાડો બહાર પડવાનો જ નથી પણ જુઓ, આપ નામદારની મદદ વિના પણ કોઈ બહાર પડે છે, અને વળી સુન્દર રૂપમાં ઉચિત અર્પણ સાથે બહાર પડે છે; એવી રીતે ટાઢા ગમ દેતો હોય એવા ઉપરથી શાન્ત, સૌમ્ય પણ અંદરથી કાર્ય-સિદ્ધિના ગર્વને સામર્થ્યથી ભરપૂર એવી પ્રૌઢ વાણીમાં એણે લખ્યું કે, પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉલુકાપણા વડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે.

×

×

×

×

નર્મદના સમગ્ર કાવ્યસમૂહમાં ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ આ કોશનું અર્પણકાવ્ય જેમ કલગીસ્થાને છે, તેમ નર્મદના સમગ્ર કાર્યસમૂહમાં એનું આ અર્પણકાવ્ય-શ્રવનમાં જે પાર વિનાના યુદ્ધો એ લડી ગયો છે તેમાંનું એક પરમ કીર્તિકર સુદ્ધ મૂલ્યવતું એનું આ અર્પણ કાવ્ય-ગુજરાતને બાજુ સદાકાળ સંભળાવ્યા કરશે કે

‘દીનહીન દેખાતો હોય તોપણ કોઈ પણ વિદ્વાનનું કદી અપમાન કરશે નહિ. અર્કિચ્ચન્દ્ર અસહાય દશામાં પણ એનામાં અમોઘ બળ છુપાઈ રહેલું છે એ વીસરશે નહિ. તમારું અપમાન એને દાખી નહિ શકે. તમારી લક્ષ્મી એને બાંધી નહિ શકે.

નોંધ:—આ સંગીત ને સુન્દર લેખને છેક છેલ્લી ધડીએ જ છપાયાનું કાવ્ય મળ્યું તેથી અનીચ્છાએ તેમાં કાતર મૂકવી પડી છે ને પ્રમાણેને પણ દૂર કરવાં પડ્યાં છે; વાચક નર્મદની કૃતિઓ અને ‘ગુજરાતી’ ના દીવાળી સાહિત્યમાંથી પૂર્તિ કરી લેશે. શં. જ. રાવલ.

નર્મદાશંકર: લોકસાહિત્યની દષ્ટિએ

૨૧. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

કવિ નર્મદાશંકરે પ્રેમશૌર્યનાં ગીતો ગાતાં ગાતાં પણ લોકસાહિત્યની અણુભેદ સેવા બજાવી છે. લોકસાહિત્યના સંશોધન આજે જ થયા છે એવું નથી. લોકસાહિત્ય તરફ સાહિત્યકો આજે જ રસ લેતા થયા છે એવું નથી. જો અભ્યાસક દષ્ટિથી જોવામાં આવે તો નરસિંહથી માંડી આજ દિન સુધીમાં જે જે નાના મોટા કવિઓ થયા છે એ દરેકની કૃતિ સાથે એક અથવા બીજી રીતે લોકસાહિત્યના સ્પર્શ સંભળાશે.

કવિ નર્મદાશંકરે કવિતારસનું પહેલું પાન લોકભજનોમાંથી ક્યું. એ લોકભજનના રસામૃતે એનામાં કવિતાની મગલ ભાવના પ્રકટાવી. કવિ ખૂદ પોતે કહે છે કે ધીરા ભકતનાં એ પદોએ એના કાવ્ય-સંસ્કારોના સતારને ઝલ્લુઝલ્લાવી મૂક્યો. ઘડપથી સાધુએ એને છંદોના પ્રથમ પાઠ શીખવ્યા. લોકસાહિત્યમાં ભજનનું સાહિત્ય અણુમૂલ છે. નત્વગાનની અધરી લાગતી ભાષા લોકભજનમાં સરળ અને મીઠી બની છે. એ લોકભજને અનેક કવિઓને પ્રેરણા અર્પી છે. અને નર્મદાશંકરના કવિત્વને એ ભજનસાહિત્યે જગાવ્યું હોય તો એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

શુજરાતી ભાષાનાં લોકગીતોના સંગ્રાહકોની નામાવલીમાં કવિ નર્મદનું અગ્રસ્થાન છે. શુજરાતી ભાષામાં જેમ પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર નર્મદ છે તેવી જ રીતે શુજરાતી ભાષામાં લોકગીતોના સંગ્રાહક તરીકે પણ લોકસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું નામ પહેલું આવશે. ‘નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત’ નો એમનો સંગ્રહ જોવા જેવો છે. એ છે તો નાગર સ્ત્રીઓનો ગીતસંગ્રહ પણ એમાંથી કાઢ્યાવાડના લોકગીતોમાં અમર સ્થાન મેળવેલાં કેટલાંય ગીતો મળી આવે છે.

સૂરજ હગ્યો કે દેવડિયાની કણસે કે બહાણેલા ભલે વાયા રે

આજની ધડી રે રળિયામણી

જેડે મારે ભાર ધણો હો રાજ

સોના બેટું કપાઈટાણી ને, ગનની રાખી કે પાણી સાચ્યાં ને !

આ અને આવા કેટલાંયે ગીતો કાઢ્યાવાડના લોકગીતોના રસભંડારમાંથી કવિ નર્મદાશંકરે આ ગીતસંગ્રહમાં લીધાં છે.

લોકગીતોના સંગ્રાહકની કેટલી અને કેવી સુરેકેલીઓ છે એ કવિ નર્મદે યથાર્થ સ્વરૂપે વર્ણવ્યું છે. કવિ નર્મદના શબ્દોમાં એનું વર્ણન કરીએ તો

‘એ હોયોગ ચલાવવા સારું મે મારી સ્ત્રીને કહ્યું. એણે તથા બીજા બેત્રણ સ્ત્રીઓએ તે કામ માથે લીધું ને એઓએ ગીતો ગાવાનો ઝાઝો અભ્યાસ એવી સ્ત્રીઓ પાસે જ્યાં જ્યાં મહેરોડોના શબ્દો લખી લેવા માંડ્યા. એ પ્રસંગમાં લખાવનારી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીએકે કટાળીને ને કેટલીએકે ઘરમ ન છડાય માટે લખાવ્યાં પણ ત્યારે છપાવવાની વાત તેઓના નાણામાં આવી ત્યાં તેઓ મનમાં પસ્તાયાં અને નવા

લખાવવાને બહાના કહાડી બેદરકાર થયા-એકે તો મધુ કે મોરારી ગીતો, બળે ને પળી ? એકે કહ્યું કે એ તો મને આવડતુ નથી. એમ કરતા લખાવે તો નેમ આગલા ખાત નથી દે, મેડ પાછલા, ને નેમ વચવા, તેઓના મનમાં એક કે પછી આપાનને નામ પૂછતુ આવશે ? તો વાત તેઓમાંની એક વધે સીએ પોતાના કાળજીને લેવા ગરબાઓ [જેને સાભળવા આજુ સુરત મંદર બેસતુ હતુ] પ્રથમ પાના સંનયરી પણ પછી થોતાળ જુલિયથી લખાવ્યા છે. '

કવિના ઉપલા કથનમાં ' કાળજી લેવા ગરબાઓ ' એ પ્રયોગ મને ખુબ મને છે. લોક-ગીતો ગાનારી એ ગીતોને પોતાના જીવ સમાન ગણે છે. અને જેનું એ જીવનધન હોય એ જ્યાં એ ગીતનો ઝંકળ પાડે ત્યારે ધરતી ધણેણી બેઠે એમાં નવાઈ શી ?

આ લોકગીતોની સિદ્ધિત ગ્રંથે નર્મદશકરે બહુ રસિકતાથી લખ્યું છે કે, ' જોડથી નથા ઉમંગથી અને આખના ભાગથી તથા તાળીની છટાથી પ્રોત્સિદ્ધ સ્ત્રીઓ શરદના આંદરણુવાળી શાંત સલ્લુપી સુદર ભાંગી રાતે ટીપના તીણા પણુ કોલા કુમળા મધુરા સુના સમરંગ પ્રવાહમાં વાંસળી, ગોવાળિયા, બહેડલું, ગાલમ, મોરલો વગેરે રસભરી ગરબીઓને મહાવતી અને શહેરના લોક નાગરીના ગરબા જાણી દોડી આવી ઠેક મળતા અને એકે ચિતે કહ્યુંથી રસપાન કરી તૃપ્ત થઈ ધન્ય છે એમ કહેતા, તે રંગ પણુ ફરીથી જોવામાં આવનાર નથી ! '

આ રીતે નર્મદની રસિકતામાં લોકગીતોના પણુ હિરો અમુક અશે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. લોકસાહિત્યના ભંડારમાંથી જેમ લોકગીતોની અસર નર્મદની રસિકતા પરત્વે થઈ તેમ લોક-કુદાઓની અસર પણ એમનાં લખાણોમાં ઠેર ઠેર દેખાય છે

રજમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષેના કવિના લેખમાં કુદાઓનો પણ કવિએ અડોળ ઉપયોગ કર્યો છે.

દો દો તરસ આધ કે, સળ કહાવત શર;
કામ પડે જેળ દોળિયે, કિનકે મુખયે નર

સાંધ શરા ચારરખ, ના કાયર ચાલીસ,
બે ચાલીસો ભાજણે, ચે ચાગે ચાલીસ

ઝાલર ખાતે ભકત જન, બળ ખાતે રજપૂત,
એના હપર ના જગે, આદો ગાઠ કપત

મરદાહારી મુઝરી, દો દો ખાલ ધના
ગરક કેરો પૂછરો, રાગે લોગ ધના

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોલહી હોય,
ન્યુ મોટા મુખયે ઝડે. યુ યુ કનજલ હોય

અમલ ખાટલુ જોગ પથ, સરા હંદા કામ,
કાયર ખરગ ન વાવડે, કાયર ના દે દાન.

શગ સરગસે ઉતર્યા, હાથાં લાલ કખાલુ,
શરા ધર બધામણા. કાયર નજિયો પ્રાણુ

લાગે મત તું ક'વરા તો ભાગા મો ખોડ,
મોરી સગથી સાહેલીઓ, તાલી દે મુખ મોડ.

હઠી ક'વ હથિયાર લે, મે લલ સકકર થી,
પાહણુરા તો મુજ બલ રન યેરી તો તુજ

શૌર્યના તણુખા પ્રકટાવનારા આ દુહાઓએ કવિના વીરરસને પાતો ચડાવ્યો હોય તો એની કોણુ ના કહી શકશે ? લોકસાહિત્યમાં દુહાનું સાહિત્ય અઝઝ અસરકારી છે. ચાર નાનાં ચરણોમાં દુહો કહેવાનું ધણુ કહી દે છે.

નર્મદાશ કરે લોકસાહિત્યમાની લોકવાર્તાઓ અને દતકથાઓ પણ સાલળી હોય એવી સાચિની એમનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે. કાઠિયાવાડના જેસુર ખાતર, વાજસુર ખાતર, પાવાનગા, જોગીદામ ખુમાણુ, જેશ્વો મૈયો, ગીગણો મૈયો ને રાતડિયો મેહ, એ સર્વનો ઉલ્લેખ કવિના લખાણોમાં મેં જોયો છે હાથમાં માથું લપ્પને ફરનાર એ જવાંમદોંએ અક્ષરદેહથી કવિના વીરરસમાં સાથ આપ્યો હોય એ મને મંભવિત લાગે છે. 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' અને 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ' નાં ભાષાતરોએ પણ કવિ નર્મદાશ કરને લોકકથાનકો સાથે પ્રીતિ લગાડી હોય તો તે પણ સભવિત છે. સુરતની મુખતેમર હરીકતમાં પણ કવિએ દતકથાઓ આપી છે. આ રીતે કવિએ દતકથાઓ અને લોકવાર્તાઓનો પણ ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે.

કવિ નર્મદાશ કરની સર્વ કૃતિઓ અધ્યાસકની દષ્ટિએ કોષ્ઠ ધ્યાનસર જોઈ જાય તો એમાં ગુજરાતના યોગ્યસાહિત્યના નાના મોટા ધણા પ્રસંગો મળી આવે છે. રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે કવિએ પોને લખ્યું છે કે .

ગજપીપળા માલી, યથો શુર વચ્છ ત્રવાડી,
ડૂલીન નાગર આજ, પહેગી બેઠો છે સાડી.

એ રાજપીપળાના ત્રવાડી વિષે ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં એક પ્રચલિત દુહો છે કે :

ગજ ગયો પીપળ ગયો, ગયો હડાવન હસ્ત,
દંધિમે સે માખન ગયો, ગયો ત્રવાડી વચ્છ

નર્મદાશ કરના સર્વ પુરતકોમાં આવા લોકસાહિત્યના પ્રસંગો ઠેરઠેર મળી આવે છે.

નર્મદાશ કરની આ રીતે લોકસાહિત્યની દષ્ટિએ પિછાણુ આપવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે લોકમાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારોએ અભ્યાસકની દષ્ટિએ લક્ષ આપવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં લોકસાહિત્ય એ એક ચિર જીવી મધમધતું ફૂલ છે. એની સુગંધે ભાખ્ખો માણુસો સાહિત્યજીવન જીવે છે. કવિ નર્મદાશ કરે પણ એક સૈફ પહેલાં એ પુષ્પને પોતાના પ્રેમશૌર્યના મદિરની ફૂલમડલીમાં સ્થાન આપ્યું હતું એ જાણીને લોકસાહિત્યના દરેકદરેક ભક્તને આનંદ થવો જોઈએ.

કવિ નર્મદની પદ્યવાર્તાઓ

રા. મંજૂલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

‘ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ દેશકર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રમાલંકારની નમૂના આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર’ નર્મદાશંકર, કવિ તરીકે રાત્રાનુભવરમિક શૈલીના ઉદાયક છે. આ કવિને એક વાર્તાકાર-એક પદ્યવાર્તાકાર તરીકે આજાખાવવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન છે.

નર્મદનો કવિ તરીકે વિચાર કરતાની સાથે, તેમના સમકાલીન અને કંઈક અંશે પ્રતિસ્પર્ધી એવા દલપતરામનું સ્મરણ થયા વગર રહેવું નથી; કારણ કે “નર્મદ કવિઓ તેમના જમાનાની કાવ્યમૂર્તિ ગણાયા છે,” એટલે જ તેમની કવિતાઓ એક ખીગતની વિશિષ્ટ કાવ્યમૂર્તિનાં યદ્દુધા પ્રતિબિંબો જ છે.

અને કવિઓ એક જ જમાનામાં થઈ ગએલા છતાં તેમની કવિતા સમૃદ્ધિનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. આ ભિન્નતા માત્ર શૈલી પરત્વે છે. દલપતરામ ત્યારે લોકને રુચની ભાષામાં કહેવાની ખાસ કાળજી રાખતા ત્યારે તેનાથી ઊંચટા નર્મદાશંકર પોતાને લાગે તે બેધડક-કડવું, એર જેવું હોય તો પણ-સખત વાણીમાં કહેતા.

સુધારો તો અન્નેને ઇષ્ટ હોતો; અન્ને બોધ તો નીતિનો જ કરતા હતા; વહેમવિદારણા અન્નેના મનમાં રુચતી, ધર્મભોજા થવાનું કોઈને ગમતું ન હોતું, દેશશેહી થતું અને પરતંત્રતાની ઝૂંસરી વહેવાનું અન્નેને નાપસંદ હતું. આ પ્રમાણે એક જ પ્રદેશમાં ઘૂમતી છતાં તેમની કવિતા જુદી હતી : એનો ખુલાસો એ જણાય છે કે આ અન્ને કવિઓ વર્તનમાં, વિચારમાં, સ્વભાવમાં અને ટૂંકામાં બધી બાબતોના ઘડતરમાં સ્વભાવતઃ ઊંચટા જ હતા.

આમ વિષયસામ્ય હોવા છતાં, અન્નેની કવિતાનું સ્વરૂપ, તેની શૈલી, તેની રીતિ, અને એકંદર શબ્દકલેવર નોખા પડી ગયા છે. અન્નેએ આખ આગળ રાખેલા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિતાઓના નમૂનામાં ભિન્નતા આવવાથી, તેમના કાવ્યપ્રયોગોમાં પણ ભિન્નતા અને વૈવિધ્ય આવવા પામ્યું છે x

‘આ જમાનાની એટલે વાહલા ત્રીશ પાત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જર મહાળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઈ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે.’

“દેશસુધારણાના વિષયમાં આ [દલપતરામની સભાર જની અને નર્મદની મસ્ત] પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેનું કળ જુદું જુદું કપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે.”

દલપતશૈલી ‘દદ’ થી મુક્ત છે, એટલે ઘડી બે ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માણે છે, અને એમની કવિતાનું લક્ષ્ય પણ એ જ છે. દલપતશૈલીની ચોટ હંમેશાં સલાતાં મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેથી તેમાં તેમણે યરાયર કતોહ પણ મેળવી છે, કેમ કે શ્રોતાઓના મનમાં ઊતરીને તેમને તે કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ એમની કવિતાશૈલીમાં છે.

* સરખાવો . નવલરામ નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

x સરખાવો . નવલરામ . નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના (૧૮૮૭)

પરંતુ નર્મદની શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ભિન્ન જ છે. એ, સલાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઊભલો અહાર કાઢવા માટે જ કવિતા કરતા હતા. એમની શૈલી ઊછળતી અને મસ્ત હતી. કવનવેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઊભી રહેતી, અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ધસતા, તેમ કવિ નર્મદને કવિતા કરવાને સમયે અસુક લાગણી તેમની રંગરંગમા વ્યાપી રહેતી, અને તે જેમ ગ્રેરે તેમ તેમણે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે.

જેના તળિયાની રૂપેરી રંગતી રેતી પણ દૃષ્ટિએ ખેડે એવા નિર્મળ જળની મંદ વેગે વહેતી નદી જેવી દલપતની કવિતા છે : અને પૂર વેગમા મદોન્મત સરખી દોડતી કહોળાયલાં જળવાળી નદી જેવી નર્મદની કવિતા છે.

આમ કવિ નર્મદનું વલણ સ્વાતુલવરસિકત્વ તરફ વિશેષ હતું તેથી તેમણે દલપતરામના જેવી સર્વાતુલવરસિક કવિતા રચવા તરફ ઓછું ધ્યાન આપ્યું જણાય છે. અને જે કાંઈ એવું રચ્યું છે તેમાં તેમને ભારે ક્ષેત્ર મળી હોય એમ લાગતું નથી. નાટકો અને વાર્તાઓ રચનાર કવિમાં એવું સર્વાતુલવરસિક તત્ત્વ અવશ્ય હોવું ધટે છે તેવું તેમનામાં ઓછું હતું, કારણ કે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ઠરી કામ બેસી, એક જ વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે તેવું નહોતું. નવલરામે લખ્યું છે તેમ ભરતખંડમા સર્વ ટેકાણે જમાનાના વાતાવરણના ફેરફારની અસર ગુજરાત ખાતે પહેલવહેલી નાજુક પારદ્યત્ર (Barometer-પારાશીશી) પેઠે નર્મદાશંકરના અંતઃકરણ ઉપર થઈ હતી. વળી તેમનો સમય એટલે જૂનાં અને નવાં જાણી અને જૂનાં અને નવાં મતોની અથડા અથડીનો કાળ. આ જ સમયમા પશ્ચિમનાં નવાં જાણ અને વિચારપ્રવાહોનું આક્રમણ આપણા પ્રાંતમાં થવા માંડ્યું હતું.

એટલે જ નર્મદાશંકરનાં કાવ્યલખાણોમાં એક જાતનો નવો જુરસો હતો; નવા જીવનને જેમ આપે, ચાલુ જીવનની ખામીઓ ખતાવે અને દેશ સમસ્તને અસુક માર્ગે દોરવાનાં આવાહન કરે તેવી જાતનું ધણું હતું. દેશમાં જે જે સાંસારિક અને આર્થિક પ્રશ્નો અર્થાત્ રહ્યા હતા તેમાંથી કાંઈ કાંઈ ઉપાડી લઈને તે વિષે કાવ્યો રચી, લોકસમસ્તને અચર કરવા માટે તેમણે જુદી જુદી કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી હતી.

વળી, કવિતા એ તો હૃદયની સાગણી, હિન્માદ્દશામાં આવી ગયા પછી ચિત્તમાં જે ક્ષોભ થાય તેના ઉદ્દગારરૂપે, નીકળવી જોઈએ એમ પોતાની સમજ હોવાથી, પોતાની ખાનગી લાગણી-ઓને કવિતાદ્વારા ઉતારવાની નર્મદે પહેલ કરી બતાવી હતી. આમ નર્મદાશંકરે ધણી ધણી પ્રવૃત્તિઓમા પહેલ કરી છે અને કવિનાના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું છે.

પરંતુ નવું નવું કરવાના મોહમા તેમણે જૂની ધાર્ટીના લખાણને તદ્દન વિમારે મૂક્યા નહોતાં. જૂના સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી તથા હિંદી સાહિત્યમાનાં કેટલાક જાણે તથા નવા અગ્રેષ્ઠ

* સગ્રખાલો, નવલરામ કવિચંચન - પાનુ ૪૮ પાદનોંધ પીઠ

‘નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાતુલવરસિક (subjective) હોવાથી નાટકાદિમા બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નહોતું. પાત્રપરત્વે વ્યવર્ણન કરવામા સર્વાતુલવરસિક (objective) કવિત્વ નેઇયે ડિયે, એ કવિત્વ ગૂજરાતીમા તો પ્રેમાનંદ ભટ્ટમા જ પરિપૂર્ણપણે જોવામા આવે છે.’

સાહિત્યસંસ્કરણને લીધે સ્પુરેલા વિચારોને તેમણે પોતાની કવિતામાં મૂર્તિમાન કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા.

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી સંસ્કૃતકવિ કાલિદાસ અને અગ્રેષ્ઠ કવિ ટેનિસનના 'ઋતુવર્ણન'ના એમણે અનુકરણ કર્યા; વ્રજભાષામાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે 'પિંગળપ્રવેશ' અને 'અલકાર-પ્રવેશ' લખ્યા, પ્રેમાનંદ જેવાની આખ્યાનશૈલીમાં સુધારો કરી, દક્ષિણી હરદાસોના હરિકીર્તનમાં આવે છે તેવું, શ્લોકગદ્ય આખ્યાન રચવાની ઉમેદથી તેમણે છ દો તથા દેશીઓમાં 'કૃદ્ધિમણીકવ્ય' રચ્યું. છેક ૧૮૫૫ માં કમ્પીર અને ધીરાના પદ વાચવામાં આવતા તેવાં પદ પણ લખ્યા : દયારામના પદોનું સંશોધન કરતા પોતે પોતાને દયારામ જેવા ધરુદના કવિ અને પ્રેમના દર્દની મૂર્તિરૂપ ગણવા લાગ્યા મરાઠી કવિ વામનપંડિતનો 'ગોપી-ગીત' નો સમન્વેષી અનુવાદ જોઇ તેવો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. શામળભટ્ટની વાર્તાઓ વાંચી, તેવી વાર્તાઓ લખવાનો—અને તેવી વાર્તાઓ લખતા લખતાં તેમાં સમય પ્રમાણે ફેરફાર કરી, લોકરુચિને ડેળવવા અને લોકની રસિકતાને વધારવા અને વાળવાના પ્રયત્નો પણ તેમણે કર્યા. અગ્રેષ્ઠ કવિઓ અને તેમનાં કાવ્યોનો પરિચય થતાં તેના અનુકરણો પણ કરવા આક્રી રાખ્યાં નહિ. આમ ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાંથી પણ નર્મદે ઠીકઠી પ્રેરણા મેળવી હતી.

કવિના મન ઉપર જે સસ્કાર અથગતા તેની કંઈ ને કંઈ છાપ પડ્યા વગર રહેતી નહિ એટલું બધું એમનું હૃદય સસ્કારગ્રાહક હતું. કવિના મન ઉપર પ્રાચીન આર્વાચીન પદ્યસાહિત્યના સસ્કાર છેક નાનપણથી પડતા માડ્યા હતા એમ માનવા કારણ છે.

“કેદંની કવિતા મેં ૧૮૫૫ માં જોડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવા તે હું બાણુતો ન હોતો. કવિ શામળભટ્ટની કવિતા મેં નાનપણમાં મારી મળે ગમે તેવે ઢાળે વાંચેલી તે થત પ્રમાણે, અને કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોઈ દોહરા ચોપાઇ કર્યા હતા.”

નર્મદના પિતા લાલશંકર ધણે ભાગે લહિયાનું પ્રાચીન ગ્રંથોની નકલ કરી આપવાનું—કામ કરતા હતા. શામળભટ્ટની વાર્તાઓ પહેલવહેલી આપુ હરિ શેરેએ શિક્ષાલાભમાં બહાર પાડી, ત્યારે કવિ નર્મદના પિતા લાલશંકર જ એ મહારાષ્ટ્રી પ્રકાશકને પ્રેરણા કરનાર, તેમ પુસ્તકો લાવી આપનાર હતા. *

જેમ નાનપણમાંથી કવિ નર્મદને શામળની વાર્તાઓ વાંચવાનો અભ્યાસ પડ્યો હતો તેમ કવિ દલપતરામે પણ પોતાના પ્રથમ કાવ્યપ્રયોગો એ શામળ ભટ્ટમાર્થી પ્રેરણા ઝીલીને કર્યા હતા—એ હકીકત શામળની લોકપ્રિયતા સ્થાપવામાં ઉપયોગી થાય છે. કવિવિવેચક નવલરામે દલપતરામના અવસાનની નોંધ લેતી વખતે કવિચરિત્ર આપ્યું છે ત્યાં લખ્યું છે કે : ‘કવિ દલપતરામે સને ૧૮૪૫ માં પોતાની તેર યૌદ વર્ષની ઉંમરે ‘કમલલોચિની’ તથા ‘કિરાદંતી’ નામની બે વાર્તા શામળના દોહરા ચોપાઇ વાંચવાના મહાવરાર્થી જનાવી હતી; પરંતુ પછીથી તે વાતો તેમણે ફાડી નાખી હતી.’

* જુઓ ‘નર્મદકવિતા,’ અંક ૧ (૧૮૮૮) પૃ ૧. કવિની વાદનાથ

X જુઓ, મહેતા નવુરા કો ઉદયશંકર ચોગડિયા સંપાદિત ‘કાવ્યમુદ્રાકર’ અથવા ‘નવીન કાવ્ય-દોહન’ માનું કવિચરિત્ર. [ખ્રીષ્ટ આરબિ સને ૧૮૯૮] પૃષ્ઠ ૪૫.

સને ૧૮૫૮માં કવિ નર્મદે ગાદિજીવનનો ભેખ ધાર્યો, અને ૧૮૫૯થી નર્મદવિનાના અંકો ખદાર પડવા માંડ્યા. આ ગ્રન્થમાં કવિ દલપતરામ-જે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા હતા-તેમનું, આખતો ઉપચાર માટે મુ મુદ્દા આવતું થયું. ગુજરાતી કવિનાના શોખીનોએ બંનેને એક સ્થળે ભેગા કર્યાં, અને ત્યાં એ કવિઓનો વાદ (મુશાબ્હા) થયો. તેમાં બંનેને જણા સ્વાભાવિક રીતે તપતા ગયા અને શ્રોતાવર્ગમાં પણ ભેગા કાણુ ચડે તે વિષે પક્ષ પડી ગયા. x

આને પરિણામે બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય બ્રહ્મ થયું : અને એમના અનિષ્ટ ઝગડામાં કદક કટુતા પણ ભળી. કવિ નર્મદે આ પ્રસંગે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણદ્વારા, દલપતરામની કટોક શામાં છે એવું માપ કાઢ્યું.

એમને લાગ્યું કે વ્યવહારચતુર શાણા અને વિવેકી એવા મહીકાંધાના ઉત્તર ભાગના ગુજરાતના વતનીઓ ગભીર, અને વાસ્તવિક વૃત્તિના લાગવાથી, તેમને દુયતી કવિતા તેવી જ સ્થિર અને વ્યવહારચાતુર્યવાળી હોવી જોઈએ એવું દલપતરામ સમજતા હતા. તેથી તેમણે, પહેલાં અમદાવાદના અને પછી ખેડા જિલ્લાના માનર તાલુકાના સૂઝ ગામમાં વસેલા શામળભટ્ટની શૈલીને પોતાની આદર્શશૈલી ગણેલી જણાય છે.

અક્ષપત્ત, શામળની સભારંજની વાર્તાશૈલીમાંના ગ્રામ્યતા, અશિષ્ટતા, અશ્લીલતા, વહેંચવર્ણન, અકલહરીપણું, દીર્ઘસૂત્રીત્વ-વગેરે જેવાં આગળ તરી આવતાં દૂષણો દલપતરામે, નવા યુગ માટે લખતાં, કાળજીપૂર્વક ગાળી નાખ્યા : અને તેમ થવાથી, દલપતશૈલી એ શામળની સુધારેલી, સંસ્કારેલી નવી આવૃત્તિરૂપે જ પ્રચારમાં આવી; અને તેમ થવાથી નવા જમાનામાં ધટતી લોકપ્રિયતા તેને વરી

ક્રમે ક્રમે શામળભટ્ટ સંબધી, કવિ નર્મદાશંકરનો મત કેવું સ્વરૂપ લે છે તે હવે જોઈએ. ૧૮૬૫ માં પ્રકટ થયેલા ‘ કવિચરિત્ર ’ માંનું ‘ શામળનું ગુણદર્શન નર્મદના શબ્દોમાં ભીતારું છું :

શામળે વણુ લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણું બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે, ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે તે સૌ જોતા તેની કવિતા એ, ગુર્જરી ચિત્તિપ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયતી શું, તેવી જોભે છે કે જેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષો બનીતિ, મૂર્ખાંધ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ, દયાનકથન સાલળી સુબોધશિક્ષા મળેલું કરે છે ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના બાન દનો અને ઉદયમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, શુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર શામળભટ્ટ છે.

‘ તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે એ વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને રીઝવવાનો હતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારી પેઠે બતાવી છે અજ્ઞાની લોકની, કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન ગામળને છે તેપણુ એટલું ખરું કે કેટલીક વાર વાર્તાકથનના તેજમાં સુબોધ દબાઈ ગયો છે. કવિ પ્રસન્નપ્રસન્નને નવે રસ, અલકાર બતાવે છે; પણ એમના એ રસ ઘટ્ટ નમ્મેલા નથી : ઉપલક્ષિયા છે x એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી. ***

x જુઓ, નવલરામનું કવિચરિત્ર - પૃ. ૨૪

“ વતમાનપત્રોમાં ચર્ચા ઉઠી કે એ જેમાં એક કવિ કાણુ અને કેટલાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વત્તા ભરેલી છે એમ કહી, દલપતરામને વળોડવા લાગ્યા બંને કવિ નતે પાનું સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ. ‘ પારસી પયે ’ તો એક રમૂજ ચિત્રમાં બંનેને એકબીજાની ચોટથી પકડાવી ખૂબ લાગ્યા છે. ”

*** જુઓ ‘ નર્મદગદ્ય ’ (સંગ્રહ) કવિચરિત્ર - પાનું ૮૮

કવિ નર્મદે પદ્યસાતાઓ રચાવી વ મને સામગ્ર્યકદની વાર્તાઓની કૃતિની નજર આગળ મૂકી હતી એમ જણાવવા માટે તેમની પોતાની નોંધોના જ આશય છે. નામનું એવું મન કે કવિને પોતાના જમાનાના વિચારો મૂંઝવણી બદલે છે. વાર્તા 'વાર્તા' નું ૩૨૨ ૧૦૦૬ ૬૪ ૬૪; અને તેમ કરતાં ઘટતા ફરકાર થોડાના હતા. જૂના સીમામાં નવા નવું બદલ રંગી આ પાનિ હતી. આમ હોવાથી, કવિના મનથી ધખી તાર સામગ્રીના વાળોનું મૂલ્ય ધરી મૂક્યું હતું.

સને ૧૮૬૩ માં રચેલી 'વર્તમાન' ને ગાંધીજીની વાત નીચે કવિની નોંધ છે કે : 'આ વાત સામગ્રીનાં ગપાં બેવી નથી, પણ ખરેખરા સ્વભાવ-પ્રગમનનું નથી છે.' આ વામગ્રી કવિ સામગ્રી વાતોથી પોતાની વાતને ટેવી રીતે જુદી પાડે છે તે સ્પષ્ટ મમનનું નથી.

સામગ્ર સામે બીજાં આલેખ 'રૂઢન મિત્ર' નામે અપૂર્ણ રહેલી વાર્તાના મંગલારમ્ભમાં કરેલો છે : તેમ જ એવા અર્થની એક સ્પષ્ટ પદ્ધતિય પાત્ર મૂકી છે :

'સામગ્ર ઉપર ઉપરથી વાળું ન કરે છે : વારી મન્ની નથી એ સ્વાભાવિક અનુભવ કવિની લખનાં હોય એમ જણાય છે. Insuperiority નથી, તેના જ કદા પડે છે : એવી જ વચસાવનનાં (અધિકચરન) ગમે છે પ્રોઠ બુદ્ધિવાળાને પ્રોઠ બાની જ ગમે સામગ્ર બીજાં એકાના વિચારના વધારે નિમ્નતા જાણે છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકોને કેમ લાગે એ જાણે છે એ કવિ, જે તેની કુદરતનાં ... મા માલમ પડી કુદરતને જ ચીતે છે સામગ્ર નથી manners અને જૂના વિચાર ચીતનાં છે પરિનતા બ્રાહ્મણનાં કવિ પ્રેમાનંદ : અને વાણિયા એટલે સારાબુદ્ધિવાળાને કવિ સામગ્ર નામગ્રી વાત કહેવામાં પણ વાળી ડિતાવળ કોઈ વસ્તુને એવું મન કરીને જોતું નથી બમરાની પેઠે મુગધ લેતું જાય છે, ડિટનું નય છે. આદ્યાવ બલી કદી તહીન થતું નથી, કરતું નથી, વિપવસ થતું નથી તેથી નામગ્રી વાતોમાં ગામડું નથી.'

કવિની નોંધ—તેમની ધણી નોંધોની પેઠે-કંઈક પોતાની અમિમતાના વિશેષ બાનવાળી છે.

'મને ધણીકજણ કહેતા હતા કે સામગ્રબદની પેઠે એકાદ એકાદી વાત બનાવો : હું કહેતો કે મોહોટું કવન કરતાં મારે નિરાંત લેઈએ—નાહતા કદાઓ જોરવા સાક પ્રસંગોની વાટ નેવી પડે છે, પણ મોહોટું કવનમા તો આર લ થયો એટલે એક પગ એક એમ ઉપર ઉપરી વિચારો આપ્યાં જ રહે. અલખત આર લ પણ નવું સરૂં ત્યાં થાય. સામગ્રબદે થોડી વાતો ને પોતાની કલ્પનાથી નવી જ જોડી હશે તે શિવાએ તેની બીજી બધી વાતો વિશે પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું. વળી સામગ્રબદના નેવી વાતો મારાથી લખાવાની નહીં—મોહોટો તે સ્વભાવનું બરાબર ચિત્ર આપવું જોઈએ, એ સહુ કારણને લીધે મેં હજી કોઈ મોહોટું કવન કર્યું નથી સાધારણ બહુલાની મરતુ એવી કે મોહોટું એક બરાસકસ્તુરી નેવી લાગી વાત કરવી, ને ધણા બહુલાની મરતુ એવી કે એક મોટી વીરસતી કવિતા 'એષિક' કવિ પણ એ બન્નેને સાક નિરાંત લેઈએ તે મને નથી છૂટક કવિતા તો થાળી લખાઈ છે, તેથી મોહોટાં ચોપાઈમા કદ લાંબુ લખી છાંડી પાનાં ભરવા સાક આ વાત [રૂઢન મિત્ર] લખવા માંડી હતી.'

ઉપરની નોંધ ઉપરથી જણાશે કે નર્મદાશંકર લાખી વાત લખવા બેટલી મનની નિરાંત મેળવી શક્યા નહોતા; વળી હમેશા તરગોમાં બિડનાર તેમનું મન લાંબી વાર્તા રચવા માટેની રચનાની તથા કલ્પનાની સળંગતા સાચવી શકે તેવા સંભવ નહોતો. આ કારણથી કવિની ધણી વાર્તાઓનાં જોખાં અધૂરાં અથવા તો વણુઆરંભાયેલા રહેવા પામ્યાં હતા. પોતાની આવી

* સરખાવો, નવલકથામનો મત નવલકથાવલિ, ભા ૧ (ગાળોબચોગી આવૃત્તિ) પૃ. ૩૮૭

* "મોટો ગ્રંથ કરવાના વિચારમા મેં આર પાંચ વિષયો ચોધી કાઢ્યા છે, 'વર્ગે : 'સુધારાદિય' તથા 'વચસાવના સાદુસ' ઉપરાંત બીજી વાર્તાના નામ અને તેના હાર્ષિવ્ય માટે જુઓ. નર્મદકવિતા. ગ્રંથ ૧, પાનું ૩૨૧૦૨, પાદનોંધ.

અશક્તિનો અંગીકાર ' હિંદુઓની પડતી ' નામે ' એપિક ' નમૂનાનું મળ ગ કાવ્ય રચતી વખતે પોતે કથો છે. >

કવિ નર્મદ, શામળભટ્ટની વાર્તાશૈલીમા કેવી પ્રાપ્તતા લુવે છે અને ખીજા પ્રેમ સંબંધી કવિતા કરનાર કવિઓ માટે પોતાનો શો મત છે તે, પોતાના કવિજીવનના દસમા વર્ષના પ્રકાશન ' રુદ્રાગસિક ' નામની અપૂર્ણ વાર્તામા જણાવે છે :

"ઉપર ઉપરનું સહુ જીએ, જીએ ભીતરનું એક શામળ સરખા કવિ થકી ગામડિયા રહે મોહી વડોદરાનો તો વડો, થયલામા કહેવાય શામળ તે થકી આવતો, નીચે દયો ગણાય. વલ્લભ નરસ ઇ ને મીરાં, પ્રીતમ પ્રેમાનંદ પ્રેમી કવિમા આગલા, મુક્તિમુક્ત સુખકંદ. શક્તિ, શાસ્ત્ર અનુભવ મળે, કવિપદ ધારણ થાય • શન્ય વિચારી ચોર તે, દલપત પ્રાસે વ્હાય."

કવિના વાર્તાપ્રયોગોમા ખાસ પરિચયને યોગ્ય હોય એવા તો માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા છે : ' સાહસ દેસાઈ ', ' વણ ', અને ' લલિતા ' આદિમા ખડકાવ્યના વર્ગમા મૂકવા જેવા સારા કાવ્યો છે. લાંબી મળંગ વાર્તા ' વળેસંગ અને આંદ્યા ' ની વાર્તા નર્મદનો એક સફળ પ્રયોગ છે એમ માફ માનવું છે. જ્ને કે વાર્તાની રચનામા પશુ પાય ખડમા વાર્તાને વહેચી દઈ, કવિએ નવી ભાત પાડી છે, અને વિષયની ચર્ચા પશુ શામળના યુગને વટાવી જાય છે.

કવિ નર્મદનાં કાવ્યોની આપણા જમાના માટેની આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે એમની આ વાર્તા જરૂર તેમાં સ્થાન મેળવશે એમ લાગે છે.

હવે ગણાવેલી પદ્ય વાર્તાઓનો ટૂંકો પરિચય કરાવી, આ લાંબો લેખ આટોપી લઈશ *

X " મોટો ગ્રંથ રચવામા નિરાત તથા એક ચિત્તવૃત્તિ બેઠ્યે તે અંગે મુળકમા ન મળવાથી, અને વળી લોકની તરફથી ઉત્તેજન પણ નહીં તેથી ગ્રંથ લખાવવાની વાત ઘોડી દેવી પડે છે. ' એપિક ' જેવા મોટા ગ્રંથ લખવામા નિરાત, એક ચિત્તવૃત્તિ તથા ઉલ્લાસની સાથે આ દેશના ઇતિહાસમાથી લીધેલી એક સુરસ વાતમાનો યોગ્ય નાયક બેઠ્યે, અને થકી એ લાંબો વિષય આડ કવાઓથી ગણગારીને એક જ વૃત્તમા લખવો બેઠ્યે " —નર્મદકવિતા, ગ્રંથ ૧, પાનું ૩૨૧, પાદનોંધ.

* એમાંની પહેલી ત્રણ (' લલિતા ' ' વણ ' ને ' સાહસ દેસાઈ ') વિશે યાજ્ઞિકે લખ્યું હોવાથી ને સ્થળસંકોચ બારે હોવાથી અંગે એ કમી કરવાની છૂટ લીધી, ચોથી—એ અમને અધરી જ મળેલ (વળેસંગ આદ્યા)—આ લુલાર્થના ' શાન્દા ' માં છે. —સ પાદક

નર્મદાશંકર અને સ્ત્રીકેળવણી

રા હરભાઈ ત્રિવેદી

વિચારક અને સુધારકો જીવનના ક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે, જેથી ત્રણ મોડા કેળવણીના અપદર્શ હોય છે. ખીજા દેશોની સંખ્યામણીએ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે, કે કેળવણીનો વિચાર આપણે ત્યાં સૌથી છેલ્લો થાય છે. યુગને ઘડનારા જે મહાપુરુષો આવી અને આત્મા જાય છે

તેઓ પણ કાં તો ફળવણીને છેલ્લું મ્થાન આપે છે અને કાં તો તેમણે જે વિચારે ફળવણીની આખતમાં રજૂ કર્યા હોય છે, તેનો સ્વીકાર પ્રજા છેલ્લે કરે છે.

નર્મદાશંકર પોતાના યુગના એક સ્વદા હતા. એમણે જે મર્જનો કર્યાં છે, તેના તરફ નજર નાખીએ તો તેમની વિભૂતિથી આપણે જરૂર અભ્રમ જમીએ. એમણે કેટલાય વિષય ઉપર યુગરાતને ચક્રિત કરી નાખે તેટલું લખ્યું છે. યુગરૂઝ યુગરાત આજે તેમની શતાબ્દી જીજ્ઞે તે ચોગ્ય જ છે. તેમના લખાણોમાંથી સ્ત્રીફળવણીના તેમના વિચારો મને આકર્ષે તે, હું શિક્ષક હોવાથી, નહજ છે. આજે પણ સ્ત્રીફળવણી મળ્યેની વિચારણામાં જે વિચારોને આપણે નવીન કહી શકીએ તે જાતના વિચારો તેમનાં લખાણમાંથી આપણને મળી આવે છે. ફેળવણી જેવા અને તેમાં જે સ્ત્રીફળવણી જેવા અગત્યના વિષય ઉપર અટલા બધા ઉદાર વિચારો તે યુગના લેખકોમાંથી તો થુ પણ આજના લેખકો પાસેથી પણ આપણને કવચિત જ મળે છે. તેમના લખાણમાં આજે પણ ધણીને નવીન લાગે તેવા થોડા વિચારો રજૂ કરીને એ મહાન વિભૂતિને યત્કિચિત અંજલિ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે.

નર્મદાશંકરે સ્ત્રીનાં ત્રણ સ્વરૂપો કહ્યા છે: એક પુત્રીરૂપ, બીજું સ્ત્રીરૂપ, અને ત્રીજું મ્માતા-રૂપ. એ ત્રણે અવસ્થામાં સ્ત્રી અભણ હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે અને ભણેલી હોય તો કેવી રીતે જીવન વિતાવે એના ભેદ બતાવ્યા છે. પુત્રીરૂપ અવસ્થા સળધે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે 'ત્રણવર્ષથી તે પાંચવર્ષ સુધી છોકરીઓ ઠીકરાની કુડીઓ, ધટી, રેંટીઓ, ઢાળડી, ચલાણી વગેરે લાકડાનાં અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ મળ્યાં ધાતુનાં રમકડાં આમતેમ મૂકવા ગોઠવવામાં વખત કાઢે છે. તેઓ ઠીંગલીઓને ચીથરા વીંટાળે છે. તેઓની સાથે અને બળગતા બળગતા અહીં તહીં કર્યાં કરે છે.' આ વિચારો આપણી પાસે બાલિકાની ફેળવણીના આદર્શ ખડે કરે છે. નવીન ફેળવણી આજે જે વસ્તુને ઉચ્ચતાથી આગળ ધરે છે, તે અર્ધા સૈદ્ધ પહેલાં નર્મદાશંકરે આપણને કહી દીધું છે. નવીન ફેળવણી કહે છે કે બાળકોના સમય ઠીંગણા પોતિયામાં વ્યતીત થતો હોય છે તે એક નુકસાન છે. બાળકોને બચાવી લેવા માટે ઇન્ડિયનફેળવણીના પ્રયત્નો રચીને જે સત્ય નવીન ફેળવણીએ આજે આપણને આપ્યું છે, તેની ઝાખી નર્મદાશંકરે તે કાળમાં ધણેલી બાલિકાઓનો આ સમય કેવળ લખવા વાચવા પાછળ ગળાવેલો એવા મતના પણ તેઓ નથી. નવીન ફેળવણીનો એક વિચાર એ છે કે બાળકો કેવળ પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી જ ફેળવણી નથી લેતાં આ વિચાર બહુ સુંદર ભાષામાં નર્મદાશંકરે રજૂ કર્યો છે આ રહ્યો તે. 'લખતા વાચતા શીખવું એ નું જ નામ ફેળવણી નથી. પણ જે જે ભણતર ને શીખામણથી રીતભત સુધરે, મનની શકિત વધે, જોરસા ને રીતભાત સુધર થાય, હાથની આવડત વધે, કામો સહેલાં તથા સારા થાય તે એ

x તે બધું છે કે માની નિરોખી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને થવાના બાળકનું નિરોગીપણું આધાર રાખે છે. જાણવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી હોશિયાર સોચાણી અથવા ભણેલા ડોક્ટરને સોંપી રાખશે. સુવાવડને માટે ખુદી ઉવાનો એકાન્ત ગોરડો તૈયાર કરશે ને છોકરો અવતર્યા પછી પોતાની ને બાળકની તદ્દરસ્તી બાળત સારી પેઠે કાળજી રાખી, સોચાણી, ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધીકાર થાય છે તેના ઉપર તે ધીકાર નહિ નાખે. અને તેને રાડ, રાડ કહીને નહીં બોલાવે. તે ધવડાવવાની બાળતમાં અનિયમિત રહી બાળકને ચીડીયું નહિ કરે ને બાળક દુઃખ દાઇને સોંપી બહાર નહીં બચ તે પોતાના બાળકને સહીબળ દઢાવશે, તે નજર બાંધવી, એક ઉતારવી, ઉતાર મૂકવા વગેરેને બોલ્યા વહેમ સમજશે.

વડે પછી પોતાથી અને ખીન્નથી ઉંચા સુખ ભોગવાય તે ને સધળાં કેળવણીનાં સાધન કહેવાય' કેટલો ઉત્કૃષ્ટ વિચાર ! અને છતાં કેટલો દૂર કામો મૂક્યો છે? આજે પણ સામાન્ય શિક્ષકને આ વિચારમાંથી નવીન કેળવણીની પ્રેરણા મળી શકે, તેમા નવાઇ નથી.

સ્ત્રોત્ર અવસ્થાનો વિચાર મૂકતા, ને અવસ્થામાં અમણુ સ્ત્રીને કેટલાં નુકસાન થાય છે અને તે દ્વારા સમાજને પણ કેટલાં નુકસાન થાય છે. તેનો કઠણ ખ્યાલ નર્મદાશંકર રજૂ કરે છે -

સુવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે. પણ 'રેવું' સુખ ? દિવસના કંકાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કાઢે છે.

એ જીવાન સ્ત્રીઓને સાથે વરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાશનો વખત કૃદલી કરવામાં કાઢે છે.

પારકા છોકરાને રમાડે છે ને એ તેના હુગડા મળમૂત્રથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજી થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેરો

જીવાન સ્ત્રીઓને સાસુ નણંદના જીવન વેકવા પડે છે ને એથી તેઓ બળીએલ અને ચીડીએલ થાય છે. કેટલીકને તો ગર્ભવાળી હાલતમા પણ વણેા ધવો કરવો પડે છે. ને બળીએલ રહેલું પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાના સ્વભાવ ઉપર નફારો અસર થાય છે

નિરક્ષરતા કેટલું મય કં પરિણામ લાવે છે, તેનો આથી વધારે સુદર ચિતાર આપણને ખીજો નહિ મળે. નર્મદાશ કરના આ વિચારે ઉપર ભાગ્ય કરવાની કશી જરૂર નથી. સ્ત્રીકેળવણીની પરમ અગત્ય પુરવા કરવા માટે આ વચનો અસ મધુાય તેટલાં તાજાં આપણને દેખાય છે. સ્ત્રી ભણેલી હોય તો સ્ત્રોત્ર અવસ્થામાં એનું જીવન કેવી રીતે ચતીત કરે તેનો ખ્યાલ પણ એમના જ શબ્દોમા આપીશ .

તે પોતાના વિચારથી ને સુરડ માની સચનાથી સાસુગના માણસો દેખતા વગી સાથે બોલવામાં સ કોચ નહિ ગમે કેળવણી પામેલી સી પોતાના કંધોગથી ને ટહાપણથી સાસરે એવી ગીતે વર્તશે કે કોઈ દહાડો ક કારા થરો નહિ

તેઓ અવરણીમા પીયળ મારણથી વાદરી અથવા વાવ થવાના કોડ નહિ ગમે. તેમ કહિ દહાડા ન રહ્યા તો તેને માટે વંધ, સોચાણી નહિ સેવે ને બાધા દયકાને ખોટા સમજશે ભૂત, ચૂડેલ, નારાયણ બળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે.

મંસારમા સુધારો કરવા ઇચ્છના સુધારકો, કેળવણીકારો, તેમ જ ધર્મોચાર્યો માટે આ કથન માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવું છે. સમગ્ર જીવનની સુધારણાના મૂળમા માત્ર કેળવણી જ રહેલી છે તેવું મૂચન આ શબ્દોમાજ મળી આવે છે. જીવનમા ક્રાંતિ કરવાના સ્વનાઓ સેવતા આજના વિચારકો કેળવણીને તેવી ક્રાંતિનું એક અજોડ સાધન લેખે છે. નર્મદાશ કરને પણ આ સત્ય વર્ષો પહેલાં સ્પષ્ટી આવેલું આપણે અહીં સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ. કેળવણી વિના ખીજા બધાં નકામા કાંદાં છે તેમ જાણે કે આજના યુગવિધાયકો સાથે નર્મદાશ કર પણ બોલી રહ્યા હોય એવું જાન થાય છે.

નર્મદાશ કર સ્ત્રીની ત્રીજી અવસ્થાને માતાસ્ત્ર અવસ્થા તરીકે ગણાવે છે. આ માતાસ્ત્ર અવસ્થાના કાળમા અલલુ સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે અને ભણેલી સ્ત્રી કેવી રીતે વર્તે તેનો ખ્યાલ પણ તેના જ શબ્દોમા આપું. જે ય આજુની સરખામણીથી વાચનારને નર્મદાશ કરના તે ઉપરના વિચારોનો સારો ખ્યાલ મળી રહેશે. તેઓ લખે છે કે -

મા પોતાના નવા બાળકને ધવરાવવાની તે પટે આખરે તેની અને ડાઢ દેવાય તો તેને પહેલવવા ઓઠાઠવાની એટલીજ વાતની કાળજ રાખે છે. મા અથવા બીજી બની બાળકને ઠંડુ ચતુ કરી તેવથી રબડી નાકમાં ધી અને આખમા દીવેલ મૂકી, દાંડે તેવા પાખીએ નવરાવે છે, એથી બાળક બિચાર બનુ ને છે, ને રતાણુ જેવુ લાલ વધ બંધ છે તો પણ તેની માને દયા આવતી નથી. . . . બાળકને કેટલા ઘાલી ફરવાના, તેને લુગડા ઘરેણાથી સજી નાનમા જમવા લઈ જવાના તથા વરંચારામા સળેલા ફળાને માના બહુ કોડ હોય છે. એટલા કોરની સાથે પહેલાના વણા રડવાથી અકળાઈ નય છે ત્યારે મા તેને દીકા મારવામા કંઈ કસર રાખતી નથી. બાળકને પછાડે છે ને મારે છે "

હવે આપણે ભણેલી સ્ત્રી કેવી રીતે વિર્તે તે જોઈએ. આજે પણ આ વચારો હજી તો બાણે હમણાં જ લખાયા હોય !

નવીન કેળવણી સ્ત્રી યા પુરુષનો જે રીતે સર્વો ગ વિચાર કરે છે તે રીત આમાં આપણને દેખાય છે, ભણેલી માતા પાસેથી બાળકેકર અને બાળકેળવણી બાજતમાં આજનો કેળવણીકાર જે આશા રાખે છે તેનું નર્મદાશંકર બાણે કે અવિધ્ય લાખના હોય એમ દેખાય છે. પોતાના કાળમાં એ સ્વપ્નસેવી ગણાયા હશે. આજે એનું સ્વપ્ન ગુજરાતમાં મૂર્તિમંત ચતુ દેખાય છે, સ્ત્રીઓને સાચી કેળવણી બે આપવામા આવે તો સંભાર કંવાડ બની જાય તેનો દુઃખ જ્યારે વળી પાટો તેના જ શબ્દોમા આપવાના માહત રોકી શકતા નથી

ભણેલી સ્ત્રીઓની સખ્યા વચેથી દેશના લોકની વણી ઘણી અસલની જ ગલી ચાલમા રડો કેરકાર થશે. લોકોનું બોલવુ, ચાલવુ, પહેવુ, ઓઠવુ સુધરશે તેઓની શુભ ને અશુભ દારજમાં ચાલતી કુવડ રીતભાત બતી રહેશે, ને તેને બદલે નવી સુવડ દાખલ થશે. નજર લાગવી, ભૂત વળગવુ, ધતગ મતગ, દૂચકા વગેરેના બહેમા દેશમાથી જશે તેમ કટાણા, રડવા ફટવાની ચેલાઈ, અધગણીમા ચીતરાઈ વાધ થવુ વગેરે જ ગલી રીતભાત પણ ફર થશે. બાળલગ્ન બધ ધવાથી અને પુનર્વિવાહ થયેથી પણ વણા ઘણા દેશને લાલ થશે. તેઓ પોતપોતાના ઘરમા સુધારા કરશે, ને કેટલીક પોતાની દુરસદની વખતમા ગ્રંથ લખશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ વેરવેર પ્રેમસ વની ને પત્રી દેશને અર્થે લક્ષિ ને શૌર્ય એ બેની વૃદ્ધિ કરશે.

ગુજરાતને માટે કેવુ ભવ્ય સ્વપ્ન ! કાંઈ પડુ કેળવણીકાર, કાંઈ પણ સુવાગ્ડ કે કાંઈ પણ રાજપ્રકરણી પુરુષને આતું સ્વપ્ન સેવના જરૂર અભિમાન આવે, નર્મદાશંકરે આ ભવ્ય સ્વપ્ન સેવ્યુ. ગુજરાત આજે એ સ્વપ્નને મૂર્તિમંત કરવા તનનેડ મહેનત કરી રહ્યું છે. કાણુ કહેશે કે નર્મદાશંકરના પ્રાણવાન સાહિત્યે ગુજરાતને ચેતના નથી આપી ?

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન છે તે માટે પુરુષો કેટલા બધા જવાબદાર છે એ નર્મદાશંકર બગબર જોઈ શકયા હતા. પુરુષના વિચારમાંથી સ્ત્રીજાત તરફની ધૃષ્ટા અને સ્ત્રી પુરુષની શુભાસ છે એ વૃત્તિ ન ખસે ત્યાં સુધી સમાજ સાચી પ્રગતિ સાધી શકવાના નથી. આ વાત નર્મદાશંકર બગબર બાણુતા હતા. એટલે જ બોલ જતા પ્રાણવાન શબ્દોમાં પુરુષની એ મન સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી તેમાથી નીકળી જવાનુ મૂચન કરતા ગયા છે

વિચાર કરતા તો આમ બાણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિ કારનારા પુરુષો પોતે જ ધિક્કારને પાત્ર વાય છે. ઘોરા જાન નકારા માટે સ્વઘના જ નકારા એવો વિદ્વાને વિચાર બાધેવો એમા તે પોતાનો બગાથો, વડાપાત ને પોતાની વિક્કતાની બામી બતાવે છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને વધારે મહેનત ન પટે માટે તેને ધરતુ કામ સોંપ્યું. ને સ્ત્રી પોતાના ખ્યારના ઉનબકામા તેના વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઈ રહી. એમ છતાં સ્ત્રી દાલ દારીકય બાણાય છે એ કેવુ અચરની બનેલુ છે ?

કેટલાએક બ્રહ્મચારી સાધુ વિકાનો અને નિગમ ધર્મવા ગુજારી કવિઓએ પણ સ્ત્રીના ધિક્કાર કર્યો છેત્યાં સ્ત્રીઓ ભાંડી નથી, ત્યાં તેઓને સારી સજાતિ નથી, ત્યાં તેઓ બાળપણથી વસણી છે,

ન્યાં તેઓ વિધવાપણાના દેહખાનામા છે ને ન્યા તેઓ અવતર નથી, ત્યાં તેઓ પોતાના અક્ષણ, દુઃખચારી પુરુષોના સહવાસમા દુરાચારી કેમ ન હોય ? પણ અકસોસ છે કે તેઓનો આત્માવિક હોય ન હતા તેઓ ઉપર સાધુઓએ પોતાને સ સારી સુખ ન મળવાના બળાયા કાઢ્યા છે.

આના વિગેરેમા સ્ત્રીજાતિનું મહત્ત્વ ખત વળા નર્મદાશ કરના શબ્દો પણ વિચારવા જેવા છે : જગતમા એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્તણૂક તથા ભાવિ સુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો. જે પુરુષોએ મોટા યગરવી કામો કર્યા છે તેમાના સુવડ માતાથી જ બહુલા માલમ પડ્યા છે.

આ વિચારને વધારે આગળ લાગવીને પોતાની ભાષાના અદ્વિતીય જ્ઞેમદ્વારા જ્યારે નર્મદાશંકર લખાણનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવરાવે છે ત્યારે તો આજે પણ તેને ઝીલવો એ નાયાગરાના ધોધને ઝીલવા જેવું અવર કામ દેખાય છે. જુઓ આ રહ્યો એ પ્રખલ વાણીપ્રવાહ .

મિથ્યા કેટલાએક જણ કહે છે કે સ્ત્રીનત પુરુષનતથી બેતરતે દરજ્જે છે ને તેની દાસી છે મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેનામાં મોટું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે જ્યારે તેઓ શીખવામા વખત ગાળશે, ત્યારે તેઓ પોતાનો ધરધ ધો ક્યારે કરશે ને તેઓ શું મરદનો ધ ધો કરશે ? ને મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે, તેઓનામા સ્વતંત્રતાનો જોશો વચેથી અમર્યાદ થશે, તેઓ નહારી ચોપડી વાધી બગડશે, લખાણની મારફતે સહેલથી ફકર્મ કરશે કેળવણી તો હુકુંણને કાઠનારી છે કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષે પણ ન લેવી જોઈએ

આ રિથિતિ ટાળવા માટે નર્મદાશંકર સ્પષ્ટ શબ્દોમા એક નાનકડું સૂચન પણ કરે છે :

જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિ કાંઈ ખરૂં નથી, જ્યાં સુધી જેમ આપણામા પૂર્વે સ્ત્રીઓના માન હતા, ને હાલના સુધરેલા દેશોમાં છે, તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહિ પામે ત્યાં સુધી તે તથા આપણે પણ સ સારસુખના જાંઘા લહાવા લઈ શકવાના નથી

કોઈ પણ કેળવણીકાર કે સમાજસુધારકને જેની સાથે પોતાને કામ કામ કરવાનું હોય છે તેવા લોકમાનસનો પરિચય અવશ્ય સાધવો પડે છે. નર્મદાશંકર જેવા સર્વોત્તમુપી ત્રિચારકને લોકમાનસનો પણ સારો એવો પરિચય હતો તે એના લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. ‘ બાળક ને પશુ ખરાખર કહેવાય છે જ. ’ જેનાં વાક્યો નર્મદાશંકરમા માનસશાસ્ત્રનો સ્વતઃ જ ઉગમ હતો એમ ગ્રાપિત કરે છે. ‘ આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઈ, ચસાઈ, કેળવણીથી હીનની પેઠે ચમકતી ને કિંમતી બને છે. ’ એ કથન માણસના મનને પારખીને કેળવણીદાન એને કેટલું હિનત કરી શકાય છે તેનો આપણને ખરાખર ખ્યાલ આપે છે.

નર્મદાશંકરે સ્ત્રી-પુરુષનાં લગ્નનો આદર્શ કેવો હોવો જોઈએ એ સ બધમાં પણ પોતાના વિચારો આગ્રહથી રજૂ કર્યા છે. સ્થળના અભાવના કારણે તેના શબ્દો અડી ઉતારવામા આવ્યા નથી. આ નાનકડો લેખ નર્મદાશંકરના સ્ત્રીકેળવણી ઉપરના નિબંધના વાચનનું પરિણામ છે. જે નવીન વિચારો નવીન હોયે અને પ્રાણુવાન શૈલીમા એમણે રજૂ કર્યા છે, તે વાંચીને આજે પણ આપણે તેના તરફ આશ્ચર્ય અને માનની નજરથી જોવા મંડીએ છીએ. વિચાર ક્રાંતિ માલૂમ પડે છે કે નર્મદાશંકર ખરેખર એક versatile genius : એમણે અસખ્ય વિષયો ઉપર લખ્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ તમામ વિષયોનો જનણે કે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો હોય તેવી રીતે લખ્યું છે. એક મૌલિક વિચારક તરીકે તેમનું માર્ગદર્શન આજે પણ આપણને ઉપકારક નીવડી શકે તેવું છે નર્મદાશંકરના શુદ્ધદર્શન કરાવવામા આ લેખ થોડો ઘણો પણ માધ્યમ નીવડે એ જ અર્થઘટન.

નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી

૨૧. હરિલાલ રંગીલદાસ મોકડ

આપારે આપણે જે શિક્ષણપ્રણાલી પરિચિત છીએ એ પ્રતા શ્રી નર્મદાશંકરના જમાનાથી જ શરૂ થાય છે. ત્યાં લગી અંગ્રેજોના પુરોગામી શાળાઓમાંથી આલની પદ્ધતિ દેશબરમાં પ્રચલિત હતી. આપણે જેને પ્રાથમિક કેળવણીની મંથાઓ તરીકે પિછાન્યા છીએ એવી મંથાઓ આ વખતે પુષ્કળ હતી. આવી પંચાની કે બદલી નિશાળો હાલના શિક્ષણની ખીણ નરચાઓ પણ ધણી હતી; દા. ત. આલણો પોતાના શિષ્યોને શિક્ષણ આપતાં એ, નાલ કે સુદૃઢ અભ્યાસનાં ગ્રંથોને મુસલમાનોના મકતબ-મંથાઓ.^૧ આ મંથાઓ-ખાસ કરીને ગામડી નિશાળ-એવડા મોટા પ્રમાણમાં હતી કે જ્યારે નામદાર કે પતી સરકારે એની તપાસ કરાવી ત્યારે જણાયું કે લગભગ દરેક ગામે નિશાળ છે.^૨ મેક્સમુલ્લરના^૩ કહેવા પ્રમાણે જગાળામાં વગ્નીના ૮૦૦ માથુમેએ એક નિશાળની રાશ આચતા હતી. રેવરન્ડ વોડના એકરા પ્રમાણે તો નદિયા જલ્લામાં ૩૧ માથુમેએ એક નિશાળની રાશ આવતી હતી। આ હકીકતને જોવારીના ક્યેક્ટર સાહેબ શ્રી કેમ્પબેલનાં (૧૮૨૩) તથા મુંબઈના શ્રી માકિન્ટ ઝુઅર્ટ એલિફિન્સ્ટનના, પોતાના વિભાગ માટેનાં, નિવેદનથી સમર્થન મળે છે.^૪ આ નિશાળોમાં સૌને અંધગેસતું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું. કવિના જન્મ વખતે દેશી કેળવણીની આવી સરસ વિપુલતા પર પરાધી બનરી આવી હતી ને પ્રચલિત હતી. સ્થળકાળ પરત્વે આપણી પ્રતા પેલી ઉત્તમ હતી કે હુરંગી લોખંડે એતુ અનુકરણ કયું છે. વિલાયતમાં જે ‘બેન્ક-મેથડ’, ‘મદ્રાસ મેથડ’ કે ‘મોનિટરીઅલ મેથડ’ કહેવાય છે એ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ અને ગેઠવણના કીર્તિસ્તંભ નથી છે. આ પ્રણાલીને યોગ્ય ઉત્તેજન ૨૦મી હોત તો આજે આપણા કેળવણેકા સમગ્રને કયે સ્વરૂપે વિચિત્રતા હોત એનો ખ્યાલ કરવો જેટલો મોહક છે એટલો વ્યર્થ છે.

કવિના જન્મ પછી તરત જ યાજ અદલાણી, મેકોલેએ કેળવણી વિધેયું પોતાનું મંતવ્ય ૧૮૩૫ માં મન્ય કરાવ્યું ત્યારથી કેપર ગણવેલ આપણી સંસ્થાઓ ઘસાવા માડી. હુરંગી કેળવણી અંગ્રેજીદાર આપણનું નક્કી થતાં એ પછીના હિન્દના સર્વ શાસકોએ એને જ ગાંતે આપવામાં ખંત દાખવી. કવિની હયાતી દરમ્યાન ૧૮૩૫ માં લોર્ડ બેન્ટિન્કે ‘માત્ર અંગ્રેજીકેળવણી માટે’ નો ફરાવ અમલમાં મૂક્યો, ૧૮૪૪ માં લોર્ડ હાર્ડિન્ગે અંગ્રેજી ભણેલાને જ સરકારી નોકરીમાં ગણવા એવો ફાતવા દ્યો, ૧૮૫૪ માં મર આર્મ્સ વુડે ‘કેળવણીને રક્ષો’ તંવાર કર્યો જેને અંગે આપણા દેશમાં હુરંગીને ધોરણે ત્રિવાપડિા ગ્રંથગાથા, અને ૧૮૮૨ માં કેળવણીપ અતો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો.^૫

શ્રી. નર્મદાશંકર પોને ગામડી નિશાળે ભણીને પછી અંગ્રેજી ભણ્યા હતા. આપણને કેળવણીની જે પ્રણાલિ પરિચિત છે એ પ્રણાલીનું આહું નર્મદયુગમાં ધણુ છે એ ખ્યાલ આવતાં જરા કુતૂહલ થાય એ સ્વાભાવિક છે તાલુકારૂકો શરૂ થઈ ગઈ હતી અને હુરંગીમ મહેતાજી જેવા બાકોશ શિક્ષકો પંકાઈ ગયા હતા તોપણ પ્રાથમિક કેળવણીનું મુખ્ય ન તો ગામડી નિશાળો જ હતી સરકારી નિશાળો માટે વાચનમાળા તંવાર થઈ ગઈ હતી. એમાં વિધવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર

૧. ૮ પાનુ ૧ ૨. ૬ પ્રસ્તાવના ૩. છુ પાનુ ૮-૯, ૪. ૮ પાનુ ૯.

૫. ૬ તે તે ભાગ ૬. ૬ ૫ નિવેદન

સામગ્રી હતી અને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન એ દ્વારા મળે એવી સગવડ હતી. લક્ષિતવાદમય કેળવણી મેકાલેનો જ નહિ પણ પશુ પક્ષ લોડ હાર્ડિંગનો આશય પણ સંપૂર્ણ રીતે સચવાનો હતો. પરંતુ જે માટે અત્યારે મહેનત કરી રહ્યા છીએ એવી ‘ખાનપાનની કેળવણી’ તો પંડ્યાની નિશાળો જ આપતી હતી. ગામડી નિશાળો તો ખરેખર ગામડી જ હતી, લોકગમ્ય હતી, તે લોકોને ગમતી હતી. એમાં શિખવાતા વિષયો ભણે અત્યારે આપણને કદાચ ન ગમે પણ એ વખતના સર્વ દુનિયાદારી ગૃહસ્થોને વ્યવહાર ચલાવવા માટે એ પૂરેપૂરું ઉપયોગી થતા હતા. કેળવણીનું ‘ધ્યેય’ એથી ‘બીજું’ શું હોઈ શકે ? ‘૧૫’ સાંકે વર્ષ પહેલાંનું શિક્ષાછાપિત એક પુસ્તક મને પ્રાપ્ત થયું છે. એના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આમ નિર્દેશ છે :

સંસાર ચોપડી

એટલે જે સંસાર તા. વહેગર રાજકુમારી લેખામાં બાલકલ્પી વા હોદ્દાઓને વાંકેબ થવા સાર સારી રીતે ગોઠવણ કરીને આગળ જે ચોપડીઓ છપાઈ છે તે કરતા કેટલીએક કામભેગ બાબતો વધારીને પાંના ૫૦૦ ની કરીને ફરીમાસંદ એઓએ પોતાની હિંમતથી હરી લીડુંનાં છાપખાનામાં પહેલીવાર છપાઈ પ્રગટ કરી

શા ૧૯૨૬ તા. સુતાલીક શને ૧૮૭૦ વ્રથવી

આ પુસ્તકમાં તે વખતે ઉપયોગી ગણાતા વિવિધ વિષયો છે. મૂળાક્ષરથી માંડીને વાતાં, પત્ર, નામું, ગણિત, ભ્યોતિષ, ઉપરાંત અગ્રેજી તથા ફારસીના પ્રાથમિક પોઠો પણ આપ્યા છે. જોકે તેનું નામ આજ જરા વિચિત્ર લાગે તો પણ ‘સંસાર ચોપડી’ તે ખરેખર સંસારમાં પ્રવેશ કરતાં કિશોર વયનાં બાળકોને પૂર્ણ માહિતી આપી જરૂર તૈયાર બનાવતી હશે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સરકારી શાળાઓ અત્યારે છે એમ જ ગદ્યપદ્યાદિ સાહિત્ય (લિટરેચર) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી નોંધ-ધ્યાન વર્ગ તૈયાર કરતી હતી અને ગામડી નિશાળો થોડું સાહિત્ય ઉપરાંત લેખનકળા (કોમ્પોઝિશન) ઉપર વધારે ધ્યાન આપી માણસોને વ્યવહારમાં પાવરંધાં બનાવતી હતી. ‘અગ્રેજી રફૂનોનું’ આથી ટાંઠ તે વેળા જુદું જ સ્વરૂપ હતું. એ રફૂનોમાં પાંચ વર્ષ લણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના મેટ્રિક્યુલેટેડના જેટલું ફક્ત સર્વાળે ગણાય. x x x x ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતું. વર્ગ સમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોબલનસહ તો બધી જ રફૂનોમાં શીખવાતા, અને સુગત જેવીમાં તો ગણિત ગ્રન્થલખિધ પર્યંત ચાલતું જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાન અને મુંગલેડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્ચાચીન ઇતિહાસના ટેલરફૂટ એ બે મોટા પુસ્તકો વધારામાં. ખગોલવિદ્યાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગતભાગે થોડી અને સિદ્ધાંતભાગે વધારે શીખવાતી. કોષ્ટ કોષ્ટ ટેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધા જ હોદ્દા મેળવતા એમ સમજવું નહિ. ગણિત અને વાચનન. તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા. અને જેની જેમ શુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા x x x બીજા’ એ વેળા ઉપલા વર્ગ મિત્રાય ગુજરાતીમાં અગ્રેજીમાં તજુબો કરાવતા નહિ પણ અગ્રેજીનું ચુજરાતીમાં શબ્દશઃ લાપાન્ટર કરાવતા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ ફારસી અગ્રેજી ભાષા

સમજવાની શક્તિ સારી આવતી, બલકે હાલ કરતાં કાંઈક વધારે, પણ તે બોલવાલખવાનું માધ્યમ હાલ કરતાં થોડું. ' ૭

નર્મદ્યુગનું ભણતર આપણા કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક ગણાયકેમ કે આપણી જૂની પ્રણાલી એ વખતે દેટલેક અંશે અમલમાં હતી. ' પાઘડીનો વળ છે ' એ ન્યાયે તપાસીએ તો એ યુગના મહાશયો દરેક ક્ષેત્રમાં શિષ્ટ પકિત મેળવી ક્યારના ધ્રુવપદને પામી ચૂક્યા છે. એ પછી સરકારી કેળવણીનું નેર વખતું આરંભ્યું અને પછીના જમાનામાં સૌ કોઈ અંગ્રેજી રાજઅગલથી લાંબે કાળે મળેલ શાન્તિનો લ્હાવો લેવા મડી પડ્યા. પરિણામે નેણો તરી આવે એવો કોઈ મહાપુરુષ બહાર ન આવ્યો તે ઠેક દમણાં બ્યારે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં ઘોડાપૂર દેશ ઉપર પથરાઈ ગયાં ત્યારે પાછું ભાન આવવા માંડ્યું કે અંગ્રેજી દ્વારા મળતી કેળવણી આપણને બંધગસતી થતી નથી.

અંગ્રેજી કેળવણીથી આપણને દેટલાક ફાયદા થયા છે. આપણાથી બીજી સંસ્કૃતિ છે એનું ભાન થયું છે, ભૂતકાળની વિદ્યા તરફ આપણે આગ્રાપાયા છીએ, જૂની હરોળમાંથી આપણે સુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ બન્યા છીએ, વગેરે. પણ એ વખતની પ્રણાલીમાં દેટલાક દોષો જખરા હતા: આપણી પોતાની સંસ્થાઓનો વિકાસ બધ થયો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, વગેરેની ખીસવટ પણ ત્યાંથી બધ થઈ જૂની પ્રથા લોકમત હોઈ એને ખીસવવી એ નવી પ્રથાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે, એને અદ્યે જૂની પ્રણાલીનો ત્રાગડો નોડી નાખવામાં આવ્યો. પરિણામે આપણું હજારે વર્ષોનું જ્ઞાન ત્યાં જ અટકી પડ્યું ને નિષ્ફળ બન્યું અને નવું તો આવતું આવશે બીજે દોષ અંગ્રેજીદ્વારા કેળવણી આપવાથી ઉત્પન્ન થયો. મૂળથી જ આવો વિરોધ લોકોએ કર્યો કેમ કે વિદ્યાર્થીજીવનનાં ચુરદાં વર્ષો પાઠકી ભાષા ભણવામાં વણસાડી દેવા એ કોને ગમે ? નવલરામભાઈના ' સ્વભાષાના અભ્યાસની અગત્ય ' એ નિબંધ વાંચવાથી આપણને જણાશે કે ૧૯૩૩ ની માલ થયે પણ હજી એમની દલીલો જગ પણ મોળી પડી નથી ત્રીજા દોષથી અભ્યાસક્રમ વધારે પડતો સાહિત્યમય બની ગયો અને ' આનંદપાનના વિષયો ' ખોરબે ચડતી મુકાયા. ચોથો દોષ એ છે કે અભ્યાસક્રમ ખિસ્તી પ્રણાલી ઉપર ગોઠવાયેલો હોવાથી આપણી ધર્મભાવના કમી થઈ ગઈ, વિદ્યાર્થીઓ જરા બેદલ ને બેઅદબ થઈ ગયા અને એથી નવી પ્રણાલી લોકોના મન જીતી ન શકી તે ન જ શકી.

અંગ્રેજી કેળવણીકારોનું હું દુર્ભાગ્ય સમજું છું કે એમના કેળવણી પ્રત્યેના પ્રયત્નોની સાથે-સાથે જ એનો વિરોધ પણ બોલો થયો, જે હજી સુધી પણ શરૂ થયો નથી. આ તાણમતાણને લીધે અત્યારની કેળવણીની સ્થિતિ ગૂંચવણ ગયેલાં જનોઈ જેવી થઈ ગઈ છે. જેમ ગૂંચ કાઢવા પ્રયત્ન થાય છે એમ ગૂંચ વધુ ને વધુ પડતી બધ છે.

૭ બ પાનુ ૩૧૨ થી.

૮ ક પાનુ ૨૨૯ થી.

નર્મદયુગની શિક્ષણપ્રણાલી આમ બેધારી હતી. ન વાપરીને એક ધારને કટાવી દઇ બુદ્ધી થઇ જવા દેવાની હતી અને પાણીવગરની હોવા છતાં બીજી ધારને વારેઘડીએ નીસરણા ઉપર ચડાવી તેજ છે એમ બતાવાતી હતી.

આટલી હદીકત ઇતિહાસમાં લખાણી છે. પ્રભુ સૌને સન્મતિ આપો !

તા ૨૨-૬-૩૩ *

આધારભૂત પુસ્તકોની યાદી :

ક. નવલચંદ્ર યાવલિ ભાગ ૨ જે (૧૯૪૭-૧૯૮૧)	અ. ગુજરાતી લેખનકળા-હ. રં. માકડ (૧૯૮૭)
ખ. નવલચંદ્ર યાવલિ ભાગ ૩ જે (૧૯૪૭-૧૯૮૧)	૬ Education in India under E I Company-B D. Basu (1922)
ગ હોમ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી છઠ્ઠી ચોપડી (૧૯૯૫)	૭ The Education of India-Arthur May-hew (faber & Gwyar, 1928)
ઘ હોમ પુસ્તકમાળા-ગુજરાતી સાતમી ચોપડી (૧૯૯૫)	૮ Education and Statesmanship in India H R James (Longmans, 1917)
ડ દલપતરામ-કા મૂ દવે શ્રી સચાજ સાહિત્ય-માળા-પુખ્ત ૬૨ મુ (૧૯૨૫)	૯ 'The Problem of National Education in India-Lajpat Rai (Alen and Unwin, 1920)
ચ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર-શ. છ ગવળ (૧૯૭૬)	૧૦ A Survery of Mass Education in India H. R. Mankad (1932)
છ. નર્મકવિતા : પુસ્તક ૧ છું, અંક ૨ જે (૧૯૭૮)	
જ. નર્મગદ્ય	
ઝ કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા-હ દ્રા. કાયાવાળા (૧૯૦૩)	

નર્મદ અને તેની કવિતા

૨૧. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

નર્મદ કોણ ? નર્મદશતાબ્દી ઉત્સવથી ગુજરાત ગાજી રહ્યું છે ત્યારે આ પ્રશ્ન કોણને વિચિત્ર લાગે. પણ નર્મદ વિષે ગભીરપણે વિચાર કરતા આવો વિચાર કોંક્યા વિના રહેતો નથી. કવિ નર્મદાશ કરે કહીએ ત્યાં સામે પ્રશ્ન થશે ' નર્મદની કવિતામાં છે શું ? નર્મકવિતામાંથી ખરી કવિતા કહી શકાય તેવી લીટીઓ કેટલી ? '

અરેરેરે હાય હાય, કેકાણે કેકાણે ગાય,

તેવી શું કવિતા થાય ?

એ હીરાચંદ કાનજીની ટીકા નર્મદની કવિતાને ધણે અંશે લાગુ પડે છે એમ તેના વખાણનારને પણ કબૂલ કરવું પડશે. સાદી ભાષા સાદી કડીના આચાર્ય વડંઝવર્ધની ' દ્યુસી ગ્રે ' ઉપરથી લખાયેલ ' લલિતા ' માં વરસાદનું તોફાન વર્ણવતાં નર્મદે લખ્યું છે .

અટ કટ કટ ખટ ખટ ધટ, તટ થટ ઘટ પટ પટ ફટ,

રટ ભટ રટ સટ સટ તડ ધડ ભડ સ્હોર છે.

તડ ગિરિ જનાવર અવર, જવજ ત અવલ નવલ,

સવલ-ગલ કરિ અવલ-ગલ, હવે વાતોર છે.

આનો વિચાર જોડેલો અગમ્ય દેખાય છે, તેટલો જ તેનો ઉચ્ચાર અશક્ય લાગે છે.

અને ગુજરસુધારાનો અગ્રણી નર્મદ કહેતાંની સાથે જ સામે જવાળા મળશે કે નર્મદ એટલે તો સુધારકમ ડગમા ભંગાણુ પાડી નાસી જનાર જૂનવાણી કાપર.

જો માત્ર આમ જ હોય તો નર્મદ ત્રિંશ માટે કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ. પણ શુભરાતીઓનાં ભિખણકા પોણાસા વર્ષથી જેનું નામ સાંભળી ગ્રાહણી આવે છે તે નર્મદનું આયુ વર્ષનું માત્ર અપૂર્ણ છે. નર્મદે ઘણાં જોડકાં લખ્યાં છે; તેની ધમ્મી કવિતા દિવ્ય છે, તેનાં અનેક વર્ણનો તાલમેલિયાં છે; તે બધું ખરું. પણ નર્મદે જેને અત્યારે પણ માગી કવિતા કરી શકાય એવાં કાવ્યો ય સારી સંખ્યામાં લખ્યાં છે. નર્મદકવિતાનું પૂર લગભગ ૧૦૦૦ પાનાનું છે. અત્યાગ્ના કેટલાક કવિઓના કાવ્યસંગ્રહ કરના નર્મદનો સંગ્રહ દશ ગણા કંઠનાં પણ વધારે છે, અને તેમાંથી સારાં કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે તો પુરતક લગભગ 'પૂર્વાભાષ' ના જેવડું તો અવશ્ય પડે.

પણ નર્મદ માત્ર કવિ જ ન હતો.

કવિતા એ તો નર્મદે કરેલ અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંની માત્ર એક પ્રવૃત્તિ હતી. કાવ્યરચના તેના જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ ન હતો પણ તેનું એક સાધન માત્ર હતું નર્મદ દેશમેવક હતો. હિંદની પડતી દશા જોઈ તેનું દેશભક્ત હૃદય ધડકી ઊઠ્યું દેશની ધાર્મિક, આમાનિક, રાજકીય, આર્થિક હીન દશા જોઈ તેનું કવિહૃદય કંકળી ઊઠ્યું. પણ ને માટે માત્ર કવિતા કરીને જ તે ખેતી રહ્યો નહિ. દેશભક્તિનું પાણી પાપેલ કલમ લખ તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કારમા જુરમાથી ઘુમ્યો. મઘ, પઘ, અને નાટક એ ત્રણે પ્રદેશમાં તે કરી વળ્યો.

નર્મદની એ અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોતા પણ આપણને તેણે દરેક દિશામાં કરેલ નવીન પ્રસ્થાન જડી આવશે. કુદરતવર્ણનની શરૂઆત આપણી કવિતામાં નર્મદાદા કરે જ પ્રથમ કરી. અંગ્રેજી કવિતાનો આસ્વાદ લખ તેના અનુકરણ અને ભાષાન્તર દ્વારા તેનો રસાસ્વાદ શુભર જનતાને પ્રથમ કરાવનાર પણ રસિક નર્મદ જ છે, નરમિહરાવ નહિ. વડાંઝવર્યની 'લ્યુસી ગ્રે' ઉપરથી 'લલિતા' અને 'વી આર સેવન' ઉપરથી 'વણ' એ કાવ્યો નર્મદે લખ્યાં. તે જ પ્રમાણે સાકુબીના એક કાવ્ય પરથી 'સાદસ દેસાઈ' લખાયું.

અંગ્રેજી કવિતાની વાત કરતાં એક ખીજ વસ્તુ પણ અહીં જણાવી દેવી જોઈએ. શુભરાતનાં કેટલાક લેખકોએ અંગ્રેજી કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેમાં ખખરદાર જેવા કોઈને કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે; તેની શરૂઆત કરનાર પણ નર્મદને જ ગણવો જોઈએ. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની ભરતખંડમાં પધગમણી થઈ ત્યારે નર્મદે અંગ્રેજીમાં કાવ્ય લખ્યું હતું, તેની એક કડી નીચે આપી છે :

O day of mirth, O day of glee,
O day of boundless jubilee,
And happiness in store '
All o'er the place what do we hear
Save shouts of joy of heartfelt cheer ?
The people flock in throngs,
Our guest of royal pedigree
With foot auspicious comes to see
Our native India's shore
The prince is talked Of every where,
In words of praise with love sincere
With festive rites and songs.

નર્મદની કવિતાએ એક વખત શુભરાતને કેટલી મોહિની લગાડી હતી તેનો ખ્યાલ 'કવિ

નર્મદાશંકરની કવિતા' એ લેખમાં આપણા સમર્થ વિવેચક નવલરામે તેનાં કરેલાં બેહદ વખાણ ઉપરથી આવી શકે છે. એ પ્રશસ્તિમાં નવલરામે તેને પ્રેમાનંદનો સમાનકક્ષ ગણ્યો છે.

૧૮૬૭ માં લખાયેલ એ શબ્દો વાંચી આપણને ખરેખર આશ્ચર્ય જ લાગે છે, પણ તે નાસગમે કહ્યું છે તે કારણથી નહિ, પણ એ કારણથી કે જેની કવિતા અત્યારે અભ્યાસીઓ વિના ખીળ કોઇ ભાગ્યે જ વાંચે છે તે નર્મદની મોહિતી તેના સમકાલીનો ઉપર કેટલી બધી જખખર હતી !

આ અજમ મોહિતીનું મુખ્ય કારણ નર્મદનું અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ હતું. કવિ નર્મદ ગુર્જર મહાજનો અંગ્રેખર હોતો. સુગતથી તે મુગ્ધ આવતો ત્યારે તેને લેવા માટે હબરો માણસો બંદર પર મામા જતા તે ગુર્જર જીવનની હમેશા મોખરે જ રહેતો. ગુજરાતને દોરવાની તેની સતત તૈયારી હતી. ગુજરાતને નવીન કવિતાની જરૂર લાગી તો કવિ નર્મદકવિતા સાથે હાજર થયા. તે જ પક્ષાણે ગુજરાતીઓને પ્રથમ ખીગળ રસાલ કારતી સમજ પાડનાર પણ નર્મદાશંકર જ હતા. ગુજરાતી ભાષાને કોપી જરૂર લાગી કોપનું કામ તો મહાભારત ! તે માટે તો રાજ્યાશ્રય જોષ્ઠએ આપણી સમૃદ્ધ સાહિત્યસર્યા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પણ પૂરેપૂરી ઇચ્છા છતાં હજુ તે કામ ઉપાડતા અચડાય છે. પણ ગુજરાતને જરૂર પડે ત્યાં વીર નર્મદ વિચાર કરવા રહે જ શાનો ? તે તો યાદુમ કરોને પડ્યો. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એવા જયઘોષ સાથે તેણે 'નર્મદાશ' ના દળદાર ગ્રન્થ એકલે હાથે તૈયાર કરી છપાવી ગુર્જરીને ચરણે ધરી દીધો.

આ સાહસવૃત્તિથી જ, અનેક આખતોમાં ગળતો છતાં, નર્મદ દલપતરામથી જુદો પડે છે. બંને કવિઓએ સુધારાની કવિતા લખી, સુધારાનો બોધ આપ્યો, સાહિત્યને જીવન સમર્થુ વગેરે સમાન કાર્યો કર્યા. પણ તે દરેકમાં દલપતરામે કાવડી માવધાનતા દર્શાવી, ત્યારે નર્મદે તો યાદોમ કરી ઝપલાયું જ એકબે દષ્ટાંતો જ અડી બસ થશે દલપતરામે સરકારી નોકરી મૂકી સાહિત્ય-સેવા સ્વીકારી તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે પણ તેમને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી એક આહિત્યની સર્યાનો આશ્રય તો હતો. પણ નર્મદે તો કલમને બોળે જ માથું મૂકી દીધું. 'ખીચું' દષ્ટાંત : નર્મદ અને દલપત બંનેને બે સ્ત્રીઓ હતી પણ દલપતે જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું, ત્યારે નર્મદની બીજી પત્ની નર્મદાગૌરો કુમારિકા નહિ પણ વિધવા હતી, એટલે જ ફેર ! આ સરખામણીથી દલપતની કિંમત કોઇ નીને બોધી આકવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. માત્ર દલપતરામની વ્યવહારકુશળતા અને નર્મદની તરંગી અને સાહસવૃત્તિ જ બતાવવાને અહીં હેતુ છે, એટલે આ સરખામણી આટલે જ અટકાવીશું.

નર્મદાશ ઉપરાંત નર્મદકથાકોશ અને ગુજરાત સર્વસંગ્રહ તથા કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ લખી નર્મદે ગુજરાતને ઉપયોગી આકરગ્રન્થો પૂરા પાડ્યા છે. પણ સાહિત્યસેવામાં જ નર્મદની જીવનપ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થતી નથી. ગુજરાતી સસારસુધારાના ઇતિહાસમાં પણ કવિનું નામ સોનેરી અક્ષરે લખાયેલું રહેશે. એ ક્ષેત્રની એમની બહુવિધ સેવા સુવિદિત છે.

પોતાની રસિકતા, ટેકીપણ અને શૌર્ય દુરમનો પણ ગાશે એવી ખાત્રીવાળો આ ગુર્જર વીર પોતાના ગદ્યપદ્ધાત્મક લેખોથી આજે પણ જીવતો છે અને પર્વત ઉપરથી ગુર્જરીને સતત આશીષ અર્પે છે.

હ ચી તુજ સુ દર ભત, જય જય ગરવી ગુજરાત !

નર્મદનું ગદ્ય અને પદ્ય

રા. ગંધર્વપ્રસાદ છગનલાલ રાયળ

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની સેવામાં અમરિત થયેલી નર્મદની વ્રતન વર્ષની ઇત્યાદી જીવનયાત્રામાં સત્તર અઢાર વર્ષને વગે 'મહેન્દ્રી મળવાથી થતા લાભ' અમરનારા આગળનાત્મક નિર્ણયકાર તરીકે નર્મદને આપણો જોષએ છીએ. નર્મદના ગદ્યકાર થવાના આ આગંજો, સરકારી અને જૂનું 'નર્મગદ્ય' એ ત્યારપછીનું 'નર્મદ'નિર્મિત આપણું આદ્ય છતાં મહાન અને વિસ્તૃત ગદ્યમંદિર. આપણું ગદ્યનૃપિતો આ જનક એના ઉત્પન્ના ગ્વાભાવિક કિબરો સરસ, સરસ અને સુંદર ગદ્યમાં કાઢે છે. 'નર્મગદ્ય' ના મંદિરના પાયાથી માંડી એના શિખર સુધી આપણે દર્શને જમએ તો નર્મદની રાનકદાર કલારમિકતાનું આપણને અરં લાન થાય છે અને આજીવન ભક્તની કલામાં સરસ્વતીનો પ્રસાદ કેવો જાતરી શકે છે તે પણ આપણે સાથેસાથે જોઈએ છીએ. સાહિત્યરસિક નર્મદનાં ઉત્પન્ન અને આત્મા આ ગદ્યમંદિરમાં આપણને વ્યાપક અને જોડાં જોતરી ગયેલાં જણાય છે. નર્મદ એમાં કેવે કેવે અરૂપે પ્રતિબિંબિત જણાય છે? દેશભક્ત નર્મદ, મમાજસુધારક નર્મદ, નીતિ અને ધર્મગુરુઓનાં ઉપદેશક નર્મદ, પત્રકાર નર્મદ, જીવન ચરિતકાર નર્મદ, 'દાંડિયા'કાર પત્રકાર નર્મદ, હિતિદામકાર નર્મદ, સારવાપાત્રકાર કે અનુવાદક નર્મદ, આમ ગુજરાતી ગદ્યભૂમિના કંઈ કંઈ વિષયપ્રદેશો નર્મદ ધૂમી રહેશે જણાય છે.

નર્મદના સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વ જેવી નર્મદની ગદ્યશૈલી છે. સંસ્કૃતથી શરૂ કરી અંગ્રેજી ગદ્યની વિવિધ શૈલીના પ્રકારોના સંસ્કાર એ ગદ્યશૈલીમાં ઉતારે છે. એ શૈલીને એ ગુજરાતીઓની લાક્ષણિક શૈલી બનાવે છે. રસશાસ્ત્રના રમિકની માફક જોષએ ત્યાં એ એ શૈલીને સરસ, સાદી, સચોટ અર્થગંભીર, સરસ, સુંદર અને લવ્ય બનાવી શકે છે ઉચ્ચ જાતિની આર્યઓના સંસ્કારોથી એ શૈલી શણગારાયલી છે. એનો આત્મા તેજસ્વી છે; દેહયુગ્મિ સુંદર છે,

નર્મદ નવલકથાકાર નહોતો. કવિની શબ્દસૃષ્ટિ જેવી નર્મદની ગદ્યસૃષ્ટિ હોય છે. એ વર્ણનાત્મક, ચિન્તનાત્મક અને સર્જનાત્મક નિર્ણયકાર છે. એની શૈલી જનમતા ઉત્તર વયમાં પ્રૌઢી બને છે. જોષતી વિવિધતાને લીધે અને વિષયોની વિવિધતાને લખને એ શૈલીમાં ખાસ વિવિધતાનાં બ્યાત્યા દર્શન થાય છે. એકધારી શુષ્કતાભરી ઢગથી નર્મદની ગદ્યશૈલી અનાકર્ષક નથી બની જતી, ગુજરાતના ગદ્યસાહિત્યના આદ્ય જનકની આ શૈલીના સંસ્કાર ગોવર્ધનરામ, કેનેયાલાલ મુનશી કે નવજીવનકાર ગાધીશમાં પણ આપણે એક યા ખીમ કપે જોષ શ્રદ્ધાએ છીએ.

નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ કલાયુક્ત રસથી રસેશી ગદ્યશૈલી છે. એ ગદ્યમંદિરના શિખર ઉપર 'દાંડિયા' એ કેટલીક નિર્ણયકારોથી, કેટલાંક ગદ્યચિત્રો અને 'ધર્મવિચાર' એની ઠરેલી ઉન્નત પ્રૌઢીથી સુવર્ણકલશ ચડાવ્યા છે. નર્મદ આમ આપણું ગદ્યસ્વામીઓનો આદ્ય છતાં સખલ અને સમર્થ ગદ્યકાર છે અને કેટલાક મતે કવિ કરતાં ગદ્યકાર તરીકે જ નર્મદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટતાથી વધુ પૂજારી.

સાહિત્યવીરની પ્રવૃત્તિઓની ખીજ વિશિષ્ટતા એ એની પાણીદાર કાવ્યસૃષ્ટિ. નર્મદવિતાની કાવ્યસૃષ્ટિ માત્ર જૂની ધર્મે રંગાયલી કવિતા બંધ કરી નવી પ્રણાલિકા માંડતી કાવ્યસૃષ્ટિ નથી. એ ધર્મરતને જો કે શુદ્ધ લાવે કોષ કોષ સ્થલે સ્તલે છે, ધર્મર પાસે દેશના પતિત સમાજના કે

ધર્મના પ્રત્નો મૂકી ઉદ્ધાર માટે તે સહાયતા વાંછે છે, પણ તે બહુ જ થોડાં સ્થળે, નર્મદના કાવ્યવિષયો ‘ધર્મ’, નીતી’, ‘સમાજ’, ‘ધર્મરક્ષક’ ઉપર થોડા રોકાઈ દેશભક્તિ, ગૃહ, રાજ્ય, દેશભક્તિ માહત્ત, ઉદ્યોગ, સહકાર સૃષ્ટિસૌ દ્યૈ, વીરધર્મ, પ્રેમ, અર્પણ વગેરે વગેરે ઉપર વિહાર કરે છે. એ સર્વવ્યાપક બની રહે છે.

નર્મદે સ્વાતુલવરસિક કાવ્યસંપ્રદાયનો નવીન યુગ આરંભ્યો. પશ્ચિમના સાહિત્યનો એ અભ્યાસી એની કાવ્યસૃષ્ટિમાં નવીન રીતે અંતરના ને સ્વાતુલવના કામળ ઉદ્ગારો વેગપૂર્વક દાલવવા લાગ્યો, નર્મદના આત્મામાં સતત અને પ્રબળ જુસ્સો હતો. એની કવિતામાં આ જુસ્સો ઊછળી આવ્યા વગર નથી જ રહેતો. એની કવિતાએ ધોરતા ગુજરાતી હૃદયોમાં દેશભક્તિની પ્રતાપી બનાવ્યા પ્રગટાવી. એના પ્રેમશૌર્યના કાવ્યસૂરોએ ક્ષાત્રાટક પ્રેર્યો. સાહસને, પરદેશગમનને, વહેમયવનને, સ્ત્રીજાતિના ને, વિધવાનાં દુઃખોના નિવારણને અને ખીલતી જતી માનવતાના ધર્મને એની કવિતાએ પોતાના પ્રદેશ કર્યા નવીન દેશોદયના કૃપા પ્રકાશ પાથરવા ઊતરતા અરુણ પેઠે નર્મદની કાવ્યસૃષ્ટિ અસ્પૃશ્યતા તાઝગી આપવા લાગી ગુજરાતના પુરુષવર્ગને મરદાઈ ખોધતી કોઈ વીરશ્રી ગુજરાતણુ જેવી નર્મદની કાવ્યસુ દરી છે. એનો પ્રતાપ એ બધે પહોંચાડી શકે છે.

જૂની કવિતા સાથે શામળના જેથી કવિતાચાર્તાની એકાદ બે સેરોનો ‘સાહસ દેસાઈ’ અને ‘વીરસિંહ’ ના કાવ્યોવ્ધાર નર્મદ આપણને ચાલુ પરિચય આપે છે. પણ નર્મદની કવિતાનો પ્રધાન એક તો પ્રેમશૌર્ય, દેશભક્તિ, સામાજિક સુધારણા, સ્વાતંત્ર્યભાવના અને એના ભાવિ પરિણામ તરીકે સુખ અને શાંતિ તરફ ટળતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સ્વાર્પણુ એ જ નર્મદના જીવનવિધાનમાં પ્રમરેલી કવિતાનો આત્મા છે, અને

કરી લેખનિયુ આપે હરિ તુ કરી લેખનિયુ આપે !

દાસપણુ કયા મુધી કવુ ? દાસપણુ કયા મુધી ?

ચાહોમ કરીને પડો ક્તોહ છે આગે.

દેખી દાગણુ દેખીના દુખ નર્મદદિલ દાગે છે.

શ અનાદ સંભળાયે લેયા! વીરપુરુષને તેડું હો!

—આ અને આવા હૃદયને ઊછાળી હલપલાવે અને આત્માને ઉન્નત કરે એવા નર્મદની કવિતાસુ દરીના કાવ્યસંસ્કાર છે. ‘નર્મદકવિતા’ આમ ધણીએક રસિક કાવ્યકુળે માંડી એમાં નવપ્રેરિત થતા ગુજરાતી માનવતાને આકર્ષતી નર્મદની હૃદયોદ્ભાસક કાવ્યસૃષ્ટિ છે. એમાં નર્મદના વેગીલા આત્માનો ભારે વેગ છે ને તે કારણે તેના સૌ દ્યૈમાથી કટલેક સ્થલે કલાના અંશો ખરી પડે છે. પણ એની ખાસ વિશેષતા એમાંથી ઉદ્ભવતો નિર્મળ પ્રેમ. પ્રેમને ખાતર પ્રેમની જીવનસમર્પક કથની ને અપાર જાતિભોગ છે, નર્મદની કવિતાનો આ ચિરસ્થાયી આત્મા છે અને એ સ્વરૂપે એ અમર રહેવા પણ સર્જાયેલી છે. ‘મરીને જીવવાનો મત દિલ્લખરની ફુલાઈ છે’ એ ભાવનાની આગાહી નર્મદની કવિતાવીરશ્રી બની આપણને આપે છે.

નિબંધકાર નર્મદ

રા. વસન્ત જી. ઉપાધ્યાય

૧ સુધારણાનું નામ લેતા અમને સાબરી આવે છે કે નર્મદાગંધકર કવિકે નહિ પણ અનેક કવે આ જમાનામાં એક મુખ્ય અગ્રણી હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલકારની સમજ આપનાર અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાગંધકર જ છે.

૨ એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ફાકડું, અને ભાષામાં સર્વોપરિ એ તો શબ્દ કાન માલમ જ પડે છે. ગદ્યને લખનાર તો એ એકલો ગણાય છે.

નવલરામભાઈ
જગતસાહિત્યને ઇતિહાસ નોંધે છે. ‘કવિમાનસનું પ્રગળ આવિષ્કરણ ગદ્ય કરતાં પ્રથમ પદ્યારા સંધાય : જનનાં દઃ અને લાગણીના ઓધ માટે ગદ્ય પાંગળું નીવડ્યું.’ સાહિત્યના પ્રારંભની આ વસ્તુસ્થિતિ. સમયપ્રવાહ એકધારે ન રહી શક્યો. સાહિત્યમાં લાંબા પદ્યનું માટે પદ્યવાહને જોઈએ તેવી ચારી ન આપી : માહિત્યકારને પદ્યનાં બંધન ભારે પડ્યાં : સીધા, સાદા પણ સચોટ ગદ્યમાં આવિષ્કાર સુધેરે શોધાયો. પરિણામે પાંગળનાં કૃત્રિમ ઝાંઝરા કગાવી નૃસર્ગિક ભાષા-કલાને આશ્રય લેવાયો, તેથી કંઈ પદ્યસાહિત્યમાં ચોટ ન આવી : બહુ વિચારસંયોજનની કલામાં વૈવિધ્ય આવ્યું : ગદ્યશસ્ત્રને સાહિત્યકારે નિર્જનિર્જની મગફળ અનુસાર વાપરી સાહિત્યમાં અત્યાર લગી અણુદીપ્ત ક્ષેત્રો મોકળાં કર્યાં. દેશ દેશના વાઙમયમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

ગુજરાતી ભાષાનો ગદ્યવિકાસનો પ્રારંભ કવિ નર્મદાગંધકરથી થયો એમ કહેવાય નરસિંહ, મીરાં, પદ્યનાભ, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દ્યારામે નેમનાં કવન પદ્યમાં જ ઉતાર્યાં. અંકુશ ગદ્યના મુકુટ સમા આવ્યું હતુંની કાદમ્બરીને ભાલણે પદ્યમાં ઉતારી ને તે યુગની સાહિત્યરસિક જનતાની અભિરુચિ પોષી, શામળ પ્રેમાનંદ સમયનો નીચેનો ગદ્યને નમુનો જોતાં આપણી ભાષા હજુ કેવળ અણપડ સ્થિતિમાં હતી એમ જણાય છે :

ભાઈ ગુલનિધ્યાન નામે રાત્રિ છે તેને ૧૦૦ પુત્ર હતા રાજપુતને ભણાવિવાનું ઉપાય થયું કરી પણ જે ભણાવે તેહને મારીને સઘલા ધરી આવા પત્રી રાત્રિ અત્યાતુર થયો તારિ પ્રધાને પૃથુ સ્વામી હુંને સી ચંતા છે વલતુ રાત્રિ કહું પ્રધાન, મુનેહું મોટી ચંતા છે વલતુ રાત્રિ કહું જે સઘલાજ મૂર્ખ પુત્ર :— જેહના પુત્ર મૂર્ખ હોઈ તે પુત્ર વાઙિયુ વાઙ, પણ મૂર્ખ પુત્રથી તો એક અર્થ ના સરઈ.

પ્રેમાનંદ-શામળ યુગમાં ગુજરાતી ગદ્યમાં આવી મ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે કવિ નર્મદાગંધકરે તે ક્ષેત્રમાં પ્રેમ-શૌર્યથી ધૂમી તેમાં ‘જો-સો’ આણ્યો : ‘પારંભકનું’ માન મેળવ્યું. જેમ કાંઈ ઊગતો લઠમીપુત્ર લાખજો કમાવાનાં સ્વપ્ના સેવે તેમ નર્મદને સાહિત્યમાં સર્વોપરિ થવાના કાંડ હતા. સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે તે અદમ્ય ઉત્સાહથી ગદ્ય-પદ્ય શસ્ત્રો પકડી સાહિત્યોદ્ધાર માટે પ્રવૃત્ત થયા એ ઉદ્ધારના યશયનમાં તેણે સર્વસ્વ હોમ્યું, લઠમી દેવી સાથે કંદા કરે, કવિ સરસ્વતીને ચરણે બેઠા. સરસ્વતીની આનાંધનમાં કવિને દિવસે તારા બેયા. મુખમાં મુકીભર ઢાળિયા ખાઈ દિવસે વિતાવતા પડ્યા. કવિ માટે આ પ્રસૂતિકાળ હતો; પ્રસૂતિની વેદના પછી જેમ માતા પુત્રનો વાતસલ્યભાવ અનુભવે તેમ કવિએ અનેક ચાતનાઓ વેડી ગુજરાતી સાહિત્યે ન જોએલું એવું નિબંધસાહિત્ય સર્જન કરી ભાષાને અવનવો ઓક આપ્યો.

તે જમાનામાં ગુજરાતી ગદ્યનો ઉપયોગ ઓસડિયા લખવામાં કે ભાડાચિકી અને દસ્તાવેજો લખવામાં થતો. રણછોડદાસ ગિરધરલાલ જેવા બાહ્ય કેલવણીકાર ગદ્યને કેલવણીના પુસ્તકો રચવા રચાવવામાં વાપરતા, બાપકુ ગદ્ય અંકકચરી સ્થિતિમાં પડ્યું પડ્યું ગોઠણિયાંભર થવા મથતું હતું. વેપારીઓ પણ ‘હગમર ટપર’ અને ‘પત્રવ્યવહાર’ માટે સામાન્ય જનતા, કંક અજમર ગય છે જેવા હાન્યારપદ પ્રયોજી કરી અનેક ગેરસમજૂતીઓ ઉત્પન્ન કરતા. તેવામાં નર્મદના ગદ્ય ભાષાને નવું જોમ આપ્યું. ગુજરાતની ‘દાઝ’ બાણી સત્તર વર્ષની વયે કવિએ લખી કરી

આપણા દેશના તથા ઇતર દેશના ગ્રંથો જોવા તથા સામજિક થકી માલમ પડે છે કે પૃથ્વી પરના બીજા સર્વદેશ કર્તા હિંદુસ્તાન વાળું જુનું તથા સાક છે . . માટે આ દેશોએ તે ન કહેતા આટલી વિન તિ કેક છું કે આખી પૃથ્વીમા સહુ કર્તા સાક અને જુનું એવું ને હિંદુસ્તાન, તે આ જમાનું નામા ધણાખરા બીજા દેશ કર્તા છેક નહાક થઈ જઈ બેઠાલ થઈ સર્વ વાતે તુડી ગયું છે. *

સાહિત્યસેના પરત્વે કવિએ તે જ વખતે ઉચ્ચાચુ ' લાપણો કરવાથી અને નિર્બંધો લખવા વાચવાથી ભાષા સુધરે છે, મનમા પેસી રહેલી વાત બહાર આવે છે અને ભાષણ વંચાયા પછી નિર્બંધીના મત ખરાં કે ખોટા એ વિષે સજ્જામા, ખેસનારાઓ, શાસ્ત્રીઓની પેઠે એક બીજાના દાખલા પુરાવા લાવી વાદ કરે છે તેથી મુંદર અને શુદ્ધ ખોલતા આવડે છે.....'

પ્રારંભમા કવિએ સન ૧૮૫૦ માં યુરોપની અન્યોઅન્ય સુદ્ધિવર્ધક સજ્જામાં ભાષણ કયું હતું, ' મંડળી મળવાથી થતા લાભ ' તે શરૂઆતનું ભાષણ, કવિ પોતે કહે છે.

" એ ભાષણનો વિચાર થોડા વાળા કેન્કર સાથે નિબંધના આકારમાં લખી કહાડી એ નિર્બંધ સન ૧૮૫૧ ની ૪ થી જુલાઈએ સુરતની સ્વદેશી હિતેચ્છુ મંડળીમા વાચ્યો હતો અને પછી મુંબઈમા મારા બાપ બાપે લખાવી શીલાછાપ પર છપાવી સન ૧૮૫૨ ની આખરે લોકમા પ્રગટ કીધો હતો. "

આ પ્રમાણે શુદ્ધ નિર્બંધ નહિ પણ વ્યાખ્યાન નિર્બંધ જેવું કૈંક લખી કવિએ પ્રચારકનું કાર્ય સુધેરે બજાવ્યું, કવિએ કોલેજનું આગણું જોયું હતું એટલે અંગ્રેજ લેખકોની કૃતિઓના વાચનનું આ પરિણામ હોય એમ માનવા પ્રેરણાએ. અંગ્રેજોએ નિર્બંધને ક્રાન્સમાંથી આપાત કર્યો : ખેડન પ્રારંભકનું માન ખાટી ગયો : એડીસન-સ્ટીલની જોડીએ તે દ્વારા સમાજને જગાડ્યો : અર્વાચીન નિર્બંધકાગે સ્વૈરવિકાર કરી જનતાનું મનરંજન કાર્ય કરે છે. કવિ નર્મદાશંકરે એડીસન-સ્ટીલના " સ્પેક્ટર-ટેલર " ની જેમ " હાંડીયામાં " વગાડી પ્રજાને ઉદ્દેખોધન કયું, ગુજરાતીઓમાં "જોરસો" અને "સ્વદેશાભિમાન" આણ્યાં. એજ કાર્ય અર્વાચીન યુગમાં "નવજીવન" કયું. નર્મદે ગુજરાતીઓને પ્રથમવાર જ "સ્વદેશાભિમાન" ના પાઠ લેણાવ્યા ગાંધીજીએ તે પાઠને આચારમાં મૂકી બતાવ્યા. નર્મદે શરૂ કરેલા મહાયત્નની અખંડ જ્યોત ગાંધીજીએ સચેત રાખી જનતામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. નિર્બંધ જેવું સંકુલ અને અચોક્કસ સ્વરૂપ એકે નથી. પ્રત્યેક નિર્બંધકાર તેને નિર્જનિર્જની વિશિષ્ટ ધાટી અનુસાર ધડતો આવ્યો છે નર્મદે ૨૬ ભાષા અને ૦ વી વિચાર સરણીદાર નિર્બંધને ગુજરાતી માહિત્યને સ્વરૂપે ધર્યો. નવજીવનભાષાએ તેને કેલવણીકારની દૃષ્ટિથી નીરખી તેને વિવેચનની દિશામાં લાઈ ગયા. મનઃ સુખરામે તેને " સસ્કૃતમય " શૈલીમા ; હતાયો : મણિભાઈએ તેમાં ઉડું ચિંતન ઉમેર્યું, ગોવર્ધનરામભાઈએ તેને અતિશિષ્ટ શૈલીદ્વારા વાર્તિકનું રૂપ આપ્યું. નરસિંહગવે ગમણભાઈએ તેને શુદ્ધ સાહિત્યને, માર્ગે ચટાવ્યું : કનેયાલાલ મુનશીએ કૃષ્ણજયંતીએ ઉજવના તેને કલાકારની દૃષ્ટિ આપી પ્રજાને રસારવાદના પાઠ લેણાવ્યા : કાલેજકર-ગાંધીજીએ તેમાં પ્રજાજીવનના ખરા પ્રત્નો ઉડ્યા.

આ આપણા નિર્બંધકાગે . પ્રત્યેક નિર્બંધકારની કૃતિ ઉપર નર્મદની મહોરછાપ આંધળી પાતળી નજરે ચડે છે. શું સામાજિક પ્રશ્નો, શું વિવેચન; શું શુદ્ધ સાહિત્ય, શું ઇતિહાસ આ બધાય પ્રદેશો નર્મદ ખૂદી વલ્યો હતો. નર્મદે આ દિશામાં પહેલ કરી અનુગામીઓ માટે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

સમગ્રદૃષ્ટિએ જોતાં નિર્બંધને કોઈ વ્યાખ્યામાં પૂરવો ઠીક ન લેખાચ પણ તેનાં બધાં તત્ત્વો બધામાં લેતાં તેને આપણે " સાહિત્ય વિપવક ટૂંકી પણ માર્મિક ચર્ચા " એમ કહી શકીએ.

* નર્મદજી : મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

કવિના “ મંડળી મળવાથી થતા લાલ ”, “કવિ અને કવિતા”, “કવિશાસ્ત્રિય” અને ‘ મંપ ’ એ નિબંધ કોટિમાં આવી શકે, પણ “ શુભરાત્રીઓની રિયતિ ” ને નિબંધ કરતાં બૃહદ્ નિબંધ વા વાર્તિક કહેવું વધુ યોગ્ય લાગે; તેમાં કવિની રેશમ અને વિકાસ કરીને તેમની અંશોધન શુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. નિબંધનાં વિચાર અને શક્તિ પરત્વે કવિમાં જાત અને વચની વૃદ્ધિ સાથે થતી પ્રગતિ લક્ષ્ય ખેત્રે તેવા છે. કવિ પોતે જ કહે છે:

‘ એ લખાણ, પ્રસંગના જોરસાની નીકાની છે, માટે એમાંના વિચારોને આમાસાનું ટહોળાવણું પાળી સમજવું—અલગત ચોરા વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરી છપાય તો) એ વિચારો અવગતવુંના પાળી જેવા વાય ખરા ’

‘ વ્યભિચાર નિષેધક ’ શીર્ષક નિબંધમાં કવિ લખે છે :

તે અળખાને તેના સંગાએ ન સ્વીકારી એટલે તે વાળીની શરમલાજ તોડીને વિચાર કરે છે. ‘ જેને સુધી લાજ તેને નહાવું સરણુ રાજ ’. ભરકમ શ્રીધા યિના પેટ તો ભરાતું નથી, શોળી ડવડાથી કંઈ દળણુ દળાય નહિ, કડે નામ કે ભુડે નામ, કંઈ રાટ સતી છે ? સહુના વાંચક પાડી આપુ છું, નવા નવા દમ તો જોઈશું, સોઢેજે પેસા મળશે, નામરદો તથા ધરતુ કામ કરાવવા સાકરે જોડેકતો એવા ધાળીને શેનું મુખ પમાડું ? રાડીનાને નહાઈ પમાડું, -કાકડા, સીકા બાહાદુર, કામસાક્ષી બાળીતા ને વળગી રહું—એવી ઉલટીવાળી પેલી ઓયજે છે.”

માત્ર બાવીશ વર્ષનો વયે લખાયેલા એ નિબંધમાં જુવાન કવિનો સુધારક તરીકે ઉજળોતો “ જોરસો ”, સુરતીશાહી ભાષાપ્રયોગો, અને અણધારે શૈલી નગરે ચડે છે. “ સુઆ પછવાડે રેવા કુટવાની ઘેલાઈ ” માં અને “ ગુરુ અને રાગી ” માં કવિ શૈલી હજુ ધડી રહ્યા છે; હજુ તેમના નિબંધોમાં સંબોધન પરંપરા અંગ્રેજી સંસ્કૃતના ઉતાંગ અને પ્રાર ભાકને સહજ એવી વાગાડંબર-ચુકન શૈલી દેખા દે છે.

કવિ માનસનો ઉભરો “ ધર્મવિચાર ” માં શમે છે. “ રાત્યરંગ ” લખવામાં કવિએ અનેક પુસ્તકો ઉઘલાવ્યાં; તેમનાં પરિશીલન કર્યાં. વિશાલ વાચને કવિમાનસને પ્રોત્ત બતાવ્યું : કવિએ સુધારકની કંઈક ક્રમાવી ટૂંક ગાંભીર્ય ધારણુ કર્યું : વિચારમય ન વિચારપરિવર્તનમાં પરિણમે છે. જુવાનીનું કહેળાવણું પાણી આછુર્યું ? જુઓ આ વાનગી :

કાળે કાળે અનેક રાત્રીઓ થયા ને લય પામ્યાં. જેવી રીતે મરાયા, જેવા શોક્યા ને કેમ ક્ષય પામ્યાં, પાછા નવા થયા, દીપ્ત્યા ને ગયા—એ ક્યાન્તજોતા જે વિધિવિધ દર્શન તે રાત્ર્યરંગ છે, અને એ રંગનો કાઠક ભાસ નિત્ય સ્મરણમાં રહે માટે આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હું રાત્ર્યરંગ કહું છું. ૨

ભાષાની કંકશતાની જગાએ હવે શબ્દલાલિત્ય આવે છે, પ્રાતિક પ્રયોગોને સ્થાને વિદ્વાનોની પરિભાષા જણાય છે, વિચારમાં ટૂંકે ઉંડાણ આવે છે. કવિ માત્રનિબંધકાર મટી મહાનિબંધકાર બને છે.

અને કવિનર્મદાશંકરે ગદ્યના કયા વણખેડાયેલા પ્રદેશ ખેંચ્યા ? કોપ, વ્યાકરણ, પિગળ, અક્ષરંકાર, આત્મકથા, સંવાદ, જીવનચરિત્ર અને ટૂંકે અશે વિવેચન નિબંધ પરત્વે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે અંગ્રેજોએ ક્રાંતિમાંથી આપાત કરેલા આ અવસ્થાને કવિએ ધડધુ : અનુગામીઓને અનિબંધુ માટે દિશાસૂચન કર્યું.

કવિને કેટલો શબ્દોદ્ધી વધાવવામાં આપણા કર્તવ્યની પ્રતિશ્રી ન થાય; કવિની કૃતિઓ વધુ લોકગમ્ય થાય, સર્વરૂપી થાય અને એ રીતે કવિનો અક્ષરદેહ ચિરંજીવ રહે.....એ જ અભ્યર્થના.

૧ નવું નર્મગદ્ય પહેલી આવૃત્તિની સૂચના

૧ નવું નર્મગદ્ય “ વ્યભિચાર નિષેધક ” નિબંધ. ૨ નર્મગદ્ય. “ રાત્ર્યરંગ ”,

કવિ નર્મદાશર્કર અને ગુજરાતી જોડણી

રા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં નવયુગતા કિંવા નવીન રાજ્યશાસન કાળ જે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના ગળવા પછીથી શરૂ થાય છે, તેજ પ્રમાણે દેશી ભાષાઓના ખરા વિકાસનો યુગ પણ ત્યારથીજ શરૂ થાય છે. સને ૧૮૫૮ માં ગૂજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને માટે વાચનમાળા તૈયાર થતી હતી. પ્રખ્યાત હોપ સાહેબ આ કાર્યના નેતા હતા. તેમણે આ વાચનમાળાઓમાં ગૂજરાતી શબ્દોની જોડણીનું ધોરણ ચૂં રાખવું, એ વિષયમાં તે સમયે ખાસ ચર્ચા ઉપાડી હતી. તેમની સૂચનાને અનુસરી રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ, મી. મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, મી. મયારામ શમ્ભુનાથ અને રા. સા. પ્રાણલાલ મધુગદાસની બનેલી કમિટીએ એક જોડણીકાંપ તૈયાર કર્યો. લગભગ ૭૦૦૦ શબ્દોની જોડણી એ રીતે તે કમિટીએ નક્કી કરેલી.

ગૂજરાતી જોડણીમાં અત્યાર સુધી બહુ અનિયમિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાંચનમાળા રચવામાં એ પ્રશ્ન બહુ મુશ્કેલી હતો. તેથી કમિટીના સભ્યોએ માંદામાંદે ચર્ચા કરી, જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢ્યા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી.

ગૂજરાત વર્ના, સોસા નો કલિહાસ વિભાગ ૧ લો પૃ ૧૦૬

આને અનુસરી હોપ વાંચનમાળા તૈયાર થઈ. આ રીતે ગૂજરાતી ભાષાની જોડણીની ચર્ચા શરૂ થઈ. વાચનમાળા તૈયાર થઈ, તે પછી તે વાચનમાળાને નવેસર સુધારી સ્થિરિયો ટાઇપમાં છાપવાનો નિર્ણય થયો, ત્યારે જોડણીના નિયમો ફરી જોઈ જવાનું નક્કી થયું. ત્યારબાદ નક્કી થયેલા નિયમો બહોળી પ્રસિદ્ધિ માટે સને ૧૮૬૮ ના ડિસેમ્બરના “શાળાપત્ર”માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા. આ નિયમો નક્કી કરવામાં તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ૧. મહેતાજી દુર્ગારામ મનુષ્યારામ, ૨. કવિ નર્મદાશર્કર લાલશર્કર, ૩. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અને ૪. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ હતા.

આ રીતે આરંભમાં જે નિયમો બહાર પડ્યા તેમાં નિયમો નક્કી કરનારાઓમાં કવિ નર્મદાશર્કર હતા. એ ચાર પૈકીના કવિ સિવાયના બીજા ત્રણે તે પછી આ વિષયમાં માથું માથું હોય એમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી, કવિ નર્મદાશર્કરે આ વિષય હાથ ઉઠાવી લીધો, સને ૧૮૬૨ માં નવલારામભાઈએ “શાળાપત્ર” માં ચર્ચા ઉપાડી કેટલાક નિયમોમાં સુધારા સૂચવ્યા. જોડણી-માર્ગના નિયામક તરવાની ચર્ચાનું ખરૂં માન તો પ્રથમ કવિ નર્મદાશર્કરને જ છે. સને ૧૮૭૩ માં તેમણે નર્મદાકાંપ સમ્પૂર્ણ બહાર પાડ્યો. પ્રસ્તાવનામાં લખ્યાલુથી તેમણે તે વિષય ચર્ચ્યો છે. નર્મદાશર્કરે સૂચવેલી દિશા કેટલી ઉપયોગી છે, તે રા. નરસિંહરાવે એમના જોડણી નામક નિબંધમાં બતાવ્યું છે. —

“હેમાં એજોએ લેખનપદ્ધતિનાં અમુક તત્ત્વ સ્વીકાર્યાં છે, હેમાં જોકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃત ભાષા જોડેના ઐતિહાસિક સંબંધનું સંપૂર્ણ અંશે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સંબંધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ, ઇત્યાદિ વિષયમાં કાંઈક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને ગડબડ થઈ ગયા છે, અને નિયમોની રચનામાં કાંઈક કઠંગાઈ આવી છે તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિષે ઉત્સાહપૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમાં આશ્ચર્ય છે અને પરિણામે સ્વીકારેલા રૂપો કેટલાક બહુધા સત્ય માર્ગ તરફ ગયેલાં છે” (પૃ. ૪-૫)

ખરું જોતાં આ ગર્વાને વિષય નવીન આખામાં કવિ પદ્યમાં ને, એમની પાસે આવ્યા ને વિચલ પ્રાણીના માદિય ઉપનયન નવું યેનપણ હતું નહીં, અદ્યેય આપમેં જાણે ને તેમના નિયમોમાં આવીયાં જોયે છે, ને એના પાત્રી જે એમનેજ નજરની બાજમાં જોયાં કેટલાંક તરવા પ્રથમ વારજ બતાવ્યાં છે, જેવાં કે શ્લોકોનાં જે ઉચ્ચારણ, અનુદાસનાં જે ઉચ્ચારણ, હજારનાં જે ઉચ્ચારણ, એ-એનાં ગિતન ઉચ્ચારણ અને શાન્ત (ને ને આવ્યાં આખણે વધુ પ્રયત્ન અકાર કહિયે જિયે તે) અ

જોડાણીમાં મૂલમૂલ નિયમ

લેખનશુદ્ધિ માટે કવિને જખ્ખર આગ્રહ હતો. જૂજરાતી શબ્દોની જોડણી કંઠમાં તેઓ ઉચ્ચારણ બિપ્ર ખામ ભરે આપના હતા નર્મદાણી પ્રસ્તાવનામાં તેના જણાવે છે કે—

લેખન શુદ્ધિ રિયે ન્યાયી ને ગ્રંથ લખવા માથા ત્યારથીજ જોલવું તેવજ લખવું એજ વિચારને મૂળ ધોરણ માનનાં આવ્યાં છે. જે વાનુ વાગ નિયમો પણ વાંચ્યા હતા પણ ને પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિષે મેં સ્પષ્ટા રાખી નથી ત્રણેક વર્ષ થયા ત્યાં પુરતો વાગવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જોધવામાં મેં આનન્દ માન્યો છે, તે ઉપરથી પણ માન પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે, કેજોલવું તેવું જ લખવું પરી કપાન્તર મૂળને મળવું આવવું હોય કે ન હોય. (૫૪૪ ક)

લેખનશુદ્ધિના અવિચલ નિયમો આપવાની એમની અભિલાષા પાંચ પદવામાં સુરેશ્વરી તેમજ જણાયેલી જ. આજ પૃથ બિપરની ટીપણીમાં તેઓ લખે છે કે :—

ત્યાં મુધી પરસ્પર સંગતિ અવહાર વધ્યો નથી, ઘણું અન્યક્ષેત્ર થયા નથી, અનેક કોપગ્રંથ થયા નથી— ત્યાં મુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સન્નિધિએ એકરૂપ થઈ નથી ત્યાં મુધી લેખનશુદ્ધિ રિયે અવિચલ નિયમ બધાવા દૃઢ છે. અમણા નિયમ બાધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિશાળમાં બહુનારા થયેચ્છ વર્તે, તેને અંકોશમાં રાખવાને માટે છે.

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ

જૂજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા કિતરી આવેલાં જે જાનતા શબ્દો તેમજ તેજ રીતે સંસર્ગમાં આવેલી આરણી કારસી, અજોળ વગેરે ભાષાઓના શબ્દો છે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે મૂળ ભાષામાંથી આવેલા શુદ્ધ તેમજ વિદ્યત શબ્દોને કેવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવા તેની ચર્ચા આરંભથીજ થતી આવી છે. કવિ તે વાત બતાવતા સૂચવે છે કે :—

‘ પરભાષાના શબ્દોને મૂળનાંજ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે નહિ પણ મૂળનાંજ ઉચ્ચારણને અનુસરતાં રૂઢિ લોકમાં જે ઉચ્ચારણ રૂઢિ મનાય તેનું વિવેચન કરીને લખવા. ’ (૫૪૪ ક)

સંસ્કૃત શબ્દો (અન્યના અનુસ્વાર-વિસર્ગ સહિત અથવા સહિત) પોતાને શુદ્ધસ્વરૂપે જ હોવા જોઈએ. X X X X X હોઈને વાંચતા અથડા પડશે માટે અનુસ્વારને વ્યંજનરૂપે ન લખવું એતા કરતાં, તેને તેના ખીન્ન ઉચ્ચારણથી તૂટું પાડી દેખાડવાને વ્યંજનરૂપે લખવું ને અભ્યાસથી અગરને સેવું કરી નાખવું એજ ઉત્તમ પદ્ય છે. (૫૪૬ હ)

આ રીતે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણેજ કાયમ રાખવી જે ભાષાની લિપિજ લુદી છે, તેવી આરણી-કારસી વગેરે શબ્દો આપણા કણને અનુકૂળ પડતા લખવા પણ તેમાં મૂળના ઉચ્ચારણને અનુસરતાં નહીં. કવિ આથી કહેવા એમ માગે છે કે તે ભાષાનાં જે જે ઉચ્ચારણ આપણા કણને અનુકૂળ છે, તે તે જાળવવા સમ્પૂર્ણ કાળજી રાખવી. જે ઉચ્ચારણો આપણને અપરિચિત છે, તેને તો આપણે બતાવી શકતાજ નથી.

એમનો “ અભ્યાસથી અવગરને સેવું કરી નાંખવું ” એ કુદઃ લેખ ખાસ ધ્યાન

જેએ તેવો છે ન પછી વર્ગીય અક્ષરો આવતાં તેની પૂર્વે પ્રકારનો તે તે વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે, જેમકે-અર્જ, વ્યન્ન, કષ્ટ, સમ્યન્ધ વગેરે તેમજ સર્જનને અનુસરી ય, વ, લ, પૂર્વે અનુનાસિક ય, વ, લ, જેમકે સચ્ચમ, સંવાદ, સંલ્લાપ, તે તે સ્થળો અધરા છે. વિદેશી ભાષા ભણનારાઓ તે તે અજાણી ભાષાની નાનામાં નાની બાજતો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છેજ, તો પછી આવી વસ્તુ ધ્યાનમાં ન રહે તે સ્વીકારી શકાય તેવું નથી.

આ રીતે કવિનો તત્તમ શબ્દોની શુદ્ધિ લેખનમાં બતાવવાનો આગ્રહ દુરાગ્રહ નથીજ, બલકે તે પ્રશસ્ય અને સ્વીકારવા લાયક છે.

ભાષા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરવાને તેઓ ચિહ્નો યોજવાના મતના હતા તેમણે ઐ-ઐના વિષ્ટ ઉચ્ચાર તેમજ હ નો લઘુ પ્રયત્ન ઉચ્ચાર સ્વર નીચે (.) બિન્દુ યા નુકતાથી બતાવવાનો અનુરોધ કર્યો છે, તેમાં તેમનો ઉપરનો મુદ્રા લેખજ હેતુભૂત છે ખરેખર ચિહ્નોના વપરાશથી સડકનારાઓને આ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત,

જે લિપિ ભાષા સ્વરૂપ બતાવવાને સમર્થ ન હોય તે આદર્શ લિપિ નજ કહી શકાય. બોલવું તેમ લખવું તે ત્યારે સમ્ભવે કે ત્યારે ભાષા સ્વરૂપના વ્યજ્ઞ સડકતો લિપિ હોય આ માટે લિપિમાં જે અધૂર હોય તે પરિચિત અને સહેલા સડકતો થોડા પૂર કરી લેવું જોઈએ.

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ

સને ૧૮૬૮ ના વાચનમાળાના નિયમોના એક નિયમ એ હતો કે—

“ ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતી ઘણા ભાષોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.”

કવિ આ નિયમ યોજવામાં સાથે હતા, તે આપણે જોઈએ છે. વસ્તુસ્થિતિયે ગૂજરાતી જોડણીમાં નિકટ સ્થળો હોય તો તે ગૂજરાતી શબ્દો (=) તત્સમેતર શબ્દો જે જૂની ભાષાદ્વારા ઉતરી આવ્યા છે, તે, જે, નેમા પાછુ ઇ-ઉ વાળાજ, બાકીના શબ્દો માટે ઝગડો ભાગ્યેજ રહ છે. કવિયે નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં આ ઇ-ઉ ની વાત ચર્ચી છે, પ્રાથમિક શબ્દોમાં ઇ-ઉ કેવા અને સાધિત શબ્દોમાં કેવા રાખવા આ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

આ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી સારથ્ય માટે નીચેના જે નિયમો આપવામાં આવે છે. આમાં કવિનું હાર્દ તેમણે યોજેલા પ્રયોગોથી સમગ્રી શકાય તેમ છે,—

૧. તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી (તુ, અન્, ઇન્, વિન્, મત્-વત્ વગેરે અન્તવાળા શબ્દોનું પ્રથમાવિભક્તિનું એકવચન ભાષામાં વપરાય છે, તેમજ અ આ ઉપધાવાળા સકારાન્તર શબ્દોની પ્રથમા એકવચનમાં હુપ્ત વિસર્ગવાળા રૂપો પ્રચારમાં છે, તેને તત્સમજ ગણવા). (અ) ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદી છે એવી આરળી, કારની, ઉર્ફ, અર્ચેશ વગેરે ભાષાના શબ્દો ગૂજરાતી ભાષામાં કલ્પા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા (આવા શબ્દોમાં મધ્યે લઘુ પ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય તો ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યન્નન જોડો ન લખતો અ ઉમેરી જોડણી કરવી. અકાર વગેરે) (આ) વ્યન્નના અકાર-વાળાજ બોલાય છે, તેવું જ ભાષાનું વલણ હોવાથી તેમાં અકાર ઉમેરી જોડણી કરવી જગત, વિદ્વાન, અજળ, અસૂસ વગેરે.

૨. અનુવાર પછી વર્ગીય વ્યન્ન હોય તો તે વ્યન્નના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યન્ન અનુસારને બદલે યોજવો. ય, વ, સ, પૂર્વે અનુનાસિક ય, વ, લ, કરવા ચાલુ બિન્દુ.

“કેટલાંએક ઉપકારાન્ત નવુંસક નામ-વિશેષણના પ્રત્યયકે છે તે અને કેટલાંક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય પું ક્ષે છે તે એક સરખીજ રીતે જોવાય છે પણ હું છું તેનું ઉચ્ચારનું કંઈક વિશેષ અવધ ને કિંતિ લગ્યાતું બાહુશે એમ મને લાગતું વલણ અને હું શું ઉચ્ચારનું જોતાં ને રાખદની વ્યુત્પત્તિ જોવા જાણાય છે.” (પૃષ્ઠ ૯)

“એક અક્ષરના ઉપકારાન્ત રાખદ (સાનુસ્વાર ને નિરનુસ્વાર) તે દીર્ઘજ છે. ઇ, ઓ, ધી, ઇ, દી ઇ પણ નિરનુસ્વાર ઉપકારાન્ત ભૂ, મ, લ ગળદ તે દીર્ઘ ને સાનુસ્વાર હું શું તે દ્વન્વજ તેમ નિવાચક ળ, ય્, ઈ તે દીર્ઘજ રાખવા.”

“જે અક્ષરના રાખદમાં અન્ય છે દીર્ઘ ને અન્ય છે દ્વન્વજ રાખવા; તેમ પ્રથમ વાર્તામાં ઈ-ઉ હોય તો તે દીર્ઘજ જાણવા બધી પ્રથમ ઉ ને અન્યે ઓ હોય તો વિકલ્પે દ્વન્વ ને વે થાય, / / X

“બીજી વધારે અક્ષરના રાખદમાં પ્રથમ વર્ણુ ઇ-ઉ હોય અથવા એ સ્વરવાળા હોય તો તે દ્વન્વ જ જાણવા. ઇજ-જરાણું, ઉમળણું. X X X

“દીર્ઘ ઈ-ઉ થી ચારસલાના રાખદ બીજા સાથે જોડાય તો તે દ્વન્વ થાય છે કીડી—પણ કિરિયા સં. X / X તેમ ઉપકારાન્ત રાખદન એ, ઓ પ્રત્યય લાગેથી દ્વન્વ ઈ તથા યો—યો એમ પણ ક્ય થાય છે. બારીઓ અથવા બારિયો / / X ” (પૃ. ઈ. હુ.)

પ્રસ્તાવના. “સં. ૧૯૨૯ ના પાંચ શુદ્ધ ૬ રાનેઈ ” ને રાજ ભણેલી.

ઉપર કવિનું સામાન્ય વલણુ અન્ય ઉપકારની (પછી તે સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક હોય તેની) દીર્ઘતા અને ઉની તેવા સંયોગમાં હસ્વતા તરફ દેખાય છે. અન્ય સાનુનાસિક પું કાંઈક લખાય છે, એમ તેઓને જાણાયેલું. નર્મકોષમાં આ સ્થિતિ હતી, પરંતુ ત્યાર પછી એમની જે નર્મકવિતા “ગૂજરાતી પ્રેસ ” તરફથી છપાઇ તેમાં બધાજ સંયોગોમાં સાનુનાસિક (અનુસ્વારના કહેવાતા ક્રોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઈ-ઉ દીર્ઘજ સ્વીકાર્યા છે. પ્રાચીન હસ્તલિખિત શિષ્ટસાહિત્યમાં તેમણે આ સ્થિતિ જોઇ અને તેમાં પુંકારમાં જે લખ્યાનું ઉચ્ચારણુ તેમને પ્રતીત થયેલું, તેનો ટેકો મળ્યો. અહંમાંથી આ દીર્ઘ ઊં જતર્યો છે, એ વાત તેમને સમજાઇ હોય તેમ દેખાય છે. આ રીતે સાનુનાસિક ઉપકારની દીર્ઘતાનો નવીન યુગમાં પ્રચાર કરનાર કવિજ પ્રથમ છે.

અનન્ય દશાના ઈ-ઉ ની દીર્ઘતા તેમણે માનેલી છે. અત્યારે દી. બ. દ્રુવ અને રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીયોની કૃપાથી વ્યુત્પત્તિની ખરી સ્થિતિ આપણી આંખો સામે આવી છે. નવા શાસ્ત્રીય વલણુ પ્રમાણે સાનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા ક્રોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઈ-ઉ અનન્ય દશામાં દીર્ઘ જ છે. નિરનુનાસિક ઈ-ઉનો આધાર કેવળ વ્યુત્પત્તિ ઉપરજ નિર્ભર છે. અર્થ ઉચ્ચારણુ શું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે, એટલેજ વ્યુત્પત્તિનો આધાર આવશ્યક છે.

કવિ સાધિત રાખદોમાં અનન્ય ઈ-ઉ ને હસ્વ રાખવાના વલણુના હતા. રા. નરસિંહરાવ-ભાઈએ આ વિષયની મુશ્કેલી જાણીનીજ છે. ભાષાનું વલણુ જોતા તે પ્રાથમિક દશામાં દીર્ઘ હોય તો સાધિત દશામાં દીર્ઘજ રાખવા યોગ્ય છે. ખૂંકકમિટીના સને ૧૮૬૮ ના નિયમોમાં દીર્ઘજ રાખવાની સમ્મતિ કવિએ આપેલી તેવું તે નિયમો નીચે આપેલી કવિની સહીથી સમગ્રી શકાય છે.

અહીં રા. બળવન્તરાય ઠાકોરની “પુસ્તકાલય ” માસિકમાં સાર્થ જોડણીકોશની સમીક્ષામાં આપેલી સૂચના યાદ આવે છે. આવા સંયોગોમાં વિભાષા સ્વીકારવામાં આવે તો રહેને રહેતે બધું સ્વસ્થ થઈ જાય.

ઉપકારાન્ત નામોને એ-ઓ પ્રત્યય લાગતા ઇ હસ્વ કરી લઇ પ્રપત્ત ય રાખવાની શાસ્ત્રીય વાલ ખામ બ્યાન ખેંચે છે, તે સ્વીકારવા જેની છે. તેજ સ્થિતિમાં ક્રિયાપદ ધ્રુવો-ધ્રુવો વગેરેમાં વ સ્વીકારવા યોગ્ય જેવી છે. સમસ્ત દશામાંના આ કેન્દ્રારો વર્ષો પહેલાં કવિને સ્મૃતી ગયેલા.

આ રીતે ઇ-ઉ ની સ્થિતિ કવિએ માની છે. આ પછી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો વિષય તે હં કાર સમ્બન્ધી છે. હં કાર સમ્બન્ધી એમનું વલણ ત્રીધિક વિચિત્ર છે. રા. નરસિંહરાવે એમના જોડણી તેમજ Gujarati Language & Literature, Vol I, એ ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી હં કારની ચર્ચા કરી છે. તેનો તોડ કેવી રીતે કાઢવો તે વાત મેં મારા “મૂર્ધન્યતર ૬૬ અને જિહ્વામૂલીયળ” (શુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૧૧ પૃ. ૨૮૪, અને “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડળની જોડણી” (વસંત વર્ષ ૩૧) એ નામના લેખોમાં આપી છે, તે તરફ મારા વિદ્વાન મિત્રોનું ધ્યાન ખેંચૂ છું.

ઉપસંહાર

આ રીતે કવિની જોડણીની સ્થિતિ છે. ગૂજરાતી ભાષાની જોડણી પોતાના સમયમાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી કુશાગ્ર શુદ્ધિના આ કવિએ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રા. નરસિંહરાવ જેવા ભાષાશાસ્ત્રી પણ કવિના ઝાણી છે એમ ઘણીવાર સ્વીકારે છે, આ દિશાનો ખરો આરમ્ભકળ કવિ છે. વસ્તુ સ્થિતિયે તેને જે જે નવાં તત્ત્વો સૂઝેલા તે તે સિવાયના ખીજાં તત્ત્વો ભાગ્યે જ સૂઝ્યા છે. મૂળતત્ત્વોમાં મોટો સ્વરૂપ ભેદ પાછળના વિદ્વાનોને કાઢે મળ્યો હોય, તેમ છતાં તે શોધવાનું માન નો કવિને જ છે.

અનુસ્વારના બે ઉચ્ચારણો તીવ્ર અને કોમળ એ તેમની નજરે ચડેલા. સંસ્કૃત શબ્દોમાંના અનુસ્વાર ઉપરથી કોમળ ઉચ્ચાર ઊતરી આવ્યો છે, તે વાન ખ્યાલમાં આવતાં તેમણે આ હકીકત જાહેર કરેલી, આનું અનુસરણ અદ્યાપિ પર્યન્ત આપણા ભાષાશાસ્ત્રીયો કરતા આવ્યા છે. રા. નરસિંહરાવે પછી કોમલ, કોમલત્વ, કોમલત્વ એવા ભેદો જોયા, પરંતુ તેનું મૂળ તો કવિની પ્રથમની શોધજ.

આ રીતે કવિ નર્મદ-નર્મદયુગનો અધિષ્ઠતા દેવ-કોઇ અને કોઇ રીતે ગૂજરાતી યંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી સાહિત્ય અને માતૃભાષાના ગૌરવનો પરમ વિધાયક હતો, એમ કહેા ગુજર્નીનો જાણે સ્વીકારી કૃતજ ન થાય ? સાહિત્યની દૃષ્ટિ દેકે દેકે શાખામાં પ્રવેશવાળો આવો સમર્થ પુત્ર મેળવી ગૂજરાતની જમિ ગૌરવશાલિની થઈ છે, એમાં કોરા પણ આશ્ચર્ય નથી. ઇતિ શમ્

માંગરોળ કાઢિયાવાડ,

તા. ૫-૮-૩૩

* અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર એ વાત ઝેટલી બધી ઝઢ થઈ ગઈ છે કે અદ્યાપિ પર્યન્ત વિદ્વાનોને તે ઉચ્ચારણના ખરા ભેદનો પત્તો લાગ્યો નથી. સામાન્ય રીતે એમજ માનવું છે કે તત્સમ શબ્દોમાંના અનુસ્વાર તદ્ભાવ શબ્દોમાં લાપડો પડી જતા કોમળ થઈ ગયો. આ વાત ખરી હોવા છતાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એક વસ્તુ નથી આ પોતું કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણ તદ્દન અલગ વસ્તુ છે. વેદના વારાથી તે લિખિત સડકેનેથી ઊતરી આવ્યા છે. પ્રાતિશાખ્યો તેને તદ્દન લિખિત જ આપે છે. આની પ્રાચીનતા રા. નરસિંહરાવે આપણને પ્રથમ બતાવી છે, જુઓ Guj. Language & Lit, vol. I ૪૭૦-૭૨

સ્વરમાં અનન્તર્ગત રહેતું ઉચ્ચારણ ને સાનુનાસિક બ્યારે સ્વર પછી વધી પડતું ઉચ્ચારણ તે સાનુસ્વાર. સાનુનાસિક સ્વર હ્રસ્વ પણ હોય ને દીર્ઘ પણ હોય મેયમ મા અકાર નાકમાંથી બોલાય છે, તે હ્રસ્વ છે, રા. નરસિંહરાવભાઈના કાંઈ માનો ઇ સાનુનાસિક હ્રસ્વ છે વસ્તુસ્થિતિ યે ગૂજરાતીમાં વર્ણ વિકારના અનેક ઉત્સર્ગો માંકે અનુસ્વારમાંથી ઊતરતા અનુનાસિક ઉચ્ચારનો આ ઉત્સર્ગ છે. નામિકાધ્યાનની સમાનતાને લીધે તે એને કોમલ-તીવ્રતા ભેદે એક માનવા તે યુક્ત નથીજ

નર્મદવિતાના અલંકારો

રા. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

કિ એ રંગ, છંદ અને અલંકાર ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે અને અર્નાવર્તન એ વિષયનાં રસ લેના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ખરું જોતા નાયક દેશાર્ધ પદ્ય પામ્યા હાલની રિવતિનું કે કોઈ પ્રમંગલું નિદેપણ કરતાં કવિ કે લેખકના હૃદયમા સાદાજિદ તન્મનાદ ગતાં શ્રવાને ચમત્કૃતિ લાગે એવી રીતે અસરકારક આપોઆપ નેન પાથે વાક્યચમના ચર્મ જાય છે. નર્મદે અલંકાર વિશે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—

નૈમ વ્યાકરણ શિખ્યા વિના પણ આપણે આપણી બાપા નુદ જોયીયે જ્યે, નેમ માલ મ્મના નામ ભદ નાપા વગર પણ આપણા બોલવા લખવામા વળા અલ કાર વાળીયે જ્યે. અર્થાત્ એ ન અલંકારવાળું માપણુ જરુતું એ સ્વાભાવિક છે. એ કઈ મિળવતુ પડતુ નથી. દિલના જોરમા અને નુદ જોયીયે અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ નૈમ વ્યાકરણ શિખ્યાથી વિરોધ થાય, નેમ માલ કાર-માસ શિખ્યાથી પણ વિરોધ લાભ થાય છે. અલંકારયુક્ત બોલવાની રીત મગ્ધે મચ્છે આજની નથી, તેની તેજમ દી બોલનારની પ્રકૃતિ તથા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. જયના ક્રન્તા પડના વધારે અલંકાર આવે છે ને જોભે છે.

દિલના જુરસાને અને તરંગોને અલંકારના મૂળ માન્યા છે કીક કે પરન્તુ એમાં કુત્પલ થતી લાપા દરેક અલંકારયુક્ત અલંકાર હોવા છતાય હોવાય નહિ. કામ્યુ કે અલંકારમાથી વાચક અને શ્રાતાને ચમત્કૃતિદારા આનંદનો ઉપભોગ થયો જોઈએ જો એમ ન થાય તો અર્થાત્ પર અર્થાત્ મૂક્યા મરણુ થાય અને અલંકારિતા કામ્યાર ની રહે. ચતુષ્પમા નળીવાર જુરસા અને તરંગ અને હોય છે પરન્તુ તે તેને યોગ્ય અસરકારક વાણીમા પહોંચા લાવી શકતો નથી કેટલીકવાર તે અસરકાર વાણીમા બોલવા પ્રયાસ કરતો હોય નેમ એનો એ પ્રયાસ દેશાર્ધ આવે છે. કેટલીકવાર એના અવલોકનો, નિરીક્ષણો અને અનુભવો ઓછા હોવાથી કે બીલકુલ ન હોવાથી તેની વાણી લુખી પડે છે. નર્મદના અલંકારોમા જુરસો તથા તરંગો કેવા છે તે કંઈક જોઈએ.

૧ અર્થાલંકારો

નર્મદે પોતાના કાવ્યોમાથી પોતે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યાં દર્શાવ્યા છે.—

ઉપમા :—

- (૧) છોડા નમેલા કલુવી ભરેલા ગભે પુરે ઝળિત નૈમ બાલા;
જોએજ તે વાટજ દાઈ કેરી જેઓ ચર્ધ છે હરખાઈ હહડી,

(વતવણું)

- (૨) મોટા વનોમા ધૂળકોટ થાએ, પક્ષી પડ્યો વસડાઈ જાએ,
સમુદ્ર મોળ ગગને ચકાવે ચર્ધ ઘણો મસ્તજ જાજ કાએ.
ફે તે પ્રમાણે સ્મૃતિવાયુ વાએ કોળાઈ નાએ દિલના મમાએ,
સકલ્ય સતાય વિદલ્ય હાઈ મારી કહાળા જવ આપી નાએ.

(જનવણું)

રૂપક :—

- (૧) વરમાળો ફે સાળ્યો પડીઆને પડ્યા હવે તાળા,
પોપટજી જહા જહાયા એકો બચ્ચુ કેને નહી જહાલા,

- (૨) આકાશે તો ચક્રચક્ર થતો શ્વેત વાગો સન્ધ્યોરે,
તારાઓ તો મુઝઈ રડતા શોક તેણે તજ્યોરે,
પીડાતો તે અતિસ ક્રમણે ચક્ર સાથે થયો ને,
પાવા માઠી કંદિ મીઠી સુધા ધન્ય નેણે સહુને.

ઉત્પ્રેક્ષા —

- (૧) તન મન તણા થાને નિકાવશ થક લઈ,
રસ સિંધુ વિષે તર્તા રાગરૂપે દીસે કહ

(ઋતુવર્ણન)

- (૨) જરાની શોભાથી અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા
જરાને સકેલી વડ તલ ગિરિયે જઈ રહ્યા,

(કૃષીરવડ)

વિરોધ; વિષમ —

જે જે ખેડેની, પૃથિવિપર આ મેહુલે મહેર કીધી,
હુ માદીની, ખખર કંઈએ નાવલે નાજ લીધી,
ટહાડેકી તો, થઈ ન મુજને, ટહાડિયો તાવ આવ્યો,
અગ્નિ મેવે, અતિસ પવને સ્નેહ રૂપે વધાર્યો

(ઋતુવર્ણન)

પ્રતીપ:—

કેવાં દિવે જે સહુ ખેતરે જે લીલા પિળા નૂતન લાતથી તે,
કોણે ગદીયો ખુબ છે મિહાવ્યો જેની પટ્ટીએ જરને લન્નવ્યો.

કેટલીકવાર કવિએ ધ્યાન નવી આપ્યું છતાં અલંકાર ગોળઈ ગયા છે અને તે કયા અલંકાર છે એનું સ્પષ્ટીકરણ કવિએ કર્યું નથી.

સવાનણે તે સૂકું ખાલ્યું રાત, પ્રેહાનણે આ લિલુ કુળધામ,

- (૧) એને ધૂમાડે થઈ પૂરિ અથ તાપે ખળૂ ને દહ દુષ્ટ ગધ,

(ઋતુવર્ણન)

- (૨) પાસે હોયે, વરવધુ કદ, ચાતુરી વીજકર્તા,
શોભે પ્રેમે, વર વધુવાળું હોય સાથેજ તર્તા,
લેખાયે જો, અધકરણને, ફલ થાગે દહીં ફ,
દૈવે નાખ્યૂ, ગમન ગુણરે, તેથી ફાટી ગઈ છ.

(ઋતુવર્ણન)

- (૩) કેવા આવે, હરર આ, મેઘ ઉતારણેરે,
કેવા વાયે, સરર આ, વાયુ મોટા બળેરે,
કેવાં વાગે સરસર રાગે, ક્રમણે કાળજેરે,
કેવા લાગે, હરહર હરા, પાસળામા ખરેરે

ધત્યાદિ

કેટલીકવાર મિશ્ર અલંકારો વાપર્યા છે —

જે જે ચેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સહોગ અથે,
હઠાડે છે, સુપતિ ઋતુને વક્રત્રકાતી કરાલે,
ના બિઠ્યો તે, તનવિજ હતે, તાહરે પાંડિ ઉઠી,
ફેકી જોરે, જળાનિ મટકી, સ્ફોડવાળી જ સૂતી.

ધત્યાદિ

૨ ભાવમરૂપર કાવ્યો

આ પ્રમાણે અવતરણો ટાંક્યા જમએ તો ગાળાં તીકળે. પરન્તુ ખડે જેતા નર્મદે પાનાનાં કાવ્યોમાં અલ કાવેનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યા નથી. એવા કાવ્યોમાં નર્મદે પાનાના જુરમા વિગર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. એની ગાણત્રી પ્રમાણે એ જુરમાથી અલ કાવ દિપત્ત થયા જેમએ પરન્તુ ઘણી જગાએ એ જુરસો પૂર પ્રમાણમા હોય છે પરન્તુ અલ કાવિતા હોતી નથી. જેમકે,

હગલું ભર્યું કે ના હઠવ ના હઠવં
વેણુ કાઠયું કે ના લટવં ના લટવં;—હગલ
સમજને તો પગલ મૂકવું મૂકીને ના ખરીવુ,
જવાય નહિને આગળ તોયે કરી ન પાણુ લેવુ,—હગલં.

(શૂરવીરનાં લક્ષણો)

સહુ ચલો જીતવા જંગ ખૂણસો વાળે,
યા હોમ કરીને પડો કોતક જે આજે.

(સાહસ કરવા વિષે)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો? ચલો નિડરલમાં,
ધસી પડો શત્રુ પર નહિંતર મરી જશો કાણુમાં.

(ખહેમકોદ)

આ જુરસાથી જુદા પ્રકારનો જુરસો દર્શનો અંતર લાગળીથી પીડતાં લક્ષ્યનો જુરસો પણ એના કાવ્યોમાં છે ત્યાંયે અલંકારિતા નથી:—

સાદો વિપય તંબાકું:—

માહે વાસ મારે સદા દાતો ચોલા યાય,
સુધટ ટળી કૂવડ બને એજ મુજ સહિમાય;
પાંચ મિનિટની લગૃતિ કુંજ કાયદો એજ,
ઘણું તો વળી સાવધ કંઠે હોય વાઘનો ચેજ;
ભૂગુ સિધ્ધણી વની વહી મારી નળ અપાર,
લીતશમાં ચઢાવું ઘણી કંઠ તીરના માર.

મજબૂરોપણ દૂર કરીએ તો તંબાકૂ ખાનારની હાલત પ્રતિ કવિનો દયાઈ રહેલો તિરસ્કાર સમ્યક્તાનો, તેમની દેવ પ્રતિ દયા મર્મ શબ્દોમાં ધ્વનિત થાય છે. એવુજ ભાગતી કવિતામા.

લૂલો લૂલોરે, મેદાનમા આવી કે, બહાણેલાં કેવા વાયેરે!
જેવું જેવું કે, સહ સાત ગંભીર કે, બહાણેલાં કેવા વાયેરે!
ધોળાં ધોળા રે, નિરમળ નીર નીરજ કે, બહાણેલા કેવા વાયેરે!
સુણો સુણો રે, છેટેના અવાજકે, બહાણેલા કેવાં વાયેરે!
દૂપાં દૂપા રે, ઝરણો ઝરે કણકણકે બહાણેલાં કેવા વાયેરે!

(પ્રવાસવર્ણન)

સમજન સાચું રે માનજો, આ અનુભવની છે વાત,
કસરો મા કોદી પ્રીતમા, ખરે ખગરી વરો લત—સર્જન ૧
જેરસો પહેલેથી ડાખજો, કે ન પિડે આકત રાત,
પરખા થાયે નહિ પ્રાણને પહેલેથી મારો લાત;—સર્જન. ૨

(પ્રીતિસખધી)

દુનિયા નૂઠાની નૂઠાની, એ અનુભવ વાર્ત પ્રમાણી,
સ્વારચિયાને પાસે રાખે પરમાર્થને કહાડે,
ખરા સ્નેહીને નીત રહાવે કપડીને તો હસાડે—દુનિયા. ૧

જેને ખાળે માથું હોએ, તે તેને ઝટ કાપે,
જેને વચને છાની સોપી તે નિઝ વચન કથાપે—દુનિયા. ૨

(ઇશ્વરસંબંધી)

તો પ્રશ્ન થશે કે જુસ્સાથી જ અલંકાર આવે છે એ વાત ખરી કે કેમ ? એનો પ્રત્યુત્તર કવિના અનુભવ પર આધાર રાખે છે કવિનાં દિલ્લુ દર્દે ધણું ઉભરાતું હોય અને સમાન કે અન્ય અનુભવ તથા મનનાદિને અંગે થતાં સ્મરણોથી, દિલ્લના દર્દને અંગે થયલા અનુભવની તુલના થતાં, જે હૃદયમંથન થાય છે તેને અંગે ભાષામાં અલંકારિત્વ આપોઆપ આવી જાય છે. નર્મદ આવાં હૃદયમંથનને જ જુસ્સો કહે છે એવું લાગે છે. ન્યા એવું નથી ત્યા એકાએક તીવ્ર લાગણીથી ઉભરો આવે છે અને કાવ્યો દર્દને ભાષામાં હોતાં લખાઈ જાય છે એમાં પણ ધણીખરી વાર અભણે વિશાળ વાંચનને કે અનુભવને અંગે કોઈકવાર સાદા અલંકારો આવી જાય છે, અથવા તો સજ્જવારોપણઆદિમૂલક કાવ્યો લખાઈ જાય છે, જેવું કે ભાંગનું કાવ્ય:

ડી ભાંગ આવી ખડી જોશ લાવી,
છઠી નારી સાચી, કહી એમ નાચી,
છરી પેટ રાખી લસી ટેકે ભાખી,
ધણી હું નધારી કંઠ સૌ કનેરિ.

(કેકે)

ધત્યાદિ.

કવિની શક્તિ

આમ હોવાથી ન્યા ન્યા અલંકારો યોજાયા હોય છે ત્યા ત્યાં વાચકને કવિના અનુભવોની કે તેના નિરીક્ષણોની કે તેના મનની આંખી સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી નર્મદની કવિતામાં અલંકારો મોટે ભાગે મંસ્કૃત કાવ્યોની શૈલી પર લખાયલા કાવ્યોમાં છે, અને ન્યા કેવળ ઉભરો છે કે ઉપદેશ છે કે સામાન્ય વર્ણન છે ત્યાં અલંકારો જૂજ છે. ઉપર અલંકારોના જે અવતરણો ટાંક્યાં છે તે અને એવાં ખીજાં લખે એ તો તેમા વાચકને કવિનું હૃદયમંથનનો અને અંતરાનંદનો અનુભવ થશે.

લીલાં તૃણથી, તરૂંથી, પર્ણથી, ભરેલું વિશાળ ક્ષેત્ર જોતાજ કવિને ગાલીયાનું ભાન થાય છે અને તે દેવી ગાલીચો જરના ગાલીયાને હલકા પાડે છે એવો કવિનો અનુભવ અને અંતરાનંદ દેખાઈ આવે છે. વિરહિણીની દશા વિપ્રલભ્યંગારના રસમા પાણીમા તરતા શય મમી કવિને દેખાઈ છે. વર્ષાદત્તા છાતા, વાયુના સુમવાટ વિરહિણીને છરા અને તીર સમા લાગ્યા છે વર્ષાનું પડવું કવિએ સુંદર અને રસથી ભરપૂર ભાષામાં વર્ણવ્યું છે. એમાં મેઘપતિની ઘેર-નિદ્રાથી ચીદાહને વિજળી ઘરમા ભરેલાં પાણીના માટલાને ગુસ્સામાં લાત મારી પતિ પરને ગુસ્સો અવળી રીતે કાઢે છે, એમ બતાવતા વર્ષાદત્તું પડવું રસમયી શૈલીમાં કવિએ વર્ણવ્યું છે.

નર્મદશતાબદી અંથ

કવિની અલંકાર યોજના કેટલીકવાર બાણીને થઈ છે ને કેટલીકવાર આપોઆપ થઈ ગઈ છે. જ્યાં અબાણ્યે થઈ ગઈ છે ત્યાં કવિનું હૃદયમન્યન, પ્રેરણા આદિ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. ત્યાં શબ્દોની એને ખાસ મારીમચડી કરવી પડી નથી. પરંતુ ત્યાં કવિની અલંકારયોજનામાં પ્રયાસ દેખાઈ આવે છે ત્યાં તે હૃદયમન્યન કંઈક નબળું દેખાય છે;

માયાં સાથે, પરવતતણાં અથ ઠોકાય છે લે,
પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેહ સઘે થઈ લે,
માયા સાથે, સિતર વિપથી, તર્ક ફટાય છે ઝો,
અગ્નિ, અગ્નિ, પછિ તન વિષે, ગેમ ગેમે બળે લે.
મેઘે વાએ, મહસ દિલ્લ અને, રંગ કાળો કરી રે,
સિંધુ ગર્વે, ઉછળી ઉછળી, બમ પાડે ભરી રે,
મેઘ વાએ, મુખ દિલ્લ અને રંગ શીકા કરી રે
હું તો હુઝે, ઉછળી ઉછળી, ચીસ પારૂં નરી રે.
કુટે કુવારા ધણી તુકિતવાળા કુટે પડે શીતળ છુદ ધારા;
ધારા તિખા તીરજ છુદ ગોળા બહાલા વિનો તો ચ્હડિ જાય ડોળા.
અમનસિંધુ અહુરે તુફાની થોંધાટ ભારી થવને શુમાની,
મેદાન વિસ્તીર્ણ બિહામજૂ રે ઉપરે તર્કો દમના થાજૂ રે.

(ઋતુવર્ણન).

અર્થાલંકારમાં નર્મદે કેટલી સફળતા મેળવી છે અને કેટલી મેળવી નથી તેની કલ્પના ઉપલાં કેટલાંક અવતરણોથી થઈ હશે જ્યાં તે અલંકારો મોળા પડે છે ત્યાં લાપા પણુ જરા લુપ્તી લાગે તેમ શબ્દરચના તથા કલ્પના પણુ કઠંગી લાગે છે. પર્વતનું માથું અને ત્યાં વાદળાં ઠોકાય છે, એમાં ઠોકાય છે શબ્દ યુક્ત લાગતો નથી. વળી સિતર વિપથી તર્કો માથા સાથે ફટાય છે એમાં પણુ લાલિત્ય નથી તેમ પ્રસાદ નથી. બીજા અવતરણમાં ‘ભરી ખૂસો પાડે’ એ ઠીક નથી લાગતું. વળી પુવારાની ધારા તીર સમી લાગે પણુ ગોળા સમી લાગે છે ત્યાં ઉપમા બગબગ નથી એમ જોતાં એમાં નર્મદની શિથિલતા દેખાય છે.

૪ શબ્દાલંકાર

શબ્દાલંકારોમાં નર્મદે ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી છતાં વિણ પ્રયાસે અવરતવર અનુપ્રાસે જણાય છે.

લાખા છતે દિ વધુ થાય લાખા દિસે દિલાસા દઈ શા હું સાખા,
મંથાન્હ વેળા આતિ સુસ્ત સૂઝ સાણે રમીને રડતી રડું છું.

એમાં ઉપલી લીટીમાં લકાર તથા સકાર અને બીજી લીટીમાં સકાર તથા રકારથી અનુપ્રાસ સમજાવ્યું છે.

તોબાકારી તિણિજ ચીસથી સારસા સાધ તારી
કેરો ઉભા કરિ કણકણે પેટ બાળે છે ભારી.
આશોપાલો મહિકા ધટ્ટે ખૂલે આ શો મારો હાલ કે ચર્મ જૂલે,

સાદી પ્રાસયુક્ત રચના કોઈકવાર સ્વાભાવિક છે:

સાધે સ્વાર્થ પોતાના નીત ભરમાવી ભોળાંના ચિત.,
કોનું સાડ સ ખાય ન લેશ બળીએલ અદેખા નહેરા;
મહોડે મીઠું તાણી મારે કેશ એમ ભુલું કરેજ હમેશ. ૮.
કોઈ રસિકતા ના રાખે રાઠ સુમ થઈ સહુ ચાખે;
બગધૂર્ત યઈ આખ નાખે બારી રાખી રાખીને ભાખે. ૯.

ઈત્યાદિ.

પણ આથી વિશેષ ચમત્કૃતિ કે આકર્ષકતા થતી ખાસ દેખાતી નથી, કાવ્યોત્તે ભાવ, ભાષાની સાથે શબ્દચમત્કૃતિયુક્ત શૈલી મળી ગમ્મ હોય તો તે વધુ સુંદર લાગે અને કર્ણપ્રિયતા સાધી શકે છે.

આટલા ટુંકા વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે અલંકાર સમજીને કાવ્યના શબ્દગારરૂપ માનીને જો કોઈ કવિએ તેને વાપર્યા હોય તો તે નર્મદંજ છે. ભાલણ, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓએ અલંકાર નળાખ્યાન જેવા કાવ્યોમા ભરચક વાપર્યા છે. તેઓએ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીને વાપર્યા હોય એ મંલવિત છે પણ નર્મદે તો ચંદ્રલોક જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને કવિતા કરવા ઉત્સુક-જનો માટે આ નાનકડો ગ્રંથ બનાવ્યો અને વિશેષ સ્ફોટ કરવા બનતા સુધી અવતરણો પોતાના-જ આખ્યા જો કે નર્મદની અલંકારયુક્ત ભાષા માટે તેને બહુ ધન્યવાદ આપવો કે કેમ તે વાત હાલ તુરત માટે મુલતવી રાખવી પડે છે, કેમકે અમુક સ્થળે તેના અલંકારો જેટલા સુંદર છે તેટલાજ અન્ય સ્થળે મોળા તથા પ્રયત્નપૂર્વક થયલા દેખાય છે; તેમજ કેવળ ભાવવાહિની કવિતામાં જે દર્દ ઉભરાય છે તે ઘણું સરળ રીતે આકર્ષક છે તોપણ ટુંકામા કાવ્યાલંકારનો સામાન્ય જનસમાજને ખ્યાલ આપવા માટે નર્મદનો વિવિધ દિશામા ભગીરથ પ્રયત્ન હોવા છતાંયે એના અલંકાર રસાદિના પ્રથમ ગ્રંથને માટે આપણે મગરૂર થવાનુંજ તેમ અલંકાર ચોજવાની તેની સ્વાભાવિકતા તથા ભાષાને અલંકૃત કરવાની તેની પ્રયત્નશીલતા માટે જરૂરજ તેને અભિનંદન આપીશું

‘હાંડિયા’-પ્રથમ દર્શને

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

ખરી રીતે તો, મારાથી આ નોંધ ન લખાય, અહીં બાવનગરની નર્મિ પર બેઠાંને તે હજોજ ન લખાય. ન લખવાનું કારણ છે: ‘હાંડિયા’ એ બાવનગરને અને બાવનગરી નાગરોને અનેક વાર ઊધડાં લીધેલાં, એટલે બાવનગરના તનુજથી અને વિશંપે તે નાગરજન્યથી ‘હાંડિયા’ સંબંધી આવી ગુણુદર્શી નોંધ લખાય જ કેમ ? તેણે લખવું જ હોય તો, એ પેઢી પરનાં વેદવેદ સંભારીને નર્મદના એ યગરથી સાદસને ‘ઝાલાટવા’ માટેજ લખવું જોઈએ તેથી, ફરી કહું છું કે, મારાથી આવી નોંધ ન લખાય.

ન લખાય, અને લખાય પણ ખરી. આપણા કવિથીએ જ નથી શીખવ્યું ?

હી વાતમા હક, રાખો હી રીત,
સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, સાધી રહેવો મુખી નિતે.

X

X

X

નર્મદ હુ કહ્યેદ, * ગાઇને શર ચ્હડાવુ

ઠાકી ચલો સહુ શર, ફરી ટાણું નહિ આવું.

બાવનગરીઓ અને નાતલાટઓ જે કહેવાના હોય તે કહે, પણ મેં તો આશરે મહિના પર ‘હાંડિયા’ના દર્શન છ દગીમાં પહેલી વાર કર્યાં, ત્યારથી તેના ગુણુગાનને એક ફરી વાત માની છે અને એ ગાવાની હકને ફરી રીતે પકડી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે—ખાસ ફરીને તો એટલા માટે કે આ ત્રીશ દિવસમાંનો એક પણ એવો નથી ગયો જે દિવસે પર્વતે વિરાજતા એ વીર પૂર્વજની જયકર આશીર્વા મેં ન મુણી હોય. “નગણુ ગુજરાત વિસયુ” છ મારા વહાલા ‘હાંડિયા’-ને એની ફેલ રાખવી એ પણ હરેક લેખેરીએ હરામ ખરોખર ગણ્યું જ નહોતું. એ તો ધન છે મારા મિત્ર ઇન્દ્રારામના સપૂતને કે તેણે થોડા અંક જેમતેમ મેલવીને મંદર્થોજ અને સાચવ્યાજ એઓને લા-વું પેહેલા રહેતો લા, દાદીશેઠ અગિયારી લેનમા, હમારા વખતના અંગ્રેજ ખગર યાને ફણસવાડીની પડોસમાં-નં એ અંક જોયા છ તે વણા કામો વચ્ચે વાચ્યા છ પણ તો હવે લો આર્થ ! ભો કલમ પર જીવવાના કોડવાલા ! માહરા એ લાડકા ચોપાનિયાની ટંક પિછાન આજના ગુજરાતને કરાવ્યાનો પરમાર્થ ને સાથેસાથે તારૂ નામ કરવાનો સ્વાર્થ પણ સાધ. ફરીફરી આવું ટાણું નહિ આવે. અમણા મારૂ નામ લોકમા હીકીક ગવાય છ તેનો લાલ લાષ લે. પછી તો, કોને ખબર કે મારા મરણના પચાસ વરસને ટાણે-ગીજાં અહીં વરસ બાન તુ આ મહારંગ જનરંગ ને રાજ્યરંગથી વિરાજિત નથર જગનમા હોષશ કે નહિ ? ..લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિત સદુદ્દેશે ને સતકર્મે ! અકળ લીલા ! અનંતશક્તિ ! અગાધ જ્ઞાન !.. વિજય ! વિજય વર શ્રીરંગ !” એ પરમ પ્રેરક વીરવાણી મુઘ્યા પછી કલમ કાણુમા રહે જ શી રીતે ?

આ વિચિત્ર શબ્દનો અર્થ મને કોમ્પ શીખવશે ? ખુદ નર્મદાશમા એ નથી ને તથી સાથ જોડણી કોશમાં પણ એ આપણા જૂનામાં જૂના કોશનો કરનારો મરી ગયો ૪૭ વર્ષથી, અને આ તવામા તવાના કરાવનારને પણ પૂરનારે ત્યાં જીવતી કમરમા, આજે સાત દિવસથી; એટલે આવું દુઃખ જઈને રડવું પણ ક્યાં ?

૨

તમે ત્રેમાસિક 'કૌમુદી' જોયું ને ? અને એ નહિ તો 'ત્રંથ અને ત્રયકાર' ને તો ઓળખો છો ને ? બરાબર એવડો જ લાખો પહેળો-ડેમીકદનો- 'ડાડિયો' હતો પણ બડો એ ખેમાથી અકેકે જેટલો નહિ. રોકડા આઠ જ પાના તેના દર પખવાડિયે છપાતા અને આજે કદપવી પણ કંઈક એટલી હોસથી વંચાતા. વાચનાર ત્રણ હબર હતા તેના અને ખરીદદાર ગ્રાહકો કેલી માણસો, એવો એક અંદાજ તેમા જ એક સ્થળે છપાયો છે આમ તેના મફતિયા વાચકો અઢી હજારથી પણ વધુ હતા એ પરથી સમજાય છે કે ચોપાનિયા માગીતાગીને વાચવાની પ્રથા પાડ્યાનું માન આપણો યુગ ખાટી શેકે તેમ નથી એ ખુણપર પરા છેક નર્મદયુગથી ચાલી આવે છે.

૧૮૬૫ ના એક અંકમાં, પ્રસંગવશાત્ ગુજરાતીઓને એ કાલમ ભરીને ગાળો દીધા પછી 'ડાડિયો' તેમને, દુર્તર્માં જો તેઓ ન મુધરે તો, દમ ભીડાવે છે, " નહી તો પછીછેક નાગો થઇને માર મારીશ. " પણ નહિ તોયે, ભલા ડાડિયા ! તુ નવચ્ચો નહોતો ક્યારે ? તે પુઠા જેવી ચીઝ જાણીતી જ કે 'મ'ડે ? એનો અમ બધા શિષ્ટાચારના ખાને કપાળે ચોટ્યું છે કે ચોપાનિયાને પુઠા તો ચોઢવા જ, પણ વળી પાછાં રંગીલાં ને રૂપાળા, અને તેમ દર સાતમે કે ત્રીસમે દહાડે પાછા બદલવા- તે અમર કરેલ કણસવાડીની વારાંગનાઓની પેઠે જ. તું તો એ વિધયમા ખરેખરે નસીબદાર હતો તારા હેતના કાકા 'મેઘલભાઈ, ઉદે' શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના દેવ જેવા દિગ્ગજ, તેવો તુય હતો દિગ્ગજ તુ સરખા સત્યના સેવકને વળી આચ્છાદન શો ? અમારા કવિએ ને મેં મળીને ગાયુ જ છે ને ?—

સિહને શાં રાત્ર ? સત્યને વસ્ત્ર શા ?

સત્યનાં અમૃતને ઓળખો છો,

વસ્ત્રનાં જહરને પાળખો છો .

વસ્ત્રના ઝેર, ને સત્યનાં પણ ઝેર ! એ અમૃત તો આય દે બને છે એ આપણા બેઢનો તો અતુભવ છે સત્ય આપણા દરેક ભાગને પહેલા તો કડવું એળિયો જ લાગેલું એવો એળિયો પીરસવો તને ક્યારે નહોતો ગમ્યો ? તેનો વેચનાર થઇને કરવામા પણ તે ચૌસદની પહેલી નવે બરે ભારે મળ માણેલી, તે આવી

" એળીઓ લોરે એળીઓ, વા વા શુ મજેનો છે ! ખારો તે પણ પસ્તારો ને નહી ખાએ તે પણ પસ્તારો " આની બુમ પાડતો ત્યારે હું જતો હતો તેવામાં એક બે આબજાલના વધેલા પુરુષોએ મને બોલાવી પુછ્યું " અથલા, જોઈ તારો એળીઓ ? મેં જવાબ દીધો ભાઈ મારો એળીઓ આલવાનો નથી. મારે એક વાત કહેવાની છે અને તે તમને કડવી એળીઆ જેવી લાગશે માટે હું એને એળીઓ કહું છું. પણ તે જરાએ ખોટી નથી, જુઓ સાંભળો.

પછી, તે સમયે જે કાળજવરના ચેપ વડે લોકો રાજપુશીથી ને ઉવાડી આખે પીડાવા ઈચ્છતા હતા એ શેરસદાથી થતી ખરાબીઓ ને બુવારી વણ્ણવી, તે આમ એક સાથે મહોકાણુ માડી અને પ્રાર્થના કરી હતી.

હાય હાય ! લાંઘ તમને આ કડવું એળિયા જેવું લાગશે કે જેહર જેવું લાગશે. પણ ભાઈ સાચી છે રે સાચી, વાત સાચી છે. ઈશ્વર તુ આ માગે એળીઓ ઘણાઓ લે એરી તેમણે પ્રેરણા કર ! માટે ભાઈ જાવો તમે યેર, કઈ સમજાવે ને ખીનને સમજાવજો. હું તો મારે બુમ પાડવાનો કે

" એળીઓ લો રે એળીઓ ! "

એ તો બધું બરાબર. પણ હું ડાંડિયા ! તારું વ્યાકરણ તું આવું કેવું / ‘ ત્યારે ’ પછી ‘ ત્યારે ’ આવે કે ‘ તેવામા ’ ? તને કાંઈએ સુધાર્યો પાણુ નહિ ? અમં કાંઈ તો એવી નકલ કરીએ કે તુર્ત, ટાંપીને જ બેઠેલા મટુબાઈ માસ્તર અમારી કાનપટ્ટી પકડે છે. ને તારી દરગોશિંદ-દાસલાઈએ કેમ ન પકડી ? કે પછી, હું કાંઈથી જ ગાંજ્યો બધ તેવો નહોતો એટલે એ મોટા ભાષાવિશારદને પણ તે મારા કાંઈ નવતર વ્યાકરણશાસ્ત્રાર્થ વડે મહાન કરેલા ?

૩

‘ ડાંડિયો ’ કવિ નર્મદાશંકરનું પત્ર ગણાયું છે. એ હતું પાણુ તેમનું જ-જો કે પોતે તેમાં લખતા થોડું; એણે જેની જેની પર ટીકાના ‘ હસામણા પણ વળપાન ’^૧ વરસાવ્યા તે સર્વની સાથે વેર પણ કવિને જ થયું —જો કે એ વળો વિછોડનાર ઈન્દ્રો તો બીજાન હતા. આ બધું ખરૂં, પણ ‘ ડાંડિયો ’ કાઢવાનો ખ્યાલ નર્મદનો પોતાનો નહિ, તેમજ, તેનું નામ પણ તેણે પાડ્યું નહોતું. ‘ જૂનું નર્મદગદ્ય ’ માનાં ‘ ડાંડિયા ’ વાળાં લખાણોના વાચનાર સારી રીતે જાણે છે તેમ, આજથી સિત્તેરેક વર્ષ પરના સટોરિયા મુબઈગરા ગુજરાતી-ઓથી કંટાળીને નર્મદે પોતે જે લાવના ભાળેલી, તે તો એટલી જ કે બીજાઓની જેવા કે કે કુછંદમાં ન પડતા નાની ખાતગી વિદ્યાપ્રેમીઓની કલ્પ કાઢવી ને તેમા વિદ્યાવિપય અને દેશસુધારણાને લગતી “ ટેબલ ટાક (જમતા જમતાં ચાલતા નડકા) ” દરવી. આ લાવનાને ઉપાડી લઈ તેને પાક્ષિક પત્ર ‘ ડાંડિયા ’ નું રૂપ આપવાનું સૂચવનાર નર્મદના ‘ પરમ રતેછી ’ નામે ગિરધરલાલ દયાળદાસ હતા; અને પત્રનું નામ સૂચવનાર (‘ શુદ્ધિવર્ધક ’ માં કેટલુંક લખનાર) નગીનદાસ તુળસીદાસ નામે કોલેજિયન હતા. મતલબ, ‘ ડાંડિયા ’ એ જે અસામાન્ય સેવા કરી ને જેને માટે જીવતાં જીવન જ એ ‘ અમર પ્રસિદ્ધિ ’ પામ્યો, તે માટેનો વધુમા વધુ જશ નર્મદાશંકરને પોતાને આપ્યા પછી આપણે જે જે તત્કાલીન અગ્રણી પત્રકારોના ઝલ્લી છીએ તેમને સંભારીને જ આગળ આપવું ધટે.

એ ત્રણ સિવાય પણ ‘ ડાંડિયા ’ દ્વારા ગુજરાતી માનસ પર શાસન ચલાવનાર કેટલાક ઇન્દ્રજાને હતા જ. રાજા-સમી સત્તાને તેઓ ચલાવતા અને રાજાની અડગ હિંમતથી તેઓ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરી દેતા એમનું રાજપણું એક વધુ આખતમા પણ સાર્ય હતું—અંધાર પછંડો અસુક, અધ્ધકાલીન રાજની માફક તેમણે ઓઢ્યો હતો. કેર એટલો કે પેલા રાજાએ નગર ચર્ચા જેવા અને રાતે પછેડો ઓઢેલો ત્યારે આ બધાઓ નગરચર્ચા ગાતા અને દહાડે એ ઓઢતા —ખરૂં નામ આપ્યા વિના ને આરાખડીને જે મોજમા આવ્યો તે અક્ષર પોતપોતાને માટે વાપરીને જ દરેક ‘ ડાંડિયા ’ લેખકે ડાંડી પીટી છે આ રીતે,

પુ. કે લ.	એટલે	નર્મદાશંકર લાલશંકર
૩૦	”	ગિરધરલાલ દયાળદાસ
૫૦	”	નગીનદાસ તુળસીદાસ
૪૦	”	કેસવલાલ ધીરજરામ
ચિ.	”	શ્રીધર નારાયણ
૬૦	”	હાકોરદાસ આત્મારામ

એ પુ. રુ. વ ઇત્યાદિનો ઉદયકલ આને કોઈ પણ હયાત ગુજરાતી બાલુતો હોવાનો સંભવ નથી. અહીં જે ખરા નામ દરેકના આખ્યા છે, તેને માટે રા મણિલાલ ધ્વજારામવાળી પ્રતનો આધાર છે સ્વ ધ્વજારામભાઈના પોતાના હસ્તાક્ષરે એ નામો દરેક સહીથી બેડે લખાયલા છે પાછળના અંકોમાં જે નવી સહીઓ 'ન' 'ર' વગેરે નજરે ચડે છે, તેના ખરા નામ ત્યાં નથી—કે બહુધા નથી—એટલે એ શોધવાં હવે તો અશક્ય જેવા જ.

સાહસ કરવાનો મહિમા વારંવાર ગાનારા એ યુગમા પણ કોઈ હિંદુ ઊપખાનદારે 'ડાડિયો' ઊપવાતું સાહસ કરવા ના પાડી હોય કે ગમે તેમ, પણ ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૮ સુધીના જે અંકો મને જેવા મળ્યા હતા તે દરેકમા તો મુદ્રકનું નામ 'નાનાભાઈરુ રાણીના' કે 'નવરોહ ફરામણ' કે 'પાલણુજી નસરવાનજી' છે એમને હાથે તે પહેલા ધોખીતળાવ તથા કાલખાદેવીમા કોષક જગ્યાએ ને પછી (માર્ચ ૧૮૬૮ થી) 'પાએધોણીના રસતા' ઉપર ક્યાક છપાતુ. લખનાર બધા મસ્કરી હિંદુઓ હતા એ જોતા, પારસી મુદ્રકએ એક દરે સારી ભાષાશુદ્ધિ જાળવી ગણાય; ખીજી બાજુ, 'પાએધોણી' અને 'ઈઆદી' જેવા શબ્દો એમના પ્રેસના જ કોષકે હજી ઘડતા મૂકરીડરે પસાર થવા દીધો હશે ને ?—સાવ શુદ્ધ માની ને

૪

આપણે 'કુમાર' વાચીએ ત્યારે શૈયથી થનગતી ઉડીએ છીએ, 'પ્રસ્થાન' વાંચીએ ત્યારે હિંદનો આર્થિક ઉદ્ધાર કાલે જ સવારે શી રીતે થઈ જાય, તેની યોજનાઓ ઉકેલીએ છીએ, 'સાહિત્ય' વાચીએ સારે તળપદું ગુજરાતી બણવા લાગીએ છીએ, 'કૌમુદી' વાંચીએ સારે—

પણ બહુ દૃષ્ટાંતોની જરૂર નથી. જરૂર છે તે આ સવાલોના જવાબોની આપણા આપદાઓ 'ડાડિયો' વાચતા ત્યારે તેમાથીએ મને શુ મળતુ ? સામાન્યત તેના અંકોની યોજના અને પદ્ધતિ કેવી હતી ? તેની શૈલીમા સુખ્યત્વે ક્યા ગુણ હતા ?

'ડાડિયો' ને પહેલે જ પાને સપદ અગ્રલેખ પ્રાસંગિક વિષય પર આવતો. (તેના કેટલાક નમૂના 'જૂનું નર્મગદ' મા છે જ.) પછી, સામાજિક કે રાજકીય નાનો લેખ હોય ત્યાર પછીના એક પાના શેરસટ્ટાને જિન્સી દુરાચારને વસ્તુ તરીકે લખને લખેલા મસ્કરીબાજ કે કટાક્ષમય કલ્પનાચિત્ર કે રેખાચિત્રમા યા તો સંવાદ કે સ્વપ્નમા રોકાય, તેમાં કલાતત્ત્વ આણું પાતળું અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નીતિબોધ ઠીકઠીક પ્રમાણમા હોય અને પછીના એ પાના કેટલીક ટુકડી નોધો—જેમાં કોઈ સ્થાનિક અધિકારીના જીવનની વાત હોય, કોઈ સામાજિક બંદીને ઉઘાડી પાડી હોય, કે હરીફ કવિબળ પર પિસ્તાલ પાડવામા આવી હોય—લખવામા વપરાય. આટલે પહેલે ત્યાં અંક પૂરો થવા આવ્યો હોય તો પણ છેક છેવટનું 'પા-અર્ધું પાતું' નાણા સંબંધી પોતાની માહી સ્થિતિનાં રુદનગીત ગાવા ખાતે તેને ઘણીવાર રાખવુ પડતું. તેમા સામાન્ય રીતે તો લવાજમ વહેલાં લશે એવી નોટિસ મૂકી હોય ને નામ ગ્રાહક લેખે નોધાવીને પત્ર લીધા છતાં પૈસા વેળાસર ન લરનારને ટાઢા કે હુકળા ડાહ્યા દીધા હોય; પણ, 'ડાડિયો' નો પહેલો અવતાર ૧૮૬૫ ની આખરે પૂરો થયો, તેવામાં એક બે વાર આશ્રયદાનની ઢાંકી-વણુ ઢાંકી માગણી પણ 'સત્ય વીર ને રસિક ટેકીપણુ' વાળા તેના પ્રણેતાના એ પત્રે કરવી પડેલી.

લખાણોની થોડીક વિગતોમા છાતરીએ તો, ' ડાંડિયો ' માં ઘણી વાર કવિઓ, કાશ અને વ્યાકરણની ચર્ચાઓ આવતી, કાઈ વાર એ સદ્ગોષ્ઠીઓ ' સત્યદીપક ' કે ' દીકાર ' ને યથાપ્રસંગ ચીમટી કે ચીમટો પણ મારી દેતો; એમ જ, થોડાં કરતી શુદ્ધિવર્ધક—૧ એ સવા વર્ષની કારકર્દીનું તેણે પોતેજ કાઢેલ સરવૈયુ આ ગ્રંથમા અન્યત્ર આપ્યું છે આ પરિચયનેધિ પણ મુખ્યત્વે એટલા અંદો પરથી જ લખી છે સલા. જેનો સ્થાપક નર્મદ પોતે હતો, તેને દુરોળવાના પ્રયાસ ' ડાંડિયો ' કરતો અને ડ્રૉપ્સ શુન્નરાતી સલામા દક્ષિણીઓ પેલા અફલ દરિયાદ પણ પોતાની વાચકજનતા સમક્ષ ને કરતો, વર્તકચુલ્લ મોસાયટી ને દલપતરામને તો છોડે જ શેનો ? દલપતરામજીની વિરુદ્ધ તો ' દલપતશુદ્ધિ દલભંજન ' ' લખત ગ અસત્યદેવી ' (હીરાચંદ કાનજીનું લખેલું, તા ૧-૬-૧૮૬૫ ના અકમાંનું) છાપીને એ કવીશ્વરના ' કાવ્ય દોહન ' ની અનેક તરેહની મોટી નાની ભૂલો બતાવી હતી, એ જ કવિ હીરાચંદે જ્યારે ' ડાંડિયા ' ને દરબાર એ જ વરસના એપ્રિલમા રાવ ખાધી કે પ્રેમચંદ શેઠ જેવા લખપતિ મને મદદ કરતા નથી ત્યારે દરબાર સાહેબે એકેકા ટપલો લિખારી કવિ અને તાલેવાન શેઠને— ' ભયોમાં ભરે ને ભૂખ્યામા ભૂલે ' એવા એ શેઠને—માર્ગો હતો; એવા મવાલ પણ ઉઠાવે કે મહીપતરામ ઓદિસ બહાર પણ રાવસાહેબ શી બાબત કહેવાય છે ? ને, એમના નાત સાથેના ઝગડામાં પણ ફટી પડે; વળી એમને એમ જ ' ડાંડિયો ' કેટલીય વાર લાવનગરના રાજ્યકારભારને લોહાચત્રીસીએ ચઢાવતો; સરકારના ' સમ્મરી સેટલમેન્ટે ' ઉપજાવેલો ત્રાસ પોકારતો; મુશ્કેલીશ-પુરની મ્યુનીસિપાલ કમીટી ' વિશે પોતાની રીતે કાલ્પનિક સંવાદ રચતો; એવા જ સંવાદ—પણુ અશ્લીલનાની છાંટવાળા—૨ ગીલી વણુ ને મનમોહનદાસ વચ્ચે કે બગડેલ શેઠાણીઓ ચંદા ને કલિતા ને રતિ ને માલતી વચ્ચે કરાવતો; કાઈ વાર “ સાંભળો વૈષ્ણવો ! ડાંડિયાને છોશો માં ” વગેરે શબ્દોથી તે કાળના પેમલા વૈષ્ણવ પંચના ચાળા પાડી તેની હાસી કરતો, તો કાઈ વાર “ અરે ઓ ભદ્ર્ય બેંકના શેરહોલ્ડરો ! ” એવા મંમેધનથી શરૂઆત કરી, પોતાના ' વેતાળે આપેલ બાતમી પરથી એ ભાગીદારને પાણી ચટાવતો કે ખંધા ડિરેક્ટરોને કેમ ખોખરા કરવા; અને કદીક કદીક, એવી સરસ નેકદિલ અવસાન નોધો એ લખતો—જગન્નાથશંકર શેઠને ડ્રૉપ્સ સાહેબ વિશે પાસદના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં લખે છે તેવી—જેવી આપણામાંના બહુ થોડા લખી શકે છે

૫

“ જેમ મોર અંપયા મેધને માટે આતુર હોય છે તેમ ગરીબ તવંગર, મૂરખ ભણેલ સ્ત્રી ને પુરુષ સહુ પેહેલી પંદરમીના ડાંડિયાને માટે વાટ જોતા બેસી રહે છે.”^૧ એક વર્ષને અંતે નર્મદે પોતે નોંધેલી આ દકીકત છે ડાંડિયાની આટલી બધી લોકપ્રિયતા—મુખાઈની ઉપડેલી, આણું શુન્નરાત વીધી કાઢિયાવાડમા ય વિસ્તરી, ડેહ કચ્છ લગી પહોંચેલી—જેમ તેમાંના ઉપયુક્ત વિષયોની સહજતાને લીધે હતી, તેમ તેની શૈલીના પ્રભાવ વડે પણ હતી. એ કાળે મુકાબલે ચાળા સાદિત્ય મંત્રકારવાળા જે ‘ મામિકગ્રંથ ’ ‘ શુદ્ધિવર્ધક ’, ‘ શુદ્ધિપ્રકાશ ’ અને ‘ શુન્નરાત શાળાપત્ર ’ તેમાંનો કોઈ નર્મદને મતે ખરેખરો ગદ્યગ્રંથ ન હોતો, તેમજ, મરાઠી અંગ્રેજી પરથી ઉપજાવેલી તરજુમિયા

કે સ્વતંત્ર વાચનમાળા સિવાયનું સાહિત્ય પણ લોકોને વાચવા મળતુ નહોતુ. એવી દશામા જે અસંતોષ અનિવાર્ય એ પારખી લખતે તેણે અને તેના સહકારીઓએ તે સમયે તો ખરે જ અપૂર્વ અને આજે પણ વિશિષ્ટ ગણાય તેવું ગદ્ય ‘ડાડિયા’માં સર્જીને, માત્ર પદ્યશાખી પ્રજાને ગદ્યશાખી પણ કરી.

ગદ્ય વાંચવાને અણુદેવાયલી પ્રજાને એ વાચતી કરવા ‘ડાડિયા’ એ પોતાના સમયના પત્ર-કારે ગદ્યની જે શૈલીનાં ખીજ રાખ્યાં અને જેને યથાસંસ્કાર ખીલવી, તેમાં આજના રસન વાચકને મુશ્કેલી ઓછી જણાશે અને લાલિય તો કદાચ ધિલકુલ નહિ જડે એ મર્યાદાઓને જે વાચક ધૈર્યથી નભાવી લે, તો પછી, ગુણપક્ષે, તેને એ લખાણોમાં પ્રાથમિક ઉજળતુ જોમ અને કેટલોક મજાદાર તરવરાટ જણાશે; અને તાકયુ તીર માર્યે જ રહેનારી સચેતતા ને તીક્ષ્ણતા પણ જણાશે. કેવળ ભાષા પરત્વે જ બોલીએ તો, ‘ડાડિયા’ની ભાષા તે એ યુગના કેટલાક સૌથી વધુ મુશિક્ષિતોની ભાષા છે. સ્વીલ અને એડિસનને જેમણે નમૂના તરીકે સ્વીકારેલા તેમની ભાષા પર અંગ્રેજીનો પ્રભાવ હોય જ. સંસ્કૃતનો રંગ પણ તેમને ઠીકઠીક લાગ્યો છે પણ સંસ્કૃતે એમના ગુજરાતીને આડંબરી ન કર્યું અને અંગ્રેજીએ તેને (પછીના ઘણા સાહિત્યકારોનું કર્યું છે તેમ) ગાંઠગળકાદાર ન કર્યું. આ દૂપણોથી મુક્ત રહી તે ગદ્ય એક દરે ગૌરવવાળું બન્યું તે શાથી? એટલા માટે કે તેના લેખકા જૂના દેશી કવિઓના સારા અભ્યાસી તેમ જ સમકાલીન દેશી પ્રજાના અખંડ સંસર્ગી હતા. ગુજરાતની અને ગુજરાતી વાઙ્મયની રસાળ નક્કર ભૂમિ પર તેમના પગ સુસ્થિત હતા એટલે પારખી કે પુરાણી અક્ષરોએ તેમને ડોલાવ્યા પણ ડગાવ્યા નહિ— એ અક્ષરોને તેમણે વિવેકપૂર્વક ઝીલી પણ તેના ચરણુરજ બની ગયા નહિ તેઓ આમ કુદરતી ગુજરાતીના ઉપાસક હતા તેથી જ કુદરતી ગુજરાતીના—વિધાયક-અલખત, પોતાના દેશકલાતુસાર —બની શક્યા. આ તેમનું શુદ્ધ ગુજરાતીપણું જેમ તેમની એકંદર લખાવટમાં અને સીધી ચોટદાર વાક્ય રચનાદિકમાં પ્રગટ થતુ આપણે જોઈએ છીએ તેમ જ ઠેરઠેર વેરાયલી યથાયોગ્ય ગુજરાતી કહેવતો ને લોકોક્તિઓમાં અને અક્ષરકારક વાર્તાલાપી ગુજરાતી રૂટિપ્રયોગોમાં પણ જોઈએ છીએ. દર્શાવતી તરીકે ‘ટેકચંદ્રાને ઘેર મોહોકાણુ’માંથી^૧ નીચેના બે ઉતારા લુઓ. ગૃહસ્થ માણસ લોજમા પડી સંટોરિયા અને ત્યારે તેને માથે શા વીનક વીતે છે તેની કથનીમાંથી લીધેલા એ નમૂના ઘણી રીતે ‘ડાડિયા’ની લોકાલ્પિક શૈલીમાં કેટલેક અંશે લખાયલા હોય, ‘ડાડિયા’ ની આ પ્રથમ દર્શની નોંધના મમાપનની ગરજ પણ બરાબર સારશે :

[૧.] નળીબ જે ડગમાં આગળનુ આગળ, મોખા લડાવે પળીપળી ને રામ લડાવે કુપા. શેઠ ઉઘાતે તે કાઠ કર્યો, પણ શેઠમાં કાઠ દમ ન મળે એટલે પાછા લાખા યમને સુતા, અને આખરે કામના કામ અવી રહ્યા. એ પ્રમાણે ટેકચંદ્રાને યશુ. ટેકચંદ્રા જાતના હાંપિતાણુ, પણ સારાં ભાથેજે તેના બાપ લપોરચંદ્રાએ તેને અંગ્રેજ કેળવણી આપી તેથી નાનપણમાં કાઠ ગાંધીની દુકાને પડીકા બાંધવા બેસવાને બદલે તેને ખુરશી ટેબલને સારિ રોજગાર મળ્યો. ટેકચંદ્રા અસહયી બુઢી તો ખરા. વાત કરવામાં બેલબેલમાં ટોપકેટોપકા શાકેર વાપરે. પેટમાં દોહોડ હાવની થાળી. પ્રપંચ તો નખી તે શીખા મુધી એટલે તો હસીકસીને ભરેલો, કે તેને પાંસળે પાંસળે ડાહ્યામ દે તો પણ પાપ ન લાગે એ વાતોના ગુણુ એટલે બટપટ, ગડબડસડબડ કરી ટેકચંદ્રા મોગી ખુરશી ખામ્યા અને જરા પંકાયા. પણ બીલાડીને તે ખીર કેમ પચે? ટેડીને હવાલદારે માની એટલે ટેડી ધરતી ઉપર પગ ન મુકે એમાં નવાહ શી? ટેકચંદ્રા તો છેક ટોચ ઉપર બેઠા, એટલે જાણે સાતમાં

૧ તા ૧૫ મી જુન ૧૮૬૫ નો અક; લખનાર, ‘મિત્ર’.

નર્મદજીવનની રૂપરેખા

રા. શંકરપ્રસાદ છ. રાયળ

[ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૮૮૬]

મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યસાહિત્યના સર્જનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાને રિવર સ્વરૂપ આપીને અક્ષય કીર્તિ પ્રેમાનંદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવીજ અક્ષય કીર્તિ આપણા નવીન ગદ્યસાહિત્યની ક્ષેત્રીને ૩૬ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દ્વેષેએ પ્રાપ્ત કરી છે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને હાથે પૂરો થતા નવીન યુગને આકતાર ને ધડતાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં સુરતમાં થયો હતો. એમની જાતિ વરનગરા નાગર બ્રાહ્મણની. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરુષોત્તમ દ્વેષે એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા લાલશંકર લલીઆનો ધર્મી કરતા હતા. મુંબાઈની સદર અદાલતમાં એમણે કારકુની પણ કરી હતી

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગામડી નિશાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો '૪૪ માં એમની માતાનું મરણ થયું આજ વર્ષમાં ગુલાબ નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું '૪૫ માં એ મુંબાઈ જઈ માધ્યમિક કેળવણી માટે ઍલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું સર્ગીન વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ ગમકૃષ્ણ ભાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા '૫૦ માં એણે કૉલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરી. ભાષા ઉપર એણે સખળ પ્રભુતા મેળવી.

'૫૧ માં જીવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી થ્રૂ માડયુ આજ વર્ષથી અમદાવાદના કવીન્ડર ફલપતરામની એને ઐગળખ થવા માંડી. '૫૨ માં એ રાદેરમાં માસ્તર થયા. ખીજી વર્ષે એમની પત્ની ગુલાબનો સ્વર્ગવાસ થયો આ વખતે સુરત નાનપુરા-માં પંદર રૂપીઆની માસ્તરની તોફરી એ કરતા હતા

નર્મદની મહત્ત્વાકાંક્ષાને આશે નહોતો. ફરીથી એ મુંબાઈ ગયો. અદાર વર્ષના એ યુવકે ત્યાં “ જીહ્વવર્ધક સભા ” સ્થાપી સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાદસ, ઉદ્યોગદુત્તર અને વિદ્યાકળા ઉપરના એના પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સભાને ગજવી મૂટી કરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ જરી રાખવા એણે કમ્મર બાંધી, પણ વર્ષ પૂરૂ થાય ને પહેલા તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી. જ્ઞાન મેળવવાની એની હોંઘને કદી થાક લાગતો નહી. આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ પિતાએ આપણા જિગતા ગદ્યને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માડયું

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો ધીરા ભકતના જે પદોએ એના કાવ્યસ રકગેના સતારને ઝંજીરની મુક્યો. દાદુપ થી એક લાલમય સાધુએ એને કંદોન પ્રથમ પાઠો શિખવ્યા હતા.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરતા માંડી એણે મધ્યજન્ય ગણેછ, સંસ્કૃત, વ્રજ

* ‘ ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ’ એ નામના અગ્રગ્ર પુસ્તકમાંથી —સંપાદક.

વગેરે ભાષાના પુસ્તકો વાચવાવિચારવા માઝા ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીનાં ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓના પ્રયત્નોના વર્ષો હતા એનું બીજું લક્ષ '૫૧ મા થયું' '૫૭ મા એણે "પિંગલપ્રવેશ" પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો. '૫૮ મા "રમપ્રવેશ" અને "અલંકારપ્રવેશ" એણે રચી દીધા. આજ અરસામા વળી એ "લઘુકૌમુદી" ના વ્યાકરણગ્રંથમાં તે કલિદાસના "વિક્રમોર્વશીય નાટક" ના અભ્યાસમા ગુંથાયો હતો ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ એના વિચારોના મહામંથનમા ગાળે છે '૫૮ સુધીમા ગ્રંથકાર થવાનું ભાથું પૂરૂં તૈયાર કરી રહ્યો.

નર્મદમાં નક્કી કરેલા જીવનધ્યેય માટે સ્વાર્પણ કરવાની અજબ અને પારાવાર શક્તિ હતી નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર જ રહેવું એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો પોતાની આત્મ-કથા-મારી હકીકત-મા પચ્ચીસમે વર્ષે કરેલી પ્રતિજ્ઞાએ નોંધે છે:

“મેં ઘેર આવી કલમના સામુ જોઈ આખમા ઝળઝળીઆ સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.”

“નર્મદવિતા” ના લોકપ્રિય છૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા. કવિ લોકપ્રિય કવિ બન્યો કાવ્યરસિકોએ નર્મદલપતની કાવ્યશૈલીઓને સરખાવવા માડી બને કવિયો વચ્ચેની સ્પર્ધાના બીજા અહીં રોપાયાં. નર્મદની વાગ્ધામ આ કાળે જોશથી ફૂટી રહી. ‘દાડીઆ’ માસિકદ્વારા એણે અંગ્રેજી ગદ્યસ્વામી જોસફ ઍડિસને “રપ્પેક્ટેટર” માં કર્યા હતા તેવા વાકપ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માઝા. ૫૭મા એમના ગદ્યલેખોનો અમર સંગ્રહ “નર્મગદ્ય” નામથી બહાર પડ્યો એમાનો “રાજ્યરંગ” લખવા માટે એણે બસો પુસ્તકોનું વાચન ને તારણ કાઢ્યું કહેવાય છે. આમ કવિની ઈર્તિનો સૂર્ય '૫૬ થી '૫૮ સુધીમા પૂર્ણ તેજે તપી રહ્યો '૬૪ મા પોતાના કુલદીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ધરડી આખે જોઈ લાલશાંકર દેવશરણ થયા

પણ સાહિત્યદેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઈએ પણ એને તાવવામા જરાએ ખાટી રાખી નથી પેટે પાટા બાધી, મમરા, પૌવા ફાફી આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મા ગરીબાઈ સામે મરણ સુધી ઝૂઝ્યો '૬૮ મા એણે એનો અમર ગ્રંથ ‘નર્મકાશ’ શરૂ કર્યો. આ ભારે ગ્રંથને '૭૩ મા સમાપ્ત કરી સાથે “જય ! જય ! મરવી ગુજરાત !” એ અમર રાષ્ટ્રગીત ગાઈ એને છપાવવાના સાહસમા પણ એણે અંપલાવ્યું પરિણામે દેવાનો હુંગર વધી ગયો

બચ્ને પહેલ્લી વળવા માટે, દેવાને હઠાવવા માટે એણે '૭૬ મા નાટયાલેખન શરૂ કર્યું. પણ એમાથી થયેલી જૂજ આવકમાંથી એના ખાણ ન પૂરાઈ શક્યા. '૮૨ મા પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયકે જાંઘીભરનો ટેક મૂક્યો. રડતી આખે ને ભાગેલે પગે “શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ દાનખાતા” મા એણે નોકરી લીધી સાડા ત્રણ વર્ષે તે ખાતામા કેટલાક સુધારા કરી તેમાથી તે ફરાગત થયો. '૮૫ મા એના માનસમા પરિવર્તન મૂલ્યવતો. “ધર્મવિચાર” ગ્રંથ પ્રગટ થયો. ૧૮૮૬ મા ગુજરાતનો આ પરમ શહીદ, દેશભક્ત, કવિ અને ગદ્યસ્વામી પરલોકવાસી થયો. કવિ નર્મદ એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની જીવનભાવનાઓની સાક્ષાત મૂર્તિ. અમર રહો એ નર્મદ અને એનું-આપણું- પ્રિય ગુજરાત !

નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી

પ્રો. જ્યોતિન્દ્ર લ. દવે

૧.	૧૮૫૦-૫૧	મંડળી મળવાથી થતા લાભ
૨.	૧૫૫૬	બાલિઆર નિષેધક
૩.	"	મુઆ પછવાડે રોવા ફટવાની ધેલાઈ
૪.	"	સ્વદેશાભિમાન
૫.	"	નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ
૬.	૧૮૫૭	પિંગળ પ્રવેશ
૭.	"	સ્ત્રીના ધર્મ
૮.	"	ગુરુ અને સ્ત્રી
૯.	૧૮૫૮	નર્મકવિતા અંક ૧-૨
૧૦.	"	અલંકારપ્રવેશ
૧૧.	"	રસપ્રવેશ
૧૨.	"	ગરીબાઈ વિષે બાપ્પારીદાસનો સંવાદ
૧૩.	"	કવિ અને કવિતા
૧૪.	૧૮૫૯	મંપ
૧૫.	"	વિધથી ગુરુ
૧૬.	"	ગુરુની સત્તા
૧૭.	"	નર્મકવિતા અંક ૪-૫-૬-૭-૮
૧૮.	૧૮૬૦	નર્મકવિતા અંક ૯-૧૦
૧૯.	"	દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ
૨૦.	"	પુનર્વિવાહ
૨૧.	"	લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન
૨૨.	"	ભક્તિ
૨૩.	"	સાકાર
૨૪.	"	મનહર પદ (મનોહર સ્વામીના પદ)
૨૫.	૧૮૫૯-૧૮૬૩	તુલસી-વૈષ્ણવ ચિત્ર (સંવાદ રૂપે)
૨૬.	૧૮૬૧	નર્મ કોશ અંક ૧
૨૭.	"	આતુ વર્ણન
૨૮.	૧૮૬૨	નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ (માત વર્ણની કવિતાનો સંગ્રહ)
૨૯.	"	નર્મકોશ અંક ૨
૩૦.	૧૮૬૩	નર્મકવિતા પુસ્તક ૨

૩૧.	૧૮૬૪	હિંદુઓની પડતી
૩૨.	„	નર્મકવિતા (સામટી પ્રસિદ્ધ કરી)
૩૩.	„	ડાડિયો (પત્ર) શરૂ કર્યો
૩૪.	„	નર્મકાશ અંક ૩
૩૫.	„	રણુમાં પાછાં પગલા ન કરવા વિષે
૩૬.	૧૮૬૫	નર્મગદ્ય
૩૭.	„	કવિચરિત્ર
૩૮.	૧૮૬૫	ન્યારામકૃત કાવ્ય સમ્રહ
૩૯.	„	નર્મબ્યાકરણુ લા. ૧
૪૦.	„	મુરતની મુખતેસર હકીગત
૪૧.	„	નર્મબ્યાકરણુ લા. ૨ ખ ૩ ૧
૪૨.	„	નર્મકાશ અંક ૪
૪૩.	૧૮૬૬	નાયિકાવિષયપ્રવેશ
૪૪.	૧૮૬૭	મેવાડની હકીકત
૪૫.	૧૮૬૮	મજીવારોપણુ
૪૬.	„	ત્રી કુળવણી
૪૭.	૧૮૬૮-૧૮૬૯	ગુજરાતીઓની સ્થિતિ
૪૮.	૧૮૬૯	કુળવણી વિષે
૪૯.	„	કુળમોટપ
૫૦.	„	ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ
૫૧.	„	મુખ
૫૨.	૧૮૭૦	રામાયણનો સાર
૫૩.	„	મહાભારતનો સાર
૫૪.	„	પ્રલયનો સાર
૫૫.	„	મહા પુરુષોના ચરિત્ર
૫૬.	„	નર્મ કથાકાશ
૫૭.	„	નાગર ત્રીઓમા ગવાતા ગીત
૫૮.	૧૮૭૨	પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ
૫૯.	૧૮૭૩	નર્મકાશ (મોટો)
૬૦.	૧૮૭૪	મહાદર્શન ૧ (જગતના આચીન ઇતિહાસનું સમગ્ર દર્શન)
૬૧.	„	રાન્યરંગ પુસ્તક ૧ (જગતના આચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ)
૬૨.	૧૮૭૫	પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન
૬૩.	૧૮૭૬	રામજનકી દર્શન
૬૪.	૧૮૭૮	શ્રી દ્રૌપદીદર્શન નાટક

નર્મદકાવ્યોપદેશી મથ

૬૫. ૧૮૭૮
૬૬. ૧૮૮૧
૬૭. ૧૮૮૫
૬૮. ૧૮૮૬
૬૯. ૧૮૮૭

ગીતાનરમ્ય નાટક (અગ્રમિદ)
શ્રી માઝ શાસ્ત્રીનય
ધર્મ વિચાર
બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક
કામિયાવાઝ મર્વ મંચલ

બિન માસના ગ્રંથો

૭૦
૭૧.
૭૨.
૭૩
૭૪.
૭૫.

ગત્યરંગ પુસ્તક ૨ [આ ૧૮૭૬ નો છે. —સંપાદક.]
આર્ય દશન
કૃષ્ણાકૃમારી નાટક
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
ગુજરાત મર્વ મંચલ
દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

સ મા સ

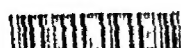

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

પાઠ્યપુસ્તક	22 SEP 1993	
સિ-૨૧ (૩૭)	8 OCT 1993	
10 MAR 1991	26 OCT 1993	
3 AUG 1991	18 NOV 1993	
26 SEP 1991	6 SEP 1994	
9 NOV 1991	2 SEP 1994	
1 NOV 1992	7 NOV 1994	
3 APR 1993	9 FEB 1995	
24 JUL 1993		
10 AUG 1993		
25 AUG 1993		
8 SEP 1993		

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬

કલ્પ ૪ નવમી 1696
દવન ૭૪
જમશી

જમશી શતાબ્દી ગ્રંથ —
બની શંભાલાલ સપા.

પૂજ ૪
દવન
જમશી
1696

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અથાલય
અમદાવાદ - ૬